

ԱՆ ՄՆԱՑԱԿԱՆՑԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ
ՄԵԾ ԳԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. Н. МНАЦАКАНЯН

АРМЯНСКИЙ НАРОД
В ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

(1941-1945)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН ~ 1954 ~

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)27

Մ-83

Ս. Ն. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

A II
33824

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ
ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

(1941-1945)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ ~ 1954

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմը մտել է մեր երկրի ժողովուրդների պատմության մեջ որպես մի հերոսական էպոպեա:

Այդ ծանր և դաժան պատերազմում ՍՍՌՄ բազմազգ ժողովուրդները, եղբայրական բարեկամությամբ տոգորված և բանվորների ու գյուղացիների ամրակուտ դաշինքով զոդված, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ նվաճեցին համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող հաղթանակներ:

Սոցիալիստական Հայրենիքի անկախության և ազատության համար մղված պայքարում ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդները, ուստի մեծ ժողովրդի շուրջը համախմբված, մեծագույն սխաբագործություններ կատարեցին: Այդ պատմական պայքարի մեջ իր արժանի տեղը գրավեց նաև հայ ժողովուրդը:

Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմը և ՍՍՌՄ Մինիստրների Սովետը Սովետական Հայաստանի 25-ամյակի առթիվ Հայաստանի աշխատավորությանն ուղղած իրենց ողջույնի մեջ գրել են.

«Հայրենական պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդը պատվով կատարեց իր պարտքը Հայրենիքի հանդեպ: Հայ ռազմիկները, Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների ղավակների հետ միասին, անձնվիրաբար պաշտպանում էին մեր Հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը: Հայաստանի բանվորները, կոլտնտեսականները և ինտելիգենցիան սնդուկ կերպով աշխատում էին թշնամու դեմ հաղթանակ նվաճելու համար»:

Սովետահայ պատմագրությունը նոր է աշխատանք ծավալում Սովետական Հայաստանի պատմության այդ կարևորագույն ժամանակաշրջանի լուսաբանմանը նվիրված ուսումնասիրություններ

ստեղծելու համար: Ներկա աշխատությունն այդ ուղղությամբ կատարվող մի փորձ է:

Մեր աշխատանքը դրելիս օգտագործել ենք Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի կողմից թիկունքում կատարած հերոսական աշխատանքին վերաբերող և ռազմաճակատներում Սովետական Բանակի ղեկավորների սխրագործությունները պատկերող բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր, պարտիական-սովետական կազմակերպությունների որոշումներ ու այլ նյութեր, պետական օրգանների պաշտոնական տվյալներ և տեղեկություններ, ռազմաճակատների ու զորամասերի հրամանատարների և շտաբների հրամաններ և ուրիշ վավերագրեր, ռազմաճակատի և թիկունքի մամուլում գետեղված նյութեր, ժողովածուներում և առանձին ուսումնասիրությունների մեջ եղած փաստական նյութեր, ղեկավորների, սպաների և ղեներալների հուշեր, նամակներ և բազմազան այլ նյութեր: Մենք աշխատել ենք սխտեմի բերել այդ նյութերը, մեր ուժերի ներածին շափ ամփոփել ու վերլուծել դրանք:

Հարկ ենք համարում նշել, որ գրքում օգտագործվել են մեր հավաքած և ուսումնասիրած բազմազան նյութերի միայն մի մասը: Մեր օգտագործած օրինակների մասին պատմելով և դրանք վերլուծելով, աշխատել ենք Սովետական Միության ժողովուրդների և, հատկապես, ուսմեծ ժողովրդի հերոսական պայքարի պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա ցույց տալ, թե ինչպիսի մասնակցություն է ունեցել հայ ժողովուրդը Հայրենական Մեծ պատերազմին, ինչպես էր նա կատարում իր պարտքը Մոցիալիստական Հայրենիքի հանդեպ, ինչպես նա դրսևորեց իր անսահման սերն ու նվիրվածությունը իր ազատարարի՝ Կոմունիստական պարտիայի նկատմամբ, ինչպես նա, հավատարիմ մնալով ժողովուրդների եղբայրության դաշինքին, իր արժանի ավանդն է մուծել այն մեծ պայքարում, որ մղում էին մեր Հայրենիքի ժողովուրդները մարդկության թշնամի ֆաշիզմի դեմ:

Հրատարակելով ներկա աշխատությունը, մենք շնորհակալ կլինենք այն ընթերցողներին, որոնք իրենց արժեքավոր գիտողություններով ու խորհուրդներով կօգնեն մեզ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵժ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՅ ԱՌԱՋ, ԽԱՂԱՂ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

I

Հայկական ՍՍՌ-ն Սովետական Միության կազմի մեջ մտնող 16 իրավահավասար ռեսպուբլիկաներից մեկն է, որն ստեղծվել է 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին՝ բուրժուազիայի իշխանությունը տապալելու և Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու շնորհիվ:

Հայկական ՍՍՌ-ն Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ուղուցիայի ծնունդն է: Առանց Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ուղուցիայի հաղթանակի, ինչպես նաև առանց 1918—1920 թվականներին օտարերկրյա ռազմական ինտերվենցիայի դեմ Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների տարած հաղթանակի, Հայաստանում չէր կարող հաղթանակել սովետական կարգը:

Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, Սովետական Ռուսաստանի ազատարար Կարմիր Բանակի ակտիվ աջակցությամբ, իրենց ձեռքը վերցրին երկրի կառավարման գործը, Հայաստանում հաստատեցին բանվորների ու գյուղացիների սոցիալիստական պետություն:

Սովետական իշխանությունը լիկվիդացիայի ենթարկեց Հայաստանում եղած բուրժուա-կալվաժատիրական դասակարգերի իշխանության բոլոր օրգանները: Չեղյալ հայտարարվեցին Հայաստանի բնակչության մեջ գոյություն ունեցող դասային բաժանումները, վերացվեցին դասային արտոնությունները և սահմանափակումները, ինչպես նաև այդ նպատակով ստեղծված հիմ-

նարկություններն ու կազմակերպությունները: Ուրիշի աշխատանքը շահագործողները զրկվեցին պետական իշխանության օրգաններում ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից:

Հայկական ՍՍՌ-ն լայնորեն օգտագործելով Ռուսաստանում Սովետական իշխանության երեք տարիների հարուստ փորձը, պայքար ծավալեց Հայաստանում սովետական կարգերն ամրապնդելու, արտաքին և ներքին թշնամիներին հաղթելու, սոցիալիստական շինարարության աշխատանքներին ձեռնամուխ լինելու ուղղությամբ:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակը և երկրի ներսում կատարվող սոցիալ-քաղաքական փոփոխությունները տեղի էին ունենում արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ մղվող լարված պայքարի պայմաններում, բացառիկ բարդ և դժվարին իրադրության մեջ:

Ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ, որ սովետական կարգերը հաստատվել էին ո՛չ թե ամբողջ Հայաստանի տերիտորիայում, այլ նրա մի հատվածում:

Հայ ժողովրդի պատմական բախտի առանձնահատկություններից մեկն այն է եղել, որ այդ ժողովուրդը անցյալում կորցնելով իր պետականությունը և անկախությունը, դարերի ընթացքում մասնատված, բաժան-բաժան էր արված առանձին մասերի, որոնք գտնվում էին տարբեր պետությունների գերիշխանության տակ: Մինչև Սովետական իշխանության ստեղծումը Հայաստանում՝ հայ ժողովուրդը չունեւր միասնություն, չունեւր ազատություն, նրա հայրենի երկիրը գտնվում էր օտարների լծի տակ:

Տասնյակ տարիների ընթացքում թյուրքական իշխանություններն օգտվելով գերմանական, ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական և այլ իմպերիալիստական պետությունների թողտվությունից ու հովանավորությունից, պարբերաբար կազմակերպում էին հայերի կոտորածներ, զավթում էին նրանց կառուցած քաղաքները, տները, կողոպտում նրանց ունեցվածքը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թյուրքական զավթիչները կազմակերպեցին Արեւմտյան Հայաստանի նահանգների հայերի մասսայական տեղահանումը, կողոպտումը և կոտորեցին մեկ միլիոնից ավել խաղաղ հայ բնակչություն:

Մոտ 800 հազար հայեր գաղթականության ցուպը ձեռներին դադեցին Եվրոպայի, Ամերիկայի, Միջագետքի երկրները և այլուր, որտեղ նրանց վիճակվեց ընկնել կապիտալի շահագործման լծի տակ: Մոտ 300 հազար հայ գաղթականներ փախչելով Արեւելյան Հայաս-

տան և Ռուսաստանի մեջ մտնող մյուս երկրամասերը, պաշտպանություն և ապաստարան էին որոնում:

Սակայն թյուրքական աղրեսորները ձգտում էին զավթել և ստրկացնել նաև Արևելյան Հայաստանը: Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի պահին, թյուրքերը ոչ միայն տիրում էին Արևմտյան Հայաստանին, այլև զավթել էին Ալեքսանդրապոլը և կատաղի թշնամությամբ էին վերաբերվում դեպի Սովետական Հայաստանը: Թյուրքական զորքերը Քյազիմ Բեյի հրամանատարությամբ 1920 թվականին օկուպացնելով Կարսը, Արդահանը և Ալեքսանդրապոլի ամբողջ գավառը, իրենց ձեռքն էին պահում Հայաստանի միակ երկաթուղագիծը և զրանով իսկ Սովետական Հայաստանին զրկում արտաքին աշխարհի հետ երկաթուղային կապից:

Այդ ժամանակ Վրաստանում դեռևս իշխում էին կոնտրռևոլյուցիոն մենշևիկները, որոնք իրենց մոտ տեղ էին տվել Հայաստանից դուրս վռնդված դաշնակներին և նրանց հետ միասին դավեր էին նյութում Սովետական իշխանության դեմ:

Դաշնակցական հակառևոլյուցիոն բանդաներն ամրանալով Դարալագյազում և Զանգեզուրում, շարունակում էին կատաղի դիմադրություն ցույց տալ Սովետներին: Մի կողմից ամերիկա-անգլիական և մյուս կողմից թյուրքական իմպերիալիստների հետ դործարքի մեջ մտնելով, նրանց օգնությամբ դաշնակներն ամեն միջոց դործ էին դնում ձախողելու Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում և նորից վերականգնելու բուրժուազիայի ղեկավարումը:

Ամերիկյան իմպերիալիստները և նրանց անգլո-ֆրանսիական դաշնակիցները կատաղի շարությամբ դիմավորեցին սովետական յարգերի հաղթանակը Հայաստանում: 1921 թվականի սկզբներին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում նորից քննարկման առարկա դարձավ Հայաստանի զաղութացման հարցը: Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատվելու առիթով, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Ջոզիմը հատուկ մեմորանդում ուղարկեց «Ամերիկա-հայկական կոմիտեին», որի մեջ վերհիշում էր Հայաստանի նկատմամբ Ամերիկայի զաղութարարական ծրագրերը և խնդր էր դնում բոլոր միջոցները ձեռք առնել Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակը ձախողելու և հաստատելու այնտեղ իմպերիալիստական բուրժուազիայի տիրապետությունը:

Փարիզում, 1921 թվականի հունվարին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները կազմակերպում են դաշնակն-

րի, մուսավաթականների և մենշևիկների պարագլուխների ժողով: Նրանք դաշինք են կնքում միացյալ ուժերով կռվելու Սովետական իշխանության դեմ: Այդ նույն ժամանակ Թիֆլիսում դաշնակներն ու Անդրկովկասի մյուս հակառակույցիոսներները ստեղծում են, այսպես կոչված, «Փրկության կոմիտե», որը կոչված էր «փրկել» շահագործողներին, վերականգնել նրանց տապալված իշխանությունը:

Ոտարերկրյա իմպերիալիստների մեքենայությունները Սովետական Հայաստանի դեմ աշդրանով չէին վերջանում: Սովետական Հայաստանի քաղաքներում և մի շարք շրջաններում դեռևս զործում էին ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչները: Նրանց կազմում քողարկված էին ոչ քիչ թվով զործակալներ և ռազմա-քաղաքական լրտեսներ, որոնք կապ էին պահպանում զորսի հակասովետական ուժերի հետ և նենդ դավեր էին նյութում Սովետական Հայաստանի դեմ: Ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, որ դաշնակների 1921 թվականի փետրվարին բարձրացրած ամանաշուրան կազմակերպված է եղել օտարերկրյա իմպերիալիստների հրահրումով և նրանց ակտիվ աջակցությամբ:

Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման փորձը ցույց տվեց, որ Հայկական ՍՍՌ-ն միայն իր ուժերով անկարող էր հաղթել իր թշնամիներին, երկիրը պաշտպանել աղբյուրիվ հարձակումներից և ամրապնդել Սովետական իշխանությունը: Սակայն, Սովետական Հայաստանն ուներ աչնպիսի դաշնակից և պաշտպան, ինչպես Սովետական Ռուսաստանը. Հայկական ՍՍՌ-ին աջակցում էին նաև Սովետական Ադրբեջանը և Սովետական Վրաստանը:

Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի բանվորները, գյուղացիները և բոլոր աշխատավորները, կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ, ձգտում էին փոխադարձ մերձեցման և համագործակցության: Հայ, վրացի և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև բարեկամությունն ու եղբայրությունը ստեղծվում և զորվում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների ավազ եղբոր՝ սուս մեծ ժողովրդի գլխավորությամբ:

ՌԱՖՍՌ-ի կառավարությունը, հսկակելով ցարական միապետության կողմից ճնշված ժողովուրդների ինքնորոշման և ազատության մեծ իրավունքները, միաժամանակ վարում էր այդ ժողովուրդներին իր շուրջը համախմբելու, նրանց միջև եղբայրական համագործակցություն ստեղծելու, նախկինից ժառանգություն մնացած անվստահության միջոցները վերացնելու, թշնամանքն ու հա-

ցիոնալիզմը արմատախիլ անելու և ինտերնացիոնալիստական հա-
րաբերություններն ամրապնդելու քաղաքականություն:

Այսպիսով, Հայաստանի աշխատավորությունը, միայն Կոմու-
նիստական պարտիայի ղեկավարությամբ և Սովետական Ռուսաս-
տանի, ուս ժողովրդի ակտիվ աջակցությամբ, կարողացավ հաղթել
իր արտաքին և ներքին թշնամիներին և Հայաստանում հասնել սո-
վետական կարգերի հաստատմանը և ամրապնդմանը:

Հայ ժողովուրդը սովետական կարգերի հաղթանակի շնորհիվ
կարողացավ վերականգնել իր դարեր առաջ կորցրած պետականու-
թյունը և անկախությունը: Բայց Հայկական ՍՍՌ-ի ստեղծումը սոսկ
նախկինում կորցրած հայկական պետականության վերականգնու-
մը չէր, այլ մի նոր տիպի պետականության՝ սոցիալիստական պե-
տականության ստեղծումը, որի մեջ մասնակցություն չունեին
շահագործողները, որը գտնվում էր բանվորների ու գյուղացիների
ձեռքին: Հայկական ՍՍՌ-ն ՌՍՖՍՌ-ի, Ադրբեջանական ՍՍՌ-ի
և ապա Վրացական ՍՍՌ-ի հետ դաշնակցելով, կարողացավ հաղթա-
նակ տանել իր արտաքին թշնամիների դեմ, կարողացավ հաղթա-
հարել արտաքին կարգի բարդություններն ու խոչընդոտները:

Սակայն Հայկական ՍՍՌ-ի ամրապնդման ու զարգացման հա-
մար միայն արտաքին թշնամիներին հաղթելը բավական չէր: Հալ-
կավոր էր լիկվիդացնել նաև երկրի ներքին թշնամիներին, հաղթա-
հարել երկրի ներքին կյանքում եղած խոչընդոտները, ջախջախել
դասակարգային թշնամու դիմադրությունը, վերացնել սովը, աղքա-
տությունը, տնտեսական փլուզումը, վերականգնել ժողովրդական
տնտեսությունը, բաղա ստեղծել սոցիալիստական շինարարություն
ծավալելու համար, բարելավել ժողովրդի նյութական, կուլտուրա-
կան կյանքը: Այդ ուղղությամբ տարվող մեծ աշխատանքները սկզբ-
բում կատարվում էին արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ մղվող
զինված պայքարին զուգահեռ, իսկ թշնամիների ջախջախումից հե-
տո, ժողովրդի բոլոր ուժերը գործի դրվեցին՝ երկրում սոցիալիս-
տական շինարարությունն առաջ մղելու:

Սովետական կարգերի հաստատման պահին Հայաստանի ներ-
քին սոցիալ-տնտեսական վիճակը չափազանց ծանր էր: Հայաստա-
նի բանվորներն ու գյուղացիները հասնելով իշխանության, ցարիզ-
մից ու դաշնակներից որպես ժառանգություն ստացան քայքայված
երկիր ու կուլտուրական հետամնացություն:

Վերցնենք հայկական գյուղի սոցիալական վիճակը: Ինչպես
հայտնի է, նախառևույժից շրջանում Հայաստանը գտնվում էր

աղգային և սոցիալական ճնշման կրկնակի լծի տակ: Հայաստանի բնակչության հիմնական մասսան զբաղված էր երկրագործությամբ: Հողային հարցը հայկական գյուղում միշտ էլ եղել է սոցիալական կարևորագույն հարց:

Նախասովետական հայկական գյուղի մակարդակը պրիմիտիվ, աղքատ և մուրացիկային մակարդակ էր: Հայաստանն անջատելով Ռուսաստանից, հակառեուլյուցիոն դաշնակները և նրանց իմպերիալիստ տերերը նոր աղետներ բերեցին Հայաստանի աշխատավորներին: Հայաստանի մի մասն օկուպացրին և կողոպտեցին թյուրքերը: Գերմանա-թյուրքական բլոկի պարտությունից հետո Հայաստան ներխուժեցին Անտանտի իմպերիալիստները:

Ամերիկյան և անգլիական դադութարանները դաշնակների հետ գործարքի մեջ մտնելով 1918—1920 թվականներին Հայաստանում ոչ միայն ձգտում էին պլանցգարմ ստեղծել և պաշարել Սովետական Ռուսաստանի դեմ, այլև ընդդեմ հայ ժողովրդի վարում էին կողոպուտի, բռնությունների և տեղորի քաղաքականություն: Այդ նպատակով ԱՄՆ-ը և մյուս իմպերիալիստական պետությունները Անդրկովկաս և Հայաստան էին ուղարկում իրենց գործակալներին, որպես լրտեսներ՝ հավաքագրում էին տեղական բուրժուա-նացիոնալիստական դավաճան, ծախված մարդկանց: Օտարերկրյա իմպերիալիստների կիրառած դադութային բեժիմը, դաշնակների, մուսավաթականների և մենշեիկների կաղմակերպած աղգամիջյան պատերազմները առաջ էին բերել Հայաստանի էկոնոմիկայի ավելի ուժեղ քայքայում ու փլուզում և աշխատավորների շահագործման ողբալի հետևանքներ:

Այսպես, օրինակ, Հայաստանում գյուղատնտեսական բուրժուալիստների ցանքերի ընդհանուր տարածությունը 1913 թվականին կազմում էր 345,7 հազար հեկտար, դաշնակների տիրապետության շրջանում իջավ մինչև 82,7 հազար հեկտարի¹: Հացահատիկային կուլտուրաների ցանքը նույն ժամանակ կազմում էր 308,500 հեկտար, 1919 թվականին իջավ մինչև 78.000 հեկտարի²:

Հայաստանում գոյություն ունեցող ողողման պրիմիտիվ սիստեմի անկման հետևանքով 1913 թվականին Հայաստանում եղած

¹ «Социалистическое строительство Армянской ССР», Ереван, 1940, стр. 61.

² Նույն տեղում:

97 հազար հեկտար ոռոգելի տարածություններ կրճատվել և 1919 թվականին հասել էին մինչև 60,4 հազար հեկտարի¹։

Բանվորական ուժի պակասի, սերմացու շունենալու, դաշտերը անմշակ թողնելու հետևանքով գյուղատնտեսության արտադրողականությունը նախապատերազմյան մակարդակի ցածր աստիճանի համեմատությամբ ընկել էր ավելի մեծ չափով։ Նախապատերազմյան ամենաբարձր բերքի տարում, 1912 թվականին, մեկ հեկտարից ստացված 6,6 ցենտներ ցորենի դիմաց 1919 թվականին ստացվեց 3 ցենտներ, 6,8 ցենտներ գարու դիմաց միայն 3 ցենտներ։ Գրեթե նույն չափերով կամ դեռ ավելի պակաս էր խաղողի և այլ կուլտուրաների բերքատվությունը։

Կատաստրոֆիկ անկման էր հասել նաև անասնաբուծությունը։ Եթե 1914 թվականին խոշոր եղջերավոր անասունների ընդհանուր գլխաքանակը կազմում էր 683,594, ապա 1919 թվականին իջավ 229,512 գլխի²։ Նախասովետական Հայաստանի գյուղում հիմնական քառոց ուժը եղն էր։ 1914 թվականին եղած 274,292 գլխից, 1919 թվականին մնացել էր միայն 84,002 գլուխ եղ, կամ նախապատերազմյան քանակի 30 տոկոսը։

Անասունների հոտը չէր վերարտադրվում, Մատղաշը կամ կլանվում էր բանակի կողմից, կամ ոչնչացվում։ Նրա միայն մի շնչին մասն էր մնացել, այն էլ գլխավորապես կալվածատերերի և կուլակների տնտեսության մեջ։ Եթե 1914 թվականին Հայաստանում եղել է 295,828 կով, 1919 թվականին մնացել էր 109,243 կով, կամ 37 տոկոսը։ Այստեղից էլ՝ կաթնամթերքների արտադրանքի պակասը, աղքատության աճումը։ Մանր եղջերավոր անասուններից 1914 թվականին եղած 1 միլիոն 564 հազար 593 գլխից, 1919 թվականին մնացել էր 470 հազար 904 գլուխ, կամ միայն 30 տոկոսը³։

Մայրահեղ անկման էին հասել նաև տեխնիկական կուլտուրաները, այգեգործությունը և գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերը։ Այդ բոլորի հետևանքով ընկել էր գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը։ 1926—1927 թվականների անփոփոխ դներով հաշված Հայաստանի գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը

¹ „Социалистическое строительство Армянской ССР“, Ереван, 1950, стр. 62.

² «Վեճակադրական տեղեկատու», ժողովածու, Երևան, 1925, էջ 42—43։

³ Նույն տեղում։

և մին 1913 թվականին կազմել էր 65,8 միլիոն ռուբլի, 1919 թվականին այդ գումարը իջել էր 11,3 միլիոն ռուբլու¹։

Նույնպիսի անկում էր տեղի ունեցել նաև արդյունաբերական ձեռնարկություններում։ 1913 թվականին Հայաստանի արդյունաբերության համախառն արտադրանքը կազմել էր 20,7 միլիոն ռուբլի, որը կրճատվել է 1919 թվականին իջել էր 1,7 միլիոն ռուբլու²։ Հայաստանի արդյունաբերության գլխավոր ձեռնարկությունները Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերն էին, որոնք Սովետական իշխանությունն ստացաւ քայքայված վիճակում։

Շուկայում իշխում էր մթերքների անտանելի թանկություն։ 1919 թվականին Երևանում մեկ փութ ցորեն գնելու համար հարկավոր էր վճարել բանվորի աշխատավարձի ժամանակվա կես տարվա աշխատավարձը։

Աշխատավոր գյուղացիներից, գլխավորապես չքավորների և մասամբ սակավազոր միջակների անտեսություններից շատ-շատերը քայքայվել էին։ Ընդհակառակը, կալվածատերերը, կուլակները և վաշխատուները դաշնակների տիրապետության տարիներին ավելի զարգացան։ Երբ շահագործում բառարկներին ու իրենցից կախման մեջ գտնվող աշխատավոր գյուղացիներին, խտացնելով ճորատտիրական իրավունքի աշխատանքների կիրառումը, որոնք մինչև սովետական կարգերի հաստատումը գեղեցիկ պահպանվում էին Հայաստանի գյուղերում։ Կալվածատերերը և կուլակները չնչին վճարով գնել էին տասնյակ գյուղացիական տնտեսությունների ամբողջ ունեցվածքը։ Նրանք չքավոր գյուղացու տան աշխատավոր ձեռքը գտնվում էր բանակում, կամ արդեն զոհվել էր, նրա բնականորեն, որը Երևանում սովորյալ շմեռնելու համար իրենց ունեցած ոչ միայն անասունները, այլև մի կտոր հողը ստիպված վաճառում էին կուլակին՝ մի երկու փութ պարի կամ կորեկ ձեռք բերելու և քաղցի սպառնալիքից ժամանակավորապես պաշտպանվելու համար։

Հայաստանում մոլեկոսում էր սովոր։ «Թեև աշխարհի ոչ մի անկյունում աշխարհի արագությանը չի աճում թշնամիների, խեղճների, շահագործվողների բանակը, — գրել է Բաբելում հրատարակվող «Կոմունիստ» թերթը 1920 թվականին, — որպիսի արագությանը աշխատավոր է Հայաստանի գյուղերում։ Իրականությունը ներկայացնում է մի սոսկալի տեսարան...»³։ Երկրում տարածված էին վա-

¹ «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 47.

² Նույն տեղում, էջ 23։

³ «Կոմունիստ» № 1, ապրիլ, Բաբել, 1920։

քակիչ հիվանդությունները: Բնակչության առողջապահության մասին ոչ մի հոգատարություն չկար: Անտուն և անօթևան հազարավոր սովահար կանաչք ու երեխաներ մուրացկանությամբ էին զբաղվում: Մահացությունը հասնում էր մեծ չափերի: 1919 թվականին Հայաստանի բնակչության 1000 շնչից ծնվում էր 8,7 մարդ, իսկ մեռնում էր 204,2 մարդ: Բնակչության 1000 մարդուց տարեկան նվազումը կազմում էր 195 մարդ:

Ահա թե ինչ էին բերել Հայաստանին և հայ ժողովրդին ամերիկացի «հովանավորողներն» ու նրանց դաշնակցական գործակալները:

Հայկական ամենաարդավանդ հողերը չէին մշակվում, բերք չէին տալիս: Հայկական գյուղերը հրկիզված էին ու ավերված: Տներից շատերը մոխրակույտերի էին վերածվել: Հայաստանում սովն ու բժավոր տիֆը թափանցում էին ամեն տեղ: Հալարներով դալթականներ էին դեգերում գյուղերում, քաղաքներում: Պատերազմում ընկած զինվորների որբ երեխաները և թյուրքական զավթիչների կոտորած ծնողների զավակները անտուն, անխնամ էին մնացել:

Ահա այսպիսի պատկեր ունեւ Հայաստանի ներքին սոցիալական կյանքը, երբ բանվորներն ու գյուղացիներն իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը:

Սովետական կարգերի հաստատումով ոչ միայն իշխանությունն անցավ բանվորների ու գյուղացիների ձեռքը, այլև արմատական հեղաշրջում կատարվեց երկրի ներքին սոցիալական կյանքում: Կոմունիստական պարտիան և Սովետական իշխանությունը, ելնելով հասարակության դարգացման օրյեկտիվ օրենքից, երկրի հիմնական արտադրական միջոցները՝ հողը, երկրի ընդերքը, գործարանները, ֆաբրիկաները, երկաթուղին, անտառները համայնացրին և դարձրին համաժողովրդական սեփականություն: Հայաստանում եղած ամբողջ հողը պետականացվեց: Հողը ստվեց ռեսպուբլիկայի գյուղացիներին օգտագործելու: Նախասովետական շրջանում եղած հողատիրությունը լիկվիդացվեց: Գործարաններն ու հանքերն լանցնելով ամբողջ ժողովրդին, բանվորներն սկսեցին աշխատել և արտադրել ո՛չ թե կապիտալիստների, այլ իրենց համար, իրենց Սովետական պետության համար, ժողովրդի կարիքների համար:

Սակայն, միայն արտադրության միջոցների գրավումը շահագործող դասակարգերից բավական չէր էկոնոմիկայի փլուզումը, սովը, աղքատությունը հաղթահարելու համար, երկրի ժողովրդական

անտեսութիւնը վերականգնելու համար Անհրաժեշտ էր լայնորեն կիրառել նոր անտեսական քաղաքականութիւնը, հարկավոր էր զարկ տալ գլոպալանտեսական արտադրանքին, կազմակերպել ցանքսը, առևտուրը, մատակարարումը, պիտք էր վերականգնել ավերված գործարաններն ու հանքահորերը:

Կոմունիստական պարտիան իր համագումարների որոշումներում և Կենտկոմի դիրեկտիվներում, նշելով մեր երկրի սոցիալիստական դարգացման խնդիրները, մշտապես հատուկ ուշադրութիւն էր դարձնում ազգային հարցի ճիշտ լուծման վրա, հոգ էր տանում ցարկովի ժամանակ ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ: Պարտիան ծրարում էր վարել ազգային այնպիսի քաղաքականութիւն, որն ապահովեր վերացնելու մի շարք ազդութիւնների այն տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական հետամնացութիւնը, որը նրանք ժառանգութիւն էին ստացել նախասովետական անցյալից: Պարտիան հետևողականորեն վարում էր այդ ժողովուրդներին անտեսապիս, քաղաքականապես և կուլտուրապես զարգացնելու և կենտրոնական Ռուսաստանի մակարդակին բարձրացնելու քաղաքականութիւն:

1921 թվականի ապրիլին Վ. Ի. Լենինը ընդունելով Հայկական ՍՍՌ-ի ներկայացուցիչ Ալ. Մյասնիկյանին, ծանոթանալով Սովետական Հայաստանի ներքին կյանքում ստեղծված դժվարութիւններին հետ, նոր միջոցներ է նշում, օգնութիւն կազմակերպելու հայ ժողովրդին: Վ. Ի. Լենինը հատուկ դիրեկտիվ-նամակ է ուղարկում Կովկասի կոմունիստներին, որոնց առաջ նոր խնդիրներ է դնում Հայկական ՍՍՌ-ի, Ադրբեջանական ՍՍՌ-ի, Վրացական ՍՍՌ-ի և Կովկասի մշուս երկրամասերի սոցիալիստական շինարարութիւնը գործը կազմակերպելու և առաջ տանելու ուղղութիւնը: Լենինը հուլիս է հայտնում, որ Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաները կմիավորվեն և կստեղծեն ազգային խաղաղութիւն, ինտերնացիոնալ համախմբվածութիւն և համերաշխ համագործակցութիւն մի այնպիսի օրինակ, որպիսին բուրժուազիայի օրոք չէր եղել և չէր էլ կարող լինել¹:

Անդրկովկասի ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական և ուղղական ուժերը միավորելու նպատակով Վ. Ի. Լենինի, Ի. Վ. Ստալինի նախաձեռնութեամբ և ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի որոշմամբ կազմակերպվում է Անդրկովկասի ֆեդերացիան: Հայաստանի, Ադրբ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 32, էջ 404, Հայպետհրատ:

րեջանի և Վրաստանի սովետական ռեսպուբլիկաների ֆեդերատիվ միավորումը հնարավորություն տվեց համախմբելու տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ուժերը, հաղթահարելու փլուզումը, աղքատությունը, կարճ ժամանակում վերացնելու Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև մենշևիկների, դաշնականների և մուսավաթականների կողմից ստեղծված անվստահության մթնոլորտը:

Հայկական ՍՍՌ-ն կամավոր կերպով, Անդրֆեդերացիայի կազմում 1922 թվականին մտնում է ՍՍՌՄ-ի մեջ, որը միավորեց սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների ուժերը: Սովետական ժողովուրդները հավասարների մեջ առաջինի՝ ուսման մեծ ժողովրդի շուրջը համախմբված, իրենց բոլոր ուժերը դործի դրեցին մեր երկրի սոցիալիստական զարգացման խնդիրներն իրագործելու համար:

Սովետական Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացումն առաջ էր գնում ՌՍՖՍՌ-ի և եղբայրական մյուս ռեսպուբլիկաների փոխադարձ օգնության պայմաններում:

1921 թվականի մայիս — հոկտեմբեր ամիսներին Ռուսաստանի Սովետական կառավարությունը Հայկական ՍՍՌ-ին տրամադրում է 2 միլիոն 172 հազար փութ վառելանյութ, 326 հազար փութ հաց, 5000 փութ շաքար, 50 հազար փութ ձուկ, 1.500 գլուխ անասուն (քաշող ուժ), 1,5 միլիոն արշին կտորեղեն, 18 հազար զուգ գինվորական հագուստ¹, Այդ մթերքներն ու ապրանքները բաժանվում են կարիքավոր բնակչությանը, մասնավորապես զաղթականներին, որոնց թիվը Հայաստանում հասնում էր ավելի քան 200 հազար մարդու և որբերին, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 50 հազարի²: 1921 — 1922 թվականներին Հայկական ՍՍՌ-ում գյուղացիական աշխատավոր տնտեսություններին բաշխվել է 325.000 փութ սերմացու, որից 235.000 փութ ձեռք էր բերվել ՌՍՖՍՌ-ի օգնությամբ³, Սերմացուի ստացումն ու բաշխումը հնարավորություն տվեց հազարավոր չքավոր գյուղացիների և բատրակների ցանքա կատարել և կազմակերպել իրենց տնտեսությունը:

1921 թվականի ընթացքում Հայաստանը ՌՍՖՍՌ-ից ստացել

¹ ՀՍՍՌ ԿԳՍ, ֆ. 114, գ. 164, թ. 717

² Հայաստանի ՍՍՀ-ի բանվորների, գյուղացիների և կտրմիրքանակալիների խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը, Երևան, 1922, էջ 19:

³ Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական կոմիսարիատների 1920 — 1922 թթ. հաշվետվությունը, էջ 28 — 29:

է 3,5 միլիոն *ռ.* ոսկով՝ Այդ և հետագա տարիներին ստացված միջոցները ներդրվում էին Հայկական ՍՍՌ-ի արդյունաբերական ձեռնարկութունները վերականգնելու, գյուղատնտեսութեան աշխատանքն աշխուժացնելու, ժողովրդի առողջապահութեան, բնակարանային-կոմունալ կարիքները հոգալու և կուլտուրական շինարարութեան նպատակների համար:

Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիան, ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորներն առաջին անգամ զառնալով երկրի տերերը, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարութեամբ պայքար էին ծավալել ժողովրդական տնտեսութունը վերականգնելու, նախասովետական շրջանից ժառանգութուն մնացած քայքայվածութունը, աղքատութունը և հետամնացութունը վերացնելու համար: Հայաստանի աշխատավորները ազատագրվելով շահագործման լծից և ազդային իրավագրկութունից, զառնալով Սովետական մեծ Միութեան իրավահավասար բաղաբացիներ, ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման տարիներին հանգես բերեցին իրենց ստեղծագործական մեծ ակտիվութունը և անսահման եռանդը ինչպես երկրի ժողովրդական տնտեսութեան, այնպես էլ քաղաքական-հասարակական գործունեութեան ասպարեզում:

Առաջին լուրջ քայլերն են արվում նաև ժողովրդական լուստփութեան և կրթութեան բնագավառում: 1921 թվականին հիմնվում է Հայաստանի Պետական համալսարանը, այնուհետև կազմակերպվում են Գիտութեան և արվեստի ինստիտուտը, Պետական կոնսերվատորիան, թանգարաններ, գրադարաններ, գրեթե բոլոր գյուղերում բացվում են դպրոցներ, մասսայական պայքար է ծավալվում հասակավորների անդրադարձութունը վերացնելու ուղղութեամբ:

Սովետական Հայաստանի տնտեսական կյանքի վերականգնումը և նրա զարգացումը նոր հունով, հայոց լեզուն որպես պետական լեզու հայտարարելը, աշխատավորներին պետական-հասարակական ակտիվ գործունեութեան մեջ ներգրավելը և ուրիշ մեծ նվաճումները պայմաններ են ստեղծում դեռևս երկրի ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման տարիներին սկսելու հայ ժողովրդի կոնստիդացիան:

Սովետական Հայաստանը դարձավ ամբողջ աշխարհի աշխատավոր հայութեան ազատ Հայրենիքը: Դեպի Սովետական Հայաստան սկսեցին ուղևորվել ոչ միայն համաշխարհային պատերազ-

¹ «Նորհրդային Հայաստան» № 26, 1922:

մի ժամանակ թյուրքական հալածանքներից փախած դաղթականները, այլև Եվրոպայի, Ամերիկայի և աշխարհի այլ մասերում կապիտալիստական երկրներում վաղուց բնակված բազմաթիվ տարադիր հայեր: 1921—1925 թվականներին 25.000 հայեր հեռացան բուրժուական երկրներից և վերադարձան Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան, որտեղ նրանք միացան իրենց տրյուինալից եղբայրներին և դարձան Սովետական Միության քաղաքացիներ, օգտվելով իրենց տրված մեծ իրավունքներից:

Այսպիսով, Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից սկսած, հինգ—վեց տարվա ընթացքում հաղթահարվեցին նաև երկրի ներքին սոցիալ-տնտեսական կյանքում հինգ ժառանգություն մնացած ավերածությունները, աղքատությունը, սովը, վերացավ մասսայական գործազրկությունը, վերջ դրվեցին ազգամիջյան լարված հարաբերություններին:

Կոմունիստական պարտիան և Սովետական իշխանությունը հայ ժողովրդին հասցրին ազգային վերածննդի: Սովետական Հայաստանի կյանքում սկսված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական փոփոխությունները սկիզբ դրին հայ ժողովրդի կազմակերպմանը որպես սոցիալիստական ազգի:

II

Ավարտելով երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը, Սովետական Միության առջև ծառացան նոր խնդիրներ, երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման, գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման, սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման խնդիրները:

Սովետական Միությունն իր խաղաղ սոցիալիստական շինարարությունը իրագործում էր կապիտալիստական պետություններով շրջապատված իրադրության մեջ: Բուրժուական կառավարությունները կատաղի ասելություն և թշնամանք տածելով դեպի աշխարհում միակ սովետական երկիրը, առիթ էին որոնում հարձակվելու նրա վրա, կապիտալիզմի ռեստավրացիայի նպատակով:

Սովետական երկրի ժողովուրդների անկախության շահերը պահանջ էին դնում կանգ չառնել ժողովրդական տնտեսության վերականգնման հետևանքով ձեռք բերված արդյունքների աստիճանի վրա: Որպեսզի մեր երկիրը մնար անկախ ու ազատ, որպեսզի նրա

ժողովուրդները հնարավորություն ստանալին ազատ վարդապենելու իրենց էկոնոմիկան ու կուլտուրան, բարեկամին իրենց կյանքի կենսամակարդակը, անհրաժեշտ էր ստեղծել ծանր ինդուստրիա: Ծանր ինդուստրիայի վարդապետը անհրաժեշտ էր որպես սոցիալիզմին անցնելու օրինաչափություն, որպես պարտադիր պայման:

Երկրի սոցիալիստական ինդուստրացումը որպես կարևոր նախադրյալ, անհրաժեշտ էր հաև ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերը սոցիալիստական հիմունքներով վերակառուցելու, ժամանակակից տեխնիկայի բազայի վրա նրանց աշխատանքը կադմակերպելու համար: Ծանր ինդուստրիայի վարդապետը Սովետական երկրի պաշտպանունակությունը բարձրացնելու, նրա ռազմական հզորությունն ապահովելու միակ միջոցն էր, երկիրը արտաքին թշնամիների հարձակման դեպքում տևիտիվ պաշտպանության նախապատրաստելու վճռական քայլը:

Պարտիայի XIV համագումարը 1925 թվականին դիրեկտիվ տվեց՝ պայքար ծավալել երկրի սոցիալիստական ինդուստրացման համար որպես Սովետական իշխանության գլխավոր խնդիր: Համագումարից հետո Սովետական իշխանությունը հետևողականորեն կիրառեց երկրի ինդուստրացման քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից մեկը դարձավ նախկին ցարական Ռուսաստանի ծայրամասերի ժողովուրդների տնտեսական և կուլտուրական հետամնացության հաղթահարումը, ազգային ղեկավարիկաներում արդյունաբերության զարդացումը, նրանց և Կենտրոնական Ռուսաստանի միջև եղած փաստական անհավասարության վերացումը:

Սովետական իշխանությունը խոշոր միջոցներ է ներդնում Հայաստանում արդյունաբերության զարդացման կարիքների համար: Սովետական կարգերի սկզբից մինչև 1927/28 տնտեսական տարին Սովետական Հայաստանում արդյունաբերության մեջ ներդրվել է 27,2 միլիոն ռուբլի, իսկ 1928—1932 թվականներին, այսինքն՝ առաջին հնգամյակի ընթացքում արդեն 116,3 միլիոն ռուբլի¹:

ՍՍՌՄ-ի բոլոր ղեկավարիկաներում սոցիալիստական արդյունաբերությունը զարդանում էր ո՛չ թե ժողովրդական տնտեսության մեջ նրա տեսակարար կշռի պարզ աճման կարգով, այլ, նախ և առաջ, ծանր ինդուստրիայի արագ զարդացման ճանապարհով:

¹ „Социалистическое строительство Армянской ССР“, стр. 20.

1928—1941 թվականներին տարեց-տարի աճում էին Հայկական ՍՍՌ-ի ինդուստրացման համար տրվող միջոցները: Կապիտալ ներդրումների գումարը ժողովրդական տնտեսության մեջ կազմել են առաջին հնգամյակում 312 միլիոն, երկրորդ հնգամյակում 985 միլիոն, երրորդ հնգամյակում (3 տարում) 1 միլիարդ 83 միլիոն ռուբլի¹:

Նախապատերազմյան երեք հնգամյակների տարիներին Հայկական ՍՍՌ-ում ստեղծվեցին արդյունաբերության նոր ճյուղեր՝ մեքենաշինություն, տեքստիլ, քիմիական արդյունաբերություն, աննախընթաց չափերով աճեց մետալուրգիան, էլեկտրաարդյունաբերությունը, շինանյութերի արտադրությունը:

Հայկական ՍՍՌ-ի արդյունաբերության զարգացումը տեղի էր ունենում ավելի բարձր տեմպերով, քան ՍՍՌՄ աճման միջին տեմպն էր: Այսպես, օրինակ, արդյունաբերության արտադրանքի տարեկան միջին աճը կազմել է առաջին հնգամյակի տարիներին ՍՍՌՄ-ում 22 տոկոս, Հայկական ՍՍՌ-ում 58 տոկոս, երկրորդ հնգամյակում ՍՍՌՄ-ում 17 տոկոս, Հայկական ՍՍՌ-ում 26 տոկոս, երրորդ հնգամյակում (երեք տարում) ՍՍՌՄ-ում 13 տոկոս, Հայկական ՍՍՌ-ում 23 տոկոս: Նախապատերազմյան հնգամյակների 13 տարիների ընթացքում ՍՍՌՄ արդյունաբերության արտադրանքն աճել է 6,5 անգամ, իսկ Հայկական ՍՍՌ-ում՝ 15 անգամ:

1920—1940 թվականներին Հայաստանում կապիտալ շինարարության մեջ ներդրված միջոցներով կառուցվեց մինչև 120 արդյունաբերական ձեռնարկություն, թողարկելով արդյունաբերության բազմազան տեսակների արտադրանք: Արդյունաբերության ամբողջ արտադրանքը 1928 թվականին հասավ 28,2 միլիոն ռուբլու՝ 1913 թվականի 20,7 միլիոն ռուբլու և 1919 թվականի 1,7 միլիոն ռուբլու դիմաց, 1932 թվականին՝ 111 միլիոն ռուբլու, 1937 թվականին՝ 255 միլիոն ռուբլու, իսկ 1940 թվականին՝ 429 միլիոն ռուբլու:

Սոցիալիստական արդյունաբերությունը դարձավ Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական տնտեսության առաջատար ճյուղը, նրա տեսակարար կշիռը ավելացավ 20 անգամ²: Կապիտալիստական տարերերը և շահագործողները լիովին վերացվեցին արդյունաբերության բնագավառից:

¹ Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 11-րդ սեսիայի սղադրությունը, էջ 111:

² Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 1945 թ. նոյեմբերի 24-ի նիստի սղադրությունը. «Սովետական Հայաստան», 25 նոյեմբերի, 1945 թ.:

Ինդուստրացման քաղաքականութեան հաջող իրագործումով (Հայաստանն աղքատիկ, հետամնաց երկրից դարձավ բոլոր ճշուղերով զարգացած արդյունաբերութիւն ունեցող ռեսպուբլիկա: Սոցիալիստական արդյունաբերութեան զարգացումը պայմաններ ստեղծեց ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսութեան բոլոր ճշուղերը սոցիալիստական հիմունքներով վերակառուցելու, միաժամանակ ծախսայայմաններ ստեղծվեցին Հայրենիքի պաշտպանութեան կարիքների համար անհրաժեշտ արտադրանքի թողարկման համար պատերազմի տարիներին:

Արմատական հեղաշրջում տեղի ունեցավ Սովետական Հայաստանի գլուղում:

Սովետական տնտեսութիւնը լայն օգնութիւն կազմակերպեց ինչպէս մշուտ ռեսպուբլիկաների, այնպէս էլ Հայաստանի գլուղատնտեսութեան հետամնացութիւնը հաղթահարելու և այն սոցիալիստական հիմունքներով վերակառուցելու համար:

Պարտիան և կառավարութիւնը ելնելով գլուղատնտեսութեան զարգացման օրէնկալով օրենքներից, գտնում էին, որ մասնավոր սեփականատիրական տնտեսութիւններն ի վիճակի չեն հաղթահարելու գլուղի հետամնացութիւնը, իսպառ լիվիլիզացնել աղքատութիւնը և կարիքը, ավելացնել հումքի և գլուղատնտեսական մթերքների արտադրանքը: Մասնավոր մանր տնտեսութիւններն անկարող են արդյունաբերութեանը և երկրին անհրաժեշտ քանակով հումք ու մթերք տալ:

Պարտիան ղեկավարվելով Վ. Ի. Լենինի կոռպերատիվ պլանով, կուրս վերցրեց գլուղացիական տնտեսութիւնները կոռպերացնելու, որպէս գլուղի սոցիալիստական զարգացման միակ ճիշտ ուղու: Սկզբում ձեռնարկվեց կոռպերացիայի պարզ ձևերի կազմակերպմանը: Կոռպերացիայի ավելի պարզ ձևերը՝ հողի կոլեկտիվ օգտագործման, կաթնամշակման, բամբակագործական, ալգեդործական, ծխախոտագործական, շերամապահական, ոշխարաբուծական, մեքենաօգտագործման և այլ ընկերութիւնները միացնում էին այն գլուղացիական տնտեսութիւններին, որոնք միանգամայն կամավոր սկզբունքներով միանում էին և կոլեկտիվ աշխատանքով վարում իրենց տնտեսութեան արտադրական-ղաշտային աշխատանքները:

Գյուղացիները այդ արտեղների մեջ էին տեսնում իրենց փրկության միակ ուղին՝ Պետք է հաշվի առնել, որ 1926 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ում գյուղացիական տնտեսությունների զգալի մասը դեռևս նույնիսկ ցանքս չէր կարողանում կատարել։ Հայկենտվիճվարչության կատարած ուսումնասիրության տվյալների համաձայն, 1926 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ի 152.606 գյուղացիական տնտեսություններից քաշող ուժ չունեին 78.305 տնտեսություն կամ 51,3 տոկոսը, գյուղատնտեսական ինվենտար չունեին 84.902 տնտեսություն կամ 55,4 տոկոսը։ 23.836 տնտեսություն չէին կարողանում պետության կողմից իրենց տրամադրված հողն օգտագործել և չէին կատարում ցանքսը¹։ Այդ տնտեսությունները մեծ մասամբ իրենց հողերը տալիս էին կուլակներին և քաշող ուժ, սերմացու, գործիքներ ունեցող ապահով գյուղացիներին կիսովի օգտագործելու։

Գյուղացիական աշխատավոր տնտեսությունների համար արտադրական կոոպերացիան, տնտեսության կողեկտիվ կազմակերպումը միակ հարմար ձևն էր, միակ փրկությունը։ Կոոպերացիայի մեջ գյուրին լուծվում էին քաշող ուժի, սերմացուի, մշակման հետ կապված խնդիրները, պետությունը օգնություն էր ցույց տալիս ընկերակցական տնտեսություն կազմակերպելու և զարգացնելու գործում։

Հայկական ՍՍՌ-ի բոլոր դավառներում, շրջաններում գյուղացիները տարեց-տարի ուժեղացնում էին հոսանքը դեպի կոոպերատիվ-արտելային ընկերությունները։ Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ կոոպերացիայի աճումն ու զարգացումը 1924—1928 թվականներին հետևյալ պատկերն ուներ²։

Թվականը	ընկերություններ ի քանակը	ընդգրկված տնտեսությունները
1924	76	8919
1925	147	19.158
1926	205	30.075
1927	224	46.331
1928	277	61.648

Այսպիսով, գյուղացիական տնտեսությունների մեկ երրորդից ավելին դեռևս մինչև անցումն առաջին հնգամյակին արդեն միավորվել էին գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերացիայի մեջ։

¹ ՀՍՍՌ. ԿԳԱ. ֆ. 163, դ. 17, թ. 42 և դործ 4485, թ. 40։

² Նույն տեղում, ֆ. 43, դ. 144, ք. 133։

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի պարզ ձևերը զարգանալով, կազմակերպվում է ավելի բարձր ձևը՝ կոլտնտեսությունը: 1928 թվականի մարտին Սովետական Հայաստանում արդեն կազմակերպվել էր 74 կոլտնտեսություն, որոնք միավորել էին 1533 գյուղացիական տնտեսություն, իսկ 1929 թ. մարտին արդեն կար 154 կոլտնտեսություն, որոնք միավորում էին 3202 տնտեսություն¹։ Պետությունը միայն 1927—1928 թթ. տնտեսական տարում Հայկական ՍՍՌ կոլտնտեսություններին տվել է 334.210 հազար ռուբլի վարկ՝ մեքենաներ, քաշող ուժ, սերմացու, պարարտանյութեր ձեռք բերելու, կոլտնտեսային տնտեսությունը զարգացնելու համար²։

1929 թվականը դարձավ բեկման տարի կոլտնտեսային շարժման զարգացման գործում։

Սիջակ գյուղացիությունը համոզվելով կոլեկտիվ տնտեսության առավելությունների մեջ, շրջադարձ կատարեց դեպի կոլտնտեսությունները։ 1929—1932 թվականներին Հայաստանում կազմակերպվեց 800 կոլտնտեսություն, 1929—30 թվականներին համատարած կոլեկտիվացման հիման վրա կուլակների ունեցվածքը բռնադրավում և տրվում էր կոլտնտեսություններին, իսկ կուլակությունը լիկլիկացիայի ենթարկվեց որպես դասակարգ։

Պետությունը տարեց-տարի ավելացնում էր կապիտալ ներդրումները գյուղատնտեսության սոցիալիստական սեկտորի զարգացման կարիքների դժույլ Սյսպես, օրինակ, սովետական կարգերի հաստատումից սկսած մինչև 1928 թ. Սովետական Հայաստանում գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման կարիքներին արամադրվել է 17,8 միլիոն ռուբլի, առաջին հնգամյակի տարիներին՝ 96,6 միլիոն ռուբլի, երկրորդ հնգամյակի տարիներին՝ 209,8 միլիոն ռ., իսկ երրորդ հնգամյակի երեք տարիներին (1938, 1939, 1940) 235,4 միլիոն ռուբլի, Ընդամենը՝ նախապատերազմյան երկու տասնամյակի ընթացքում Հայկական ՍՍՌ-ի գյուղատնտեսության սոցիալիստական զարգացման համար պետությունը կապիտալ ներդրումներ կատարեց 559,6 միլիոն ռուբլու չափով³։

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը, մենատնտեսային-բուրժուական սխտեմից գյուղացիների անցումը սոցիալիստական տնտեսության սխտեմին կատարվում էր վերելից՝ պարտիայի և կա-

¹ Թվերը բերվում են ըստ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ էկոնոմիկայի սեկտորի «Աշխատություններ»-ի, հրձան, 1940, էջ 204։

² Նույն տեղում, էջ 206։

³ «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 43.

ռավարության նախաձեռնությամբ, ներքևից՝ գյուղացիության ակտիվ աջակցությամբ, Հայաստանի գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման աճը ըստ տարիների հետևյալ պատկերն ունենր¹:

Տարիներ	Կոլտնտեսությունների քանակը	Կոլեկտիվացման տոկոսը
1928 թ.	55	0,7%
1932 թ.	892	37,9%
1937 թ.	1072	88,7%
1940 թ.	1029 *	98,3%

Այսպիսով, նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին ավարտվեց Հայաստանի գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: Հայաստանի բոլոր գյուղերում ստեղծված կոլտնտեսությունները միավորում էին գյուղացիական բոլոր տնտեսությունները: Կոլտնտեսությունները միացնում էին ռեսպուբլիկայի ցանքերի տարածության 99,9 տոկոսը², Կոլտնտեսությունները մեծ շահերով ընդարձակեցին ցանքսերի տարածությունը: Հայկական ՍՍՌ-ի գյուղատնտեսության մեջ ցանքսերի ընդհանուր տարածությունը 1940 թվականին կազմեց 438.900 հեկտար, 1919 թվականին եղած 82,7 հազար հեկտարի դիմաց:

Առաջին անգամ հայկական գյուղում մեքենայացման աշխատանք կիրառվեց կոլտնտեսային կարգերի պայմաններում: 1930 թվականին Սովետական իշխանությունը Հայկական ՍՍՌ-ում կադմակերպեց առաջին մեքենատրակտորային կայանները, իսկ 1940 թվականին Հայաստանում արգեն գործում էր 37 կայան՝ հազարավոր տրակտորներով, կոմբայններով և ուրիշ գյուղատնտեսական մեքենաներով: Մեքենատրակտորային կայանները 1940 թվականին սպասարկում էին կոլտնտեսային ցանքերը 82,2 տոկոսով: Մեքենատրակտորային կայանների ստեղծումով գյուղ էին մտնում հազարավոր գյուղատնտեսներ, ինժեներ-մեխանիկներ և այլ մասնագետներ: Հենց իրենցից՝ գյուղացիներից պատրաստվում էին

¹ Социалистическое строительство Армянской ССР, стр. 42.

* Կոլտնտեսությունների քանակը պակասել է նրանց խոշորացման հետևանքով:

² Նույն տեղում, էջ 42:

տրակտորիստների և այլ մեխանիզատորների կադրեր, որոնք ակտիվ գեր էին խաղում գյուղում հանրային արտադրությունը զարգացնելու գործում:

Գյուղատնտեսություն զարգացման գործում կարևոր գեր խաղաց արհեստական ուղղման ցանցի ընդարձակումը: 1921 թվականի ապրիլի 14-ին Վ. Ի. Լենինը Կովկասի կոմունիստներին ուղարկված դիրեկտիվում գրում էր՝ «Ուղղումը ամենից ավելի է պետք և ամենից ավելի կվերատեսելի երկիրը, կվերածնի նրան, կվազի անցյալը, կամրատնդի անցումը դեպի սոցիալիզմ»¹: Կենսագործելով Լենինի այդ պատգամը, համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում Հայկական ՍՍՌ-ում կառուցվեցին տասնյակ մեծ և փոքր ջրանցքներ, ոռոգվող հողերի տարածությունը 1913 թվականին եղած 97.000 հեկտարի փոխարեն 1940 թվականին հասավ 180.000 հեկտարի:

Հայաստանի կոմունիստները հաջողությամբ կենսագործելով Համկ(ր)Պ Կենտկոմի և Սովետական կառավարության դիրեկտիվները, նախապատերազմյան հնգամյակներին ձեռք բերեցին որոշակի հաջողություններ գյուղատնտեսության զարգացման, նրա սոցիալիստական վերակառուցման գործում:

Հայկական ՍՍՌ-ի գյուղատնտեսության մեջ կոլտնտեսային կարգի հաղթանակի հետևանքով գյուղում լիկվիդացվեցին կուլակությունն ու մյուս շահագործող տարրերը, հայ աշխատավոր գյուղացին ազատագրվեց գյուղական տգրուկների շահագործումից: Գյուղում սոցիալիզմի հաղթանակը մեծ շափերով բարձրացրեց աշխատավոր գյուղացիների կյանքի նյութական մակարդակը, արմատապես բարելավեց նրանց բարեկեցությունը: Աճուհետև, այդ հեղաշրջումը ստեղծեց ամուր հիմք կոլտնտեսային գյուղի կողմից Սովետական Հայրենիքի առջև ունեցած պարտքը կատարելու, երկրի պաշտպանությանն ակտիվորեն մասնակցելու համար:

Սոցիալիստական ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման քաղաքականությունը հաղթեց ՍՍՌՄ բոլոր ռեսպուբլիկաներում:

Հայկական ՍՍՌ-ի օրինակով մենք տեսանք այն տնտեսական-քաղաքական արմատական փոփոխությունները, որպիսիք տեղի էին ունեցել նաև Սովետական Միության մյուս ռեսպուբլիկաներում և մարդերում:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 32, Երևան, Պետհրատ, 1952, էջ 404:

Այդ բոլորի շնորհիվ, 1940 թվականին ՍՍՌՄ-ում արտադրվում էր՝ 15 միլիոն տոննա շուգուն, 1913 թ. արտադրած 4 միլիոն 220 հազար տոննայի դիմաց, կամ չորս անգամ ավելի, 18 միլիոն 300 հազար տոննա պողպատ՝ 4 միլիոն 230 հազար տոննայի դիմաց, կամ չորս ու կես անգամ ավելի, 166 միլիոն տոննա ածուխ 29 միլիոն տոննայի փոխարեն, կամ հինգ և կես անգամ ավելի, 31 միլիոն տոննա նավթ՝ 9 միլիոն տոննայի փոխարեն, կամ երեք և կես անգամ ավելի, 38 միլիոն 300 հազար տոննա ապրանքային հացահատիկ՝ 21 միլիոն 600 հազար տոննայի դիմաց, կամ 17 միլիոն տոննայով ավելի, 2 միլիոն 700 հազար տոննա բամբակի հումք, 740 հազար տոննայի դիմաց՝ կամ երեք և կես անգամ ավելի քան արտադրվում էր առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, 1913 թվականին¹:

1940 թվականին ՍՍՌՄ-ը մեկ օրում արտադրում էր 47.000 տոննա շուգուն, ձուլում էր 59.000 տոննա մետաղ, հանում էր 467.000 տոննա քարածուխ և 98.000 տոննա նավթ ու գազ: 1940 թվականին Սովետական Միության միայն խոշոր արդյունաբերությունը տալիս էր 12 անգամ ավելի արտադրանք, քան 1913 թվականին տալիս էր ցարական Ռուսաստանի արդյունաբերությունը: Սոցիալիստական էկոնոմիկայի հաղթանակը հնարավորություններ ստեղծեց կուտակել այնպիսի վիթխարի նյութական միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ էին երկրի պաշտպանության համար:

* * *

Սովետական հասարակարգի զարգացման կարևորագույն օրինաչափություններից մեկն այն է, որ սոցիալիստական էկոնոմիկայի զարգացմանը զուգահեռ պարտիան ու կառավարությունը մշտապես հոգ են տանում ժողովրդի նյութական-կուլտուրական բարեկեցության անընդհատ բարձրացման մասին:

Նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին պարտիայի քաղաքականության կարևոր միջոցառումներից մեկն էլ սովետական ռեսպուբլիկաներում ծավալվող կուլտուրական շինարարությունն էր, նախասովետական կարգերում ճնշված ժողովուրդների կուլտուրական հետամնացության հաղթահարումը, այդ ժողո-

¹ Տես Ի. Վ. Ստալինի հառում, 1946 թ. փետրվարի 9-ին ընթերցված թվերը:

վորդների վերափոխումը և դաստիարակումը սովետական հայրենասիրության ոգով:

Սովետական իշխանությունը նախ և առաջ դարկ տվեց ժողովրդական կրթությանը և ապա կուլտուրական շինարարության մյուս հյուղերին: Սկսվեց մասսայական պայքարը աշխատավորների անդրադարձությունը վերացնելու համար:

Նախասովետական Հայաստանում եղած 116 դպրոցների մեծ մասը եկեղեցական-ծխական դպրոցներ էին, որոնցում ընդգրկված էր 18.600 աշակերտ: Երկու տասնամյակի ընթացքում Սովետական իշխանությունը Հայաստանում կառուցեց 977 նոր դպրոց, որոնցից 888-ը գյուղերում¹: Միայն 1938—1940 թվականներին ռեսպուբլիկայում կառուցվեց 166 դպրոց:

Հայրենական Մեծ պատերազմի նախօրյակին Հայաստանում գործում էին 1147 դպրոց, որտեղ սովորում էր 326.647 աշակերտ²: 1940 թվականին Սովետական Հայաստանի դպրոցներում աշխատում էր 10.822 ուսուցիչ, 1914—1915 թվականներին եղած 1146-ի փոխարեն:

Հայաստանում ստեղծվել էին 45 տեխնիկումներ և բացի այդ գործում էին տասնյակ ալլ մասնագիտական դպրոցներ, որոնցում 1940 թվականին սովորում էր 8000 մարդ³ միջին որակի մասնագիտական կադրեր պատրաստելու համար:

Հայկական Սովետական ռեսպուբլիկայի բնակչության ամեն մի 1000 շնչին 1938/39 ուս. տարում ընկնում էր տարրական, յոթնամյա և միջնակարգ դպրոցներում սովորող 237 աշակերտ³:

Հայ ժողովուրդը կարողացավ այդպիսի կուլտուրական թափը կատարել միայն սոցիալիզմի հաղթանակի շնորհիվ, սոցիալիզմի բարիքները ժողովրդին ի սպաս դնելու շնորհիվ: Սոցիալիստական հասարակարդի իրականացումով արժատական կուլտուրական հեղաշրջում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի կենցաղում, նրա կյանքում:

Տարրական և յոթնամյա կրթության լայն ծավալումը, պարտադիր կարգով նախնական կրթության ապահովումը կարևոր

¹ Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Սովետի 1940 թ. նոյեմբերի 23-ի հրեկյանական սեսիայի պաղրութունը:

² „Социалистическое строительство Армянской ССР“, стр. 109.

³ Сбормик „Культурное строительство СССР“, Госполитиздат, 1940, стр. 29.

նախադրյալներ հանդիսացան ընդհանուր միջնակարգ, մասնագիտական միջնակարգ և բարձրագույն կրթության հաջողությունների համար, ազգային նոր, սոցիալիստական ինտելիգենցիայի ստեղծման համար:

Նախասովետական Հայաստանում չկար ոչ մի բարձրագույն դպրոց: Բանվորների և գյուղացիների զավակները զրկված էին բարձրագույն կրթություն ստանալու հնարավորությունից: 1940 թվականին Սովետական Հայաստանում արդեն գործում էին 10 բարձրագույն դպրոցներ, որոնցում սովորում էր 7426 մարդ: Սովետական իշխանության 20 տարիների ընթացքում Հայաստանի բարձրագույն դպրոցներն ավարտեցին 7.272 բժիշկ, գյուղատնտես, ինժեներ, դոկտերինիկ, մանկավարժ, իսկ տեխնիկումները և միջին որակի մասնագիտական դպրոցները նույն ժամանակում ավարտեցին 13.000 երիտասարդ մասնագետ կադրեր, որոնք ուղարկվեցին ռեսպուբլիկայի ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատելու համար:

Ստեղծվեց բանվորների և գյուղացիների ծոցից դուրս եկած ինտելիգենցիա: Դա նոր, սոցիալիստական ինտելիգենցիան է, որն իր շահերով ու ձգտումներով ամբողջովին ձուլված է մեր սովետական երկրի բանվորների և գյուղացիների հետ, նրանց հետ միասին մասնակցում է սոցիալիզմի կառուցմանը:

Սովետական իշխանությունը լայն հնարավորություններ ստեղծեց գիտության զարգացման համար: 1940 թվականին Սովետական Հայաստանում արդեն գործում էին տասնյակ գիտահետազոտական հիմնարկություններ, որոնցում աշխատում էին մոտ 800 գիտական աշխատողներ:

Հայ ժողովրդի կյանքում կատարված կոլտուրական ռևոլյուցիայի իրականացման գործում կարևոր դեր խաղացին գրականությունը, մամուլը, արվեստը: Նախապատերազմյան տարիներին հրատարակվեցին հայ գրականության կլասիկների լավագույն երկերը: Հայերեն թարգմանվել և ժողովրդական մասսաների համար մատչելի էին դարձել Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի, Ստալինի երկերը, սովետական գրականության հայրենասիրական լավագույն գործերը, ռուսական և համաշխարհային գրականության կլասիկների երկերը:

Հայաստանում հիմնվեցին դրամատիկական մի շարք թատրոններ, Օպերայի և բալետի թատրոնը, Հայֆիլհարմոնիան, Պե-

առական համերգային կոլեկտիվներ: Սովետահայ արվեստը զարգացավ հիանալի կոմպլեքսայնությամբ:

1939 թվականին տեղի ունեցավ հայկական արվեստի տասնօրյակ ՍՍՌՄ մայրաքաղաքում՝ Մոսկվայում: Հայ ժողովուրդը և նրա հետ միասին ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդները տոնեցին «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսի հաղարամյա հորեկանը, որը դարձավ սովետական կուլտուրայի տոն:

Սովետական իշխանության տարիներին ստեղծված և զարգացած կուլտուրան, արվեստը և դրականությունը հանդիսացան որպես նոր կուլտուրա, նոր արվեստ, նոր դրականություն: Դա ձևով ազդեցին, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրա է, որը ծառայում է ժողովրդի լուսավորության ու առաջադիմության գործին, նրա, որպես սոցիալիստական ազգի, զարգացման և կոմունիստական դաստիարակության գործին:

Սոցիալիստական ինդուստրացման, դյուդատնտեսության կոլեկտիվացման և ձևով ազդեցին՝ բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի հաջողությունները ձևաբերվեցին դասակարգային իշխման և նրա գործակալների դեմ մղված անողոր պայքարով: Սոցիալիստական արդյունաբերության զարգացումը և դուդուդում կոլտնտեսությունների կազմակերպումն ու ամրապնդումը տեղի էին ունենում դասակարգային իշխման կատարյալ դիմադրությունը ջախջախելու պայմաններում:

Հայաստանում, սեույուցիայի ժամանակաշրջանում ջախջախված շահագործող դասակարգերի մնացորդները հանդես էին գալիս ազդեցին քղամիդավ և պրովոկացիոն մեթոդներով՝ նրանք բուրժուական նացիոնալիզմի թունավոր զենքը գործադրում էին սոցիալիստական շինարարության դեմ:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան և բոլոր աշխատավորները սոցիալիստական խաղաղ շինարարության տարիներին անհաշտ պայքար էին մղում ո՛չ միայն բացահայտ դասակարգային իշխման, այլև նրանց գործակալների դեմ, որոնք երկերեսանիության ու խաբերարության միջոցով թաքնվել էին:

Հայաստանում բուրժուա-նացիոնալիստական և սոցիալիստական տարրերը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում՝ ձախուղելու սոցիալիստական շինարարության գործը, արգելակելու ար-

գլխաբերության և դիտարկման ստեղծման զարգացումը, սեպ խորելու ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամության մեջ:

ՍՄԿՊ XIX համագումարում ընկեր Գ. Մ. Մալենկովը, բնութագրելով պարտիայի կողմից արոցկիստական-բուխարինական դավաճանների դեմ մղված պայքարի նշանակությունը, ասում է. «Ապացուցված է, որ այդ նողկալի դավաճաններն ու մատնիչները սպասում էին ռազմական հարձակման Սովետական Միության վրա, հույս ունեին դժվարին ընդդեմ թիկունքից հարված հասցնել Սովետական պետությանը՝ ի հաճույս մեր ժողովրդի թշնամիների»¹:

Դավաճանների «հույսերը» դատապարտված էին տապալման: Սովետական Միության կառավարությունը և Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն բացառիկ հոգատարություն էին հանդես բերում դեպի Հայկական ՍՍՌ-ն, դեպի հայ ժողովրդի կարիքները: Ինչպես Սովետական Միության մյուս ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ Հայաստանի կոմունիստները և բոլոր աշխատավորները, պարտիայի կողմից անընդհատ դաստիարակվելով քաղաքական զգոնության ոգով, հետևողական պայքար էին մղում ընդդեմ դասակարգային թշնամիների մնացորդների, դիմակադերձ անելով և ջախջախելով նրանց:

Հայաստանի կոմունիստները, Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի անմիջական ղեկավարությամբ, համառ աշխատանք ու պայքար ծավալելով պարտիայի և կառավարության դիրեկտիվները կենսագործելու համար, պատվով կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները: Հայաստանի կոմունիստները, սերտորեն համախմբվելով ՍՄԿՊ Կենտկոմի և Սովետական կառավարության շուրջը, մոբիլիզացիայի ենթարկելով ռեսպուբլիկայի աշխատավորների բոլոր ուժերը, ղեկն սպասեցողից առաջ լուրջ հաջողությունների հասան ռեսպուբլիկայի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի զարգացման գործում:

1936 թ. ընդունված ՍՍՌՄ Կոնստիտուցիայում իրենց արտահայտությունը գտան այն մեծ նվաճումները, որոնք ձևեր էին բերվել սոցիալիզմի կառուցման գործում:

Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաների տնտեսական նվաճումները, սոցիալիզմի կառուցումը, մենշևիկյան, դաշնակցական և մու-

¹ Գ. Մ. Մալենկով, Հաշվետու. դեկուցում պարտիայի XIX համագումարում, Հայպետհրատ, 1952, էջ 99:

սավաթական գործակալությունների ջախջախումը, Կովկասի ժողովուրդների միջև ահիսախա համագործակցության հաստատումը պայմաններ ստեղծեցին Անդրկովկասյան ֆեդերացիան վերացնելու համար:

Սովետական Կոնստիտուցիայի համաձայն 1936 թվականից Հայկական ՍՍՌ-ն մտավ ՍՍՌՄ կազմի մեջ որպես ինքնուրույն միութենական ռեսպուբլիկա: 1937 թվականի մարտին Հայաստանի Սովետների Զ-րդ արտակարգ համագումարն ընդունեց Հայկական ՍՍՌ Կոնստիտուցիան, որի մեջ մեկ առ մեկ արձանագրված և հաստատված են այն սոցիալ-քաղաքական փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման մոմենտից սկսած, մինչև սոցիալիզմի հաղթանակն ընկած ժամանակամիջոցը:

ՍՍՌՄ Կոնստիտուցիայի և Հայկական ՍՍՌ Կոնստիտուցիայի մեջ արտացոլվեցին սոցիալիստական հայ ազգի բնորոշ զծերը, նրա տնտեսական և քաղաքական նվաճումները, որոնք հանդիսացան սովետական կարգերի հաղթանակի և սոցիալիստական շինարարության զարգացման օրինաչափ արդյունքները:

Դեռևս 1929 թվականին Ի. Վ. Ստալինը գրել է. «Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ Սովետական Միության ալժմյան սոցիալիստական ազգերը, ռուսական, ուկրաինական, բելոռուսական, թաթարական, բաշկիրական, ուզբեկական, ղաղախական, ադրբեջանական, վրացական, հայկական և մյուս ազգերը, արմատապես տարբերվում են հին Ռուսաստանի համապատասխան հին, բուրժուական ազգերից ինչպես իրենց դասակարգային կազմով և հոգևոր կերպարանքով, այնպես էլ իրենց սոցիալ-քաղաքական շահերով ու ձգտումներով»¹:

Քննարկելով Հայկական ՍՍՌ-ում սոցիալիզմի հաղթանակի մի քանի հանրագումարները, հայ ժողովրդի օրինակով կարելի է կոնկրետ տեսնել, թե ինչպիսի սոցիալ-քաղաքական փոփոխություններ կատարվեցին սովետական ժողովուրդների կյանքում, ինչպես նախկին բուրժուական ազգերի փոխարեն կազմավորվեցին նոր, սոցիալիստական ազգերը և որն է այդ նոր ազգերի քաղաքական ու հոգևոր կերպարանքը:

Բերված նյութերը ցույց տվեցին, որ Հայկական ՍՍՌ-ում սովետական կարգերի հաղթանակից անմիջապես հետո արտադրու-

¹ Ի. Վ. Ստալին, երկեր, հատոր 11, էջ 385:

թյան հիմնական միջոցները հայտարարվեցին համաժողովրդական սեփականությունը, Երկրի սոցիալիստական ինդուստրիացման հաղթանակով և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման ավարտումով Սովետական Հայաստանի էկոնոմիկայի բոլոր ոլորտներում հաստատվեց սոցիալիստական արտադրանեղանակը։ Սոցիալիստական սեփականությունը դարձավ Սովետական պետության տնտեսական հիմքը, ժողովրդական տնտեսության հիմնական աղբյուրը, հասարակության նյութական բարիքների արտադրության ղլխավոր ձևը։

Երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում կատարված այդ արժանատի հեղաշրջման հետևանքով, ամբողջովին փոխվեց հասարակության դասակարգերի կազմը և նրանց փոխհարաբերությունները, որոնք դրսևորվել են հետևյալ փաստերի մեջ։

Վերջենք Հայկական ՍՍՌ գյուղական բնակչության մեջ վարձու աշխատանքի կիրառման հարցը։ 1926 թվականին վարձու աշխատանք էր կիրառվում, բառրակներ էին պահվում 9987 տնտեսության մեջ, 1927 թ.՝ 6617, 1928 թ.՝ 1419 տնտեսության մեջ, իսկ 1930 թվականին արդեն այդպիսի տնտեսություններ գրեթե գոյություն չունեին։ Վարձու բանվորներ (օրավարձ, սեզոնային և բատրակներ) Հայկական ՍՍՌ գյուղերում հաշվվում էին 1926 թվականին՝ 8889 մարդ, 1927 թ. 6294 մարդ, 1928 թ. 1458 մարդ, իսկ 1930 թվականից հետո, կոլտնտեսային կարգի հաղթանակից հետո բոլոր բատրակները և մյուս վարձու աշխատավորները, մերտնելով կոլտնտեսությունների մեջ, դարձան կոլեկտիվ սեփականատերեր, աշխատում էին ո՛չ թե կուլակի կամ ուրիշ վարձակալի համար, այլ իրենց համար։

Գյուղում շահագործող տարրերը 1913/14 թվականներին կազմում էին ամբողջ գյուղական բնակչության 12,4%, 1922 թվականին՝ 8,9%, 1926 թվականին՝ 5,5%-ը, 1929 թ. միայն 1,8%-ը։

Նույնը պետք է ասել նաև քաղաքի մասին։ Սոցիալիզմի հիմքի կառուցման հետևանքով քաղաքներում արդեն լիովին լիկվիդացվել էին նեպոմանական-բուրժուական տարրերը, ուրիշի աշխատանքը շահագործող մասնավոր կապիտալատերերի մնացորդները։

1926 և 1939 թթ. մարդահամարի տվյալներով Հայկական ՍՍՌ բնակչության սոցիալական կազմը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում (տոկոսներով ամբողջի նկատմամբ)։

Բնակչ. սոցիալական խմբերը	1926 թ. կազմում էր	1939 թ. կազմում էր
1. Բանվոր-ծառայող	12,7	31,2
2. Կոլտնտեսական և կոոպերացված արհեստավոր	0,1	63,1
3. Մենատնտես գյուղացի և մասնավոր արհեստավոր	76,2	3,6
4. Քաղաքի և գյուղի կապիտալիստական տար- րեր (կուլակ, նեղման)	7,6	—
3. Այլք (թոշակաուհիներ և այլն)	3,4	1,8

Այս ընկերաց երևում է, թե ինչպես սոցիալիզմի հաղթանակով շահագործող տարրերը լրիվ լիկվիդացվեցին մեր երկրում դեռևս պատերազմից առաջ: Մենատնտես գյուղացիական տնտեսությունները և մասնավոր արհեստավորները, որ 1926 թվականին կազմում էին ընակչության 76% -ը, սոցիալիզմի հաղթանակի հետևանքով լիովին կոոպերացվել էին, մտել կոլտնտեսությունները կամ արդյունաբերական-արհեստագործական կոոպերացիան: Այսպիսով, բոլոր մանր արտադրողները միավորվել էին սոցիալիստական արտ-տեսության մեջ: Մասնավոր սեփականատիրական տնտեսությունը, որ ծնում է կապիտալիզմ, վերացել էր և իր տեղը զիջել հան-րային տնտեսությանը:

Բանվոր դասակարգը, գյուղացիների դասակարգը և ինտելի-գենցիան անխախտ դաշինքով միաձուլված, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ պայքար էին մղում սոցիալիստո-կան արդյունաբերությունն ու կոլտնտեսային գյուղատնտեսությունն է՝ ավելի զարգացնելու, նյութական միջոցների արտադրությունն անընդհատ ավելացնելու և ապրուստի միջոցների առատություն ստեղծելու համար:

Հայրենական Մեծ պատերազմի նախօրեին ինչպես ՍՍՌՄ բոլոր ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի ղեկավարության սոցիալական կազմի մեջ կատարված այդ ար-մատական փոփոխությունները հասցրին ՍՍՌՄ ժողովուրդների և նրանց թվում հայ ժողովրդի բարոյա-քաղաքական միասնության ստեղծմանը: Ժողովրդի բարոյա-քաղաքական միասնությունը, սո-վետական հայրենասիրությունը և բազմազգ աշխատավորների բու-րեկամությունը դարձան սովետական հասարակության շարժիչ հզոր ուժերը:

Այսպիսով, ինչպես ՍՍՌՄ բոլոր սոցիալիստական ազգերը, այնպես էլ հայկական սոցիալիստական ազգը դեռևս Հայրենական

Մեծ պատերազմից առաջ Սովետական Հայաստանում ստեղծել էր առաջավոր հասարակական և պետական կարգ, որտեղ ամբողջ իշխանությունը պատկանում էր քաղաքի և գյուղի աշխատավորներին: Խտարբերություն բուրժուական հայ ազգի, որը մասնատված էր, չուրկ պետականությունից և անկախությունից, չուրկ տերիտորիալ ամբողջությունից և ազատ Հայրենիքից, սոցիալիստական հայ ազգը ինքնուրույն սովետական պետականություն նվաճեց, ձեռք բերեց տերիտորիալ ամբողջականություն և սոցիալիստական Հայրենիք:

Սովետական Հայաստանը կարճ ժամանակամիջոցում հաղթահարեց հնից ժառանգություն մնացած կուլտուրական հետամնացությունը: Բնակչության միջից վերացվեց անգրագիտությունը, երեխաներին տրվեց պարտադիր ուսուցում, լայն ծավալ ստացավ բարձրագույն կրթությունը, ստեղծվեց ժողովրդական ինտելիգենցիա, դարգացավ և ծաղկեց ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական հայկական կուլտուրան, մեծ նվաճումներ ձեռք բերվեցին դիտության բնագավառում:

Սոցիալիզմի տնտեսական հիմնական օրենքի կիրառումով ավելի ու ավելի բավարարվեցին աշխատավորների նյութական և կուլտուրական պահանջմունքները. բարձրացվեց բանվոր-ծառայողների ու աշխատավարձը, աճեցին գյուղացիների եկամուտները, լայն ծավալ ստացավ ժողովրդի առողջապահության գործը, կառուցվեցին նոր քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, բուռն կերպով զարգացավ ու բարգավաճեց Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաք Երևանը: Զրպի չափերով բարեկարգվեցին բնակավայրերը և բարելավվեցին աշխատավորների բնակարանային պայմանները:

Սովետական Հայաստանի քաղաքացիների իրավահավասարությունը տնտեսական, պետական, կուլտուրական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում, անկախ նրանց ազդեցությունից ու ռասայից, ամրապնդվեց Հայկական ՍՍՌ Հիմնական օրենքով՝ Կոնստիտուցիայով¹: Ռասայական և ազգային պատկանելիության համար իրավունքների սահմանափակումը, արհամարհանքի կամ ատելության քարոզը ՍՍՌ-ում և Հայկական ՍՍՌ-ում համարվում են հանցագործություն և պատժվում են օրենքով: Ինչպես ՍՍՌ-Մ բոլոր ղեկավարներում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության իդեոլոգիան դարձավ տիրապետող իդեոլոգիա:

¹ Հայկական ՍՍՌ Կոնստիտուցիա (Հիմնական օրենք), հոգված 98:

Բոլոր աղգութիւնների բանւորները, գյուղացիները և աշխատավոր ինտելիգենտները, ուստի մեծ ժողովրդի դիտավորութեամբ, համախմբուեցին մեկ միասնական, անբաժան ընտանիքի մեջ:

1939 թ. մարտին պարտիայի XVIII համագումարում Խ. Վ. Ստալինը ճշմարտացիորեն կանխատեսում էր՝ «Պատերազմի զեպքում մեր բանակի թիկունքը և ֆրոնտը՝ նկատի ունենալով նրանց միատարրութիւնն ու ներքին միասնութիւնը՝ է՛լ ավելի ամուր կլինեն, քան որեւէ մի այլ երկրում, որի մասին հարկ է, որ հիշեն ոսպմական ընդհարումների արատասահմանյան սիրահարները»¹:

Հայ ժողովրդի կյանքում կատարւած այդ սոցիալ-բաղադրական արմատական փոփոխութիւնները, նրա նոր դասակարգային կազմը, սոցիալիստական հայ ազգի ձգտումներն ու շահերը, նրա հոգեւոր նոր կերպարը կանխորոշեցին հայ ժողովրդի ակտիւ, մարտական մասնակցութիւնը Հայրենական Մեծ պատերազմին, մինոր, փառապանծ էջ հանդիսացան նրա բազմադարյան պատմութեան մեջ:

¹ Խ. Վ. Ստալին, Լենինի միջին հարցերը, 11-րդ հրատ., Երևան, 1946, էջ 217:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԿԻԶՐԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ

① ՅԱՇԽՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՍՍՌՄ
ՎՐԱ, ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐԸ ԶԱՎԹԵԼՈՒ ԵՎ ՄԵՐ
ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻՆ ՍՏՐԿԱՅՆԵԼՈՒ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ԾՐԱԳՐԵՐԸ

1941 թ. հունիսի 22-ին գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները հանկարծակի, ուխտադրուծ կերպով հարձակվեցին Սովետական Միության վրա: Մահու և կենաց պատերազմ սկսվեց իմպերիալիստական Գերմանիայի և աշխարհում միակ սոցիալիզմի երկրի միջև: Սովետական սահմանապահները և արեմտյան սահմաններին մոտիկ կանգնած զորամասերը 1941 թ. հունիսի 22-ից իրենց վրա կրեցին գերմանա-ֆաշիստական բանակի հարվածները: Սովետական զորքերը կրակով դիմավորեցին ֆաշիստական հրոսակախմբերին և կաշունությամբ պաշտպանում էին Սովետական Միության արևմտյան սահմանները:

Սակայն պատերազմն սկսվեց գերմանական զորքերի համար նպաստավոր, իսկ սովետական զորքերի համար՝ աննպաստ պայմաններում: Հիտլերյան Գերմանիան, լինելով ագրեսիվ պետություն, դեռևս պատերազմից առաջ ուներ պատրաստի ճեղքումման բանակ, որը լիակատար մոբիլիզացված և մոտեցված էր սովետական սահմաններին, ամեն ռոպե սպասելով հարձակման հրամանի, մինչդեռ Սովետական պետությունը, որպես խաղաղասեր պետություն, զրադված էր խաղաղ շինարարական աշխատանքով:

Ֆաշիստական լուրի և սովետական երկրի վրա նետեց հիտլեր-

յան Գերմանիայի 170 դիվիզիա ու Ֆաշիստական Գերմանիայի վասալների 38 դիվիզիա: Ցամաքից հարձակվող հակառակորդի դուրբին օգից օգնում էր 5000 ինքնաթիռ:

Ի՞նչ ուղմա-ստրատեգիական և սոցիալ-քաղաքական նպատակներ ունեին գերմանա-ֆաշիստական իմպերիալիստները: Ի՞նչ ծրագրեր և բարոյա-քաղաքական կերպարանք ունեին ՍՍՌՄ վրա հարձակված ֆաշիստական ղազմիչները:

Գերմանա-ֆաշիստական ղազմիչների սկսած պատերազմի նպատակները բխում էին իմպերիալիստական բուրժուազիայի ներքին, սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունից: Գերմանական իմպերիալիզմը հարձակվելով ՍՍՌՄ վրա, իրեն նպատակ էր դրել ոչնչացնել աշխարհում միակ սոցիալիստական պետությունը, լիկվիդացիայի ենթարկել Սովետական Միության մեջ մտնող սոցիալիստական ռեսպուբլիկաների ազգային պետությունները և վերանայնել ցարական-բուրժուական կարգեր մեր երկրում:

Դեռևս Սովետական Միության վրա հարձակվելուց շատ առաջ, գերմանական ֆաշիստական կառավարությունը և գերմանական դինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը մշակել էին Սովետական Միության վրա հարձակվելու ստրատեգիական պլանը: Ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից ՍՍՌՄ վրա ուխտագրված հարձակման պատմության և նրա նպատակների մասին հարուստ նյութ են տալիս գերմանա-ֆաշիստական բանակի ջախջախված շտաբներում դրավված փաստաթղթերը, պատերազմի գլխավոր հանցադորձների նկատմամբ Նյուրնբերգում տեղի ունեցած դատավարության նյութերը, գերմանական գերի զինվորների և զինե-րայների ցուցմունքները:

Դեռևս 1939 թ. մայիսի 23-ին, ֆաշիզմի սպարազուլու Հիտլերի ղեկավարությամբ, գումարվել էր հատուկ խորհրդակցություն, որին մասնակցել էին Հիտլերը, Գյորինգը, Ռեզերը, Բրաունիչը, Կելտեյը և գերմանական հրամանատարության ալլ ներկայացուցիչներ: Այդ խորհրդակցության ընթացքը գրի է առել գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի միտլ-գեդապետ Շմունդտը: Գրի առնված փաստաթուղթը կոչվում է «Հաղորդագրություն 1939 թվականի մայիսի 23-ի խորհրդակցության մասին»: Այդ խորհրդակցությունում Հիտլերն իր ելույթի մեջ բաղմիցս շոշափել է Արևելքում նոր տերիտորիաներ զավթելու հարցը, հաակապես Սովետական Միության հոգերի զավթման հարցը:

Հիտլերը, սակայն, քողարկելով իր վալթոդական նպատակները, 1939 թ. օգոստոսի 23-ին ստիպված եղավ ստորագրել չհարձակվելու պակտ Գերմանիայի ու ՍՍՌՄ միջև։ Տալով Սովետադերմանական այդ պայմանագրի նշանակությունը, Ի. Վ. Ստալինը մատնանշել է, որ, նման պակտ ստորագրելով, մենք ապահովեցինք խաղաղություն մեր երկրի համար մեկ և կես տարվա ընթացքում և մեր ուժերը նախապատրաստելու հնարավորություն։ Դա շահում էր ՍՍՌՄ համար, ի վնաս հիտլերյան Գերմանիայի։ Ինչպես հետագայում հայտնի դարձավ, Հիտլերը հայտարարել էր, թե «պայմանագիրը կհարգի նա այնքան ժամանակ, ինչքան դրանք նպատակահարմար են իրեն»¹։

Գերմանական ֆելդմարշալ Կելտելը հայտարարել է, որ դերմանական ֆաշիստական կառավարությունը պատրաստվում էր ՍՍՌՄ վրա հարձակվելու դեռևս 1940 թ. վերջերին։ Դրա համար խորհրդակցություններ էին գումարվում և նախապատրաստություններ տեսնվում 1940 թ. ամբողջ ամռանը։

1940 թ. հունիսին Ռայխեն Հայլի խորհրդակցությունում մանրամասն քննվել է ՍՍՌՄ ներխուժելու պլանը։ Ֆաշիստական բանակի ղեկավարներից մեկը՝ Իոզլը խոստովանել է, թե «ՍՍՌՄ վրա հարձակվելու կոնկրետ պլանները պրակտիկ կերպով մշակվեցին 1940 թ. հոկտեմբեր—դեկտեմբերին և այդ ժամանակ առաջին դիրկտիվները տրվեց բանակին, ծովային նավատորմին ու ավիացիային»²։ Այդ պլանները վերջնականապես ձևակերպվել են 1940 թ. նոյեմբեր—դեկտեմբերին և ստորագրվել Հիտլերի, Իոզլի և Կելտելի կողմից։

Գերմանական իմպերիալիզմի նվաճողական այդ ստրատեգիական պլանը հայտնի է «Բարբարոսի վարիանտ» անունով։ Այդ փաստաթղթում ասվում է. «Գերմանական զինված ուժերը պետք է պատրաստ լինեն, որպեսզի դեռևս նախքան Անգլիայի հետ պատերազմն ավարտելը, արագընթաց ռազմական օպերացիաների հետեւվանքով հաղթեն Սովետական Ռուսաստանին։ Այս բանի համար բանակը պետք է տրամադրեր իր տնօրինության տակ եղած բոլոր միավորումները, միայն այն սահմանափակումով, որ անհրաժեշտ է օկուպացված մարզերն ամեն տեսակի անակնկալներից պաշտպանելու համար»³։

¹ Нюренбергский процесс, том I, стр. 255, 1952.

² Там же.

³ Там же.

Այդ դիրեկտիվում խնդիր է դրված. «Հաստիկ ուշադրություն դարձնել այն բանին, որ շիռահվի հարձակում գործելու մտադրությունը», որ հարձակումը լինի հանկարծակի, դադաագողի, անսպասելի»:

ՍՍՌՄ վրա հարձակվելու ստրատեգիական պլանը մշակելուն մասնակից էին զարծվել նաև հիտլերյան Գերմանիայի վասալների՝ իտալական, հունգարական, ֆիննական և այլ ֆաշիստական բանակների հրամանատարները:

«Բարբարոսի վարխանոր» ստրատեգիական պլանն էր, որը կազմված էր երեք մասից. առաջին մասում շարադրված էին հիտլերյան Գերմանիայի իմպերիալիստական ընդհանուր նպատակները, երկրորդում՝ ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցների մասնակցությունը և նրանց դերը. երրորդ մասը նվիրված էր ցամաքում, ծովում և օդում պատերազմ մղելուն, գերմանական զորքերի գործողություններին:

Այդ պլանն իրականացնելու համար հիտլերյան կառավարությունը և հրամանատարությունը լրացրին այն մի շարք հրահանգներով, դիրեկտիվներով, հրամաններով և կարգադրություններով, բոլորն էլ ընդգրկում էին ՍՍՌՄ վրա հարձակվելու, մեր Հայրենիքը զավթելու հետ կապված միջոցառումների ամբողջ կամպլեքսը:

1940 թ. հունիսին Բեռլինում գերմանական բանակի հրամանատարությունը տպագրել է ֆաշիստական Գերմանիայի կառավարության կողմից ՍՍՌՄ դեմ սկսվող պատերազմի զաղտնի՝ ծրագրային փաստաթղթերից մեկը: Այդ փաստաթուղթը հայտնի է Գլուրինգի «Կանաչ թղթապանակ» անունով: Նրա առաջին էջի վրա գրված է.

«Տնտեսական ղեկավարության արևելյան շտաբ: Հրամանատարության զաղտնի փաստաթուղթը: Դիրեկտիվներ նոր օկուպացված արևելյան մարզերի էկոնոմիկայի ղեկավարման վերաբերյալ («Կանաչ թղթապանակ»)»:

Այնուհետև, հիտլերյան հրամանատարության այդ դիրեկտիվում ասվում է. «Ռազմական գործողությունների բնագավառում և հետապնդում ստեղծվելիք վարչական մարզերում էկոնոմիկայի միասնական ղեկավարությունն ապահովելու համար ռալյսամարշալը (այսինքն՝ Գյորինգը— Ա. Մ.) կազմակերպել է տնտեսական ղեկավարման Արևելյան շտաբը, որը ենթակա է անմիջականորեն նրան և որին ղեկավարում է ռալյսամարշալի ներկայացուցիչ ստալու-քարտուղար Կիրները: Ռազմական գործողությունների նա-

խաղաղութաստման ու կիրառման ժամանակ ռազմական շահերի ներկայացուցիչն է հանդիսանում ռազմական տնտեսության և սպառազինության զերատեսչության պետ և ինֆանտերիայի գեներալ Թոմասը, որը հանդիսանում է տնտեսության ղեկավարման և կրեելյան շտաբի անդամ»¹։

Ֆաշիստական «Կանաչ թղթապանակ» ծրագրում նախատեսված է. «Գերմանիայի համար ստանալ որքան կարելի է ավելի շատ պարեն ու նավթ— ու է պատերազմի գլխավոր տնտեսական նպատակը»²։ Եվ, այնուհետև «Ֆյուրերի հրամանների համաձայն տնհրաժեշտ է ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ օկուպացված մարզերն անհապաղ օգտագործելու Գերմանիայի շահերի օգտին... Օկուպացիայի ենթակա մարզերի օգտագործումը պետք է կատարվի առաջին հերթին պարենի ու նավթային տնտեսության բնագավառում... դրա հետ միասին, գերմանական արդյունաբերությունը պետք է տրվեն նաև օկուպացված մարզերի ալ հումքային մթերքները...»³։

Հիտլերյան իմպերիալիստական կլիկը ձգտում էր զավթել Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հացը, Բաքվի, Գրոգնու, Մալկոպի նավթը։ «Կանաչ թղթապանակ»-ում գրված էր, որ գերմանական զավթիչներն ուղղում էին Կովկասի «նավթային արդյունաբերությունն օգտագործել գերմանական ռազմական էկոնոմիկայի համար»։ Հիտլերյան հրամանատարության փաստաթղթերի մեջ ամբողջ Կովկասն ու Անդրկովկասը համարվում էին «Բաքվի մարզ» և ենթադրվում էր զրավելու ու օգտագործելու որպես գերմանական իմպերիալիզմի գաղութ, հումքի աղբյուր։

Հիտլերյան բանդան իր այդ փաստաթղթում նախատեսել էր սյրովոկացիոն միջոցներով խախտել ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամությունը, նրանց մեջ անվստահություն առաջ բերել գեպի ռուս մեծ ժողովուրդը և դրանով իսկ հեշտացնել իրենց զավթողական ծրագրերի իրականացումը։ Գյոթինգի «Կանաչ թղթապանակի» մեջ հրահանգ էր տրված գերմանական հրամանատարությունը «հաշվի առնել հայերի անբարյացակամությունը» գեպի գերմանական իմպերիալիզմը։

¹ Գյոթինգի «Կանաչ թղթապանակը», Ա. Լենտսեի կազմած պիբբը, որում թարգմանաբար բերվում են գերմանական փաստաթղթերը, 1944, էջ 13—14։

² Նույն տեղում։

Նույն տեղում, էջ 19։

Գերմանա-ֆաշիստական զազանը զգում էր, որ իր ոճրագործությունների համար ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում և նրանց հետ եղբայրության միավորված հայ ժողովուրդն առում են դերմանական վանդալներին:

Գերմանա-ֆաշիստական իմպերիալիստները, ՍՍՌՄ ժողովուրդներին համարելով «ցածր ռասաներ», ուզում էին նրանց զրկել պետականությունից, անկախությունից և դարձնել գերմանական զաղութարարների ճորակը:

Հիտլերյան կլիր, որ ՍՍՌՄ վրա հարձակվելուց երեք օր առաջ բարեկամական զաշինք էր կնքել թյուրքական իր վասալների հետ, նախատեսում էր ներխուժել Հայաստան, իսկ հայ ժողովրդին ստրկացնել: Այդ հանցագործ նպատակը երևում է Գյուրինգի «Կանաչ թղթապանակի» վերև բերված քաղվածքից և գերմանական իմպերիալիստների բոլոր ծրագրերից ու հրամաններից:

ՍՍՌՄ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Վ. Մ. Մոլոտովը, բացահայտելով գերմանական իմպերիալիստների ծրագրերն ու նպատակները, պատերազմի ժամանակ հայտարարեց, որ ֆաշիստական զավթիչները ձգտում են.

«Մեր երկրի բնակչությունն ընդհանուր կողոպուտի ենթարկել ինչպես քաղաքներում, այնպես և գյուղերում, հափշտակելով և Գերմանիա տանելով սովետական քաղաքների գույքն ու Սովետական պետության սեփականությունը:

Լիակատար չափով ավերել այն քաղաքներն ու գյուղերը, որոնցից հիտլերականներն ստիպված կլինեն նահանջել Սովետական Միության Զինված Ուժերի հարվածների տակ:

Զավթել այն հողերը, որոնք Սովետական պետությունը առհավետ և ձրի օգտագործման է հանձնել կոլտնտեսություններին, հանձնել այն գերմանական օկուպանտների ձեռքը և զավթված հողերում կարգել գերմանական «կառավարիչներ» ու գերմանական կալվածատերեր:

Ստրկա-ճորտային աշխատանք ու ստրկություն ստեղծել մեր բանվորների ու գյուղացիների համար գերմանական զավթիչ-իմպերիալիստների տիրապետության տակ: Բռնի կերպով Գերմանիա հարկադիր աշխատանքի տանել մի քանի միլիոն սովետական քաղաքացիներ՝ քաղաքների ու գյուղերի բնակիչներ, ապօրինաբար նրանց դասելով ռազմագերիների շարքը:

Լիկվիդացիայի ենթարկել ռուսական ազգային կոլտուրան և Սովետական Միության ժողովուրդների ազգային կոլտուրան, բռնի

կերպով գերմանացիներով ուսաներին, ուկրաինացիներին, բելոռուսներին, լիտվացիներին, լատվիացիներին, էստոնացիներին և ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդներին:

Բնաջնջել սովետական բնակչությանը, ռազմագերիներին ու պարտիզաններին՝ արյունոտ բռնությունների, խոշտանգումների, մահապատիժների և սովետական քաղաքացիների մասսայական սպանությունների միջոցով՝ անկախ նրանց ազդեցությունից, սոցիալական դրությունից, սեռից ու տարիքից»¹:

Իրենց իմպերիալիստական-թալանչիական ծրագրերն իրագործելու համար գերմանական զավթիչներն ստեղծել էին զանազան օրգաններ և կազմակերպություններ, որոնք գերմանական բանակի հետևից շարժվում էին ՍՍՌՄ ժամանակավորապես գրաված տե-րիտորիաները:

Այդպիսի հատուկ մարմիններ էին ստեղծել նաև ամբողջ Կովկասը դադոթացնելու համար: Հիտլերի հրամանով կազմակերպվել էր, այսպես կոչված, «Կովկասի յուրացման շտաբը», որի ղեկավարությունը ուրիշ «աշխատանքների» հետ համատեղում էր Ալֆրեդ Ռոզենբերգը»²:

Վերջինս մեծ իրավաջանությամբ նոր անուններ էր հորինում սովետական քաղաքների համար: Հատուկ անուններ Ռոզենբերգը հնարել էր Կովկասի մի շարք քաղաքների համար: Բացի «Կովկասի յուրացման» այդ շտաբից, ինչպես այն ժամանակ հաղորդել է ֆաշիստական մամուլը, «նավթային շրջաններին, հատկապես Կովկասին վերաբերվող միջոցառումների կատարման համար կազմակերպվել էր «Կոնտինենտալ նավթ» ակցիոներական ընկերությունը: Այդ ընկերությունը հիմնվել էր Բեռլինում 1941 թ. մարտի 27-ին: Ընկերության կապիտալը նրա հիմնվելու ժամանակ սահմանված էր 80 միլիոն մարկ գումարով, իսկ նրա գործունեության ժամալման հետևանքով ենթադրվում էր հասցնել 120 միլիոն մարկի: Այդ ընկերության կազմակերպումից հետո պաշտոնապես հայտարարվեց, որ «Կոնտինենտալ նավթ» ընկերության խնդիրն է՝ գերմանական նավթային արդյունաբերության «շահերի ներկայացուցիչը լինել...»:

Մարդասպան Գյորինգի ծրագիրը նախատեսում էր տաժառակիր աշխատանքի ռեժիմ սահմանել մեր երկրի բանվորների և դու-ղադիների համար: Նրա «դիրեկտիվներում» գրված է.

¹ Документы обвиняют, Огиз, том. 1, 1943, стр. 9—10.

² Нюрнбергекий процесс, том. 1, стр. 262.

«Այն բանվորները, որոնք աշխատում են «ապահովող ձեռնարկություններում (գազ, ջուր, էլեկտրականություն), և նավթագործները, վերամշակողները և սարքավորումների պահպանումն ապահովողները, ինչպես նաև ուղիղափող նշանակությամբ ունեցող ձեռնարկություններում աշխատելիք աշխատանքով զբաղվածները, ինչպես, օրինակ՝ սառցարաններում կամ հանքերի ջրհանների վրա աշխատողները հարկադրվում են շարունակել իրենց աշխատանքը, հարկավոր դեպքերում պատժի սպառնալիքով: Նրանք պետք է հատուկ պաշտպանության տակ տնտեսական կազմակերպության հարձակումից, նրանց աշխատանքը պետք է պահպանվի հսկողության տակ (տեխնիկական գումարտակներ, հետապալում անտեսական կոմանդանտներ): Նմանատիպ պետք է վարվել նաև գյուղատնտեսական բանվորների հետ, մասնավորապես անասնապահների, կթվորների, ինչպես նաև կաթնամթերքների և ուրիշ շատ փչացող ապրանքների գործարանների բանվորների հետ»¹:

Գեոռու ՍՍՌՄ վրա հարձակվելուց առաջ ալգալիսի բաղադրականություն էր ծրագրել Գյուրինգը ՍՍՌՄ ժողովուրդների համար: ՍՍՌՄ վրա ուխտագրուծ հարձակումից հետո, 1941 թ. հուլիսին Հիտլերի մոտ տեղի է ունեցել խորհրդակցություն, որտեղ Հիտլերն ավելի լայնորեն մեկնաբանելով մինչև պատերազմը իր կազմած նվաճողական ծրագրերը ՍՍՌՄ տերիտորիաների մասին, հայտարարել է.

«Հիմնական խնդիրն է, նախ՝ զբաղվել դրանք, երկրորդ՝ կառավարել և երրորդ՝ շահագործել... Ամենահիմնականը:— Ուրախ եմ Արևմուտք ուղիղափող տերություն չի կարող նորից օրակարգում դրվել, թեև ուղիղ մենք դրա համար հարկադրված լինենք պատերազմ մղել հարյուր տարի: Ֆյուրերի բոլոր հետևորդները պետք է իմանան՝ կայսրությունը միայն այն ժամանակ անվտանգության մեջ կլինի, երբ Ուրախ Արևմուտք գոյություն չունենա օտար զորք: Երկաթյա օրենք պետք է լինի՝ երբեք չպետք է թույլ տրվի, որ դերմանացույց բացի, որևէ ալլ ոք զենք կրի... միայն գերմանացին իրավունք ունի զենք կրելու...»²:

Հիտլերը կաշվից դուրս էր դալիս, որպեսզի խախտի ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամությունը: Գերմանական հետախուզության գնդապետ Էրվին Շտուլցը իր ցուցմունքների մեջ հայտարարել

¹ Հեռատե, Գյուրինգի «հանաչ թղթապանակը», էջ 41—42:

² Нюрнбергский процесс, том I, стр. 261.

է, թե դերմանական հետախուզությունը ՍՍՌՄ դեմ քայքայիչ աշխատանք կատարելիս «Պետք է օգտագործել իր դործակալությունը Սովետական Միության ժողովուրդների միջև ազգային թշնամանք առաջ բերելու համար»¹։

Այնուհետև Շտոլցը պատմել է, թե ինչպես նա Կեյտելի և Խոդլի հրամաններով ցուցումներ է տվել ուկրաինական նացիոնալիստներին և դերմանական զործակալներին՝ ազգամիջյան պրոպոկանդիստ գործողություններ կատարելու համար։

Հայտնի է, որ հիտլերյան բանակի հրամանատարությունը Կովկասի վրա հարձակվելիս իր գումակների հետ քարշ էր տալիս ֆաշիստների հետ սերտաճած դաշնակցական բանդիտներ Դրոյին, Նժդեհին և ուրիշների, որոնք Հիտլերի հրամաններով պրովոկացիոն սև գործունեություն էին ծավալում հայ ժողովրդի և ՍՍՌՄ ժողովուրդների դեմ։ Ֆաշիստական հետախուզության այդ գործակալները ուզում էին Հայաստանը դարձնել դերմանական ֆաշիզմի գաղութը, իսկ հայ ժողովրդին դնել իմպերիալիստական մագնատների ստրկական շահագործման լծի տակ։ Դաշնակցականները ընդունել էին ՍՍՌՄ բոլոր ռեսպուբլիկաների, նրանց շարքում նաև Սովետական Հայաստանի աշխատավորներին ստրկացնելու մասին Հիտլերի ծրագիրը։ Գերմանական ֆաշիստների կազմած այդ ծրագրի մի կետում ասված է.

«...Անհրաժեշտ է, որ մշակվող հողերն անցնեն դերմանական տերերի դասակարգի ձեռքը։ Ամբողջ Արևելյան տարածության վրա իրավունք ունեին լինելու կայվածքների սեփականատերեր։ Խորթ ռասաներով բնակվող երկիրը պետք է դառնա ստրուկների, գյուղատնտեսական բատրակների կամ արդյունաբերական բանվորների երկիր... Առանց ժամանակակից ճորտական կախման կամ նույնիսկ ստրկության մի որոշ ձև ստեղծելու, մարդկային կուլտուրայի զարգացումն անհնարին է»²։

ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդները հայտարարվել էին «խորթ ռասաներ»։ Հիտլերն իր բոլոր վասալների, դաշնակիցների և գործակալների հետ միասին ուզում էր այդ մահաբեր ծրագիրը կիրառել մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ։

Գերմանա-ֆաշիստական իմպերիալիստները մշակելով իրենց ռազմա-քաղաքական ստրատեգիական պլանները և սովետական

¹ "Красная Звезда", 13 февраля, 1949.

² „Правда“, 15 июля, 1951.

ռեսպուբլիկաների զաղութացման տնտեսական ծրագիրը, միաժամանակ նախատեսել էին այն բոլոր միջոցները, որոնք գործադրվում էին այդ պլաններն ու ծրագրերը իրագործելու համար: Հիտլերյան կառավարությունը հայտարարել էր, որ նա կիրառելու է բոլոր միջոցները՝ գնդակահարություններ, կախաղան, որպեսզի հասնի իր նպատակին:

Պատերազմից շատ առաջ ֆաշիստական ղրողները, պատմագիրները, մամուլը, պրոպագանդա էին անում իմպերիալիզմի իդեոլոգիան, երիտասարդությանը սովորեցնում էին ռազմատենչ երգեր, իդեոլոգիային նախապատրաստում էին իրենց զավթողական պատերազմը:

Գերմանա-ֆաշիստական իմպերիալիզմի պարագլուխ Հիտլերը հայտարարել էր, թե նա ձգտում է, որ ինչ միջոցով ուզում է լինի, «գերմանացիներն աշխարհը նվաճեն»: Այդ աշխարհակալական նպատակին հասնելու համար իմպերիալիստական զավթիչները ձգտում էին ընաչենել իրենց դիմադրող բոլոր ժողովուրդներին, մանավանդ՝ ռուսներին և սլավոնական մյուս ժողովուրդներին:

Գերմանական իմպերիալիզմի պարագլուխ Հիտլերը գտնում էր, որ «Մարդը մեղավոր է իր ծնված օրից. նրան կառավարել կարելի է միայն ուժի միջոցով: Նրա հետ ունեցած վերաբերմունքի մեջ թույլատրել են ամեն տեսակ մեթոդներ: Նրբ քաղաքականությունն է այդ պահանջում, պետք է ստել, մատնել և նույնիսկ սպանել»¹:

Նման ծրագիր առաջ քաշելով, ֆաշիստական պարտիան դաստիարակում է աճեցնում էր այնպիսի բանակ, այնպիսի դաժան երիտասարդություն, որ պետք է «նմանվի վայրենի ջահել գազաններին»:

Ահա այդ «վայրենի ջահել» և «վայրենի ծեր» գազաններն էին հարձակվում ՍՍՌՄ վրա, շարժվում դեպի մեր Հայրենիքի բազմազգ սովետական ռեսպուբլիկաները, դեպի հարավային սահմանում գտնվող Սովետական Հայաստանը:

Այդ պլաններն ու ծրագրերը կենսագործելու համար գերմանական ֆաշիստները տարիներ շարունակ զինել ու նախապատրաստել էին իրենց բանակները: Գերմանական իմպերիալիստները, պատրաստվելով նվաճողական պատերազմի, հրկրի բոլոր ու-

¹ „Правда“, 7 ноября, 1941.

սուրսները, բոլոր միջոցները ծառայեցնում էին բանակը զինելուն և պատերազմի միջոցներ արտադրելուն: Որպես ազդեցիկ կառավարություն, հիալերյան կլիկը երկրի ներսում մտցրել էր տեղորոշական ռեժիմ, ոչնչացրել բուրժուական դեմոկրատիայի բոլոր մնացորդները: Յուզի փոխարեն՝ վառոդ, հացի փոխորեն՝ փամփուշտ, մսի փոխարեն՝ ռումբ, տանկ, ինքնաթիռ,— ահա այդպիսին էր ֆաշիստական Գերմանիայի էկոնոմիկայի զարգացման դործը: Իսկ երբ Գերմանիան զավթեց Չեխոսլովակիան, Լեհաստանը, Ֆրանսիան, Բելգիան և ուրիշ երկրները, գրեթե ամբողջ Եվրոպայի ռեսուրսներն ընկան Հիտլերի ձեռքը և ի սպաս դրվեցին գերմանական բանակին: Եվրոպայի ռազմական արդյունաբերությունը գեներ էր արտադրում և ավելացնում ֆաշիստների պատերազմի մեքենայի ուժը:

Հարձակվելով Սովետական Միության վրա, Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները որոշել էին «Կայծակնային հարվածով» մեկ ու կես—երկու ամսում ջախջախել Սովետական Բանակը, հասնել մինչև Ուրալ: «Կայծակնային պատերազմի» այդ պլանը մշակելով, հիտլերականները հուլս ունեին, թե նրանց կհաջողվի կզվիացնել Սովետական Միությունը և կապիտալիստական պետությունների ընդհանուր արշավանք կազմակերպել ՍՍՌՄ-ի դեմ: Այնուհետև, հիտլերականները հուլս ունեին, թե սովետական կարգերն անկայուն են, սովետական թիկունքը անկայուն է, հետևաբար գերմանական բանակի առաջին հարվածներից հետո երկպառակություններ առաջ կգան բանվորների ու զյուզացիների միջև, ինչպես և տարբեր ազգությունների ժողովուրդների միջև, ապստամբություններ տեղի կունենան ՍՍՌՄ-ում, իսկ Կարմիր Բանակը և Կարմիր Նավատորմը ցիր ու ցան կլինեն և այդ բոլորը կհեշտացնեն գերմանա-ֆաշիստական բանակի սրընթաց առաջարժումն ու սովետական երկրի զավթումն ամենակարճ ժամանակամիջոցում:

Իմպերիալիստական, ավագակային այդ ծրագրերը մշակելով և նրանց կենսագործման համար Սովետական երկրի վրա հարձակվելով, Հիտլերն ի լուր ամենքին հայտարարեց, որ նրա խնդիրն է՝

«Անդամահատել Սովետական Միությունը և նրանից անջատել Կովկասը, Ուկրաինան, Բելոռուսիան, Մերձբալթիկան և այլ մարզեր»¹:

¹ „Правда“, 10 мая, 1945.

Այնուհետև նա ուղղակի հայտարարել էր. «Մենք կռնչաց-
նենք Ռուսաստանը, որ նա այլևս երբեք չկարողանա ոտքի կանգ-
նել»¹:

Հիտլերյան բանակները, այդ բանակների հետևից շարժվող
զաղովարար կապիտալիստներն ու գերմանական բարոնները, թա-
լանի հատուկ զորամասերը, էսէսական ջարդարարները, մար-
զասպանների և դահիճների բաղմաքանակ հորդաները այդ ծրա-
դրերով ներխուժեցին Սովետական Միության սահմանները:

2. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻՋՐԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՈՒՃԵՐԻ ՄՈՐԻԼԻԶԱՅԻԱՆ

1941 թ. հունիսի 22-ին Սովետական Միության բոլոր քաղաք-
ներում ու գյուղերում աշխատավորները լսեցին Վ. Մ. Մոլոտովի
ռադիո-ելույթը, իմացան մեր Հայրենիքի վրա նենգ թշնամու հար-
ձակման մասին և ընդհատեցին իրենց խաղաղ կյանքը: 1941 թ.
հունիսի 22-ին Վ. Մ. Մոլոտովի ռադիո-ելույթում ասված է.

«Այսօր, առավոտյան ժամը 4-ին, առանց Սովետական Միու-
թյանը որևէ պրեռեկտիա ներկայացնելու, գերմանական զորքերը
հարձակվեցին մեր երկրի վրա. գրոհեցին մեր սահմանները շատ
տեղերում և իրենց ինքնաթիռներից ու օդանավներից ենթարկեցին մեր
քաղաքները՝ Ժիտոմիրը, Կիևը, Սևաստոպոլը, Կառնասը և մի
քանի այլ քաղաքներ, բայց որում սպանվել և վիրավորվել է ավե-
լի քան 200 մարդ... Այս չլսված հարձակումը մեր երկրի վրա
քաղաքակիրթ ժողովուրդների պատմության մեջ անօրինակ մի
ուխաադրժություն է...»²:

Այդ հայտարարության մեջ Սովետական կառավարությանը
կոչ արեց. «Սովետական Միության քաղաքացիներ՝ և քաղաքացու-
հիններ, է՛լ ավելի սերտորեն համախմբեք ձեր շարքերը մեր պան-
ծալի բոլորիկյան պարտիայի շուրջը, մեր Սովետական կառավա-
րության շուրջը, մեր մեծ առաջնորդ ընկեր Ստալինի շուրջը: Մեր
գործն արդար է: Թշնամին կջախջախվի Հաղթանակը մերը կլինի»³:

1941 թ. հունիսի 22-ի օրվա երկրորդ կեսում հրապարակվե-

¹ „Правда“ 10 мая, 1945.

² «Սովետական Հայաստան», արտակարգ Թերթիկ, 22 հունիսի, 1941:

³ Նույն տեղում:

ցին ՍՍՌՄ Գերադույն Սովետի նախագահության Հրամանադրերը «Պատերազմական դրուժյուն հայտարարելու մասին»:

Սովետական կառավարության կողմը արագությամբ տարածվեցին ամենուրեք, ինչպես ՍՍՌՄ բոլոր ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայաստանի քաղաքներում ու դյուղերում:

Ռեսպուբլիկայի զործարաններում, ֆաբրիկաներում, հիմնարկություններում, կոլտնտեսություններում, պարտիական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ հունիսի 22-ի երեկոյան տեղի ունեցան միտինգներ և ժողովներ: Հանդես դալով ժողովներում, աշխատավորներն արտահայտում էին իրենց անսահման սերը դեպի Սովետական Հայրենիքը, պատրաստակամություն էին հայտնում ավելի սերտորեն համախմբվել Սովետական կառավարության և Կոմունիստական պարտիայի շուրջը:

Երեանի Ս. Մ. Կիրովի անվան կոմբինատի կոլեկտիվը 1941 թ. հունիսի 22-ի երեկոյան հավաքվեց միտինգի, որտեղ հաղորդում լսվեց ՍՍՌՄ-ի վրա հիտլերյան Գերմանիայի կատարած ավադուկային հարձակման մասին: Այդ կոլեկտիվի ժողովում բանվորները, ծառայողները և ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները միահամուռ կերպով քնդունել են որոշում, որի մեջ արտահայտվել են կոմբինատի բանվորների, ինժեներ-տեխնիկների, ծառայողների անհուն ցասումը գերմանական լկտի ֆաշիզմի բանդիտական հարձակման մասին՝ Սովետական Հայրենիքի սրբազան սահմանների վրա: Ժողովը նշել է, որ հերոսական Սովետական Բանակը Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ խորտակիչ հարված կհասցընի գերմանական ֆաշիստական ոհմակին: Բանվորները հավաստիացնում են Կոմունիստական պարտիային և Սովետական կառավարությանը, որ կլարեն իրենց բոլոր ուժերը, կլինեն ավելի զգաստ, ավելի աշխուրջ, ավելի կարգապահ և մեր Հայրենիքին, մեր հերոսական Սովետական Բանակին կուտան այնքան արտադրանք, որքան նա կպահանջի: Բանվորները վճռականորեն հավաստիացնում են Սովետական կառավարությանը և Կոմունիստական պարտիային, որ նրանք բոլորը, ինչպես մեկ մարդ, է՞լ ավելի սերտորեն կհամախմբվեն մեր Սովետական կառավարության և Կոմունիստական պարտիայի շուրջը և պատրաստ են գեներալներին խուցցնելու Սովետական Բանակի շարքերը և մահացու հակահարված տալու գերմանական լկտի ֆաշիստական ոհմակին¹:

¹ «Սովետական Հայաստան», 23 հունիսի, 1941:

երևանի երկաթուղային հանգույցի աշխատողներն այդ երեկոյան հավաքվել էին կայարանի ընդարձակ դահլիճը: Այնտեղ էին ափելի բան 700 մեքենավարներ, գծային, փականագործ բանվորներ, վագոնավարներ, բեռնակիրներ: Ժողովում հաղորդում է լրսվում ՍՍՌՄ դեմ Գերմանիայի կողմից կոտարված ուխտագրում հարձակման մասին:

Ժողովում պատերազմի մասին հաղորդումից հետո հայրենասիրական ելույթներ են ունենում անվանի երկաթուղայինները: Առաջին խոսքն տեսի է մեքենավար Նիկիյանը. «Հղոր է մեր երկիրը և անառիկ են նրա սահմանները: Ըս, որպես սովետական քաղաքացի, երգվում եմ իմ Հայրենիքի առաջ, որ պատրաստ եմ այսօր իսկ մարտի զնալու և մինչև արյանս վերջին կաթիլը տալու ի բարօրություն մեր Հայրենիքի: Հայրենիքի պատիվը մերն է»¹:

Միտինգի կողմից ընդունված բանաձևում երկաթուղայինները գրում են. «Երկաթուղայիններս լավ ենք գիտակցում տրանսպորտի վիթխարի նշանակությունը: Տրանսպորտը՝ դա բանակ է: Մենք երգվում ենք աշխատել այնպես, որ այսուհետև է՛լ ափելի հաղթական սլանան մեր գնացքները, ամենայն արագությամբ փոխադրենք բեռները: Հզոր ու անպարտելի է սովետական երկիրը, կոմունիզմի մեծ օրրանը: Հզոր և անխորտակելի է սովետական ժողովրդի կամքը: Ո՛չ մի ուժ չի կարող սասանել մեր հզոր երկիրը: Մեր նշանարանը մեկ է, մարտի կենտրոնը հանո՛ւն Հայրենիքի և կհաղթենք անարգ թշնամուն»:

Հունիսի 22-ին երևանի կայավորի բոլոր միավորումների և ստորաբաժանումների զինվորները մարտական շարք կանգնած լսեցին կառավարական հաղորդագրություններն ու հրամանները: Նրանք զգաստացած, պատասխանատվության բարձր գիտակցությամբ սպասում էին հրամանի՝ ձևակառու մեկնելու, իրենց զենքի ամբողջ ուժով հակառակորդին հարվածելու:

Հունիսի 22-ի երեկոյան աշխատավորների ժողովներ և միտինգներ տեղի ունեցան Հայաստանի նաև մյուս քաղաքներում, շրջիկներում, գյուղերում, կոլտնտեսություններում: Հենիական քաղաքի Տրիկոտաժ ֆաբրիկայում կայացած միտինգում հանդես դալով, շքանշանակիր բանվորուհի Նազիկ Հակոբյանը ասել է. «Երկու տղա ունեմ՝ Սովետական Բանակի շարքերում, նրանք իրենց կյանքը չեն խնայի մեր երկրի սրբազան սահմանների պաշտ-

¹ «Սովետական Հայաստան» 23 հունիսի, 1941:

պանման համար: Երգվում էմ, որ եթե հարկ լինի, ես և մյուս տղաս կառավարության առաջին իսկ կոշով կգնանք ճակատ: Նույն ոգով էին սողորված նաև մյուս ելույթները: Մսի կոմբինատի աշխատողների միախնդին մասնակցում էին ավելի քան 400 մարդ: Աշխատավորներն իրենց նվիրվածությունն ու պատրաստակամությունն էին հայտնում կառավարության առաջին իսկ կոշով գուրս դալու մեր մայր Հայրենիքը պաշտպանելու համար:

Պատերազմի լուրը նույն օրը հասել էր Հայաստանի ամենահեռավոր գյուղերը, սահմանամերձ բնակավայրերը: Սովետական սահմանամերձ կոլտնտեսություններից ստացվում էին հեռագրեր, բանաձևեր և որոշումներ, որոնցով կոլտնտեսական գյուղացիներն իրենց համերաշխությունն էին ցուցաբերում բանվորների և ինտելիգենցիայի հետ և խոստանում ամեն բանով օգնել ճակատին: Միկոյանի շրջանից 1941 թ. հունիսի 22-ին ստացված հեռագրի մեջ ասված է.

«Դժվար է նկարագրել այն բուռն ցասումն ու վայրույթը, որով շրջանի աշխատավորները լցված են ֆաշիստական Գերմանիայի արյունարբու կառավարողների նկատմամբ»: Լսելով հիտլերյան բանգայի նողկալի ոտնձգության մասին, նրանք ցասկոտ խոսքերով են արտահայտել իրենց ատելությունը թշնամու հանդեպ, որը հանդգնել է ձեռք բարձրացնել Սովետական Հայրենիքի վրա: Զրույցների ընթացքում, հավաքույթներում, որոնք տեղի են ունեցել ամենուրեք, կոլտնտեսականներն իրենց պատրաստակամությունն են արտահայտել սովետական հողը պաշտպանելու համար...: Ի պատասխան ֆաշիստական Գերմանիայի ոտնձգության, կոլտնտեսականներն ամենուրեք ստանձնում էին արտադրական նոր պարտավորություններ:

Պատերազմի առաջին օրվանից սովետական ժողովրդի հալթանակի նկատմամբ անսահման հավատով էին տոգորված Նոր Բայազետի շրջանի աշխատավորները: Հունիսի 22-ին նրանք իրենց միտինգում ընդունել են հետևյալ բանաձևը.

«Նոր Բայազետի շրջանի աշխատավորներս հայտարարում ենք մեր կամքը, մեր պատրաստակամությունը, մեր պարտիայի և կառավարության առաջին իսկ կոշին լինել Սովետական Բանակի շարքերում և կրծքով պաշտպանել մեր ազատությունը, մեր Հայրենիքը: Մենք կրկնապատկելու ենք մեր հողանդը, մեր աշխատանքի թա-

1 «Սովետական Հայաստան», 23 հունիսի, 1941:

վր, մեր բոլշևիկյան զգաստությունը, մեր աշխատանքների տարբեր ճակատամասերում՝ բերքահավաքի, պետական պարտավորությունների կատարման և ամենօրյա աշխատանքներում: Պատմությունը շատ հերոսական էջեր է գրել ռուս-հաղթական ժողովրդի և նրա հերոսների սխրագործությունների մասին: Գերմանացիները Մոսկվան չեն տեսել և չեն էլ տեսնի: Իսկ մոսկվացիները և ամբողջ մեր ժողովուրդը շատ լավ են ճանաչում Բեռլինի դռները. մենք արգարացի ենք, հաղթանակը մերը կլինի»¹:

Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիան պատերազմի առաջին օրը, լսելով Սովետական կառավարության կողմ, խորապես գիտակցեցին նրա նշանակությունը, ասացին իրենց հայրենասիրական խոսքը, աղափարացեցին իրենց պատրաստակամությունը՝ ՍՍՏՄ-ի ժողովուրդների հետ ձեռք-ձեռքի տված պայքարելու թշնամու դեմ:

Պատերազմական գործողությունները ծավալվում էին ժամ առ ժամ: Հունիսի 22-ի լույս 23-ի գիշերը ստացվեց պատերազմի առաջին օրվա ռազմական գործողությունների մասին Սովետական Բանակի գլխավոր Հրամանատարության ամփոփագիրը: Այդ ամփոփագրում ասված է.

«1941 թվականի հունիսի 22-ի լուսադեմին գերմանական բանակի ռեզուլյար զորքերը գրոհեցին մեր սահմանապահ զորամասերի վրա՝ Բալթիկ ծովից մինչև Սև ծովը ձգված ճակատում և օրվա առաջին կեսի ընթացքում ետ էին մղվում նրանց կողմից: Օրվա երկրորդ կեսից գերմանական զորքերը հանդիպեցին Կարմիր Բանակի դաշտային զորքերի առաջապահ զորամասերին: Կատաղի կռիվներից հետո, հակառակորդը հետ մղվեց մեծ կորուստներով: Միայն Գրոդնոյի և Կրիստինոպոլի ուղղություններում հակառակորդը կարողացավ հասնել աննշան տակտիկական հաջողությունների և դրավել Կալվարիա Ստոյանով և Ֆիլոսոֆսկայ ավանները, որոնցից առաջին երկուսը գտնվում են սահմանից 15 կիլոմետր և վերջինը՝ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա: Հակառակորդի ավիացիան գրոհեց մեր մի շարք օդանավակայանների ու բնակելի կետերի վրա, բայց ամենուրեք հանդիպում էր մեր կործանիչների և զենիթային հրետանու վճռական հակահարվածին, որոնք մեծ կորուստներ են պատճառում հակառակորդին: Մենք ցած ենք գցել հակառակորդի 65 ինքնաթիռ»²:

¹ «Ֆայադետի կոլեոգնիկ», 24 հունիսի, 1941:

² Сообщение Советского информбюро, том I, Москва, 1944, стр. 3.

Այսպես սկսվեցին պատերազմական գործողությունների մասին նախ Սովետական Բանակի Գլխավոր Հրամանատարության շտաբի, և ապա Սովետական ինֆորմացիոն բյուրոյի հաղորդագրությունները:

Սովետական Հայրենիքի արեմտյան սահմանների վրա թշնամու ուխտադրուժ հարձակմանը որպես պատասխան, ուստի մեծ ժողովրդի և եղբայրական մյուս ժողովուրդների հետ միասին, իր ուժերը մոբիլիզացրեց նաև հայ ժողովուրդը: Սկսվեց Հայաստանի զավակների մոբիլիզացիան Սովետական Բանակի զորամասերն ուղարկելու համար:

1941 թ. հունիսի 22-ի երեկոյան, հունիսի 23-ին, 24-ին Երևան և Լենինական քաղաքների, գյուղական շրջանների ղինվորական կոմիսարիատներն էին ներկայանում բազմաթիվ հայրենասերներ: Ուլքեր իրենց զինվորական գրքույկում նախօրոք ունեին «մոբիլիզացիոն թերթիկ», անմիջապես ճանապարհվում էին կայսրոս, էշլոններով դեպի իրենց նշանակված զորամասը մեկնելու և մարտական շարք կանգնելու համար. իսկ ուլքեր շունեին այդ «մոբիլիզացիոն թերթիկը», դիմում էին պինվորական կոմիսարիատներին՝ իրենց տեղը և տներիքը իմանալու համար:

1941 թ. հունիսի 30-ին ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության, ՍՍՌՄ Ժողովածուների և ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի որոշմամբ ստեղծվեց Պաշտպանության Պետական Կոմիտե՝ Ի. Վ. Ստալինի գլխավորությամբ: Պետության մեջ ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացվեց Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի ձեռքում: 1941 թ. հուլիսի 19-ին ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության Հրամանագրով Ի. Վ. Ստալինը նշանակվեց ՍՍՌՄ Պաշտպանության Ժողովրդական Կոմիսար: Ոգոստոսին Ի. Վ. Ստալինը նշանակվեց ՍՍՌՄ Զինված ուժերի Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար: Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը մշակեցին Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մարտական ծրագիր, թշնամուն ջախջախելու և հաղթանակ նվաճելու կոնկրետ միջոցառումներ:

1941 թ. հուլիսի 3-ի վաղ առավոտյան, ինչպես մեր սովետական անձայրածիր Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդները, այնպես էլ Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիան հսկայական ոգևորությամբ լսեցին Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի նախագահ Ի. Վ. Ստալինի ռադիո-ելույթը:

«Ընկերնե՛ր: Քաղաքացինե՛ր, Եղբայրնե՛ր և բույրնե՛ր:
Մեր Բանակի և Նավատորմի մարտիկնե՛ր,
Ձեզ հմ գիմում ես, իմ բարեկամնե՛ր»:

Առաջնորդի աչք ջերմ, մաերիմ խոսքերը թափանցում էին սովետական մարդկանց գիտակցության մեջ: Ամեն մեկն իրեն զգում էր այն մեծ բանակի մարտիկ, աշխատանքային և կռվի բանակի, որը Հայրենական պատերազմի էր դուրս գալիս թշնամու դեմ:

Կոմունիստական պարտիան ժողովրդին բացատրում էր, որ Սովետական երկրի վրա կախված է լուրջ վտանգ, որ մեր Սովետական երկրը կենաց ու մահու կռվի է բռնվել իր ամենառիսերիմ ու նենդ թշնամու՝ գերամանական Ֆաշիզմի դեմ, որը զինված է տանկերով և ավիացիայով: Պարտիան բացահայտեց և մերկացրեց Ֆաշիստական զավթիչների իմպերիալիստական-նվաճողական նպատակները, սովետական ժողովուրդներին սովեց պայքարի մարտական ծրագիր՝ թշնամուն ջախջախելու և մեր Հայրենիքի ազատությունն ու պատիվը պաշտպանելու համար:

Ի. Վ. Ստալինը նշեց. «Մեր պետության ստեղծող մեծ Լենինն ասում էր, որ սովետական մարդկանց հիմնական հատկությունը պետք է լինի քաջությունը, խիզախությունը, պայքարում վախ չունենալը, ժողովրդի հետ միասին մեր Հայրենիքի թշնամիների դեմ կռվելու պատրաստակամությունը: Անհրաժեշտ է, որ բոլշևիկի այս հույսակապ հատկությունը դառնա Սովետական Բանակի, մեր Կարմիր Նավատորմի միլիտանտների ու միլիտանտների և Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների սեփականությունը»¹:

Թիֆլիզի պարտիական, սովետական և տնտեսական կազմակերպությունների առաջ խնդիր դրվեց բազմակողմանի օգնություն ցույց տալ ուղամաճակատին, Կարմիր Բանակին տալ ուժեղացրած համալրում, կազմակերպել ճակատի մատակարարումն անհրաժեշտ ամեն բանով, քարծր կազմակերպվածությունը շարժելու զորքեր ու ռազմական բևեռներ փոխադրող տրանսպորտը, լայն օգնություն ցույց տալ վիրավորներին: Պարտիան և կառավարությունը խնդիր դրեցին ամրապնդել Սովետական Բանակի թիկունքը, ուժեղացրած աշխատանքով արտադրել ավելի շատ զենք և ամեն բան ռազմաճակատի համար, անխնա պայքար մղել Թիֆլիզի կազմավորելիքների, դասալիքների, պանիկորների, պրովոկացիոն լուրեր տարածող-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, Հայպետհրատ, 1946, էջ 19:

ների դեմ, ոչնչացնել լրտեսներին, դիվերսանտներին, թշնամու պարաշյուտիստներին:

Սովետական կառավարությանը, նշելով մեր երկրի վրա կախված վտանգի լրջությունը, միաժամանակ հիշեցնում էր, որ սովետական ժողովրդի ուժերն անհամար են: Այդ ուժերը նոր էին մոբիլիզացվում և ուղարկվում ռազմաճակատ: Կարմիր Բանակի հետ միասին պատերազմի էին ելնում մեր երկրի բազմահազար բանվորները, կոլտնտեսականները, ինտելիգենցիան: Հայրենական պատերազմի էին ելնում ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդները:

Սովետական Միության բազմազգ ժողովուրդների առջև, նրանց շարքում նաև Հայկական ՍՍՌ-ի առջև, խնդիր դրվեց՝ բոլոր ուժերը մոբիլիզացնել հերոսական Կարմիր Բանակին և Կարմիր Նավատորմին աջակցելու, ռազմաճակատի համար ղեկավարներ, պենր, դինամիթեր, պարենամիթեր տրամադրելու համար: «Բոլոր ուժերը ռազմաճակատին օգնելու, բոլոր ուժերը հաղթանակի համար» լույսնդր առաջ քաշվեց որպես օրվա անհետաձգելի խնդիր:

Ինչպես Սովետական իշխանության հաստատման համար մղվող պայքարի և սոցիալիստական խաղաղ շինարարության տարիներին, այնպես էլ Հայրենական պատերազմի առաջին օրերից ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդներին և հայ ժողովրդին կազմակերպում, ղեկավարում և ուղղություն էր տալիս Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիան: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան՝ ՀամԿ(բ)Պ-ի մարտական ջոկատներից մեկը կազմակերպում և գլխավորում էր Սովետական Հայաստանի աշխատավորներին, նրանց պայքարի էր հանում Հայրենական պատերազմի պայմաններում ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի և Սովետական կառավարության առաջադրանքները կենսագործելու համար:

Հայաստանի բանվորները, կոլտնտեսականները և ինտելիգենցիան, ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորները, հայրենասիրական գործերով արձագանքելով պարտիայի և կառավարության կոչերին, պատերազմի առաջին օրերից ձեռնամուխ եղան իրենց ամբողջ աշխատանքը վերակառուցելու Հայրենական Մեծ պատերազմի պահանջներին համապատասխան:

Իր անարգ թշնամին մահացու սուր բարձրացրեց մեր Հայրենիքի վրա, մեր երկրի մարդկային և նյութական բոլոր ղեկավարները պետք էր արագորեն մոբիլիզացնել, տրամադրել Սովետական Հայրենիքի պաշտպանության շահերին, ռազմաճակատի շահերին: Հայ ժողովրդի բոլոր ուժերը պետք էր գործի դնել, ավագ եղբոր՝

սուս մեծ ժողովրդի և ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդների հետ միասին մասնակցել մեր Հայրենիքի անկախության և ազատության պաշտպանությանը:

Պատերազմի սկզբում Հայաստանում ստացվել և պարտիական օրգաններում ըննարկվել է Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշևիկների) Պարտիայի Կենտկոմի ու ՍՍՌՄ ժողկոմնովետի որոշումը, որի մեջ կարեորագույն դիրեկտիվներ էին տրված ժողովրդի ուժերը մոբիլիզացնելու և հակառակորդի դեմ պայքար կազմակերպելու համար:

Հարկավոր էր որոշել բարդ, կարևոր, անհետաձգելի հարցեր, ամբողջ աշխատանքը վերահասուցել ռազմական ձեռով, ապահովել Սովետական Հայաստանի զավակների մոբիլիզացիան դեպի ռազմաճակատ, կադրեր ընտրել ճակատ մեկնածներին փոխարինելու և թիկունքային աշխատանքն անխափան շարունակելու համար: Հարկավոր էր ծավալել արդյունաբերության և գյուղատնտեսության արտադրանքը, այն հարմարեցնել ռազմաճակատի պահանջներին, վերահասուցել արտադրության տարրեր ճյուղերի աշխատանքը, հոգ տանել երկաթուղիների, կամուրջների, գործարանների, քաղաքների, կալտնաեսությունների անվտանգության մասին, կազմակերպել հակաօդային պաշտպանություն:

Պատերազմի առաջին շաբաթներում Սովետական Հայաստանը հաջողությամբ կատարեց ռազմաճակատի համար նյութա-տեխնիկական և մարդկային սեղերվներ տալու գծով ստացած առաջադրանքները:

1941 թ. հունիս, սեպտեմբեր ամիսներին Հայկական ՍՍՌ-ին տրված մոբիլիզացիոն պլանները կատարվել են՝

— Պահեստի հրամանատարական կազմինը՝ 100 %.

— Կրտսեր հրամանատարական կազմինը՝ 109 %.

— Շարքային կազմինը՝ 100 %¹:

1941 թ. ամռան 3 ամիսների ընթացքում Հայկական ՍՍՌ-ի տերիտորիայում ձևավորվեցին մի քանի զորամասեր: Ռեզուլտիկան մոբիլիզացրեց և այդ զորամասերն ապահովեց ո՛չ միայն մարդկանցով, այլև տրանսպորտով, հանդերձանքով և այլ նյութատեխնիկական միջոցներով²: Այդ զորամասերի համար հրամանա-

¹ ՄԷԼՍԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, դ. 18, թ. 9:

² Նույն տեղում, էջ 10:

տարական կազմի մոբիլիզացիայի պլանը կատարվել է 100%-ով, իսկ կրտսեր պետկազմի մոբիլիզացման պլանը՝ 106%-ով¹։ 1941 թ. հունիս, հուլիս, օգոստոս ամիսներին Հայկական ՍՍՌ-ի զործարանները, ֆորբրիկաները, կոլտնտեսությունները, սովխոզները կազմակերպված կերպով բանակին տվել են մեծ քանակությամբ տեխնիկա և ձիեր Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի առաջադրած պլանների համաձայն²։

Զինրի մոբիլիզացման պլանը կատարվել է 100%.

Մարդատար ավտոմեքենաներինը՝ 103%.

Բեռնատար ավտոմեքենաներինը՝ 100%.

Տրակտորներինը՝ 100%.

Մոտոցիկլետներինը՝ 100%:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի քաղկոմները, շրջկոմները և ռեսպուբլիկայի սովետական օրգանները օրը-օրին զբաղվում էին Սովետական Բանակի շարքերը համալրումներ տալու հարցերով և հայ ժողովրդի լավագույն զավակներին ուղարկում էին Սովետական Բանակի զորամասերը։ 1941 թ. հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր ամիսներին Կենտկոմի որոշմամբ մի քանի հազար մարդ մոբիլիզացվել և ուղարկվել է հատուկ զորամասերում ծառայելու համար։

Պարտիական օրգանները հատուկ աշխատանք էին կատարում կոմունիստներից և կոմերիտականներից բանակ ուղարկելու և բանակում պարտիական-կոմերիտական կորիզն ավելացնելու ուղղությամբ։ Դեռևս 1941 թ. հունիսին, հուլիսին, օգոստոսին և սեպտեմբերին մի քանի հազար կոմունիստներ ուղարկվեցին ռազմաճակատ³։

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան իր լավագույն զավակներին ուղարկում էր Սովետական Զինված Ուժերի շարքերը, որպես քաղաշխատողներ կամ շարքային մարտիկներ։ Բանակ էին գնում պարտիական և սովետական ապարատի շատ ղեկավար կադրեր, Կենտկոմի պատասխանատու աշխատողներ, քաղկոմ-շրջկոմների աշխատողներ, պարտիական ակտիվը։

Բնորոշ է հետևյալ փաստը. 1941 թ. հոկտեմբերի 12-ին տեղի է ունեցել Ալավերդու պարտշրջկոմի հերթական պլենումը։ Ռազ-

¹ ՄԷԼՍԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 18, թ. 9:

² Նույն տեղում, էջ 9:

³ Նույն տեղում, ֆ. 1, գ. 59, թ. 11:

մահակատ մեկնելու պատճառով շրջկոմի 29 անդամներից նիստին ներկա են լինում միայն 13 հոգի: Պլենումը, քննելով ստեղծված դրսևյունը, որոշում է թիկունքում մնացած փոքրամասնությանը պլենումը դադարել, լուծել շրջանի պարտկազմակերպությունների առջև ծառացած հարցերը¹:

1941 թ. նոյեմբերի 6-ին Ղափանի շրջկոմը քննել է Սովետական Բանակի շարքերը կոմունիստներից քաղաքատիկներ մոբիլիզացնելու հարցը և հասուկ ցուցակով շրջանի շատ կոմունիստների մոբիլիզացիայի է ենթարկել և ուղարկել բանակ²:

Կոմունիստների օրինակին հետևում էին նաև կոմերիտականները: Պատերազմի առաջին ամիսներին Կոտաշքի շրջանի կոմերիտականներից ստացվել էին լազմաթիվ դիմումներ, որոնցով երիտասարդ հայրենասերները ցանկանում էին մեկնել ռազմաճակատ: Այդ մասին 1941 թ. հոկտեմբերին Կոտաշքից հաղորդվել է.

Կոտաշքի շրջանի 70 կոմերիտականներ դիմում են ներկայացրել՝ որպես կամավորներ, Սովետական Բանակի մարտիկներ գրվելու համար: Դրանք մեծ մասամբ ֆիզիկուտուրնիկներ են, տրակտորիստներ, արտաշյուսիստներ, սնաչպերներ: Բոլորն էլ արտադրության և հասարակական աշխատանքի առաջավորներ են, կոմերիտական կազմակերպությունների լավագույն քարտուղարներ և շատ ուրիշ կոմերիտականներ: Նրանք խնդրել են իրենց դրել որպես կամավորներ: Նրանց խնդիրը բավարարվել է: Նրանք երգվել են սըրբությունը կատարել իրենց պարտքը Հայրենիքի հանդեպ և երիտասարդական բոլոր ուժերն ու կյանքը տալ մեր սիրելի Հայրենիքի պաշտպանությանը³:

Ռազմաճակատ էին գնում ո՛չ միայն կոմունիստներն ու կոմերիտականները: Կոմունիստների օրինակով ողորդված Սովետական Հայրենիքը պաշտպանելու ձգտումներով տողորդված, բանակ էին մեկնում բանվորները, կոլտնտեսականները, ինտելիգենտները, անպարտիական բազմահազար կոմունիստները:

Այսպիսով, Սովետական Բանակի շարքերը համալրման և տեխնիկական միջոցների մոբիլիզացման գծով արված բոլոր առաջադրանքները պատերազմի առաջին օրերից Սովետական Հայաստան

¹ ՄԷԼՍԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, դ. 59, թ. 71:

² Նույն տեղում, դ. 40, թ. 103:

³ Նույն տեղում, ֆ. 1, դ. 18, թ. 27:

նում կատարվեցին լրիվ, նշտուրյամբ, սահմանված ժամկետներում:

Սակայն, դա հարցի միայն մի կողմն է: Կարմիր Բանակի համալրման հարցը սերտորեն կապված էր նաև թիկունքում ռեզերվների պատրաստման գործի հետ: Ռազմաճակատ մարդիկ ուղարկելուց բացի, Սովետական Հայաստանում 1941 թ. հունիս—սեպտեմբերին մեծ աշխատանքներ էին կատարվում ռեզերվներ պատրաստելու համար:

Հայկական ՍՍՌ կուսակցության միջնորդության սխեմայում հիմնվել և գործում էր ռազմա-օդային ուժերի հասուկ դպրոցը և հրետանային դպրոց, որոնք պատրաստում էին ռազմա-օդային ուժերի և հրետանային երիտասարդ, նոր կադրեր: Օդաչուներ, պարաշյուտիստներ, մոտոցիկլիստներ, սանկիստներ, ռադիստ-կապավորներ էին պատրաստվում նաև հասարակական կազմակերպությունների դժով: Միայն Օսոավիաբիմի դժով 1941 թ. պատրաստվեցին հարյուրավոր աչդպիսի մասնագետներ և ուղարկվեցին բանակ¹:

Հայաստանի Կարմիր խաչի կազմակերպությունները պատերազմի առաջին երեք ամսում պատրաստեցին մի քանի հարյուր բժշկական քույրեր և սանիտարներ, որոնք դրեթե բոլորն էլ մեկնեցին ռազմաճակատները և հոսպիտալները²:

Բանակի ռեզերվների պատրաստման գործում կարևոր նշանակություն ունեցան կործանիչ դամարտակների և ժողովրդական աշխարհազորի ջոկատների ստեղծումը, նրանց ռազմա-քաղաքական ուսուցման կազմակերպումը, ինչպես նաև հակաօդային պաշտպանության ու ինքնապաշտպանության խմբակների միջոցով ռազմական գործի ուսուցման կազմակերպումը:

Բնակչության հակաօդային պաշտպանությունը կազմակերպելու համար 1941 թ. հուլիս—սեպտեմբերին բոլոր արտադրական ձեռնարկություններում և հիմնարկներում ստեղծվում են հակաօդային ինքնապաշտպանության խմբեր, որոնց մեջ ընդգրկված էին ռեսպուբլիկայի բնակչության մեկ երրորդից ավելին³:

Կործանիչ դամարտակներում և ժողովրդական աշխարհազոր վաշտերում կամավոր կերպով գրվում էին քաղաքի և գյուղի բազմահազար աշխատավորները:

¹ ՄԷԼՍԻ, ֆ. 1, գ. 18, թ. 37:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 28:

1941 թ. Հուլիսի 7-ին տեղի է ունենում Երևանի ինտելիգենցիայի ժողով, որը քննում է Հայրենական պատերազմում սովետական ինտելիգենցիայի անելիքների հարցը: Ժողովում կուլտուրայի գործիչների առաջ խնդիր է դրվում մասնիկ ժողովրդական աշխարհագրորի շարքերը: Ռեսպուբլիկայի գիտության, արվեստի, կուլտուրայի բազմաթիվ գործիչներ իրենց հայտարարում են աշխարհագրականներ: Միտինգում հանդես գալով, ժողովրդական ուսուցիչ քնկեր Սիմակ Սահակյանը ասել է. «Ես ձեր մարդ եմ, բայց պատաստ եմ մարտնչել թշնամու դեմ առանց հոգնելու, քանի դեռ թշնամին վերջնականապես չի ոչնչացվել»¹:

1941 թ. Հուլիսի 3-ից 12-ը աշխարհագրորի վաշտեր էին ստեղծվում ամեն մի բազարում և շրջանում: 1941 թ. Հուլիսի 10-ի երեկոյան Երևանի չորս ուսանողների աշխարհագրական բազմահազար մարտիկներ զենքը ձեռքներին, խրոխտ շարքեր կազմած, մարտական երգերով, դուրս էին եկել ցույցի և անցնում էին քաղաքի պուրտաներով: Դրանք ապագա պինդորներ էին, հայ ժողովրդի ռազմիկ դավակները:

Ժողովրդական աշխարհագրորի և կործանիչ զուգարտակներ ժարտիկներն ամեն օր անցնում էին մարտական պատրաստության: Հետագայում աշխարհագրականների զրալի մասը ռազմաձակատ մեկնեց և համարեց Սովետական Բանակի շարքերը:

Պատերազմի առաջին ամիսներին Սովետական Հայաստանի պատմության բնորոշ մյուս կողմը՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների, հիմնարկությունների և կոլտնտեսությունների ամբողջ աշխատանքի վերակառուցումն էր պատերազմի պահանջներին համապատասխան. խաղաղ աշխատանքի ձեռքից անցնելը՝ պատերազմական ժամանակվա մեթոդներին: Պաշտպանության Պետական կոմիտեի ցուցումների հիման վրա Սովետական Հայաստանի պարտիական ու սովետական ռեսպուբլիկական զինվար օրգանները և քաղաքային ու շրջանային կազմակերպությունները 1941 թ. հունիս—սեպտեմբերին մեկ առ մեկ քննել են արդյունաբերական օբյեկտների, տրանսպորտի, կապի, մատակարարման կազմակերպությունների աշխատանքը պատերազմի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու հարցը:

Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների նախապատերազմյան շրջանի արտադրանքը չէր կարող բավարարել պա-

¹ «Коммунист», 8 июля, 1941.

տեքազմի ժամանակի պահանջները: Պարտիական կազմակերպությունների և գործարանների ղեկավարների առջև խնդիր է դրվում՝ չլուրացնել նոր տեխնոլոգիան, կազմակերպել արտադրանքի նոր տեսակների թողարկումը: Այդ աշխատանքի մեջ ներգրավվում են նշանավոր մասնագետներ, արտադրության առաջավորներ, պարտիական-տնտեսական ղեկավարներ: Ռեսպուբլիկայի արդյունաբերական ձեռնարկությունները մի կողմից բանվորական կազմերը մոբիլիզացնում և ուղարկում էին ռազմաճակատ, իսկ մյուս կողմից բանվորներին վերադարձվորում էին ռազմական արտադրանքի պատրաստումը չլուրացնելու համար:

))) Պարտիական կազմակերպությունները հույ էին տանում այն մասին, որ արդյունաբերական ձեռնարկությունները, գործարաններն ու ֆաբրիկաները կադրերի զգալի մասի բանակ մեկնելու հետևանքով ո՞չ միայն շթուլացնեն իրենց աշխատանքը և չիջեցնեն արտադրության տեմպերը, այլև ընդհակառակը, ամեն բան անեն գործարանների անխափան աշխատանքն ապահովելու, արտադրանքի քանակն ավելացնելու և որակը լավացնելու համար:

Կանգ առնենք մի քանի օրինակների վրա: Հետաքրքրական է իրենցիկ Ս. Մ. Կիրովի անվան կոմբինատի պարտիական կազմակերպության աշխատանքը: «Պարտբյուրոյի աշխատանքը պատերազմի պայմաններում» վերնագիրը կրող հոդվածում կարդում ենք.

«Ս. Մ. Կիրովի անվան կոմբինատի պարտբյուրոն Հայրենական պատերազմի այս օրերին իր ամբողջ աշխատանքը վերակառուցել է պատերազմական պայմաններին համապատասխան: Պարտբյուրոն ունի աշխատանքի օրացույցային պլան, որտեղ նշված են բյուրոյի անդամների և պարտկազմակերպիչների անելիքները: Վերջ է տրված յուրաքանչյուր հարցի առթիվ բազմամարդ ժողովներ գումարելու և լայնածավալ բանաձևեր ու որոշումներ ընդունելու պրակտիկային: Պարտբյուրոն քննարկել է կոմբինատի գլխավոր ինժեների, բրիգադիրների, ցեխավարների և պարտկազմակերպիչների կատարած աշխատանքները... Պարտբյուրոն, քննարկելով կոմբինատի 3—8 ցեխերի կատարած աշխատանքը, ձեռք առավ տեխնիկական ու կազմակերպչական բնույթի մի շարք ձեռնարկումներ՝ այդ ցեխի հետ մեկտեղ վերացնելու համար: Ցեխին ամրացվեց պարտբյուրոյի քարտուղարի տեղակալը պարտիական-մասսայական աշխատանքն ուժեղացնելու, իսկ բյուրոյի երկու անդամներին հանձնարարվեց զբաղվել ցեխի մեխանիզացիայի հարցով: Կարճ ժամանակից հետո բարձրացավ աշխատանքային կար-

գաղափարներ, վերացվեցին տեխնիկական ռեժիմի խախտումները և ցեխը դարձավ առաջավոր... Շատ պարտիականներ, արդարացնելով իրենց ավանդարդային դերը, կատարում են օրական երկու, երեք և ավելի նորմա... Կոմբինատի պարտկազմակերպությանը և նրա յուրաքանչյուր անդամը դործով ցույց են տալիս, թե ինչպես պետք է աշխատել Հայրենական պատերազմի պայմաններում»¹:

Այդ անդուլ աշխատանքի շնորհիվ կոմբինատի կոլեկտիվը հաջողությամբ կատարեց տրված առաջադրանքները՝ ռազմաճակատի պահանջները բավարարելու գծով: Թշնամու դեմ հաղթանակի համար թիկունքում լարված աշխատանքի անհրաժեշտության դիտակցումը բանվորներին մեջ առաջ էր բերում արտադրական մեծ տկտիվություն: Հայաստանի բանվորները ռազմաճակատի հերոսների օրինակով անձնվիրաբար էին աշխատում արտադրության մեջ:

Պատերազմի առաջին օրերից իր աշխատանքային սիրագործություններով հուշակվեցին Ղափանի հանքերի բազմաթիվ հայրենասեր բանվորներ, որոնք սահմանեցին նոր ռեկորդներ: Դրանցից մեկը նշանավոր հանքափոր Լևոն Ստեփանյանն է: Դեռևս պատերազմից առաջ, երբ հանքերում ծավալվում էին նորարարների շարժման ավելի բարձր ձևերը, Ստեփանյանը օրինակելի նախաձեռնությամբ հանդես բերեց աշխատանքի այդ մեթոդները իրենց հանքերում արմատավորելու համար: Նա սահմանեց արտադրական համամիութենական ռեկորդ, մեկ հերթափոխության ընթացքում իր նորման կատարելով ավելի քան 5650 տոկոսով:

«...Եթե հորի լինի,— հայտարարեց նա պատերազմի առաջին իսկ օրը,— պերֆեկտորը ղենքով կփոխարինեմ և Հայրենական պատերազմի մարտերի առաջին դիրքերում կլինեմ»²: Ստեփանյանն աշխատանքային ճակատում պայքարում էր աչիպես, ինչպես ռազմաճակատում հերոս հայրենասերները կոչվում էին թշնամու դեմ:

Ղափանի հանքերի մյուս նշանավոր հանքափոր՝ Հմայակ Ներսիսյանը Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին արդեն լրիվ կատարեց 1941 թվականի իր տարեկան պլանը: Ներսիսյանը 1941 թ. օգոստոսին դեղ է:

«Եղբայր»՝ Նդիշե Ներսիսյանը մեկնել է Սովետական Բանակ՝ կրժքով պաշտպանելու մեր արդար դործը, մեր ազատությունը: Ես

¹ «Սովետական Հայաստան», 14 սեպտեմբերի, 1941:

² Նույն տեղում, 27 հուլիսի, 1941:

էլ, քանի դեռ մուրճը չեմ փոխարինել հրացանով, ավելի շատ պզինձ կտամ երկրին, ֆաշիստական ավազակների գլխին իջնող հարվածն ավելի ջախջախիչ դարձնելու համար»¹:

Իրենց պերՖեկտորները մարտական զենքեր էին դարձրել Շամլուղի հանքափորները: Շամլուղի հանքերի ղեկավարները 1941 թ. հուլիսի 15-ին գրած իրենց զեկուցագրի մեջ հաղորդել են պատերազմի առաջին օրերից ծավալված արտադրական վերելքի մասին: Շամլուղի առաջավոր հանքափորները Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի կողմից պատասխանեցին, կրկնապատկելով իրենց արտադրական եռանդը: Լեռնադորձ նորարարները ձգտում էին արտադրել որքան հնարավոր է շատ մետաղ:

«Հուլիսի 13-ին Շամլուղի հայտնի հորատողներ Արիստա Բուգաղովը և Սուքիաս Խաչատրյանը ցույց տվեցին աշխատանքային հերոսության հրաշալի օրինակներ: Կիրառելով փորելու նորարարական մեթոդները, հորատող Արիստա Բուգաղովը իր հերթափոխային նորման կատարեց 927 տոկոսով: մյուս առաջավոր հորատող Սուքիաս Խաչատրյանը հերթափոխային նորման կատարեց 603 տոկոսով...

— Զախջախել թշնամուն,— ահա մեր աշխատանքի և մեր կյանքի նպատակը,— ասում են հորատող բոլոր բանվորները, լիովին համոզված լինելով, որ հանած ամեն մի տոննա ավելի պզինձը մոտեցնում է հիտլերյան ֆաշիզմի անխուսափելի կործանումը»²:

Այդ նշանավոր հորատողների ռեկորդները հետագայում դարձան մասսայական և Շամլուղի հանքերում ստեղծվեց ընդհանուր վերելք: 1941 թ. սեպտեմբերի կեսերին Շամլուղի հանքերի պարտկազմակերպության բյուրոն իր նիստում քննել է պատերազմի անցած երկու ամսում հանքերի բանվորների կատարած աշխատանքի արդյունքները: Այդ արդյունքներից մեկն այն էր, որ հանքերի կուլեկտիվն ամեն օր գերակատարում էր արտադրական պլանը: Որինակ՝ հուլիսին հանքաքարի պլանը կատարվեց 103,2 տոկոսով, օգոստոսին՝ 103,6 տոկոսով: Արտադրությունը աշխատում էր ռիթմիկ մեթոդով: Հաշվական ՍՍՖ Գերագույն Սովետի դեպուտատ, պարտիական Ս. Խաչատրյանը, հունիս ամսին պլանը կատարեց 125 տոկոսով, հուլիսին՝ 168, իսկ օգոստոսին՝ 147 տոկոսով: Ավելի լայնորեն ծավալվեց բազմահանքախորշային շարժումը: Հանքա-

¹ «Սովետական Հայաստան», 9 օգոստոսի, 1941:

² «Коммунист», 15 июня, 1941.

փորձերը չէին խնայում իրենց ուժերն ու Լուսնդը՝ արտադրական բարձր ցուցանիշների հասնելու համար:

Պարտիական կազմակերպությունը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում ինքնարժեքի իջեցման վրա: 1941 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսներին Շամլուղի հանքերում խնայվեց 182.487 ռուբլի: Շամլուղի պարտիական բյուրոն, արտահայտելով հանքափոր բանվորների կամքը, իր որոշման մեջ գրել է. «Պատերազմական իրադրությունը պահանջում է հումքի բոլոր տեսակների առավելագույն տնտեսում: Շամլուղի պարտիական և անպարտիական հանքափորները, հոսպոսակելով իրենց ուժերը, ոչինչ չեն խնայի Հայրենիքին ավելի շատ և որակով հանքաքար տալու համար»¹:

Ղափառի և Այավերդու հանքերում աշխատող հաղարավոր առաջավոր բանվորները պատկերազմի դաշտ մեկնած իրենց բնկերներին փոխարինեցին և սոցիալիստական մրցություն ծավալելով, կատարում էին ճակատ մեկնողների նորմաները: Պղնձարդունարերություն աշխատողները հերոսական ջանքեր թափեցին երկրին շատ պղինձ տալու համար: 1941 թ. դեկտեմբերի 5-ին Հայաստանի պղինձի հանքերի աշխատողները տարեկան պլանները յրիվ կատարեցին²:

Լենինական քաղաքի բանվորներն ու բանվորուհիները, հաջողությամբ յուրացնելով ռազմական արտադրանքի պատրաստման բարդ գործը, տեքստիլ կոմբինատի և մյուս ձեռնարկությունների աշխատանքն արագորեն վերականգնեցին ռազմաճակատի պահանջներին համապատասխան: Լենինականի աշխատավորները, 1941 թ. հունիս—սեպտեմբերին հաջողությամբ կատարելով Անդրկովկասյան պինվորական օկրուղի պատվերները, ստացան օկրուգի հրամանատարության շնորհակալությունը: Լենինականի պարտիական կազմակերպությունը 1941 թ. հուլիսի 15-ին քաղաքի բոլոր աշխատավորների անունից երդում է ավել, «ամբողջ աշխատանքը վերականգնել՝ առանց ձեռքերը ծալելու աշխատել զիշեր ու ցերեկ, ավելի մեծ մասշտաբներով օգնություն ցույց տալ ֆրոնտին»³:

Ամբողջ ռեսպուբլիկայում արդյունաբերության աշխատողները, առանց ձեռքները ծալելու աշխատելով, կատարում էին ռազմա-

¹ ՄԷԼՍԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, դ. 13, թ. 13.

² Նույն տեղում, ֆ. 1, դ. 3, թ. 11.

³ Նույն տեղում, ֆ. 46, դ. 338, թ. 54.

ճակատի պահանջները և արտադրական ձեռնարկությունների աշխատանքը վերականգնում ռազմական ձևով: Պատերազմի առաջին օրերից կազմակերպվում էր արտադրության մեջ նոր բանվորների ներգրավումը, նրանց որակավորումը: Պատերազմի պայմաններն անհրաժեշտ դարձրին դործարաններում կիրառել պրոֆեսիաների համատեղումը և ավելի լայն ծավալել բազմադազա հայինների շարժումը: Հարյուրավոր բանվորներ չէին հեռանում իրենց մեքենաների մոտից, մինչև չկատարեին երկու-երեք արտադրական նորմա: Ռազմաճակատի պահանջների կատարումը, արտադրության վերականգնումը պատերազմի կարիքների թողարկման համար, պատերազմի հետևանքով ստեղծված դժվարությունների հաղթահարումը դարձան Հայաստանի բանվորների և արդյունաբերության բոլոր աշխատողների առաջնակարգ խնդիրները և դրվալոր հուպատարություն առարկան:

Հայաստանի սոցիալիստական արդյունաբերության աշխատանքի վերականգնումը և բանվոր դասակարգի ուժերի մոբիլիզացիան պատերազմի առաջին 4—5 ամսում երևում են հետևյալ աղյուսակից.

Ռազմաճակատի կարիքների համար արտադրանքի տեսակարար կշռի աճը տոկոսներով, ամբողջ արտադրանքի մեջ 1941 թ. հուլիս—նոյեմբերին ¹:

Ժողկոմատոր	Հուլիսին	Օգոստոսին	Սեպտեմբերին	Հոկտեմբերին	Նոյեմբերին
1. Անտառարդյունաբերություն	26	37	52	77	89
2. Տեքստիլ արդյունաբերություն	12	13	21	28	80
3. Թեթև արդյունաբերություն	8	12	28	32	53
4. Տեղական արդյունաբերություն	0,5	10	43	40	46
5. Հայարդկոպի գանց	0,8	4,3	9,8	16,9	47

Մի շարք արտադրական ձեռնարկություններ գրեթե ամբողջովին անցան ռազմական արտադրանքի թողարկման: Այսպես, օրի-

¹ ՄԷՀՍԻ Հայկական ֆիլիալի աբիլով, ֆ. 1, գ. 18, թ. 16:

նակ, 1941 թ. հուլիս—օգոստոսին ռազմաճակատի պատվերների կատարումը արտադրական ստանձին ձևոնարկովյուններում ուներ հետևյալ պատկերը ամբողջ արտադրանքի համեմատությամբ ¹:

Երևանի Կարի 1-ին գործարանում՝	100%.
Երևանի Կարի 3-րդ գործարանում՝	100%.
Երևանի Կաշվի գործարանում՝	100%.
Կիրովականի Մուշտակի գործարանում՝	80%.
Երևանի Մեխանիկական գործարանում՝	100%.
Լենինականի Տեքստիլ կոմբինատում՝	100%:

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանը պատերազմի առաջին իսկ ամիսներին ռեսպուբլիկայի սոցիալիստական արդյունաբերության հնարավորություններ մոբիլիզացրեց և տրամադրեց Հայրենիքի պաշտպանության շահերին:

Բանվոր գաստկարգից հետ շէր մնում Հայաստանի կոտնտեսային դյուդացիությունը: Հայաստանի կոտնտեսականները պատերազմի առաջին օրերից ավելի ուժեղացրին իրենց աշխատանքը: Ծախստ մեկնածների փոխարեն դաշտ դուրս եկան կանայք, երիտասարդները, ծերերը: Չնայած աշխատող ուժի և քաշող ուժի մի մասը տրամադրվեց ռազմաճակատին, սակայն կոտնտեսականների անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ, բերքահավաքը կատարվում էր արագ և անպերտ:

Պարտիական կազմակերպությունները կազմակերպական-քաղաքական լարված աշխատանք էին ծավալում դյուդում՝ աշխատավորների բոլոր ուժերը մոբիլիզացնելու, պետական առաջադրանքները կատարելու համար: Բերենք մի քանի օրինակներ դուդական կազմակերպությունների աշխատանքներից:

1941 թ. հոկտեմբերի 11-ին տեղի է ունեցել ՀԿ(բ)Պ Աշտարակի շրջկոմի պլենումը, որը քննել է գյուղատնտեսական աշխատանքների բնթացքը շրջանի կոտնտեսություններում՝ պատերազմի պայմաններում. «Պարաջորանի կոլխոզում, — ասված է պլենումի որոշման մեջ, — 1941 թվականի համեմատությամբ բերքահավաքը և կայման աշխատանքները մեկ ամիս շուտ ավարտվեցին: Անցյալ տարի հեկտարից ստացվել է 13 ցենտներ միջին բերք, իսկ 1941 թվականին առանձին բրիգադաներում 16 և ավելի

¹ ՄԷԼՍԻ Հայկական ֆելիալի արխիվ, ֆ. 1, դ. 18, թ. 16:

ցենտներ... Աշտարակ գյուղի Ա. Ի. Միկոյանի անվան կոլխոզը 1940 թ. մեկ հեկտարից ստացած 52 ցենտներ խաղողի միջին բերքի դիմաց, այս տարի ստացավ 72 ցենտներ...¹

Սահմանամերձ շրջանների կոլտնտեսականները 1941 թ. հուլիս — սեպտեմբեր ամիսներին բարձր կազմակերպվածությամբ հավաքեցին բերքը և պետությանն ու ռազմաճակատին հանձնեցին մեծ քանակությամբ մթերքներ: Ամասիայի պարտշրջկոմի պլենումը, 1941 թ. հոկտեմբերին քննելով պատերազմի պայմաններում շրջանի գյուղերում կատարված աշխատանքի վիճակը, հաստատում է, որ շրջանում «նախորդ տարվա համեմատությամբ մեկ ամիս շուտ, ավելի քիչ աշխատավորական ձեռքով ավարտեցին գյուղատնտեսական բոլոր աշխատանքները, իսկ առանձին կոլտնտեսություններում ավելի սեղմ ժամկետում: Բոլոր կոլտնտեսություններում աշխատանքի ներդրավելցին կանայք, ծերերը, դպրոցականները»: Պլենումի նյութերը և բանաձևերը պատմում են, թե ինչպես հայկական և ադրբեջանական կոլտնտեսությունները փոխադարձ օգնություն են ցույց տալիս իրար: Հայկական և ադրբեջանական գյուղերի ամբողջ բնակչությունը դուրս է գալիս աշխատանքի, օգնում հեռ միացություններին՝ բերքը ժամանակին հավաքելու, ռազմաճակատի պահանջները բավարարելու²:

Գորիսի շրջանային պարտիական կոմիտեի պլենումում կոլտնտեսականների ուժերը մոբիլիզացնելու մասին ղեկուցել է շրջկոմի քարտուղար Միկիա Հակոբյանը, որը մի քանի օր հետո մեկնեց ռազմաճակատ և ընկավ թշնամու դեմ մղվող մարտում: Գորիսի կոլտնտեսականները փոխադարձ օգնություն էին ցույց տալիս Ադրբեջանական ՍՍՌ-ի Լաչինի և Կուբաթլուի շրջանների կոլտնտեսականներին, նրանց հետ մրցում էին ռազմաճակատին ավելի շատ օգնություն ցույց տալու համար: Այդ շրջանների հայ և ադրբեջանցի աշխատավորները սիրով օգնում էին միմյանց, դիշեր ու ցերեկ աշխատում պետական պլանները կատարելու համար:

1941 թ. ամռանը Հայաստանի կոլտնտեսությունները, հաղթահարելով պատերազմի հետեանքով ստեղծված դժվարությունները, կարողացան վերականգնել իրենց աշխատանքը և կազմակերպված անցկացնել բերքահավաքն ու գյուղատնտեսական մյուս կամպանիաները:

¹ ԻԷԼՍԻ Հայկական ֆիլիալ, ֆ. 1, դ. 16, թ. 10:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

1941 թ. սեպտեմբերին Սովետական Հայաստանը հաջափերման տարեկան պլանները և անասունների հանձնման պլանը կատարեց 100 տոկոսով: Մեքենատրակտորային կայանների թնալարձի հանձնման պլանը կատարվեց 98,5 տոկոսով¹: Այստեղ ¹/₂ տոկոս թիրակատարումը բացատրվում է նրանով, որ տրակտորների մի մասը բանակի հանձնելու պատճառով, ՄՏԿ-ների կատարած աշխատանքը որոշ չափով կրճատվեց:

Պատերազմը հիմնովին փոխեց կոլտնտեսային գյուղացիության կյանքի պայմանները: Աշխատող ուժի մի մասի բանակ մեկնելը, տրակտորների, ձիերի մոբիլիզացիան պահանջ առաջացրին գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ ավելի լայնորեն ներգրավել կանանց, հասակավորների, պատանիներին, ավելի արդյունավետ օգտագործել բանվորական ուժը:

Հայկական ԱՍՌ-ի կոլտնտեսային գյուղացիությունը, գիտակցելով իր հայրենասիրական պարտքը Սովետական պետության հանդեպ, իր ուժերը տրամադրեց հաճախեց սեփականությունը պահպանելու, խնամելու, ռազմականատին օգնելու, պետության առաջադրանքները կատարելու խնդիրներին: Պատերազմի առաջին շաբաթներից սկսած Հայաստանի կոլտնտեսականներն ամենը վճարակաճություն հայտնեցին անդուլ կերպով աշխատել և օգնել ռազմականատին:

Բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության հետ միասին պատերազմի դուրս եկավ նաև սովետահայ ինտելիգենցիան: Հազարավոր ինժեներներ, տեխնիկներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, անասնաբուժներ, գյուղատնտեսներ, գիտություն, արվեստի, դրականության գործիչներ մեկնեցին ռազմաճակատ: Թիկունքում մնացած ինտելիգենցիան իր ուժերը նվիրեց արտադրական ձեռնարկությունների և գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպմանը: Պատերազմական իրադրության մեջ ինտելիգենցիայի ստեղծագործական միտքն ուղղվեց արտադրության կատարելագործմանը, արտադրանքի նոր տեսակների ստեղծմանը, ռացիոնալիզատորական-գյուտարարական գործի ծավալմանը:

1941 թ. ամռանը Սովետական Հայաստանի ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները մի կողմով դիմեցին արտասահմանյան երկրներում ապրող հայերին: Այդ կողմում ասված է.

«Թանկագին բարեկամներ, այս պահին, երբ մեր երկրի և ամբողջ աշխարհի մարդկության վրա կախվել է ահեղ վտանգը, մենք

¹ ՄԷԼՍԻ Հայկական ֆելիալ, ֆ. 1, գ. 18, թ. 16—17:

դիմում ենք համալսել աշխարհի հայերին, մենք դիմում ենք բոլոր նրանց, ում համար թանկ է հաղարամյակների կուլտուրական ժառանգությունը, ովքեր սուրբ են համարում ազատության և մարդասիրության դադափարները, բոլոր նրանց, ովքեր սիրում են իրենց իսկական Հայրենիքը, մենք դիմում ենք և կոչ ենք անում համախմբել բոլոր ուժերը կանխելու համար վերագործը դեպի միջնադարը, կանխելու համար համաշխարհային կուլտուրայի ոչնչացումը, որ բերում է իր հետ գազանացած ֆաշիզմը՝ մարդկության, գիտության և կուլտուրայի ամենատխելիմ թշնամին։ Մենք դիմում ենք ձեզ և կոչ ենք անում՝ համախմբել ձեր բոլոր ուժերը հանուն Սովետական Միության պաշտպանության, ոչնչացնելու ֆաշիզմը, — մարդկության խարդախ և վտանգավոր թշնամուն»¹։

Հայ ինտելիգենցիայի կողմ ակտիվ արձագանք գտավ արտասահմանյան երկրներում ապրող հայերի մեջ։ Գաղութահայ աշխատավորներն իրենց ջերմ համակրանքն արտահայտեցին ՍՍՌՄ նկատմամբ։ Նրանք իրենց ձայնը միացրին ամբողջ աշխարհի ազատասեր մարդկանց ձայնին և դուրս եկան պաշքարի՝ ընդդեմ ֆաշիզմի, ընդդեմ ուսկիցիայի։

3. ԱՌԱՋԻՆ ԽԻՋԱԽՆԵՐԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ

Ինչպես հայ ժողովուրդը թիկունքում, Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության կողով մոբիլիզացրեց իր ուժերը և դրանք տրամադրեց Հայրենական պատերազմի կարիքներին, այնպես էլ ռազմաճակատում գտնվող հայ ռազմիկները ՍՍՌՄ բոլոր եղբայրական ժողովուրդների զավակների հետ կողք-կողքի պաշտպան կանգնեցին Սովետական Հայրենիքին։ Ռազմաճակատներում 1941 թ. հունիս — սեպտեմբերին Սովետական Բանակի հայ ռազմիկների մարտական սխրագործությունները կազմում են այդ շրջանում հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագները։

Պատերազմի առաջին օրերից սկսած, Կարելական պարանոցից, Բալթիկ ծովի կղզիներից, Արևմտյան Բելոռուսիայի և Արևմտյան Ուկրաինայի սահմաններից, մինչև Մոլդավական Սովետական Ռեսպուբլիկայի տերիտորիաները, մինչև Դանուբի գետաբերանը՝ մոտ երեք հազար կիլոմետր տարածության վրա Սովետական

¹ «Правда, 25 августа, 1941.

Միության Ձինված Ուժերը զաժան մարտեր էին մղում մեր Հայ-
րենիքի վրա հարձակված ֆաշիստական իմպերիալիստների դեմ:

Գերմանա-սովետական ուղղամահակատում պատերազմի սկըղ-
րում ֆաշիստական զորքերի համար ստեղծվիլ էին նպաստավոր,
իսկ սովետական զորքերի համար աննպատտ պայմաններ: Ինչպես
ասվեց վերևում, ֆաշիստական Գերմանիան իր արդյունաբերու-
թյունը վաղուց արդեն փոխադրել էր ռազմական ռելսերի վրա:
Նրան տարիներ շարունակ օգնում էին՝ ԱՄՆ-ը, Անգլիան, տալիս
էին վարկեր և ղինում նրա բանակը: Բացի այդ, Գերմանիայի
տրամադրության տակ էր գտնվում Եվրոպայի երկրների ամբողջ
արդյունաբերությունը: Այդ պատճառով էլ գերմանական բանակը
պատերազմի առաջին տարում ուներ ավելի շատ տանկեր և ինք-
նավթներ, քան Սովետական Բանակը: Գերմանական բանակի
նպաստավոր պայմաններից մեկն էլ այն էր, որ Գերմանիան ՍՍՌՄ
վրա հարձակվեց ոչ թե մենակ, այլ Ռումինիայի, Ֆինլանդիայի,
Լատվիայի, Հունգարիայի հետ միասին. բացի այդ, Գերմանիային
օգնում էին ֆաշիստական Իսպանիան, Բլյուրքիան, Ճապոնիան:
Եվրոպայում բացալայում էր երկրորդ ռազմաճակատը հիտլերյան
բանակի դեմ: Ֆաշիստական Գերմանիան իր և վասալների բոլոր
ուժերն ուղղել էր Սովետական Միության դեմ: Մինչդեռ սովետա-
կան ժողովուրդը իր երկիրը պաշտպանելու համար Հայրենական
պատերազմ սկսեց միայն իր սեփական ուժերով, առանց կողմնա-
կի ուժերի, առանց կողմնակի ռազմական օգնության: Ահա թե
ինչու գերմանական ֆաշիստներին հաջողվեց պատերազմի սկըղ-
րում հասնել տակտիկական որոշ հաջողությունների:

Իմպերիալիստական զավթիչները, հարձակվելով ՍՍՌՄ վրա,
հույս ունեին օգտագործել հանկարծակիության մոմենտը և մի քո-
նի ամսում ջլատել Կարմիր Բանակի ուժերն ու ջախջախել նրան:
Սակայն իմպերիալիստական «ստրատեգիների» հաշիվները սխալ
դուրս եկան: Սովետական Միության Կարմիր Բանակի ուժերը զնա-
յով աճում էին: Դաժան մարտերի մեջ Կարմիր Բանակը կոփվում
և հզորանում էր: Կոմունիստական պարտիան անդուլ կերպով աշ-
խատում էր Կարմիր Բանակի հզորացման, նրա մարտիկների զաս-
տիարակության, նրա մարտական վարպետության կատարելա-
գործման վրա: Նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին
մեր երկրում ստեղծված հզոր ինդուստրիան Սովետական Բանակին
աալիս էր առաջնակարգ տեխնիկա, ժամանակակից զենք, ղինա-
մթերք և այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր հաղթանակի համար:

Կարմիր Բանակը ինտերնացիոնալ բանակ է: Ռուս մեծ ժողովուրդը հանդիսանում է մեր երկրի ամենաառաջավոր ազգը, նրա ղավակներն էլ կազմում են Սովետական Բանակի հիմնական մասսան և պլխավոր ուժը: Ռուս ժողովրդի ղավակները պատերազմի առաջին օրերից միավորում, կոփում ու ցնմենտում էին Սովետական Բանակի բազմազգ մարտիկներին: ՍՍՌՄ բազմազգ ժողովուրդների ուղմիկ ղավակների ուժերի կազմակերպումը, միավորումը և համախմբումը Կարմիր Բանակին տվեց անպարտելի ուժ և անհաղթելի հզորություն:

Կարմիր Բանակի այդ հզորությունը գրսեորվեց Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին օրերից:

1941 թ. հունիսի 22—30-ին, հուլիս—օգոստոս ամիսներին Սովետական Միության արևմտյան սահմանների մոտ կանգնած Կարմիր Բանակի զորքերը պաշտպանողական ծանր մարտերում աչքի ընկնող սխրագործություններ կատարեցին: Այդ պորամասերը կործանիչ հարվածով պատասխանեցին մեր Հայրենիքի վրա դադուադողի, հանկարծակի հարձակված ֆաշիստներին:

Սովետական Միության սահմանի վրա գտնվող Բրեստ բերդաղաքում Կարմիր Բանակի փոքրիկ կայազորը 9 օր տոկուն դիմադրությւն էր ցույց տալիս ֆաշիստական մեծաքանակ ուժերին, թշնամու պատճառելով մեծ կորուստներ: Պրուտ և Բերեզին գետերի բնագծերում սովետական պորամասերը մոտ մեկ ամիս հետ էին մղում թշնամու հարձակումը: Կիևի, Օդեսայի, Խարկովի, Սմոլենսկի, Եյսյայի, Գոմելի և ուրիշ քաղաքների շրջանում Սովետական Բանակի տված պաշտպանական ճակատամարտերը ոշնաչրյին կամ շարքից հանեցին հակառակորդի կադրային շատ դիվիզիաներ: Այդ մարտերում սովետական զինվորների կատարած մարտական սխրագործությունները ցույց տվեցին, որ Սովետական Բանակն անպարտելի է:

Պատերազմի երկրորդ օրը Սովետական ինֆորմըյուրոն հաղորդեց սովետական զինվորների անօրինակ տոկունության և անպարտելիության փաստերի մասին:

Ռուս զինվոր Տրոֆիմովը ռազմաճակատի մի հատվածում ենթարկվում է թշնամու տանկերի գրոհին: Հրանոթի մարտական անձնակազմը շարքից դուրս գալուց հետո, Տրոֆիմովը երեք վիրավոր մարտիկներին փոխադրում է թաքստոցը, իսկ ինքը մենակ շարունակում հրանոթի ուղիղ նշանառությամբ հարվածել թշնամու տանկերին: Միայն այն պահին, երբ հակառակորդի տանկերը հասնում

են կրակակետի առջև և այլևս դիմադրելն անօգուտ էր, Տրոֆիմովը պայթեցնում է հրանոթը և դուրս գալիս թշնամու շրջապատում մից:

Մոսկվայի վրա հարձակվող ֆաշիստական ուժակոծիչների դեմ մղվող մարտում աչքի ընկած Վիկտոր Տալալիխինը: Նրբ թըշնամու ինքնաթիռները կատաղորեն հարձակվում էին, Տալալիխինն օդ բարձրանալով, մարտի է բռնում թշնամու երկու ուժակոծիչների հետ: Թշնամու զինակից վիրավորվում է անվահեր օդաչուի ձեռքը, բայց նա շարունակում է օդային մարտը և իր ինքնաթիռով հարվածում ֆաշիստական զիշատիչին: Տալալիխինը առաջինն էր, որ զիշերը ատրանի ենթարկեց թշնամուն և իր կյանքի գնով խորտակեց ֆաշիստական ինքնաթիռը, չթողնելով, որ նա հարձակվի Մոսկվայի վրա:

Նույնպիսի սխրագործություն կատարեցին օդաչուներ Միխայիլ Ժուկովը, Պյոտր Խարիտոնովը և Ստեփան Զորոտցեևը՝ Լենինգրադի ռազմաճակատում: Թեժ մարտում, սպառնելով բոլոր փափուկները, օդաչու Խարիտոնովը սրտում է խոչհարել թշնամու ինքնաթիռը և խորտակել նրան: Ժուկովը գնում է անձնագոհության և կատարելով հրամանը, ոչնչացնում է հակառակորդի ուժբաղժիչն ու նրա անձնակազմը: Գերազույց Սովետի նախագահությանը անվահեր օդաչուներին շնորհեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում: Դրանք Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին հերոսներն էին:

Բևեռում ժողովրդի զավակ կապիտան Գաստելլոյի հերոսական սխրագործության լուրը մի քանի օրում տարածվեց ամբողջ ռազմաճակատում և թիկունքում: 1941 թ. հունիսի 26-ին Գաստելլոյի ինքնաթիռի անձնակազմը օդ է բարձրանում մարտական առաջադրանք կատարելու: Ինքնաթիռի մեջ էին կապիտան Գաստելլոն, լեյտենանտներ Բուրգյակը, Ակորոբորոդատին և սերժանտ Կալինինը: Նրանք, թռչելով թշնամու զորասյունների վրայով, ումբերի ուղիղ հարվածներ էին հասցնում դեսնի վրա երևացող հակառակորդին: Իսկ երբ օդում երևում էին թշնամու ինքնաթիռները, Գաստելլոյի մարտական ընկերները զնդացրային կրակ էին բացում ֆաշիստների վրա: Մարտի լարված պահին թշնամու արկը դիպչում է Գաստելլոյի ինքնաթիռին և բոցավառում այն: Քաջարի օդաչուն վառվող ինքնաթիռը տանում է դեպի թշնամու ավտոմեքենաների և վառելիանյութի ցիստերների շարքը, ուղիղ հարվածում նրանց: Հերոսների ինքնաթիռը ջախջախվում է, սակայն կրակից այրվում

են ֆաշիստական տասնյակ մեքենաներ ու վառելանյութով լիքը ցիստերներ:

Մուրմանսկի մատույցներում մղվող մարտերի մի հատվածում նավաստի Իվան Սիվկոյին առաջադրանք էր տրվել զնդացրային կրակով հետ մղել թշնամու դրոհը և պաշտպանել դասակի հետ քաշվելը նոր դիրքեր: Նավաստի Սիվկոյին վիճակվեց 19 ժամ անընդհատ լարված մարտով պաշտպանել իր դիրքը և թույլ չտալ հակառակորդի զինվորներին դուրս գալու Անանուն բարձունքը: Սակայն, երբ Սիվկոյի փամփուշտները վերջանում են, ֆաշիստական զավթիչները շրջապատում են հերոս զնդացորդին, աշխատելով նրան կենդանի բռնել: Երբ հիպերականները բոլորովին մոտենում են Սիվկոյի դիրքին, հերոսը, ցատկելով թշնամու խմբի մեջ, բացադանշում է. «Ռուսները գերի չեն հանձնվում» և վերջին նոնակը նետում է թշնամիների վրա, ոչնչացնում նրանց և զոհվում նաև ինքը:

Այսպիսով, Հայրենական պատերազմի առաջին մարտերում Սովետական Բանակի ռուս զինվորները հանդես բերած սխրագործություններով իրենց բազմազգ մարտական քնկերներին ցույց էին տալիս, որ սովետական ռազմիկները քշնամու դեմ պետք է մարտնչեն մինչև վերջին ճանապարհորդությունը, արյան և կյանքի գնով հաղթանակ նվաճեն հակառակորդի դեմ: Ռուս ղյուցագուհիների օրինակը ոգեշնչում էր հայ ռազմիկներին և Սովետական Բանակի բոլոր ռազմիկներին:

Պատերազմի սկզբում, առաջին մարտերում աչքի ընկած հայ ռազմիկներից մեկը ստորաբաժանման հրամանատար Ասքանազ Կարապետյանն էր: Նա 1941 թ. գարնանից նշանակվել էր մոտոմեխգործմասի հրամանատար: Երբ գերմանական զավթիչները հարձակվեցին ՍՍՌՄ-ի վրա, Ա. Կարապետյանի ղորամասը կանգնած էր Բրեստ-Լիտովսկ քաղաքում: Պատերազմի առաջին ժամերից նա ենթարկվեց հակառակորդի կրակին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Կարապետյանը.

«Հայրենական պատերազմի առաջին օրը ես գտնվում էի սահմանամերձ գոտում, Բրեստ-Լիտովսկում... Գիշերվա ժ. 4-ին հակառակորդը հանկարծակի հարձակվեց այն շրջանի վրա, որտեղ կանգած էին իմ ղորամասը և այլ ղորամասեր: Չնայած հակառակորդի հարձակման հանկարծակիությանը, ղորամասի սպաները, սերժանտները և բոլոր զինվորները անմիջապես կազմակերպված ձևով կանգնեցին հակառակորդի դեմ: Հակառակորդը անընդհատ

ումբակոծում էր օդից, մեծ տրամաշափի թնդանոթներից կրակում էր մեկ վրա: Մեր շրջապատում ընկնում էին գնդակներ, արկի բեկորներ: Հրկիզվում էին տները, սակայն մեր մարտիկները և սպաներն ամուր կանգնեցին իրենց դիրքերում»¹:

Հրամանատարության ցուցումներով Ա. Կարապետյանի ղորամասը թողեց Բրեստի շրջանի մոտ գտնվող իր պաշտպանած դիրքերը և ետ քաշվեց: Հսկառակորդը մի մեծ ջոկատ նետեց Կարապետյանի նահանջի ուղղությամբ, որպեսզի փակի այն և գերի վերցնի ամբողջ ղորամասը: Բարանովիշի մոտ Կարապետյանի առջ ծառացավ բարդ խնդիր՝ ճեղքել այդ արգելափակույթը և ղորամասի կենդանի ուժը փրկել: Նա նախ հավաքեց ղորամասի բոլոր կամուխատներին, նրանց հետ քննարկեց ստեղծված իրադրությունը, խնդիր դրեց ղորամասում ամրացնել կարգապահությունը, բարձրացնել ռազմիկների բարոյական ուղին, մարտունակությունը և շարունակել մարտերը: Կարապետյանը ղորամասին հրաման տվեց. «Ինչ զնով ուզում է լինի՝ ճեղքել օղակը և դուրս պալ շրջապատումից»²:

Բոլոր մարտիկները միաբերան պաշտպանեցին բոլշևիկ հրամանատարի աչք որոշումը: Զորամասը հաղթահարեց իր ճանապարհին թշնամու ստեղծած արգելքները և շարժվեց դեպի Մինսկ: Մոտենալով Մինսկին, Կարապետյանին հայտնի դարձավ, որ Բելոռուսիայի մայրաքաղաքը պրավված է ֆաշիստների կողմից: Նա փոխեց ուղղությունը:

Կարապետյանը, թշնամու հարձակվող ղորամասերի դեմ ակտիվ պաշտպանողական մարտեր մղելով, նահանջում էր մոտ 20 օր ու դիշեր, ետ մղելով թեև իր հարձակվող թշնամու դրոհները:

«Այստեղ, թշնամու թիկունքում, — գրում է Կարապետյանը, — գտնվում էին հայ ժողովրդի շատ զավակներ, որոնք իմ զորամասումն էին»: Նա հիշատակում է հայ ռազմիկ Հովհաննես Գրիգորյանին, թե ինչպես նա իր թնդանոթով խփել է գերմանական ուժեր տանկ: Աչքի է ընկել նաև հայ ժողովրդի զավակ Մեժլումյանը, որը կառավարությունից ստացել է հինգ պարզե:

Կոմունիստ Ասքանազ Կարապետյանը մեծ հիացմունքով է խոսում իր ղորամասի ռուս և ալլ ալլությունների զինվորների քաջության մասին, որոնց հետ ձեռք-ձեռքի տված կռվում էին նաև հայ ռազմիկները:

¹ Հայրենական պատերազմի պատմության կարճնեռի (ՀԳՊԿ) արխիվ» ֆ. 2, դ. 4, թ. 17—18:

² Նույն աեղում, ֆ. 2, դ. 4, թ. 6:

Յշնամին պաշարել էր Սմոլենսկը: Կատաղի կռիվները շարունակվում էին մի քանի շաբաթ: Քաղաքը ձեռքից-ձեռք էր անցնում: Սովետական ռազմիկները մեկը-մյուսի ետևից ջարդում և Սմոլենսկում թաղում էին Հիտլերի բնտիր զինվորականները: Այդ կռիվների մեջ իրենց Լոբաչովների հետ ձեռք-ձեռքի տված հերոսաբար մարտնչում էին նաև հայ ժողովրդի զավակները: Հիշատակենք դրանցից մեկին՝ մայուր Համազասպ Բաբաջանյանին: 1941 թ. հուլիսի 5-ին Բաբաջանյանի զորամասը մարտի մեջ մտավ Սմոլենսկի շրջանում և մասնակցեց հիալերականների դեմ մղվող կռիվներին:

Բաբաջանյանը 1941 թ. օգոստոս—սեպտեմբերին մասնակցում էր Ենյա քաղաքի շրջանում ծավալվող կռիվներին: Քսանվեց օր սովետական զորամասերը պաշարում էին Ենյայի համար: Բաբաջանյանն այդ մարտերի ակտիվ մասնակիցների թվումն էր: Նրա զորամասը թշնամու վրա գրոհում էր գիշերը, ոչնչացնում նրա կենդանի ուժն ու տեխնիկան: 1941 թ. սեպտեմբերի 8-ին Սովետական ինֆոմբյուրոն հաղորդեց, որ՝

«Սմոլենսկի ուղղությունում, Ենյա քաղաքի համար մղված քսանվեցօրյա մարտերը վերջացան հակառակորդի ջախջախումով: Մեր զորքերը գրավեցին Ենյա քաղաքը»¹:

Բաբաջանյանի հրամանատարության տակ գործող գունդը տառջինների շարքում մտավ Ենյա քաղաքը և մասնակցեց նրա ազատագրման մարտերին: Հանդես բերած ռազմական վարպետության, կազմակերպվածության և խիզախության համար Բաբաջանյանի զորամասն առաջինների թվում վերականգմվեց գվարդիականի:

Պատերազմի առաջին օրերում Նեման գետի բնադժում թըշնամու դեմ կռիվողների շարքում էին հրետանավորներ Հայրապետյանը և Սիմոնյանը: Դեռևս այդ օրերին էլ հրետանավորները կատարեցին իրենց հայրենասիրական պարտքը: Մարտում նրանց մասնակցության մի էպիզոդի նկարագրությունը տրված է «Պրավդա» թերթում:

Գերմանացիները, հրետանային կրակ բացելով, միաժամանակ Նեման գետի վրա գետանց էին կառուցում: Նրանք հարվածի համար կենտրոնացրել էին մեծ ուժեր: Խանդարում էր միայն գետը: Ռուս սպա Պունդիկի մարտկոցը ուժեղ զինադրում էր հակառակորդին: Համազարկ-համազարկի ետևից տեղում էին թշնամու զլխին: Ֆաշիստական կրակակետերը լուեցին և գետի մյուս ափին տիրեց մեռելալիկ լուսթյուն:

¹ „Правда“, 9 сентября, 1941.

Կրակային կիտերը ճնշելուց հետո Պունդիկի մարտկոցը կրակը տեղափոխում է սլանառենների վրա: Մի քանի դիպուկ համազարկ, և՛ ֆաշիստական տանկը, և՛ նրա հետ գետն անցնող գերմանական զինվորները ամբիշտ սուզվում են նեմանի ջրերի խորքը: Այդ մարտկոցում դանդում էր նաև սերժանտ Հայրապետյանն իր հրանոթի անձնակազմով: Այդ անձնակազմի համարձակ, հնարամիտ հրետանավորները ցույց են տալիս մարտական հմտության օրինակներ: Նրանց հրանոթը կրակում էր բացառիկ ճշտությամբ: Մյուս մարտկոցում շատերի հետ միասին կռվում էր քաղղեկ Սիմոնյանը: Մարտկոցի հրամանատարի շարքից դուրս գալուց հետո քաղղեկ Սիմոնյանը ստանձնեց հրամանատարի գերը: Նա, ընտրելով հարմար կրակային դիրք, արագ կերպով ցրում է թշնամու կուտակումը: Պարզ և արևոտ օրը ֆաշիստների համար վերածվում է դժոխային զինվարության: Նրանք ոչ մի տեղ չէին կարողանում թաքնվել, ամենուրեք նրանց սասանում էր կրակի ու երկաթի փոթորիկը:

Գերմանական ընտիր զորամասի մնացորդները տագնապով փախուսան անտառները: Զախջախված զորամասը փրկելու համար մարտի մեջ մտցվեց ֆաշիստական հեծելազորը: Հրետանավորները նրան էլ զիմափորում են կրակով: Չանցած տաս րոպե և հեծելագործը ցրված էր, ով չէր սպանվել, փախչում էր: Այն ժամանակ Սիմոնյանի մարտկոցի զեմ սկսում են գործել երկու ֆաշիստական մարտկոց: Կրակ թափելով նրանցից մեկի վրա և ստիպելով նրան լռել, խիզախ հրետանավորներն արագորեն փոխում են դիրքերը: Չնկատելով այդ, ֆաշիստները շարունակում են գնդակոծել այն տեղը, սրտեղից հենց նոր հեռացել էր մարտկոցը:

Ինչպես գրում է «Պրավդա»-ի թղթակիցը, — Սիմոնյանի մարտկոցը նոր դիրքերից բացեց ճշգրիտ և կործանիչ կրակ՝ գերմանական վերջին մարտկոցի վրա և ամբողջովին ոչնչացրեց այն¹:

Նեմանի ափին, Արևելյան Պրուսիայի սահմանադիպում գերմանացիների գեմ մղվող կռիվներում աչքի ընկած մարտիկներից մեկն էլ Աշոտ Վաղարշակի Ղազարյանն է: Մի ջրային բնագիծ պաշտպանելիս Ղազարյանն իր գնդացրային ջոկով ոչնչացրեց գետն անցնել փորձող 200 գերմանացու: Հետո հրաման ստացվեց նոր դիրքեր գրավել: Ղազարյանի գնդացրային ջոկը ստորաբաժանման կազմում պաշտպանության դիրքեր բռնեց Շառլայա քաղաքի շրջանում, որը ենթարկվում էր գերմանացիների օդային և ցամաքա-

¹ «Правда», 1 июля, 1941.

չին ուժերի կատաղի հարձակմանը: Երբ թշնամու մոտո-մեքենա-
յացված զորքերը, ճեղքելով մեր զորամասերի պաշտպանությունը,
Թափանցեցին քաղաքը, Ղազարյանի գնդացրային ջոկը ամբողջ
ստորարաժանման հետ միասին մնաց շրջապատման վտանգի մեջ:
Երկու օր ու դիշեր նրանք հերոսական ջանքեր գործադրեցին և
դուրս գալով վտանգավոր դրությունից, միացան իրենց զորամա-
սին ու շարունակեցին մարտերը: Այնուհետև Ղազարյանն իր
գնդացրով կոչում էր Ռիդայի մատույցներում: Գերմանական զուլ-
թիչները, պարաշյուտային դեսանտ իջեցնելով մեր զորամասերի
թիվունքը, գրավել էին Արեւմտյան Դվինայի կամուրջներն ու գե-
տանցի հարմար կետերը: Զորամասը վեց ժամ կատաղի մարտեր
մղեց մի կամրջի շրջանում: Այդ կռիվներում Աշոտ Ղազարյանը
հանդես էր բերում արիություն և խիզախություն¹:

Նա մասնակցում է Պսկով, Օստրով և Լենինգրադի մարզի այլ
քաղաքների շրջանում մղվող ահիտիվ պաշտպանողական մարտե-
րին: Աչքի ընկնող հերոսությունների համար Ղազարյանը հետա-
գայում արժանացավ Սովետական Միության Հերոսի կոչման²:

Հյուսիս-արեւմտյան ռազմաճակատում կոմունիստ Արզամ
Պետրոսյանը, բարդ իրադրության մեջ ընկնելով, հանդես է բերել
այնպիսի հնարագիտություն և համարձակություն, որի մասին ռազ-
մաճակատի հրամանատարությունը հրատարակել է յառանձին նա-
մակ³ ուղղված ճակատի բոլոր մարտիկներին, հրամանատարներին
և քաղաշխատողներին: Այդ նամակի մեջ համառոտակի շարադր-
ված է Արզամ Պետրոսյանի սխրագործության պատմությունը:

Քաղղեկի տեղակալ Արզամ Պետրոսյանը ռազմապաշտից մի
վիրավոր տանելիս հանկարծակի ընկնում է կարմիրբանակայինի
համազգեստով ծալտված գերմանական զինվորների ձեռքը: Պա-
շխանները խոշտանգում են նրան՝ ռազմական գաղտնիքների կորզե-
լու համար, պոկում են մազերը, կտրատում են կուրծքը: Սակայն
Պետրոսյանը տոկունությամբ կրում է տանջանքները: «Կմեռնեմ,
բայց Հայրենիքիս շնորհիվ դավաճանի»,— այսպես է նա պատասխա-
նում իրեն տանջող սպայի հարցերին: Եվ այն պահին, երբ նրան
տանում էին գնդակահարելու, խիզախ ռազմիկը հարձակվում
է հիտլերյան ճիվաղի վրա, բահի հարվածով սպանում պահակին,
խլում է նռնակները, մի ակնթարթում, դրանք իրար ետեից նետում
է իրեն խոշտանգողների վրա: Թշնամու զինվորները տապալվում են

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 101, գ. 1, թ. 6:

² Նույն տեղում:

գետին: Պետրոսյանը, իր մեջ ուժ ունենալով, վերցնում է սպայի սլաշուսակը, որի մեջ գտնվում էին իրենից խլված փառապալքները և սպարափական տամար: Այդ միջոցին սպաներից մեկը, որ զեռ կենդանի էր, կրակում է Պետրոսյանի վրա և վիրավորում նրան: Պետրոսյանը հարձակվում է սպայի վրա և խեղդում նրան: Վերցնելով գերմանացու տարճանակը, հրկիզող հեղուկի շիշը և սպայական սլաշուսակը, նա սողալով անցնում է պաշտպանության առաջավոր դիմոր: Ռուս զրոյ Պ. Լիզովը հատուկ սիրով և սգեշնչումով է սպառնել Արզամ Պետրոսյանի մարտական այդ սխրագործություններին:

Հայ սաղմիկներից շատերն աչքի բնկան Հարավ-արևմտյան ուղղությամբ, Կիևի ճանապարհներին, Ուկրաինական ՍՍՌ-ի Պերեմիշլ, Գրոդոբիչ, Լվով, Օդեսա և ուրիշ քաղաքների շրջանում: Դրանցից մեկը սպա Մալևոս Արխատկեսի Մազաթյանն էր: Նրա զեկավարած զորամասը հունիսի 22-ին կանգնած էր սահմանազխի վրա գտնվող Պերեմիշլ քաղաքի արևելյան մասում: Քաղաքի արևմտյան մասը սովետական պետական սահմանի աջն կողմն էր, որտեղ կանգնած էին գերմանական զորքերը: Հունիսի 22-ի գիշերը գերմանական-ֆաշիստական զորամասերը զադառադդի ներխուժում են Պերեմիշլի սովետական մասը: Լուսաշեմին գերմանացիներն արգեն քաղաքի կենտրոնին էին հասել: Մինչև ցերեկվա ժամի 2-ը գերմանացիները տիրում են ամբողջ քաղաքը:

Օրվա երկրորդ կեսում Մազաթյանի զորամասը կազմակերպեց ստորաբաժանումների փոխգործողություն և անցավ հակազդրուհի իշխման: Պերեմիշլի կառավարչի կողմից Մազաթյանի ստորաբաժանումները զրոհում էին գերմանացիների վրա և մահացու կրակ թափում նրանց դիրքին: Հիտլերականների համար անսպասելի էր այդպիսի վճռական գործը: Մազաթյանի զորամասը զրավում էր փողոց-փողոցի ետևից և դուրս մղում գերմանացիներին: Նրեկոյան Մազաթյանի ստորաբաժանումները լիովին մաքրեցին Սովետական Պերեմիշլը և հարվածներ տալով գերմանացիներին, նրանց ետ մղեցին զեպի Արևմուտք և դրավեցին նաև քաղաքի աջն մասը, որտեղ մինչև պատերազմը գերմանացիներն էին կանգնած: Մազաթյանի զորամասը գերի բռնեց գերմանական 250 զինվոր ու սպա²:

¹ „Правда“, 20 июля, 1941.

² ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, գ. 123, Բ. 1-8:

Մադաթյանը այդ մարտերի մասին գրել է. «...Այս քաղաքի վրա գերմանացիները շորս անգամ գրոհ կազմակերպեցին մոտ երեք դիվիզիայի ուժերով, բայց ոչ մի հաջողություն չունեցան. մինչև հունիսի 29-ը քաղաքը մեր ձեռքում պահեցինք...»¹:

Պերեմիշլի հերոսական պաշտպանությանը մասնակցելու համար Մաթևոս Մադաթյանը ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահության Հրամանագրով 1941 թ. օգոստոսի 1-ին պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով²:

Սովետական Ուկրաինայի հողը ներխուժած հակառակորդի դեմ մղվող կռիվներին առաջին օրերից մասնակցում էր սպա Մուշեղ Կարապետյանը: Նա 1941 թ. հունիսին ծառայում էր Արևմտյան Ուկրաինայի սահմանամերձ քաղաք Միկոլակում կանգնած մոտոհետևակային զորամասում, որպես հրամանատարի տեղակալ: Հունիսի 21-ին նա հրավիրվել էր Կիև՝ հոբելյանական մեդալ ստանալու համար: Հունիսի 22-ին, ճանապարհին Կարապետյանը, լսելով պատերազմի լուրը, շտապում է վերադառնալ իր զորամասը, որը ±0 կիլոմետր հեռավորության վրա էր գտնվում: Կարապետյանի զորամասը պաշտպանության դիրք է բռնում Լվովից արեւմուտք ընկած հատվածում: Հունիսի 24-ից մինչև 28-ը Կարապետյանը լարված աշխատանքով կազմակերպում էր ստորաբաժանումների մարտական գործողությունները և բարդ իրադրության մեջ կատարում առաջադրված խնդիրները:

Թևերից հարձակվող հակառակորդը շրջապատում է զորամասը: Մարտերում անհայտ կորչում են զորամասի հրամանատարն ու կոմիսարը: Կարապետյանը ամբողջովին իր ձեռքն է վերցնում զորամասի մնացած ուժերի հրամանատարությունը: Ստեղծվել էր շտաբական ծանր իրադրություն: Ֆաշիստական դիվերսանտները և պրովոկատորները սուտ լուրեր էին տարածում շրջապատված ստորաբաժանումները բարոյալքելու նպատակով: Գերմանացիները նույնիսկ առաջարկում են մեր զինվորներին, թե «կարող եք չդիմադրել, բուրդը թույնել կովի դաշտը և ազատ դնալ ձեր տները»³: Հուլիսի 4-ին հրավիրվում է շրջապատման մեջ գտնվող զորամասի պարտկազմակերպության ժողովը, որտեղ քննարկվում են զորամասի հետագա անելիքները: Կոմունիստները լսում են հրամանատարի հրամանը՝ «շարունակել դիմադրությունը, մարտերով

¹ ՀՊԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 123, թ. 1—8:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ֆ. 4, դ. 212, թ. 7.

դորս գալ շրջապատումից»։ Ժողովը որոշում է ընդունում. «Ինչ-
զնով ուղղում է լինի, դուրս գալ այդ զրույթյունից և մարտերով
շարժվել ու միանալ մեր զորամասերին»¹։ Ստորաբաժանումներում
կատարվում է կոմունիստների վերադասավորում։ Նրանց առաջ
խնդիր է գրվում, ոչ միայն անձամբ քաջությամբ կռվել, այլև կադ-
մակերպել բոլոր զինվորներին, նրանց մեջ հավատ ներշնչել մեր
ուժերի նկատմամբ և թշնամուն հարվածներ հասցնելով ճեղքի
շրջապատման օդակը։ Կոմունիստ հրամանատար Կարապետյանը
գտնվում էր այդ պայքարի կենտրոնում։ Հուլիսի 4-ի լույս 5-ի գի-
շերը զորամասը անցավ ջրային բնադիծը և շարժվեց դեպի Օստ-
րոդ քաղաքը։ Այդ քաղաքի մոտ եղած մարտի մասին Կարապետ-
յանը գրել է. «Մենք հանկարծակի հարձակումով ջախջախեցինք
գերմանական մի ավտոշարասյուն 27 մեքենայից կազմված և գրա-
վեցինք մթերքներ»²։

Հետո Կարապետյանին հաջողվեց դրավել գերմանական ու-
ղիորնյունիչ, որով և կապ ստեղծեց Բանակի շտաբի հետ։ Հուլիսի
10-ին շրջապատված սովետական զինվորները մարտի բռնվեցին
Շեպետովկայի ուղղությամբ շարժվող գերմանական մի ավտոշա-
րասյան անձնակազմի հետ։ Հիտլերականները ոչնչացվեցին
և գրավվեց 57 ավտոմեքենա՝ բռնված զինամթերքով ու պարենա-
մթերքով։ Գերմանացիները Կարապետյանի զորամասի դեմ ուղար-
կեցին պատժիչ ջոկատ, որպեսզի կարեն զորամասի ուղին և թույլ
չտան ճեղքելու շրջապատման օդակը։ Բայց անտառային տեղան-
քը հարմար էր պաշտպանվելու համար։ Պատժիչ ջոկատի դեմ մղե-
վող կռիվում զորամասում եղած առանձին թուլամորթ տարրեր հան-
դես բերեցին տատանումներ։ Զորամասի հրամանատարը և պարտ-
կազմակերպությունն ստեղծեցին «արտակարգ եռյակ», որը զին-
վորական տրիբունալի իրավունքներով խստորեն պատժում էր
վախկոտներին։

Կարապետյանը ռադիոյի միջոցով կազմակերպում էր Սովե-
տական ինֆորմբյուրոյի հաղորդագրությունների կոնկետով ունեղն-
դում, կապ էր պահպանում Կիևի հետ, ցուցումներ ու կարգադրու-
թյուններ էր ստանում հրամանատարությունից։ Նրանց հաջողվեց
ընդունել Ի. Վ. Ստալինի հուլիսի 3-ի ռադիո-եղույթը և այն հասցնել
բոլոր մարտիկներին։ Մի քանի շաբաթ Կարապետյանի զորամասը

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 4, գ. 212, թ. 6։

² Նույն տեղում։

շրջապատման մեջ մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ, ետ մղեց նրանց բազմաթիվ գրոհները:

Այդ կռիվների մեջ հրամանատարի հուսալի հենարանը և լավագույն օգնականն էր զորամասի պարտկադմակերպությունը: Կոմունիստները համառ և անձնվեր պայքարով բոլոր մարտիկներին ցույց էին տալիս, թե ինչպես պետք է կատարել հրամանները: Նրանք դիշեր ու ցեբեկ կովում էին, պարտկադմակերպության հուսալի 4-ի որոշումը կատարելու, թշնամու օղակը ճեղքելու և մեր զորամասերին միանալու համար: Մի քանի շաբաթ Կարապետյանի գինվորները պործում էին շրջապատման մեջ: Պարտկադմակերպության օգնությամբ ռազմիկներին հմտորեն կազմակերպելով, Կարապետյանը դիմացավ թշնամու պատժիչ ջոկատների գրոհներին, ուժեղացրեց թշնամու պատժիչ ջոկատների գրոհներին, հաղթահարեց պարենամթերքի պակասը, մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ, նրան մահացու հարվածներ տալով, օգոստոսի 30-ին ճեղքեց շրջապատման օղակը և միացավ Սովետական Բանակի զորամասերին¹:

Գործող բանակի մի ուրիշ հատվածում հրետանավոր լեյտենանտ Իվան Գոնտարի մարտկոցի կազմում անձնագոհ կերպով կուլում էին մի խումբ ռուս, ուկրաինացի ռազմիկներ և նրանց շարքում հայ մարտիկ Վարդան Գոմբոջանը: Հանդես բերելով անվահերոսություն և անձնական խիզախություն, Գոմբոջանը մարտերից մեկում զոհվում է թշնամու կրակից: Մարտական ընկերները, իրենց դիրքի մոտ թաղելով զոհված հերոսին, նրա դերեզմանի մոտ երզում ընդունեցին վրեժ լուծել անարդ զավթիչներից²:

Նույն զորամասի հրետանավորներից շատերը, շարունակելով կռիվը, նոր սխրագործություններ են կատարել: Այդ մարտերի ակտիվ մասնակիցներից մեկն էլ հրետանավոր սպա Բրախյանն է: «Պրավդա» թերթի ճակատային թղթակից ընկ. Մարտին Մերժանովը նկարագրել է հայ ժողովրդի զավակ, հրետանու վարպետ Բրախյանի և նրա մարտական ընկեր Կոլեսնիկովի գործերը:

Այն զորամասը, որի հրամանատարն է եղել փոխգնդապետ Բրախյանը, երկու օր դիմադրություն է ցույց տվել հակառակորդի ճնշմանը և հաջողությամբ պաշտպանել իր դիրքերը: Ֆաշիստական զումարտակները, նետվելով զրոհի, ամեն անգամ հանդիպել են ուժեղ կրակի և նահանջել: Թշնամին փորձեր է կատարել զրավել մեր ստորաբաժանման պաշտպանած վայրը, հետևակի, տան-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 4, գ. 212, թ. 6:

² „Правда“, 22 августа, 1941.

քնթացքում սպանել է 15 ֆաշիստական զավթիչ, Գորբատովը զրկել է, թե Արտաշեսը ամենակարևոր նշանակետն է միայն ընտրում՝ սպանել, զնդացրորդներ, հրետանավորներ, «Կրակոցից հետո նա երկար նայում է օպտիկական նշանացույցի միջով, որպեսզի տեսնի՝ ելնո՞ւմ է ճիվաղը, թե՞ ոչ, Համօզվելով, որ թրշնամին սպանված է, նա նոր նշանակետ է փնտրում»¹։

Արտաշեսից հետ չէր մնում ուղղիկ Սարգսյանը։ Պատերազմի առաջին օրերին մարտի ժամանակ վիրավորվում է ստորաբաժանման զնդացրորդը, որի կողքին կովում էր կոմունիստ Սարգսյանը։ Թշնամին մոտենում է, իսկ Սարգսյանին հրամայված էր հտքաշվել նոր դիրքեր։ Ի՞նչ անել վիրավոր ընկերոջ հետ։ Սարգսյանը նրան վերցնում է իր ուսերին, սողալով փոխադրում ձորակը, առաջին օգնություն է ցույց ապրիս նրան և ասում. «Դու շտապ գնա դեպի թիկունքը, իսկ ես զնդացրով կաշառապանեմ քո անցումը»։ Այդ էպիզոդի մասին գրված ակնարկում ասված է, թե ինչպես «հաղիվ զնդացրորդը թաքնվել էր անտառում, երբ սկսեց կրակել հակառակորդի հաստացուցիչը։ Հնարավոր չէ՞ր ո՛չ միայն առաջ գնալ, այլև նույնիսկ կանգնել։ Բացի այն առվից, որտեղ պառկել էր Սարգսյանը, շրջակայքում ամենուրեք թափվում էին գնդակները. «Կոմունեմ, բայց խնդիրը կկատարեն»² ասում էր Սարգսյանն ինքն իրեն»³։

Սարգսյանը, խորամանկությամբ անելով, փոսից թռչում է և թաքտալով ընկնում բուց տարածություն վրա, որպեսզի գերմանացիները կարճեն, թե նա արդեն սպանված է։ Այդ խորամանկությունը հաջող դուրս եկավ։ Գերմանական մի ուղևորը հետևող դինվորները, դուրս գալով թաքտոցից, շարժվում էին դեպի Սարգսյանը։ Թողնելով մոտենալու իրեն մի քանի քայլի վրա, նա ավտոմատից զնդակների կտրկուտ է տեղում թշնամու վրա։ Առաջին սպանվում է գետնին, իսկ հետո Սարգսյանը զնդակահարում է մնացած հայտնաբերվածներին։ «Խիզախ մարտիկը դուրս եկավ թաքտոցից, հավաքեց գերմանացիների հաստացուցիչը և ձեռքի մեղացիները և այդ ավարը հասցրեց իր զորամասի հրամանատարական շտաբը»³։

Թշնամին ձգտում էր «կաթակնային հարվածել» դրավել կիկը։ Սակայն կիկի ճանապարհներին գերմանական զավթիչներին չու-

¹ „Правда“, 22 августа, 1941.

² „Коммунист“, 15 августа, 1941.

³ Там же.

շախում էին ուսաները, ուկրաինացիները, հայերը և սովետական ժյուս ժողովուրդների զավակները:

Հայ ժողովրդի զավակներից շատերը Հայրենական պատերազմին հենց նրա սկզբից մասնակցում էին նաև սովետական ավիացիայի կազմում:

Դեռ պատերազմի առաջին օրերից իր մարտական գործերով հայտնի դարձավ Պատրիկ Գաղաղյանը: Մինչև հուլիսի կեսերը նա թռչում էր տարրեր ճակատներում, մահացու հարվածներ հասցնում թշնամու զորքերին: 1941 թ. հուլիսի 8-ին ՍՍՌԽ Գերագույն Սովետի նախագահությունը Պատրիկ Գաղաղյանին պարգևատրեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով: Դա առաջին հայ ռազմիկն էր, որն արժանացավ բարձր պարգևի: Այդ օրը Պատրիկ Գաղաղյանն իմանալով իրեն պարգևատրելու մասին, իր հուշատետրում նշել է.

«Խոսք չեմ դնում որտեղե՞ս եմ իմ շնորհակալության զգացմունքները պարտիային և Սովետական կառավարության տղապիսի բարձր պարգևի համար: Ես ուզում եմ կռվել մեր Հայրենիքի բարօրության համար: Ես այլևս ոչ մի ցանկություն չունեմ, բացի կռվելուց և թշնամուն հաղթելուց: Հոգ չէ այժմ, թե կմեռնեմ: Կռվում եմ Հայրենիքի համար և ուրախ եմ, որ կյանքս անհետ չի կորչի»¹:

Հուլիսի 21-ին Պատրիկ Գաղաղյանը Մոսկվա էր կանչվել: Հուլիսի 23-ին նա նոր նշանակում ստացավ և թռավ դեպի հարավ, այնտեղ, ուր բոլորովն էին մարտերը: Պատրիկ Գաղաղյանն իր մարտական ինքնաթիռով, օգոստոսի վերջերից սկսած, կռվում էր Հարավային ճակատում, մասնակցում էր Ուկրաինայի մաշրաբաղար Կիևի պաշտպանությանը: Նա, սովետական ավիացիայի այլ բազաների հետ միասին, թռչում էր հակառակորդի զորասյուների վրա և հարվածում նրանց: 1941 թ. աշնանը Պատրիկ Գաղաղյանը հերոսի մահով զոհվեց դերմանա-ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղվող կռվում²:

Պատերազմի առաջին շաբաթներին իր մարտական գործերով աչքի ընկավ օդաչու Լազր Սերգեյի Չապչայսյանը: Նա հրամանատարության առաջադրանքները կատարում էր ճշտությամբ: Չապչայսյանը հին զինվոր էր, նա առաջին մարտական միլիտոթյունը ստացել էր դեռևս 1940 թ. սպիտակ ֆիններին դեմ մղվող մարտերում: Ահա թե ինչու պատերազմի առաջին օրերից, հրամա-

¹ ՀՊԳԿ-ի Խրխիվ, ֆ. 5, գ. 5, ք. 29:

² Նույն տեղում:

նատարությունը փորձված կործանիչ օդաչու Չապախյանին ուղարկում էր կատարելու ամենաբարդ և պատասխանատու առաջադրանքները: 1941 թ. հունիսի 22-ից մինչև սեպտեմբերի 17-ը, մինչև Կիևի շրջանում սկսած ամենակատաղի կռիվների օրերը Չապախյանը կատարեց 130 մարտական թռիչք: Նա մասնակցել է 20 օդային մարտերի՝ ընդդեմ գերմանական դիշտտիչների և ամենանդամ վերադարձել է հաղթանակով: Չապախյանն անձամբ խփել էր գերմանական հինգ ինքնաթիռ, իսկ ընկերների հետ միասին մասնակցել երեք ինքնաթիռ վայր դրելուն¹: Դեռևս պատերազմի առաջին օրերին խիզախության և քաջության համար Չապախյանը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով²:

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղվող առաջին կռիվներում աչքի ընկած օդաչուներից մեկն էլ Ռ. Գաբրիելյանն է: Գաբրիելյանը, ռազմաճակատում հրամանատարության մի շարք առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելով, ձեռք էր բերել հմուտ օդաչուի և խիզախ զինվորի համբավ: Մեկ անգամ էլ նրան առաջադրանք տրվեց թռչել հակառակորդի թիկունքը, անցնել քաղաքների ու գյուղերի վրայով, ագիտացիոն թերթիկներ ցրել, ճըշմարիտ խոսքի ուժով հարվածել հակառակորդին: Մինչև 2500 մետր քարձրանալով վեր, Գաբրիելյանի ինքնաթիռը գնում էր դեպի նպատակը: Նա իր հետ թերթիկներ էր տանում, որոնց վրա տպված էր Խ. Վ. Ստալինի ռադիո-ելույթը: Գաբրիելյանն զգում էր իրեն տրված առաջադրանքի կարևորությունը և հպարտ էր, որ իրեն է վիճակվել կատարել մի այդպիսի պատվավոր խնդիր, որը նա կատարեց պատվով³:

Մի քանի օր հետո Գաբրիելյանը նոր առաջադրանք է ստանում: Նրա ինքնաթիռն անցնում է Կարպատյան լեռների վրայով: Թշնամու խորը թիկունքը ցրելով թերթիկներ, Գաբրիելյանի ինքնաթիռը վերադառնում է իր օդանավակայանը: «Մենք վերադառնում ենք,— դրել է Գաբրիելյանը:— Մեր ռադիստ Ռյաբուշկինը նստել է լսափողերն ականջին: Եթե ռում աղմուկ է: Լսվում է գերմանական ռադիո-կայանի ձայնը: Բայց այդ այն ձայնը չէ, ինչ որ մենք լսում էինք առաջ: Այժմ նրանց ընդհանուր տոնը միատեսակ է «գերմանացիներ, միք մոռանա, որ եթե մենք պատերազմը տանուլ տանք, մենք կկործանվենք»: Ֆաշիստները տանուլ կտան

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 3, դ. 202, թ. 10—12:

² Նույն տեղում:

³ „Красная Звезда“, 28 ноябрь, 1941.

պատերազմը: Մենք կշախախտենք նրանց: Այն մարտական թեր-
թիկները, որ մենք թափեցինք մեր թոփշքների ժամանակ, բացա-
տրքում էին իմպերիալիստական Գերմանիայի եվրոպական թի-
կունքի անկալունությունը, եվրոպական «նոր կարգի» անկալու-
նությունը: Որ այդ այդպես է, մենք կարող էինք համոզվել նույն-
իսկ օդում»¹:

Պատերազմի առաջին շաբաթներին, մարտերին մասնակցող
հայ օդաչուները թռչում էին նաև մյուս ճակատները: Սովետական
Բանակի հայ օդաչուները հավատարիմ զինվորական երգմանը,
սովետական ինքնաթիռները տանում էին ալնտիզ, ուր նրանց մաս-
նացույց էր անում հրամանատարությունը և պատվով էին կատա-
րում իրենց տրված առաջադրանքները:

Գերմանա-ռուսիական զավթիչները պաշարել էին Օդեսան:
Կառադի մարտեր էին մղվում քաղաքի համար: Սովետական բազ-
մազգ ժողովրդի զավակներն իրենց կյանքի գնով պաշտպանում
էին Օդեսան: Գերմանա-ռուսիական 18 դիվիզիա կատաղորեն
զրոհում էին Օդեսայի վրա: 60 օր սովետական մարտիկները, Սև-
ծովյան նավաստիները և քաղաքացիներից կազմված աշխարհա-
զորը հերոսաբար պաշտպանում էին քաղաքը:

Օդեսայի պաշտպանների մեջ կային Սովետական Հայաստա-
նի շատ դավաճներ: Դրանցից մեկը երիտասարդ ծովային Կարլոս
Վուկասյանն էր: Նա ծնվել և մեծացել է Թբիլիսիում, հետո սովո-
րել Ռազմա-ծովային ուսումնարանում, իսկ երբ թշնամի իր զին-
ված բանդաները նկատեց Օդեսայի դեմ, նա կատերի անձնակազմի
հետ միասին անվախ ու վճռական լողում էր Սևաստոպոլից—Օդե-
սա, կատարում էր մարտական առաջադրանքները:

Օդեսայի հերոսական պաշտպանությունը ակտիվորեն մաս-
նակցեց նաև նավատորմի Գևորգ Շատվորյանը: Սովորելով Սևծով-
յան ռազմա-ծովային բարձրագույն ուսումնարանում, նա խաղաղ
ժամանակ ձեռք էր բերում գիտելիքներ և պատրաստվում Հայրենի-
քի պաշտպանությանը: Շատվորյանը ղեկ լրիվ չէր ավարտել
ղաճընթացը, նա ղեկ ուսանող էր, երբ սկսվեց պատերազմը: Օդե-
սայի պաշտպանության օրերից էլ նա նշանակվեց կատերի հրա-
մանատար: Շատվորյանը հմտորեն ղեկավարում էր կատերը և մաս-
նակցում ծովային պատերազմի բարդ պորժուկություններին:

Հայաստանի զավակներից շատ-շատերին վիճակվեց պատե-
րազմի առաջին օրերից թշնամու դեմ կռվի գնալ մեր Հայրենիքի

¹ «Красная Звезда», 28 ноября, 1941.

ամենահյուսիսային սահմաններում, Կարելո-Ֆիննական ռեսպուբլիկայի հողում, Բալթիկ ծովի ջրերում:

Դրանցից մեկը Սարգիս Ղազարյանն է, որին պատերազմը նետել էր Կարելական ճակատը: Բազմազան են Ղազարյանի մարտական գործերը: Բերենք միայն մեկ օրինակ: Կրտսեր սերժանտ Սարգիս Ղազարյանը հրամանատարից առաջադրանք է ստանում հրանոթը փոխադրել նոր գիրքը և կրակ վարել հակառակորդի դեմ: Նա կատարում է այդ առաջադրանքը: Նոր գիրքում թշնամու կրակից զոհվում է հրանոթի արկեր մատուցողը: Ղազարյանը նրա սլարտականությունն էլ ինքն է կատարում: Շուտով սպանվում է նաև նշանառուն: Ղազարյանը փոխարինում է նաև նրան: Ամենակրիտիկական պահին, երբ անձնակազմից միայն ինքն էր մնացել, քաջարի հրետանավորը սառնասրտորեն շարունակում էր կռիվը: Ղազարյանն ինքը մոտեցնում է արկերը, ինքը լցնում է հրանոթը, ինքը նշան է բռնում և ինքն էլ կրակում: Վերջում ստեղծվում է մի այնպիսի վիճակ, երբ մնացել էր միայն մեկ արկ: Հրանոթի կողքին ընկած էին սպանված մարտիկները: Վերավոր Ղազարյանը պարզ տեսնում է թշնամիների կապույտ-մոխրավուն համազգեստները և նրանց շարժումը դեպի իրեն: Գետնից պոկելով հողի մի կոշտ, Ղազարյանն այն նետում է թնդանոթի փողը, հետո բահով փորելով գետինը, թնդանոթի փողի մեջ լցնում է դարձյալ բավականաչափ հող: Որոտում է վերջին կրակոցը: Հրանոթը պայթել էր:

«Թշնամիները, ըստ երևույթին, որոշել էին խիզախ հրետանավորին կենդանի գերի վերցնել: Բայց երբ նրանք մոտեցան Ղազարյանին այնքան, որ արդեն կարող էին բռնել նրան, նա նետեց նոնակը: Պայթելով նոնակը՝ ոչնչացրեց թշնամու մի քանի դիմվոր: Զոհվեց նաև Սարգիս Ղազարյանը՝ հայ ժողովրդի պանծալի զավակը, որը մինչև վերջին շունչը Կարելական ռազմաճակատի լճերում ու անտառներում պայքարում էր հանուն Սովետական Հայրենիքի, իր արեաշող Հայաստանի պատվի և ազատության համար»¹:

Բերված օրինակները մի քանիսն են այն քաջագործությունների, որ կատարում էին հայ ժողովրդի զավակները ռազմաճակատներում: Սակայն այդ օրինակները ցույց են տալիս, որ Սովետական Բանակի զորամասերում կռվող հայ ռազմիկները Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին օրերից հանդես էին բերում ան-

¹ „Известия“, 23 сентября, 1943.

սահման հայրենասիրություն ու խիզախություն, չէին խնայում նույնիսկ իրենց կյանքը մարտական խնդիրները կատարելու համար:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի զավակները ռազմաճակատներում մարտական շատ սխրագործություններ կատարեցին պատերազմի առաջին օրերին: Պարսիայի Կենտրոնական օրդան «Правда» թերթը՝ «Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ազատագրական պատերազմի մարտական մասնակիցն է» իր խմբագրական հոդվածում 1941 թ. օգոստոսին գրել է.

«Հայ ժողովուրդը հաստատապես իր մարտական տեղն է գրավել իրենց անկախության և ազատության համար Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդներին մղած ընդհանուր պայքարում: Հայրենական պատերազմի ճակատներում իրենց ցուցաբերած անձնուրաց անվեհերությամբ ու արիությամբ հուշակված խիզախ մարտիկներ օգալու Գաղաղյանի, մայրը Ապրեսյանի և հայ ժողովրդի ուրիշ շատ զավակների պանծալի անունները հայտնի են ամբողջ Սովետական Միությանը»¹:

Հայ ժողովուրդն իր լավագույն, խիզախ զավակներին ուղարկեց ռազմաճակատ, որոնք ռուս ժողովրդի և եղբայրական ժողովուրդների զավակների հետ միասին, պատերազմի առաջին օրերից, հերոսաբար կռվում էին թշնամու դեմ և ակտիվորեն մասնակցում Սովետական Հայրենիքի պաշտպանության համար ծավալվող մարտերին:

Ընշտ է, ռազմական գործողությունները ծավալվում էին Սովետական Հայաստանից շատ հեռու, սակայն սոցիալիստական հայ ազգի ամեն մի զավակ քաջ գիտակցում էր, որ Բելոռուսիայի, Ուկրաինայի, Մոլդավիայի պաշտերում մղվող ահեղ մարտերում որոշվում է նաև Սովետական Հայաստանի բախտը:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան, կատարելով Համ. Կ(բ)Պ Կենտկոմի առաջադրանքները, ռեսպուբլիկայի պարտիական, սովետական և տնտեսական բոլոր կազմակերպությունների աշխատանքը վերակառուցեց Հայրենական պատերազմի պահանջներին համապատասխան, այն ննթարկեց ռազմաճակատի շահերին:

Հայաստանի աշխատավորների շարժերում տատանումներ տեղի չունեցան: Սովետական հայ ազգը որպես մի միասնական, հա-

¹ «Правда», 25 августа. 1941.

մախմբված և կազմակերպված ջոկատ, տոգորված Սովետական
Հայրենիք պաշտպանելու վեհ գաղափարով, պատերազմի առա-
ջին օրերից քիկունում և ռազմաճակատում հանդես եկավ որպես
ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների անբաժան մասը, ուսման մեծ ժողովը-
ղի հավատարիմ կրտսեր եղբայրը:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՐԵՐԻՆ:
ՀԱՅ ԴԱՍԽԻԿՆԵՐԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ

1. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1941 թվականի հունիս—սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում միջլած մարտերում դերմանական «կալժակնային պատերազմի» պլանը ձախողվեց, սակայն հիտլերյան կյիկը ոչ մի կորուստի առաջ կանգ չէր առնում իրականացնելու իր ցնորաֆիտ պլանները: Ֆաշիստական կառավարությունը կենտրոնացրեց Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների զինված ուժերը և 1941 թ. հոկտեմբեր—նոյեմբերին կատարի հարձակում ձեռնարկեց Սովետական Միության մայրաքաղաք Մոսկվայի վրա:

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները դեռևս «բարբարոսի պլանը» կազմեյիս նախատեսել էին, որ Մոսկվան հանդիսանում է նրանց ստրատեգիական գլխավոր նպատակը: Այդ պլանում գրված էր. «...Մոսկվայի գրավումը կհանդիսանա ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական վճռական հաջողություն...»¹:

Հիտլերյան հրամանատարությունը զորքերի գլխավոր ուժերը նետեց Մոսկվայի ձախառը, օժանդակ ուժերով հարձակվելով նաև Հարավում՝ Դոնրասն ու Ռոստովը գրավելու, Կովկաս ներխուժելու և Հյուսիսում՝ Օնեգա լճի ափերը լիովին զավթելու, ինչպես և Լենինգրադը շրջապատելու և գրավելու համար:

Հիտլերյան կառավարությունը գերմանա-ֆաշիստական զորքերի առաջ լանդիր էր դրել՝ ամենից առաջ շրջապատել Մոսկվան

¹ Нюрнбергский процесс, том. I. стр. 259.

պաշտպանող սովետական զորքերը և գրավել ՍՍՌՄ մայրաքաղաքը:

Այդ նպատակով գերմանա-ֆաշիստական զորքերի հրամանատարությունը դեռևս 1941 թվականի սեպտեմբերի վերջերին Մոսկվայի ուղղությամբ նետեց 35 զեվիչիա, մեծ քանակությամբ ավիացիա, տանկային ու մոտորացված զորամասեր, որոնք «հաղթական» երթով էին անցել ամբողջ Արևմտյան Նիդրլանդ: Հարձակման նախօրյակին Հիտլերը գերմանական հրամանատարությանն ուղղված մի գիրեկտիվում գրել է.

«Հաշվի առնելով վերահաս դեպքերի կարևորությունը, հատկապես ձմեռը, բանակի նյութական վատ ապահովվածությունը, հրամայում եմ՝ մոտակա ժամանակներում, ինչ դնով ուղղում է լինի, հաշիվները մաքրել Մոսկվա մայրաքաղաքի հետ»¹:

1941 թվականի հոկտեմբերի 2-ին գերմանա-ֆաշիստական բանակներն սկսեցին հարձակումը Մոսկվայի վրա: Այդ օրը Հիտլերը հրատարակեց իր զորքերին ուղղված նոր հրաման, որում ասվում է.

«Մի քանի շաբաթվա ընթացքում երեք հիմնական արդյունաբերական շրջանները լիովին մեր ձեռքում կլինեն: Վերջապես նախադրյալ է ստեղծվել վերջին, հսկայական հարվածի համար, որը զեռ մինչև ձմեռվա սկիզբը պետք է հանգեցնի թշնամու ոչնչացմանը...»²:

Երեք արդյունաբերական շրջանները՝ Դոնբաս—կովկաս, Լենինգրադ—Տիբլիս, Մոսկվա,— ահա թե ինչի մասին էր երազում Հիտլերը: Նույն օրը, Բեռլինի ռադիոն աշխարհի 20 լեզուներով հաղորդեց. «Մենք ումբակոծեցինք Մոսկվան, կործանեցինք այն, իսկ ինչ որ նրանում դեռ մնում է՝ անվնաս, օրերս ամբողջովին մերը կլինի...»³:

Դարձյալ նույն օրը, գերմանական-ֆաշիստական կառավարության պաշտոնական «Ֆոլկիշեր բեռբախտեր» թերթը իր առաջնորդողի մեջ գրել է. «Մոսկվան բռցրի մեջ է: Մոսկվան այրվում է հինգ կողմից...»⁴:

Հիտլերը հենց այդ ժամանակ էլ որոշեց նոյեմբերի 7-ին Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում նշանակել գերմանա-ֆաշիս-

¹ „Фронтовые записки“, стр. 212, Москва, 1942.

² „Красная Звезда“, 6 декабря, 1942.

³ Там же.

⁴ Там же.

տական բանակի զորահանդես: Ամբարտավան բռնակալը հաշվի չէր առել պատմության դասերը:

Դենիկինը 1919 թվականի հոկտեմբերի 13-ին, զբաղվելով Օրյոլը, կուրս վերցրեց Տուլա—Մոսկվա ուղղությամբ. մի զրահազնացքի վրա գրել էին. «Դենսի Մոսկվա», այն ենթադրությամբ, թե այդ զրահազնացքն առաջինն է մտնելու Մոսկվա: Նույն օրն էլ Դենիկինը հայտարարեց, թե «շտապենք ծնունդը Մոսկվայում կատարելու»:

Ինչպես հայտնի է, 1919 թվականի աշնան-ձմեռային օրերին, նոր ստեղծված Սովետական Բանակը Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ ջախջախեց Դենիկինի սպիտակ-գվարդիական բանդաներին և ընդմիշտ թաղեց նրանց ցնորամիտ պլանները: Նույն վախճանն էր սպասում նաև ֆաշիստական բանակներին:

Հիտլերականները բազմաթիվ մեծ կալիբրի բերդային թընդանոթներ էին պատրաստել հատկապես Մոսկվան կործանելու համար: Հազարավոր տանիկեր, թնդանոթներ, ականանետներ կրակ էին թափում Մոսկվայի պաշտպանների դիրքերի վրա: Թշնամու հարյուրավոր ինքնաթիռներ հազարավոր ուռմբեր էին թափում Մոսկվայի մատույցները:

Թշնամին ուներ տանկերի և ինքնաթիռների զգալի գերակշռություն: Չնայած Սովետական Բանակի համառ դիմադրության, գերակշիռ ուժ ունեցող հակառակորդն իր զինվորների արյան և դիակների միջով, ջարդված տեխնիկայի կույտերի վրայով, առաջ էր շարժվում: 1941 թ. հոկտեմբերի առաջին երկու շաբաթում հիսուսյան հորդանքը մտան Մոսկվայի մարզը, հյուսիսում զավթեցին Կալինին քաղաքը, իսկ հարավից ներխուժեցին Տուլայի մատույցները: Կենտրոնից հիտլերականները հասան Բորոդինոյի դաշտը, որտեղ 129 տարի առաջ ռուսական բանակը ծանր պարտության մատնեց ֆրանսիական կայսր Նապոլեոնի զորքերին:

1941 թ. հոկտեմբերի 12—13-ին կատաղի մարտեր էին մղվում Բորոդինոյի դաշտում: Սովետական զինվորները մահացու կրակ էին թափում ֆաշիստների գլխին: Բայց թշնամին նորանոր ուժեր էր բերում կովի դաշտ: Մեր մարտիկները կսկիծը սրտներում և ահեղ վրեժով համակված, թողեցին Բորոդինոյի դաշտը: Գերմանական զավթիչները ներխուժեցին Մոժայսկ:

Մոսկվայի համար մղվող մարտերի արեւան լայնանում էր: Հոկտեմբերի կեսերին արդեն 120 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա Սովետական Բանակը հերոսական դիմադրու-

թյուն էր ցույց տալիս թշնամուն: Հարկավոր էր փրկել Մոսկվան, փրկել մեր երկիրը:

1941 թ. հոկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցավ Մոսկվայի պարտկազմակերպության ակտիվի ժողովը: ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի և Մոսկվայի Կոմիտեի քարտուղար ընկ. Ա. Ա. Շչերբակովը ժողովականներին պատմեց մեր Հայրենիքի համար ստեղծված դրության լուրջությունը, Մոսկվայի ճակատում և ամբողջ Ֆրոնտում մղվող մարտերի մասին, բոլշևիկյան պարտիայի խնդիրների մասին:

«Մոսկվայի բոլշևիկները,— ասաց ընկ. Շչերբակովը,— պարտավոր են համախմբվել ինչպես երբեք, կանգնեն ինչպես պողպատե պատնեշ, կազմակերպեն և իրենց ետևից տանեն աշխատավորներին,— Մոսկվան վերածեն անառիկ ամրոցի»:

1941 թ. հոկտեմբերի 19-ին Պաշտպանության Պետական Կոմիտեն պատմական որոշում ընդունեց, որով հոկտեմբերի 20-ից Մոսկվան հայտարարվեց պաշարողական դրության մեջ և միշտ քրկտրով միջոցառումներ մշակվեցին մայրաքաղաքի պաշտպանությունը կազմադրելու համար:

Մոսկվայից երկրի խորքը փոխադրվեցին ՍՍՌՄ կառավարական օրգանների մի մասը, նրանց նորմալ աշխատանքը շարունակելու և ժողովրդի ուժերը մոբիլիզացնելու համար: Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինը իր ղինակիցների հետ միասին, մնալով Մոսկվայում, կազմակերպում ու ղեկավարում էր Մոսկվայի պաշտպանությունը: Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի որոշմամբ և նրա առաջադրանքներով մոսկվացիները քաղաքի մատուցներում կառուցում էին հակատանկային արգելքներ: Մարտի մեջ մտան դեռևս հունիս—հուլիս ամիսներին ստեղծված աշխարհազորի ջոկատները, Մոսկվան պաշտպանելու գնացին քաղաքի 25 ռայոնների պարտկազմակերպությունների ստեղծած կոմունիստական-բանվորական գումարտակները: Մոսկվան դարձավ անառիկ ամրոց:

1941 թ. նոյեմբերի 6-ին տեղի ունեցավ Մոսկվայի Սովետի պատմական հանդիսավոր նիստը՝ նվիրված Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի 24-րդ տարեդարձին:

Ի. Վ. Ստալինն այդ նիստում հանդես եկավ ղեկուցումով՝ նվիրված Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի 24-րդ տարեդարձին: Ի. Վ. Ստալինը իր ղեկուցման մեջ տվեց պատերազմի 4 ամսվա հանրագումարները, բացատրեց Սովետական Բանակի ժամանակավոր անհաջողության պատճառները և ապա

դիմակազերծ արեց հիտլերականների պարտիայի «նացիոնալ-սոցիալիստական» անվան կեղծ դիմակը, բազա՛հայտեց այդ պարտիայի իմպերիալիստական ավազակային բնույթը, ցույց տվեց, որ հիտլերյան պարտիան դեմոկրատական տղատությունների թշնամիների պարտիան է, միջնադարյան ռեակցիայի և սև հարյուրակային ջարդերի պարտիան: Ի. Վ. Ստալինն իր զեկուցման մեջ մեկ առ մեկ շարադրեց այն ծրագրային խնդիրները, որոնց կատարումով մեր երկիրը կարողացավ ճաղթել թշնամուն: Ի. Վ. Ստալինի այդ նշանավոր զեկուցումը հանդիսացավ մեր հաղթանակների ծրագիրը՝ գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում: Նոյեմբերի 7-ին Մոսկվայի Կարմիր հրապարակում տեղի ունեցավ զորահանդես: Առաջվա նման հաղթական ու անհողողկ կամքով Կարմիր հրապարակում զորահանդեսի զուրա եկան սովետական հրետանավորները, տանկիստները, հետևակայիները, սակրավորները, կապավորները: Զորահանգեսին չէին մասնակցում օդաչուները, նրանք Մոսկվայի մատույցներում օդային մարտեր էին մղում ֆաշիստական ավիացիայի դեմ, և՛ ճշգնում էր թափանցել Մոսկվա և ուժրակոծել քաղաքը:

Զորահանդեսում ճառով հանգես եկավ Ի. Վ. Ստալինը:

«Մի՞թե կարելի է կասկածել, — ասաց Ի. Վ. Ստալինը, — որ մենք կարող ենք և պետք է հաղթենք գերմանական զավթիչներին»:

Դերագույն հրամանատարության վճռականությամբ և աներերությունն անսահման հավատով լցրին սովետական մարդկանց սրտերը, նրանց մորիլիզացրին հերոսական մարտերի և աշխատանքի:

Ի. Վ. Ստալինը դիմելով սովետական Բանակի զինվորներին, ասաց. «Եվրոպայի սարկացված ժողովուրդները, որոնք ընկել են գերմանական զավթիչների լծի տակ, Ձեզ են նաչում, որպես իրենց ազատարարներ: Ձեզ մեծ ազատագրական միսիա է բաժին ընկել: Ուրեմն արժանի եղե՛ք այդ միսիային: Այն պատերազմը, որ դուք եք մղում, ազատագրական պատերազմ է, արգարացի պատերազմ է: Թո՛ղ Ձեզ այդ պատերազմում ոգևորի մեր մեծ նախնիքների՝ Ալեքսանդր Նեսկու, Դմիտրի Դոնսկոյի, Կուզմա Մինինի, Դմիտրի Պոժարսկու, Ալեքսանդր Սուվորովի, Միխայիլ Կուտուզովի — քաջարի կերպարը: Թո՛ղ ձեզ հովանի լինի Մեծ Լենինի հաղթական դրոշմը»¹:

¹ Ի. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, էջ 451:

Այսպիսով, գերմանա-ֆաշիստական բանակների հոկտեմբեր ամսին սկսած հարձակումը ձախողվեց և Մոսկվան գրավելու հիտլերյան պլանը տապալվեց: Սակայն թշնամին չհրաժարվեց իր պլանից:

Գերմանա-ֆաշիստական դավթիչները նույնմբերին ձեռնարկեցին նոր ավանտյուրա, հավաքեցին իրենց բոլոր ուժերը Մոսկվայի վրա հարձակվելու, այն գրավելու նպատակով, որպեսզի վերականգնեն իրենց ընկած հեղինակությունը:

Հիտլերի հրամանով, գերմանա-ֆաշիստական բանակը 1941 թ. նոյեմբերի 16-ից անցավ նոր, երկրորդ «զլխավոր» հարձակման: Այս անգամ Մոսկվայի վրա հարձակվեցին 51 դիվիզիա, որոնցից 13 տանկային և 5 մոտոռազմած: Առաջին օրերում ֆաշիստական բանակներն առաջ էին շարժվում:

Մոսկվան պաշտպանող սովետական զորքերը նահանջելով, մի հսկայական զսպանակի նման սեղմվում էին և ավելի հզոր ուժ կուտակում իրենց մեջ: Ամեն օր Մոսկվայի պաշտպանների շարքերը համալրվում էին թարմ ուժերով:

Սովետական հրամանատարությունը Մոսկվան պաշտպանող զորքերի առջև դրել էր երեք զլխավոր խնդիր. առաջինը՝ դանդաղեցնել, այնուհետև կանդնեցնել հակառակորդի վերախառող ուժերի առաջխաղացումը, հշուժել նրանց և փոխել ուժերի փոխհարաբերությունը հօգուտ մեզ, երկրորդ՝ պարտություն մատնել հակառակորդի զլխավոր հարվածի խմբին, նրա ձեռքից խլել նախաձեռնությունը վճռական սեղանություններում, երրորդ՝ ծավալել հարձակումը լայն ճակատով, պարտության մատնել հակառակորդի զորքերի ամբողջ խմբին, նրանից հետ խլել զրավված տերիտորիան, առաջին հերթին այն տերիտորիան, որտեղ թշնամին ավելի էր մոտեցել մայրաքաղաքին և վտանգավոր դրություն էր ստեղծվել:

Սովետական ամեն մի հայրենասերի սիրտը ալրվում էր Մոսկվան փրկելու ցանկությունը: Դեպի Մոսկվա էր հառել իր հայացքը մեր ամբողջ ժողովուրդը:

«Թույլ չտալ ոչ մի քաջ առաջ, — դրում էր ոուս Նշանավոր զորող Ալ. Տոլստոյը, — թող վախկոտն ու փոքրոգին, ոբի համար սեփական կյանքը թառնի է Հայրենիքից, Բանկ է Հայրենիքի սըրտից, — մեր Մոսկվայից, — թող ունենի առանց վառքի. նա տեղ չունի և չի ունենա մեր երկրում»¹:

¹ «Правда», 13 октября, 1941.

Մոսկվան պաշտպանեց ռուս մեծ ժողովուրդը: Ուրալն ու Սիբիրը օգնություն եկան Մոսկվային: Թշնամին արյունաքամ արվեց և 1941 թ. նոյեմբերի վերջերին կանգնեցվեց Մոսկվայի հեռավոր մատույցներում: 1941 թ. դեկտեմբերի 6-ին Գերազույց Պլևսովոր հրամանատարության պլանով Սովետական Բանակն անցավ հակահարձակման Մոսկվայի ռազմաճակատներում: Սեղմված զրս-պանակը բացվեց և հսկայական ուժով այնպիսի հարված տվեց թշնամուն, որ նրան ջախջախեց ու ետ շարտեց Մոսկվայի մարդի տերիտորիայից: Մոսկվան հաղթեց: Առաջին անգամ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում գերմանա-ֆաշիստական բանակներն այդպիսի ջախջախիչ հարված ստացան:

Այդ հարվածը հասցրեց ամենից առաջ ռուս մեծ ժողովուրդը: Սակայն ուսաները միայնակ չէին կռվում: Սովետական Միության մայրաքաղաքի պաշտպանության համար մղվող հերոսական մարտերում, ռուս մեծ ժողովրդի հետ ձեռք-ձեռքի տված, անձնվիրաբար կռվում էին նաև նրա հավատարիմ եղբայրները՝ ուկրաինացիները, բելոռուսները, ղազախները, ադրբեջանցիները, հայերը, վրացիները և մեր Հայրենիքի մյուս ժողովուրդները:

2. ԱՌՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐԻՆ

Դարեր շարունակ հայ ժողովրդի համար կատարած իր հատուկ օգտակար գերի շնորհիվ Մոսկվան միշտ էլ սիրելի է եղել հայ ժողովրդի համար: Բայց Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը երբեք Մոսկվան իր համար այնպես մոտիկ, նվիրական, հարազատ չէր զգացել, ինչպես Մոսկվայի վրա կախված ահավոր վտանգի օրերին:

Դ 1941 թ. հոկտեմբերի 19-ին Մոսկվան պաշարողական վիճակում հայտարարելու օրից սկսած և զրանից հետո Սովետական Հայաստանի քաղաքներում, ղյուղերում, գործարաններում, կոլտնտեսություններում, հիմնարկություններում տեղի ունեցան բազմամարդ միտինգներ, ցույցեր, ժողովներ: Հայաստանի բոլոր աշխատավորները մի միտք ու սիրտ էին դարձել, միասնական ու անբաժան. նրանք բոլորը համակված էին խորը տագնապով՝ Մոսկվային վիճակված ծանր փորձությունների համար:

«Մեր հարազատ Մոսկվան չենք տա թշնամուն. Կոմունիստական պարտիայի կոչով Հայաստանի աշխատավորները պատրաստ են կանգնելու Մոսկվայի հերոսական պաշտպանների մարտական

շարքում»¹ այս էր հայ ժողովրդի սրտի խոսքը, նրա զավակների հաստատ որոշումը:

Հոկտեմբերի 21-ին Երևանում լույս տեսնող բոլոր թերթերը և Հայաստանի շրջանային թերթերը ամբողջովին նվիրված էին Մոսկվայի պաշտպանությանը:

«Երեկ, Երևանի դործարաններում, ֆաբրիկաներում, հիմնարկներում, դիտական և ուսումնական հաստատություններում ժողովների և միտինգների էին հավաքվել մայրաքաղաքի բազմահազար աշխատավորները, — հաղորդեց այդ օրը «Սովետական Հայաստան» թերթը: — Ավելի արագ և որակով կկատարենք Սովետական Բանակի պատվերները, — հայտարարեցին կիրովյիներն ու մեքենաշինարարները, — ավելի արագ կբարձենք ու կբեռնաթափենք վազոնները, և արագ կտանենք գնացքները, — ասում են երկաթուղայինները, երեքից չորս նորմա կկատարենք, — խոստացան Կոնսերվի դործարանի, տպարանների բանվորները. ավելի լավ կսովորենք ռազմական գործը և հրացանն ամուր բռնած ձեռքներին շեշտակի կհարվածենք թշնամուն, — ասում են Արմֆանի գիտնականները, Մսի կոմբինատի բանվորները, Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի աշխատողները: «Մենք պատրաստ ենք մեր պարտիայի և կառավարության առաջին իսկ կոչով կանգնել Մոսկվայի հերոսական պաշտպանների շարքերում, — հայտարարեցին մայրաքաղաքի բոլոր աշխատավորները»²:

Սովետական մարդկանց պատկերացումների և դիտակցության մեջ Մոսկվան անբաժանելի է մեր Հայրենիքից, Մոսկվան Հայրենիքի սիրտն է: «Թշնամու կատաղած հորդաները չեն կարող 200 միլիոնանոց ժողովրդի կրճից պոկել Մոսկվան», — գրել են հայ գրողներ Ավ. Իսահակյանը, Գ. Գեմիրճյանը, Մ. Արաղին, Ստ. Զորյանը, և. Զարյանը իրենց կոլեկտիվ նամակի մեջ: «Մոսկվայի դոնների առաջ պատմությունը կախել է իր անողորմ կշեռքը: Մի նժարի մեջ դրված է ֆաշիստական Գերմանիայի գոյության հարցը, 20-րդ դարի միջին՝ աշխարհի ստրկացման հարցը, Հիտլերի մռայլ աշխարհակալության բախտը. մյուս նժարի մեջ դրված է ժողովուրդների ինքնորոշման գործը, աշխատավորների ազատագրման պրոբլեմը, համաշխարհային դեմոկրատիայի մահը կամ հաղթանակը... մեղ համար, հայերիս համար, նույնպիսի սիրելի է, հարազատ է Մոսկվան. այնտեղ է լուծվելու նաև մեր բազմա-

¹ «Սովետական Հայաստան», հոկտեմբերի 21, 1941:

² Նույն տեղում:

շարժար ժողովրդի լինել ու չլինելու հարցը, մեր ապագան: Եվ մենք ոչինչ չպիտի խնայենք Կարմիր Բանակի հաղթանակի համար»¹:

Հայաստանի ինտելիգենցիան, բանվորները, գյուղացիները, համախմբվելով պարտիայի շուրջը, գործնական աշխատանքով էին արձագանքում Մոսկվայի պաշտպանության կոչին:

Հոկտեմբերի 20-ին Հայկական ՍՍՌ-ի գործարանների, ֆարերիկաների ու կոլտնտեսությանների աշխատողների միտինգները նամակներ քնդունեցին՝ ուղղված պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեին և Մոսկվայի պաշտպաններին: Այդ փաստաթղթերի մեջ Հայաստանի աշխատավորներն արտահայտում են մոսկվացիների հետ իրենց հզոր միասնությունը, որը ոչ մի թշնամի չի կարող ստանալ: Անսասան էր հայ ժողովրդի հավատը գեպի մեր հաղթանակը Մոսկվայի տակ: Մայր Մոսկվան առաջին անգամը չի, որ տեսնում է այդպիսի օրեր, — գրել է գիտության գործիչ Գ. Լեոնյանը: Մոսկվան եղել է և կմնա անառիկ, որպես մեր լայնածավալ երկրի «մայր Մոսկվան»²: Այդ հավատը ժողովրդի մեջ տանում էր պարտիան:

1941 թ. հոկտեմբերի 30—31-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի Կ(Բ)Պ Կենտկոմի 8-րդ պլենումը, որը քննարկեց ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաքում, մյուս քաղաքներում և դքսողական շրջաններում Մոսկվայի պաշտպանության օրերին պարտիական կազմակերպությունների անկիրճերը: Պլենումը մանրամասն քննարկեց Հայաստանի արդյունաբերության արտադրանքի թողարկման և մթերային յուրացուցիչ ֆոնդեր ստեղծելու հարցերը, Մոսկվայի ռազմաճակատին օգնություն ցույց տալու, ռազմամթերքի, զենքի, հանդերձանքի արտադրանքն ավելացնելու, ռեզերվների պատրաստման գործը ծավալելու խնդիրները: Պլենումը հանրագումարի բերեց Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունների աշխատանքի փորձը և նոր խնդիրներ դրեց պարտիական-սովետական կազմակերպությունների առաջ՝ ժողովրդի բոլոր ուժերը մոբիլիզացնելու, Մոսկվայի պաշտպանությանն օգնելու համար:

Կենտկոմի պլենումի որոշումների կատարման նշանաբանով, նոյեմբերի 1-ից 15-ը տեղի ունեցան պարտիական ակտիվի քաղաքային ու շրջանային ժողովներ, ինչպես և քաղաքային ու շրջանային կոմիտեների պլենումներ: Ռեսպուբլիկայի բանվորների, դուռ-

¹ Ա. Վ. Իսահայան, Հարադատ Մոսկվայի համար, «Գրական թերթ», № 30, հոկտեմբեր, 1941:

² Նույն տեղում:

ղացիների, ինտելիգենցիայի, ամբողջ բնակչության ուշադրությունը կենտրոնացված էր Մոսկվայի պաշտպանությունն աջակցելու խնդիրների վրա:

Մոսկվայի պաշտպանության գծով ռեսպուբլիկայի առջև դրված կարևոր խնդիրներից մեկը՝ ռեզերվների պատրաստման գործն էր:

Պատերազմի անցած 4 ամիսների փորձը ցույց տվեց, որ Կարմիր Բանակի ռեզերվների պատրաստումը նախկին մեթոդներով, չէր կարող բավարարել ռազմաճակատի նոր պահանջները: Պատերազմն ընդունում էր երկարատև բնույթ: Պատերազմի բախտը որոշում էին ոչ թե անցողիկ մոմենտները, ինչպիսիք էին հանկարծակիությունը և ուխտագրությունը, այլ մշտական գործող ֆակտորները: Որպես մշտական գործող ֆակտորներ հանդիսանում էին՝ թիկունքի ամրությունը, բանակի բարոյական ոգին, ղեկավարների բանակը և որակը, բանակի սպառազինությունը, նրա ղեկավար կազմի կազմակերպչական ընդունակությունները¹:

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահությունը որոշում ընդունեց 1941 թ. հոկտեմբերի 1-ից մտցնել պարտադիր ռազմական ուսուցում: Պարտադիր ռազմական ուսուցման յուրաքանչյուր հերթի համար սահմանվեց 110 ժամյա ծրագիր, 5 ամիս ժամանակով: Առաջին հերթին պարապմունքներն սկսվեցին 1941 թ. հոկտեմբերի 1-ին բոլոր քաղաքներում ու շրջաններում: Հայկական ՍՍՌ-ում ռազմական ուսուցման մեջ ընդգրկվեցին տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ: Դրանց մի մասը ղինապարտներ էին, մի մասը զորակոչիկներ: Ռազմական ուսուցման ցանցը ունկնդիրներին տալիս էր նախնական ռազմական պատրաստություն, նրանց ծանոթացնում էր ժամանակակից պատերազմի փորձին, նրանցից նախապատրաստում էր Կարմիր Բանակին գրագետ համալրում տալու համար:

Պարտիական-սովետական կազմակերպությունները մեծ աշխատանք էին կատարում ամեն մի քաղաքում, շրջանում, գյուղում ռազմական ուսուցման վաշտերի պարապմունքները լավ կազմակերպելու համար:

Վերցնենք Մեղրու շրջանի օրինակը: 1941 թ. հոկտեմբերին դաշտային աշխատանքները կուտնտեսություններում դեռ շարու-

¹ Ի. Ս տ ա լ ի ն, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, էջ 49:

նակվում էին: Բայց կոլտնտեսականները օրվա որոշակի ժամերին ջանք էին թափում ուղղմական գործն ուսումնասիրելու համար:

«Շվանիձորում պարտադիր ուղղմական ուսուցման պարապմունքներն ընթանում են կանոնավոր, — գրել է շրջանային թերթը 1941 թ. հոկտեմբերին, — ուսուցման ենթակա բոլոր ընկերները մեծ սիրով ու զոհունակությամբ են մասնակցում պարապմունքներին: Պարտադիր ուսուցման բոլոր պարապմունքներն անց են կացվում ուսուցչին լիզվով և մեծ հետաքրքրությամբ»¹:

Բասարպեշարի շրջանի աշխատավորները ուղղմական ուսուցման մասին ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Հրամանագիրն ընդունելիցի մեծ ոգևորությամբ: Պարտական կազմակերպությունները ձեռք էին բերում վարժական զենքեր, ուղղմական զրականություն, համառ ջանքեր էին գործ դնում ուղղմական ուսուցումը ծավալելու համար: Հայ, ադրբեջանցի երիտասարդ հայրենասերները ռուսերեն լիզվով էին սովորում ուղղմական գիտելիքներ և պատրաստվում Հայրենիքը պաշտպանելու²: Մոսկվայի վրա կախված ահալոր վտանգի օրերին, զենք կրելու ընդունակ Հայաստանի աշխատավորները, պարտքի խորը գիտակցությամբ, պատրաստվում էին ուղղմական կատ մեկնելու:

1941 թ. հոկտեմբեր—նոյեմբեր ամիսներին, Մոսկվայի պաշտպանության օրերին, ուղղմական ուսուցման խմբակները 45—50 ժամ պարապմունք ունեցան: Բաղմաթիվ աշխատավորներ սովորում էին միայն «գերազանց»: Մի քանի ամսվա համառ ուսուցումից հետո, Հայաստանից բանակ ուղարկվելիցին ուղղմական գիտելիքների որոշակի պաշար ունեցող համալրումներ: Այսպիսով, Հայկական ՍՍՌ-ից բաղմաճաղար աշխատավորներ Մոսկվայի պաշտպանության օրերին մեկնեցին ուղղմաճակատ: Նրանցից շատերն ուղարկվելիցին Մոսկվայի ուղղմաճակատ՝ մասնակցելու նրա պաշտպանության համար մղվող մարտերին:

Հայաստանի աշխատավորները կոնկրետ գործով պատասխանեցին Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի Կոչերին: «Երբ Մոսկվայի մատուցներում գիշեր ու ցերեկ մարտեր են մղվում, երբ մայրաքաղաքի պաշտպաններն անդադրում գիմադրում են թշնամուն, մի՞թե կարելի է այսանդ, խորթ թիկունքում, հանգստի օրեր անցկացնել»: Այսպես էին խոսում Հայաստանի բանվորները, կոլտնտեսականները: Նրանց այդ ցանկությունը հաշվի առնելով, ռուս-

¹ «Կոլտնտեսային գյուղ», 20 հոկտեմբերի, 1941 թ., Մեղրի:

² «Ստալինյոլու», 12 հոկտեմբերի, 1941 թ.:

պուրլիկայի կառավարությունը 1941 թ. նոյեմբերի 7-ի, 8-ի և 9-ի հանգստյան օրերը համարեց աշխատանքային օր: Ամբողջ ռեսպուբլիկան ապրում էր մի մտքով՝ օգնել Մոսկվայի պաշտպաններին:

1941 թ. նոյեմբերի 19—20-ը տեղի ունեցավ Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի 9-րդ պլենումը: Պլենումը ըննարկեց «Մոսկվայի Սովետի նիստում Ի. Վ. Ստալինի տված զեկուցման մեջ առաջադրած խնդիրների կենսագործման միջոցառումների» հարցը¹: Պլենումում հանրագումարի են բերվել պատերազմի առաջին ամիսների ընթացքում Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի՝ աշխատանքի արդյունքները: Պլենումի մասնակիցներն իրենց ելույթների մեջ պատմել են, թե ո՞ր քաղաքում, գյուղում, դործարաններում, կոլտնտեսություններում, ինչպես են Հայաստանի աշխատավորները պայքարում ռադժաճակատի պահանջները կատարելու համար: Պլենումը մշակել է կոնկրետ միջոցառումներ ժողովրդի բոլոր ուժերը մոբիլիզացնելու և պարտիայի ու կառավարության կողմից տրված խնդիրները հաջողությամբ կենսագործելու համար:

Ռեսպուբլիկայի աշխատավորները ավելի լարված պայքար են ծավալում Մոսկվայի պաշտպանության համար ստացված առաջադրանքները կատարելու: Այդ խնդրին էր նվիրված նաև երիտասարդության բոլոր ջանքերը: Նոյեմբերի 24-ին հանգստի օրը Հայաստանի Կոմերիտմիությունն ամբողջ ռեսպուբլիկայում հայտարարել է շաբաթօրյակ: Հազարավոր երիտասարդ հայրենասերներ ամբողջ օրն աշխատել են գործարաններում, ֆաբրիկաներում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում: Երիտասարդության միօրյա աշխատանքը տվել է 31 հազար 450 ռուբլի դրամ և 700 կոլտնտեսային աշխօր: Հոկտեմբերյանի շրջանի Շահրիար, Ջանֆիդա և Հոկտեմբեր գյուղերի կոմերիտականները իրենց օրինակելի աշխատանքով վաստակել են 24 հազար ռուբլի և աչքի ընկել ամբողջ ռեսպուբլիկայում: Հայաստանի երիտասարդ հայրենասերներն իրենց հանգստի օրվա այդ ժրաջան աշխատանքի ամբողջ վաստակը նվիրել են Մոսկվայի պաշտպանության օգտին²:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները ձմռան մոտենալուն համեմատ լայն կամպանիա էին ծավալում տաք հագուստ

¹ ՄԷԼՍԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, դ. 18, թ. 1—52:

² „Коммунист“, 26 ноября, 1941.

Հասկարելու և Մոսկվայի ու մյուս ռազմաճակատների սովետական զորքերին ուղարկելու համար: Ինչպես ՍՍՌՄ բոլոր ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում աշխատավորները ոչինչ չէին խնայում ռազմաճակատի համար:

Սովետական Հայաստանից ռազմաճակատ տաք հազուսու ուղարկելու գծով Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի առաջադրանքի կատարումը 1941 թվականի նոյեմբերի 15-ին հետևյալ պատկերն ուներ ¹:

Տաք հագուստի տեսակը	Պյանք հատով	Կատարվել էր հատով	Կատարման տեղոսը
1. Կիսամուշտակ	4000	4192	104,2
2. Մորթե ժիլետ	2000	2441	122
3. Բրդյա ձեռնոց	25.000	38.000	154
4. Բրդյա նասկի	40.000	85.000	212
5. Տաք սպիտակեղեն	25.000	28.000	113
6. Դյուսարի (ուշանկա)	10.000	11.228	112
7. Բամբակի կուրտկա	2.000	6.185	309
8. Բամբակի շալվար	4.000	5.643	181
9. Սվիտեր	4.000	19.945	498
10. Սպիտակեղեն	50.000	54.000	109
11. Սրբիչներ	35.000	42.000	120

Սովետական Հայաստանը Մոսկվայի պաշտպանության օրերին արդեն բանակին տվել էր 21 անուն տաք հագուստ, մոտ 500 հազար կոմպլեկտ Բացի վալենկաների, բրդյա պարտյանկաների և մորթե ձեռնոցների, տաք հագուստի մնացած բոլոր տեսակների պլանները գերակատարվել են: Տաք հագուստի այդ հրեք տեսակների պլանը թերակատարվել է՝ Հայաստանում նրանց արտադրությունը չունենալու պատճառով, սակայն դրանց փոխարեն ռեսպուբլիկան տվել է պլանով չնախատեսված շինեկներ, օդեյալներ և տաք հագուստի մի քանի այլ տեսակներ:

Բացի տաք հագուստից, Սովետական Հայաստանը դեռևս Մոսկվայի պաշտպանության օրերին ստեղծել էր պաշտպանության ֆոնդ: Այդ ֆոնդը մուծվել էր 29 միլիոն ռ. դրամ: 132 հազար կուտնտեսականներ պաշտպանության ֆոնդին տվեցին իրենց 407.000 աշխօրի մթերքները և դրամական արժեքը:

¹ԵՂԻՍԻ Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, դ. 18, թ. 32—33:

Մոսկվայի հեռուսական պաշտպանության օրերին Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորները համախմբված ու կազմակերպված, անձնվեր աշխատանք էին կատարում ռազմականատի կարիքների համար, բանալի պատվերները կատարվում էին ժամկետից շուտ, ժողովրդի լավագույն զավակներն ուղարկվում էին Մոսկվայի պաշտպանների շարքերը: Թիկունքում գտնվող հայ ժողովուրդն իր աշխատանքով, պայքարով, ձգտումներով, իր ամբողջ էությունը Մոսկվայի պաշտպանների հետ էր:

Հայաստանի աշխատավորները, այդ օրերին Մոսկվայի պաշտպաններին ուղարկված նամակներից մեկում գրել են. «Թող մի-լիարդ տոննաներով հոսեն դեպի ֆրոնտ սովետական նավթը, քարածուխը և բենզինի անհատնում պաշարները... Թող դեպի ֆրոնտ հոսեն մեր դաշտերի ու լեռների, մեր սրբազան հողի ու գործարանների բոլոր բարիքները, որպեսզի ապահովեն մեր հզոր, քաջարի Կարմիր Բանակի հաղթանակը»¹:

3. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏՆԵՐՈՒՄ

Մոսկվան պաշտպանող սովետական քաջարի զորքերի շարքերում ռուս ժողովրդի բազմահազար զավակները կատարեցին պատերազմների պատմության մեջ չտեսնված հերոսական սխրագործություններ: Մոսկվայի մատույցներում մղված կռիվներում հըռչակված ռուս դյուցազունների կերպարները ոգեշնչում և մարտական սխրագործությունների էին մղում սովետական բազմազգ ռազմիկներին:

Վերցնենք առասպելական պանֆիլովականների օրինակը: Պանֆիլովը Չապայեյան դիվիզիայի զինվորներից էր, 1920 թվականից կոմունիստ: Նա դիվիզիայի հրամանատար էր, երբ վրա հասավ պատերազմը: Մոսկվայի մատույցներում Պանֆիլովի դիվիզիան դաժան մարտեր մղեց ֆաշիստական տանկային զորքերի դեմ: Այդ մարտերի մեջ Պանֆիլովը դաստիարակում և կոփում էր տոկուն զինվորների: Մարտերից մեկում քաղցեկ վասիլի Կյուլչկովի մարտիկների դիրքերի վրա գրոհեց 30 տանկ: «30 տանկ, բարեկամներ,— դիմեց Կյուլչկովն իր մարտիկներին,— բոլորս կմենենք հանուն Հայրենիքի, հանուն մեր պարտիայի. մեծ է Ռուսաստանը, բայց նահանջելու տեղ չկա. ետևում Մոսկվան է»²: Հերոս-

¹ «Սովետական Հայաստան», 6 նոյեմբերի, 1941:

² Պ. Կուլչևսկով, Ի. Վ. Պանֆիլով, էջ 19, 1948:

ները ջախջախեցին ֆաշիստական տանկերը և իրենք էլ ընկան մարտում: Պանֆիլովի ղեկիչիան Մոսկվայի մատուցներում ոչնչացրեց 30.000 հիտլերական, ջարդեց 170 տանկ, ամուր պաշտպանելով իր դիրքերը: Մարտում դուշագնի մահով ընկավ գեներալ Պանֆիլովը, — կամուրջիս հերոսը»¹:

Մոսկվայի ճակատամարտի պատմության մեջ փառապանծ էջեր գրեցին Առաջին ղվարդիական տանկային բրիգադայի հերոսները Գեներալ Կատուկովի հրամանատարությամբ: Ռազմաճակատի ամենածանր հատվածներում, ֆաշիստական տանկային զորքերի ամենակատաղի դրոհների դեմ գեներալ Կատուկովի տանկիստները մարտեր էին մղում, ոչնչացնում թշնամուն և ետ շարժում: Բրիգադայի կազմում, միայն Մոսկվայի մատուցներում մղվող կռիվների ժամանակ, 19 ռազմիկներ արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման: Իսկ հրամանատար Կատուկովը, որ պատերազմի սկզբում գնդապետ էր, հաղթանակ նվաճելուց հետո դարձավ գեներալ-գնդապետ, Սովետական Միության Կրկնակի Հերոս²:

Մոսկվայի ճակատամարտում Գերագույն հրամանատարության հրամանները հմտորեն կենսագործելով, հաղթանակների նվաճման գործում աչքի ընկան գեներալներ Լեւուշենկոն, Գովորովը, Գուլիկովը, Կուզնեցովը, Բուլդինը և ուս ժողովրդի ռազմաթիվ ուրիշ անվահեր ղավակներ:

Մոսկվայի ճակատամարտում հռչակվեց այն ժամանակ գեոքանակի գեներալ Ժուկովի անունը:

Գեներալների, սպաների, քաղաշխատողների կողքին պետք է հիշել ուս քաջարի շարքային զինվորներին, երիտասարդ մարտիկներին, որոնք հարագատ Մոսկվայի համար գնում էին անձնագոհ կովի, շխնայելով իրենց արյունն ու կյանքը:

Մոսկվայի պաշտպանության օրերին արդեն ամբողջ ռազմաճակատում խոսում, գրում և պատմում էին Զոյա Կոսմոդեմյանսկայայի, Իլյա Կուզնիի, Լիզա Չայկինայի և բազմաթիվ ուրիշ հայրենասեր հերոսների և հերոսուհիների մասին:

Մոսկվան պաշտպանելու համար ուսներին հետ ձեռք-ձեռքի տված մարտնչում էին Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդ-

¹ Գ. Կուզնեցով, Ի. Վ. Պանֆիլով, էջ 22, 1948:

² Первая гвардейская танковая бригада в боях за Москву. Москва, стр. 255—256, 1948.

ների զավակները, նրանց շարքերում նաև հայ ժողովրդի զավակները:

Մոսկվայի ճակատամարտում առանձնապես աչքի ընկան հրետանային հրամանատարներ Միխայիլ Բարսեղովը և Վեֆլովը: Սովետական Միության Հերոս, զեներալ-լեյտենանտ Բարսեղովը հանդիսանում էր Հարավ-Արևմտյան ճակատի հրետանու պետ, իսկ Վեֆլովը՝ հրետանու պետի տեղակալ: Անդուլ աշխատանքը, հրետանային բարդ գործի վարպետ տիրապետումը, վերադաս հրամանատարության առաջադրանքների հաջող կատարումը՝ Բարսեղովի և Վեֆլովի գործունեության պլանավոր գծերն էին Մոսկվայի պաշտպանության օրերին:

Հոկտեմբերի սկզբներին, երբ գերմանական բանակն անցել էր կատաղի հարձակման, թիկունքից Սովետական Բանակի շատ միավորումներ փոխադրվեցին Մոսկվայի տակ և մտան կովի մեջ: Այդ միավորումներից մեկումն էր Հայկ Մարտիրոսյանը: Նա հանդիսանում էր զորամասի հրամանատարը: Զորամասը համալրված էր գերազանցապես սիրիլյակներից, կայուն հայրենասեր ուսա դինվորներից:

1941 թ. հոկտեմբերի 13-ին նրանք հասան Ստալինոգորսկի շրջանը և մտան կռիվների մեջ: Նախորդ օրը մեր զորքերը թողել էին Բրյանսկը: Կատաղի մարտեր էին մղվում Վյազմայի համար, որը թողնվեց հոկտեմբերի 13-ին: Թշնամին ճղնում էր զավթել Տուլան, Կալուգան: Հենց այդ օրերին էլ Ստալինոգորսկի մատույցներում պաշտպանության դիժ ստացավ Հայկ Մարտիրոսյանի միավորումը: Սկսվեցին մարտական կյանքի ամենակրիտիկական օրերը: Ավելի քան քսան օր նա գտնվում էր անընդմեջ կատաղի կռիվներում: Հակառակորդի զորամասերը ներխուժեցին Ստալինոգորսկ: Մարտիրոսյանը, իր զորամասերի հմուտ գործողությունները կազմակերպելով, հակառակորդին դուրս մղեց քաղաքից և գրավեց այն: Կատաղած Թշնամին խոշոր ուժերով նորից թափանցեց քաղաքը:

Մարտիրոսյանը փողոցից-փողոց, թաղից-թաղ էր անցնում, գնդերում, զումարտականերում զրուցում մարտիկների հետ, նրանց ներշնչում, ոգևորում, պահանջում պաշտպանել սովետական հողի ամեն մի թիվը: Նրա զինվորները նետվում էին մարտի, պաշտպանելով Ստալինոգորսկի ամեն մի տունը: Կատաղի ձեռնամարտեր էին տեղի ունենում քաղաքում: Քաղաքը նորից ձեռքից-ձեռք էր անցնում: Մարտիրոսյանի մարտիկները պատվով էին կատարում իրենց խնդիրը:

Ճակատի զորքերի հետ միասին զինվորների 6-ին Մարտիրոսյանի մարտիկներն էլ անցան հարձակման: Նրանք դրոշմով էին թշնամու դիրքերը, հմուտ գործողություններով շրջապատում և լիկվիդացնում նրա հենակետերը: Զորամասերը ազատագրեցին Պլավսկի, Կոզելոկ, Սերպիյսկի քաղաքները: Սուխինիչնի քաղաքի շրջանում գերմանա-ֆաշիստական զորամասերը պաշտպանություն էին կառուցել և ուժեղ կերպով դիմադրում էին: Հրաման տրվեց զորամասերին բոլորովրդային ենթարկել Սուխինիչին և առաջ անցնել: Մարտիրոսյանի զեկավարած զորամասերը, կատարելով այդ առաջադրանքը, ազատագրեցին նոր բնակավայրեր, իսկ Սուխինիչնի քաղաքի շրջանում դեռևս դիմադրող գերմանացիները, ծանր կորուստներ կրելով, սովետական զորամասերի հարվածների տակ ծունկի եկան և գերի հանձնվեցին:

Հայկ Մարտիրոսյանը Մոսկվայի պաշտպանության մարտերում օրինակելի կերպով կատարեց իր առջև դրված խնդիրները: Նրա զեկավարած զորամասերը ոչնչացրին մոտ 3000 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, 25 թնդանոթ, 30 տանկ: Նրանք սրընթաց հարձակումով թշնամուց զրավեցին 15 սարքին տանկ, 60 թնդանոթ, 45 ավիանանետ, 100 զնդացիր և այլ զինք ու զինամթերք: Հայկ Մարտիրոսյանը Մոսկվայի պաշտպանության համար մղված մարտերում կատարած սխրագործությունների համար պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով և «Մոսկվայի պաշտպանության համար» մեդալով¹:

Հ Մոսկվայի պաշտպանության ակտիվ մասնակիցներից է Սարգիս Մարտիրոսյանը: Ամառային պաշտպանողական մարտերից հետո նա փոխադրվել էր Բալաշով քաղաքը, որտեղ նրա զեկավարությամբ Սարատովի և Պենզայի մարզերի ռուս երիտասարդ զինվորներից ձևավորվեց նոր միավորում: Մարտիրոսյանը երկար ժամանակ շունեցավ իր մարտիկներին սովորեցնելու: Ընդամենը մեկ և կես-երկու ամիս հետո Մարտիրոսյանի զեկավարած զորամասերն առաջադրանք ստացան մեկնել Մոսկվայի մատուցները և մասնակցել մայրաքաղաքի պաշտպանությանը: 1941 թ. նոյեմբերի դեմարին օրերն էին: Մարտիրոսյանի զորամասերը մոտեցան Տուլային: Այնտեղ կռվում էին սովետական բազմաթիվ զինվորներ, սպաներ: Մարտիրոսյանը նրանց մարտակարգերում ստացավ իր հատվածը: Դեկտեմբերի 6-ին սկսված մեծ հակահարձակման օր-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 42, գ. 1, թ. 5:

վանից հարձակման անցան նաև Մարտիրոսյանի ստորաբաժանումները:

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները չէին ուզում նահանջել: Տանկերը թաղելով հողի մեջ, թշնամին կատաղորեն դիմադրում էր: Գուդերիանին հրամայել էր ֆաշիստական ղինվորներին՝ չնահանջել Տուվայի մոտերքից, ամուր պահել Ալեկսին քաղաքը: Բայց Մոսկվան պաշտպանող սովետական բանակների վճռական հարձակման դեմ ոչ մի ուժ չէր կարող դիմադրել: Սարգիս Մարտիրոսյանի ղորամասը գրոհեց Տուվան շրջապատող օդակի մի հատվածը: Հարձակումը շարունակվեց: Գեկտեմբերի 19-ին Մարտիրոսյանի ղորամասերը մտան Ալեկսին քաղաքը և այնտեղից կառչած ֆաշիստներին կամ ոչնչացրին, կամ դուրս մղեցին քաղաքից: Նույն օրը վերադաս հրամանատարը հատուկ շնորհավորագիր է ուղարկել Մարտիրոսյանին, որի մեջ ասված է.

«Շնորհավորում եմ Ձեզ թշնամու դեմ տարած առաջին մեծ հաղթանակի առթիվ և ցանկանում եմ Ձեզ նոր հաջողություններ հանուն մեր սքանչելի սոցիալիստական Հայրենիքի»¹:

Մարտերը փոխադրվեցին Կալուզայի շրջանը: Հակառակորդը համառ կերպով դիմադրում էր, ամեն միջոց գործի դնելով, որ Կալուզան պահի իր ձեռքը: Հրաման տրվեց թևանցել քաղաքի շրջանում դանվող դիմադրության-ուժեղ հանգույցները: Այդ շրջանցումը հաջող ստացվեց: Մարտիրոսյանի ղեկավարած ղորամասերը, շրջանցիկ մասներ կատարելով, փոխադարձ օգնության հասան հարևան ղորամասերին և նրանց հետ միասին գրոհեցին Կալուզայի վրա: 1941 թ. դեկտեմբերի 31-ին Կալուզան ազատագրվեց: Մարտիրոսյանի ղորամասերն այդ հաղթանակով փակեցին 1941 թվականը: Նոր տարին նրանք դիմավորեցին մարտերի մեջ: Հարձակումը շարունակվեց: Մարտիրոսյանի ղորամասերը մարտերով անցան 270 կիլոմետր: Այդ հերոսական ուղին նա անցավ իր մարտական ղինակցի, միավորման Կոմիսար Ֆոկինի և բազմահազար ռուս ղինվորների հետ միասին: Մոսկվայի պաշտպանության ժամանակ հանդես բերած արիության և հերոսության համար ղորամասի հրամանատար Մարտիրոսյանը և կոմիսար Ֆոկինը պարգևատրվեցին կառավարական բարձր շքանշաններով: Բանակի հրամանատարությունը Մարտիրոսյանին և Ֆոկինին ուղարկեց մի հեռագիր, որում ասված է.

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 19, գ. 2, թ. 22:

«Բանակի ռազմական խորհուրդը շնորհավորում է Ձեզ կառավարական բարձր պարգևելով, «Վարմիր Դրոշի» շքանշանով պարգևատրվելու առթիվ, Ձեր ղեկավարած զորամասը փառավոր մարտական ուղի անցավ, յուրջ հարվածներ հասցնելով գերմանա-ֆաշիստական զորքերին: Համոզված ենք, որ առաջիկա մարտերում հանդես կրկնեք ավելի մեծ արիություն և հմտություն՝ զորամասերի մարտական գործողությունները ղեկավարելու գործում»¹:

Մոսկվայի պաշտպանության մի ուրիշ հատվածում կովում էր Ստեփան Գինոսյանը: Պատերազմի առաջին ամիսներից նա ռազմաճակատ մեկնեց որպես միավորման շտաբի պետ: Մոսկվայի մոտ մղվող լարված մարտերի օրերին Գինոսյանը կանչվեց մայրաքաղաք՝ նոր նշանակում ստանալու համար: Այդ 1941 թ. հոկտեմբերի 3-ին էր: Մոսկվայից Գինոսյանը նրան ռազմական մի նամակում դրել է.

«Մոսկվայում կյանքն առաջվա նման եռում է. ամեն ինչ նորմալ է ընթանում և այլ կերպ չի էլ կարող լինել: Ամբողջ ժողովուրդը և նրա բանակը լիովին համոզված են մեր հաղթանակի նկատմամբ՝ սխերիմ թշնամու՝ ֆաշիզմի դեմ»²:

Գինոսյանը, նշանակում ստանալով Մոսկվայից, մեկնեց գեպի Արևմուտք և անցավ իր պարտականությունների կատարման: Նա գիշեր ու ցերեկ անդադրում գործում էր մարտական իրադրության մեջ: Գինոսյանը մեկնում էր ստորաբաժանումները, խրամատները, ծանոթանում իրադրությանը, օգնում էր ենթականերին՝ հաջողությամբ կատարելու մարտական առաջադրանքները: 1941 թ. դեկտեմբերի 6-ի պատմական օրը Գինոսյանը «Красная Звезда» թերթում հանդես եկավ «Մարտերը Նարո-Ֆոմինսկի շրջանում» վերնագիրը կրող հոդվածով: Գինոսյանը վերլուծում է Մոսկվայի խճուղու շրջանում մղվող կռիվների փորձը, պատմում սովետական զինվորների հերոսական և ռազմական վարպետության հիանալի օրինակների մասին, այդ վարպետությունը սովորեցնում է մյուս ստորաբաժանումների ղեկավարներին: Նա հաճախ ղեկուցումներով հանդես էր գալիս՝ ռազմական արվեստի հարցերի շուրջը: Նրա տված ղեկուցումները, ռազմա-քաղաքական աշխատանքի փորձի նրա ընդհանրացումները, նրա կազմած սխեմաները, կոնսպեկտները, հետաքրքրական նյութեր են, որոնց մեջ երևում են սո-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 17, գ. 4, թ. 4:

² Նույն տեղում, ֆ. 17, գ. 4, թ. 4:

վետական սպաների և մարտիկների հասունությունը, նրանց դաս-
տիարակությունը և աճը:

Մոսկվայի պաշտպանության գործում կատարած աչքի բնի-
նող ծառայությունների համար Ստեփան Գինոսյանը արժանացավ
«Կարմիր Դրոշի» շքանշանի և «Մոսկվայի պաշտպանության հա-
մար» մեդալի:

Մոսկվայի մոտ գերմանա-ֆաշիստական զորքերի ջախջախ-
ման ժամանակ մղված մարտերում ակտիվ, լեկավար մասնակցու-
թյուն ունեցավ Իվան Բաղրամյանը: Բաղրամյանը հին զինվոր է,
նա դեռ Հայաստանում, քաղաքացիական կռիվների ժամանակ, ակ-
տիվ կերպով մասնակցել է Սովետական իշխանության հաստատ-
ման համար մղվող պայքարին, Մալխասյան ասպատամբության օրե-
րին մասնակցել է զաշնակցական հրոսակախմբերի դեմ մղվող
կռիվին: Խաղաղ շինարարության տարիներին ծառայելով հայկա-
կան զինվորիչում, Բաղրամյանը քիչ ջանք չի թափել սովետական
ուսման համար, դաստիարակելու, կռիվում համար: Մեր երկրի
պաշտպանության զծով այդ համառ աշխատանքի պրոցեսում սո-
վորել և աճել է նաև ինքը՝ Բաղրամյանը:

Երբ սկսվեց Հայրենական Մեծ պատերազմը գերմանական
ֆաշիստների դեմ, Բաղրամյանը զնդապետի զինվորական կոչու-
մով ծառայում էր սովետական բանակներից մեկի շտաբում: Շու-
տով նա նշանակվում է Հարավային ուղղության շտաբի օպերա-
տիվ բաժնի պետ և ապա՝ շտաբի պետի տեղակալ: 1941 թ. ամ-
ռանը, Կիևի պաշտպանության օրերին, Բաղրամյանը ակտիվ կեր-
պով մասնակցում էր Ուկրաինայի մայրաքաղաքի շրջանում մղվող
կռիվներին: Նենդ թշնամին կատաղորեն հարձակվում էր: Սովե-
տական Բանակը ստիպված էր լինում նահանջել, թողնելով մեր
զյուղերն ու քաղաքները: Պաշտպանական մարտերում զնդապետ
Բաղրամյանը հանդես բերեց ռազմական հմտություն և վարպե-
տություն: Կառավարությունը նրան շնորհեց ղեկերալ-մայորի կո-
չում: 1941 թ. նոյեմբերին ղեկերալ Կլեյստի զորքերը հանկարծա-
կի հարձակումով զավթեցին Ռոստովը: Գերմանական հրամանա-
տարությունը նպատակ էր դրել Ռոստովի մոտից անցնել Դոնը
և թափանցել Հյուսիսային Կովկաս, դրանով իսկ թուլացնել Մոսկ-
վայի մոտ սովետական զորքերի պաշտպանությունը: Հարավ-
արևմտյան ուղղությամբ զորքերը Գերադոլն Գլխավոր հրամանա-
տարությունից առաջադրանք ստացան ազատագրել Ռոստովը

և հետ մղել գերմանական բանակին Դոնի սահմաններից: Այդ առաջադրանքը կատարելով էին զբաղված և Ռոստովի ռազմաճակատի զեկավարները: Նրանց մեջ էր նաև գեներալ-մայոր Բաղրամյանը¹, Ռոստովի օպերացիային մասնակցելիս կատարած կարևոր աշխատանքի համար Բաղրամյանը արժանացավ հրամանատարության բարձր գնահատականին: Այնուհետև նա փոխադրվեց Մոսկվայի ռազմաճակատը:

Սովետական բանակները պատրաստվում էին անցնելու վճռական հարձակման Մոսկվայի մոտ՝ գերմանա-ֆաշիստական զորքերին ջախջախելու համար: Բաղրամյանն այդ հռահրուն նախապատրաստության մեջ է մտնում: Ելեցի ուղղության վրա կազմվում է զորքերի հատուկ շարժուն խումբ, որը մտնում էր Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի կազմի մեջ: Բաղրամյանը նշանակվում է զորքերի հատուկ շարժուն խմբի շտաբի պետ²: Բաղրամյանը ուռա, ուկրաինացի, բելուուս իր գինակիցների հետ միասին վերախմբավորում է զորամասերը, գիշերները աննկատելիորեն շարժվում առաջ, նոր ելման դիրքեր է գրավում Ելեցի ուղղությամբ: 1941 թվականի դեկտեմբերի 5-ին ամեն ինչ պատրաստ էր վճռական գործողությունների համար: Գերագույն հրամանատարության հրամանով Մոսկվան պաշտպանող Սովետական Բանակը դեկտեմբերի 6-ին անցավ հարձակման: Հարձակման անցան նաև Բաղրամյանի գինկորական խմբի զորամասերը:

Ընշամին կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս: Մինչև դեկտեմբերի 9-ը, շորս օր շարունակ կատաղի մարտեր էին մղվում Ելեցի համար: Հիտլերյան զենեերայներ Մատերները և Ֆոն Սիկստը իրենց դիվիզիաներով ամուր կառչել էին Ելեցի դիրքերին և չէին ուզում նահանջել: Հարավ-արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի հատուկ խումբը դեկտեմբերի 9-ին ջախջախեց Ելեցում գտնվող հիտլերյան զորքերի խմբին և ազատագրեց Ելեց քաղաքը: Բաղրամյանի զեկավարած շտաբը Ելեցի շրջանում մղված մարտերի մասին գրել է. «Ընշամին թողել է իր գինկորների 12 հազար դիակ: Գրավվել է 90 թնդանոթ, 155 տկանանետ, 200 զնդացիր, 2000 ավտոմեքենա, և շատ ուրիշ ռազմավար»: Այդ մարտերի մասին Սովետական ինֆորմյուրոն հաղորդեց «Ալերջին ժամ»-ում³:

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ. ֆ. 9, գ. 7, թ. 71

² Նույն տեղում:

³ «Правда», 1941 թ., 10 դեկտեմբերի:

Բաղրամյանը ջանքեր չէր խնայում և իր գիտելիքները գործի էր դնում իրեն տրված հատվածում զորքերի հաջողություններն ավելի ծավալելու, հարձակումը շարունակելու համար։ Այդ հարձակողական մարտերում Բաղրամյանը հանդես բերեց ռազմական արվեստի կիրառելու հմտություն։ ՍՍՌՄ Ժողովրդական կոմիսարների Սովետը 1941 թ. դեկտեմբերի 27-ի որոշմամբ Իվան Բրիտափորի Բաղրամյանին շնորհեց գեներալ-լեյտենանտի կոչում։ Միաժամանակ Բաղրամյանը նշանակվեց Հարավ-արևելյան ռազմաճակատի շտաբի պետ։ Այդ պոստում գեներալ-լեյտենանտ Բաղրամյանը լարված, անձնվեր աշխատանք ծավալեց՝ իրեն տրված նոր առաջադրանքները պատվով կատարելու համար¹։

Մոսկվայի համար մղված մարտերի տարբեր էտապներում իրենց քաջագործություններով աչքի ընկան նաև բազմաթիվ հայ սպաներ, կրտսեր հրամանատարներ ու շարքային զինվորներ։

Ահա նրանցից մեկը, Ներսես Բալոյանը։ Զանգեզուրի խնձորենի գյուղը շատ սպաներ է տվել, բայց նրանց մեջ Ներսես Բալոյանը հատուկ տեղ է գրավել իր մարտական գործերի շնորհիվ։ Բալոյանը դաստիարակվել է Սովետական Բանակում, ուսւ գինվորների և հրամանատարների շրջապատում։ Մոսկվայի պաշտպանության ծանր օրերին Բալոյանը հանդիսանում էր մի ստորաբաժանման հրամանատար, որը մասնակցում էր Նարո-Ֆոմինսկի շրջանում մղվող կռիվներին։ Թե ինչպես էր անվեհեր հրամանատարը կազմակերպում իր զինվորներին և կռվի տանում, ինչպես անձնական օրինակով ոգևորում էր մարտիկներին, այդ մասին պատմում է գեներալ-մայոր Ա. Լելչուկովը իր մի հոդվածում։ Բերենք այդ ընդարձակ հոդվածից մի փոքրիկ կտոր։

«Են հիշում եմ այսպիսի դեպք. Նարո-Ֆոմինսկի համար մղվող մարտերի ժամանակ մեր զորամասերի վրա հակազորահի նետվեցին հակառակորդի ավտոմատավորները։ Նրանց երևալն այնքան անսպասելի էր, որ մարտի կենտրոնական հատվածում մեր մի քանի անփորձ մարտիկներն սկսեցին նահանջել։ Զորամասի հրամանատար, փոխգնդապետ Բալոյանը, որ իր դիտակետից հետևում էր մարտի զարգացմանը, արագորեն գնահատեց իրադրությունը։ Նա հասավ գլխավոր մարտի դաշտը։ Նրան դեմ-հանդիման փախչում էին առանձին մարտիկներ։ Բալոյանը կանգնեցրեց փախչողներին, բարձրացրեց ձեռքը և բարձր բացագանչեց. «Տղաներ, վա-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 9, դ. 7, թ. 8-9։

խեցա՞ք ավտոմատավորներին, Ով վախենում է աչտակ, ինձ մոտ»։ Նրա աչքերն առկաջում էին վճռականությամբ։ Քամին ծածանում էր նրա պլաշչի փեշերը։ Այդ մարդը, որ մենակ կանգնել էր բաց տարածության մեջ՝ ավտոմատավորների կրակի առաջ, թվում էր, թե դատապարտված է։ Բայց նրա հաստատուն ձայնը և ամուր ձեռքը ռազմիկներին մարտի կանչեցին։ Մի երկու բուպեից հետո նրա շուրջը երևացին մի խումբ մարդիկ։

— Այնքան էլ սարսափելի չէ, — կրկնեց Բալոյանը մի քանի անգամ, — այնքան էլ սարսափելի չէ, ահա տեսնո՞ւմ եք։ Երեք-չորս բուպեից հետո մի քանի տասնյակ մարտիկներ Բալոյանի ղեկավարությամբ «ուռա» բացազանչություններով գրոհեցին հակառակորդի վրա։ Այդ ժամանակ կոմիսարը կարդի բերեց ամբողջ տատանված զորամասը և նրան նետեց մարտի։ Առաջադրանքը կատարվեց»¹։

Այդ միայն մի էպիզոդ է, Բալոյանի կյանքի մի քանի բուպեների պատմությունը։ Իսկ նրա կյանքի այն օրերը, երբ նա մասնակցում էր Մոսկվայի պաշտպանությանը, հարուստ են նման էպիզոդներով։ Միավորման քաղաքների հանձնարարությամբ ռուս զրոզ Յուրի Կրյուկովը հավաքել էր Բալոյանի մարտական գործերի մասին նյութերի մի մասը և գրել մի գրքուկ «Ներսես Բալոյան» վերնագրով, որը լույս է տեսել ռազմաճակատում միավորման քաղաքների հրատարակությամբ։ Այդ գրքուկի մեջ ցույց է տրվել Բալոյանի և նրա մարտական ռուս ընկերների համերաշխությունը, փոխադարձ սերը և նրանց նվիրվածությունը սոցիալիստական Հայրենիքին։

Դրքում նկարագրված է, թե ինչպես հրամանատարական կետից ոչ հեռու, ականի բեկորով խփված ընկնում է շտաբի պետի օգնականը։ Ձեկույց է ստացվում, որ 100—150 մետրի վրա հայտնվել է ֆաշիստական ավտոմատավորների մի խումբ։ Դրությունը բարդանում է ճակատային դժի վրա և թևերում։

Հենց որ մարտն սկսվեց՝ հրամանատար Բալոյանի համար պարզվեց, որ նրա ստորաբաժանման ձեռքումն է զորամասի դիրքերի բանալին։ Թշնամին կարող է խփել թևերին, կիրճի խրվել ստորաբաժանումների մեջ, ավտոմատավորների ջոկատներ կողարկի թիկունքը։ Բալոյանին հայտնում են, որ նրա ստորաբաժանումը պետք է հնարավորություն տա ամբողջ զորամասին՝ վերախմբավորվելու։

¹ «Красная Звезда», 1 мая, 1942 г.

Բալոյանն անձամբ մի խումբ մարտիկների գլուխն անցած զնում էր առաջավոր դիծը: Նա մնացած մարդկանց դասավորում է դիտելու համար հարմար կետերում: Նա չէր ասում. «Կիւմենք մինչև վերջին փամփուշտը»: Դա ինքնին հասկանալի էր: Բալոյանն աչքելում է իր զլխավորած մարտիկներից ամեն մեկին, նրանց հետ նշան բռնում, հարվածում էր թշնամուն: «Էլի մեկին, էլի մեկին», — ասում էր Բալոյանը՝ նստելով մերթ այս, մերթ այն մարտիկի կողքին, ցույց տալով նրանց ամենահարմար նպատակակետը:

Բալոյանը կրակում էր ու պաշտպանվում: Թշնամու զնդացիորդ տնվում էր Բալոյանի հրամանատարական կետից ոչ ավելի, քան մի երկու տասնյակ մետր հեռու: «Գոնե մի ժամ ես դիմանանք», — մտածում էր Բալոյանը:

Նա վերցնում է սղանված մարտիկի ձեռքից ընկած հրացանը, ցած է գլորում գերմանացի զնդացորդին: Բալոյանը շարունակում էր զիմադրել ֆաշիստական զնդացորդների կրակին: Այդ պահին գեպի հրամանատարական կետն է շարժվում խիղախ զենդացորդ Բիրյուկովը: Սի հերթադարիով շարքից հանելով թշնամու զնդացրային անձնակազմը՝ նա խլում է զնդացիորդ, փամփուշտները և հասնելով Բալոյանին, վենքը հաստատում է ամենահարմար դիրքում: Էլի մի քանի րոպե, և Բալոյանի զլխավորած մարտիկների խումբը, օժանդակ ուժեր ստանալով, հանկարծակի դրոհի նետվեց հակառակորդի դիրքերի վրա¹:

Մոսկվայի մատուցյներում, ճակատի մի ուրիշ հատվածում կռվում էին վաշտի հրամանատար լեյտենանտ Պոպովը և վաշտի քաղղեկ Բադալյանը: Այդ երկու մարտական ընկերները ղեկավարում էին մոտոհրաձգային մի զումարտակ, որը կռվում էր տանկային մի բրիգադի կազմում: Հարձակման նախօրյակին, մի օր, կես գիշերին, հետախույզները բերին գերմանացի զերուն՝ «լեզու»: Պոպովը և Բադալյանը նայում էին իրար, սակայն նրանցից ոչ մեկը չէր կարողանում պերու հետ խոսել գերմաներեն: Քաղղեկ Բադալյանին նայելով, Պոպովը ասում է. «Մենք ձեզ հետ շատ ուշ ենք սկսել գերմաներեն սովորել, բարեկամ. հիմա ի՞նչ անենք սրա հետ»: «Հարկավոր է անմիջապես ուղարկել շտաբ, այնտեղ կխոսեն», — ասում է Բադալյանը: Գերին ուղարկվում է շտաբ:

Վաշտում կռիվել, աճել էին փորձված զինվորներ: Նրեկոյան, երբ մարտեր չէին մղվում, մարտիկները հավաքվում էին և լսում

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 103, թ. 1—23:

Բաղալյանին: Նա խոստում էր մարտիկներին հասկանալի լեզվով, սրտակից: Հավագույն մարտիկները մտնում էին պարտիայի մեջ: Հենց ինքը, լեյտենանտ Պոպովը Մոսկվայի մոտ մղվող կռիվների օրերին մտավ պարտիայի շարքերը որպես թեկնածու Քաղզեկ Բաղալյանը և հֆրեյտոր Կոչերդինը աշխույժ երգում էին և զվարճացնում վաշտի մարտիկներին: Այդ վաշտի և նրա ղեկավար Պոպովին ու Բաղալյանի մասին մի հետաքրքրական արձակ պոեմ է ստեղծել ռուս նշանավոր դրող Վ. Ստավսկին: Նա Մոսկվայի պաշտպանության օրերին մի քանի անգամ այցելել է Պոպովին ու Բաղալյանին, հենց մարտական իրադրության մեջ տեսել նրանց կյանքը, պաշարը, նրանց ինտերնացիոնալ կոլեկտիվի մարտական գործերը և այդ ամենը վերարտադրել իր «Վաշտի հրամանատար» ակնարկում¹:

Ն Ապասի Մանուկյանը Մոսկվա էր գնացել լենինական քաղաքից, ուր նա առաջներում աշխատել էր որպես բրիգադիր՝ գործարաններից մեկում: Դառնալով Սովետական Բանակի հրետանավոր, Մանուկյանին փնտրվեց կռվել Մոսկվայի մատուցյցներում: Հրետանային այն դիվիզիոնը, որ գտնվում էր Մանուկյանի հրամանատարության ներքո, կոչվում էր Մոսկվայից արեմուտք գտնվող մի հաստվածում: Այդ դիվիզիոնի վրա շարժվում էին գերմանական տանկերը: Ռշնամու արևի բեկորը դիպչում է դիվիզիոնի հրամանատար Մանուկյանին: Բայց վերքը թեթև էր: Մանուկյանը անտրտունջ կրում է ցավը և չի հեռանում դիվիզիոնից: Հրետանավորները դիշեր ու ցերեկ կրակ են տեղում հակառակորդի հարձակվող տանկերի վրա: 1941 թ. նոյեմբերին ծավալված թեժ մարտերից մեկի ժամանակ Մանուկյանը նորից փրավորվում է: Այս անգամ մարտիկներն իրենց հրամանատարին տեսնում են զրեթե մահամերձ փնտրվում: Նրան փոխադրում են սանկայան: Դիվիզիոնը շարունակում է կռվել թշնամու դեմ: Ապաքինվելուց հետո Մանուկյանը նորից շարք է վերադառնում և մասնակցում մարտերին: Այս անգամ նա արդեն կռվում էր Ռժեի ուղղությամբ: Նրա մեկնում է Ռժեի ճակատը, նրան արդեն շնորհում են մալորի զինվորական կոչում:

Մալոր Մանուկյանը նշանակվում է հրետանային զորամասի շտաբի պետ: Ռժեի վրա դրոհող սովետական զորքերը առաջադրանք էին ստացել ձեռքից թշնամու պաշտպանությունը: Մալոր

¹ В. Ставский, Фронтовые записки, Госполитиздат, 1912, стр. 254—277.

Մանուկյանի հրետանավորները նույնպես հրաժան էին ստացել, մասնակցել այդ հատվածում մղվող կռիվներին: Մանուկյանի և նրա հրետանավորների մղած մարտի մի էպիզոդին նվիրված հոդվածում գրված է.

«Մանուկյանն ամբողջ դիշերը չքնեց: Լուսաբացից առաջ նա ավարտեց հրետանային մարտկոցների պատրաստությունները: Մարտկոցներից մեկը պետք է կրակ վարեր բաց դիրքերից թշնամու ուշադրություն իր վրա գրավելու համար. մյուս մարտկոցները պետք է փողարկված դիրքերից հարվածեին հակառակորդին... լուսաբացին հրետանային հարձակման հրաման տրվեց: Գիշերային յոթնյոթը խախտեցին Մանուկյանի հրետանավորները: Հակառակորդի ամրությունները ավերվում էին սովետական հրետանու արկերի հարվածներից»: Թշնամին Դիմադրում էր: Կատաղի մարտեր բռնկվեցին սովետական զորամասերի և դիմադրող գերմանացիների միջև: «Շուտով հայտնի դարձավ, որ մարտկոցներից մեկն ընկել է շրջապատման մեջ: Թշնամին մեծ խմբով գրոհում էր շրջապատված մարտկոցի դիրքերը: Առանց տատանվելու մայոր Մանուկյանը շտապեց դեպի մարտկոցը: Թշնամու զնդակների տակ նա սողալով անցավ անտառը, իջավ կածաններով և հայտնվեց մարտիկների մեջ: Հրետանավորները մայոր Մանուկյանի հետ միասին ութ ժամ դիմադրեցին թշնամու գրոհներին: Անհավասար մարտում Մանուկյանի հրետանավորները խփում են հակառակորդի 3 տանկ, ոչնչացնում 240 զինվոր ու սպա: Երեկոյան օգնության եկած սովետական զորամասերն ազատում են շրջապատման մեջ մարտնչող հրետանային մարտկոցը: Մարտի վերջանալու ժամանակ թշնամու արկը պայթում է մարտկոցի մոտ և ծանր վիրավորում քաջարի մայոր Մանուկյանին: Արկի քեկորներից Մանուկյանն ստացել էր յոթ վերք»¹:

Մոսկվայի համար մղված մարտերում անձնազոհ սխրագործություն կատարող սպաներից մեկն էլ Հայկ Ղազարյանն է: Մայոր Հայկ Ղազարյանը հրետանային զորամասի հրամանատար էր: Ղազարյանի պաշտպանած հատվածում թշնամու զեմ մարտեր էին մղում սպա Գորոխովի տանկիստները: Մոսկվայի մոտ մեր զորքերի հարձակման նախօրյակին Ղազարյանի և Գորոխովի ստորաբաժանումները հետևակի ստորաբաժանումների հետ միասին, հարձակման են անցնում: Թշնամուն հետապնդելու և ջախջախե-

¹ «Բանվոր», Լենինական, 13 հուլիսի, 1943 թ.:

լու համար Ղազարյանի հրետանավորները հաղթահարում էին ցուրտը և ձյունը: Թնդանոթները կրակելով առաջ էին տանում և օժանդակում տանկիստներին ու հետեակայիններին:

Մեկ անգամ էլ Ղազարյանի հարեան Գորոխովի տանկային ստորաբաժանումը շատ առաջ է գնում և թափանցում մի բնակավայր, մարտի բռնվելով աչնտեղ գտնվող գերմանացիների հետ: Հակառակորդը, ուժեղ դիմադրություն ցույց տալով, նոր ուժեր է մտցնում մարտի մեջ և շրջապատում է բնակավայրը թափանցած գորոխովցիներին: Գորոխովի մարտիկները պաշտպանություն բռնելով, օրհասական մարտ են սկսում թշնամու դեմ: Շրջապատման օդակր սեղմվում է: Բայց սովետական դուլցագուններն առանց բնկձվելու, արիաբար դիմադրում էին, ծանր կորուստներ պատճառելով ֆաշիստներին: Մայրը Ղազարյանը հրամայում է հրետանավորներին ձեռք նստել և հեծյալների մի ջոկատ կազմելով, հանկարծակի գրոհել բնակավայրը, ձևվել շրջապատման օդակր, օդնե: Գորոխովցիներին: Հեծեյազորայինների գրոհը հաջող է անցնում: Ղազարյանի ռազմիկները ձևվում են թշնամու օդակր և միանում շրջապատման մեջ կռվող իրենց տանկիստ բնկերներին: Բայց կատաղի թշնամին գրոհում էր ավելի մոլեգին: Գորոխովը ծանր վիրավորվել էր: Սկսվում է ձեռնամարտ: Ղազարյանի հեծյալները համարձակորեն հարձակվելով, սրահարում էին ֆաշիստական զավթիչներին: Շրջապատման օդակր ձևվում է: Տանկիստներն օդնություն ստանալով, նոր թափով մարտեր են սկսում, հետապնդելով նահանջող գերմանացիներին:

Երբ բնակավայրն արդեն ազատագրված էր, Գորոխովը որոնում է Ղազարյանին, որն այնպես հերոսաբար մարտի նետվեց և փրկեց բնկերներին: Նա նկատում է, որ այդ բնակավայրի փողոցներից մեկում մի խումբ մարդիկ են հավաքվել: Մոտենալով, նա տեսնում է կենտրոնում փռված Ղազարյանին: Մայրի ազնուտանտ Դորոֆեեր, գրկելով սիրելի հրամանատարի վիրավոր զուլը, զուրկություն էր նրան. Դորոֆեերի աչքերն առկալծում էին վրեժի ու ցասման կրակից: Ղազարյանը մի պահ բաց անելով աչքերը, տեսնում է իր առջև կանգնած Գորոխովին. «Լավ էր Գորոխով, շատ լավ էր. գյուղը ետ խլեցինք, բայց... կյանքս...»: Ղազարյանը փոխադրվում է սանկայան, որտեղ մահանում է: Գնդի մարտիկները մի վշտալի նամակ ուղարկեցին էջմիածին՝ Հայկ Ղազարյանի կնոջը: Այդ նամակի մեջ ասված է. «Փառք մայրը Ղազարյանին, որը զոհվեց մարդկության ստոր թշնամի ֆաշիզմի դեմ հերոսա-

կան դոտեմարտի ժամանակ: Մենք նրան հիշում ենք որպես մեր զնդի մարտիկների հերոս, լավագույն հրամանատարի...»¹:

Մայրո Ղազարյանի ղոհվելու առթիվ էջմիածին ուղարկած նամակը լայն արձագանք գտավ հերոսի հայրենակիցների մեջ: Էջմիածնի աշխատավորները, լսելով Ղազարյանի քաջագործությունների մասին, կրկնապատիկ ակտիվությամբ էին աշխատում. ուղմաճակատ ուղարկած պատասխան նամակում նրանք մարտիկներից պահանջում էին շինայել կյանքը հարապատ Մոսկվան պաշտպանելու համար:

Մոսկվայի պաշտպանության մարտերի մի ուրիշ հատվածում աչքի ընկավ փոխգնդապետ, կոմունիստ Համբարձում Մելիքյանը: Հանդիսանալով հետևակային զորամասի հրամանատար, Մելիքյանը Մալոչարոսլավեցի շրջանում համառ դիմադրություն էր կազմակերպում հակառակորդի տանկերին: Իսկ երբ Սովետական Բանակն անցավ հարձակման, Մելիքյանի զորամասը նույնպես դուհի նետվեց: Հակառակորդը, ամրանալով Մալոչարոսլավեց քաղաքում, ուժեղ դիմադրություն էր ցույց տալիս: Մելիքյանը առաջադրանք ստացավ իր ստորաբաժանումներով թափանցել հակառակորդի թիկունքը, թուլացնել նրա դիմադրությունն այդ հատվածում: Մելիքյանը հաջողությամբ կատարեց առաջադրանքը: Նրա ստորաբաժանումները, միավորման մյուս զորքերի հետ միասին, գրհեցին հակառակորդի վրա և մասնակցեցին Մալոչարոսլավեց քաղաքի ազատագրմանը: Այդ մարտերում աչքի ընկնելու համար Համբարձումն արժանացավ «Կարմիր դրոշի» շքանշանի:

Այսպիսով, սովետական բազմազգ բանակի ղեներալների և սպաների շարքում Մոսկվայի համար մղվող մարտերում ակտիվ մասնակցություն են հանդես բերել հայ ղեներալները և սպաները:

Գեներալների և սպաների օրինակով ակտիվորեն մարտնչում էին նաև սերժանտները և շարքային ղինվորները: Նրանք հանդես էին գալիս որպես իրենց եղբայրների արժանավոր զինակիցներ, նրանց հետ միասին մասնակցում էին մայրաքաղաքի պաշտպանությանը:

Կապավոր Գառնիկ Հակոբյանը 20 տարեկան էր, երբ նրան վիճակվեց կռվի մեջ ընկնել Մոսկվայի մոտ, 1941 թ. աշնանը: Նա ավարտել էր Նրեանի մանկավարժական ուսումնարանը, դաստիարակվել էր լենինյան կոմունիստական երիտ. միության շարքե-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, գ. 10, թ. 41—42:

րում: Հակոբյանը ծառայում էր այն միավորման ստորաբաժանումներից մեկում, որոնց կովի էր տանում գններալ Բելովը: Գառնիկ Հակոբյանը ամենաթեժ մարտերի մեջ զննում էր դիրքից-դիրք և կապ ստեղծում ստորաբաժանումների միջև: Հակոբյանը շուտով աչքի ընկավ իր խիզախությամբ և ճարպկությամբ: Նրան ընտրեցին ստորաբաժանման կոմերիտական կազմակերպիչ: Նա օրինակելիորեն կազմակերպեց կոմերիտական աշխատանքը մարտում: Զորամասի բոլոր կոմերիտականներն էլ կովում էին հերոսաբար: Կաշիրա քաղաքի շրջանում տեղի ունեցած մի ճակատամարտում ամբողջ զորամասը աչքի ընկավ: Այդ մարտերում կոմերիտական Գառնիկ Հակոբյանը կատարեց նշանավոր սխրագործություններ, որոնց համար հրամանատարությունը շատ քաջերի լիվում նաև նրան պարգևատրեց: Գեներալ-մայոր Կազբինցեը այդ առթիվ մի շնորհավորական նամակ է ուղարկել Հակոբյանին: Նամակում տալիս է.

«Կոմսոմոլի աշխատանքը հմտորեն կազմակերպելու, մարտերում հանուն Սովետական Հայրենիքի ցուցաբերած հերոսության համար, դուք պարգևատրված եք Լենինի և Կարմիր Աստղ շքանշաններով: Շնորհավորում եմ Ձեզ, կառավարական բարձր պարգևի համար և հայտնում եմ շնորհակալություն, կոմերիտական աշխատանքը լավ կազմակերպելու համար»¹:

Մոսկվայի պաշտպանության համար մղված մարտերում կատարած սխրագործություններով աչքի ընկավ կոմերիտական Հայկ Շադունցը: 1941 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Շադունցը կատարեց մարտական գործերի մի այնպիսի շարք, որոնց մասին խոսում էին միավորման բոլոր զորամասերում: Թշնամու տանկերի մի խումբ հարձակվում է Շադունցի զորամասի դիրքերի վրա: Ֆաշիստական տանկերը բոլորովին մոտենալով մեր զինվորների դիրքերին, Բնդանոթներից ու զնգացիլներից ուղիղ կրակ են տեղում ամեն մի շարժուն առարկայի, ամեն մի դիրքի վրա: Շադունցը այդ պահին իր հրանոթից կրակ է բացում ֆաշիստական առաջապահ տանկի ճակատին: Տանկի դրահը ձեղրվում է: Ֆաշիստական երեք տանկիստ, կաթինից դուրս ցատկելով, փորձում են թաքնվել և դիրք բռնել: Շադունցը մի քանի րոպեում ֆաշիստական տանկերի ու ականաձիգների ղեմ կրակում է ութսուն արկ, ձախողում տանկերի դրահը, հնարավորություն է տալիս հետևակային ստորաբաժանմանն սուսաջ դնալու:

¹ „Красноармейская Правда“, 16 сентября, 1944 г.

Դեկտեմբերի լույս 2-ին հակառակորդը նորից գրոհի է ձեռնարկում: Հաշվի առնելով նախորդ օրվա փորձը, հրամանատարը ստորաբաժանման դիրքերի առջևի գծում դրել էր երկու հրանոթ՝ Գրոմիշեկներ և Շադունցիներ: Նրանց մարտկոցին պատկանող մյուս երկու հրանոթները տեղավորել էին խորքում:

Երբ թշնամու տանկերը խիստ շարասյուններով երևացին, պարզվեց, որ քսանից ավելի զրահամեքենաներ էին շարժվում դեպի մեր զորամասի դիրքերը: Տանկերի գեմ առաջինը կրակ է բացում Գրոմիշեկի հրանոթը: Բայց նա շուտով լուում է: Թշնամին նկատելով Գրոմիշեկի հրանոթի տեղը, առաջին իսկ կրակոցով սպանում է նրան, իսկ հրանոթը շարքից դուրս է գալիս: Շադունցի հրանոթը այդ հատվածում մնում է մենակ: Հակառակորդը կրակը կենտրոնացնում է նրա դեմ: Շադունցը իրեն չի կորցնում: Նա հրանոթի անձնակազմի մարտիկներին սիրտ է տալիս և կայունության մի ամբողջ օր շարունակում է դոտեմարտը ֆաշիստական տանկերի դեմ¹: Շադունցի հրանոթի անձնակազմի բոլոր մարտիկներն իրենց հրամանատարի հետ միասին ջարդում են ֆաշիստական առաջին տանկը: Այնուհետև երկրորդը, երրորդը, փախուստի են մատնում թշնամու մեքենաների մարտակարգը: Թշնամին սրոշ ընդմիջումից հետո նորից է վերսկսում տանկերի գրոհը, բայց ահա Շադունցի հրանոթի ևս մի հաջող, դիպուկ կրակոց և դերմանական մի տանկ ևս խփվում ու կանգ է առնում:

Շադունցը պարծենում էր հրանոթի նշանառու եֆրեյտոր Բորիս Եգորևիչ Բարանովի սխրագործությունը, որի արկը երբեք չէր վրիպում: Նրա կողքին գործում էր լցնող Վասիլի Պետրենը, որը երբեք չէր ուշանում, ճշտությամբ էր կատարում իր պարտականությունը: Հրանոթի 4-րդ համարի մարտիկ Կոնըր ամենակրիտիկական բուպեներին անդամ սառնասրտորեն, ճշգրտությամբ դեկավարում էր հրանոթի նշանոցը: Մարտի թեժ պահին թշնամու արկի բեկորը խոցում է անձնակազմի կարմիրբանակային Պանկրատովին, իսկ Կոնըր արշուճվա վայր է ընկնում գետնին: Ստեղծվում է վտանգավոր դրություն: Այդ ժամանակ հրանոթի գլխին է գալիս մարտկոցի կոմիսար Սանժանը: Նա օգնություն է կազմակերպում Շադունցի հրանոթին: Այդ պահին թշնամին նորից ուժեղացնում է գրոհը: Ֆաշիստական տանկերը բոլորովին մոտենում են Շադունցի հրանոթին: Եվ կամքի հսկայական ուժ գործադրելով, երի-

¹ Сборник «Комсомо́л в боях за Родину», Москва, 1942, стр. 66—67.

տասարդ հրետանավորները ուղիղ նշանառությամբ խփում են երեք տանկ, ցրելով թշնամու մարտակարգը: Ֆաշիստները, ճիգեր գործ դնելով, կառավարի կրակ են տեղում Շաղունցի հրանոթի վրա: Մարտկոցի հրամանատար լեյտենանտ Զեմիլյակովը նկատելով այդ վիճակը, օգնություն է կազմակերպում Շաղունցի թնդանոթի անձնակազմին, հասցնում են արկեր: Զոհված ընկերներին փոխարինում են մյուս մարտիկները և Շաղունցի հրանոթի ու ֆաշիստական տանկերի միջև մղվող կատաղի մարտը շարունակվում է նաև ղեկոսմբերի 2-ի ամբողջ օրը. նշանառու եֆրեյտոր Բարանովի Տշգրիտ նշանառությամբ օրվա վերջում հրանոթի հարվածից խփվում են ֆաշիստական շորրորդ և հինգերորդ տանկերը: Եվ երբ այդ տանկերից դուրս են գալիս ֆաշիստական զինվորները, Շաղունցի հրանոթի անձնակազմի մարտիկները նրանց վրա են թափում նռնակ-նռնակի ետեից: Դեկտեմբերի 2-ի Երեկոյան մարտը ավարտվում է հաղթանակով: Դեպի Մոսկվա ֆաշիստական տանկերը Շաղունցի հրանոթի դիրքերի վրայով ղկարողացան անցնել:

«Մարտից հետո ավագ սերժանտ Հալի Ավագի Շաղունցին շնորհից կրտսեր լեյտենանտի կոչում: Նա ընդունվեց Կոմունիստական պարտիայի շարքերը: Շաղունցը պարգևատրվեց «Կարմիր դրոշի» շքանշանով»¹:

Մենք բերեցինք շարքային մարտիկներ Հակոբջանի և Շաղունցի մարտական կյանքի երկու օրվա էպիզոդները: Նման օրինակները շատ են: Դրանք ցույց են առնիս, որ շարքային հայ զինվորները Մոսկվայի համար մղված մարտերում մասնակցում էին նույնպիսի անվեհերությամբ և քաջությամբ, ինչպես ղեկերալները և սպաները:

Մոսկվայի պաշտպանության համար մղված մարտերում շատ սխրագործություններ կատարեցին նաև քաղաքացիական մասնագիտության մարդիկ, ուսանողներ, զինակալներ և ուրիշ ընկերներ, որոնք գրվեցին աշխարհազորականներ կամ կոմունիստական զոմարտակների մարտիկներ: Բազմազան մոսկվացիներ, ոչազանցիներ, յարսավոյցիներ, իվանովցիներ, տուլացիներ, օրյոլցիներ և Սովետական Ռուսաստանի այլ քաղաքներից ու գյուղերից եկած բազմազան աշխատավորներ, որ մինչև պատերազմը զբաղված էին խաղաղ աշխատանքի պրոֆեսիաներով, աշխատանքային գործիքները թողնելիս և մտան Մոսկվայի պաշտպանների

¹ Сборник „Комсомо́л в бо́ях за Ро́дину“, Москва, стр. 66, 1942.

շարքերը: Մոսկվայի բուշեիկները գնում էին մայրաքաղաքի պաշտպանների առաջին շարքերում: Ամեն ռաշոն գեռես պատե-
րազմի առաջին օրերից ձեավորել էր իր աշխարհագրական ջո-
կատները:

1941 թ. հոկտեմբերի 13-ին և 14-ին ըստ ռաշոնների սահմա-
վեցին նաև կոմունիստական-բանվորական գումարտակներ: Հա-
զարավոր ռուս բանվորներ դիմում էին Մոսկվայի պարտապաշտ-
ման և զինվորական կոմիսարիատներին՝ կամավոր կերպով ռազ-
մաձակատ մեկնելու համար: Խոյ ու մնում էր Մոսկվայում, աշ-
խատում էր երեք-չորս հոգու փոխարեն: «Բլվում էր, թե ամբողջ
քաղաքը անցել էր զորանոցային դրովյան: Մարդիկ քնում էին
իրենց դորժարաններում, օրական 2—3 ժամ, առանց վրայի շորե-
րը հանելու»¹: Մոսկվացիները զենք էին ձուլում բանակի համար:

Մոսկվայի պաշտպանության օրերին իրենց քաղաքացիական
պրոֆեսիան զինվոր-մարտիկի պրոֆեսիայով փոխարինողների մեջ
կային ոչ քիչ հայեր, գերազանցապես կոմունիստներ, որոնք մայ-
րաքաղաքում կամ սովորում էին, կամ գիտա-հետազոտական աշ-
խատանք կատարում, կամ էլ պարտիական-պետական ապարատ-
ներում էին աշխատում:

Դրանցից մեկը պարտիական դպրոցի ուսանող ընկ. Ա. Բաղ-
դասարյանն էր, որը մինչև ճակատ մեկնելն աչքի էր ընկնում որ-
պես ալտիվ պարտիական աշխատող և լավ սովորող: Մեկնելով
ռազմաձակատ, Մոսկվայի մատուցներում Բաղդասարյանը նշա-
նակվեց ստորաբաժանման ղինկոմ: Ամենադաժան կոիլնների ժա-
մանակ նա հանգես էր զալիս մարտիկների մոտ և նրանց մեջ
մտցնում կադմակերպվածություն: Մոսկվայի մատուցներում մըդ-
վող մի մաբոտում Բաղդասարյանը զոհվեց հակառակորդի գնդա-
կից:

Մոսկվայի համար մղվող պաշտպանության մարտերում իր
կյանքը շինայեց անվեհեր քաղաշխատող ընկ. Ս. Խաչատրյանը:
Նա Մոսկվայի պաշտպանության օրերին ընդհատեց իր գիտական
աշխատանքը և մեկնեց առաջավոր դիրքերը: Այստեղ բարձր հրա-
մանատարությունը շուտով նկատեց Խաչատրյանի կադմակերպչա-
կան ընդունակությունները և նրան նշանակեց զորամասի ղինկոմ:
Խաչատրյանը գնդի հետ միասին հերոսաբար կռվեց Տուլայի մա-
տուցներում: Այստեղ էլ նա սպանվեց թշնամու գնդակից, սակայն

¹ «Красная Звезда», 6 декабря, 1942 г.

ներս քաջարի կերպարը զնդի մարտիկների համար հանդիսացաւ որպէս բոցավառ հայրենասիրութեան օրինակ:

Մոսկվան պաշտպանելու համար ռազմաճակատ մեկնեցին Գիտութեանների ակադեմիայի փիլիսոփայութեան ինստիտուտի գիտական աշխատողների մի խումբ: Նրանց մեջ էին փիլիսոփայութեան գիտութեանների թեկնածու, Ստալինյան մրցանակի յառ-րևատ Մովսէս Գրիգորյանը, Գալուստ Օհանյանը, ասպիրանտ Միշա Գասպարյանը, Գրիգոր Կուզոլյանը և ուրիշ կոմունիստներ: Նրանք սկզբում որպէս աշխարհազօրականներ մասնակցեցին Մոսկվայի համար մղված մարտերին, այնուհետև որպէս քաղաշխատողներ բա-նակի զորամասերի կազմում կատարում էին քաղօրդասների առա-ջադրանքները, դաստիարակում մարտիկներին, անձամբ կատարում էին մարտական սխրագործութիւններ: Ահա, օրինակ՝ ասպիրանտ Միշա Գասպարյանը: Մոսկվայի մատուցներում մղված մարտերից հետո նա շարունակեց մասնակցել կռիւներին ուրիշ ռազմաճակա-տում, սրտեղ և զոհվեց մարտի ժամանակ: Մեկ ուրիշ երիտասարդ, գիտական աշխատող դառնալու ցանկութեամբ տողորված ասպի-րանտ Գրիշա Բադրամյանը Մոսկվայի պաշտպանութեան առաջին օրերից զենք վերցրեց ձեռքը: Մինչ այդ նա աշխատում էր Սեան-շինի նախագծային բյուրոյում, իսկ հետո երիտասարդ ինժեները մեկնել էր Մոսկվա՝ գիտական աստիճան ստանալու: Մտնելով Մոսկվայի պաշտպանների շարքը, մերձմոսկովյան դիրքերում նրան հանձնվեց ղեկավարել սակրավորների մի ստորաբաժանում, որը զիշիւր ու ցերեկ անդադրում աշխատում էր հակատանկային արդիւնների կառուցման վրա:

Գրեթէ նույն ճանապարհով ընթացաւ Մոսկվայի Տիմիրյազևի անվան Գյուղատնտեսական ակադեմիայի ուսանող Հովհաննես Շահումյանը: Ակարտելով Ակադեմիան, նա պատրաստվում էր գի-տական գործունէութեան համար և ահա վրա հասաւ պատերազ-մը: Շահումյանը մտաւ Տիմիրյազևի ուլոնի 10-րդ աշխարհազո-րական ջոկատը և բազմաթիւ ուրիշ գիտական աշխատողների ու դասախոսների հետ միասին դարձաւ ռազմիկ: 1941թ. սեպտեմբե-րի վերջերին Շահումյանին վիճակվեց մասնակցել Ենչայի ջըր-ջանում մղվող կռիւներին: Այնուհետև նա մասնակցեց Վոլակա-լամսկի շրջանում տեղի ունեցած մարտերին: Այստեղ, Շահումյա-նը, գտնվելով առաջավոր դիրքերում, ծանր վիրավորվեց, բայց պատվով կատարեց իրեն տրված առաջադրանքը:

Դրանք մի քանի օրինակներ են այն ակտիվ, անձնվեր մասնակցությունից, որ հանգես բերեցին հայ ժողովրդի զավակները Մոսկվայի պաշտպանության համար մղվող մարտերում:

Սովետական Միության մայրաքաղաք Մոսկվայի համար մղված ճակատամարտը Հայրենական Մեծ պատերազմի հերոսական, փառապանծ էջերից մեկն է: Այդ ճակատամարտում Սովետական Բանակը տապալեց ֆաշիստական զավթիչների՝ Մոսկվան շրջապատելու և դրավելու բոլոր պլանները, պաշտպանությունից անցնելով հզոր հակահարձակման, ջախջախեց հիտլերյան զորքերի այն միավորումները, որոնք հարձակվում էին Մոսկվայի վրա:

Մոսկվայի ճակատամարտում Սովետական Բանակը վերջ դրեց գերմանա-ֆաշիստական բանակի «անսպարտելիության» մասին հիտլերականների տարածած առասպելին, մարտերում ցույց տվեց, որ Սովետական Բանակը ոչնչացնում է և կոչնչացնի գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին, նրանցից կազատազրի սովետական երկիրը և ֆաշիստական բռնակալի լծի տակ ընկած ժողովուրդներին:

Մոսկվայի տակ մղվող հերոսական մարտերի օրերին Սովետական Բանակը թշնամուն կործանիչ հարվածներ հասցրեց նաև Դրիմում, Կերչի և Ֆեոդոսիայի մատույցներում, Ռոստովի մոտ, Լենինգրադի—Տիխվինի ռազմաճակատում:

Մոսկվայի մոտ Սովետական Բանակի հարձակումը վերածվեց Սովետական Բանակի 1941—1942 թվականների ձմեռային հարձակման, որի ընթացքում թշնամուց ազատագրվեցին ավելի քան 60 քաղաք և 11 հազար բնակավայր: Գերմանա-ֆաշիստական զորքերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում առաջին անգամ կրեցին ալդալիսի ծանր պարտություն և ջախջախվեցին սովետական զորքերի հարվածների տակ: Զմեռային հարձակման ժամանակ Սովետական Բանակը, կատարելով «մահ գերմանական օկուպանտներին» լուղունգը, ոչնչացրեց թշնամու զորքերից մեկ միլիոն մարդ:

1941 թվականի ամառվա և աշնան-ձմեռային մարտերի հանրագումարները ցույց տվեցին, որ Սովետական Բանակը և նրա թիկունքի մասին ֆաշիստական զավթիչների բոլոր հաշիվները շարաչար կերպով տապալվեցին: Մարտերում, ծանր փորձությունների մեջ երեաց Սովետական Բանակի անհաղթահարելի ուժը, սո-

վետական թիկունքի ամրությունը, մեր երկրի ժողովուրդների միասնությունը և հաղթանակի կամքը: Այդ մարտերում երևաց գերմանա-ֆաշիստական բռնակի ներքին թուլությունը, նրա ստորագիւլի ավանտյուրիստական էությունը, նրա թիկունքի անհուսալիությունը:

Մոսկովայի համար մզված ճակատամարտի օրերին Սովետական Հայաստանի աշխատավորների համախմբվածությունը, նրանց օգնությունը ռազմաճակատին, ժողովրդի լավագույն զավակների մորիլիզացիան՝ համալրելու Սովետական Բանակի շարքերը, ցույց տվեցին, որ ինչպես սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների, նրանց բոլոր նաև Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորները Հայրենիքի վրա կախված անավոր վտանգի օրերին ավելի սերտորեն համախմբվեցին Կոմունիստական պարտիայի շուրջը. Սովետական կառավարության շուրջը և ավելի ամուր, ամսասան դարձավ ժողովուրդների անխախտ բարեկամությունը:

Հայաստանի բանվորների, ղյուղացիների և ինտելիգենցիայի անձնվեր աշխատանքը թիկունքում, հայ ռազմիկների մարտերում կատարած սխրագործությունները ցույց տվեցին, որ ինչպես ՍՍՌՄ նդրաշխարհական մշուս ռեսպուբլիկաների ժողովուրդները, նույնպես և հայ ժողովուրդը անսահմանորեն նվիրված է Սովետական Հայրենիքին և պատրաստակամ է ողու մեծ ժողովրդի գլխավորությամբ անձնագոհ մարտերի ու պայքարի նետվել Սովետական Միության ամեն տեսակի թշնամիների դեմ, ակտիվորեն մասնակցել ընդհանուր հակառակորդի ջախջախմանը:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Ն

**ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԶՈՐԱՅԻՆ ԿՈՋՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԱԿԱԶՐ ՀԱՅ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԻՆ**

Մոսկվայի միտ գերմանա-ֆյաշիստական զորքերի ջախջախումից հետո Սովետական Միության ժողովուրդների առջև ծառացան նոր խնդիրներ: 1941 թ. ընթացքում մղված պատերազմը, Սովետական Միության ներքին ու միջազգային ռազմա-քաղաքական դրությունը պահանջում էր ՍՍՌՄ մեջ մտնող միութենական ռեսպուբլիկաների մարդկային և նյութական ուժերի ավելի լայն մոբիլիզացիա:

Միութենական ռեսպուբլիկաների ազդային զորային կազմավորումները հանդիսացան այդ ռեսպուբլիկաների ժողովուրդների ուժերի մոբիլիզացիայի կարևորագույն ձևերից ու միջոցներից մեկը:

Սովետական իշխանության 25-ամյա պատմությունը և Հայրենական Մեծ պատերազմի փորձը ցույց տվեցին, որ ՍՍՌՄ կազմի մեջ մտնող միութենական ռեսպուբլիկաները աճել և խոշոր նվաճումներ են ձեռք բերել ո՛չ միայն իրենց քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական զարգացման բնագավառներում, այլև ռազմական տեսակետից, ղինվորական կադրերի, սպայական կազմի, շարքային զինվորների պատրաստման գործում:

Սովետական Միության ժողովուրդների համագործակցությունը պատերազմի ընթացքում ցույց տվեց, որ սովետական ժողովուրդների ազգային տրադիցիաների ղուգակցումը ՍՍՌՄ բոլոր աշխատավորների կենսական շահերի հետ, ամենից ճիշտ քաղա-

քականությունն է, որը դուրացնում է այդ ժողովուրդների ջանքերի միավորումն ու մոբիլիզացիան, նրանց բոլոր ուժերի նպատակադրումը Հայրենիքի պաշտպանության գործին:

Դեռևս Անդրկովկասում Սովետական իշխանություն հաստատվելուց անմիջապես հետո, Կոմունիստական պարտիան խնդիր գրեց՝ ստեղծել ադրբեջանական, հայկական և վրացական ազգային զորային կազմավորումներ: Վ. Ի. Լենինը Անդրկովկասի Կոմունիստներից պահանջում էր, որ Հայաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում ստեղծվեն ազգային զորային կազմավորումներ¹, ամրապնդվեն ու հզորացվեն այդ կազմավորումները, որպեսզի նրանք, Սովետական Ռուսաստանի զինված ուժերի հետ միասին, պաշտպանեն սովետական ռեսպուբլիկաները թշնամիների հարձակումներից:

Կոմունիստական պարտիան միշտ էլ կարևոր նշանակություն է տվել Սովետական Միության մեջ մտնող ռեսպուբլիկաների ժողովուրդների դերին՝ մեր երկրի պաշտպանության գործում: Ի. Վ. Ստալինը սովորեցնում էր, որ ոչ միայն Սովետական իշխանությունն է փրկում այդ ժողովուրդներին կապիտալիզմի լծից, այլև ՍՍՌՄ մեջ մտնող ժողովուրդները Սովետների Ռեսպուբլիկան փրկում են իմպերիալիզմի ոտնձգություններից: Այստեղից էլ ելնում էր այդ սովետական ռեսպուբլիկաների զորային կազմավորումների ստեղծման անհրաժեշտությունը:

Սովետական իշխանությունը ՍՍՌՄ ժողովուրդներին ընդմիջտ փրկեց շահագործումից: Ահա թե ինչու սովետական ռեսպուբլիկաների ժողովուրդներն անվերապահ նվիրվածություն են հանդես բերում դեպի Սովետական իշխանությունը և պատրաստակամ են իրենց կյանքի գնով պաշտպանել այն:

Պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն 1923 թ. հունիսին, հրավիրելով ազգային ռեսպուբլիկաների և մարզերի պատասխանատու աշխատողների խորհրդակցություն, քննարկման էր դրել Սովետական իշխանության ազգային քաղաքականության պլատֆորմի նախագիծը: Այդ նախագիծում հատուկ բաժին էր նվիրված ազգային զորային կազմավորումներին: Ի. Վ. Ստալինը նախագծում գրել է.

«Պետք է հենց այժմ ձեռնարկել ռեսպուբլիկաներում ու մարզերում ռազմական դպրոցներ ստեղծելուն՝ որոշ ժամանակամիջո-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատոր 32, էջ 189:

ցում տեղացիներից հրամանատարական կազմ ստեղծելու համար, որը կկարողանա հետո կորիզ ծառայել ազգային զորամասեր կազմակերպելու համար»¹։ Այստեղ նշված էր, որ Վրաստանում, Հայաստանում և Ադրբեջանում արդեն գոյություն ունեն մեկական դիվիզիաներ։ Ազգային զորական միավորումների ստեղծման հարցը ուներ առաջնակարգ նշանակություն։

Այդ հարցի մասին խորհրդակցության հունիսի 10-ի նիստում աված զեկուցման մեջ Ի. Վ. Ստալինը ասել է.

«Մենք պարտավոր ենք ստեղծելու ազգային զորամասեր Իհարկե, մի օրում դրանք ստեղծել չի կարելի, բայց հենց այժմ կարելի է և պետք է ձեռնարկել ռեսպուբլիկաներում ու մարզերում ռազմական դպրոցներ ստեղծելուն՝ որոշ ժամկետում սեղանացիներից հրամանատարական կազմ պատրաստելու համար, որը կարող լինի հետո կորիզ ծառայել ազգային զորամասերի կազմակերպման համար։ Այս գործն սկսել և այն ավելի առաջ շարժելը բացարձակապես անհրաժեշտ է»²։

Ինչպես ՍՍՌՄ մեջ մտնող մյուս ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ում կենսագործվում են պարտիայի աչք ցուցումները։ Հայաստանում, դեռևս Սովետական իշխանություն հաստատման առաջին տարում ստեղծվեց հայկական զորային կազմավորում։ Նրա զորամասերը համալրեցին Սովետական Հայաստանի աշխատավորության լավագույն զավակները, որոնք զենքը ձեռքներին մասնակցել էին սոցիալիստական ռեվոլյուցիայի նվաճումները պաշտպանելու գործին։

Հայկական այդ զորամասերի ղեկավար կադրերն այն հրամանատարներն ու քաղաշխատողներն էին, որոնք Սովետական Ռուսաստանում մասնակցել էին քաղաքացիական կռիվներին։ Նրանցից շատերը ռուս ընկերներ էին, որոնք ծառայելով հայկական զորամասերում, սովորեցնում և զինվորական կադրեր էին պատրաստում։ Հայկական զորամասերը համալրած մարտիկները սովորում էին ռազմա-քաղաքական գիտելիքներ, ձեռք էին բերում փորձ, պատրաստվում էին մասնակցելու Հայրենիքի պաշտպանությանը։

1921 թ. նրանում հիմնվեց Կարմիր հրամանատարների դպրոց, որը կոչվեց նրա հիմնադրի՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի ան-

¹ Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 5, էջ 329։

² Նույն տեղում, էջ 358։

վամբ: Դպրոցում հայ ուղղմիկները սովորում էին ուսու մեծ ժողովրդի լեզուն, ուղղմական ու քաղաքական գիտելիքներ, պատրաստվում էին դառնալու Սովետական Բանակի սպաներ և քաղաշխատողներ: Դպրոցը կադրեր էր դաստիարակում գլխավորապես հայկական զորամասերի համար: Դպրոցի ուսման դասընթացին անցած երիտասարդ հրամանատարներն ու քաղաշխատողները զորամասերում շարունակում էին իրենց ուսուցումը, տիրապետում Սովետական Բանակի ստրատեգիան ու տակտիկան, չուրացնում էին դիտակցական կարգապահության սկզբունքները:

Այդ դպրոցը և հայկական զորամասերը մտնում էին Կովկասյան Կարմրագորշ Բանակի կազմի մեջ որպես նրա բազկացուցիչ մասեր: Հայկական զորամասերի ուղղմիկները համառ ուսուցմամբ չուրացնում էին 11-րդ Բանակի փառապանծ տրադիցիաները, որոնք սահմել էին սպիտակ-գվարդիական բանդաների դեմ մղված հերոսական կռիվներում՝ 1918—1921 թվականներին: Մյասնիկյանի անվան հրամանատարների դպրոցում և հայկական զորամասերում, ինչպես և Կարմիր Բանակի ուրիշ զորամասերում աճեցին փորձված զինվորական կադրեր, որոնցից նշենք զենեբալներ Անդրանիկ Ղազարյանին, Իսահակ Գասպարյանին, Նվեր Սաֆարյանին և շատ ուրիշների: Հայկական զորամասերում մարտական-քաղաքական ուսուցման ընթացքում դաստիարակվեցին այն ժամանակ զենեա հեծյալ գնդի հրամանատար՝ զենեբալ Իվան Բադրամյանը, նույն գնդի սպաներ Սերգեյ Կարապետյանը, Մուշեղ Կարապետյանը, Ներսես Բալսյանը և ուրիշներ: Գենեբալ Սարգիս Մարտիրոսյանը 14 տարի շարունակ գտնվում էր հայկական զորամասում, շտաբային-օպերատիվ ղեկավար աշխատանքներում: Այդ և ուրիշ հայ հրամանատարներ իրենց գիտելիքների պակասը հետադաշում լրացրին Մոսկվայում, Սովետական Բանակի ուղղմական ակադեմիաներում և կատարելագործեցին իրենց ուղղմական վարպետությունը:

Հայ զինվորական կադրերն արագորեն աճում էին նաև Սովետական Բանակի մշուս զորամասերում: Ռուս զինվորներից և եվրալրական ժողովուրդների զավակներից կամալեկտավորված ուղղմական դպրոցներում և զորային կազմավորումներում բազմաթիվ հայ ուղղմիկներ էին ծառայում խաղաղ շինարարության տարիներին: Նրանք ձեռք էին բերում ուղղմական փորձ և վարպետություն:

1 Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում Հայկա-

կան ՍՍՌ-ն արդեն ունենալով ազգային ղինվորական բաժնականաչափ կադրեր, որոնք հանդիսացան որպես նոր ձևավորվող ազգային զորամասերի կորիզ:

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի սեսիան պատերազմի ժամանակ օրենք հրապարակեց միութենական ռեսպուբլիկաների զորային կազմավորումներ ստեղծելու մասին: Ընկեր Վ. Մ. Մոլոտովը սեսիայում տված իր ղեկուցման մեջ ասաց. «Մեզ մոտ ներկայումս էլ Կարմիր Բանակում զոյություն ունեն ազգային զորային կազմավորումներ: Մեր բանակում կան լիտվական, լատիշական, էստոնական, վրացական, ադրբեջանական, հայկական, ղաղախական և մի քանի ալլ զորային կազմավորումներ... Այժմ... բոլոր ռեսպուբլիկաներում կան ո՛չ միայն շարքային մարտիկների կադրեր, ալլև հրամանատարական կազմի որոշ կադրեր, որոնք կարող են ղեկավարել համապատասխան զորամասերը: Այսպիսով, այժմ, միութենական ռեսպուբլիկաներում զորային կազմավորումներ կազմելը կարող է հաստատ հիմքի վրա ղրվել...»¹:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 8-րդ սեսիան 1944 թ. մարտի 18-ին օրենք ղնդունեց, որով փոփոխություններ մուցվեց Հայկական ՍՍՌ Կոնստիտուցիայի մեջ: Հաստատվեց Կոնստիտուցիայի 15-րդ հոդվածի «բ» կետի հետեյալ տեքստը.

«Հոդված 15—բ. Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկան ունի իր ռեսպուբլիկական զորային կազմավորումները»²:

Այսպիսով, Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում հայկական ազգային զորային կազմավորումների ստեղծումը ավելի կարեոր նշանակություն ստացավ և նոր ձև ղնդունեց: Այդ ղորային կազմավորումների ստեղծման, ղեկավարման և օգտագործման հիմնական հարցերը սահմանվեցին Գերագույն Սովետի սեսիայի ղնդունած օրենքով և ղրի առնվեցին ինչպես Հայկական ՍՍՌ-ի, նույնպես և միութենական մյուս ռեսպուբլիկաների հիմնական օրենքում:

Հայկական ՍՍՌ-ի և մյուս ռեսպուբլիկաների ղորային միավորումների ստեղծումը կարեոր նշանակություն ունեցավ ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամությունն է՛լ ավելի ամրապնդելու և նրանց

¹ Վ. Մ. Մոլոտով, Ձեկուցում ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետում, 1944 թ., փետրվարի 1-ին:

² Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 8-րդ սեսիայի սղաղրու-թյունը, 1944 թ., նրևան, էջ 191:

բոլոր ուժերը մոբիլիզացնելու, մեր Հայրենիքի պաշտպանությանը շաներին տրամադրելու գործում: Ազգային գործային կազմավորումների ստեղծումն ունեցավ ոչ միայն բաղաձայն, այլև կառուցողական հիմունքներ:

Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության հրամանում Ի. Վ. Ստալինը գրել է. «Միութենական ռեսպուբլիկաներում նոր զորային կազմավորումների ստեղծումը, որ նախապատրաստված է Հայրենական պատերազմի մեջ ՍՍՌՄ ժողովուրդների մարտական համագործակցության մեր պետության ամբողջ պատմության մեջ, է՛լ ավելի կամրապնդվի Կարմիր Բանակը և նրա շարքերի մեջ կմտցնի մարտական նորանոր ուժեր»¹:

Համառոտակի վերհիշելով Սովետական Հայաստանի զորային կազմավորումների անցյալը, տեսնում ենք հետևյալ պատկերը. դեռևս 1920 թվականի ամառը, 11-րդ Կարմիր Բանակի կազմում, Սովետական Ադրբեջանի տերիտորիայում ձևավորվում են հայկական զամառականներ, որոնց կազմի մեջ մտնում են Հայաստանից փախած և Ադրբեջանում գտնվող հարյուրավոր հայ բանվորներ ու զյուզադյիներ 1920 թ. նոյեմբերի 10-ին հայկական այդ դամարտականները միացվում և ձևավորվում է մի զունդ, որը հանդիսանում է Սովետական Բանակի 1-ին հայկական զունդը:

Այսպիսով, Սովետական Բանակը դեռ Հայաստան չէր մտել, բայց Սովետական Ադրբեջանի տերիտորիայում, սովետական ռուսական բանակի կազմում ձևավորվեց առաջին հայկական զորամասը: Այդ զորամասը ակտիվ կերպով մասնակցեց Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման համար մղված կռիվներին:

Սովետական Բանակի կողմից Երևան մտնելու և Հայաստանի մայրաքաղաքի ազատագրման օրն էլ հրատարակվեց հրաման «Հայաստանի Ռեյտյուցիոն Բանակի հիմունքներին» մասին:

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի հենց նոր ստեղծված ռազմական զորքերի ժողկոմատի հրամանի համաձայն, ձևավորվեց հայկական մեկ հրաձգային բրիգադը,

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, 1946, էջ 151:

կազմված մի քանի զորամասերից: Այդ բրիգադան 11-րդ Բանակի հետ միասին մասնակցեց հերոսական աչն մարտերին, որոնք մըղ-վում էին դաշնակների դեմ: 1922 թ. սեպտեմբերի 5-ին հայկական զորամասերը վերամիավորվեցին և ստեղծվեց զորաչին նոր միա-վորում՝ հայկական դիվիզիա, կազմված հետևակի, հեծելազորի գնդերից, հրետանային դիվիզիոնից և մի քանի հատուկ ստո-րաբաժանումներից:

1935 թ. դեկտեմբերին տննվեց հայկական դիվիզիայի 15-ամ-յակը: Այդ նույն ժամանակ էլ հայ ժողովրդի խնդրանքով հայկա-կան դիվիզիային տրվեց Կ. Ե. Վորոշիլովի անունը: Հաշվի առնե-լով հայկական զորաչին կազմավորումների կատարած դերը քա-ղաքացիական կռիվների ժամանակ և խաղաղ շինարարությւն տա-րիններին, Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան հայկական դիվիզիան պար-գևատրվեց «Կարմիր դրոշի» շքանշանով:

1936 թվականին 76-րդ հայկական լեռնահրաձգային Վորոշի-լովի անվան կարմրագրոշ դիվիզիան վերակազմվեց: Դիվիզիան ստացավ նոր համալրում, գերազանցապես ուսւ մարտիկներից և այլ ազգերից: Դիվիզիայի հայ մարտիկները, ուսւ և այլ ազգութւթյուննե-րին պատկանող իրենց եղբայրների հետ միասին, նոր հռանդով սովո-րում էին ոսղմական դիտելիքներ և պարտքի քարծր դիտակցութւթյամբ կատարում իրենց ծառայութւթյունը: Դիվիզիայի զորամասերը ընդար-ձակվեցին, նրանց կրակային ուժն ավելի հզորացաւ:

Հայրենական Մեծ պատերազմի նախօրյակին այդ դիվիզիան բազմազգ ուղմիկներից կազմված իր զորամասերով լիովին մար-տունակ էր և պատրաստ, Սովետական Բանակի մյուս զորամասե-րի հետ կողք-կողքի պաշտպանելու մեր Հայրենիքը: Դիվիզիայի հրամանատար էր նշանակված ուսւ, փորձված հրամանատար, գե-նեբալ-մայոր Գորյունովը, դիվիզիայի զինկոմ՝ գնդային կոմիսար Դեովասիեբ, իսկ քաղբաժնի պետ՝ ավագ գումարտակային կոմի-տար Նվստեղնեբ:

1941 թ. հունիս—հուլիսին Սովետական Բանակ մոբիլիզացված բազմաթիվ հայ բանվորներ, կուտնտեսականներ, ինտելիգենտներ և ուղարկվեցին 76-րդ Կարմրագրոշ դիվիզիայի զորամասերը որ-պես մարտիկներ: Նրանց կազմը համալրում էին նաև ուսւներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ, աղբբջանցիներ: Բազմազգ եղբայր-ների հետ միասին, հայ մարտիկները յուրացնում էին Սովետական Բանակի փառապանծ տրադիցիաները և պատրաստվում մասնակ-ցելու մարտերին:

1941 թ. օգոստոսին ղեկավարեց Իրանում, Կարմիր Բանակի ուրիշ միավորումների հետ միասին, կատարեց Սովետական կառավարության հատուկ առաջադրանքը՝ ղերմանո-ֆաշիստական զավթիչների և իրանական ռեակցիոներների ոտնձգություններից պաշտպանելու Սովետական երկրի հարավային սահմանները: 1941 թվականի հոկտեմբերի ծանր օրերին ղեկավարեց հեռավոր երթով մեկնեց ռազմաճակատ և ղերմանո-ֆաշիստական զավթիչների դեմ մարտի մտավ ուկրաինական հողում: 1941 թ. նոյեմբերին ղեկավարեց ռազմիկները հերոսական մարտեր էին մղում Վոլչանսկ քաղաքի շրջանում: Այդ մարտերում, ուս մարտիկների և հրամանատարների հետ միասին, մադոական բարեկամություններ կռիված հայ մարտիկները և մյուս եղբայրական ժողովուրդների զավթիչները հչուծում էին թշնամու ուժերը, հանդես բերում բարձր կազմակերպվածություն և օբինակելի կարգապահություն:

1941 թ. վերջերին Հայկական ՍՍՌ-ի մայրաքաղաքում ստեղծվեց հայկական 89-րդ ղեկավարան¹: Նրա շարքերն էին մտնում կադրային զինվորականներ և բազմաթիվ նոր մոբիլիզացված, քաղաքացիական աշխատանքից եկած մարդիկ, որոնք եռանդուն սովորում էին ռազմական գործը և պատրաստվում Հայրենիքը պաշտպանելու:

Միավորման հրամանատար էր նշանակվել գնդապետ Սիմյոն Ա. Զաքյանը, իսկ զինվորական կոմիսար՝ ընկ. Չումակովը: Գնդապետ Ս. Զաքյանը ռեսպուբլիկայի պարտիական և սովետական կազմակերպությունների օգնությամբ կատարում էր պաշտպանության ժողկոմի հրամանը և իրադրոծում զորամասերի ստեղծման հետ կապված հարցերը: Զաքյանը հին ռազմիկ էր, Սովետական Բանակի լավագույն կադրայիներից մեկը: Նա այդ զորային կազմավորումն ստեղծելիս հանդես բերեց շնորհակալ կազմակերպչի և բոլշևիկ ղեկավարի իր բնորոնակությունները:

Կոմիսար Չումակովը Մոսկվայի Լենինի անվան Ռուզմա-քաղաքական ակադեմիայի սաներից էր: Դեռևս Հայրենական պատերազմի առաջին ամիսներին նա եղել էր Հարավային ռազմաճակատում, մասնակցել կռիվներին և մեծ փորձ ձեռք բերել: Նշանակ-

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, գ. 6, թ. 1:

վելուլ հայկական զորամասի կոմիսար, նա մեծ ջանքեր էր գործ
դնում, որպեսզի հենց առաջին օրերից ստորաբաժանումները լավ
կազմակերպվեն, հաջող սկսեն ուսուցումը, սովորեն այն, ինչ հար-
կավոր է մարտական իրադրության մեջ:

1941 թ. դեկտեմբերի կեսերին զորամասի ընդունման կայան ^Ա
ժամանեց զորակոչվածների առաջին խումբը: Այդ խումբը կազմված
էր ռեսպուբլիկայի շրջաններից հայկական զորամասն ուղարկվող
մոբիլիզացված կոմունիստներից և կոմերիտականներից: Այսպես,
օրը-օրին դաշխ էին նորանոր մոբիլիզացված մարտիկները և հա-
մարում ստորաբաժանումները:

Զորամասերի ստեղծումը կատարվում էր ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի
և Ռեսպուբլիկայի կառավարության ակտիվ օգնությամբ: Հա-
մարվում էր քաղաքապետը, զորամասերն էին ուղարկում փորձ-
ված պարտիական աշխատողների: Ստորաբաժանումները համա-
պատասխան կազերերով համարելու հետ ղուգահեռ, մոբիլիզաց-
վում էին նյութական և տեխնիկական միջոցներ: Զորամասերին
տրվում էր տրանսպորտ, գրքեր, հանդերձանք, պարենային պաշար-
ներ և այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր մարտական ուսուցման հա-
մար:

Դեկտեմբերի վերջերին արդեն հիմնականում համարվում էր
զորամասերի և ստորաբաժանումների ղեկավար կազմը: Նոր ^Վ
ստեղծվող գումարտակներում և վաշտերում ձևավորվում էին պար-
տիական կազմակերպությունները:

Զորամասերի մարտունակությունն ապահովելու համար շատ
աշխատանք էին կատարում քաղաշխատողները և պարտիական
կազմակերպությունները: Նրանք նոր զորամաս եկած զինվորներին
համախմբում էին մարտական ընտանիքների մեջ, կոփում զինվո-
րական բարեկամությունը: Ստորաբաժանում գալու առաջին օրվա-
նից յուրաքանչյուր զինվոր ղեկ էր ստանում և ձեռնամուկ լինում
ռազմական գործի ուսումնասիրմանը՝ որպես իր առաջնակարգ
խնդիրը:

Ստորաբաժանումների ղեկավար կազմը հիմնականում ընտրե-
լուց և նշանակելուց հետո, սեղի ունեցավ միավորման հիմնադրո-
ման առաջին պաշտոնական ակտը: Հրամանատար ընկ. Զաքյանը
սպաների ժողովում ղեկուցեց նոր ստեղծված զորամասերի գոր-
ծունեության հետ կապված խնդիրների մասին:

Այդ օրվանից սկսվեց այդ միավորման ռազմա-քաղաքական
չարված ուսուցումը: Զորամաս ուղարկված կոմունիստներն ու մար-

տիկները հատուկ եռանդով էին սովորում ռազմական գործը, որ-
պեսզի կարողանային արգարացնել ազգային զորամասի վրա դրո-
ված սպառազանությունները: Դա ապագա Թամանյան զինվորի
էր, որը հետագայում շատ էջեր գրեց հայ ժողովրդի պատմության
մեջ:

1942 թվականին շարունակվում էր ազգային նոր միավորում-
ների ձևավորումը:

1942 թ. ձմռանը, Կերչի թերակղզում, մարտական իրադրու-
թյան մեջ ձևավորվեց հայկական 390-րդ զինվորիկան: Ռազմական
գործողությունների մեջ ստեղծված այդ միավորման զորամասերը
կոմսոլեկտավորվեցին հայ ռազմիկներից և սպաներից, որոնք
գտնվում էին Դրիմի ռազմաճակատի զորքերի մեջ: Միաժամանակ
Սովետական Հայաստանից Դրիմ էին ուղարկվում համալրումներ:
Պատերազմական գործողությունների շրջանում ձևավորվելով, այդ
զորամասերը միաժամանակ պաշտպանողական մարտեր էին
մղում հակառակորդի դեմ:

Գրեթե նույն ժամանակ Հայաստանում կանգնած № 409 զինվ-
որիկի զորամասերը համալրվեցին հայ ռազմիկներով ու սպաներով
և այդ միավորումը դարձավ հայկական, Հայկական այդ զինվ-
որիկի ձևավորումը կազմակերպում և ղեկավարում էին նրա հրա-
մանատար Ա. Վասիլյանը և կոմիսար Տիտովը: Ռազմական օկրու-
գի հրամանատարության ղեկավարությամբ և ռեսպուբլիկայի
պարտիական-սովետական կազմակերպությունների օգնությամբ
միավորման հրամանատարությունը և քաղապարաւոր հաջողու-
թյամբ կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները:

1942 թ. գարնանը ձևավորվում է հայկական 408 միավորումը
հրամանատար Գոլուբովի ղեկավարությամբ, որը Հայաստանի
պարտկազմակերպություններից ստանում էր լայն աջակցություն
և օգնություն: Զորամասերն ուղարկվեցին հարյուրավոր կոմունիստ-
ներ և կոմերիտականներ: Միավորման քաղաքացիում, զնդերի զին-
կոմներ, գումարտակներում որպես քաղաշխատողներ ուղարկվեցին
ռազմիկների, քաղկոմների պատասխանատու աշխատողներից, սո-
վետական ապարատի և գիտական հիմնարկների տասնյակ լավա-
գույն կոմունիստ քննիչներից: Կարճ ժամանակվա ռազմական ու-
սուցումից հետո հայկական այդ միավորումը առաջադրանք ստա-
ցավ մեկնել ռազմաճակատ:

1942 թվականի հոկտեմբերին ստեղծվեց Հայկական պահեստային № 261 զորական միավորում, որը հիմնականում ղեկավարվում էր սրբորհմանում գործող զորամասերի համար: Բացի վերևում նշված հայկական միավորումներից, Կարմիր Բանակի մի քանի այլ միավորումներ և պահեստային բրիգադաներ կային, որոնց անձնակազմի մոտ կեսը համարված էր հայ ժողովրդի ղավակներին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ թեև այդ զորամասերը կոչվում էին հայկական ազգային զորային կազմավորումներ, սակայն դրանց ստորաբաժանումներում ծառայում էին բազմաթիվ սպաներ և մարտիկներ նաև եղբայրական մյուս ժողովուրդների ղավակներից, մասնավորապես վրացի և ադրբեջանցի մարտիկներ և ուրիշներ, որոնք ուսաների և հայերի հետ միասին, մարտական եղբայրական բարեկամությամբ միավորված, անձնվիրաբար աշխատում ու կրքով էին իրենց առջև դրված խնդիրները կատարելու համար: Մասնավորապես ուսս ժողովրդի ղավակները հսկայական աշխատանք էին կատարում և մեծ դեր խաղացին հայկական զորամասերում:

Հայկական զորամասերի ձևավորումն ավարտելուց հետո, երբ ժողովրդի բազմահազար լավագույն ղավակները գտնվում էին ռազմաճակատներում, իսկ թիկունքում մնացած աշխատավորությունն անձնվեր աշխատանքով օգնում էր Սովետական Բանակին, հայ ժողովուրդը նամակ-նակազ ուղարկեց ռազմաճակատում գտնվող իր ղավակներին: Հայ ժողովրդի նամակը հայ մարտիկներին 1942—1943 թթ. Սովետական Հայաստանի պատմության կարեւոր իրադարձություններից մեկն էր: Հայ ժողովուրդը այդ նամակի մեջ արտահայտել է իր ձգտումները, ապրումները, ցանկությունները:

Ռազմաճակատ ուղարկելուց առաջ, հայ ժողովրդի նամակը լայնորեն քննարկվեց ղեկավարիկայի բոլոր քաղաքներում և գյուղերում, աշխատավորների լայն ժողովներում: Ամեն մի աշխատավոր, քննելով նամակի տեքստը, իր ցանկություններն ու առաջարկություններն էր մտցնում, հավանություն տալիս և ապա ստորագրում ու վավերացնում համաժողովրդական նակազը: Հայ ժողովրդի նամակը հազարավոր օրինակներով ուղարկվեց ռազմաճակատ:

Նամակը պատմական նշանավոր մի փաստաթուղթ է, որի մեջ արտացոլվում է հայ ժողովրդի անսահման սերը դեպի Կոմունիստական պարտիան, դեպի Սովետական Հայրենիքը, դեպի ռուս մեծ ժողովուրդը և եղբայրական մյուս ժողովուրդները:

Պարտիայի Կենտկոմի օրգան «Правда» թերթն իր առաջնորդողում հետևյալ գնահատականն է տվել այդ նամակին. «Հայ ժողովուրդը դիմեց իր զավակներին՝ մարտիկ հայերին, հայրենասիրական կոչով: Այդ նամակն այսօր տալիս է «Պրավդա»-ում: Դեպի Սովետական Հայրենիքը, դեպի Հայաստանը ջերմ սիրով լցված խոսքերով հայ ժողովրդի լավագույն մարդիկ իրենց հայրենակիցներին՝ Սովետական Բանակի մարտիկներին, հիշեցնում են նրանց վեհ և սրբազան պարաքը, խոստում են խիզախության և պատվի մասին, ժողովրդի մարտական տրագիդիաների մասին»¹:

Հարուստ է նամակի բովանդակություներ, ջերմ է նրա շարադրման տոնը, սրտաբուխ է և հուզիչ ժողովրդի անկեղծ դիմումն իր զավակներին:

«Ժողովրդի սիրելի զավակներ, մեր քաջարի մարտիկներ և հրամանատարներ. ամբողջ հայ ժողովուրդը այս նամակով ձեզ հղում է սրտագին, բուցավառ ողջույն...»

Մեր հարազատ զավակներ. այս ամբողջ ժամանակամիջոցում, ինչպես հաղթանակի հրճվալից օրերին, տչնպես էլ անհաջողությունների ծանր օրերին, մեր սրտերը, մեր մտքերը միշտ կելնեն ձեզ հետ: Ձեր կատարած սխաղործությունների չուրաքանչյուր լուրը հրճվանքով է լցնում մեր սրտերը, ոգևորում է մեզ՝ անդուլ, անձնավոհ աշխատանքի: Մեր անխոնջ աշխատանքով դործարաններում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, դիտական լաբորատորիաներում օգնում ենք ռազմաճակատին՝ մոտեցնելու մեր արդար գործի հաղթանակի ժամը...»:

Հայ ժողովուրդը սիրտ է տալիս, ներշնչում է իր զավակներին չվհատվել անհաջողությունների դեպքում, միշտ մնալ սովետական անհաղթ դինվորի կոչման բարձրության վրա:

«Մեր զավակներ— Կարմիր Բանակի մարտիկներ,

Մենք միծաղույն ոգևորությամբ հետևում ենք ձեր պայքարին: Ցույց տվեք, որ դուք արժանի եք ձեր ժողովրդին, մեր որդիներ: Մինչև վերջը հասցրեք ընկեր Ստալինի հրամանով սկսված գործը՝ մինչև վերջը ջախջախեցեք և մեր հողից դուրս վռնդեցեք գերմա-

¹ «Правда», 27 февраля, 1943 г.

նախան նողկալի հրեշիւն։ Ոչ մի բոսայե մի մոռանաք, որ հիտլերյան արշավանքիւն բոլորենու դեմ մղվող պատերազմի մեջ վճռվում է Սովետական Միութեան բախտը, հայ ժողովրդի բախտը։ Բազմապատկեցեք ձեր զենքի ուժը, է՛լ ավելի կոփեցեք ձեր սրտերը։ Կանգ մի առեք ոչ մի դժվարութեան առաջ, ավերեցեք ֆաշիստական ամբողջութեանը, ոչնչացրեք նրանց տեխնիկան և կենդանի ուժը։ Առանց կանգ առնելու շարժվեցեք դեպի Արեւմուտք»¹։

Հայ ժողովրդի նամակը տողորված է ինտերնացիոնալիզմի ոգով։ Ամբողջ հայ ժողովուրդը ծանր վերապրում էր մեր եղբայրական ժողովուրդների տառապանքները, որ նրանք կրում էին ֆաշիստական օկուպանտների լծի տակ։ Ժողովուրդը կոչ է անում իր զավակներին Սովետական Բանակի զինվորների հետ միասին օգնել եղբայրական ժողովուրդներին ազատագրվելու ստրկութեանից։

«Մեր քաջարի մարտիկներ...»

Մեր եղբայրների ազատագրութեան համար մղվող այս մեծ պայքարում թույլ ձեզ ոգեշնչի հայկական այն հին ավանդութեանը, որ իսկական մեծ մարդու անուն վաստակում է նա, ով իր անձը մոռանալով, եղբորն ազատում է ստրկութեանից...

Հիշեցեք, մեր զավակներ, որ ռազմաճակատի որ հատվածումն էլ դուք մարտնչելիս լինեք ֆաշիստ զերմանացիների դեմ, դուք պայքարում եք հարազատ Հայաստանի դոյութեան, նրա փրկութեան, նրա ազատութեան համար»²։

Նամակը հայ մարտիկներին հիշեցնում է հայ ժողովրդի դառն անցյալը, թյուրք բարբարոսների ձեռքով հայերի բնաջնջման սև օրերը և իմպերիալիստական պետութեանների ոճրագործ, զաղանալին քաղաքականութեանը դեպի հայ ժողովուրդը։ Նամակը կոչ է անում ամբողջ հոգով առել թշնամուն, ոչնչացնել իմպերիալիստական զավթիչներին, միայն հաղթանակից հետո վերադառնալ հայրենի օջախները։ Նամակը գովերգում, փառաբանում է ռազմաճակատում աչքի ընկած հերոսներին, պահանջում է հավասարվել նրանց։

Հայ ժողովուրդը կոչ է անում իր զավակներին՝ ամրապնդել ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամութեանը, որը մեր Հայրենիքի հղորութեան և ուժի աղբյուրներից մեկն է։

«Սովետական Հայրենիքի քաջ պաշտպաններ.

¹ „Правда“, 27 февраля, 1943 г.

² Там же.

Մեր Հայրենիքը հզոր է սովետական ժողովուրդների ստալինյան բարեկամությամբ: Մեր ավազ եղբոր՝ ռուս մեծ ժողովրդի զբաղմունքներով, եղբայրական ժողովուրդների զավակների հետ ձևափոխման տված, կովեցեք թշնամու գեմ: Ռազմաճակատներում ամրապնդեցեք անխախտ բարեկամությունն ու եղբայրությունը: Հիշեցեք, որ այդ եղբայրության ժողովուրդների ստալինյան բարեկամության մեջ է մեր հզոր Հայրենիքի՝ Սովետական Միության անսպառնկելիությունը¹:

Հայ ժողովուրդն իր զավակներին պատմում է այն անհույս աշխատանքի մասին, որ կատարում էին Հայաստանի բանվորները, կոլտնտեսականները, ինտելիգենցիան՝ օգնելով Սովետական Բանակին:

Սամալը կոչ է անում հայ մարտիկներին սխաղարթնություններով և հերոսությամբ բազմապատկել սովետական հզոր զինքի փառքը, բարձր պահել հայ ժողովրդի մարտական տրադիցիաները, սևիական ձևերով անողաբարար ոչնչացնել նրան, ով կոտանի մարտի գաշտում, ով մեջքը ցույց կտա թշնամուն: «Լախկոտը և փոքրոգին արժանի չեն կրելու կարմիրբանակային մարտիկի բարձր կոչումը...»:

Հայ ժողովուրդը պահանջում է իր ռազմիկ զավակներից հանուն Սովետական Հայրենիքի, հանուն մայր Հայաստանի, չինացի ուժերը և կշանքը, կովել թշնամու գեմ մինչև արլան վերջին կաթիլը: «Հիշեցեք մեր ժողովրդի խմաստուն պատգամը՝ «Զգիտակցված մահը մահ է, իսկ գիտակցված մահն անմահություն է»²:

Հայ ժողովուրդը լիակատար հավատով էր լցված դեպի հաղթանակը: «Հեռու չէ այն օրը, երբ սովետական հողը կմաքրվի զերմանա-ֆաշիստական զազրելի օկուպանտներից, և նորից ազատ կշնչեն մեր տառապած եղբայրներն ու քույրերը, նորից կծաղկեն և կլերակեն դանախան մեր քաղաքներն ու գյուղերը, մեր դաշտերում նորից կհնչի խաղաղ աշխատանքի և շինարարության երգը, — զբաղված է նամակում: Դրա երաշխիքն է Կարմիր Բանակի հարվածների օրեցօր աճող ուժը: Դրա երաշխիքն է Սովետական Միության ժողովուրդների անխորտակելի բարեկամությունը, նրանց անսահման նվիրվածությունը իրենց Հայրենիքին, իրենց հարազատ քույրեկներին պարտիային³:

¹ „Правда“, 27 февраля, 1943 г.

² Там же.

³ Там же.

Թիկունքի աշխատավորների այդ մեծ հավատը իր արտահայտությունն էր գտնում աշխատանքի և պայքարի մեջ, թիկունքում և ռազմաճակատում՝ Ի. Վ. Ստալինը դեռևս 1920 թ. գրել է. «Ոչ մի բանակ աշխարհում չի կարող հաղթել... առանց կայուն թիկունքի: Թիկունքը ռազմաճակատի համար առաջին գործն է, որովհետև նա, և միայն նա է սնում ռազմաճակատը ոչ միայն պարենի բուլոր տեսակներով, այլև մարդկանցով՝ մարտիկներով, տրամադրություններով և իդեաններով»¹:

Ահա այդ ոգով, այդ գաղափարներով էր հայ ժողովուրդը ներշնչում իր մարտիկ-ղավակներին ռազմաճակատում, այդ հայրենասիրական վեհ իդեաններով էր տոգորում թիկունքում աշխատող և ստեղծագործող աշխատավորներին:

Հայ ժողովուրդը ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների հետ միասին որպես ռազմիկ ժողովուրդ, մեր մեծ հաղթանակի համար պայքարող ժողովուրդ, անձնվիրաբար աշխատելով թիկունքում, ոգեշնչում էր իր զավակներին՝ թշնամուն վիրջականապես ջախջախելու համար:

¹ Ի. Ստալին, Երկեր, հատոր 4, Հայլենհրատ, 1948 թ., Երևան, էջ 360—361:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԵՎԱՍՏՈՊՈԼԻ ԵՎ ԿԵՐԶԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ՝

1. ՂՐԻՄԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ղրիմի համար մղված մարտերը, մանավանդ Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունը, հանդիսանում են Հայրենական Մեծ պատերազմի պատմության յառապան լեզերից մեկը: Ղրիմը կարևոր ռազմաստրատեգիական նշանակություն ունի: Նա հանդիսանում է Կովկասի նախադուռը: Հիտլերյան զավթիչները ձգտում էին զավթել Ղրիմը, հարվածն ուղղել Հյուսիսային Կովկասին և Անդրկովկասին, իշխող դիրք դրավել Սև ծովի ափերին:

Ֆաշիստական զավթիչների ծրագրերի մեջ նաև մտնում էր Ղրիմում թյուրքական ռեակցիոներների հետ միասին նոր դիվերսիաներ կազմակերպել՝ ընդդեմ Սովետական Միության: Թյուրքական ռեակցիոն կառավարությունը, Ղրիմ ուղարկելով թյուրքական բանակի գեներալներից, նրանց միջոցով բացահայտ օգնություն էր կազմակերպում ֆաշիստական զավթիչներին¹: Թյուրքական գեներալները ֆաշիստական բանակի հրամանատարության հետ պրոփոպագանդային գործունեություն էին ծավալում տեղական բնակչության, մասնավորապես թաթարների մեջ՝ ընդդեմ Սովետական Բանակի:

Ղրիմի պաշտպանության համար առաջին մարտերն սկսվեցին 1941 թ. աշնան ամիսներին: Այդ մարտերի ժամանակ սովետական զորքերը պաշտպանում էին Ղրիմի մատույցները, հակահարված-

¹ Տես ղերմանական արտաքին գործերի մինիստրության փաստաթղթերը, պրակ 11, ղերմանական բաղադրականությունը Թյուրքիայում, էջ 37, 44:

ներ էին հասցնում հակառակորդի այն զորամասերին, որոնք ձրգտում էին Պերեկոպից ներխուժել Ղրիմի թերակղզին:

Հոկտեմբերի վերջերից գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին հաջողվեց ներխուժել Ղրիմի թերակղզին: Ղրիմը գտնվում էր պաշարողական դրության մեջ:

1941 թվականի հոկտեմբերի վերջերից մինչև դեկտեմբերի կեսերը սովետական զորքերը ետ էին մղում ֆաշիստական զավթիչների առաջին գրոհը Սևաստոպոլի վրա: Միաժամանակ Սևաստոպոլի կայազորն ու աշխատավորությունը քաղաքը նախապատրաստում էին երկարատև պաշտպանության:

Ներխուժելով Ղրիմ, ֆաշիստական զավթիչները ուղում էին թերակղզին դրավել երթով: Այդ նպատակով հիտլերյան հրամանատարությունը Ղրիմ էր ուղարկել գերմանական 11-րդ բանակը՝ գեներալ Մայնշտեյնի հրամանատարությամբ: Այդ բանակին էին տրամադրվել նաև գերմանական, ռումինական և իտալական լեռնահրաձգային, հեծելազորային դիվիզիաներ, մեծ քանակությամբ ավիացիա, տանկեր և այլ տեսակի զորքեր:

Դեռևս Սևաստոպոլի վրա սկսված առաջին գրոհի նախօրյակին, 1941 թ. նոյեմբերին գեներալ Մայնշտեյնը գերմանական զորքերի հրամանատարներին հավատացնում էր, թե.

«Սևաստոպոլը՝ թույլ ամրոց է: Այն պաշտպանվում է առափնյա պաշտպանության մի քանի մարտկոցներով և մի տասնյակ գնդացրային բլինդաժներով: Քաղաքը գրավել պետք է երթով, կարճ հարվածով»¹:

Նոյեմբերին կազմակերպված գրոհը ձախողվեց: Ֆաշիստական զորքերի բոլոր գրոհները տապալվեցին: Ղրիմի պաշտպանները հակահարվածներով ետ մղեցին դեպի Սևաստոպոլ հարձակվող ֆաշիստական զավթիչներին: Բայց թշնամին չհրաժարվեց իր մտադրությունից: Ղրիմ բերելով նոր ուժեր, թշնամու զորքերը շարժվում էին դեպի Սևաստոպոլ:

Այս անգամ գերմանական ռադիոն, դիմելով Ղրիմում գտնվող գերմանական զինվորներին, ազդարարում էր.

«...Սևաստոպոլը մեր առջևումն է: Սակայն, բանն այն է, որ նրան մոտենալու բոլոր ճանապարհները ռուսների կողմից ուժեղ կերպով ականապատված են: Մի քանի օր հետո այդ վերջին արգելիչները կվերացվեն և Սևաստոպոլը կընկնի»²:

¹ Севастопольцы, Симферополь, стр. 68, 1943.

² Там же.

1941 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսերին, 1942 թ. հունվարի սկզբներին տեղի ունեցավ երկրորդ ճակատամարտը Սևաստոպոլի մատուցներում: Այդ մարտում Սևաստոպոլի պաշտպանները ձախողման ենթարկեցին ֆաշիստական հրամանատարության պլանները Սևաստոպոլը դրավելու մասին:

1941 թ. դեկտեմբերի վերջերին Սովետական Բանակը և Աեծովյան նավատորմը դեսանտ հանցին Կերչի թերակղզում և մինչև մայիսի կեսերը մարտեր էին մղում ֆաշիստական զորքերի դեմ Կերչի թերակղզում: 1942 թ. հունվար—մայիսին Սևաստոպոլի հատվածում համեմատաբար ոչ լարված մարտեր էին մղվում, ուժեղացվում էր քաղաքի պաշտպանությունը:

1942 թ. հունիսին և հուլիսի սկզբներին Սևաստոպոլում գտնվող սովետական զորքերը և Աեծովյան նավատորմի ռազմանավերը հերոսական մարտեր էին մղում գերմանա-ֆաշիստական զորքերի երրորդ գրոհի դեմ: Երրորդ գրոհը, որ գերմանացիները հունիսին սկսեցին Սևաստոպոլի վրա, տեղի մինչև հուլիսի սկզբները, մինչև քաղաքի պաշտպանների էվակուացիան: Նախորդ գրոհների ժամանակ Սևաստոպոլը դրավել չկարողանալով, անհաջողություններից կտառաղած ֆաշիստները քաղաքի դեմ նետեցին 14 հետևակային դիվիզիա, տանկային զորքերի խումբ՝ կազմված 400 տանկից, մեկ ավիացիոն կորպուս, որն ուներ 900 կործանիչ ու ռմբակոծիչ և այլ հատուկ զորամասեր: 1942 թ. հունիսից մինչև հուլիսի սկզբները սովետական զորամասերը և Աեծովյան նավատորմի ռազմանավերը հերոսաբար դիմադրում էին թշնամու երրորդ գրոհին, ոչնչացնում էին հակառակորդի հսկայական քանակությամբ կենդանի ուժն ու տեխնիկան և ապահովում էին քաղաքի պաշտպանների էվակուացիան, որը կատարվում էր Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարության պլանով:

Ղրիմում մղված մարտերի տարբեր էտապներում և ռազմաճակատի զանազան հատվածներում Սովետական Բանակի զորամասերի շարքում ակտիվ կերպով մասնակցում էին հայ ժողովրդի զավակները:

2. ՂՐԻՄԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Սովետական Հայաստանը Ղրիմի պաշտպանության ժամանակ ոչ միայն նոր զորամասեր էր ձեռավորում, համալրում և ուղարկում ռազմաճակատ, այլև մշտական կապ էր պահպանում Ղրիմի

ազմաճակատի հրամանատարության հետ, նրանից առաջագրանքներ էր ստանում ղորքերի մատակարարման գծով և կատարում: Սովետական Հայաստանը Ղրիմի ճակատից ընդունում էր զնաքներով ուղարկված վիրավոր մարտիկներին, տեղավորում դոսպիտալում և կազմակերպում նրանց բուժումը:

Կարմիր Բանակի գլխավոր քաղվարչության պահանջով 1942 թ. հունվարի 25-ին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմը մոբիլիզացրեց պարտիական և սովետական ղեկավար աշխատողների մի մեծ խումբ և ուղարկեց Ղրիմի ճակատը:

1942 թվականի մարտին պարտադիր ռազմական ուսուցման 1-ին հերթի սովորողներն ավարտեցին ուսուցումը: Քննությունները ցույց տվեցին, որ սովորողների 69 տոկոսը ստացան «գերազանց» և «լավ» գնահատական և միայն 31 տոկոսը «միջակ»¹: Ռազմուհի շրջանավարտներից տասնյակ երթային վաշտեր ձևավորվեցին և 1942 թ. մարտ—ապրիլին ուղարկվեցին Կերչի և Սևաստոպոլի ճակատները, ինչպես նաև ուրիշ ռազմաճակատներ:

Հայկական ՍՍՌ աշխատավորները սխտեմատիկաբար նվեր-ծանրոցներ էին ուղարկում Ղրիմի ռազմաճակատը: 1942 թ. փետրվարի 23-ին Սևծովյան նավատորմի հրամանատարությունը հատուկ շնորհակալական նամակ է ուղարկել Հայաստանի աշխատավորներին՝ Սևծովյան նավատորմի նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարության համար²: Հայաստանի աշխատավորները մի քանի դեղեկացիաներ ուղարկեցին Սևծովյան նավատորմը և Կերչի թերակղզին, որտեղ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները կապ էին հաստատում Ղրիմի ռազմաճակատի հետ և օգնություն կազմակերպում Ղրիմի պաշտպանությանը:

1942 թ. մարտին Ղրիմի ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում տարածվեց Նրեանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի բանվորների նամակը: Բանվորները պատմում են Հայաստանի աշխատավորների անձնվեր աշխատանքի և Կարմիր Բանակին օգնելու մասին, կոչ են անում Ղրիմի բոլոր պաշտպաններին, նրանց թվում նաև հայ ռազմիկներին, ջախջախել ֆաշիստական զավթիչներին Ղրիմում: Իսկ հայ ռազմիկները քիչ չէին Ղրիմի ռազմաճակատում: Սևաստոպոլում, Կերչի թերակղզում, Սևծովյան ռազմական նավատորմի դրոմ, Սովետական Բանակի բազմազգ

¹ «Սովետական Հայաստան», 24 մարտի, 1942 թ.:

² Նույն տեղում, 26 փետրվարի, 1942 թ.:

զինվորների մեջ դռնվում էին բազմաթիվ հայ ռազմիկներ՝ հրետանավորներ, տանկիստներ, ավտոմատավորներ, սակրավորներ, կապավորներ, օդաչուներ, նավաստիներ. նրանց մեջ էին շատ հրամանատարներ և քաղաշխատողներ:

Կերչի հատվածում ծավալվող կռիվներին մասնակցում էր նաև հայկական զինվորներից մեկը: Կատարելով հայ ժողովրդի պատվիրը, հայ ռազմիկները Ղրիմի ճակատի բոլոր հատվածներում կռվում էին խիզախորեն և քաջությամբ:

Սեպտեմբերյան մի վաղ առավոտ գերմանական 44-րդ մոտոցիկլետային «ՍՍ»-ական դուևդը դրոհեց Պերեկոպը պաշտպանող սովետական զորամասերի պաշտպանությունը: Այդ պոստում կանգնած սովետական զինվորները վճռական մարտով զիմադրեցին թշնամուն: Այդ մարտի մասնակիցներ ընկերներ Դուդաչը և Պուտորկովը զրել են.

«...Ֆաշիստները որոշեցին կիրառել իրենց սովորական լիտի պրիսմներից մեկը՝ «հողերանական գրոհը». նրանք դալիս էին դեպի մեր զիրքերը՝ ամբողջ հասակով կանգնած, փոթորկային, բայց անկանոն կրակ վարելով զենքի բոլոր տեսակներից: Մեր մարտիկները թշնամուն թույլ տվեցին մոտենալու կարճ տարածության վրա և ապա բաց արեցին դիպուկ, կործանիչ կրակ: Առաջին հարվածն իր վրա ընդունեց մարտական պահպանությունը: Քաջարի հանդատությունը կարմիրբանայային՝ սնայպեր քնկ. Արտաշյանը մեկը մյուսի հետևից զլսրեց չորս ֆաշիստական մոտոցիկլիստ: Քառասուն հիսուերյան «կտրիճները» հնձեց կարմիրբանակային ընկ. Շուկիցևոն իր պիստոլետ-զնդացրով: Մոտ 78 ֆաշիստ ոչնչացրեց կարմիրբանակային ընկ. Մաքսիմենկոն, որը գործում էր հաստոցավոր գնդացրով...»¹:

Այդ մարտը տևել է մեկ և կես ժամ: Գնդացրորդ Մաքսիմենկոն իր պատմածների մեջ նկարագրում է, թե ինչպես Ղրիմի մատուցներում սկսված այդ առաջին կռվում հայ մարտիկ Արտաշյանը, ռուս զինվորներ Շուկիցևոյի, Ալտուխովի, Բուշիմովի, Գորկայի, վրացի կրասեր սերժանտ Ասման Գուգուիձևի և ուրիշների հետ պաշտպանության գծի առջևի մասում կայունություն մարտ էին մղում թշնամու դեմ:

Պերեկոպի մի ուրիշ հատվածում տեղի ունեցող կռիվներից մի էպիզոդի մասին ընկ. Գոսպաևը պատմում է, թե ինչպես լեյտեն-

¹ „Красный черноморец“, 25 ноября, 1942 г. (Севастополь).

նանտ Հեղոմակու վաշտում մարտի ժամանակ տեղի է ունեցել մի ծրծաղելի դեպք: Վաղ առավոտյան դիտողներն Գրիգորեն ու Սարգրսյանը նկատում են դեպի իրենց շարժվող կովերի մի նախրու Մարտիկները կատակում են, որ «նույնիսկ անասունները չեն ուզում մնալ ֆաշիստների մոտ»: Կովերի նախիրը մոտենում է կրակի գծին: Դա, իհարկե, ծրծաղելի էր, բայց և կասկածելի: Եվ մարտիկները հասկանում են, թե ինչումն է բանը: Բանից պարզվեց, որ նախրի հետևից գալիս էին ֆաշիստական զինվորները, հույս ունենալով մոտենալ աննկատելիորեն: Թողնելով կովերին մոտենալու մինչև 200 մետր, կրտսեր լեյտենանտ Գուպկայի հրանոթային անձնակազմը հարվածում է ուղիղ նշանառությամբ: Նախիրը ցրվել է գալիս, իսկ «խորամանկ» գերմանական կռվողները մնում են բաց վիճակում: Նրանք փորձում են գործի դնել հակաօդային հրանոթը և դիմադրել, բայց չի հաջողվում: Նշանառու Աբրամովը երկրորդ արկով ջարդում է ֆաշիստական հրանոթը: Գնդացրորդներ ուկրաինացի Շեյդուխան և ադրբեջանցի Ազիզովը նշան վերցնելով՝ կրակ են բացում թևից: Ֆաշիստների մեջ առաջ է գալիս շփոթմունք: Գերմանական զինվորներն սկսում են անկանոն փախչել, թողնելով տասնյակ սպանվածներ և վիրավորներ»¹:

Ղրիմի մատույճներում սովետական զորամասերը համառ կերպով պաշտպանում էին իրենց դիրքերը, սակայն գններալ Մայնշտեյնը, նորանոր ուժեր նետելով Պերեկոպ և ուժերի գերակշռություն ստեղծելով, ճեղքում է մեր զորամասերի պաշտպանությունը: Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները ներխուժում են Պերեկոպ և Ղրիմ: Մարտերը փոխադրվում են Ղրիմի թերակղզին: Ֆաշիստական ավիացիան կատաղի ուժեղացում էր և ենթարկում Ղրիմի քաղաքները, կործանվում էին սովետական մարդկանց ձեռքով կառուցված սանատորիական պալատները: Ֆաշիստական զորքերը ներխուժելով Ղրիմ, ուղղություն էին ընտրել դեպի Սիմֆերոպոլ—Սևաստոպոլ և դեպի Ֆեոդոսիա—Կերչ, Յամաքից հարձակվող այդ զորքերին օգնության էին ուղարկվել գերմանական ֆաշիստների և նրանց վասալների ռազմա-ծովային ուժերը Սև ծովի ջրերում:

Ղրիմի համար մղվող մարտերն ավելի թեթև լարված բնույթ ստացան: 1941 թ. նոյեմբերի 3-ին «Красный Крым» թերթում հրապարակվեց Սևծովյան նավատորմի հրամանատար փոխծովա-

¹ «Красный черноморец», 2 октября, 1941 г. (Севастополь).

կալ Օկոյաբրուկու և ռազմական խորհրդի անդամներ Կուլակովի ու Ազարովի նամակ-կոշն ուղղված բոլոր ծովալիներին: Հրապարակվեցին Համկ(բ)Պ Ղրիմի մարզկոմի դիմումը և Սևաստոպոլ քաղաքի պաշտպանության կոմիտեի որոշումներն ու կոշերը ճակատի գործերին, քաղաքի բնակիչներին և Ղրիմի բոլոր պաշտպաններին:

«Թշնամուն հաջողվեց ներխուժել Ղրիմ,— ասված է Սևծովյան նավատորմի հրամանատարության կոշում,— հիտլերյան ֆաշիստական բանդաների կատաղած սհամակը, լարելով իր բոլոր ուժերը, ձգտում է ցամաքից զավթել մեր հարազատ Սևաստոպոլը՝ Սևծովյան նավատորմի զլխավոր քաղան: Ընկեր Սևծովալիներ: Այս ահալոր ժամին ավելի սեղմ համախմբենք մեր շարքերը, Սևաստոպոլի մատուցներում թշնամուն ջախջախելու համար: Թույլ չտաք թշնամուն մոտենալու մեր հարազատ քաղաքին...»¹:

Այդ փաստաթղթերը Ղրիմի և Սևաստոպոլի պաշտպաններին հիշեցնում են Սևաստոպոլի պաշտպանների մարտական տրուֆյաները, ռուսական զենքի փառքը: Հիշեցնում են Նախիմովի, Կորնիլովի, Իսաումիևի, Տառլեբենի կերպարները: Սևաստոպոլը ռուս ժողովրդի փառքն է: Սևաստոպոլում հերոսացած ռուս մարդիկ անգլո-ֆրանսիական և թյուրքական զավթիչների սարսափն են եղև ղեռն լսեցալ դարի կեսերին, Ղրիմի պատերազմի ժամանակ:

Ղրիմի պաշտպանները բոլոր հատվածներում հերոսաբար դիմադրում էին թշնամու ուժերի գրոհներին: Այդ մարտերի տարբեր հատվածներում, սովետական զորամասերի ստորաբաժանումներում իրենց եղբայրների հետ կողք-կողքի կռվում էին նաև բաղմաթիվ հայ սաղմիկներ:

Բերենք մի քանի օրինակներ: Կապիտան Ալեքսանդերի հրետանային մարտկոցը նոյեմբերի առաջին օրերից դիմադրում էր թշնամուն: Այդ մարտկոցը բնաջինջ արեց մի քանի տասնյակ հիտլերականներ, ոչնչացրեց շատ տանկեր, զրահապատ մեքենաներ և շարքից հանեց հրետանային մարտկոցներ: Այդ մարտկոցի կոմիսար Սուլովևը և սրտաբայությունի քարտուղար Կոլոմեյցևը մեծ հիացմունքով են խոսում հրետանավոր կոմերիտական Պեաբոսյանի մասին, որը մարտկոցի ամենաերիտասարդ, բայց խիզախ մարտիկներից մեկն էր: Մի օր էլ, երբ Սևաստոպոլին մոտեցող թշնամին կատաղի ճիգեր էր գործ գնում ղեպի քաղաք առաջ շարժ-

¹ «Красный Крым», 3 октября, 1941 г.

վելու համար, մարտկոցի կոմերիտականները դրավոր երդումը հրապարակեցին մամուլում: Մարտիկները դրել են.

«Կմեռենք, բայց չենք նահանջի»¹:

Ղրիմում մզվող ծանր մարտերի առաջին օրերին հայ ժողովրդի անվեհեր դավալ կապիտան Գուրգեն Սահակյանի ղեկավարությամբ էր հանձնվել «Ժելեզյակ» զրահադնացքը: Լինելով հմուտ հրամանատար և անվախ, քաջ մարտիկ, Սահակյանն իրեն ենթակա ուղղիկներին կազմակերպում և մարտի էր տանում, ամենազրժվարին պայմաններում կատարում էր առաջադրանքները: Բերենք մի օրինակ Սահակյանի զրահադնացքի զործողություններից.

«Էուստդեմին, «Ժելեզյակ» զրահադնացքի հրամանատար Գուրգեն Սահակյանն իր մոտ կանչեց լեյտենանտ Բորիս Զորինին և հրամայեց նրան հետախուզություն կատարել. — Այսօր առավոտյան կդնանք ոչնչացնելու գերմանական զավթիչներին, — ասաց Սահակյանը, — դուք նպատակակետեր կրակելու համար: Ճշտությամբ կրկնելով հրամանը, հետախուզական դասակի հրամանատար Զորինը զսլաց եկավ վազոնից՝ և անհայտացավ լուսադեմի խավարում: Մի քանի րոպե անց, նա արդեն զրահավոր դրեզներով սլանում էր գեպի հակառակորդի դիրքերը: Վերադառնալով հետախուզությունից, Զորինը զրահադնացքի հրամանատարին հաղորդեց կարեւոր տեղեկություններ և ցույց տվեց ույն կետերը, որտեղ կենտրոնացված էին թշնամու ուժերը... Զրահադնացքը սրընթաց չվում էր երկաթուղու գծերով: Մեքենավար Նիկոլայ Պոլյակովը վստահորեն տանում էր գնացքը: Զրահադնացքի առջևից հետախույզ-նավատորմայինների հետ գնում էր լեյտենանտ Զորինը... Դուրս դալով իր զորամասերի պաշտպանության առաջավոր դիմը, զրահադնացքը մի ակնթարթում կրակ բացեց թշնամու վրա... Զրահադնացքի հանկարծակի դրոշմ թշնամիների մեջ առաջ բերեց շփոթություն: Վախեցած գերմանացիները փախչում էին տարբեր կողմեր: Քսանյոթ ֆաշիստական զինվոր, խուճապահար փախչելով, կորցրին ճանապարհը, ուղիղ եկան գեպի մեր դիրքերը և գերի վերցվեցին ծովայինների կողմից: Գերմանացիները չ'ապրին նույնիսկ կրակ բացել զրահադնացքի վրա, իսկ նա, հակառակորդին մեծ կորուստներ պատճառելով, արագ թաքնվեց...»²:

Առաջին հաջող մարտին հաջորդեցին նոր մարտեր: «Ժելեզյակ»-ին առաջադրանք էր տրվել ոչնչացնել թշնամու ականանե-

¹ „Красный черноморец“, 14 ноября, 1941 г.

² Там же, 18 ноября, 1941 г.

տային մարտկոցը, որը կրակ էր վարում Սևաստոպոլի մատուց-
ներում երկաթուղու շրջանի վրա: Զրահագնացքը երեկոյան շարժ-
վում է դեպի թշնամու դիրքերը: Զրահագնացքի ձախ կողմում
գտնվում էր մի փոքրիկ բարձունք, իսկ նրանից ներքև՝ մի գյուղ,
որտեղ ֆաշիստներն ամրացել էին և այնտեղից ճշտում էին հրե-
տանու կրակը: Կապիտան Սահակյանը հրամայում է կրակ բացել
թշնամու վրա բոլոր տեսակի զենքերից: Խլացուցիչ կրակը տևում
է մի քանի րոպե: Բարձունքի վրա գտնվող ֆաշիստական հրանոթ-
ներն ու ականանետները ջարդվում և լուծվում են: Թշնամու կրակը
ճշտողներին ոչնչացնելով, զրահագնացքն արագորեն հեռ է քաշ-
վում:

Այսպես, օրը-օրին կապիտան Սահակյանն ստանում էր նոր
առաջադրանքներ, համարձակորեն զրահագնացքը տանում էր հա-
կառախորդի դեմ, կատարում մարտական առաջադրանքը և հաղ-
թանակով վերադառնում իր դիրքերը՝ Սևաստոպոլի մատուցնե-
րում:

Ինչպես գրել է «Կրասնի Չերնոմորեց» թերթը, Գուրգեն Սա-
հակյանի ղեկավարությամբ գործող «ժելեզնյակ» զրահագնացքի
բոլոր հրամանատարները և մարտիկները համարձակորեն ջախ-
ջախում էին զերմանական հորդանքերին Սևաստոպոլի մատուցնե-
րում, օգնում էին կարմիրնավատորմայիններին և կարմիրբանա-
կայիններին՝ սլաշտպանելու մեր հարազատ քաղաքը, ոչնչացնելու
թշնամուն»¹:

Սևաստոպոլի սլաշտպանության առաջին օրերում թշնամուն
հասցրած մահացու հարվածներով մեծ անուն էր հանել սպա Գու-
սարովի հրամանատարության ղեկավար գլուխը: Նրա շարքերում
մարտնչում էին ղլխավորապես ռուս զինվորներ: Սակայն ռուս
հեռակալայինների հետ միասին կռվում էին նաև հայերը, վրացի-
ները և ուրիշ ժողովուրդների զավակներ:

«Մարտը-մարտի հետևից մղելով,— գրել է Սեծովյան նավա-
տորմի քաղաշխատող ընկ. Պ. Գավրիլովը, — այդ գլուխը, կրակի
մեջ, քրտնքի և արշան մեջ, ինչպես միշտ, սլահալանում էր գուսա-
րովիների պողպատե օրենքը՝ բոլորը մեկի համար, մեկը բոլորի
համար և բոլորը Սևաստոպոլի համար... հակառակորդի զերակշիռ
ուժերի հետ թիժ գոտեմարտից հետո գնդի վաշտերից մեկի համար
շրջապատման վտանգ էր ստեղծվել: Անհրաժեշտ էր զոհաբերել մի

¹ „Красный черноморец“, 18 ноября, 1941 г.

քանի մարդու, բայց պահպանել մյուսներին... Լուռ կերպով լսելով իրենց հրամանատարի հրամանը, կոմերիտականներ Վանյա Պոդոլյակինը, Գուրգեն Ոսկանյանը, Իվան Աֆանչենկոն, քաղցրահամեղակալ Յակով Բելովը դասակի հրամանատար Բուլմանի գլխավորությամբ գնացին առաջադրանքը կատարելուն»¹։

Այնուհետև ընկ. Գավրիլովը պատմում է, թե ինչպիսի տոկունությամբ և վճռականությամբ էին կռվում Գուրգեն Ոսկանյանը և նրա մարտական ընկերները։

Սևաստոպոլի պաշտպանության հատվածներից մեկում ղենիթային-հրետանային մի զնդի զինամթերքների մատակարարման պետն էր Գերոգ Ակինյանը։ Պատերազմի սկզբից Ակինյանը մեկնելով ռազմաձևատ, Սևաստոպոլի պաշտպանության օրերին դարձավ հերոս քաղաքի պաշտպանության ակտիվ մասնակիցներից մեկը։ Զորամասի հրամանատարությունը, Ակինյանին ներկայացնելով կառավարական պարգևի, նրա մասին գրել է. «Սևաստոպոլի պաշտպանության առաջին իսկ օրերից ընկ. Ակինյանը նրա պաշտպանների շարքերում էր գտնվում։ Աշխատելով որպես ղենիթային-հրետանային զնդի մարտական մատակարարման պետ, նա ժամանակին և անխափան ապահովում էր զնդի մարտկոցները ռազմամթերքներով, խնայես նաև արագորեն կազմակերպում էր մարտում վնասված ղենքերի ու մեքենաների նորոգումը։ Իր օրինակով ընկ. Ակինյանը զնդի մարտիկներին ոգևորում և նորանոր սխրապործությունների էր մղում...»²։

Կառավարությունը բարձր պարգևով նշեց Ակինյանի մարտական ծառայությունները Հայրենիքի հանդեպ։

Բերված օրինակների մեջ մենք տեսանք ցամաքում հայ ռազմիկների մղած մարտերի մի քանի էպիզոդներ։ Ստորև մի քանի օրինակներ բերենք օդում և ծովում մղված կռիվներում 1941 թ. աշնանը հայ օդաչուների և նավաստիների մասնակցության մասին։

Սևծովյան նավատորմի ավիազորամասերից մեկի լավագույն օդային հրաձիգ-ռադիստ Բրիտաուփոր Հարությունյանը Ղրիմի պաշտպանությունից առաջ արգեն 20 մարտական թռիչք էր ունեցել

¹ Сборник «Защитник Севастополя». Севастополь, 1942, стр. 63—64. Նույնը տես նաև «Героическая оборона Севастополя», 1942, էջ 63։

² Հիշգրտի աբիեվ. Գ. Տ. Ակինյանի գործը, պաշտպանության թերթի պատմություն։

և ումբակոծակ էր թշնամուն: Ղրիմում մզվող առաջին իսկ մարտերի օրերին Հարությունյանն իր մարտական ընկերների հետ միասին թռչում էր ճակատի առաջին գիծը, ումբակոծում հակառակորդի զորքերին, տանկերի կուտակումները, հրետանին, կոմունիկացիաները: Հարությունյանը Ասկադերիայի լավագույն մասնագետն էր հանդիսանում, օդում էր ընկերներին լավ յուրացնելու մարտական տեխնիկան, իսկ մարտի պահին նա հուսալի կերպով սլաշտպանում էր իր ընկերներին: Հարությունյանը հիանալի հրաձիգ, զերպառնց ռադիստ էր և ապահովում էր մշտական կապը ինքնաթիռի հետ: Թշնամու դեմ մզվող կռվում ռազմական հմտության և արիության համար Հարությունյանը պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով»¹:

Առաստուղի մոտ, օդային մարտերում աչքի ընկնող սխաղործություններ կատարեցին Սովետական Միության Հերոս Գուրիի օդաչուները: Նրանց մեջ իր արժանավոր տեղն ունի 1-ին կարգի զինտեխնիկ Շ. Պողոսյանը: Օդաչուները 1941 թ. նոյեմբերի 6-ին թշնամու օդանավակայաններում և օդային մարտերում ոչնչացրեցին ֆաշիստական 25 ինքնաթիռ: Ամբողջ օրը քաջարի օդաչուները մարտեր էին մղում: Մյուս օրը թերթում կարդալով Ի. Վ. Ստալինի նոյեմբերի 6-ի պատմական զեկուցումը, մարտիկները կռվեկալով կերպով երգում են ընդունում, որը հրապարակվում է Առաստուղում հրատարակվող թերթերում:

«Հարվածում էինք, հարվածում ենք և կհարվածենք...» գրել են օդաչուներն իրենց երգման վերնագրում: «Ընկեր Ստալինը մեզ ողբեշնչում է գեպի հաղթանակ, գեպի սխաղործություններ: Մենք չենք վախենում: Ոչինչ չի կարող կանգնեցնել մեզ, երբ զնում ենք կատարելու մարտական առաջադրանք. ոչ զենիթիկաների կրակը, ոչ գիշատիչների հարձակումը... մենք խոստանում ենք, որ նոր ուժերով, է՛լ ավելի մեծ ցասումով կոչնչացնենք դերմանական ֆաշիստներին և նրանց վարձկաններին՝ օդում, ջրում և ցամաքում»²:

Հետագա մարտերում Շ. Պողոսյանն իր մարտական ընկերների հետ միասին պատվով կատարեց իր խոստումը:

Այդ երկու հերոսական դրվագներին կարելի է ավելացնել էլի-

¹ И. С. Исаков, „Армяне моряки в Великой Отечественной войне“, стр. 23—24.

² „Красный Крым“, 9 ноября, 1941 г.

տասնյակներ, որոնք արտացոլում են Ղրիմի ռազմաճակատի օդային մարտերում հայ օդաչուների կատարած սխրագործությունները: Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները Ղրիմին հարվածներ էին հասցնում նաև ծովից: Այդ նպատակով թշնամին Սև ծովում կենտրոնացրել էր ռազմածովային խոշոր ուժեր: Այդ մասին ադմիրալ Իսակովը գրում է. «Պատերազմի առաջին իսկ օրերից, բացի թշնամու ավիացիայից, Սև ծովում երևացին գերմանական սուզանավերը, որոնք քանդված վիճակում կամ առանձին սեկյիդաներով փոխադրվում էին Դանուբի վրայով և ապա հավաքվում ու լրիվ սպառազինվում էին Գալացի նավաշինարաններում... պատերազմի առաջին տարվա վերջին Սև ծովում մենք արդեն գործունեինք Գերմանիայի, Իտալիայի, Ռումինիայի դրոշակներով գործող սուզանավերի հետ: Դրանց քանակն այնքան աճեց, որ առանձին ժամանակաշրջաններում մեր բազաների առջև, դիրքերում կամ Անթոլյան նավատորմի կոմունիկացիաներում, կարելի էր միաժամանակ հանդիպել 7-ից մինչև 10 մարտական միավորումների»¹:

Անթոլյան նավատորմը խորտակում էր թշնամու ռազմանավերը կամ նրանց հեռու էր քշում Ղրիմի ափերից, թույլ չտալով մոտենալու մեր բազաներին: Անթոլյան նավատորմի ծովայինները մի կողմից մարտեր էին մղում ցամաքում, թշնամու ցամաքային ուժերի դեմ, մյուս կողմից կռվում էին ծովում երևացող ֆաշիստական զավթիչների դեմ և ապահովում անընդհատ կապն ու փոխադրումները պաշարված Ղրիմից կովկասյան ափերը և Կովկասից Ղրիմ: Անթոլյան նավատորմում, ռազմանավերի վրա ծառայող հայ ծովայինները սլավոլով էին կատարում իրենց պարտքը Հայրենիքի հանդեպ:

Անաստոպոլի մատուցներում գերմանական ֆաշիստների դեմ արիությանը մարտնչում էր երկրորդ աստիճանի ավագ Վարդան Նզիշի Կոբելյանը: Երբ թշնամին իր ծովային ուժերով վտանգ էր սպառնում Անաստոպոլին, Կոբելյանը նշանակվել էր «Կարմիր Աթլադին» նավի վրա: Այդ նավը գրեթե ամբողջովին զինված էր հրետանիով և կռվում էր ծովում երևացող հակառակորդի ռազմանավերի ու ինքնաթիռների դեմ: Կոբելյանը հանդիսանում էր զենիթային հրանոթի հրամանատար: Հրանոթի անձնակազմը մարտա-

¹ Ի. Ս. Իսակով, ՍՍՌՄ ռազմա-ծովային նավատորմը Հայրենական պատերազմում, Հայպետհրատ, 1946, էջ 90—91:

կան միաձուլվ մի կողեկտիվ էր, որը Կոբեկյանի հրամաններով արագորեն կրակ էր վարում թշնամու դեմ: Քանի-քանի անգամ թշնամու ինքնաթիռները հանկարծակի երեւալով, փորձել են գրոհել նավի վրա և ուժեղացնել, խորտակել այն: Սակայն Կոբեկյանի հրանոթը մահացու կրակով ետ է մղել ֆաշիստական ինքնաթիռների հարձակումը: Սեաստուպոլի ծովային մատուցները պաշտպանող «Կարմիր Արխադիա» հրետանային նավը ղեկիթային հրետանու պաշտպանութլամբ, տրագորեն լողում էր Սեծովլան ջրերում, Ղրիմի ալիերի մոտ և հարված-հարվածի հետեից էր հասցնում դեպի Ղրիմ ձգտող ֆաշիստական զավթիչներին: Կոբեկյանի մարտական գործերը բարձր գնահատականի են արժանացել նաև ադմիրալ Իսակովի «Հայ ծովայինները» գրքում¹:

Ծովից Սեաստուպոլը պաշտպանելու համար մղված մարտերում 1941 թ. աշնանը աչբի ընկած հայ ծովայիններից է ընկ. Ներսիսյանը: Այն ռազմանավը, որի վրա ծառայում էր Ներսիսյանը, ծովից թշնամուն հասցրած հարվածներով մեծ օգնութլուն էր ցուլց տալիս ցամաքային մեր զորքերին: Այդ ռազմանավի մղած մարտերի մասին կրտսեր քաղղեկ Ի. Կոլտտովիկինը պատմում է մեծ հիացմունքով. տհա մի հատված նրա պատմածից.

«Հիանալի են աշխատում սիգնալիչիկները: Ընկերներ Ներսիսյանի և Կոզլինի անունները ծանոթ են ռազմանավի ամեն մի մարտիկի: Ընկ. Ներսիսյանը աղգութլամբ հայ է: Նա դեռ վառտ դիտեր ռուսերեն լեղուն, բայց համառորեն սովորելով, դերաղանց տիրապետեց մարտական մասնագիտութլանը, դառնալով իսկական բաջարի մարտիկ: Նրա ծովայինների զորամասը հրացանները ձեռքներին դնացին ցամաքում կռվելու թշնամու դեմ, պարտիայի անդամութլան թեկնածու Ներսիսյանը առաջինը ալի իջալ ծովային դեսանտի հետ: Նա մարտում իրեն ցուլց տվեց որպես անվահեր մարտիկ, Թշնամու ղեղալը վիրավորեց նրա ձեռքը և հանեց շարքից, Ներսիսյանը չգնաց հոսպիտալ: Նրկորդ օրը նա գտալ իր ռազմանավը և կանղեց մարտական պահակութլան...»²:

Այսպիսով, հայ ռազմիկները ճակատի բոլոր հատվածներում ոռւս և մյուս աղգութլունների իրենց մարտական ընկերների ղինակիցներն էին, նրանց անբաժան եղբայրները:

¹ Ի. Ս. Իսակով, Հայ ծովայինները Հայրենական Մեծ պատերաղմում, 1946, Երևան, էջ 30—31.

² „Красный черноморец“, 27 января, 1942.

Հայ ժողովրդի զավակները Ղրիմի պաշտպանության առաջին մարտերին մասնակցում էին նաև ժովային բերդ քաղաքում՝ Սևաստոպոլում մղվող կռիվներին։ Սևաստոպոլ քաղաքի պարտկազմակերպության և արտադրական ձեռնարկությունների մեջ նույնպես պատերազմի օրերին կարելի էր տեսնել Հայ ժողովրդի զավակներին։ Դրանցից մեկը Ա. Պետրոսյանն էր, որը պատասխանատու աշխատանք էր կատարում Սևաստոպոլի պաշտպանության քաղաքային կոմիտեում։ Նրա վրա պարտավորություններ էին դրվում արգյունարկության ձեռնարկությունների աշխատանքը ղեկավարելու, ռազմաճակատի կարիքների համար արտադրանքի թողարկումն ապահովելու, ինչպես նաև ղինամթերք թողարկելու գծով¹։

Այդ ձեռնարկություններում գնդ կրող բանվորների և քաղաքի հակաօդային պաշտպանության մարտիկների մեջ, ինչպես նաև ժողովրդական աշխարհադորի ջոկատներում կարելի էր տեսնել Հայ ժողովրդի նաև ուրիշ զավակների, որոնք Սևաստոպոլի բոլոր հայրենասերների հետ միասին աշխատում ու պայքարում էին հաղթանակի համար։

Այսպիսով, Ղրիմի մատույցներում մղվող կռիվներում (1941 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբերին), Սևաստոպոլի վրա գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների առաջին գրոհը հետ մղելիս (1941 թ. հոկտեմբերի վերջերից — դեկտեմբերի առաջին կեսը) և Սևաստոպոլի մատույցներում տեղի ունեցած երկրորդ ճակատամարտի ժամանակ (1941 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսը և 1942 թ. հունվարի սկիզբը) Հայաստանի զավակները մարտական բարեկամությունը միաձուլված եղբայրական մյուս ժողովուրդների զավակների հետ, ակտիվ կերպով մասնակցում էին Ղրիմի և Սևաստոպոլի պաշտպանությանը։

3. ԴԵՍԱՆՏԱՅԻՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ. ԿԵՐՁԻ ԵՎ ԹԵՈԴՈՍԻԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

1941 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին Կրասնոդարում Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի խումբը հռանդուն պատրաստություններ էր տեսնում դեսանտային գործողությունների համար։ Դեկտեմբերի 26-ին դեսանտային առաջին նավերը պոկվում են Կովկասյան

¹ Героническая оборона Севастополя 1941—1942, Крымиздат, 1946, стр. 43—155.

ափերից և լողում Սև ծովի ջրերում: Նրանց առաջ խնդիր էր դրված՝ անցնել Կերչի նեղուցը, դեռանալ իջեցնել Կերչ թերակղզու տարբեր կետերում, դրավել Կերչ քաղաքն ու ամրոցը, պլացդարմ ստեղծել Ղրիմի ազատագրման համար մղվող պայքարն ավելի ծավալելու համար:

Դեպքն առաջին օպերացիայի օրերին հղանակն անբարենպաստ է եղել:

Ալեկսանդրովն է հասել է մինչև 6—7 բալի: Դեկտեմբերի 26-ի ցերեկը և դեկտեմբերի 27-ին, ծովի վրա 10 բալի հասնող ուժեղ փոխարիկ է բարձրացել: Դեկտեմբերի 27-ի երեկոյան, երբ հղանակը մեղմացել է, Կովկասյան ռադիոճակատի գեասնության ղրաւմասերը շարունակել են փոխադրվել Կերչի թերակղզու ափերը: Դեկտեմբերի 29-ին թշնամին բոլոր ուժերը կենտրոնացնելով Կերչ՝ ձեռնարկում է գրոհներ գեասնության ներքի վրա: Մինչդեռ ալդ ժամանակ նորանոր գեասններ էին դուրս գալիս ափը¹:

Կերչ քաղաքը գրավվում է գեասնության կողմից: Թշնամին պարտութուն կրելով, փախուստի է դիմում: Այդ նույն ժամանակ հաժանափր գեասնության ղրքերով բեռնված մոտենում է Բեոդոսիային: Կատիտան-լեյտենանտ Իվանովի կատերն առաջինն էր մոտեցել նավահանգստին և համարձակ կերպով, թշնամու համար անսպասելիորեն, սկսել մարտը: Շուտով ափին է մոտեցել և կրեյսերը: «Որոտային կրեյսերի հրետանային համազարկերը,— գրել է «Պրավդայի» թղթակիցը,— արկերը թռչում էին քաղաքի վրայով, տեղ-տեղ բռնկվում էին կրակներ: Թշնամին կրակով էր պատասխանում, լայց գեասնության ներքի ավելի էին ուժեղացնում համազարկերը: Ավագ լեյտենանտ Ալդինովի ծովայիններն արդեն նավահանգստի տերիտորիայումն էին և ուժեղ, լարված մարտեր էին մղում ամեն մի մետր հողի համար»²:

Որ Բեոդոսիայի նավակայանին է մոտենում զբրբով և ռադմամթերով բարձած մեր տրանսպորտը, սկսվում է ուժեղ ալեկոծութուն, որը հնարավորութուն չի տալիս նավերին մոտենալու ափին: Նավերի վրայից գեասնության ներքի արագորեն վերցնում և ափն էին փոխադրում կատերները: Կատաղի մարտերով էին գեասնության ներքի դրավում քաղաքը: Մարտիկները գնում էին կրակի դեմ, խուժում էին տները, ոչնչացնում ավտոմատավորներին: Բեո-

¹ «Известия», 6 января, 1942.

² «Правда», 5 января, 1942.

դոսիայի փողոցներում մղվող պայքարը երկար տևեց, Ֆաշիստների դիակները թափված էին քաղաքում: Մարդատար ավտոմեքենաները բաց դռներով խրվել էին ձյան մեջ, սառել էին և կանգնել: Սպաները չէին կարողացել տաքացնել մոտորները և թողել էին այդպես¹:

1941 թվականի դեկտեմբերի 31-ին Սովետական ինֆորմբյուրոն հաղորդեց.

«Ռեկտեմբերի 29-ին և 30-ին Կովկասյան ռազմաճակատի մի զորախումբ, Սևծովյան նավատորմի ռազմածովային ուժերի փոխգործողությանը, դեռանտ հանեց Ղրիմի թերակղզում և համառ մարտերից հետո գրավեց Կերչ քաղաքն ու ամրոցը և Թեոդոսիա քաղաքը... Հակառակորդը նրկու հատվածներում էլ նահանջում է, հետապնդվելով մեր զորամասերի կողմից: Գրավված է ռազմաավար, որը հաշվվում է»²:

Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի այդ փայլուն հաջողությունը նոր տարվա հիանալի նվեր բերեց մեր ժողովրդին. սովետական մարդկանց սրտերը լցրեց ուրախությանը ու հրճվանքով:

Կերչի թերակղզում դեսանտային օպերացիան նախապատրաստված էր վարպետորեն:

«Դեսանտի իջեցումը կատարվում էր լայն ճակատով. դեսանտ իջեցվում էին միաժամանակ մասսայական կարգով,— դրում է Սևծովյան նավատորմի զորամանատար ծովակալ Օկոյաբրսկին,— Կերչի թերակղզու հյուսիսային կողմից դեսանտ ափ հանելը ղեկավարում էր փոխծովակալ Գորշկովը: Թերակղզու արևելյան ափում Կերչի նեղուցն անցան և ափ դուրս եկան փոխծովակալ Ֆրոլովի հրամանատարությանը գործող նավերի զորքերը: Թեոդոսիայում դեսանտի իջեցումը ղեկավարում էր 1-ին կարգի կապիտան Բասիստին: Թեոդոսիայի դեսանտն առավել դժվար էր, որովհետև այն իջեցվում էր լանդինգային քաղաքի մեջ, նավահանգստում...»³:

Կերչ և Թեոդոսիա քաղաքների շրջանում դերմանա-ֆաշիստական զորամասերը կոտաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս ափ դուրս եկող դեսանտայիններին: Թշնամու կրակից ընկնում էին զրոհող շատ մարտիկներ, բայց նրանց փոխարեն մարտի էին նետվում նորերը և զնդակների տարափով, հրետանային համազարկե-

¹ „Правда“, 5 января, 1942.

² Сообщение Сов. информбюро, том 1, стр. 447.

³ Красный черноморец, 4 января, 1942.

րով ճնշում էին թշնամու դիմադրությունը, առաջ էին շարժվում, լայնացնում գրաված պլացդարմը։ Ի. Վ. Ստալինը ողջոճելով և շնորհավորելով Կերչի թերակղզին ազատագրող քաջարի զորքերին, բարձր գնահատական տվեց դեսանտային օպերացիային և նրան մասնակցող բոլոր տեսակի զորքերի զենհրալների, սպանների ու մարտիկների հմուտ գործողություններին¹։

1942 թ. մայիսմեկյան հրամանում Ի. Վ. Ստալինը նորից հիշատակում է Կերչի առաջին դեսանտային օպերացիան որպես սովետական զորքերի նշանավոր գործողություններից մեկը։ «Ռոստովի, Կերչի, Մոսկվայի, Կալինինի, Տիլսիինի և Լենինգրադի մոտ տեղի ունեցած նշանավոր մարտերը, երբ Կարմիր Բանակը փախուստի մատնեց գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին,— համոզեցին մեր մարտիկներին, որ գերմանական զորքերի անպարտելիության վերաբերյալ շահակրատությունը մի հեքիաթ է, որ հորինել էին ֆաշիստական պրոպագանդիստները»²։

Ինչպես 1941 թ. հոկտեմբեր—դեկտեմբերին Պերեկոպի պարանոցում և Սևաստոպոլի մատուցներում, այնպես էլ 1942 թ. հունվար—մայիս ամիսներին Կերչի թերակղզում մղվող մարտերում մասնակցում էին բազմաթիվ հայ ռազմիկներ, որոնք իրենց եղբայրների հետ միասին կռվում էին թշնամու դեմ։

Դեսանտային օպերացիայի մասնակից բրիգադային կոմիսար Պ. Պավլենկոն հիացած նկարագրել է Կովկասի զավակների մարտական քաջագործությունները և մարտական բարեկամությունը, որը դրսևորել է դեսանտային օպերացիայի գործողությունների մեջ։ «... Հիտլերը Ղրիմից կարող էր սպառնալ Թևրեքի ստանիցաններին, Վրաստանի հովիտներին, Ադրբեջանի տափաստաններին, Հայաստանի լեռներին։ Ղրիմը գերմանացիներից ետ վերցնելու համար ի մի էին հավաքվել մարտիկներ՝ Սովետական Միության բոլոր կողմերից, և կարելի է ասել, որ ոչ մի այլ ճակատում այնպիսի ազդման բազմազանություն չկար, ինչպես Ղրիմում։ Այդտեղ բոլոր ժողովուրդները եղբայրական միությանությամբ պաշտպանում էին իրենց հայրազանքը, սրտին մոտիկը...»³։

Այնուհետև Պավլենկոն պատմում է բազմազգ ռազմիկներից աչքի ընկած մի քանի ղինվորների հերոսության մասին, Դրանցից

¹ „Правда“, 31 декабря, 1941.

² Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Հայպետհրատ, Երևան, 1946, էջ 62.

³ „Красная звезда“, 1 мая, 1942.

մեկը կործանիչ օդաչու կապիտան Աբգիանիձեն էր, որը մարտի բռնվելով գերմանական յոթ կործանիչների հետ, մեկը խլում է, իսկ մյուսներին մատնում փախուստի։ Նույն պահին, ներքևում, գերմանացիների խիստ տանվում ադրբեջանցի հրաձիգ Սահար Խամալիովը, կապելով վիրավոր հրամանատարի վերքը, հրանոթից կրակ էր տեղում հակաօդոսի եկող ֆաշիստական շարասյան վրա։ Երբ Սահար Խամալիովի բոլոր արկերն սպառվում են, նա վերցնում է գնդացիորդ, խլում գերմանացիների գիրքերին։

«Այդ վայրից քիչ հեռու առաջ է շարժվում ավտոմատավոր Հայրապետյանը։ Գերմանացիները կատաղաբար դիմադրում են, օժանդակ ուժեր են հասցնում, որպեսզի կասեցնեն մեր ճնշումը։ Հայրապետյանը... ամբողջովին մոլեգնած, բարկությունից ատամները կրճատելով, ընդհուպ մոտենում է գերմանացիներին և ավտոմատային ուժգին, խելացնոր կրակ է բացում։ Հայրապետյանի գրոհը հաջողություն է ունենում. գերմանացիները շփոթվում են... Գերմանացիները ետ են քաշվում։ Երկու անգամ վիրավորված Հայրապետյանը նետվում է նահանջողների ետևից։ Բայց այդ միջոցին նա վիրավորվում է երրորդ անգամ՝ ոտքից և ընկերները առաջ են անցնում Հայրապետյանից... կատաղի մարտում սանիտար Ահմեդ Հալաբովը կրակի տակից դուրս է բերում ավելի քան երեսուն վիրավոր՝ իրենց զենքով։ Հերթական վիրավորին տանելիս գերմանական զնդակը ծակում է նրա ոտքը։ Նա սողում է և արնաքամ լինելով իր վրա տանում է ընկերոջ մարմինը։ Ծիշտ է, նրանք անժանոթ են, անգամ իրար լեզու չեն հասկանում, բայց ոմենն ընդհանուր նպատակի լեզու։ Գերմանացիների կրակը փակում է սանիտարի ճանապարհը։ Վիրավորին որևէ թաքստոց է պետք, թե չէ կկորչի։ Բայց չկա ոչ մի ծածկույթ։ Այն ժամանակ ադրբեջանցի համեստ կոլտրնտեսականը, որը առաջին անգամ էր կոխվ տեսնում, իր մարմնով ծածկում է վիրավորին և գրկելով նրան զոհվում է... Այսպես էին նրանք՝ Սովետական Կովկասի զավակները մարտնչում մեր ընդհանուր Ղրիմի համար»¹։

Կերչի թերակղզում դեսանտ իջեցնելիս, ավտոմատավոր Հայրապետյանի քաջագործությունները մանրամասնորեն նկարագրված են նաև այլ ակնարկներում, որոնք նվիրված են հայ ռազմիկի և նրա ռուս և այլազգի ընկերների մարտական բարեկամությանը, նրանց մղած մարտերի մի քանի էպիզոդներին։

¹ „Красная звезда. 1 мая, 1942.

² Там же.

Դեպի Թեոգոսիա լողացող ղեսանտային նավերից մեկի մեջ էր կապիտան Ալզինյանը և նրա հրամանատարության ենթակա զուգարտակը։ Ալզինյանի գումարտակը 1941 թ. դեկտեմբերի 29-ի լույս 30-ի գիշերը հասավ Թեոգոսիայի ծովափը և վաղ առավոտյան իջավ նավահանգիստն ու մարտի նետվեց թշնամու դեմ։ Ծովային հետևակի մարտիկները կռվում էին անդուսպ ատելությամբ լցված ղեպի գերմանական զավթիչները։

Դեկտեմբերի 29-ին մեկ ուրիշ ղեսանտային խմբի հետ Թեոգոսիա հասավ զոմարտակային կոմիսար քնկ. Մ. Գուլյանը։ Այստեղ նա մի քանի օր գտնվում էր լատիշ կոմիսար Գիրուսի ղեկավարած զորամասում, որը Թեոգոսիայից առաջ էր շարժվել և պատրաստվում էր գրոհելու Պետրովկա գյուղի վրա։ Մ. Գուլյանը քաղաքական զրույցներ էր անցկացնում ստորաբաժանումների հրամանատարների և պարտկազմակերպությունների ղեկավարների հետ, նրանց խնդիրների մասին։

Հունվարի երեսրից մարտերի բնույթը փոխվում է։ Թշնամին ձևանարկում էր հակադրոհների Թեոգոսիայի հատվածի սովետական զորամասերի դիրքերի վրա։ Գուլյանին առաջադրանք է տրվում մեկնել սակրավորների գումարտակը, որի հրամանատարն էր Ուլրախացի կապիտան Սիգարենկոն։ Գումարտակի մարտիկները դրեթի բոլորն էլ հաչեր էին, նրանց մեջ անհրաժեշտ էր քաղաքական աշխատանք կազմակերպել հաչերեն լեզվով։ Այդ գործին էլ ձեռնարկում է ստորաբաժանում եկած քաղաշխատողը։ Մի օր գումարտակը ենթարկվում է հակառակորդի կատաղի գրոհին։ Մարտիկները անդրդվելի են մնում իրենց դիրքերում։ Թշնամու տանկերին սակրավորները հարվածում էին գնդակներով, նռնակներով և հետ մղում նրանց գրոհները։ Այդ մարտը դիտում էին միավորման ղեկավարները։ Մարտում կապիտան Սիգարենկոն զլխից ծանր վիրավորվում է։ Նա վիրավոր վիճակում զեկուցադիր է ուղարկում միավորման հրամանատարին։ Այդ զեկուցադրում ասված է. «Իմ գումարտակի հաչ մարտիկները հերոսաբար դիմադրեցին թշնամուն և անդրդվելի մնացին նրա կատաղի գրոհների առաջ. խնդրում եմ գումարտակը ներկայացնել զվարդիականի կոչման»։ Քաղաշխատող Մ. Գուլյանը օրինակելիորեն կատարեց իրեն տրված առաջադրանքներն ինչպես այդ ստորաբաժանումում, աչնպես էլ հետագայում աչ զորամասերում։

Թեոգոսիայի փողոցներում գերմաՆա-ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղվող կռիվներում ղեսանտային մի զորամասի կազմում

մասնակցում էր ընկեր Մկրտիչ Մանուկյանը: Նա մինչև բանակ կանչվելն աշխատում էր որպես Պետական անվտանգության մինիստրության պարտքյուրոյի քարտուղար: Մարտի պահին, երբ թշնամու զնդակից ընկավ զորամասի կոմիսարը, Մանուկյանն ստանձնելով կոմիսարի պարտականությունները, շարունակեց վարել մարտը: Ստորաբաժանումները գրոհի էին նետվում: Մանուկյանը նույնպես հարձակվում էր առաջիններից, իր օրինակով ոգեշնչելով ռազմիկներին: Այդ պահին, ֆաշիստական ավտոմատավորները թաքստոցից կրակ քաղ անելով, ուղղում էին դանդաղեցնել դեսանտայինների գրոհը: Մանուկյանի ստորաբաժանումը նորից գրոհի է բարձրանում և առաջ նետվում: Այդ մարտում էլ թշնամու զնդավոր խոցել էր անվեհեր քաղաշխատողին և նա զոհվեց Թեոդոսիայի ապստամբման համար մղվող մարտում:

Նույն շրջանի մարտերի մեջ աչքի ընկավ քաղաշխատող Գառնիկ Ոսկանյանը: Նա Կերչի նեղուցն անցել էր սառուցյաների վրայով և բազմաթիվ ուրիշ զինվորների հետ միասին մարտի մտել Կերչի թերակղզում: Այս կատաղի մարտերից մեկում կոմունիստ Ոսկանյանը մարտիկների առաջին շարքերում հարձակման դնալիս ծանր վիրավորվում է և տեղափոխվում հոսպիտալ: Նա զոհվում է հոսպիտալի ոմբակոծության ժամանակ:

Այսպիսով, Թեոդոսիայում և Կերչում՝ դեսանտային օպերացիային մասնակցող զորամասերի կազմում ռուսների և ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդների զավակների հետ միասին մարտերին մասնակցում էին նաև Սովետական Հայաստանի զավակներից շատերը: Նրանք դեսանտային զորամասերի մղած հարձակողական ու պաշտպանողական կռիվներում իրենց ալլաղզի եղբայրների հետ ձեռք-ձեռքի տված, հաջողությամբ կռվում էին թշնամու դեմ, մասնակցում էին Ղրիմի պաշտպանությանը:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՐՉԻ ԹԵՐԱԿՂԶՈՒՄ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐԻՈՒ

Դեսանտի հաջող հանելուց հետո, ավելի են բորբոքվում ծանր մարտերը Ղրիմում, որոնք մղվում էին 1942 թվականի հունվարից մինչև հունիսը: Այդ մարտերում հայ ժողովրդի զավակները մասնակցում էին տարբեր զորամասերի կազմում և Հայկական աղգային դիվիզիայում: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ իր տեղը գրավեց 390-րդ հայկական դիվիզիան, որի զորամասերը 1942 թվականի

փետրվար—մայիսին մասնակցում էին Կերչի թերակղզում մզվող կռիվներին: Այդ զինվորային հրամանատար նշանակվեց զնդապետ Ս. Զաքայանը, որը Նրեանից ժամանեց Կերչ և ստանձնեց զինվորային ղեկավարումը:

Հայկական զորամասերը, հակատի մյուս զորամասերի հետ կողք-կողքի սալապանություն էին բռնել հակատի առաջավոր գծում:

Փետրվարի 27—28-ին և ապրիլի 13—16-ին Կերչի թերակղզում Ղրիմի հակատի զորքերը ակտիվ դործողություններ ծավալեցին թշնամու դեմ և մեծ կորուստներ պատճառեցին նրա կենդանի ուժին ու տեխնիկային: Սովետական զորքերը մարտում գլխավոր ջախջախեցին ռումինական 18-րդ հետեակային զինվորի և ծանր պարտության մատնեցին գերմանական 170-րդ և 46-րդ հետեակային զինվորականներին: Ինչպես գրված է հրամանատարության հաղորդագրության մեջ՝ փետրվար—մարտ ամիսների կռիվների մասին՝ փետրվարի 27—28-ին և մարտի 13—16-ի մարտերում ընկ-վուկովի, Լիոնտեի և ուրիշների զորամասերի հարվածներից փախել են ոչ միայն աշակերտները՝ ռումինները, այլև ուսուցիչները՝ գերմանացիները, թողնելով մարտի դաշտում զանազան կալիբրի 120 թնդանոթ, 10 վեցփողանի նոր կոնստրուկցիայի ակառնետ, մեծ քանակությամբ սպառազեն ու այլ ռազմական հանգերձանք և միայն մարտի 15—16-ին տվել են 6500 սպանվածներ, վիրավորներ և գերիներ»¹:

Հիտլերյան հրամանատարությունը արտակարգ միջոցներ ձեռք առավ Կերչում դրությունը վերականգնելու համար: Ֆաշիստական հրամանատարությունը Ֆրանսիայից հետ կանչեց գերմանական 22-րդ տանկային զինվորի և շտապ կերպով ուղարկեց Կերչ: Դի-վիզիան երթով անցել էր Եվրոպայի երկրները, հեշտ հաղթանակե-րով արբել էին հիտլերյան զինվորներն ու սպաները: Նրանք ծառայել էին թալանի ու կողոպուտի: Նրանցից մեծ մեկին Ղրիմում խոստացել էին «վիլա», հարուստ և ապահով կյանք, ստրուկներ, որոնք «պետք է աշխատեին ֆաշիստական տերերի համար»:

Գերմանական 22-րդ տանկային զինվորի մարտի 20-ի լուսադեմին, Ֆրանսիայից հասնելով Կերչի թերակղզին, երթից անմիջապես մտավ մարտի: Ավելի քան 100 տանկ զորքի մյուս տեսակների օժանդակությամբ մոլեղին հարձակման անցան, ծրագիր ունե-

¹ „Боевая Крымская, 20 марта, 1942.

նալով մարտ ամսին ջախջախել Կերչի թերակղզին պաշտպանող սովետական զորամասերին և գրավել Կերչ քաղաքն ու ամբողջ թերակղզին:

Գերմանական տանկային դիվիզիայի հարձակման ճակատի մի հատվածը պաշտպանում էին հայկական զորամասերը: Սկսվեց կատաղի ճակատամարտ սովետական հրետանավորների, տանկիստների, հետևակի և զրահավորված ֆաշիստների միջև:

Տանկային դրոհը հետ մղելու համար պետք էր դործի դնել նախ և առաջ հրետանին: Հայկական զորամասի հրամանատարական կետում լարված վիճակ էր ստեղծվել: Այնտեղ էին պնդապետ Ս. Զաքյանը, հրետանու հրամանատար Բ. Դանիելյանը և ուրիշներ: Հայկական զորամասի մարտիկների մոտ էր եկել գեներալ Բարոնովը: Բոլոր զորամասերը պատրաստվել էին մարտն ընդունելու:

Նրբ տանկերը մոտենում են, գործի է դրվում հրետանին: Հրետանավորներն արկերով հարվածում են թշնամու մեքենաներին: Մի տանկ, հեղքելով ստորաբաժանման պաշտպանությունը, մոտենում է հրամանատարական կետին: Ստեղծվում է վտանգավոր իրադրություն: Քաջարի զենքերով Բարոնովը, զուրա ցատկելով բլինդաժից, ինքն է նռնակներ նետում դեպի թշնամու տանկը:

Հրետանավորների հարվածից անցած տանկը հրկիզվում է: Սակայն մարտը չի թուլանում: Հակառակորդի 2 տանկ, հետևակային ղեկավարով անցնելով ստորաբաժանման պաշտպանության գիծը, շարժվում են ուղիղ դեպի հրետանային զորամասի դիտակետը: Մարտի այդ վճռական հատվածում էին գտնվում հրամանատարներ Զաքյանը և Դանիելյանը, որոնք կազմակերպում էին դիմադրությունը՝ հարձակվող թշնամուն: Մեր մարտիկների հարվածներից զերմանական տանկերը կտնդ են առնում, իսկ տանկերին նստած ղեկավարին ավտոմատավորները ցատկում են գետին և անցնում նոր գրոհին:

Հայկական զորամասի ռազմիկները անդդվելի են մնում իրենց զիրբերում: Նրանք կրակ են բացում թշնամու ավտոմատավորների վրա: Բայց ֆաշիստները, շնայած մեծ կորուստներին, շարունակում են հարձակումը:

Այդ պահին ստորաբաժանմանը օգնության են հասնում հալեան զորամասի ռուս մարտիկները: Թաքստոցում գտնվող հրանոթը սպա Մալսկու հրամանատարությամբ կրակ է բացում թշնամու տանկերի վրա: Այդ հրանոթից արձակված արկերի ուղիղ հարվածներից հրկիզվում են գերմանական երկու տանկերն էլ: Զրահա-

պատ մեքենաների ոչնչացումը թուլացնում է հարձակվող ավտոմատավորների ուժը։ Ավտոմատավորներն անջատվում են տանկերից և գլխավին ոչնչացվում։

Հայկական զորամասի հրետանավորների հմուտ գործողությունների մի ալլ էպիզոդի մասին քաղզկի տեղակալ Վ. Պրոտասը հետևյալն է գրել. «...մարտի 20-ին, երբ թշնամին մարտի նետեց տանկային թարմ զորամասեր, մեքենայացված հետեակի և ավտոմատավորների հետ, ցանկանալով անակնկալ հարվածով հաջողություն ձեռք բերել, մարտիցը արժանի դաս տվեց լկտիացած ֆաշիստական զավթիչներին։ Քողարկված դիրքերից, ուղիղ նշանահույժամբ կրակելով, մարտիցը շարդ ու փշուր արեց մի բանի ֆաշիստական տանկ, ոչնչացրեց տանկերի հետևում թաքնված թշնամու ավտոմատավորներին... մարտում առանձնապես աչքի ընկավ կրտսեր սերժանտ ընկ. Լևոն Բաբայանի հրանոթի անձնակազմը։ Այդ անձնակազմը միայն վերջին օրերս իր դիպուկ կրակով ոչնչացրել է թշնամու մեկ մարտիցը, պայթեցրել է արկերի պահեստը և ավտոմեքենան՝ նրա վրա դրված դնդաքով։ Բացի հրամանատարից այդ անձնակազմում աչքի է ընկնում... նշանառու ընկ. Ավդոչկինը։ Կոմերիտական, նախկին տրակտորիստ ընկ. Ավդոչկինը հրամանատար ընկ. Բաբայանի հետ միասին մարտից առաջ դիմեցին պարտիայի շարքերն ընդունվելու... պարտկազմակերպությունն այդ ընկերներին ընդունեց իր շարքերը»¹։

Հրետանավորներից հետ չէին մնում նաև զորքի մյուս տեսակներում կռվող ռազմիկները։ Հայկական հետեակային զորամասերը և հատուկ ստորաբաժանումներն այդ մարտում պաշտպանեցին իրենց դիրքերը և հետ մղեցին դերմանական տանկերի դրոհները։ Զորամասի թերթն, ամփոփելով մարտերի արդյունքները, գրել է.

«...Մեր զորամասի մարտիկները հերոսություն ու անձնվիրություն նորանոր օրինակներ են ցուցաբերում։ Վերջին մարտերում հատկապես աչքի ընկան քաղզկի Ավալյանը, ավադ լեյտենանտ Ռ. Ավանեսովը, քաղզկի Վ. Մարտիրոսյանը և շատ ուրիշներ։ Հերոսություն բացառիկ օրինակ ցույց տվեց կոմիսար ընկ. Մուրատովը։ Մարտում, մի բանի տեղից վիրավորվելով, նա շարունակեց իր ստորաբաժանումն առաջ տանել և թշնամուն մեծ վնաս հասցնել։ Ընկ. Մուրատովը մարտի դաշտում ընկավ իսկական հերոսի մահով։ Այդպիսի հերոսի մահով ընկավ նաև ընկ. Ալի Մուխամեդը։

¹ «Հայկական անյալեր», մարտի 26, № 8, 1942։

Անթիվ են մեր երկրի հերոսները, նրանք մի ամբողջ ժողովուրդ են, — սովետական անպարտելի ժողովուրդ...»¹

Կոմիսար Մուրատովի դիակը մնացել էր մարտի դաշտում, թըշնամու առաջավոր դժի շրջանում: Հիալերյան բարբարոսները կարող էին անարդել հերոսի մարմինը: Առաջադրանք է տրվում մի խումբ հետախույզների, ռուս մարտիկներ՝ Ի. Սլեպչուկին, Մ. Կոմարովին և նրանց ընկերներին՝ գտնել հերոսի մարմինը և փոխադրել ստորաբաժանման դիրքերի մոտ, արժանի փառքով թաղելու համար: Ինչպես այդ մասին պատմում է կրտսեր քաղղեկ Վ. Ուլյանկոն, քաջարի հետախույզները սողալով հասնում են Մուրատովի դիակին, վերցնում այն և շարժվում դեպի մեր զորամասը: Թշնամին նկատելով նրանց, կրակ է բացում խիզախ հետախույզների վրա: Արդեն ուշ էր: Մարտիկներն արագորեն մաղցցելով առաջ էին շարժվում: Հալթահարելով անսպասելի դժվարություններ, նրանք դուրս են գալիս կրակի դաշտից, հեռանում թշնամու դիրքերից և զոհված կոմիսարի դիակը հասցնում են իրենց զորամասը²:

Հայկական զորամասերը կոփվում էին այդ կռիվներում, հայ ֆարտիկները ձեռք էին բերում ռադմական փորձ և վարպետություն: Այդ մարտերի մասին ղրվիզիայի հրետանու պետ, դնդապետ Բ. Դանիելյանը գրել է հետևյալը.

«...Մեկ անգամ, մարտի կրիտիկական մոմենտում, դնդապետ Զաքյանը ղրմելով մեր ավտոմատավորներին, հրաման տվեց.

— Ոչ մի քայլ ետ: Եթե պետք է՝ մեռնենք այստեղ:

Հակառակորդի գրոհը ետ մղվեց՝ նրա համար մեծ կորուստներով: Աղնվությունը, կայունությունը դնդապետ Զաքյանի տարբերիչ գծերն էին... Գնդապետն իր ամբողջ էությունը առում էր հիտլերյան բանդիտներին: Խաղաղ բնակչության հանդեպ գործած վերամանցիների դադանությունները, ծաղր ու ծանակը, մեր քաղաքների ու դուղերի ավերումը բորբոքում էին նրա սրտում մի ցանկություն — վրեժ լուծել զաղիր թշնամուց, սովետական հողը մաքրել գերմանաֆաշիստական աղտեղությունից: Եվ իսկ հասնում էր դրան՝ հմտորեն ու վճռականորեն մարտի տանելով այն զորամասը, որի հրամանատարն էր նա»³:

Փետրվարի 27—28-ի և մարտի 13—16-ի կռիվներում հայկա-

¹ «Հայկական անայալեր», մարտի 28, № 9, 1942:

² Նույն տեղում, մարտի 30, 1942:

³ „Коммунист“, 8 апреля, 1942.

կան զորամասերը Հակառի մյուս զորամասերի հետ մասնակցեցին այն մարտերին, որոնք մղվում էին ուսմինական 18-րդ, գերմանական 170-րդ ու 46-րդ հետեակային դիվիզիաների դեմ: Հակառակորդը ծանր կորուստներ կրեց, դաշտամ թողեց ահապին քանակությամբ տարրեր տեսակի սպառազինություն և ուղղմական հանդերձանք:

Գերմանական զորքերի առավել թարմ միավորներից մեկը հանդիսանում էր 22-րդ տանկային դիվիզիան, որը հարձակվում էր մեր զորքերի կենտրոնական հատվածում: Այդ տանկային զորամասի դեմ Ղրիմի պաշտպանների մղած մարտերի մասին ընկ. Բ. Դանիելյանը գրել է.

«Մարտի 19-ին Ղրիմ հասան այդ դիվիզիայի վերջին զորամասերը, իսկ 20-ի լուսաբացին գերմանական հրամանատարությունը նրանց հարձակման նետեց: Գերմանական այդ և ուրիշ դիվիզիաների պատկանող ավելի քան 100 տանկ, զրահավառ մեքենա ու մեծ քանակով հետևազոր, մարտի 20-ին երեք անգամ գրոհի գիմեցին մեր զորքերի վրա և ամեն անգամ ետ քշվեցին խոշոր կորուստներով՝ մեր հրետանու, ակառնանտների, տանկերի ու հետևազորի կործանիչ կրակից... Շատ հրանոթներ, ռազմական հանդերձանք, սպանված ու վիրավոր թողեցին կովի դաշտում ֆրիցներն ու նրանց ուսմինական և իտալական արբանյակները: Ռազմավարի մեջ կար 47 տանկ, որոնցից 8-ը միանգամայն սարքին: Մենք բռնեցինք բազմաթիվ զերիներ՝ զինվոր ու սպա: Բանակի մյուս զորամասերի հետ հայ մարտիկներն էլ այդ կովում ծանր կորուստներ պատճառեցին թշնամուն... Գերմանական զավթիչներին ոչնչացնելու համար մղված այդ մեծ մարտերում աչքի բնական զնգապետ Զաբյանի գաստիարակած ռազմիկներից շատերը: Մարտիկներն ու հրամանատարները առանձնապես հիշում են սպաներ Ակոպովի, Ավանեսովի և Ղամբարյանի սխրագործությունները»¹:

Ստորաբաժանման կազմում հայ ռազմիկների հետ սերտ բաղկամությունյամբ տոգորված, զործում էին եղբայրական ժողովուրդների բազմաթիվ զավակներ: Նրանցից էին նշանառուներ Կվեդարիձեն և Նեստերենկոն: Նեստերենկոն մարտից մեկ օր առաջ դիմել էր ընդունվելու պարտիայի շարքերը որպես թեկնածու ժողովում նեստերենկոն երդվել էր «մարտնչել որպես իսկական բուլղիկ և գործով հաստատել այդ երդումը: Առաջին օրը կովելով որ-

¹ „Коммунист“, 2 апреля, 1942.

պես պարտիայի թեկնածու, նա կատարեց հերոսական սխրագործություն: Անձնագոհության դիմելով, նա նեղվեց հրկիզվող զնդակից ալովող արկերով լիքը արկղի վրա և հանգցրեց հրդեհը¹:

Քաջության լավագույն օրինակները ցույց տվեց նաև անվեհեր Կվեդարիձեն, որի ուղիղ նշանառությամբ թնդանոթը արկ-արկի ետևից էր ուղարկվում դեպի թշնամու պիրքերը:

Հայկական զորամասերը ռուս և ուրիշ մարտիկներից կազմված հարևան զորամասերի մարտակարգերում իրենց ցույց տվեցին որպես Սոցիալիստական Հայրենիքին նվիրված քաջարի կռվողներ: Նրանք բարձր պահեստին հայ ժողովրդի պատիվը, մարտերի մեջ հավատարիմ մնացին սրբազան երգմանը, պաշտպանելով իրենց դիրքերը:

Հայկական զորամասերի մարտական գործողությունները բարձրը դնահատականի արժանացան ռազմաճակատի հրամանատարության կողմից: Պաշտպանության ժողովուրդի տեղակալ և Սովետական Բանակի Գլխավոր քաղվարչության պետ րնկ. Լ. Զ. Մելիքիսը մոտիկից հետևում էր ճակատի զորամասերի, նրանց թվում նաև հայկական զորամասերի գործողություններին: 1942 թ. ապրիլի 3-ին ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմին ուղարկած հեռագրում Լ. Զ. Մելիքիսը գրել է հետևյալը.

«...Զաքյանի ղեկավարությամբ հայկական զորամասերը տոկոսությամբ կռվում էին դերմանական զավթիչների դեմ, մարտի 20-ին հետ մղելով դերմանական 22-րդ տանկային դիվիզիայի գրոհը, որի ժամանակ հակառակորդը հակայական կորուստներ կրեց: Բանակի մյուս զորամասերի հետ միասին, հայ մարտիկները այնպես ջախջախեցին հակառակորդին, որ նա կռվի դաշտում թողեց 47 տանկ»²:

Մարտի 20-ին սկսված կռիվներում դերմանական տանկային զորամասերը և նրանց հետ հարձակվող զորքի մյուս տեսակները լուրջ պարտություն կրեցին նաև ճակատի մյուս հատվածներում: Դրանով իսկ ձախողման ենթարկվեց դեներալ Մաչնշտեյնի սյուանը՝ մարտի 20-ի հարձակումով Կերչի թերակղզում գտնվող սովետական զորքերը ոչնչացնելու, Կերչ քաղաքը զրավելու և ապա դեպի Կովկաս արշավ սկսելու վերաբերյալ: Կերչի թերակղզում մարտին մղված կռիվներում սովետական զորամասերը ոչնչացնում էին հա-

¹ „Коммунист“, 18 апреля, 1942.

² ՀԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, գ. 109, թ. 1—2:

կառավարողի ուժերը և հյուժում նրանց, միաժամանակ կաշկանդում գերմանական բանակի զորամասերին:

Մի քանի օր հետո նորից կատաղի մարտեր բորբոքվեցին: Հակառակորդը մոլեղին գրոհների էր նետում, սակայն այդ գրոհները հետ էին մղվում: Հայ մարտիկներից կազմված զորամասին առաջադրանք էր տրվել՝ Կարպեզ դշուղի մոտ գրավել մի կարևոր բարձունք: Առաջին և երկրորդ անգամ ստորաբաժանումները գրոհեցին, սակայն թշնամին ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեց և իր դիրքերը պահպանեց: Հայկական ստորաբաժանումները ձեռնարկեցին նոր գրոհի, որի ժամանակ հաջողվեց թշնամուն դուրս մղել դերեզմանոցի շրջանում դանդաղ իր դիրքերից և դրավել դրանք: Այնուհետև այդ դիրքերում ամրացան նաև հարևան զորամասերից, որոնք մարտեր էին մղում թշնամու դեմ:

1942 թ. մարտի 29-ի երեկոյան Հայկական զորամասի հրամանատար Ս. Զաքյանը, կոմիսար Թ. Շահինյանը, քաղբաժնի պետ Ս. Թովմասյանը, շտաբի պետ Շուրաճ հավաքվել էին հրամանատարական կետում և քննում էին հաջորդ օրվա մարտական դործողությունների խնդիրները:

Մյուս օրը լուսադեմին հակառակորդն անցնում է հարձակման: Կոմիսր գնալով բորբոքվում էր և առաջավոր դժուր կուլոդ ստորաբաժանումների մոտ լարված վիճակ էր ստեղծվում: Զաքյանը, զիտելով մարտադաշտը, կարգադրություններ էր անում և հրամաններ տալիս, թե որե՛նդից, ինչ զենքով, գնալի որ հատվածն ուղղել կրակը: Թշնամու հարձակումը գնալով ուժեղանում էր, մարտը բորբոքվում էր: Թշնամու հրետանին և ակաճանեւտները կատաղի կրակ էին թափում մեր զորամասերի դիրքերի վրա: Սովետական զինվորները արիության դիմադրում էին հակառակորդին: Զաքյանն իր զիտակետից շարունակում էր կազմակերպել դիմադրությունը: Դա գնդապետ Զաքյանի ղեկավարած վերջին ճակատամարտն էր: Այդ պահին Զաքյանի մոտ, ճրա հետ միասին, մարտնչում էին նրա մարտական ընկերները՝ հրետանու հրամանատար Դանիելյանը, կոմիսար Շահինյանը, շտաբի պետ Շուրան և ուրիշներ: Այդ մարտում Զաքյանի հերոսական սխրագործության մասին հետևյալն է պատմում նրա մարտական ընկերը.

«...Այդ կուլում ես կորցրի իմ պանծալի հրամանատարին, սիրելի ընկերոջս: Թշնամին ուժեղացրեց մեր դիրքերի զնդակոծումը: Տասնյակ արկեր ընկան այն գետնափորի մոտ, որտեղ հրամանատարական կետն էր: Սիւճոն Գեորգեիչը, ինչպես միշտ, խոյացավ

առաջ, որպեսզի անձամբ դիտի ուղմադաշտը և օպերատիվորեն ղեկավարի զորամասերին: Նա զնդակոծման տակ դուրս եկավ դետ-նափորից, որպեսզի նորից իր մարտական զորամասերն առաջնորդի գերմանական հրոսակախմբերը ջախջախելու: Բայց բլինդաժին չհասավ և ծանր վիրավորվելով ընկավ: Վերքը մահացու էր: Մարտիկները ձեռքերի վրա առած տարան իրենց սիրելի հրամանատարին: Նա դեռ չէր կորցրել գիտակցությունը: Մահանալուց առաջ դնդապետը հրամայեց... ավելի ուժեղացնել հրետանու կրակը ֆաշիստական աղտեղության վրա: Հանուն մեծ Հայրենիքի... հառաջ, դեպի հաղթանակ...»¹:

Ջաքյանի մահվան լուրը անմիջապես տարածվեց զորքերի մեջ, հասավ ամեն մի մարտիկի, խորը վիշտ պատճառեց նրանց և դեպի թշնամին եղած կիզող ատելությունը բորբոքվեց նոր ուժով:

Ջաքյանին փոխարինելու եկավ ռուս ժողովրդի անվեհեր դավակ Ի. Լյուդնիկովը (այժմ գեներալ-դնդապետ, Սովետական Միության Հերոս): Նա ղոհված հերոսի զինակիցների հետ միասին կազմակերպում և գլխավորում էր ստորաբաժանումների կռիվը՝ թշնամու դեմ: Լյուդնիկովը Սովետական Բանակի նշանավոր հրամանատարներից մեկն է: Նա մարտերում կռիվել էր և հերոսացել: Այդ մարզն իր մեջ մարմնավորում է ռուս ղյուցազնի դժերը: Նա հայկական զորամասերի ղեկավարի պոստում կարճ ժամանակվա ծառայության ընթացքում կատարեց նշանավոր գործեր, որոնցով իր անունն անջնջելի տառերով դրեց հայկական զորամասի պատմության մեջ:

Լյուդնիկովը զորամասն ընդունելուց հետո, հրավիրեց սգո միտինգ՝ Ջաքյանի մահվան տոթիվ: Այդ միտինգի մասին հաղորդման մեջ գրված է.

«Հարթ դաշտավայրում հավաքվել էին մեր զորամասի մարտիկները, հրամանատարներն ու քաղաշխատողներն իրենց վերջին խոսքն ասելու սիրելի հրամանատար ընկ. Ջաքյանին: Սգո միտինգը բաց արեց ավազ գումարտակային կոմիսար ընկ. Ս. Թովմասյանը: «Հրամանատար Ջաքյանը,— ասաց նա,— իր ամբողջ կյանքը նվիրել է Կոմունիստական պարտիային, սովետական ժողովուրդների ազատությանն ու պայքարին... ընկ. Ջաքյանն ընկավ մարտական պարտականությունների կատարման ժամանակ: Մենք, նրա մար-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 109, թ. 23—24:

տիկները, հրամանատարներն ու քաղաշխատողները, նրա գաղաղի առաջ խոսք ենք տալիս վրեժխնդիր լինել գաղաղած թշնամուց, մեր լավագույն հրամանատարի համար»¹։

Հետո ճառով հանդես եկավ Զաքյանին փոխարինող՝ հրամանատար Լյուդնիկովը։ Նրա խոսքերում կար վրեժի զրպարում և ստեղծված դեպի թշնամին։ Նա «կոչ արեց մարտիկներին, հրամանատարներին և քաղաշխատողներին, որ անխնա վրեժխնդիր լինեն ընկ. Զաքյանի մահվան համար...»²։ Այնուհետև հանդես եկավ կոմիսար Թորգոմ Շահինյանը։ Նա խոսում էր ցասումով, դեպի թշնամին մեծ ատելությամբ։ «Սովետական ժողովուրդը Հայրենական Մեծ պատերազմ է մղում գերմանական օկուպացիաների դեմ։ Այդ կատաղի մարտերում փայլուն հաղթանակների հետ միասին մենք կորուստներ ենք ունենում, հերոսի մահով մեր շարքերից բաժանվում են մեր ընկերները։ Այդ լավագույն ընկերների լիվին է պատկանում հրամանատար ընկ. Զաքյանը։ Նա բոլշևիկ էր, նշանավոր հրամանատար, լավագույն ընկեր, սքանչելի մարդ...»³։

Այդ միտինգն ավարտվում է գինվորների խմբային համազարկով։ Զոհված հերոսի դիակի առջև խոնարհվում են զորամասերի զորոշները։ Հրամանատարի գաղաղի մոտ հրետանու պետ Բադրատ Դանիկյանը ընդունում է զոհված ընկերոջ մարտական զենքը և մարտիկների անունից երգվում՝ պատվով կրել այդ զենքը, ճշտիվ կատարել Գերագույն հրամանատարության բոլոր հրամանները։

Զաքյանի դիակը ինքնաթիռով ուղարկվեց Հայաստան։ Զաքյանի թաղումը տեղի ունեցավ ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաք Նրևանում։

Սովետական Հայաստանի աշխատավորներն ամեն օր հետևում էին Կերչում Սովետական Բանակի մղած մարտերին, հետևում էին հայկական դիվիզիայի գործողություններին։ 1942 թ. ապրիլին հայկական ՍՍԽ-ի աշխատավորության ղեկնգացիա է ժամանում Կերչի թերակղզին և հայկական զորամասերը։ Հայկական ՍՍԽ Գերագույն Սովետի նախագահության անունից ղեկնգացիան մարտական զորոշներ հանձնեց հայկական դիվիզիային։ Կարմիր հրամանատարները, զորոշներն ընդունելով, հավաստիացնում էին սովետական ժողովրդին, որ այդ սրբազան զորոշների տալի նրանց զորամասերը

¹ «Հայկական սնայտեր», 6 ապրիլի, 1942։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում։

պատվով ու քաջությամբ կայքբարեն դերմանա-Ֆաշիստական զավթիչների դեմ:

Ձորամասերի պարտիական կազմակերպությունները լարված աշխատանք էին ծավալում մարտական խնդիրների կատարումն ապահովելու համար: 1942 թ. ապրիլի 11-ին տեղի է ունենում զորամասի պարտիական ակտիվի ժողով: Այդ ժողովի մասին զրված փաստաթղթով կարդում ենք.

«Թմբակոծված մի տան փլատակների մեջ գտնարված է զորամասի պարտիական ակտիվի նիստը: Զինվորական համադրեսները ձուլված են դորշագույն քարերի և հողակույտերի հետ: Վերեից անընդհատ անցնող բազմաթիվ սավառակները հաղիվ թե նկատեն չալտեզ կուտակված բազմությունը: Ճակատագծին մոտիկ անընդհատ տեղի ունեցող օդային ուժերակոծություններից դրդում ու դողում է ամբողջ դաշտը...»:

Ակտիվի ժողովին ներկա են եղել բոլոր զորամասերի և ստորաբաժանումների պարտկազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Ակտիվի ժողովը քննարկել է երկու հարց. առաջինը՝ «Մարտական գործողությունների արդյունքները և պարտիական-քաղաքական աշխատանքի խնդիրները», երկրորդը՝ «Զորամասի մարտիկների, հրամանատարների և քաղաշխատողների կողմից Հայաստանի աշխատավորությանն ուղարկվող նամակի մասին»:

Առաջին հարցի մասին զեկուցել է դիվիզիայի կոմիսար ընկ. Թորգոմ Շահինյանը: Նա պատմել է սովետական զինվորների մղած կռիվների մասին, նրանց արիության և քաջության մասին: Զեկուցողը նշել է Կոմունիստական պարտիայի անդամների կազմակերպող ու ղեկավարող դերի մասին մարտերում, բազմաթիվ օրինակներ բերելով տարբեր ստորաբաժանումներից:

«Ինձ հետ միասին հրամանատարական կետում կանգնած էր ղեներալը, — ասել է Շահինյանն իր զեկուցման մեջ, — մենք հեռագիտակով հետևում էինք մեր ստորաբաժանումների հարձակմանը: Իր ստորաբաժանումներն աննման վարպետությամբ էր առաջ տանում հրամանատար ընկ. Ակոպովը: Թշնամու խաչաձև կրակի տակ պառկելով և առաջ նետվելով՝ մեր ստորաբաժանումները հասան գրոհի ընդգծին... Գեներալը հիացմունքով էր նշում մեր զորամասի հարձակման թափն ու արվեստը...»:

Ակտիվի նիստում նշվել են զորամասի ճշանավոր մարդկանց գործերը: Մտքերի փոխանակման ժամանակ հանդես են եկել զորամասի աչքի ընկնող կոմունիստները, նրանք, ովքեր կատարի

կոիվները մեջ, ամենագովարին պահին, իրենց անձնական քաջությամբ ողբերում էին բոլոր մարտիկներին և շարունակում հարվածել թշնամուն:

Զորամասերի պարտիական կազմակերպությունների կատարած դաստիարակչական աշխատանքը, կոմունիստների առաջատար դերը ողբեշնչում էին բոլոր ռազմիկներին, զորամասերի նշանավոր զինվորները մտնում էին պարտիայի շարքերը: Այդ մասին պերճախոս փաստերով պատմում են քաղբաժնի փաստաթղթերը և թերթի նյութերը:

«Մարտերի առաջավորներն ընդունվում են պարտիայի շարքերը» հռչակածում¹ հաղորդվել է հրետանային զորամասի պարտիական կազմակերպության աճման մասին: Պարտկազմակերպությունը հմտորեն էր զեկավարում պարտիական-քաղաքական աշխատանքը, դրա միջոցով ապահովելով բարձր կարգապահությունը ստորաբաժանումներում, մարտիկներին մոբիլիզացիայի ենթարկելով հրամանները կատարելու համար: Այդ մարտերի մեջ կոմունիստների և անպարտիականների միջև անխախտ կապն ավելի ամուր էր դարձել: Կոմունիստները չէին խնայում իրենց կյանքը, նրանք օգնում էին կոմերիտականներին և անպարտիականներին իրենց խորհուրդներով, իրենց օրինակով: Մարտերի մեջ լավագույն կոմերիտականներն ու անպարտիականները խուսցնում էին պարտիական կազմակերպությունների շարքերը: Ընկած կոմունիստների փոխարեն նորերն էին կանգնում:

Դիվիզիայի պարտիական ակտիվի ժողովը հավանություն է տվել Հայաստանի աշխատավորության ուղարկվող նամակի տեքստին: Այդ նամակի մեջ Հայկական զորամասերի մարտիկները և հրամանատարները զեկուցում են զորամասերի մարտական գործողությունների մասին, պատմում են առավել աչքի ընկած մարդկանց մարտական սխրագործությունների մի քանի դրվագների մասին: Հայ ռազմիկներն իրենց նամակում նշում են, որ նրանք Սովետական Բանակի շարքերում մյուս ժողովուրդների զավակների հետ ձեռք-ձեռքի տված իրենց սրբազան պարտքն են կատարում Սոցիալիստական Հայրենիքի հանդեպ²:

1942 թ. ապրիլի սկզբներից զորամասերն առաջավոր դժից փոխադրվել էին ռազմաճակատային ուղերվը, նոր համալրում ստա-

¹ Հայկական սոցյալերս, № 10, 1942:

² Նույն տեղում, 3 ապրիլի, 1942:

նալու, ստորաբաժանումներն ավելի ամրացնելու համար: Մինչև 1942 թվականի մայիսի 8-ը հայկական զորամասերը գտնվելով ճակատային ուղեբլուժ, զբաղվում էին մարտական ուսուցմամբ: Այդ ժամանակ զորամասերը կատարելագործում էին սլաշուսանու-թյունը, պատրաստվում թշնամուն դիմադրելու:

1942 թվականի մայիսի 7-ին ֆաշիստական զորքերը Կերչի թերակղզում անցան նոր հարձակման: Ճակատի մյուս զորամասերի հետ միասին, մարտերի մեջ մտավ նաև հայկական զորամասը Արմայել և Մենեռալի Շաբան բնակավայրերի շրջանում: Մայիսի 9-ի ցերեկվա ժամի 12-ին մարտն ավելի կատաղի բնույթ ընդունեց: Կոմիսար Շահինյանը ստորաբաժանման մարտիկների գլուխն ան-ցած մարտ էր մղում հարձակվող հիտլերականների դեմ: Բազմա-թիվ ֆրիցներ բնաջինջ արվեցին: Սակայն ֆաշիստները հարձակ-վում էին տանկերի և ավիացիայի օժանդակությամբ: Մայիսի 9-ի ցերեկը թշնամու ուժերի բեկորից խոցվեց դիվիզիայի կոմիսար Թորգոմ Շահինյանը: Զորամասերը մարտերով նահանջում էին: Մինչև ուշ երեկոյան մարտի տեմպը չէր թուլանում: Ընկածներին փոխարինում էին նրանց մարտական ընկերները և շարունակում էին կռիվը: Մայիսի 9-ին լույս տեսավ «Հայկական սնալայեր» զին-վորական թերթի վերջին համարը: Հակառակորդի ավիացիայի ուժերի հարվածից թերթի տպարանը ցրիվ եկավ: Խմբագրության աշխատանքն ընդհատվեց:

Հետադադում տեղի ունեցած կռիվներում մեր զինվորները ավե-լի ծանր մոմենտներ վերապրեցին: Հակառակորդը ճեղքեց Կերչի սլաշուսանությունը: Մարտիկներն ու սպաներն ամենադժվարին իրադրության մեջ էլ շարունակում էին դիմադրել թշնամուն և կո-րուստներ պատճառում նրա կենդանի ուժին ու տեխնիկային: Այդ ծանր մարտերում շատ սպաներ և ռազմիկներ զրսևորեցին տոկու-նություն և անձնվիրության հիանալի օրինակներ: Դրանցից մեկը կապիտան Իվան Թորոսյանն էր, որն իր գումարտակով մարտի մտավ մի կարևոր հատվածում և օգնեց սպառնալիքի տակ գտնվող սպաների խմբին: Քաղաշխատողներ Եղիշև Համբարձումյանը, Հրաչյա Մակարյանը և շատ ուրիշներ անձնվիրաբար կռվեցին, մինչև վերջը հավատարիմ մնացին զինվորական երդմանը և զոհ-վեցին այդ կռիվներում:

Ծանր մարտերում իրենց արիաբար զրսևորող քաջ մարտիկնե-րը, սպաներն ու քաղաշխատողները շատ են: Նրանք Կերչի թերա-կղզում ստեղծված ռազմական բարդ իրադրության մեջ հանդես բե-

րեցին բարձր հայրենասիրություն և շինարարներն իրենց ուժերն ու կյանքը հայրենի հողի պաշտպանության համար:

1942 թ. մայիսին Կերչի շրջանում ստեղծված իրադրության մեջ և ռազմական պայմաններում զորամասերն ունեցան ժամանակավոր անհաջողություններ: Այդ անհաջողությունների հետևանքով շատ ռազմիկներ զոհվեցին մարտերում: Կերչի փողոցները ներկված էին արյունով:

Սովետական ռազմիկների սրտերից էլ արյուն էր հոսում, վրեժի և ցասման արյուն: Կենդանի մնացած ռազմիկներն անցնելով Կերչի նեղուցը, ժամանակավոր անհաջողություններից ոչ միայն չէին րնկձվում, այլև մարտերից դուրս էին գալիս ավելի կոփված, դեպի թշնամին ավելի մեծ ատելություններ արթնացնում:

1942 թ. մայիսի 23-ին Սովետական Բանակի Գլխավոր Հրամանատարության հրամանով մեր զորքերը թողեցին Կերչի թերակղզին և էվակուացվեցին¹: Սովետական ինֆորմըյուրոն ամփոփելով Կերչի թերակղզում մղված կռիվների արդյունքները, Կերչը թողնելու պատճառների մասին գրել է.

«Իհարկե, աշխարհի երկար ռազմաճակատում, ինչպիսին սովետա-գերմանական ճակատն է, հիշելիքյան հրամանատարությունը դեռ ի վիճակի է առանձին հատվածներում կենտրոնացնել զորքի. տանկերի ու ավիացիայի զգալի ուժեր և հասնել որոշ հաջողությունների: Այսպես եղավ, օրինակ, Կերչի պարանոցում, սրտեղ գերմանացիները կուտակելով գերակշիռ թվով տանկեր և մանավանդ ավիացիա, հաջողության հասան և մեր զորքերին ստիպեցին նահանջել: Այդպիսի հաջողություններ գերմանացիների համար բացառված չեն ռազմաճակատի առանձին հատվածներում նաև մոտիկ ապագայում: Բայց մեկ բան միանգամայն տկնբախ է, որ աշխարհի հաջողություններ, ինչպես Կերչի պարանոցում ձեռք բերվածն էր, ոչ մի չափով չեն վճռում պատերազմի բախտը: Այդ հաջողությունները ժամանակավոր են և անցողիկ: Գերմանական բանակը 1942 թվականին այն բանակը չէ, ինչ նա սպառնալից էր: Գերմանական ընտիր զորքերի հիմնական մասը ոչնչացված էր Կարմիր Բանակի կողմից»²:

Կատաղի կռիվների փոթորիկներով անցած, պատերազմի դաժան փորձություններին դիմացած, սովետական ռազմիկները Կեր-

¹ „Правда“, 24 мая, 1942.

² Сообщение Сов. информации, т. II, стр. 365, 1944.

չից էվակուացվելով Բաժանյան թերակղզին և Սև ծովի կովկասյան ափերը, մարտական նոր դիրքեր դրավեցին: Նրանց սրտերը լեցուն էին ատելությամբ դեպի թշնամին. նրանք տոգորված էին արդար վրեժով դեպի ֆաշիստական զավթիչները:

Կերչում մեզ պատճառած դառնությունների և կորցրած ընկերների կյանքի համար ցավում էին բոլոր սովետական զինվորներն ու բոլոր հայրենասերները: Հայկական Ֆ դիվիզիայի ունեցած ծանր կորուստները խորը վիշտ պատճառեցին Սովետական Հայաստանի աշխատավորներին: Սակայն հայ ժողովուրդը լավ էր դիտակցում, որ ֆաշիզմի դեմ հաղթանակի հասնելու համար չպետք է կանգ առնել ոչ մի կորուստի առաջ: Հարազատների կորսության ծանրություն տակ սովետական մարդիկ աշխատում էին առանց ձեռքները ծալելու, նոր ուժեր էին մորիլիզացնում ռազմաճակատ ուղարկելու համար: Հայաստանի աշխատավորների շարքերում վհատության ոչ մի նշույլ չկար:

Սովետական զինվորները զենքն ավելի ամուր էին սեղմում ձեռքերի մեջ և պատրաստվում էին նորից Ղրիմ վերադառնալ՝ վրեժի ու հատուցման համար, սովետական հողն ազատագրելու համար:

5. ՍԵՎԱՍՏՈՊՈԼԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ, ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Կերչի անկումով Ղրիմում պայքարը չդադարեց: Ինչպես Կերչի թերակղզում մղվող կռիվների ժամանակամիջոցում (1942 թ. հունվար—մայիս), նաև Կերչը հակառակորդի կողմից գրավվելուց հետո, մինչև 1942 թ. հուլիսի 3-ը, Սևաստոպոլի պաշտպանները տոկունությամբ հետ էին մղում ֆաշիստական զինված բանդաների գրոհները, ոչնչացնում նրանց կենդանի ուժն ու տեխնիկան: 250 օր Սևաստոպոլը անօրինակ տոկունությամբ և արիությամբ հետ էր մղում հակառակորդի գրոհները:

Սևաստոպոլը կտրված էր թիկունքի հետ կապ ունենալու ցամաքային ճանապարհներից, իր տրամադրության տակ չունեւ օդանավակայան, հետևապես չունեւ օդից անհրաժեշտ պաշտպանություն, կրում էր սլարենամթերքի և ռազմամթերքի փոխադրման դժվարություններ. սակայն «Սովետական հետևակայինները, ծովայինները, հրամանատարներն ու քաղաշխատողները կատարում էին զինվորական հերոսության և արիության հրաշքներ...»¹:

¹ «Героическая оборона Севастополя», Симферополь, 1946, стр. 263.

Սեաստոպոլի պաշտպանության 8 ամիսների ընթացքում զեր-
ժանա-ֆաշիստական զավթիչները կորցրին մինչև 300,000 զինվոր:

Սեաստոպոլը ռուսական փառքի քաղաքն է: Սեաստոպոլի
պաշտպանության մեջ ավելի մեծ ուժով ու ծավալով զբաղվեց
առաջին ժողովրդի տոկունությունը, նրա զյուցազնական ուժը, նրա
անհաղթելիությունը: Միաժամանակ սեաստոպոլցիները հարստաց-
րին ՍՍՌՄ ժողովուրդների փառապանծ մարտական տրադիցիա-
ները:

Սեաստոպոլում կռվող ռուս, ուկրաինացի, վրացի, բելոռուս և
ուրիշ եղբայրական ժողովուրդների զավակների հետ միասին հերոս
քաղաքի պաշտպանությանը իր մասնակցություն ունեցավ նաև
հայ ժողովուրդը, նրա շատ զավակներ: Մի քանի օրինակներով կա-
րելի է ցույց տալ Սեաստոպոլի պաշտպանությանը հայ ռազմիկ-
ների ակտիվ մասնակցությունը, նրանց հանդես բերած սխրագոր-
ծությունները 1942 թվականի հունվար—հունիս ամիսներին, Սեաս-
տոպոլի մատուցյաներում:

Սեաստոպոլի պաշտպան օդաչուների մեջ պատվավոր տեղ
ունի օդաչու Վարդգես Մարգարի Վարդանյանը: Նա զենու քաղաքի
համար մղվող առաջին մարտերի օրերից իր մարտական ընկերների
հետ միասին կռվում էր անձնվեր կերպով: Կապիտան Գուրբիան
այն էսկադրիլիայի հրամանատարն էր, որի ղեկավարությամբ կռ-
վում էին նաև հայ օդաչուներ Վարդգես Վարդանյանն ու Պողոս-
յանը: Էսկադրիլիան վճռական գրոհներ կատարելով, մահացու
հարվածներ էր հասցնում թշնամուն: Սեաստոպոլի մոտ Վարդան-
յանի մղած առաջին մարտերը բարձր զնահատական ստացան
հրամանատարության կողմից: Այդ մարտերի մասին Սեծովյան
նավատորմի օրգան «Կրասնի չերնոմորեց» թերթը տպել է մի ըն-
դարձակ ակնարկ «Հարված թշնամու կենդանի ուժին» վերնագրով¹:

Գուրբիայի էսկադրիլիան Սեաստոպոլի համար մղված մարտե-
րում նոր հերոսություններ կատարեց հետագայում: Կապիտան
Գուրբիան արժանացավ Սովետական Միության Հերոսի կոչման:
Ողաշու Վարդանյանը պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով²,
էսկադրիլիան շուտով արժանանում է զվարդիականի կոչման:
Գվարդիական Վարդանյանի և իր ընկերների փառքը տարածվում է
ճակատի զորքերի մեջ: Նրանց կատարած սխրագործությունների

¹ «Հոգի»-ի արևիկ, ֆ. 5, դ. 20, թ. 20, «Красный черноморец» 8 де-
кабря, 1941.

² Նույն տեղում:

մասին Սեծովյան նախատորմային մամուլը գրում էր սխառեմատիկ կերպով, յուրաքանչյուր մարտին մասնակցելուց հետո: «Կրաանի շերտորեք» թերթը մի համարի առաջին էջում խոշոր տառերով լողունգ է տպել, որով դիմում է Սեծովյան նախատորմի մարտիկներին ու կոչ անում «Եռվեցեք այնպես, ինչպես կռվում է կապիտան Գուբրիայի էսկադրիլիան»¹: Այդ էսկադրիլայի անվահներ օդաչուների կատարած քաջագործությունների մի էպիգոդի մասին գրվել է հետևյալը.

«Այդ անմոռանալի քաղաքի մասին հա հիշում էր միշտ: Եվ դժվար է ասել, թե նրա հոգու ջերմությունը և նրբազգացությունը դեպի որտե՞ղ էր ավելի շատ,— հարազատ Հայաստանի մասին հիշողությունների մե՞ջ, թե՞ հեռավոր, բայց ութ ամսվա ընթացքում մղված դժվարին պայքարում ոչ պակաս հարազատ դարձած Սևաստոպոլի: Սևաստոպոլ — ինչպիսի՞ խոսք է,— աչում էր Վարդգես Վարդանյանը: Ութսուն ութ անգամ հա թռել է իր «Իլ»-ի վրա, Սևաստոպոլի մոտ ջախջախելով զավթիչներին... Սևաստոպոլի համար գրոհող Վարդանյանը մարտնչում էր համոռությամբ և անսահման խիզախությամբ, ինչպես իր սկիական տան համար: Նա, օդաչուներ Կիշիդանի, Խֆիմովի, Տալալյանի և Կոպիկովի հետ միասին թռան դրոհելու Սևաստոպոլին մոտեցող ռումինական դիվիզիայի վրա: Արի օդաչուները թնդանոթների կրակով դիվիզիայի բոլոր շարքերին հարկադրեցին ընդմիջող պառկելու: Այդ ժամանակվանից զվարդիական գործածած ստեղծվել է պատմություն այն մասին, «թե ինչպես մեր օդաչուները ռումինական դիվիզիային ծունկի են բերել»: Սևաստոպոլը թողնելու դառնությունը Վարդգես Վարդանյանը վերապրում էր ծանր, ինչպես անձնական վիրավորանք, որը կարելի է լվանալ միայն թշնամու արշամբ: Նա երգվեց դաժանորեն վրեժ լուծել օկուպանտներից, որպես աղատարար վերադառնալ սիրելի քաղաքը»²:

Վարդանյանի և նրա ընկերների քաջագործություններն արժանացան բարձր պնահատականի Սեծովյան նախատորմիդի զեկավարների կողմից: Նախատորմիդի ռադմակոն խորհրդի հրամանով Վարդգես Վարդանյանը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով³:

Սևաստոպոլի պաշտպանների մեջ իր պատվավոր տեղն ունի

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 20, թ. 20, „Красный черноморец“, 8 декабря, 1941.

² „Черноморский сокол“, 12 сентября, 1942.

³ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 20, թ. 4—25:

կապիտան Շահեն Աղեկյանը: Նա եղել է սղոցարանի բանվոր, աշխատել է արտադրության մեջ և երազել ուսման ու առաջադիմության լավ օրերի մասին: Հետո Աղեկյանին հաջողվել է դնալ Լենին-գրադ սովորելու օգնականի պարտքում, դասնայ թոխչային արվեստի վարպետ: Երբ Հայրենական պատերազմն սկսվեց, Աղեկյանն իր ինքնաթիռով ուղևորվեց մեկնեց: Նա կոմուն էր Սև ծովի ափերին, նախ Օդեսայում, հետո Դրիմում, Սևաստոպոլի քաղաքում: Աղեկյանը զիշերային թոխչի վարպետ էր: Նա կատարում էր առավել բարդ առաջադրանքներ հակառակորդի թիկունքը թռչելու և պարտիզաններին օգնության հասցնելու համար¹:

Օդաչու Աղեկյանին ներկայացնելով կառավարական պարգևի հրամանատարությունը նրա մարտական սխրագործություններին հետևյալ բնութագրերն է տվել.

«Կապիտան Շահեն Լեոնի Աղեկյանը գերմանական ֆաշիզմի դեմ մղվող Հայրենական Մեծ պատերազմում արիության ու խիզախության օրինակներ է ցույց տալիս: Նա թռչում է ցերեկվա ու գիշերվա բոլոր պայմաններում, համառորեն ձգտելով առաջադրանքների էֆեկտիվ կատարման: Պատերազմական գործողությունների շրջանում նա երեք օդաչու պատրաստեց զիշերային թոխչաների համար: Հայրենական պատերազմի սկզբից նա 34 մարտական թռիչք ունի, որոնցից 16-ը զիշերային... Կապիտան Աղեկյանը երկու անգամ զիշերի հատուկ առաջադրանք է կատարել՝ Դրիմի պարտիզանների համար մթերքներ ցած նետելով: Հինգ ամիս շարունակ նա պանվում էր Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանների թվում»²:

Սովետական կառավարությունը դնահատեց կապիտան Աղեկյանի մարտական սխրագործությունները, պարգևատրելով նրան «Կարմիր Դրոշի» ու «Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի» շքանշաններով և «Սևաստոպոլի պաշտպանության համար» մեդալով»³:

Սևաստոպոլի պաշտպանության սկսիվ մասնակիցներից մեկն էլ օդաչու Իվան Սարգսի Ղազարյանն էր: Նրիտասարդ կոմունիստը հաջող կերպով կատարում էր հրամանատարության բարդ առաջադրանքները և օրը-օրին ավելի մեծ փորձ, ավելի շատ հեղինակություն էր ձեռք բերում: Սևաստոպոլի վրա դերմանա-ֆաշիստական զորքերի դրոհի ծանր օրերն էին: Թշնամին ցամաքից և հատ-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, տ. Ե. Աղեկյանի գործը:

² Նույն տեղում, տե՛ս նրա պարգևատրման թերթը:

³ Նույն տեղում:

կապես օդից կատաղի դրոճներ էր ձեռնարկում քաղաքի վրա: Ղաղարչանն ամեն օր, մի քանի անգամ ոգ էր բարձրանում՝ մարտական խնդիր կատարելու Ղաղարչանը սառնասիրտ, կայուն կոմունիստ-ազգմիկ էր, ամենազովարին մոմենտներին ոչ միայն իրեն չէր կորցնում, այլև հմտորեն կարողանում էր իրագործվույնը փոխել հօգուտ իրեն և հարձակվել թշնամու վրա: Նրա ծառայությունները բարձր գնահատվեցին հրամանատարության կողմից:

1942 թ. հուլիսի 12-ին, ընկ. Ղաղարչանին ներկայացնելով կառավարական պարգևի, հրամանատարությունը նրա մարտական սխրագործությունների հետևյալ բնութագիրն է տվել.

«Սևաստոպոլի վրա կատարված դերմանական վերջին հարձակման շրջանում ընկ. Ղաղարչանը 45 մարտական թռիչք է կատարել, ցած դեկոլ հակառակորդի 2 ինքնաթիռ: Օդային մարտերից մեկի ժամանակ, 1942 թ. հունիսի 3-ին, նրա ինքնաթիռը սաստիկ վնասվեց՝ բոլոր բակերը ծակծկվել էին զնդակներից. արհուլջույնը շկոքնելով, ընկ. Ղաղարչանը վարպետորեն դուրս եկավ մարտից, ինքնաթիռն իջեցնելով իր օդանավակայանում: 1942 թ. հունիսի 6-ին, օդային մարտի ժամանակ, ընկ. Ղաղարչանը ծանր վիրավորվեց, իսկ նրա ինքնաթիռը վնասվեց, սակայն այս անգամ էլ Ղաղարչանին հաջողվեց մեքենան փրկել: Մի այլ օդային մարտում լեյտենանտ Ղաղարչանն անհավասար մարտի բռնվեց հակառակորդի հետ, պաշտպանելով իր բնկերոջ՝ լեյտենանտ Նիկոլինի վայրէջքը, որի ինքնաթիռը վնասված էր»¹:

Սևաստոպոլի պաշտպանության ժամանակ ցուցաբերած արիության ու խիզախության համար լեյտենանտ Ի. Ս. Ղաղարչանը պարգևատրվեց «Կարմիր դրոշի» շքանշանով և «Սևաստոպոլի պաշտպանության համար» մեդալով:

Սևաստոպոլի համար մղված օդային մարտերում աչքի ընկավ նաև կործանիչ օդաչու, գվարդիայի լեյտենանտ Ալեքսանդր Ղասարչանը: Նրա մասին գրել են և պատմում էին, որ Ղասարչանը հիանալի դիտեր օդային մարտի տեխնիկան, Սևաստոպոլի շրջանում մղված մարտերում իրեն տրված բոլոր առաջադրանքները կատարել է հմտորեն: Նա բազմիցս դրոճել է թշնամու դիրքերի վրա, ոչնչացրել հարյուրավոր հիտլերականներ, հակառակորդի տասնյակ ավտոմեքենաներ, ավանանետային մարտկոցներ, զենիթա-զնդա-ցրային կետեր:

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, տևս Ադեկյանի գործում նրա պարգևատրման թերթը:

1942 թ. մայիսի 28-ին, երբ Ղազարյանը հերթապահ էր, ծովի կողմից թշնամու 27 ամբակոծիչներ պրոհում են բազայի վրա: Ղասաբյանն առաջինն է թռչում և մարտի բռնվում թշնամու հետ: Սովետական օդաչուները խախտում են թշնամու մարտակարգը: Ղասաբյանը շեշտակի կերպով, ճակատային մի քանի դրոշ դործելով, խորտակում է մի ամբակոծիչ: Մի անգամ Սևաստոպոլում, առաջադրանքը կատարելուց վերադառնալիս, Ղազարյանի ինքնաթիռի վրա հարձակվում են ֆաշիստական երկու կործանիչ: Սկսված մարտը տևում է 20 րոպե: Մարտի պահին հանկարծ կանգ է առնում նրա ինքնաթիռի մոտոռը: Ղասաբյանը միաժամանակ և՛ մարտ է վարում, և՛ կարգի գցում մոտոռը: Նա հաղթանակով է դուրս գալիս այդ մարտից և բարեհաջող վայրէջք կատարում իր օդանավակայանում...»¹:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ Սովետական իշխանության տարիներին հայ ժողովրդի զավակները հնարավորություն էին ստացել հանդես բերել իրենց ընդունակությունները ծովային ավիացիայի բարդ տեխնիկան յուրացնելու հմուտ օդաչուներ դառնալու գործում:

Սևաստոպոլի պաշտպանության մարտերին հայ ժողովրդի մասնակցության պատմության մեջ մարտական շատ էջեր են դրել նաև ցամաքում, ծովային հետևակի տարբեր տեսակների մեջ, հետևակի, հրետանու, հակաօդային պաշտպանության և հետախուզության մարտիկները:

Ահա նրանցից մեկը՝ Բորիս Միքայելի Հովհաննիսյանը: Դեռևս 1937 թվականին քսանամյա երիտասարդը մտավ ապոմածովային նավատորմ և ծառայում էր ծովային հետևակի մի ստորաբաժանման մեջ: 1939 թ. Հովհաննիսյանը մտավ Կոմունիստական պարտիայի շարքերը: Սևաստոպոլի պաշտպանության առաջին օրերից նա ծովային հետևակի մի դումարտակում, որպես ականանետային վաշտի հրամանատար, կռվում էր թշնամու դեմ: Ականանետային վաշտը պատասխանատու առաջադրանքներ էր կատարում հատկապես պերմանական հետևակի դրոշի ժամանակ: 1942 թ. հունիսի 7-ին ֆաշիստական մի դումարտակ հրետանու և ականանետային կրակի պաշտպանությամբ հարձակվում է Հովհաննիսյանի ականանետային վաշտի դիրքերի վրա: Ականաձիգների առջև խնդիր է դրվում ստեղծել կրակային անանցանելի գոտի: Ավագ լեյտենանտ

¹ «Մարտական ասպդ», 5 հունիսի, 1943, № 32:

Հովհաննիսյանը, հմտորեն օգտագործելով իրեն ղեկավարությանը հանձնած գնեքերը, ականաչին հարվածներով է ղիմավորում գրոհի եկող ֆաշիստներին։ Վաշտի մարտիկների ականների հարվածներից սպանվում է 200 ֆաշիստական զինվոր։ Հովհաննիսյանի վաշտը դրավում է 10 հատ ձևուքի և ծանր զնդացիր։ Հովհաննիսյանը հերոսազաբի անվեհեր պաշտպանների հետ միմյալ վերջը մասնակցում էր մարտերին։ Նա հունիսի 30-ին, հուլիսի 1-ին, 2-ին, 3-ին ղեկավարում էր իր զորքերը։ Միայն վերջին օրը, երբ հրաման ստացվեց էվակուացիայի մասին, անվեհեր գվարդիականը նետվեց ծովը, լողալով հասավ հերոսության փարոսի մոտ կանգնած ական-ոռսին և նրա վրա բարձրանալով, էվակուացվեց Սևաստոպոլից։ Սևաստոպոլում կատարած մարտական սխրագործությունների համար Հովհաննիսյանը պարգևատրվեց «Կարմիր Աստղ» շքանշանով և «Սևաստոպոլի պաշտպանության համար» մեդալով։

Սևաստոպոլի պաշտպանության մի այլ հատվածում կովում էր սերժանտ Սիմոն Իսահակի Գաբրիելյանը։ Նա 1941 թ. նոյեմբերի 5-ից մինչև 1942 թ. հուլիսի 3-ը գտնվում էր պաշարված Սևաստոպոլում, 250 օր ու գիշեր։ Գաբրիելյանը նշանակվեց հետախուզական դասակի հրամանատարի օգնական։ Հաճախ Գաբրիելյանին առաջադրանք էր տրվում մարտիկների հետ միասին հետախուզության գնալ և տեղեկություններ բերել թշնամու մասին։ Գաբրիելյանի մարտական գործողությունների մասին նրա անձնական գործում գրված է հետևյալը.

«... Գաբրիելյանը լեզու ձեռք բերելու վարպետ է։ Շնորհիվ իր հմտության ու քաջության նա շատ հաճախ հետախուզությունից վերադառնում էր «լեզու» բերելով...։ Այնուհետև, նա գիպուկ կրակով շատ ֆրիցներ է ոչնչացրել։ Մարտում վիրավորվելով, Գաբրիելյանը չի հեռանում կովի դաշտից։ 1942 թ. հուլիսի 2-ին Գաբրիելյանը մի խումբ մարտիկների հետ միասին Սևաստոպոլում գտնվող գորամասերի կազմում շարունակում էր ղիմադրել ղեկամարտիկների գրոհին և միայն տրված հրամանով նա թողեց պաշտպանության դիրքերը։ Գաբրիելյանը պարգևատրվեց «Կարմիր Դրոշի» շքանշանով և «Սևաստոպոլի պաշտպանության համար» մեդալով։

Սևաստոպոլը պաշտպանում էին ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք։ Նրանց շարքերում մարտական սխրագործություններ են կատարել նաև հայուհիները։ Նիլա Օնիլովայի անունը հայտնի է յուրյես ուսւ մեծ ժողովրդի անվեհեր դուստրի, որպես Սևաստոպոլի

քաջարի պաշտպանի և հերոսի: Անմահ հերոսուհի Օնիկովայի օրինակը ողբշնչում էր Սևաստոպոլում կռվող բոլոր կանանց:

Ղրիմում մղվող մարտերում աչքի ընկած կին զինվորներից է հայ ժողովրդի քաջարի դուստր Թամարա Արշակի Ասլանյանը: Դեռևս 1939 թվականին, գնալով Սովետական Բանակ, Թամարա Ասլանյանը մտավ Կոմունիստական պարտիայի շարքերը և իր կյանքը նվիրեց սովետական ռազմիկների բուժսպասարկման գործին: Բժշկական ծառայության կապիտան Թամարա Ասլանյանը Ղրիմում մղվող կռիվների ժամանակ պատվով ու արիությամբ էր կատարում մարտական խնդիրները: Վերադառ հրամանատարությունը հիացմունքով է բնութագրել Ասլանյանի խիզախությունը, նրա ջերմ հայրենասիրությունը: Թամարա Ասլանյանը Սևաստոպոլի պաշտպանների շարքերում էր սկզբից մինչև վերջին օրերը: Նա ծառայում էր ավիացիոն դումարտակում որպես բժիշկ: Սակայն Ասլանյանը միայն բուժող մասնագետ չէր: Նա «Հայրենական պատերազմի սկզբից մինչև վերջը իրեն ցուցաբերել է որպես տոկոս, արի և Հայրենիքին նվիրված հրամանատար»¹:

Մի օր թշնամու ավիացիան գրոհ ձեռնարկեց Մարտուշինսկ և Կոնստանտինովսկայա ծովախորշերի մեր զորքերի վրա: Թշնամու ուժերից վիրավորվում էին քաջարի ծովախնները, որոնց անհրաժեշտ էր բժշկական օգնություն ցույց տալ: Բայց թշնամու կրակը չէր դադարում: Անվահեր բժշկուհին, արհամարհելով վտանգն ու մահը, հակառակորդի ոմրակոծման պահին նետվում էր զիրքերը, օգնություն կազմակերպում Սևաստոպոլի պաշտպաններին: Թամարայի երևալը միայն հաճույք և ուրախություն էր պատճառում մարտիկներին: Սևաստոպոլի վրա հակառակորդի զրոհների օրերին Թամարան կազմակերպում էր բուժօգնության գործը ստորաբաժանման վիրավոր մարտիկներին, միաժամանակ ակտիվ կերպով մասնակցում էր վիրավորների էվակուացման գործին: Դեռևս Սևաստոպոլի պաշտպանության առաջին շաբաթներում Թամարան արժանացավ «Մարտական ծառայությունների համար» մեդալին, իսկ հետագայում հրամանատարությունն ավելի բարձր պարգևով նշեց հայ ժողովրդի անվահեր դուստրի նվիրված գործունեությունը²:

1942 թ. ապրիլի սկզբներին Սևաստոպոլում գումարվել է կին-ակտիվիստների խորհրդակցություն: Այնտեղ ելույթ են ունեցել սևաստոպոլցի կանայք, պատմել են իրենց աշխատանքի ու պայքար-

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 59, գործ 450, թ. 1, 2, 3:

² „Красный Крым“, 6 марта, 1942.

քի մասին, ռուս կնոջ հերոսական գործունեության քաղաքացիական օրինակների մասին: Ահա, օրինակ, № 3 ռմբակայաստարանի կանայք: Ռմբակայաստարանի սլարետն է եղել հայուհի Մելքոնյանը: Նա սեփականատուների կրկնակի ստանդարտի ժողովում ելույթ է ունեցել և պատմել նրանց աշխատանքի ու պայքարի մասին:

«Կանայք օգնություն են ցույց տալիս Սևաստոպոլի պաշտպաններին: Նրանք հոսպիտալներից վերցնում են վիրավորների հահադուստեղներ, մաքրում, օգնում հիվանդներին, լվանում և նորոգում են այն և երբ մարտիկները բուժումից դուրս են գալիս, նրանց հանձնում է մաքուր, նորոգված ու հարթված հագուստ: Կանայք աշխատում էին հոսպիտալներում, հագուստ էին կարում, օգնություն էին կազմակերպում բուժվող զինվորներին»: Մելքոնյանը պատմում է, թե ինչպես 62 տարեկան Պետրովսկայան եռանդուն կերպով մասնակցել է այդ աշխատանքներին¹:

Հերոս քաղաքի հակաօդային պաշտպանության մարտիկների ջանասեր աշխատանքը դավասանքի արժանացավ Սևաստոպոլի պաշտպանության քաղաքային կոմիտեի հատուկ որոշման մեջ: Այդ որոշումը հրապարակվեց Սևաստոպոլում տպվող թերթերում: Հակաօդային պաշտպանության քաղաքացիական ռուս և այլ ազգի հերոսների շարքում կոմիտեն նշել է նաև հայ մարտիկ Գրիգոր Այվազյանի անձնվեր աշխատանքը: Որոշման մեջ ասված է. «ՀՍՊ-ի մարտիկ Գ. Այվազյանը շատ անգամ է մասնակցել ռմբակոծության վնասների օջախները լիկվիդացնելուն, կապի գծերը ուղղելուն: Նրա անմիջական մասնակցությամբ ավերակների տակից դուրս են հանվել և փրկվել ութ մարդ»²:

Փոստային կապի աշխատողների մեջ ևս պործում էին հայ զինվորներ: Երկրորդ կարգի տեխնիկ ինտենդանտ Վլադիմիր Միքայելի Աղամալյանը պատերազմի առաջին օրերից մտավ Սովետական Բանակի շարքերը, և նրան վիճակվեց թշնամու դեմ կռվել Սևաստոպոլ քաղաքում: Բարձր հրամանատարությունը, գնահատելով Աղամալյանի մարտական ծառայությունները, նրան ներկայացրեց կառավարական պարգևի, տալով հետևյալ բնութագիրը.

«2-րդ կարգի տեխնիկ-ինտենդանտ ընկ. Աղամալյանը, գտնվելով պաշարված Սևաստոպոլում, հինգ ամիս շարունակ, որպես Ռադմա-ծովային փոստային կապի ֆիլիալի պետ, ապահովում էր Սեփաստոպոլի պաշտպաններին ռադմածովային փոստային կապով:

¹ „Красный Крым, 6 марта, 1942.

² Նույն տեղում:

նա այդ ժամանակ ցուցաբերել է շատ նախաձեռնություն, եռանդ, հաստատակամություն, արիություն ու սառնասրտություն: Ընկ. Աղամալյանն ապահովել է ռազմա-ծովային փոստային կապի ֆիլիալի անխափան աշխատանքն ամենակրիտիկական բույեներին, գիտակցելով, թե որքան կարևոր է Սևաստոպոլի պաշտպանների մարտական ոգին պահպանելու համար նամակներն ու լրագրերը ժամանակին նրանց հասցնելը»¹:

Սևաստոպոլի պաշտպանության համար օդում և ցամաքում մղված մարտերից բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ հայ ռազմիկները կոլովում էին զորքի բոլոր տեսակների մեջ, զինվորական ծառայության տարբեր աստիճաններում, ինչպես և քաղաքացիական պաշտպանական աշխատանքի մեջ:

Սակայն, Սևաստոպոլի պաշտպանությանը հայ ռազմիկների մասնակցության մասին պատմելով, չի կարելի մոռանալ սեծովյան ռազմախաղերի վրա, սովետական նավատորմայինների շարքերում պոնոված մարտիկներին:

6. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԸ ՍԵՎԾՈՎՅԱՆ ՆԱՎԱՏՈՐՄԱՅԻՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

Սևաստոպոլի պաշտպանության փառքն ու պսակը Սեծովյան նավատորմի հերոս ծովայիններն են:

Սովետական ռուս ծովայինները փառապանծ, անմահ տրադիցիաներ ունեն: Այդ տրադիցիաները բազմապատկվեցին և հարըստացան Սևաստոպոլի համար մղված հերոսամարտերում: Ծովայինները լճառական, հնարագետ, խիղախ մարտիկներ են. նրանք արհամարհում են մահը, ատում են թշնամուն: Ծովայինները կյանքի և մարտի մեջ ձգտում են լինել առաջինը, օգնել ուրիշներին, պաշտպանել հրամանատարներին. մարտական բարեկամությունը ծովայինների կյանքի անխախտ օրենքն է: Այդ վեհ զգեստը մեր ծովայինների մեջ դաստիարակել է Կոմունիստական պարտիան:

Սևաստոպոլի ծովայինների հնազույն, անմահ տրադիցիաների մասին մեծ ոգևորությամբ է պատմել և Տոլստոյը «Սևաստոպոլյան պատմվածքներում», Սերգեև-Ցենսկին՝ «Սևաստոպոլսկայա ստրադայում»: Սովետական ռուս սևաստոպոլցի ծովայինների հերոսական-հայրենասիրական տրադիցիաների մասին հիացմունքով են գրել Ալ. խամադանը՝ «Սևաստոպոլցիներ» գրքում, Լեոնիդ Սոբոլևը՝

¹ ՀԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, Աղամալյանի գործը, պարզհատրման թերթ:

«Ночь летнего солнцестояния» ակնարկների շարքում և ուրիշ շատ գրողներ իրենց գրքերում, ակնարկներում, մամուլում:

Սևաստոպոլը պաշտպանող ծովալիների շարքերում ռուս, սկրաինացի, բելուռուս, վրացի և իրենց ուրիշ շատ եղբայրների հետ միասին, մարտական բարեկամությունը ձուլված, մարտնչում էին նաև հարյուրավոր հայ ծովալիներ:

Սևծովյան նավատորմի ցանցարկու դիվիզիոնի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Կարլոս Սարգսի Ղուկասյանը Սևծովյան նավատորմի ռազմանավի աչքի ընկած սպաներից էր: Անձնական արիության ու անվեհերության օրինակով նա ստորաբաժանման ծովալիներին տողորում էր Սոցիալիստական Հայրենիքի թշնամիների դեմ հաղթանակ տանելու սխրագործություններով: Կատարելով հրամանատարի առաջադրանքը, Ղուկասյանի դիվիզիոնի թնդանոթները արկերի ուղիղ հարվածներ էին հասցնում թշնամու ծովափի հենակետերին: Ղրիմի պաշտպանական մարտերին ակտիվորեն մասնակցելու համար Ղուկասյանը պարգևատրվեց Շախիմովի 2-րդ աստիճանի ծովալի շքանշանով: Սևծովյան նավատորմի «Կարմիր Աբխազիա» հրետանային ղեկիցային հրանոթի հրամանատար 2-րդ աստիճանի ավագ՝ Վարդան Նելիշի Կոբելյանը, ծովի դիտողության ու կապի ծառայության պահակակետի պետ, կոմունիստ Հրանտ Առաքելի Գասպարյանը և ուրիշները Սևաստոպոլի համար մղված մարտերում օրինակելի կերպով կատարեցին հրամանատարության առաջադրանքները և արժանացան կառավարական բարձր պարգևների: Այդ և ուրիշ ծովալիների հմուտ գործողությունները բարձր գնահատական են ստացել նավատորմի ադմիրալ Ի. Ս. Իսակովի գրքում¹:

Ռուս նշանավոր գրող Լեոնիդ Սոբոլևը Սևաստոպոլի պաշտպաններին նվիրված իր գրքում պատմում է ռուս և հայ ծովալիների մարտական բարեկամության և հերոսական գործերի մասին: Ահա մի փաստ. Սևաստոպոլի մոտ երեք կարմիրնավատորմալիներ, գնալով հետախուզության, մոտենում են գերմանացիների ականանետային մարտկոցին: Նրանք մի քանի նռնակներ են նետում խրամատները և գնդակահարում փախչող հիտլերականներին: Մարտկոցը լռում է: Թվում էր, թե կարելի էր վերադառնալ, ամեն օր ալգպիսի հաջողություն չի լինում: Բայց ականանետները սար-

¹ Ի. Ս. Իսակով, Հայ ծովալիները Հայրենական Մեծ պատերազմում, Հայպետհրատ, Երևան, 1946, էջ 30, 38—39:

քին էին և մոտիկ դրված էին մի քանի արկղ ափաններ։ Սովետական հնարագետ ծովայինները որոշում են դերմանական ափաններով կրակել ինքնաձուլական զինվորների վրա։ Ռուս մարտիկ Կոլեսնիկովը դառնում է ափանանտի հրամանատար, ուկրաինացի Աբրաշչուկը կատարում է նշանառուի ֆունկցիաները, իսկ հայ մարտիկ խոստյանը լցնում է և կրակում։ Կատաղի մարտում Կոլեսնիկովը վիրավորվում է և ընկնում։ Թշնամու արկի բեկորի հարվածից կտրվում է խոստյանի ձախ ձեռքի դաստակը։ Ծովայինները նրա ձեռքը բինտով կապում են և արյունը կանգնեցնում։ Տոկուն մարտիկը առողջ ձեռքը մեկնում է դեպի հերթական ափանը, որ նրան սողալով մոտեցնում էր Կոլեսնիկովը և այն իջեցնում փողի մեջ։ Ափանանտար հարվածում էր ֆաշիստներին։ Նա հարվածում էր մինչև այն պահը, երբ վազելով, դիրքերին հասան հարձակման նետված կարմիրնավատորմայինները¹։

Երբ սեաստորայլան մարտիկները հասան ափանանտին, տեսան արյունաշաղախ երեք ծովայիններին, որոնցից մեկի ոտքն էր կտրվել, մյուսի՝ ձեռքը, երրորդի ամբողջ դեմքը արյունվա և հողով շաղալված էր, իսկ նրանք թշնամու ափանանտից կրակում էին ափան-ափանի հետևից։ Այդպիսի հերոսներ էին դաստիարակվել և աճել Սեաստորայլի մարտերում։

Նման հերոսական դորժերով հարուստ է «Սեաստորայլ» հաժանավի անձնակազմի կյանքը։ Այդ հաժանավին ունի հնազույն ռեւլուցիոն տրադիցիաներ։ Հերոս քաղաքի համար մղված մարտերում այդ տրադիցիաները նոր փառքով հարստացան։ «Սեաստորայլ» հաժանավի բաղամարդ անձնակազմի մեջ կային 23 հայ ծովայիններ։ «Նրանք բոլորն էլ Օդեսայի և Սեաստորայլի հերոսական պաշտպանության մասնակիցներ են։ Նրանք բոլորն էլ պարզևատրված են շքանշաններով և մեդալներով։ Հաժանավի վրա բոլորն էլ ճանաչում էին 3-րդ կարգի կապիտան Միհրան Կարապետի Պետրոսյանին։ Այդ նա էր ղեկավարում «Սեաստորայլ» հաժանավի հրետանային ամբողջ կրակը հերոս-քաղաքի պաշտպանության օրերին, սարսափ և ահ սփռելով դերմանացիների մեջ»²։ Միհրանը հաժանավի անձնակազմի սիրելի ռազմիկներից մեկն էր։ Նա էլ փոխադարձաբար սիրում էր բարեկամ նավաստիներին, նրանց հետ միասին, բարեկամարար օգնում էին իրար և կովում հերոս քաղաքի պաշտպանության համար։

¹ Леонид Соболев, Ночь летнего солнцестояния, Воениздат, 1948, стр. 163—169.

² «Коммунист», № 227, 6 ноября, 1943.

1942 թ. փետրվարի 23-ին հաժանավի վրա տեղի է ունեցել հանդիսավոր հանդիպում Հայաստանի աշխատավորների դեյեգացիայի և ծովայինների միջև: Հանգես գալով ողջույնի խոսքով, փոխծովակալը հիացմունքով էր պատմում Սևծովյան նավատորմի ռազմիկների մասին, որոնց շարքերում կովում էին նաև շատ հայ ծովայիններ:

«Հաղորդեցե՛ք հայ ժողովրդին, — ասել է փոխծովակալը, — որ նրա զավակները արիաբար կովում են ատելի թշնամու դեմ, որ հայ կարմիրնավատորմայինները հանդես են բերում ներոսոթյան և արիության հրաշքներ, որ նրանց բարձր հայրենասիրությունը ոգեվորում է շատերին: Հայ ժողովուրդը կարող է հպարտանալ իր ծովային զավակներով...»¹:

Սևաստոպոլի պաշտպանության ժամանակ աչքի ընկած հայ ռազմիկների տրամադրությունները դրսևորվել են հայ նշանավոր բանաստեղծ, սևաստոպոլցի ռազմիկ Թաթուլ Հուրյանի ստեղծագործությունների մեջ, որոնք նա գրել է հերոս քաղաքում, մարտերի մեջ:

Բանաստեղծ Թաթուլ Հուրյանը ծառայում էր սովետական հետխոտզայինների շարքերում և պատվով էր կատարում իր բարդ աշխատանքը: Մարտերից մեկում Թաթուլ Հուրյանը զոհվեց:

Հայ ռազմիկների մարտական սխրագործությունները Սևաստոպոլի պաշտպանների շարքերում ցույց տվեցին նրանց կատարելագործված վարպետությունը, անընկճելի տոկոսնությունը և բարձր հայրենասիրությունը: Այդպիսի հատկություններ հայ ժողովրդի զավակների մեջ կարող էին զատիարակվել միայն ինտերնացիոնալ բանակում, ուսա զինվորների և սովետական մյուս ժողովուրդների զավակների մարտական համատեղ ընտանիքում:

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանն ինչպես քիկունքում ռազմաճակատին ուղեկցվեց, զինամթերք, հանդերձանք, պարենամթերք, ծանրոցներ ուղարկելով, այնպես էլ հայ ռազմիկները Սևաստոպոլում, Կերչի բերակղզում, Սևծովյան նավատորմի ռազմաճակատների վրա ակտիվորեն մասնակցելով Ղրիմի պաշտպանությանը, ցույց տվեցին, որ հայ ժողովրդի համար սովետական հողի ամեն մի կտորը հարազատ է և քանկ: Հայ ժողովուրդը չի խնայի ո՛չ իր ուժերն ու միջոցները և ո՛չ էլ իր զավակների կյանքը Սոցիալիստական Հայրենիքի ամեն մի քաղաքի և գյուղի ազատության համար:

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 8, պ. 200, թ. 16—17:

Գ Լ ՈՒՒՄ Վ Ե Ց Ե Ր ՈՐ Դ

ԱՌՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՄԱԼԻՆԳՐԱԳԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅՐԵՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ՍԽԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ

1. ԳԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ՀԱՐՉԱԿՈՒՄԸ 1942 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՄՍՈՐԸ ԴԵՊԻ ԱՍԱԼԻՆԳՐԱԳԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍԻ

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները զրավելով Ղրիմը, հունիսի 28-ից հարավում հարձակման անցան: Ֆաշիստական բանակի հրամանատարությանը հաջողվեց հարավային ուղղությունում ստեղծել ուժերի գերակշռություն Սովետական Բանակի այդ ճակատի ուժերի նկատմամբ:

Դա բացատրվում է նրանով, որ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարող ռեակցիոն շրջանները օժանդակում էին հիտլերյան զավթիչներին: ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարությունները ՍՍՌՄ հետ ունեցած դաշնակցային պարտավորությունների համաձայն, դեռևս 1942 թվականին պետք է բաց անեին Եվրոպայում երկրորդ ռազմաճակատ: Սակայն, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարությունները սաբոտաժի ենթարկեցին այդ պարտավորության կատարումը:

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները պատերազմի սկզբից էլ նպատակ չունեին Եվրոպայում ոչնչացնել ֆաշիզմը: Նրանք, պատերազմի մեջ մտնելով, ձգտում էին դուրս գալ ճգնաժամից և հասնել համաշխարհային տիրապետության: Ի. Վ. Ստալինն իր «Սոցիալիզմի տնտեսական պրոբլեմները ՍՍՌՄ-ում» աշխատության մեջ գրել է. «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները հույս ունեն շարքից հանելու իրենց առավել վտանգավոր մրցակիցներին՝ Գերմանիային

և Յապոնիային, զավթելու արտասահմանյան շուկաները, հումքի համաշխարհային ռեսուրսները և հասնելու համաշխարհային տիրապետության»¹։

Միաժամանակ ԱՄՆ-ը և Անգլիան ձգտում էին թուլացնել ՍՍՌՄ-ը, ջլատել նրա ուժերը, Սովետական երկիրը կախման մեջ գցել ԱՄՆ-ից²։ Այդ նենգ նպատակն ունենալով, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի իմպերիալիստները գաղտնի բանակցում էին Հիտլերի հետ սեւլարատ հաշտության վերաբերյալ³։

Հիտլերյան գիշատիչ իմպերիալիստները, հաշվի առնելով Ամերիկայի և Անգլիայի կառավարությունների այդ քաղաքականությունը, Արեւմտյան իմքոպայում իրենց թիկունքն ապահոված համարելով, ֆաշիստական բուրժուական երկրների դրեթե բոլոր ռեզերվները նետեցին Սովետական Բանակի դեմ, հարավում ստեղծելով ուժերի զերակշռություն։

Միայն Ստալինգրադի ուղղությունում ֆաշիստական բանակները հարձակման նետեցին մոտ մեկ միլիոն զինվոր ու սպա, ավելի քան 1000 տանկ, մինչև երկու հազար ինքնաթիռ։ Թշնամու հարձակվող զորքերի խմբի մեջ էին մտնում գերմանական 6-րդ և 4-րդ տանկային բանակները, որոնց օժանդակում էին ավիացիայի և հրետանու ուժերը։ Ճակատի այդ մասում էին գործում նաև ֆաշիստական Գերմանիայի վասալների բանակները։ Հակառակորդի զորքերի ընդհանուր ուժերն այդ ուղղությունում կազմում էին մինչև 50 դիվիզիա⁴։

Միաժամանակ գերմանա-ֆաշիստական բանակը հարձակման անցավ Կովկասի վրա։ Հիտլերյան հրամանատարությունն ասանձ-նացրել էր զորքերի հատուկ խումբ՝ «Ա» բանակը, որի կազմի մեջ մտնում էին 11 հետեակի, 3 լեռնահրաձգային, 5 տանկային, 4 մեխանիզացված, 3 հեծյալ դիվիզիաներ և ավելի քան 1000 ինքնաթիռ, նրան առաջադրանք տալով զավթել Հյուսիսային Կովկասը և Անդրկովկասը։

Սովետական Միության վրա հարձակման էր պատրաստվում նաև Ռյուրիկայի բանակը, որի ուժերը կենտրոնացված էին Անդրկովկասի սահմաններում, և յապոնական բանակը, որի մեկ միլիոն

¹ Ի. Ստալին, Սոցիալիզմի տնտեսական պրոբլեմներ ՍՍՌՄ-ում, էջ 33։

² «Фальсификаторы истории», стр. 75.

³ Նույն տեղում։

⁴ «Красная Звезда», 6 апреля, 1947.

ղինվորներից կազմված Կմանտունյան բանակը կանգնած էր Հեռավոր Արևելքում՝ Սովետական Միության սահմանների մոտ։

Ֆաշիստական դավթիշները ծրագրել էին հուլիսի 10-ին լինել Բորիսոգլեբսկում, հուլիսի 25-ին հասնել Ստալինգրադ, օգոստոսի 10-ին՝ Սարատով, օգոստոսի 15-ին մասնել Կուլբիշև, սեպտեմբերի 10-ին՝ Արզամաս, իսկ սեպտեմբերի 25-ին գրավել Բաքուն։

Գերմանա-ֆաշիստական հրամանատարությունն իր զինված ուժերի զլխավոր ռեզերվները նետեց Մոսկվայի վրա և ձգտում էր գրավել Սովետական Միության մայրաքաղաքը։ Թշնամու նենգ պլանը բացահայտվեց սովետական Գերագույն Հրամանատարության կողմից։ Ի. Վ. Ստալինը «Ժամանակին կռահեց գերմանական հրամանատարության պլանը, որ փորձում էր աշնայիսի տպավորություն ստեղծել, թե իբր գերմանական զորքերի ամառային հարձակման զլխավոր, և ոչ թե օժանդակ նպատակն է Գրոդնու և Բաքվի նավթային շրջանների գրավումը։ Իրականում զլխավոր նպատակն էր, — մատնանշում էր Ի. Վ. Ստալինը, — շրջանցել Մոսկվան Արևելքից, աչն կտրել Վոլգայի և ուրալյան թիկունքից և հետո հարված հասցնել Մոսկվային ու դրանով իսկ ավարտել պատերազմը 1942 թվականին»¹։

Գերմանա-ֆաշիստական զորքերի հարձակումն սկսվեց հուլիսի կեսերից։ Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարությունը խնդիր դրեց Սովետական Բանակի առաջ՝ կանգնեցնել թշնամու առաջը ժողովրդի, պաշտպանել սովետական հողի ամեն մի թիղը, ալլևս չնահանջել ոչ մի քայլ։ «Նահանջը հավասար է մահվան, — գրել է Ի. Վ. Ստալինը 1942 թ. հուլիսի 28-ի հրամանում. — ով նահանջում է, դրամասի մարտական դրոշը ծածկում է հավիտյան ամոթով, հանցագործություն է կատարում Հայրենիքի առաջ, որը երբեք չի ներվի սովետական ժողովրդի կողմից»²։

Հայրենիքի վրա կախված վտանգի մեծության դիտակցումը սովետական ամեն մի զինվորի կողմից՝ նրանց մղում էր դեպի անձնագոհ տոկոսներություն, դեպի անձնազոհ դատեմարտ։ Հակառակորդը հարձակվում էր կատաղի մոլեղնությունը։ Հիտլերյան հրամանատարությունը, մարտի մեջ մտցնելով հարյուրավոր տանկեր և ինքնաթիռներ, ձգտում էր կտրել Սովետական Բանակի հերոսական դիմադրությունը, դուրս գալ Վոլգայի ափը, հարավից և հյուսիսից

¹ Ի ո ս ի ֆ Վ ի ս ս ար ի ո ն ո վ ի շ Ս տ ա լ ի ն, Համառոտ կենսագրություն, Հայպետհրատ, 1947, էջ 210։

² „Сталинградская Правда“, 2 февраля, 1945.

թեանցել Ստալինգրադը, գրավել այն: Թշնամին առաջ էր շարժվում իր զինվորների դիակների վրայով: 1942 թ. հոկտեմբերի 5-ին Ստալինգրադը պաշտպանող զորքերի հրամանատարին տրված հրամանի մեջ Ի. Վ. Ստալինը գրել է.

«Ստալինգրադի պաշտպանությունը և թշնամու ջախջախումը, որ դայիս է Ստալինգրադի արևմուտքից և հարավից, վճռական նշանակություն ունի մեր ամբողջ սովետական ռազմաճակատի համար: Գերադույն գլխավոր հրամանատարությունը պարտավորեցնում է Ձեզ՝ շխնայել ուժ, և կանգ չառնել ոչ մի զոհերի առաջ՝ Ստալինգրադը պաշտպանելու և թշնամուն ջախջախելու համար»¹: Ի. Վ. Ստալինը Ստալինգրադի ճակատի հրամանատարին հրամայել էր.

«Պահանջում եմ, որ դուք բոլոր միջոցները ձեռք առնեք Ստալինգրադը պաշտպանելու համար: Ստալինգրադը չպետք է հանձնվի հակառակորդին»²:

Սովետական բանակների դիմադրությունը թշնամու հանդեպ զնալով ավելի էր ուժեղանում: Ստալինգրադի պաշտպանները թեժ մարտերի օրերին պատմական նամակով դիմեցին Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահ Ի. Վ. Ստալինին: Այդ նամակի մեջ սովետական ռազմիկները երդում են տվել.

«Մեր մարտական դրոշմների առջև, ամբողջ Սովետական երկրի առջև մենք երդվում ենք, որ չենք արատավորի ուսուսական զենքի փառքը, կիռվենք մինչև վերջին հնարավորությունը: Ձեր ղեկավարությամբ մեր հայրերը հաղթեցին ցարիցիսյան ճակատամարտում: Ձեր ղեկավարությամբ կհաղթենք մենք նաև այժմ Ստալինգրադի տակ մղվող մեծ ճակատամարտում»³:

Դոնի արևմտյան ափին սովետական բանակները համառ դիմադրությամբ հյուժում էին թշնամու գերակշռող ուժերը, ջախջախում նրա տեխնիկան, ժամանակ էին շահում քաղաքի պաշտպանությունը կազմակերպելու, Ստալինգրադը Վոլգայի անառիկ բերդ դարձնելու համար:

1942 թ. հուլիսի կեսերին Ստալինգրադ է ժամանում պաշտպանության պետական կոմիտեի անդամ, ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմի քարտուղար ընկեր Գ. Մ. Մալենկովը: Ստալինգրադի ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի անդամ էր նշանակվել ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմի Բաղբյուրոյի անդամ ընկ. Ն. Ս. Խրուշչևը:

¹ „Сталинградская Правда“, 2 февраля, 1945.

² „Правда“, 2 февраля, 1944.

³ Там же, 6 ноября, 1942.

Ստալինը դրա դուրսը ստեղծվել էր քաղաքի պաշտպանության կոմիտե, որը մոսկովի զաւարտի էր ենթարկում բնակչության բոլոր ուժերը՝ Ստալինը դրա անառիկ դարձնելու համար: Ստալինը դրա հինգերորդ պատրաստեցին 1,170 կիլոմետր հակառակադիր փոսեր, 85.000 հրաձգային խրամատ: Ընդամենը 2.850 կիլոմետր պաշտպանական բնադիմ պատրաստվեց ¹ և Ամեն օր 150—180 հազար ստալինը դրա դիմ աշխատում էին այդ կառուցումների վրա ²: Հազարավոր կոմունիստներ մտան Ստալինը դրա պաշտպանների շարքերը, գնացին դիրքերը և մարտեր էին մղում թշնամու դեմ:

Նույն ժամանակամիջոցում դեպի Կովկաս հարձակվող ֆաշիստական զորքերի դեմ դաժան մարտեր էին մղում Կովկասի պաշտպանները: Բշարմին տանկային և ավիացիոն ուժերի դերակշռութուն ունենալով, ներխուժեց Կովկաս, ուղղութուն վերցնելով դեպի Նովորոսիսկ, Գրոզնի և լեռնանցքները: Սե ամպեր էին կախվել աղաւ Կովկասի սովետական ռեսպուբլիկաների վրա:

«Շուն ֆաշիստները ձգտում են դեպի Կովկասի խորքը,— գրում էր «Պրավդան» այդ օրերին,— նրանց հրապուրում է Բաքվի նավթը, վրաստանի մարդանեցը, Հայաստանի արգավանդ հողը: Ձեզ, Կովկասի ազատասեր ժողովուրդներ, նրանք ուզում են դարձնել իրենց ստորուկը: Նրանք, հիւսիսային ավազակները, ուզում են սարգային դարձ ավաստիկալով, անլուսաշող ստրկութան ու ճնշման սիմվոլով, փակել ձեր արեք, Կովկասի վառ արեք, ազատութան սքանչելի արեք: Ֆաշիստական կեղտոտ սապոգով նրանք ուզում են տրորել Անդրկովկասի աղաւ սովետական մարդկանց, տրորել նրանց արտերը, դաշտերը, ավերել ֆարրիկաները, զործարանները, տները» ³:

«Պրավդան» պարտիայի և ժողովրդի անունից կոչ էր անում կանգնեցնել և ջախջախել թշնամուն:

2. ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐԵՐԻՆ

Գերմանա-ֆաշիստական հորդանների վստիկայի ավերին մոտենալու և Հյուսիսային Կովկաս ներխուժելու հետևանքով Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաների համար ստեղծվեց ռազմա-քաղաքական և տնտեսական բարդ իրադրութուն:

¹ Большевники Сталинграда, 1946, стр. 7.

² Там же.

³ „Правда“, 6 сентября, 1942.

Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի և Դաղստանի սովետական ռեսպուբլիկաների ցամաքային կապը ՌՍՖՍՌ-ի և սովետական մյուս ռեսպուբլիկաների հետ ընդհատվեց։ Կապի միակ ուղին հանդիսանում էր Կասպիական ծովի ջրային ճանապարհը։

1942 թվականի հուլիսի 29-ին Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարության շտաբը դիրեկտիվ է տվել Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերի հրամանատար բանակի ղեկները Իվան Ալադի-միրովիչ Տյուլենևին, մատնանշելով, որ զրույթյունը բարդանում է թշնամին ամեն միջոց դործ է դնում ներխուժելու Անդրկովկաս, անհրաժեշտ է արագորեն վերադասավորել ռազմաճակատի զորամասերը և ամուր, ակտիվ պաշտպանություն բռնել ամբողջ ճակատով։

Օգոստոսին դերմանա-ֆաշիստական զորքերը, իրենց կրած մեծ կորուստների առաջ կանգ չառնելով, թափանցեցին Թերեքի ափերը և կովկասյան նախալեռները, գրավեցին Մարուխի, Կլոփսորի, Սանչարույի լեռնանցքները, դուրս եկան Դոու լեռնանցքը, որը գտնվում է 25 կիլոմետրի վրա Սովսոմդէսի 2-րդ մասից։ Թշնամին շարժվում էր դեպի Սվանեթի, Գուգարուտի, դեպի Տուապսե, Գալանջիկի, Սոչի։ Սեպտեմբերի 11-ին հակառակորդը պրավեց սեծովյան ռազմական բազա նվաճող սկզբ։ Սեծովյան ռազմական նավատորմի ղեկավար ստեղծվեց ծանր վիճակ։ Գերմանա-ֆաշիստական ավիացիան ռազմա-հետախուզական թռիչքներ էր կատարում դեպի Թբիլիսի, Բաքու, Երևան։ Թշնամու ռազմակոծիչները ավերիչ բեկով պտտվում էին Գրոդնո, Օրջոնիկիձեի, Սոչիի, Գագրիի և Կովկասի ու Անդրկովկասի այլ քաղաքների վրա։

Անդրկովկասի զրույթյունը յայնպե՛ս և վտանգավոր ընդլայն էր ստացել նաև հարավային սահմաններից։ Հյուսիսից դեպի Անդրկովկաս ֆաշիստական զավթիչների կատաղի հարձակման օրերին, հարավից դեպի Անդրկովկասի մատույցներն էին շարժվում թյուրքական զինված ուժերը։ Թյուրքական կառավարությունը, լիովին համերաշխ լինելով հիտլերյան Գերմանիայի հետ, երազում էր Սովետական իշխանության պարտության մասին, Թյուրքիայի կողմից Անդրկովկասը զավթելու մասին¹։ Այդ մտադրությունն իրագործելու համար թյուրքական բանակի գլխավոր շտաբի պետ զեներալ Ալի Խուլուգ Բաքշիմը ակտիվորեն բանակցում էր հիտլերյան ստրատեգիների հետ, հրահանգչական շրջագայություններ էր կատարում Արաքսի աջ ափերում կանգնած թյուրքական զորամասերում։

¹ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության փաստաթղթերը, Պրակ 2, էջ 77—78, 86—87, 105։

Անդրկովկասում ստեղծված այդ ուղղա-քաղաքական իրա-
դրությունն հետամուտ, իհարկե, անտարբեր չէին նաև ԱՄՆ-ի և Անդ-
լիայի կառավարող շրջանները: Չերչիլի և Ռուզվելտի միջև այդ
օրերին տեղի ունեցած զրադրությունից երևում է, որ ԱՄՆ-ի և
Անդլիայի կառավարություններն այդ ժամանակ ակտիվորեն քն-
նարկում էին Սովետական Միությանն ապրանքների տրամադրումը
դադարեցնելու հարցը և Անդրկովկասում ամերիկյան ու անդլիական
զինված ուժերը մտցնելու հարցը¹: Չերչիլը 1942 թվականի սեպ-
տեմբերի 27-ին հեռագրել է Ռուզվելտին՝ Անդրկովկաս ավիացիա
ուղարկելու մասին: Ռուզվելտը հոկտեմբերի 5-ին Չերչիլին ուղար-
կած հեռագրում հայտնել է, որ «անհրաժեշտ է մեզ վրա հաստատ
պարտավորություն վերցնել՝ ռազմա-օդային ուժեր ուղարկել Ան-
դրկովկաս... ինչ վերաբերվում է 19-րդ ֆարավանին, ես հաստատ
գտնում եմ, որ մենք չպետք է հայտնենք Ստալինին, որ այդ քա-
րավանը չի ուղարկվի»²:

Այսպիսով, ամերիկա-անդլիական կառավարություններն իրենց
հերթին, օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, ծրագրում էին ամե-
րիկյան և բրիտանական իմպերիալիզմի թաթր դնել Անդրկովկասի
ռեսպուբլիկաների վրա, տիրանալ այդ երկրներին:

Անդրկովկասում 1942 թվականին ստեղծված ռազմա-քաղա-
քական իրադրության բարդությունն ավելի լրիվ պատկերացնելու
համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև ներքին թշնամական
թափթիուկներին: Ինչպես հայտնի է, Կովկասի պաշտպանության
ժանր օրերին գտնվեցին մարդիկ, որոնք, զավաճանելով Սովետա-
կան Հայրենիքին, ի հաճո գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին,
ճգնում էին թիկունքից վնասել Սովետական Բանակին, ձախողել
Կովկասի պաշտպանությունը, թշնամու առջև բաց անել Անդրկով-
կասի դարբասները: Ռշնամին ձգտում էր նաև պառակտում առաջ
բերել հայերի, վրացիների, ադրբեջանցիների և ուրա ժողովրդի
միջև, խախտել նրանց համագործակցությունը ու բարեկամությունը:

Ահա այդպիսի ռազմա-քաղաքական լարված և դժվարին պայ-
մաններում էր մղվում պայքարը Կովկասի պաշտպանության համար:

Այդ պայքարը կազմակերպում և գլխավորում էր Կոմունիս-
տական պարտիան: Պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն անդրկով-
կասյան ռեսպուբլիկաների կոմունիստական կազմակերպություն-
ների բոլոր ուժերն ուղղում էր երկրի պաշտպանությունը կազմա-

¹ Вопросы истории, № 12, 1953, стр. 145 - 147.

² Там же.

կերպելու և թշնամուն ջախջախելու խնդիրների լուծմանը: Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի պարտիական կազմակերպությունների և Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունն ու քաղաքականների առջև Պաշտպանության Պետական Կոմիտեն մարտական խնդիր էր դրել՝ ծավալել կազմակերպական և քաղաքական լայն աշխատանք, մոբիլիզացիայի ենթարկել ժողովրդի ուժերը, ապահովել ռազմաճակատի մատակարարման պահանջները, կառուցել պաշտպանական անառիկ գիծ, ուժեղացնել տարբեր ազդու-թյունների ժողովուրդների եղբայրական կապերը և նրանց համագործակցությունը ինչպես ռազմաճակատում, այնպես էլ թիկունքում:

Այդ դժվարին և բարդ խնդիրները լուծվեցին Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական իշխանության կողմից Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաներում և ռազմաճակատում վարած ճիշտ քաղաքականության շնորհիվ:

1942 թվականի օգոստոս—սեպտեմբերին պարտիական ակտիվի ժողովներ տեղի ունեցան Նրեանում, Թբիլիսիում, Բաքում և Անդրկովկասի մյուս քաղաքներում, շրջաններում, գյուղերում՝ նվիրված ռազմաճակատին օգնություն ցույց տալու խնդիրներին:

Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի պարտիական կազմակերպություններն իրենց ռեսպուբլիկաների բանվորներին ու գյուղացիներին բացատրում էին Սովետական Միության ժողովուրդների փոխադարձ օգնության անհրաժեշտությունը, իրենց ուժերը մոբիլիզացիայի էին ենթարկում պարտիայի և կառավարության առաջադրանքները կատարելու համար:

Անդրկովկասի ժողովուրդները, պարտիայի կողով դուրս գալով պալքարի, հանդես բերեցին մեծազույն հերոսություն, որը որպես պանծալի էջ մտել է նրանց պատմության մեջ:

Այդ հերոսության ամենաակաական կողմերից մեկն այն է, որ Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները և ինտելիգենցիան Ստալինգրադի և Կովկասի համար մղված ծանր մարտերի օրերին փոխադարձաբար օգնում էին իրար, ռեսպուբլիկաները միմյանց մատակարարում էին հումք ու ալյուր, նրանց միջև եղած կուլտուրական և քաղաքական կապերն ալելի էին ամրապնդվել: Կովկասի զավակները մարտնչում էին Ուկրաինայում, Բելառուսիայում, ռուսական հողում այնպես, ինչպես ռուսները, ուկրաինացիները, ֆելոուսները մարտնչում էին Կովկասում և պաշտպանում Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը:

Կովկասի վրա կախված սպառնալիքը տաղնապ էր առաջ բերել սովետական բոլոր մարդկանց սրտերում: Կովկասի զավակները և Կովկասը պաշտպանելու եկած ռուսները, ուկրաինացիները, բելո-ռուսները, ղազախները և մյուս ժողովուրդների ռազմիկները կռու-շարքերով, որպես անպարտելի պատենշ էին կամեղնել թշնամու դեմ: Կովկասի ժողովուրդները ոտքի էին ելել, դիշեր ու ցերեկ պաշտպա-նության գիծ էին կառուցում, ռազմամթերք և համալրումներ ուղար-կում ռազմաճակատ, պաշտպանում Կովկասը՝ Սովետական Միու-թյան մարզարիտը:

Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի, Դաղստանի, Հյուսիսա-լին Օսեթիայի հարչուր-հաղարավոր աշխատավորներ դիշեր ու ցե-րեկ անդուլ կերպով աշխատում էին և կառուցում պաշտպանական ամրություններ: Սև ծովի ափերին Կովկասյան լեռնաշղթայի բոլոր լեռնանցքներում, Բերեքի աջ ափին, Դերբենտի դարբասների մոտ՝ Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ջանքերով կառուցվեցին հակատանկային, հակահետևակային և այլ այնպիսի ամրություններ, որոնք հենարան հանդիսացան Կովկասի պաշտ-պանների համար՝ այդ բնագծերում կամեղնեցնելու ֆաշիստական զավթիչներին:

Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորները հա-ջողությամբ էին կատարում Պաշտպանության պետական կոմիտեի առաջադրանքները: Անդրկովկասի ժողովուրդները, հայ ժողովուրդը այդ ծանր օրերին սովետական իրենց եղբայրների ու բուլլերի հետ միասնություն մեջ էին տեսնում իրենց ապագան: Հայաստանը և Անդրկովկասի մյուս ռեսպուբլիկաները, որպես հավատարիմ եղ-բայրներ, ձեռք-ձեռքի տված կռվի ելան թշնամու դեմ:

«Կովկասը կրակի մեջ է, նրա ժողովուրդները վտանգի մեջ են գտնվում»¹, — գրել է Մ. Ի. Կալինինը 1942 թ. օգոստոսին: Կովկասի պաշտպանությամբ, նրա սղառություն պահպանմամբ վճռականո-րեն տողորված էին Կովկասի ժողովուրդները, Սովետական Միու-թյան բոլոր ժողովուրդները:

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների կողմից Կովկասի վրա հարձակման պայմաններում առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի ժողովուրդների եղբայրական բարեկամու-թյունն է՝ ալեյի ամրապնդելու, ռուս ժողովուրդի և ՍՍՍՐ բոլոր ժո-ղովուրդների հետ նրանց համադորժակցությունն ու փոխադարձ օգնությունն ուժեղացնելու հարցը:

¹ «Կարմիր զինվոր», 1942, 1321

Կոմունիստական պարտիան, որ դեռևս ցարիզմի դեմ մղվող ռևոլյուցիոն պայքարի մեջ ստեղծել և կոփել էր Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամությունը, հայ, վրացի, ադրբեջանցի բանվորներին ու գյուղացիներին դաստիարակել ինտերնացիոնալիզմի ոգով, Հայրենական պատերազմի օրերին անդուլ կերպով հոգ էր տանում ժողովուրդների բարեկամությունն է՝ ավելի ամրապնդելու, մեր երկրի բոլոր ազգությունների աշխատավորներին ուսւ մեծ ժողովրդի շուրջը համախմբելու և նրանց ուժերը Հայրենիքի պաշտպանությանը նվիրելու համար:

1942 թվականի օգոստոսի 23-ին Թբիլիսիում կայացավ Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգը, որը վերածվեց սովետական ժողովուրդների բարեկամության և միասնության մի հզոր ցույցի և դրսևորեց նրանց անհողորդ վճռակա-նությունը՝ մինչև վերջ մարտնչել թշնամու դեմ, պաշտպանել հայ-րենի հողի ամեն մի թիղը: Այդ միտինգում դրսևորվեց Անդրկովկասի ժողովուրդների հավատարմությունը դեպի ուսւ մեծ ժողովուրդը և Սովետական Միության մյուս ժողովուրդները:

Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգը հսկայական ուժով արտացոլեց այն զգացմունքներն ու խոհերը, որոնցով ապրում էին Անդրկովկասի ազատասեր ժողովուրդներն այդ ահւ օրերին: Միտինգը վերածվեց սովետական հայրենասիրության, ժողովուրդների անխախտ բարեկամության մի հուժկու ցույցի: Միտինգը ցույց տվեց, որ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի ժողովուրդները պատրաստ են ուսւ մեծ ժողովրդի և ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդների հետ ձեռք-ձեռքի տված մինչև վերջ պայքարել հանուն ազատության ու երջանկության, հանուն լիակատար հաղթանակի:

Միտինգում հայ ժողովրդի ձգտումներն ու պահանջները արտահայտող ճառով հանդես եկավ ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի պրեզիդենտ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին: Նա խոսեց ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամության, ժողովուրդների համագործակցության և հավատարմության մասին, որպես մեր ամենախոշոր նվաճումը, որի դեմ ձեռք է բարձրացրել անարգ թշնամին:

«Իմ հարազատներ, Կովկասի զավակներ — Կարմիր Բանակի մարտիկներ... Հիշեցե՛ք, որ ձեր կուրճքը պաշտպանում է հարազատ Կովկասը, պաշտպանում է Բաքուն և Գրուզինն, սովետական մարտական տեխնիկայի մեծ ուժի աղբյուրները... Թող թշնամու դեմ

ձեր զրոհը իր ճանապարհին ջնջի ու ոչնչացնի ամեն ինչ, ինչպես որ ջնջում ու ոչնչացնում են էլքրուսի, Կադբենկի, Ութբայի լանջերից հոսող հեղեղները, որոնք չգիտեն ոչ մի արդեւք... Բայց թող ձեր սրընթաց զրոհը թշնամու դեմ լինի հեղեղից էլ արագ, փլվածքից էլ անսպասելի, թող նա հասնի թշնամիների ետեից և ջնջի, հողմացրի՛վ անի նրանց բոլորին, մինչև վերջինը: Դրանով դուք քայքայումից կաշտապանեք ձեր օջախը, ստրկությունից կփրկեք ձեզ, ձեր կոնսանց ու երեխաներին, և դա կլինի մեծ վրեժխնդրություն մեր Հայրենիքին պատճառած տառապանքների համար: Դրան է կոչում ձեզ Հայրենիքը...»¹:

Նույն ոգով, հայրենասիրական կոչերով հանդես եկան Վրաստանի և Ադրբեջանի ժողովուրդների ներկայացուցիչները՝ Սովետական Միության հերոս Մ. Գախուկիձեն, ադրբեջանական պոետ Սամեդ Վուրդունը և ուրիշները:

Անդրկովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչները երգվեցին՝ կովել թշնամու դեմ և անխախտ պահպանել ժողովուրդների լեռնայան-ստալինյան բարեկամությունը: «Մենք հանդիսավոր երդում ենք տալիս, — ասված է Անդրկովկասի ժողովուրդների նամակի մեջ, — որ է՛լ ավելի կբարձրացնենք ժողովուրդների մեծ բարեկամության փառապանծ մարտական զրոշը, որ մահ է բերում թըշնամուն...»²:

Այնուհետև միտինգը դիմում-կոչ հրապարակեց՝ ուղղված Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի ժողովուրդներին: Կոչի մեջ խնդիր է դրվում Անդրկովկասի բոլոր աշխատավորների առաջ, անձնաղոհ պայքարի դուրս գալ թշնամու դեմ, պաշտպանել սովետական հողի ամեն մի թիզը, մարտերի մեջ ավելի ամրապնդել ժողովուրդների եղբայրութունը, սրբությամբ կատարել պարտիային և կառավարությանը տված հրդամը:

Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգից մի շաբաթ հետո Օրջոնիկիձե քաղաքում տեղի ունեցավ Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչների հակաֆաշիստական միտինգ, որին մասնակցում էին Կուբանի կազակների, Ստավրոպոլի տափաստանների ստանիցաների գեղեղատները, օսերի, կաբարդիներ, զաղստանցիների ներկայացուցիչները, Գրոզնու նավթագործները, Սովետական Բանակի զորամասերից զնացած

¹ Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգը, Երևան, 1942, էջ 30—31:

² «Անդրկովկասի ժողովուրդների երգումը», Զինհրատ, 1942, էջ 212:

մարտիկներու նրանք հավաքվեցին քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ հերոսաբար զոհված կարմիրզավարդիականների ու պարտիզանների եղբայրական գերեզմանի մոտ, որտեղ թաղված են 17 հազար մարտիկներ:

Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչները սովետական կարգերի հաղթանակի համար ընկած հերոսների գերեզմանի առաջ երդում տվեցին՝ երբեք գլուխ չխոնարհել անարդ թշնամու առաջ, համարձակ ու վճռական կույի ելնել և խորտակել անարդ զավթիչներին:

Կովկասի և Անդրկովկասի ժողովուրդները ցատմամբ և վրեժի զգացումով էին խոսում դեմանա-ֆաշիստական զավթիչների մասին, որոնք ճգնում էին պառակտել Կովկասի ժողովուրդներին, նրանց անջատել Ռուսաստանից: «Հիտլերյան սրիկաներն ուզում են Կովկասը անջատել ամբողջ սովետական երկրից: Բայց մի՞թե այդ հնարավոր է: Սովետական Կովկասը հարադատ, անխղելի կերպով կապված է ամբողջ սովետական երկրի, Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի հետ»¹:

Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները՝ ռուսները, ադրբեջանցիները, հայերը, վրացիները, ղաղախանցիները, օսերը, կաբարդիները և մյուս ազգերը վճռական հաստատակամությամբ հայտարարում էին, որ թշնամու ոչ մի պրովոկացիա, պատերազմի ոչ մի փորձություն չի կարող խախտել ժողովուրդների բարեկամությունը, չի կարող խղել կովկասցի բազմազգ աշխատավորների դաշինքը ռուս մեծ ժողովրդի հետ:

Նույն գաղափարներով էր տոգորված նաև Անդրկովկասի երիտասարդության հակաֆաշիստական միտինգը, որը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 27-ին Թբիլիսիում: Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի բանվոր, դուռազցի և խնուրդներ երիտասարդության ներկայացուցիչների և Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորամասերից ուղարկված մարտիկների բաղմամարդ հավաքում հայրենասիրական ճառերով հանդես եկան Անդրկովկասի բոլոր ռեսպուբլիկաններից: Բաքվից նավթի հանույթի վարպետ Մեհթիևը, Ալավերդուց հանքափոր Շախկյանը, ռազմաճակատից Սովետական Միության Հերոս Սուլաբերիձեն, օս մարտիկ Զիոնը, սևծովյան նավատորմային Կրավչենկոն և մյուսները մի միտք էին արտահայտում՝ բազմազգ սովետական երիտասարդությունը մի համերաշխ, անբաժան մարտական բանակ է և նա երբե՛ք զլուխ չի խոնարհի Սովետական

¹ «Правда», 2 сентября, 1942.

Հայրենիքի թշնամու առաջ: Անդրկովկասի երիտասարդությանը ողջունի հեռագրեր էին ուղարկել Մոսկվա ու Լենինգրադ քաղաքների երիտասարդությունը և Բելոռուսիայի երիտասարդ նյարտիզանները:

Այսպիսով, Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդները, ենթարկվելով ֆաշիստական զավթիչների հարձակման վտանգին, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ հանդես եկան որպես մի համերաշխ ընտանիք:

1942 թվականի օգոստոս—սեպտեմբեր ամիսներին Անդրկովկասի ուսուցիչականներում և Հյուսիսային Կովկասի քաղաքներում, շյուզերում պարտիական կազմակերպությունները հրավիրում էին բանվորների և կուլանտեսականների ժողովներ, խնամելիցեցիայի ներկայացուցիչների միտինգներ, ուր քննարկման էին դնում սովետական մարդկանց խնդիրները: Աշխատավորները երգվում էին է՛լ ավելի ամրապնդել ժողովուրդների բարեկամությունը, առաջ ժողովրդի ղեկավարությանը, եղբայրական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին պաշտպանել Սոցիալիստական Հայրենիքը և ետ մղել թըշնամուն:

Օգոստոսի վերջերին և սեպտեմբերին Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Դաղստանի և Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդներն աշխույժ ոգևորությամբ քննարկում էին պարտիայի և կառավարության կոչերը, Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգի պիմումը, հայրենասիրական հզոր վերելք էին առաջ բերում և մարտական գործերով պատասխանում նրանց: Չկար մի գործարան, մի կուլանտեսություն, մի հիմնարկություն, որտեղ բոլոր աշխատավորները համակված չլինեին այդ կոչերի գողափարհերով: Ամեն մեկը, մոռանալով իրենց տնձնականը, հանդես էին գալիս որպես աշխատանքային կամ մարտական միասնական բանակի մարտիկ, պատրաստակամություն հայտնելով դնալ մահու և կենաց կովի, պաշտպանել Կովկասը, օգնել եղբայրական ժողովուրդներին:

Ստալինգրադի և Կովկասի հերոսական պաշտպանության ժամանակաշրջանում Կովկասի ժողովուրդներն ավելի սերտորեն համախմբվեցին Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության շուրջը:

Կովկասի բազմազգ աշխատավորները բարոյական-քաղաքական կուռ միասնությամբ, ավելի լարված աշխատանք ծավալեցին թիկունքում, ռազմաճակատին բարձրորակ ռեզերվներ տալու, Սովե-

տական Բանակին ավելի մեծ օգնություն և աջակցություն ցույց տալու, պետություն բոլոր առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելու համար:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՏԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՈՐԳԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ 1942 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Հայրենական Մեծ պատերազմի ամենադժվարին էտապում, 1942 թվականին, Ստալինգրադի և Կովկասի պաշտպանության ժամանակամիջոցում նոր և բարդ խնդիրներ դրվեցին ինչպես ՍՍՌՄ մյուս ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ պարտիական և սովետական օրգանների առաջ:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունների և աշխատավորների դեպուտատների Սովետների ամբողջ գործունեությունն ուղղված էր այդ նոր խնդիրների կենսագործմանը:

Պաշտպանության պետական կոմիտեն Հայաստանի պարտիական և սովետական ղեկավար օրգաններին մի ամբողջ շարք առաջադրանքներ էր տվել՝ ռազմական արտադրանքի կազմակերպման, ներքին ռեսուրսների մոբիլիզացման, ժողովրդական տնտեսության մոբիլիզացման պլանների կատարումն ապահովելու, արդյունաբերության, դյուղատնտեսության, տրանսպորտի անխափան աշխատանքի, պաշտպանական կառուցումների, ռազմաճակատի անընդմեջ մատակարարման գծով:

Դեռևս պատերազմի սկզբում Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի հրամանատար գեներալ մալոր Տոլբուխինը Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմին և Հայկական ՍՍՌ Ժողկոմսովետին ուղարկած նամակում մատնանշել էր, որ Պաշտպանության պետական կոմիտեի ղեկավարվի համաձայն, Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերի մատակարարման գործը պետք է ապահովվի Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաների բազայի վրա¹:

Այդ ղեկավարվից ելնելով, կազմված է Հայկական ՍՍՌ-ին 1942 թվականի համար տրված առաջադրանքը: Կովկասում մղվող մարտերի օրեօրյա Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Ի. Վ. Տյուլենբեր և Ռազմական խորհրդի անդամ Պ. Ի. Եֆիմովը Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկո-

¹ ՄէլՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 30, դ. 282, ք. 82:

մին ուղարկած նամակում խնդրում են «շտապ կարգով կազմակերպել արտագրանքի մի շարք նոր տեսակների պատրաստումը, որոնք անհրաժեշտ էին Կովկասը պաշտպանող զորքերի համար»¹։ Այսպես, մեկը մյուսին հաջորդում էին ռազմաճակատի պատվերները։

Հայաստանն այդևս խոր թիկունք չէր։ Ռազմական գործադուլ-թյունները տեղի էին ունենում Կովկասի մատուցյնքերում, մոտենում էին Հայաստանին։ Պատերազմական դրուժյան մասին օրենքը տալու ժամում է նաև Հայկական ՍՍՌ-ի վրա։ 1942 թվականի սեպտեմբերի 15-ին Երևանի կապազորի պետը հրաման արձակեց «Երևան քաղաքում ռազմական դրուժյուն հայտարարելու մասին»²։ Ռազմական դրուժյան էին անցնում նաև շրջաններն ու դյուղերը։ Այսպես, օրինակ, Նոր Բայազետի շրջանային 20Պ-ի շտաբը հոկտեմբերի 5-ին հրապարակել է հրաման, որի մեջ ասված է. «Հակառակորդի օդային հարձակման սպառնալիքի կապակցությամբ, 1942 թ. հոկտեմբերի 6-ից Նոր Բայազետ քաղաքը, ինչպես նաև շրջանի դյուղերը հայտարարվում են սպառնալիք դրուժյան շրջան»³։ Այնուհետև հրամանում շարադրված են կոնկրետ միջոցառումներ, որոնց կիրառումով ապահովվում էր շրջանում ապրող քաղաքացիների և հանրային սեփականության անվտանգությունը։ Այդպիսի հրամաններ են հրատարակվել նաև ռեսպուբլիկայի մյուս քաղաքներում ու շրջաններում։ Հաղարավոր թանկորներ, կոլտնտեսականներ, ինտելիգենտներ անդադրում, լարված աշխատանք էին կատարում ամեն մի տունը, բնակավայրը, քաղաքը անառիկ ամրոց դարձնելու համար։ 1942 թ. հոկտեմբերի 3-ին Երևան քաղաքի տեղական Հակաօդային պաշտպանության շտաբը հրապարակել է հրաման, որի մեջ ասված է. «Հակառակորդի օդային հարձակման սպառնալիքի կապակցությամբ, 1942 թվականի հոկտեմբերի 4-ին ժամը 24-ից երեկվան քաղաքը հայտարարում եմ սպառնալիք դրուժյան մեջ»⁴։

Պատրիսական և սովետական կազմակերպությունները լարված աշխատանք էին ծավալում ռազմական դրուժյան պայմաններում ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության, դյուղատնտեսության և կուլտուրական հիմնարկների առջև դրված խնդիրները ճշտությամբ կենսագործելու համար, ռեսպուբլիկայի բոլոր ուժերը մոբիլիզացնելու համար։

¹ ՄԷԼՍՐ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 31, գ. 306, թ. 344։

² «Коммунист», 17 октября, 1942.

³ «Բայազետի կոլտոյնիկ», № 53, 1943։

⁴ «Սովետական Հայաստան», № 235, 1942։

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի 1942 թվականի մարտին տեղի ունեցած 10-րդ պլենումը քննարկել է գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպումը պատերազմի պայմաններում ապահովելու հարցը և ռազմական արտադրանք տվող խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատանքների ընթացքը։ Պլենումը բացահայտել է Կիրովի անվան կոմբինատում 1942 թվականի սկզբի ամիսներում արտադրական առաջադրանքների թերակատարման պատճառները, միջոցառումներ է նշել գործարանի աշխատանքում բարձր կազմակերպվածություն մտցնելու համար։

1942 թվականի ամռանը և աշնանը թիվերի աշխատանքի ավելի բարդացավ։ Արտադրության մի բանի կարևոր ճյուղերում ստեղծվել էր պլանային առաջադրանքների թերակատարման լուրջ վտանգ։ Ռեսպուբլիկան կենտրոնից ոչ մի հումք չէր ստանում։ Վառելիքի և էլեկտրաէներգիայի խիստ պակաս էր զգացվում։ Բանվորական կազմերը չէին բավարարում արտադրական առաջադրանքների կատարման համար անհրաժեշտ նորմալ աշխատանքը։

1942 թվականի հուլիսի 1—2-ին տեղի ունեցած ՀԿ(Բ)Պ Կենտկոմի 11-րդ պլենումը քննարկում է գյուղատնտեսական աշխատանքների հարցը, բերքը հավաքելու, մթերելու և պետության առաջադրանքները կատարելու հարցը։ Ալենուհեան պլենումը միջոցառումներ է մշակել արդյունաբերական ձեռնարկություններում սոցիալիստական մրցության նկատմամբ պարտիական ղեկավարությունն ուժեղացնելու մասին։ Պլենումը կոնկրետ միջոցառումներ է մշակում արդյունաբերության ետ մնացող ճյուղերն առաջ մղելու և պետական առաջադրանքներն ապահովելու ուղղությամբ։

Դրությունը լավ չէր Զանգեզուրի հանքերում։ Այնտեղ շատ բանվորներ 1942 թվականի ամռանը չէին ապահովում սլանների կատարումը։ Ճեղքվածք էր առաջ եկել նաև այլ ձեռնարկություններում։ Վերջները կենսական Տեքստիլ կոմբինատի օրինակը։ Ռեսպուբլիկայում եղած հումքն սպառվում էր։ Բանվորների մի մասը մոբիլիզացվել էր բանակ։ Նոր արտադրություն էկամ բանվորների ղգավի մասը դեռ չէր յուրացրել արտադրության տեխնոլոգիան։ Այդ պատճառով Տեքստիլ կոմբինատի բանվորների 70 տոկոսը 1942 թ. ամառվա ամիսներին չէր կատարում արտադրական նորմաները։ Նման դրության հետ հաշտվելն անթույլատրելի էր։

Պարտիական օրգանները կտրուկ միջոցներ են ձեռնարկում ամեն մի գործարանում ստեղծված դրությունից ելնելով։ Ռազմա-

ճակատի առաջադրանքները պետք է կատարեն, ինչ գնով ուզում է լինել:

Պարտիայի քաղկոմներն ու շրջկոմները, աշխատավորների դեպուտատների Սովետները մեծ տալանալ էին ապրում այն ձեռնարկությունների համար, որտեղ վաճառվում էր սպառնում պլանների կատարմանը:

Պարտիայի Լենինականի Քաղաքային Կոմիտեն և Տեքստիլ կոմբինատի կոմունիստները մեծ ջանքեր էին դրժադրում պարտիայի պահանջները կատարելու համար: Լենինականի Քաղկոմի պլենումը քննարկում է արդյունաբերական ձեռնարկություններում և երկաթուղում 1942 թվականի ամռանը ստեղծված վիճակը: Կոնկրետ աշխատանք է կազմակերպում ռազմաճակատի պահանջների կատարումն ապահովելու, պատվերները կատարելու ուղղությամբ: Քաղկոմի 11-րդ պլենումը քննում է քաղաքի պարտիական կազմակերպության առաջ զրված մի շարք խնդիրները, որոնք անհրաժեշտ էին Պաշտպանության պետական կոմիտեի ղեկավարվներում տրված առաջադրանքներն ապահովելու համար¹: Պլենումի որոշման մեջ խնդիր է զրվում Տեքստիլ կոմբինատի և Մանվածքային գործարանի կոմունիստների ու բոլոր աշխատողների առաջ՝ աչք ձեռնարկություններում եղած անկարգապահության փաստերը վերացնելու, աչք և մյուս ձեռնարկություններում ռազմական կարգապահություն ստեղծելու համար²: Այդպես էլ մյուս քաղաքներում և շրջաններում:

Պարտիական կազմակերպություններն իրենց ձեռքն էին վերցնում արտադրության անընդհատության պրոցեսի ապահովման հետ կապված բոլոր կարևորագույն խնդիրների պատասխանատվությունը: Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները յարված պայքար էին կազմակերպում ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի և ՍՍՌԿ կառավարության ամեն մի առաջադրանքը կատարելու համար:

ՍՍՌԿ Ժողկոմսովետը և ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը 1942 թվականին ղեկավարվել են տվել Հայաստանի պարտիական և սովետական ղեկավար մարմիններին՝ պայքար կազմակերպել վառելանյութի շուկումների դեմ, խնայողաբար ծախսել բենզինը, նավթը, լիզոթյինը: Հունիսի 20-ին պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն պարտավորեցրել է ռեսպուբլիկայի պարտիական և սովետական օրգաններ-

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, գ. 37, թ. 9—11:

² «Սովետական Հայաստան», № 239, 1942:

րին՝ մոբիլիզացնել քաղաքի աշխատավորական ուժը, որը լրիվ չի օգտագործվում և ուղարկել դուռը արտադրության մեջ մասնակցելու¹։ Ստեղծված դժվարությունները հաղթահարելու գործում Հայկական ՍՍՌ-ի Ժողովրդավարական Կուլկասի պաշտպանության օրերին սխտեմատիկաբար, լարված գործունեություն էր ծավալում ՍՍՌՄ Ժողովրդավարական զորքերի կենսագործելու ուղղությամբ։ Ժողովրդավարական խնամքով պարբերաբար լսվել են առանձին ժողովրդավարների և արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատանքների մասին, քննվել են Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Ռազմական խորհրդի պահանջադրելը՝ զորքերին մատակարարելու, ռազմամթերք և հանդերձանք տրամադրելու գծով, մոբիլիզացիոն աշխատանքների ընթացքի և պատերազմի հետ կապված այլ հարցերի մասին։

1942 թվականի հուլիսի 24-ին Ժողովրդավարական միջոցառումներ է մշակել արտադրական ձեռնարկություններում բանվորական կադրերն ամրացնելու և նրանց առավել արդյունավետ կերպով օգտագործելու համար, ինչպես նաև բանակի համար համալրումներ մոբիլիզացնելու և թիկունքում անհրաժեշտ քանակով կադրեր թողնելու հարցը։ Նոյեմբերի 9-ին Ժողովրդավարական, ելնելով Պաշտպանության պետական կոմիտեի դիրեկտիվից, համապատասխան առաջադրանքներ է տվել Երևանի Զերժինսկու անվան դործարանին, Երևանի Մեխանիկական և Մոտոռների վերանորոգման գործարաններին, Կիրովականի Այ. Մյասնիկյանի անվան Քիմիական կոմբինատին և Լենինականի Մեխանիկական գործարանին՝ ռազմաճակատի պատվերները կատարելու մասին²։ Նույն օրը Ժողովրդավարական ուժում է ընդունել, որով այդ գործարանների դիրեկտորներ Սարգսյանին, Շտիկյանին, Ստեցկուն, Մեյքումյանին և Զարարյանին պարտավորեցնում է՝ գործարաններում ռազմական կարգ ու կանոն ստեղծելու, բարձր կարգապահություն հաստատելու և գործալիքների դեմ յանողոր պայքար կազմակերպել։

1942 թվականի հուլիսին ղերմանա-Ֆրաշխտական զորքերի Կուլկասի ուղղությամբ առաջ շարժվելու կապակցությամբ Պաշտպանության պետական կոմիտեն Հայաստանի պարտիական և սովետական օրդաններին առաջադրանք էր տվել Հյուսիսային Կովկասից էվակուացված պետական հացը ընդունելու և պահպանելու մասին։

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ, 2, ցուցակ 31, գ. 40, էջ 117։

² Նույն տեղում, գ. 32, թ. 67։

Հայաստանի երկաթուղային կայարաններում հարյուրավոր վադոններով հացահատիկ էր բեռնաթափվում և պահպանվում: Միաժամանակ Հայաստան էին ուղարկվում էվակուացված՝ բնակչությանը, ուսումնական հաստատությունների կուլեկտիվներով, կուլտուրական արժեքներով բեռնված պնացքները:

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանը 1942 թվականին Ստալինգրադի և Կովկասի մատույցներում ծավալվող կռիվների օրերին ֆանդիսանում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի գորհերի կարեւոր բազաներից մեկը: Սովետական Բանակն արշուճանդ մարտերում պաշտպանում էր Սովետական Հայաստանը, իսկ Հայկական ՍՍՌ-ի կոմունիստական կազմակերպությունները, մոբիլիզացիայի ենթարկելով ժողովրդի բոլոր ուժերը, ռեսպուբլիկան դարձրել էին ռազմական նամրաբ, որն ամուր կանգնած էր Սովետական Բանակի քիկունում:

Ամբողջ ռեսպուբլիկան ապրում էր պատերազմական մեծ արհամարքի պահին առնելու և թշնամու դեմ մղվող պայքարին օգնելու ասօրյալով: 1942 թվականի հունիս—դեկտեմբերին Հայկական ՍՍՌ-ի քաղաքներում, գյուղերում, գործարաններում, կոլտնտեսություններում պարտիական կազմակերպությունները լայնորեն օգտագործում էին ազիտացիան, պրոպագանդան, մամուլը և քաղաքական աշխատանքի ալլ միջոցները՝ գործարաններում արտադրական առաջադրանքներն ապահովելու, կոլտնտեսային դաշտերից ռազմական բերքը հավաքելու, ռազմաճակատի և թիկունքի մատակարարման բարդ պրոբլեմները լուծելու համար:

Բերքեր մի քանի օրինակներ, թե ինչպես էին Սովետական Հայաստանի աշխատավորները պայքարում ալլ օրերին:

1942 թվականի օգոստոսի 28-ին Երևանի Ձերժնիսկու անվան գործարանում տեղի է ունեցել մեքենաշինարարների ժողով, որտեղ քննվել է Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաֆաշիստական միտինգի կողմից ընդունված կոչը: Ժողովում հանդես եկած բանավորները զրսեորում էին իրենց ապրած տապալալ Կովկասի համար, մեր Հայրենիքի համար: Նրանք խոստանում էին ալլի արագորեն կատարել ռազմական պատվերները, ալլի շատ օգնել Սովետական Բանակին, բոլոր ուժերը նվիրել Կովկասի պաշտպանության գործին: Բանավորների ժողովն իր որոշման մեջ դրել է. «Թշնամու դեմ հաղթանակը կոխվում է ոչ միայն ռազմաճակատում, ալլե թիկունքում. մենք, կատարելով լարված աշխատանք, կատարելով պետության առաջադրանքները, կոփում ենք հաղթանակը թշնամու դեմ:

Մենք կաշխատենք ավելի արտադրողաբար, ավելացնելով մեր արտադրանքը»¹։

Ձերժինսկու անվան գործարանի աշխատավորները պատվով էին կատարում ռազմաճակատի պատվերները։

Կիրովական քաղաքի բանվորները և բոլոր աշխատավորները քաղաքական և արտադրական մեծ ակտիվությամբ էին դրժում Կովկասի պաշտպանության օրերին՝ իրենց տրված առաջադրանքները կատարելու համար։ «Այ. Մյասնիկյանի անվան գործարանում, արտելներում և երկաթուղու գծամասերում 1942 թվականի օգոստոսի 26-ին տեղի են ունեցել բանվորների, ինժեներա-տեխնիկական աշխատողների և ծառայողների բազմամարդ ժողովներ, որտեղ աշխատավորությունը քննել է Կովկասի պաշտպաններին օգնություն ցույց տալու հարցը։ Կիրովական քաղաքի ձևափոխության ժողովների բանվորները, ինժեներներն ու տեխնիկները խոր առելությունով էին խոսում հիտլերյան բարբարոսների զավաճությունների մասին։ Նրանք միաժամանակ վճռական պատրաստակամություն էին հայտնում ՍՍՌՄ բոլոր բանվորների հետ միասին պաշտպանել Սոցիալիստական Հայրենիքի ամեն մի թիղ հողը և է՛լ ավելի մեծ չափով օգնել հերոսական Սովետական Բանակին, արտադրելով ավելի շատ ռազմամթերք։ Երկաթուղայինները պարտավորվեցին իսկական ռազմական կարգ ու կանոն մտցնել իրենց աշխատանքի բոլոր բնադավառներում ու գերակատարել իրենց պլանները...»²։

Բանվորներին հետևում էին կոլտնտեսականները։ Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը 1942 թվականի ամռանը և աշնանը դրսևորեց բարձր կազմակերպվածություն և ռազմաճակատին ցույց տվեց ակտիվ օգնություն։

Հալկական ՍՍՌ-ի գյուղի պատմությունը ցույց տվող վավերագրերը շատ են բազմազան։ Պրանք պատմում են կոլտնտեսականների անձնավեր աշխատանքի և պետությունն ամեն ինչով աջակցելու մասին։

Աշտարակի շրջանի կոլտնտեսականները Կովկասի պաշտպանության նվիրված իրենց ժողովներում որոշումներ էին ընդունում առավելագույն կազմակերպվածությամբ կատարել բերքահավաքը և գյուղատնտեսական մյուս աշխատանքները, ճշտությամբ կատարել բոլոր պարտավորությունները Սովետական պետության հան-

¹ «Սովետական Հայաստան», 27 օգոստոսի, 1942։

² Նույն տեղում։

դեպ, ուժեղացնել ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունը: «Մենք է՛լ ավելի կամրապնդենք մեր դաշինքը ռուս մեծ ժողովրդի և եղբայրական մշտա ժողովուրդների հետ և Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ համարձակորեն և արիությամբ ամենադաժան մարտերի կնհավենք մեր Հայրենիքի պատիվը բարձր պահելու համար», — գրված է Ոսկեվազ գյուղի կոլտնտեսականների ժողովի որոշման մեջ:

Կոլտնտեսականների ջերմ հայրենասիրության արտահայտության զրուհորում էր էջմիածնի շրջանի Միկոյանի անվան արտելի աշխատավորների սխրագործությունը, որ նրանք կատարեցին Կովկասի պաշտպանության օրերին: Քննելով Կովկասի պաշտպանության դործում կոլտնտեսային գյուղացիության խնդիրները, կոլտնտեսականներն իրենց համարեցին մոբիլիզացված և մարտական իրադրության մեջ: Գիշեր ու ցերեկ դաշտերում լարված աշխատանք էր ծավալվում: Կոլտնտեսականներից շատերն ուղարկվում էին ռազմաճակատ, մնացածներն աշխատում էին եռապատիկ լարվածությամբ: Կոլտնտեսությունը բոլոր դժերով դերակատարում էր պետական առաջադրանքները¹:

Կոլտնտեսականների ժողովն աչք պատմական օրերին նամակով դիմել է Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի կոլտնտեսականներին: Նամակում շարադրված են էջմիածնեցիների աշխատանքային սխրագործությունները: Ուկերվելով Սովետական Բանակի արիությամբ ու տոկունությամբ, Միկոյանի անվան արտելի կոլտնտեսականները 10 օրում ավարտեցին 345 հեկտար հացահատիկային կուլտուրաների բերքահավաքը. նրանք նախորդ տարվա համեմատությամբ 20 օր առաջ կատարեցին պետական բոլոր պարտավորությունները, հաջողությամբ ավարտեցին 201 հեկտար բամբակի դաշտերի, 221 հեկտար խաղողի այգիների մշակությունը և բերքահավաքը: Նամակում էջմիածնի կոլտնտեսականները կոչ են անում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կոլտնտեսականներին՝ եղբայրական համագործակցությամբ օգնել ռազմաճակատին, տալով հաց, միս և ամեն տեսակի ալյ մթերքներ:

Անդրկովկասի ռեսպուբլիկաների ժողովուրդներից ամեն մեկն աշխատում էր ավելի շատ օգնել բանակին: Նրանց միջև մրցություն էր ծավալվում՝ Հայրենիքի պաշտպանության դործում ավելի աչքի ընկնող գործեր կատարելու համար: Ահա մեկ օրինակ.

¹ «Սովետական Հայաստան», № 205, 1942:

Դեռևս Հայրենական պատերազմից առաջ Հոկտեմբերյանի շրջանի Փոքր Շահրիար գյուղի կոլտնտեսությունը մրցակցության մեջ էր գտնվում Վրացական ՍՍՌ Մախարաձեի շրջանի Նաթաների գյուղի կոլտնտեսության հետ: Կովկասի պաշտպանության ծանր օրերին եղբայրական ռեսպուբլիկանների կոլտնտեսությունների բարեկամությունն ու փոխադարձ օգնությունն ավելի ամրապնդվեց և դրսևորվեց նոր ուժով: Նաթաներցիները նամակ ուղարկեցին փոքր շահրիարցիներին: Նամակի մեջ նրանք պատմում էին, թե ինչպես Վրաստանի բոլոր կոլտնտեսականները ոչ մի ջանք չեն խնայում ռազմաճակատին օգնելու համար¹: Փոքր Շահրիարի կոլտնտեսականներն իրենց պատասխանի մեջ պատմում են այն պայքարի մասին, որ ծավալվել է բրիգադաներում, օդակներում:

«Բանկագին ընկերներ,— ավարտում են իրենց նամակը շահրիարցիները,— այս օրերին, երբ մեր Հայրենիքի վրա կախվել է լուրջ վտանգ, մեր երկու կոլտնտեսությունների տրադիցիոն մրցությունը ստանում է քաղաքական մեծ նշանակություն: Նկե²ք, ուրեմն, ավելի ուժեղացնենք մեր երկու կոլտնտեսությունների աշխատավորների սերտ բարեկամությունը, ավելի հաճախ փոխանակենք մեր աշխատանքի լավագույն փորձը՝ համարային տնտեսությունն ամրապնդելու և ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնությունն ուժեղացնելու նպատակով...»²:

Բանվոր դասակարգից և կոլտնտեսային գյուղացիությունից ոչ պակաս ջանք հայրենասիրությամբ էր տոգորված նաև Հայաստանի ինտելիգենցիան: Անդրկովկասի ժողովուրդների միտինգի կողմից ընդունված դիմումը ի մի էր համախմբել և մտքի լիպցրել դիտնալյաններին, արվեստագետներին, ինժեներա-տեխնիկական աշխատողներին: Հայաստանի գիտնականների ժողովներում, Գրողների տանը, արվեստի գործիչների մոտ, հիմնարկություններում, մտավոր աշխատանքի մարդիկ հանդես գալով, արտահայտում էին իրենց լիակատար միասնությունը բանվորների և գյուղացիների հետ, իրենց պատրաստակամությունը՝ զենքի դիմելու, Հայրենիքը պաշտպանելու համար:

Երևանի բարձրագույն դպրոցների պրոֆեսորա-դասախոսական կազմը, քննելով Կովկասի պաշտպանության հետ կապված հարցերը, ընդունել է բանիսձե, որում ասված է.

¹ «Սովետական Հայաստան», 26 օգոստոսի, 1942:

² „Коммунист“, 9 октября, 1942.

«Մենք երգելում ենք աշխատել անդուլ կերպով, մեր բոլոր գիտելիքները նվիրել հաղթանակի գործին, է՛լ ավելի լայնորեն ծավալել ստեղծագործական աշխատանքը, այն լիովին ենթարկելով թրշնամու ջախջախման շահերին»¹։

Պրոպագանդիստական և կուլտուր-լուսավորական աշխատանքի մեջ լայնորեն պրոպագանդա էր արվում ուս մեծ ժողովրդի, հայ, ադրբեջանական, վրաց ժողովուրդների հերոսական անցյալի մասին։ Նրանց մարտական տրադիցիաների պրոպագանդան ծավալվում էր ժողովուրդների բարեկամությունն ավելի ամրապնդելու համար։

Թշնամու հարձակման սպառնալիքի պայմաններում Հայաստանում իրենց աշխատանքը չդադարեցրին ուսումնական հաստատությունները։

Ինչպես հայտնի է, դասախոսական կազմի մի մասը մեկնել էր ռազմաճակատ։ Թիֆլիզում դանվոդ դիանակականները, նույնիսկ նրանցից ամենահասակավորներն իրենց ուժերը լարելով, պարապում էին ուսումնական հաստատություններում և փոխարինում բանակ մոբիլիզացվածներին։

Մանկավարժական ինստիտուտում նոր ուսումնական տարին սկսելու մասին հաղորդումից երեւում է, որ այնտեղ 1942—1943 թթ. ուսումնական տարին սկսվել է կազմակերպված, աստիճանաբար պարամունքներ են եղել բոլոր կուրսերում։ «Այս տարի հատուկ ուշադրություն է դարձվում ռազմագիտության դասավանդման վրա, — գրված է հաղորդագրության մեջ, — ինստիտուտն ունի նաև երեկոյան բաժին, որտեղ ուսանողները սովորում են առանց արտադրությանից կարվելու»²։

Հոկտեմբերի 1-ին ուսումնական տարին սկսվել է մասնաշաղկան բոլոր դպրոցներում։ Լենինականից հաղորդել են, որ հոկտեմբերի 1-ին Լենինականի բոլոր դպրոցների աշակերտներն սկսեցին իրենց նորմալ ուսումնական տարին։

...Դպրոցներից շատերը նոր ուսումնական տարին սկսեցին ոչ թե իրենց շենքերում, այլ փոխադրվել էին ուրիշ շենքեր, հաճախ երկու, երեք դպրոց դործում էին մեկ շենքում, մի քանի հերթավաճառներով, նույն պայմաններում և դժվարություններ կրելով։ Սակայն դպրոցները դործում էին և պատանեկության կրթության դործում բնդհատում չկար։

Հայաստանի տերիտորիայում տեղավորվել և իրենց ուսումնական աշխատանքը շարունակում էին նաև եղբայրական ռեսպուբլի-

¹ «Սովետական Հայաստան», 26 օգոստոսի, 1942։

² «Նույն տեղում», № 233։

կաններից էվակուացված տարբեր ուսումնական հիմնարկություններ: Հայաստանի աշխատավորները սիրով ընդունել և հոգատարություն բերել են շրջապատել էվակուացված ուսումնական հաստատություններին, նրանց անձնակազմի համար ստեղծելով աշխատելու հնարավոր անհրաժեշտ պայմաններ:

Կովկասի և Ստալինգրադի պաշտպանության օրերին թիկունքում մեծ սխրագործություններ էին կատարում Հայաստանի կանայք: Գործարաններում, ֆաբրիկաներում, դպրոցներում, լաբորատորիաներում կանայք փոխարինել էին ռազմաճակատ մեկնած բազմաթիվ տղամարդկանց:

Արդյունաբերական օբյեկտներից, կուլանտներում, կուլտուրայի բնադավառից բացի, Հայաստանի կանայք անձնվեր աշխատանք էին ծավալում Սովետական Բանակի միրավոր մարտիկներին ընդունելու, տեղափոխելու, նրանց բուժման դործին աջակցելու համար: Վիրավոր զինվորների նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությունը, ինչպես նաև սովետական ռազմիկների ընտանիքներին ցույց տրվող օգնությունը թիկունքի աշխատավորների առաջնակարգ խնդիրներից մեկն էր հանդիսանում:

Ոչ միայն ռեսպուբլիկայից էին բեռնված ծանր գնացքներ շարժվում դեպի արևմուտք, դեպի գործող զորամասերը՝ տանելով համալրումներ, զենք, դինամիտներ, պարենամթերք, հանդերձանք, այլև ռազմաճակատից դեպի Հայաստան էին ուղեվորվում սանիտարական գնացքներ, որոնք թիկունք էին փոխադրում մարտերում վիրավորված զինվորներին, մեր Հայրենիքի պաշտպաններին:

Նրանց բուժելու համար աշխատում էին ամենից փորձված, լավագույն բժիշկները: Գոսպիտալները բժիշկներով և սպասարկող կադրերով ապահովվելը առաջնակարգ դրած էր, որը կատարվում էր ամենայն լրջությամբ: ՍՍՄՄ Առողջապահության Ժողկոմատի ներկայացուցիչ, առաջին կարգի դինբժիշկ ընկ. Պետրենկոն 1942 թ. դարնանը լինելով Հայաստանում, ստուգելով Հայկական ՍՄՈ-ի բոլոր գոսպիտալների դրությունը, ընդարձակ զեկուցագիր է ներկայացրել ժողկոմատին: Այս զեկուցագրում ասված է.

«Բոլոր գոսպիտալները հատուկ հարմարեցված են. ունեն լիակատար կուսավորություն, տարածությունը բավարար է, հանդստի սենյակները, միջանցքները և մյուս օժանդակ սենյակներն ապահովված են կալուն գույքով, փոված են ուղեգորգեր, դրված են ծաղիկներ: Զերմաստիճանը նորմալ է, ստեղծված են հաճելի պայմաններ հիվանդների համար: Բոլոր գոսպիտալներին կից գոյություն

ունի սան-թողարկիչ,— ինչպես և վիրահատման, վիրակապի և հատուկ առանձնասենյակներ, որոնք կահավորված են անհրաժեշտ գույքով... Հայկական ՍՍՌ դոսպիտալները հիմնականում կոմպլեկտավորված են՝ հիբրուզների, թերապևտների, ներվոպոտոլոգների սովնալով, բարձրորակ կադրերն ընտրված և առանձնացված են դոսպիտալներում աշխատելու համար...»:

Այլ կերպ լինել չէր կարող:

Հարյուրավոր հայրենասեր դուստրեր, գրվելով դստրներ, իրենց արյունը տրամադրում էին Հայրենիքի պաշտպանների առողջությունը վերականգնելու համար: Գրեթե բոլոր կոլեկտիվներում շեֆություն էին ստանձնել դոսպիտալների նկատմամբ, ամեն օր այցելում էին վիրավորներին, նրանց համար տանելով նվերներ, դաշկանություն, կազմակերպում էին մարտիկների կուտուրական և զեղարվեստական սպասարկումը: Ռազմիկներից ստացվում էին հարյուրավոր նամակներ, որոնց մեջ Հայրենիքի պաշտպանները խորին շնորհակալություն և երախտագիտական խոսք էին ուղղում հայ կնոջը, նրա կատարած անձնվեր աշխատանքի համար:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները 1942 թվականի ամռանը և աշնանը մի շարք նոր միջոցառումներ ձեռնարկեցին՝ ռեսպուբլիկայի ուժերը մոբիլիզացնելու և Ստալինգրադի ու Կովկասի պաշտպանության օրերին Սովետական Հայաստանի առջև դրված խնդիրները կենսագործելու համար: Պարտկազմակերպությունների ղեկավարությամբ բանվորներն արտագրական ձեռնարկություններում, կոլանտեսականները սոցիալիստական դաշտերում ուժերի ղերադույն լարումով էին աշխատում, միաժամանակ իրենց միջոցների մի զգալի մասը տրամադրում էին ռազմաճակատի օգնություն նպատակին:

1942 թվականի ամռանը Արտաշատի շրջանի կոլտնտեսականները որոշեցին իրենց միջոցներով կառուցել հատուկ զրահագնացք: Հավաքված գումարներն ուղարկվեցին Մոսկվա, զրահագնացք կառուցող զործարանը: Համկ(բ)Պ Մոսկվայի Կոմխոեի ցուցումով կառուցվեց հատուկ զրահագնացք: Հայաստանի Կ(բ)Պ Կենտկոմին ուղարկած հեռագրում ընկ. Շչերբակովը 1942 թ. հունիսին գրել է, թե Հոկտեմբերյան երկաթուղու Ստալինի անվան արհեստանոցների երկաթուղայինների կոլեկտիվը կառուցել է հզոր զրահագնացք: Հայաստանի աշխատավորների հավաքած միջոցներով կառուցված զրահագնացքին տրվել է «Սովետական Հայաստան» անունը¹: Հա-

¹ ՄէկՍ-ի Հայկական ֆելիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 31, դ. 40, թ. 147:

յաստանի աշխատավորների միջոցներով կառուցված զրահագնաց-
քը,— զբել է Ա. Ս. Շչեբրակովը,— ռեժեղացնում է Սովետական Բա-
նակի հզորությունը և կարագացնի ֆաշիստական զորամասերի ջախ-
ջախումը:

Հայաստանի կոլտնտեսականները հատուկ նամակով դիմեցին
«Սովետական Հայաստան» զրահագնացքի անձնակազմին: Այդ
փաստաթղթի մեջ շարադրված են կոլտնտեսականների անձնվեր
աշխատանքի արդյունքները և Սովետական Բանակին ակտիվ աջակ-
ցություն ցույց տալու գործում ծավալվող պայքարը:

Սովետական Բանակին համաժողովրդական ակտիվ օգնություն
ցույց տալու հայրենասիրական շարժումն ընդգրկեց ռեսպուբլիկա-
յի բոլոր աշխատավորներին: Ստալինգրադում և Կովկասի նախա-
լեռներում թշնամու դեմ կռվող ռազմիկների հերոսություններով
ոգևորվելով, Սովետական Հայաստանի բանվորները, կոլտնտեսա-
կանները և ինտելիգենցիան 1942 թվականի աշնանն ավելի բանո-
րեն ծավալեցին միջոցների հավաքումը և Սովետական Բանակին
օգնություն ցույց տալու գործը:

1942 թ. դեկտեմբերին ՀԿ(Բ)Պ Կենտկոմը ղեկուցագիր է ուղար-
կել Ի. Վ. Ստալինին: Այդ ղեկուցագրի մեջ հաղորդվել է, որ Սովե-
տական Հայաստանի կոլտնտեսականներն ու կոլտնտեսուհիները,
ոգևորված ընկեր Ստալինի պատմական ղեկուցումով, համակված
իրենց հարազատ Կարմիր Բանակին է՝ ավելի շատ օգնելու ջերմ
ցանկությամբ, տամբուլցիների օրինակով, իրենց անձնական խնա-
յողություններից հավաքել են 38 միլիոն ռուբլի «Հայաստանի կոլ-
տնտեսական» տանկային շարասյուն կառուցելու համար: Միջոց-
ների հավաքումը շարունակվում էր: Միևնույն ժամանակ, Հայաս-
տանի կոլտնտեսականներն ու կոլտնտեսուհիները, պետական
հանձնարարումների պլանը կատարելուց հետո, 1942 թվականի բեր-
քից Կարմիր Բանակի ֆոնդը մոծեցին 84.000 փութ հացահատիկ,
կարտոֆիլ, միս և դյուղատնտեսական այլ մթերքներ¹:

Պաշտպանության Պետական Կոմիտեի Նախագահ Ի. Վ. Ստալինը
ևղբայրական ողջույն և Կարմիր Բանակի շնորհակալությունն է
հայտնում Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլի-
կայի կոլտնտեսականներին ու կոլտնտեսուհիներին, «որոնք հա-
վաքել են 38 միլիոն ռուբլի՝ «Հայաստանի կոլտնտեսական» տան-
կային շարասյուն կառուցելու համար և Կարմիր Բանակի ֆոնդն են

¹ „Правда“, 29 декабря, 1942.

մուծել 84.000 փութ հացահատիկ, կարտոֆիլ և այլ դյուղատնտեսական մթերքներ, որոնք հավաքել են պետական պարտավորությունները կատարելուց հետո: Ի. Ստալին»¹:

«Հայաստանի կոլտնտեսական» տանկային շարասյունը կառուցվեց և մարտի մեջ մտավ:

Առաջնորդի ողջույնի ու շնորհակալության ջերմ խոսքերը և Սովետական Բանակի հաղթանակները նոր, ավելի մեծ ոգեւորությանը համակեցին Հայաստանի քաղաքների և շրջանների բանվորներին ու բոլոր աշխատավորներին: Հայաստանի բանվորները և քաղաքների աշխատավորները հանդես բերեցին նոր նախաձեռնություն: Նրանք հավաքեցին 15 միլիոն ռուբլի և այն մուծեցին «Սովետական Հայաստան» ավիամիավորման կառուցման ֆոնդը¹: Ի. Վ. Ստալինը Հայաստանի բանվորներին և քաղաքների աշխատավորներին ուղարկած պատասխան հեռագրում եղբայրական ողջույն և Կարմիր Բանակի շնորհակալությունն է հայտնել Երևանի, Լենինականի, Կիրովականի և Հայկական ՍՍՌ-ի մյուս քաղաքների ու շրջանների աշխատավորներին, որոնք հավաքել էին 15 միլիոն ռուբլի «Սովետական Հայաստան» ավիամիավորում կառուցելու համար²:

Այսպիսով, 1942 թվականի ամռան և աշնան պաշտպանողական մարտերի ժամանակ Սովետական Հայաստանի բոլոր աշխատավորները, սերտորեն համախմբվելով Կոմունիստական պարտիայի շուրջը, ռեսպուբլիկան դարձրին ռազմական նամբար, բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի բոլոր ուժերն ու միջոցներ տրամադրվել էին Ստալինգրադի և Կովկասի պաշտպանության կառնիֆներին:

Հայաստանի պարտիական և սովետական կազմակերպությունները հաջողությամբ կենսագործեցին Պաշտպանության պետական կոմիտեի ղեկավարները և ապահովեցին ռեսպուբլիկային տրված առաջադրանքների կատարումը՝ Ստալինգրադի և Կովկասի պաշտպանության օրերին:

Անդրկովկասի ռազմաճակատի զորքերի հրամանատարության փաստաթղթերում քանիցս արձանագրված է այդ կարևոր փաստը: Բանակի ղեկնրալ Ի. Վ. Տյուկենեք նշել է.

«Հայ ժողովրդի հավատարմությունը սոցիալիզմի գործին, նրա հավատը կոմունիզմի հաղթանակի նկատմամբ, նրա հավատարմու-

¹ «Правда», 29 декабря, 1942.

² ՀԳԳ-ի արխիվ, ֆ. 16, գ. 12, թ. 8:

թյունը ուսումնական ժողովրդին հաստատվում է նաև այն փաստով, որ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը Կովկասում մղվող լարված մարտերի ժամանակ օգնություն էր ստանում թիկունքից և հանգիստ էր Հայաստանից իր թիկունքի նկատմամբ, չնայած Սովետական Անդրկովկասի նկատմամբ Թյուրքիայի կողմից ձեռնարկվող պրովոկացիոն զործողություններին»:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը, հայ ժողովուրդը գիշեր ու ցերեկ պայքարում էր հաղթանակի համար: Նա պատրաստ էր մինչև վերջ մարտնչել Սովետական իշխանության համար, երբ հարկավոր լիներ մինչև վերջին մարդը նահատակ դառնալ, բայց չդժժել եղբայրական ուսումնական ժողովրդի և մյուս ժողովուրդների հետ ունեցած դաշինքի ուխտը:

Ինչպես հայ ժողովուրդը թիկունքում անձնվիրաբար աշխատում էր հանուն մեր հաղթանակի, Հայաստանի ռազմի պատկաններն էլ հերոսաբար կռվում էին ռազմաճակատում:

4. ՀԱՅ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԸ ՍՏԱԼԻՆԳՐԱԴԻ ՊԱՇՏՊԱՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

Հայկական առանձին զորային կազմավորումների և Սովետական Բանակի մյուս զորամասերի կազմում հայ ռազմիկները ակտիվորեն մասնակցում էին Ստալինգրադի և Կովկասի պաշտպանության հերոսամարտերում, հանդես բերելով սովետական հայրենասիրության, խիզախության և հերոսության լավագույն օրինակներ: Ստալինգրադի ճակատամարտում և Կովկասի նախալեններում հայ ռազմիկների կատարած մարտական սխրագործությունները հանդիսանում են հայ ժողովրդի 1942—1943 թթ. պատմության փառապանծ էջերը:

Ստալինգրադի ճակատամարտի ականավոր հերոսներ Ժուկովը, Վասիլևսկին, Ռակոսովսկին, Վորոնովը, Երեմենկոն, Զուլկովը, Ռոդիմցևը, Լյուդնիկովը, Գուրտևը, Շումիլովը և շատ ուրիշներ հիանալի հմտությամբ էին իրականացնում Գերագույն գլխավոր հրամանատարության ստրատեգիական պլանները:

Ստալինգրադի մոտ սովետական մարդկանց, առաջին հերթին ուսումնական տղաներին, ու սխրագործությունը մի հրաշագործություն էր, որպիսին չէր տեսել մարդկության պատմությունը, այդ թվում նաև միուսաստանի նախասովետական շրջանի ամբողջ պատմությունը:

Ռուս մարտիկ Վասիլի Զալցեն Ստալինգրադում իր սնայպիրական հրաքանդով սպանեց 242 հիտլերական Կոմերիտական իվլան Սուխանովը իր հրետանու կրակային դիրքում մնացել էր գրեթե մենակ: Նրա բնկերները շարքից զուրս էին եկել, բայց նա միայնակ արկերի հարվածներով հետ էր մղում զենյի դիրքերը հարձակվող ֆաշիստական 30 տանկերի գրոհները: Նա հրկիզել է 10 տանկ, իսկ մյուսներին ստիպել, որ նահանջեն:

Ստալինգրադի շրջանում սովետական ռուս զինվորները հռչակել էին մի կանոն, որի համաձայն պահանջվում էր «հաղթել թըշնամուն և մնալ կենդանի»: Կոմերիտականների մի ժողովում, երբ կազմակերպվեց խոստով է ռազմիկների անելիքների մասին, ժողովը որոշում է. «Այնպի լավ է մենակ խրամատում, քան թե խայտառակ կերպով հեռանալ...»: Վաշտի կոմունիստ հրամանատարը հանդես գալով, լրացնում է, որ «Հայրենիքը մեզինց պահանջում է հաղթանակ և ոչ թե մահ: Հավանորեն ումանք մարտի դաշտից կենդանի չեն վերադառնա — դրա համար էլ պատերազմ է: Հերոս է նա, ով արիւնքար կմեռնի, մոտեցնելով հաղթանակի ժամը: Բայց կրկնակի հերոս է նա, ով կկարողանա թշնամուն հաղթել և կենդանի մնալ»¹:

Ալգայիսի հերոսներից են կոմունիստ Բելիկովը և նրա զեկավարությունը կովոզ զինվորներ Ալեքսիկովը, Սամոյլովը և Բոլոտոն: Նրանց պաշտպանած դիրքերի վրա էին հարձակվել ֆաշիստական 30 տանկ: Բելիկովի խումբն իր ունեցած 2 հակատանկային հրաքանդով խփում է 25 տանկ, կատաղի մարտում փոխուստի մատնում մյուս տանկերին, իսկ չորս հերոսները, մինչև վերջը մնալով իրենց դիրքերում, մարտն ավարտում են հաղթանակով՝ առանց կորուստի:

Ստալինգրադի պաշտպանության համար մղված մարտերում ռուս ժողովրդի զավակների մարտական սխրագործությունները ոգեշնչում էին նրանց մարտական բնկերներին ու կրահնացիներին, բելիտուսներին, վրացիներին, ադրբեջանցիներին, հայերին և ուրիշներին:

Հայ մարտիկները, որոնք իրենց մայր ժողովրդից պատվեր էին ստացել մինչև վերջին շունչը պաշտպանել Հայրենիքը, սրբազան ուխտ էին արել հետ չմնալ իրենց մարտական րարեկամներից և պատվով կատարել այդ ուխտը հենց այնտեղ, Ստալինգրադի մեծ հակատամարտում:

¹ «Էլենինյան կոմերիտականության ուղիւն», Պրակ 11, 1948, էջ 140:

Ստալինգրադի համար մղված մարտերին մասնակցել են բազմաթիվ հայ մարտիկներ, սպաներ, բարձր հրամանատարներ: Նրանցից շատերն արիության և հերոսության համար արժանացել են Սովետական կառավարության ամենաբարձր զնահատականներին:

Ամենից առաջ պետք է խոսել 76-րդ Կ. Ս. Վորոշիլովի անվան հրաձգային դիվիզիայի մարդկանց մասին: Այդ դիվիզիան, լինելով նախկին հակակառն դիվիզիան, Ստալինգրադի տակ մղվող կռիվների ժամանակ իր ստորաբաժանումներում ուներ ռուսներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ, ադրբեջանցիներ և մեծ թվով հայեր:

Ստալինգրադի պաշտպանության համար մղված մարտերում ինտերնացիոնալ դիվիզիան նոր փառքով զարդարեց իր զնդրի դրոշները: Դիվիզիան հաբստացրեց իր մարտական տրադիցիաները, որոնք առաջին մկրտության ստացել էին Հայաստանում՝ Սովետական իշխանության հաստատուման և ամրապնդման համար մղվող կռիվների մեջ:

Դիվիզիայի մարտիկները վեց օր շարունակ արշունահեղ մարտեր էին մղում Ստալինգրադի մարզի Կլետսկայա շրջանային կենտրոնի և երկաթուղային կայարանի համար: Հակառակորդի դորամասերն օրական 5—6 անգամ դրոհում էին մեր մարտիկների դիրքերի վրա, սակայն վորոշիլովցիները, կատարելով Հայրենիքի հրամանը, ոչ մի քայլ չէին նահանջում: Այդ ժամանակ գնդացրորդ սերժանտ Ալեքսանդր Պեչերսկին իր մարմնով ծածկեց թշնամու դզուտի հրաձգքը և իր անմահ սխրագործությամբ օժանդակեց ստորաբաժանմանը կատարելու մարտական խնդիրը¹: Այդ մարտերում առանձնապես աչքի ընկան Սուշկովի և կոմիսար Մուրայանովի, ինչպես նաև սպա Պոնոմաբենկովի և կոմիսար Ունաևսկու զորամասերը:

Ստալինգրադի ճակատամարտի սկզբից մինչև վերջը Վորոշիլովի անվան դիվիզիայի մարտիկները գտնվում էին կրակի առաջավոր գծում, անընդհատ մարտեր էին մղում հակառակորդի դեմ, չխնայելով իրենց կյանքը:

Դիվիզիայի զորամասերը մարտերում ցույց տվեցին արիության և կազմակերպվածության հիանալի օրինակներ, հաջողությամբ կատարեցին մարտական բոլոր առաջադրանքները: Դիվիզիայի բազմազգ ուղմիկների ինտերնացիոնալ-մարտական կոլեկտիվը միշտ հանդես էր բերում բարձր կազմակերպվածություն և կարգապահություն: ՍՍՌՄ Պաշտպանության ժողովոմ Ի. Վ. Ստալինը 1942 թ. նոյեմբերի 24-ի հրամանով 76-րդ հրաձգային դիվիզիային շնորհեց

¹ ՀՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, դ. 23, թ. 5—10:

գվարդիականի կոչում: ՍՍՌՄ Պաշտպանության ժողովրդի հրամանում ասված է.

«Մեր Սովետական Հայրենիքի համար, գերմանական զավթիչների դեմ մղվող մարտերում դիվիզիան ցույց տվեց արիության, խիզախության, կարգապահության և կազմակերպվածության օրինակներ:

Անընդհատ մարտեր մղելով գերմանական զավթիչների դեմ, 76-րդ հրաձգային դիվիզիան հսկայական կորուստներ է պատճառել ֆաշիստական զորքերին և իր կործանիչ հարվածներով ոչնչացրել հակառակորդի կենդանի ուժն ու տեխնիկան, անողորքաբար ջախջախել գերմանական զավթիչներին:

Հայրենիքի համար գերմանական զավթիչների դեմ մղվող մարտերում հանդես բերած կայունության, արիության, կարգապահության և կազմակերպվածության համար, անձնակազմի հերոսության համար 76-րդ հրաձգային դիվիզիան վերակազմել 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի:

Դիվիզիայի հրամանատար գնդապետ Թավարթիկելաձե Նիկոլայ Բորիսովիչին և վերակազմված դիվիզիային հանձնել գվարդիական դրոշ: Հիշյալ դիվիզիայի ամբողջ անձնակազմի համար (բարձր և ավագ, միջին և կրտսեր) սահմանել մեկ և կես, իսկ մարտիկների համար՝ կրկնակի աշխատավարձ: Պաշտպանության ժողովրդական կոմիսար Ի. Ստալին»¹:

Այդպիսի բարձր պատվի արժանանալու համար զորամասերի մարտիկներն ու սպաներն ինչպես այդ հրամանից առաջ, նաև նրանից հետո բազմաթիվ նորանոր սխրագործություններ կատարեցին:

Երբ դեռ պաշտպանողական մարտեր էին մղվում, ոռոս, հայ, վրացի, ադրբեջանցի եղբայր-մարտիկները անսասան պաշտպանում էին իրենց դիրքերը հետ մղում թշնամու դրոհները. երբ անհրաժեշտ էր հարձակվել, նրանք սրընթաց գրոհում էին, հմտորեն մանևրում, մահ սփռելով թշնամու շարքերում, նրան ջարդելով Ստալինգրադի մատուլցներում, Դոնի տափալստաններում: Այսպես, օրինակ, Վորոշիլովի անունը կրող միավորման գվարդիականները գրավեցին Սելիվանով, Վլասով, Պլատոնով, Պեսկովատկա և այլ բնակավայրերը: Ստալինգրադում հակառակորդի դեմ գլխավոր հարձակման ժամանակ, 1943 թ. հունվարին գվարդիականները Դմիտրևկա բնակավայրի շրջանում ճեղքեցին թշնամու պաշտպանությունը, գրավե-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, գ. 23, թ. 13:

ցին հակառակորդի դիմադրության հանդույց Կարպովկա բնակավայրը:

Այնուհետև գվարդիականները բացառիկ հերոսությամբ գրոհին նետվեցին հակառակորդի շրջապատված զորքերի վերջին մնացորդների դեմ: Նրանք իրենց հարևան միավորումներից առաջինների թվում ձեղքեցին թշնամու վերջին պաշտպանությունը և մտան քաղաքի այն մասը, որտեղ դեռ ամրացել էր դատապարտված հակառակորդը: Այստեղ գվարդիականները, ջախջախելով իրենց հարձակման հատվածում եղած գերմանացիներին, կամ գերելով նրանց, առաջ շարժվեցին և միացան 62-րդ բանակի զորամասերին, զրանով իսկ շրջապատված հակառակորդի ուժերը մասնատելով երկու մասի:

Մարտերում հանդես բերած նոր սխրագործությունների համար Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան գվարդիական միավորման մարտիկները Դոնի ռադմաձակատի հրամանատարից ստացան հատուկ հրաման, որով շնորհակալությամբ էր նշվում նրանց ծառայությունները մեծ ձախտամարտի ընթացքում: Ստալինգրադի համար մղված մարտերում աչքի բնկնելու համար ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության Վորոշիլովի անվան դիվիզիային պարգևատրեց Լենինի շքանշանով¹:

Ձեռք բերված մեծ հաղթանակների առթիվ զորամասերի մարտիկները հատուկ նամակ ուղարկեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորներին, Նամակի մեջ դիվիզիայի բազմազգ մարտիկները և սպաներն Անդրկովկասի ժողովուրդներին ղեկուցում են իրենց մղած մարտերի գլխավոր էությաների մասին²:

Այդ օրերին Գերագույն գլխավոր հրամանատար Ի. Վ. Ստալինը հրաման տվեց. «Մինչև վերջին շունչը դիմադրել, ոչ մի քայլ ետ»: Եվ դիվիզիայի մարտիկները կրկնեցին. «Այո, ոչ մի քայլ ետ, մեծ է Սովետական Միությունը, բայց նահանջելու տեղ չկա...»³:

Երեք ամիս Դոնից—Վոլգա բնկած բնադծում, Ստալինգրադի հեռավոր մատուցներում, զորամասերը դիմադրում էին թշնամու կատաղի գրոհներին: Մարտերի մեջ դիվիզիայի ռազմիկները կատարեցին բազմաթիվ հերոսական սխրագործություններ:

Իրենց հերոսությամբ փառաբանվեցին կապիտան Գրյազնովը, ուկրաինացի Միկոլա Շվեցը, հայ մարտիկ Արտեմ Քոչարյանը, ադրբեջանցի Միքայել Ղարիբովը, վրացի Դաուդ Զափարիձեև և շատ

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, դ. 23, թ. 15:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ուրիշներու նրանք մարտնչեցին հերոսաբար, իրենց մեջ արտահայտելով ժողովուրդների վճռական կամքը և նվիրվածությունը Հայրենիքին: Դիվիզիայի ստորաբաժանումներում իրենց արիությամբ հաշտվել էին Անդրկովկասի շատ զավակներ՝ Գրիգորի Սվանիձեն, Շոգար Մուխարաձեն, Ահմեդ Յուսուպովը, Մեջիդ Աբասովը, Աբդամ Հակոբյանը, Մարտիրոս Համբարձումյանը, Երվանդ Ալիսանյանը և ուրիշներ:

Ստալինգրադում մղված մարտերի օրերին գվարդիական միավորումից 3.000 մարդ պարզեատրվեցին Սովետական Միության շքանշաններով ու մեդալներով: Ստալինգրադցիներն իրենց նամակում հպարտությամբ են գեկուցում, թե ինչպես սկրափնացիներ խաբչենկոն և Ուրվանյը, ռուսներ Նովիկովն ու Գորգեևը և վրացի Իվաչուձեն անվահերաբար շրջապատել են թշնամու ամրապնդված սները և ոչնչացրել նրա տասնյակ զինվորները: Հրամանատարներ Սմիրնովի և Հովհաննես Մովսիսյանի մարտիոցն ամբողջովին ավերել են թշնամու քները, ջարդ ու փշուր արել նրանց ամբույթները: Մի խումբ մարտիկներ աղբյուրների Համգա Սագիխովի գլխավորությամբ գերի վերցրին «արիական» գոռողամիա արիստոկրատ, դերմանական ղեկերալ-լեյտենանտ ֆոն Ռոզենբերգին:

Ստալինգրադի «Տեխնիչեսկայա» փողոցում տեղի ունեցած կատաղի մարտերում հատկապես աչքի է ընկել դիվիզիայի «Լուոխյակի» գունդը: Այդ գունդը ծնվել է Հայաստանում՝ քաղաքացիական պատերազմի օրերին, նրա գործողությունները կապված են Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմի պատմության հետ և այն ժամանակ էլ Պրան տրվել էր «Լուոխյակի» անվանումը: Ստալինգրադի մարտերում գունդը նոր էջեր գրեց իր պատմության մեջ:

Ստալինգրադի շրջանում մղված մարտերում 51-րդ գվարդիական կ. ե. Վսրոշիկովի անվան դիվիզիան ոչնչացրել է թշնամու յավելի քան 8.000 զինվոր ու սպա, 40 հրանոթ, 60 ականանետ, 200 զնդացիր, 34 տանկ, 250 ավտոմեքենա, 7 ինքնաթիռ: Դիվիզիայի գործառնները դրավել են ռազմական ավար՝ 193 ինքնաթիռ, 91 տանկ, 586 հրանոթ, 189 ականանետ, 722 զնդացիր, 5.000 ավտոմեքենա և ռազմական շատ այլ գույք: Գերի են վերցվել դերմանական 7.650 զինվորներ ու սպաներ: Նրանցից 2 ղեներալ, 2 զնդապետ, 2 փոխզնդապետ, 4 կապիտան, 144 օրեր-լեյտենանտ, 182 լեյտենանտ, մնացածները հիտլերյան թալանչիական բանակի ենթասպաներ, եֆրեյտորներ և զինվորներ: Պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջ-

ջանում դիվիզիան ոչնչացրել էր թշնամու ավելի քան 35.000 զինվոր և սպա¹:

Սովետական Հայաստանի դավալակները Ստալինգրադի ճակատի զորամասերի կազմում նոր քաջադործություններ կատարեցին ֆաշիստական բանակների շրջապատման և ջախջախման համար մեղաված հետագա մարտերում:

1943 թ. փետրվարի 2-ին Ստալինգրադում շրջապատված ֆաշիստական բանակները լիկվիդացնելուց հետո Ստալինգրադի ճակատամարտի մասնակիցները հատուկ պատգամավորություն ուղարկեցին Անդրկովկաս և Հայաստան, թիկունքի աշխատավորներին պատմելու Ստալինգրադի պաշտպանների քաջադործությունների մասին:

1943 թ. ապրիլի 22-ին դելեգացիան ժամանեց Նրա կազմի մեջ մտնում էին գվարդիականներ Հր. Բոչարը, է. Համիդովը, Մ. Մինասյանը, Կ. Խոճովան, Վ. Կավթիշվիլին, Մ. Բրիգվալին, Ա. Ախունդովը, Ս. Նուպերիան, Հ. Նանջյանը, Ս. Սարգսյանը, Ա. Հակոբյանը: Նրանք իրենց հետ տանում էին Կովկասի դավալակների կողմից Ստալինգրադում կատարած սխրագործությունների մասին հաշվետվությունը:

Պատգամավորության անդամներն ալցելով Հայաստան, հանդես էին գալիս գործարաններում, հիմնարկներում, կոլտնտեսություններում, պատմում էին Ստալինգրադի մոտ Սովետական Բանակի քաջարի մարտիկների մղած պատմական մարտերի մասին և այդ պայքարում Անդրկովկասի ժողովուրդների դավալակների՝ վրացիների, ադրբեջանցիների ու հայերի ցուցաբերած մասնակցության մասին:

Ստալինգրադցիների պատգամավորությունը Հայաստանի աշխատավորներին դեկուցել է 51-րդ գվարդիական Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան դիվիզիայի մարտական ուղու մասին, թե ինչպես են զորամասերի մարտիկները պահպանել ու հարստացրել Կտրմիր Բանակի հայկական առաջին դիվիզիայի տրադիցիաները:

Հայաստանի աշխատավորները Ստալինգրադի ճակատամարտի մասնակիցներին հանձնարարել են՝ ուղմաճակատ վերադառնալով, հաղորդել Սովետական Բանակի ղինվորներին, որ հայ ժողովուրդը հաստատապես որոշել է մարտնչել իր ատելի թշնամու՝ գերմանաֆաշիստական հորդանների դեմ մինչև նրանց լիակատար ջախջա-

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, 51-րդ գվարդ. դիվիզիայի գործը:

խումբը՝ Ռեսպուբլիկայի ամբողջ բնակչությանը՝ մեծից մինչև փոքրը, համակլած էին հենց այդ դիտակցությամբ, այդ աննկուն վրձնականությանը: Դա ոգեշնչում էր արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ աշխատող առաջավոր բանվորներին, կոլտնտեսականներին և ինտելիգենցիային¹:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմը պատգամավորներին հանձնարարել է հայտնել ռազմաճակատի զինվորներին, որ «Հայ ժողովուրդը պատրաստ է կրելու բոլոր զրկանքները, չոլոր դժվարությունները: Հայ ժողովուրդը դիտակցում է, որ հաղթանակը հարկավոր է կոփել, որ հաղթանակը չի կարող ինքը գալ: Ուստի նա սրբազան պատվեր է տալիս իր մարտիկներին, իր քաջարի զավակներին՝ բոլոր ուժերով մոտեցնել հաղթանակի ժամը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որ մեր մարտիկները օրավուր ամբարայդեն զինվորական կարգապահությունը, դիտակից, ամրակուռ կարգապահությունը, առանց որի դժվար կլինի հաղթել գեռ ուժեղ և նենդ թշնամուն»²:

Անդրկովկասի ժողովուրդների ռազմիկ զավակների առաջ խնդիր դրվեց, որ նրանք ավելի լավ տիրապետեն իրենց զենքին, «գառնան իրենց գործի վարպետները, ավելի լավ չորացնեն ռազմական հարուստ և հզոր տեխնիկան, սրբությունք կատարեն Ի. Վ. Ստալինի հրամանները — ահա թե ինչ է պահանջում հայ ժողովուրդը, ահա թե ինչ են պահանջում Անդրկովկասի ժողովուրդներն իրենց մարտիկ զավակներից»³:

Դվարդիականները, հրաժեշտ տալով Հայկական ՍՍՌ-ին, մարտական երզում ավելին, որ իրենք հաղթականորեն զորամասերի փառապանծ դրոշները առաջ կտանեն՝ մինչև գերմանա-ֆաշիստական դավթիշների լիակատար ջախջախումը:

Ստալինգրադցիները, վերադառնալով ռազմաճակատ, իրենց հետ տարան Անդրկովկասի ժողովուրդների նախազոր, որն ուղղված էր դվարդիական զորամասի ռազմիկներին: Այդ նախազոր պահանջում էր ավելի լավ մարտնչել՝ թշնամուն մինչև վերջը ջախջախելու համար:

Ստալինգրադցիները հետագա մարտերում լիովին արդարացրին իրենց, նորանոր սխառագործություններ կատարելով՝ ավելի բարձրացրին հայ, վրացի, ադրբեջանցի ժողովուրդների պատիվը:

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, դ. 2, թ. 1:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Ստալինգրադի շրջանում հարձակվող զորքերի կազմում հայ ռազմիկներն իրենց ալլադգի ընկերների շարքերում աչքի ընկան ոչ միայն Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան դիվիզիայի զորամասերում, այլև ռազմաճակատի այլ միավորումների կազմում:

Հայ ռազմիկներն աչքի ընկնող սխրագործություններ կատարեցին նաև Ստալինգրադի ռազմաճակատում կռվող զորքի տարբեր տեսակների մեջ:

Դրանցից մեկը օդաչու Սերգեյ Բուռնալյանն էր: Ավարտելով Երևանի Պուլկիևի անվան դպրոցը, պատանի Բուռնալյանը մտավ ավիացիոն դպրոցը և դարձավ օդաչու: Ստալինգրադի շրջանում ֆաշիստական զավթիչների դեմ սկսված մարտերի սկզբից նա մասնակցում էր կռիվներին: 1942 թվականի օգոստոսի 9-ին թշնամու ռումբի բեկորից սպանվեց Բուռնալյանի մարտական ընկերուհին: Այդ դեպքը ավելի բորբոքեց Բուռնալյանի մեջ կուտակված վրեժի զգացումը: Նստելով իր մարտական ինքնաթիռի ղեկի մոտ, Սերգեյը համարձակ ու արի գրոհում էր թշնամու մարտակարգերը, հմուտ գործողություններով ոչնչացնում ֆաշիստական օդաչուներին:

Միայն Ստալինգրադի շրջանում մղված մարտերում Բուռնալյանը խփել է ֆաշիստական 10 ինքնաթիռ: Շուտով նրա հոշակը տարածվում է ստորաբաժանման սահմաններից շատ հեռու: Բուռնալյանին շնորհվում է ավադ լեյտենանտի կոչում և նա նշանակվում է էսկադրիայի հրամանատար¹: Բուռնալյանը մտնում է Կոմունիստական պարտիայի շարքերը: Սերգեյ Բուռնալյանը Ստալինգրադյան ճակատամարտի օրերին շատ սխրագործություններ կատարեց: Այդ մասին նա համեստաբար պատմել է «Защитник Отечества» ռազմաճակատային թերթում տպված իր հոդվածում: Բուռնալյանը նշում է, որ իր մարտական աշխատանքն սկսվել է 1942 թվականի ամառը: Նա սկզբում կատարում էր զանազան առաջադրանքներ, դնում էր հետախուզության, զրոհի, ռազմական կարևոր օբյեկտների պաշտպանության նպատակով հերթապահում էր: Նա կատարել է 198 մարտական թռիչք, անձամբ ցած է գցել թշնամու 10 ինքնաթիռ, իսկ խմբական մարտում մասնակցել է 4 ինքնաթիռի վայր գցելուն: Բուռնալյանը մասնավորապես նշում է Ստալինգրադ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած օդային մարտի մասին:

«Արևմուտքից թռչում էր ֆաշիստական ռմբակոծիչների մի բազմություն... նկատելով թշնամուն, մենք զնացինք արևի կողմը, որպեսզի օդային ավազակների վրա զրոհենք հանկարծակի: Իր

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 77, դ. 1, թ. 5—9:

«Յունկերսները» դասավորվեցին ռումբեր նետելու համար, ևս զրուհեցի առաջատարի վրա և արկով հրկիզեցի նրան: Ինձ հետևող ազգով նվազեց հենց առաջին զրոհով հրկիզեց երկրորդին: Մեր ելքուղի ընկեր Սմիրնովը պաշտպանում էր մեզ: Հերթով զրոհելով, մենք ֆաշիստներին ստիպեցինք ռումբերը ցած գցել որտեղ պատահի: Մենք նկատեցինք «Մեսսերշմիդտները», բայց արգեն ուշ էր: Մենք մեր խնդիրը կատարեցինք: Ավագ նվազեց ցած զցեց դարձյալ մեկ «Յունկերս»: Երբ ռազմամթերքը սպառվեց և բենզինը վերջանում էր, մենք, կործանիչներից պաշտպանվելով, հեռացանք գետի մյուս կողմը: Այդ ժամանակ հինգ «Մեսսերշմիդտ» ինձ սեղմեցին օդակի մեջ և հեռանալու հնարավորություն չէին տալիս... Ավագ Սմիրնովը հաջող զրոհով ցած զցեց ֆաշիստական մեկ գիշատիչ: Ողակը բացվեց: Մնացած «Մեսսերշմիդտները» փախան: Այդ մարտում մենք ցած զցեցինք թշնամու 4 ինքնաթիռ, առանց մեզնից կորուստ տալու:

Նա սիրում եմ իմ Հալբենիքը և ամբողջ հոգով ասում եմ ֆաշիստներին, ուստի և անխնա ոչնչացնում եմ նրանց: 1943 թվականին է՝ ալվիի լավ կկովեմ, և ցած զցած ինքնաթիռների հաշիվը կմեծանա: Ֆաշիստին հարվածելն ինձ համար մեծ երջանկություն է»¹:

Բուռնագյանի մարտական սխրագործությունները բարձր գնահատականի արժանացան Սովետական կառավարության կողմից: Հետազգայում նրան շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում: Այդ կոչմանը ներկայացնելու համար պարգևատրման թերթիկում նրա մասին հրամանատարությունը գրել է.

«Ավագ լեյտենանտ Բուռնագյանը համարձակ, անվահեր օդաչու է: Գերազանցորեն տիրապետելով ավիացիոն տեխնիկային, օդային բոլոր մարտերում նա միշտ նախաձեռնությունը վերցրել է իր ձեռքը: Մարտերում ստանալու է և հաստատական: Նա շատ անգամ մենամարտի է բռնվել հակառակորդի գերակշիռ ուժերի հետ՝ միշտ թշնամուն հակադրելով իր կամքը: Ո՛չ հակառակորդի ուժերի թվային գերակշռությունը, ո՛չ էլ մահվան վտանգը օդային կատարի մարտերում չեն ստանել ընկ. Բուռնագյանին: Նա միշտ գործել է համարձակ ու հաստատական և միշտ հաղթող է հանդիսացել»²:

¹ «Знамя Победы», 1 հունվարի, 1943:

² ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 77, Բուռնագյանի գործը, № 1, թ. 9:

Ստալինգրադի պաշտպանությունը մասնակցած ավիատորների մեջ հռչակվել էր փոխգնդապետ Անուշավան Ստեփանյանը։ Ստալինգրադի շրջանում մղվող կռիւլների առաջին օրերից նա հանդես բերեց օդային մարտը ռադիոկապի միջոցով ղեկավարելու հնարամտություն և նախաձեռնություն։ Ստեփանյանի մշակած մեթոդով հրամանատարության առաջադրանքներն արագորեն և էջտությամբ հասցվում էին տասնյակ և հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռավորության վրա՝ օդում կատարի մարտերի մեջ դառնալով օդաչուներին։ Պաշարված Ստալինգրադում Ստեփանյանը գլխավորում էր օդային մարտերի հետ կապն իրականացնող կայանը, որը բացառիկ կարևոր դեր էր խաղում։ Ստեփանյանի կապավորների հմուտ և խիզախ գործողություններով հիացել էին հրամանատարները, օդաչուները, զինվորական զրոզները։ Այդ մասին ճակատային «Сталинский Сокол» թերթը գրել է.

«Ստալինգրադում փայլուն հաջողությամբ իրեն արդարացրեց ռադիոկապի միջոցով օդային մարտերը ղեկավարող կայանը, որ կազմակերպել էր փոխգնդապետ Ստեփանյանը։ Ավիացիոն ռադիո-ղեկավարման գործը սովորելու համար, մյուս բանակներից և ռազմաճակատներից Ստեփանյանի կայանն էին գալիս շատ հրամանատարներ՝ այդ նշանավոր փորձը սովետական ճանալի այլ զորամասերում գործադրելու համար»¹։

Ինչպես Ստալինգրադի ճակատում, այնպես էլ հետագա նոր հարձակողական մարտերում Ստեփանյանը ռադիո-ղեկավարման իր վարպետությունն ավելի կատարելագործեց, լայնորեն գործադրեց օդային մարտերի ժամանակ, որի համար Հայրենիքը ըստ արժանվույն գնահատեց իր զավակի ծառայությունները։ Ստեփանյանը ստացավ գնդապետի կոչում, պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի, Կարմիր Աստղի, Սովետական Կուսուղու ճանձնի շքանշաններով, «Ստալինգրադի պաշտպանության համար» մեդալով²։

Ստալինգրադի ճակատամարտում սովետական հրետանավորներից է հրետանու զեներալ Վեբիլյանը։ Յուրացնելով սովետական ռազմական տրվեստը, հատկապես հրետանային զենքի գործադրման մեթոդները, Վեբիլյանը Ստալինգրադի պաշտպանների շարքում զրավեց իր պատասխանատու, պաշտպանող տեղը։ Վեբիլյանի ղեկավարած հրետանավորները՝ ռուս, ուկրաինացի, հայ և այլ ժո-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 88, թ. 10։

² Նույն արխիվում, էջ 1—18։

դովորողների զավակները մահացու արկերով էին դիմավորում դեպի Վարդան ներխուժող ֆաշիստական զավթիչներին: 1942 թ. նոյեմբերի պատմական օրերին նա հանդես բերեց իր բոլոր ընդունակությունները: Նա կատարում էր իրեն տրամադրված ահեղ զենքի ուժերի զասավորությունը, հաշվում էր այդ ուժը և այն ուղղում՝ թշնամու դեմ:

«Ընկեր Վեֆելյանը հանդիսանում է հիանալի պատրաստված հրետանավոր, կատարելության չափ տիրապետում է ժամանակակից մարտին և հրետանու դործադրման մարտական հիմունքներին, եռանդուն, ձեռներեց և հաստատակամ զենեկավ է», — գրել է հրետանու մարշալ Վորոնովը¹:

Իրենց ավագ ընկերների և ղեկավարների քաջարի օրինակով էին մարտնչում նաև հրետանու սպաները և շարքայինները: Ահա նրանցից մեկը՝ Հովհաննես Մովսիսյանը: Նրա մասին ճակատային թերթը գրել է. «Նա մեզմբ բնավորության տեր տղա էր, սիրելի բոլորի համար իր քնքշությունը: Հայ դրականության ուսուցիչ էր նա Սիսիանի շրջանում: Այնտեղ բոլորը ճանաչում են նրան: Հովհաննես Մովսիսյանն է դա: Ապրեց նա մեր անհաջողությունների ամբողջ ծանրությունը: 1941 թվականին տեսավ նահանջը և մաքառելով հուսահատության դեմ՝ հասավ Ստալինգրադի մեծ ղեպքերին. եկավ հատուցման ժամը...

Ճակատանկային հրետանու կրակով նա ոչնչացնում էր ամբոլջուներ ու դիրքեր, կրակով փակում թշնամու ճանապարհը: Առաջին անգամ չէր, որ նա դործում էր այդպես: Բայց առաջին անգամ Ստալինգրադի պատերի տակ նա սփռնով խոցեց իր վրա ավտոմատը բարձրացրած զերմանացուն: Ավտոմատը ցած ընկավ հիտլերականի ձեռքից: Գերմանացին, սակայն, կենդանի մնաց: Հովհաննեսը խոցեց նրան հրկորդ անգամ, իր ձեռքերի վրա զգալով թշնամու արյան ջերմությունը, և դիակեց տապալված զերմանացու դալարումները: Նույնպիսի պատմություն կրկնվեց մի ուրիշ անգամ: Թշնամու տանկն անցավ նրա և ավագ լեյտենանտ Սմիրնովի մոտից, չնկատելով նրանց, իսկ տանկի հետևից գնում էին հինգ դիմվոր: Առանց վայրկյան կորցնելու, նշաճը հասան այդ ղեկավորներին ու սփռնով խոցեցին: Այս անգամ երկուսին սպանեց Հովհաննես Մովսիսյանը»²:

Հմուտ հրետանավորը հավասարապես տիրապետում էր հա-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 15, գ. 3, թ. 30:

² Նույն տեղում:

կատանկային հրանոթին և նրանով մահացու արկեր էր թափում ֆաշիստական տանկերի վրա, հրկիզում զրահավոր հրեշները: Երբ անհրաժեշտ էր, գործի էր դնում ավտոմատը և երկար կրակահերթով դետին տապալում հիտլերականներին:

Ստալինգրադյան ճակատամարտի մասնակիցների մեջ հայտնի սխրագործություններ կատարեց գնդացրորդ Խաչիկ Բաղդասարյանը: Նրա մասին Դոնի ռազմաճակատի «Красное Знамя» թերթը կարևոր փաստաթղթեր է հրապարակել: Այդ փաստաթղթերից մեկում հաղորդվել է. «Գնդացրորդ Խաչիկ Բաղդասարյանը ոչնչացրել է 245 հիտլերական: Փառք և պատիվ սովետական դուքսագունին, Սովետական Բանակի անվեհեր ու հմուտ ռազմիկին, արևաավառ Հայաստանի քաջ զավակին»¹:

Այնուհետև թերթը կոչ է անում իր ընթերցողներին. «Գնդացրորդ, ուսումնասիրի՛ր Բաղդասարյանի մարտական փորձը. աշխատի՛ր լինել նշանառու կրակի այնպիսի վարպետ, ինչպիսին Բաղդասարյանն է: Ոչնչացրո՛ւ որքան հնարավոր է ավելի շատ հիտլերական, ինչպես այդ անում է Բաղդասարյանը: Մարտերում եղի՛ր այնպես կայուն և անվախ, ինչպես բուլշևիկ Խաչիկ Բաղդասարյանը»²:

Խաչիկ Բաղդասարյանը ծնվել և մեծացել է Աշտարակի շրջանի Օշական գյուղում: Հայրենակիցները Ստալինգրադի ճակատից ստացած նամակները կարդում և հպարտանում էին իրենց համադյուղացու պանծալի գործերով, որ նա կատարում էր Ստալինգրադում, թեժ մարտերի բովերում:

ՏՍՍՍ-ը 1942 թ. հոկտեմբերի 5-ին Ստալինգրադից հաղորդել է. «Ստալինգրադի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում մարտերը շարունակվում էին աճող կատաղությամբ... Սովետական մարտիկները բացառիկ հաստատակամությամբ կռվում էին յուրաքանչյուր թաղամասի, տան, բակի համար: Քաղաքի երկու հատվածներում մեկ օրվա ընթացքում դերմանացիները կորցրին 1000 զինվոր ու սպա: Մեր միայն մեկ հրետանային ստորաբաժանումը ցիր ու ցան արևը և մասամբ ոչնչացրեց ֆաշիստական հետևակի մոտ մեկ դումարտակ: Մի բախում ամրացել էին ավտոմատներով ու գնդացիրներով դինոված 12 հիտլերական: Նրանց այնտեղից դուրս մղելու՞մ ձեռնամուխ եղան 4 զվարդիական՝ Սվիստունովը, Ակուլչինը,

¹ „Красное Знамя“, 26 октября, Сталинград, 1942.

² Там же.

Ստրոգովը և Գասպարյանը: Գվարդիականները գրոհեցին Ֆաշիստ-ների վրա և ոչնչացրին նրանց...»¹:

Ստալինգրադյան ճակատամարտի մեջ պանծալի գործեր կատարեցին հետախույզները: Նրանք թափանցում էին լեռնամու մարտակարգերը, հմտորեն հետախույզում նրա ուժերը և վերադառնում իրենց ստորաբաժանումները: Հայ մարտիկները պատվով էին կատարում զինվորական այդ բարդ ծառայությունը: Ստալինգրադի մարտերի մասնակից հետախույզներից մեկը Գուրգեն Առաքելյանն էր: Նա առաջին անգամ՝ 1942 թվականի աշնանը տեսավ Ստալինգրադը, այն էլ կրակների և բոցերի մեջ, բայց այնպես սիրեց այդ քաղաքը, որ հպարտությունք էր կրում «ստալինգրադցի» անվանումը: 1942 թ. դեկտեմբերին ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության Հրամանագրով հերոս-քաղաք Ստալինգրադի պաշտպանների թվում «Կարմիր Աստղ» շքանշանով պարգևատրվեց նաև հայ ժողովրդի անվահեր զավակ Գուրգեն Առաքելյանը: Ծնողներին ու կնոջը ուղղած նամակում քաջարի մարտիկը գրել է. «Ես ծնվել եմ Անդրրկովկասում, սակայն հպարտանում եմ, երբ մեր զորամասում ինձ անվանում են «ստալինգրադցի»²:

Իսկ մյուս ստալինգրադցիները: Նրանց կատարած սխրագործությունները ոչնչով չեն զիջում այն օրինակներին, որոնց մասին խոսվեց նախորդ էջերում: Նաև ստալինգրադցիներ կան, որոնց կրծքին փայլող «Ստալինգրադի պաշտպանության համար» մեդալն ավելի մեծ իրադարձությունների, ավելի մեծ գործերի պատմություն ունի: Դրանցից է՝ Սովետական Միության Հերոս, գեներալ Ասքանյազ Կարապետյանը: Ստալինգրադում քաջարի զինվորներ Միհրան Բոստանջյանը, Արտաշես Հարությունյանը, Արամայիս Պողոսյանը կատարեցին մեծ սխրագործություններ և արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման:

Ստալինգրադի պաշտպանության համար մղված մարտերի բոլոր հատվածներում, զորքերի տարբեր տեսակների մեջ, ուսև և այլազորի մարտական ընկերների հետ կողք-կողքի կռվող հայ մարտիկները պաշտպանողական կռիվների շրջանում իրենց կյանքի օրենքն էին դարձրել Սովետական Հայրենիքի պահանջը՝ ոչ մի քայլ հտ չնահանջելու, սովետական հողի ոչ մի մետրը լեռնամուն չտալու մասին:

¹ «Սովետական Հայաստան», 7 հոկտեմբերի, 1942:

² «Կոմունիստ» (Բաքու), 19 մարտի, 1943:

Հայաստանի զավակները ստալինդրագյան ճակատամարտում ակտիվորեն մասնակցում էին ոչ միայն զորամասերի կազմում, այլև քաղաքի աշխարհադարձի, հակաօդային պաշտպանության, Վոլգայի նավատորմի մեջ, ինչպես նաև սլաշարված հերոս-քաղաքի արտա-դրական ձեռնարկություններում:

ՀամԿ(բ)Պ Ստալինդրագի մարզկոմի քարտուղար և Ստալին-դրագի պաշտպանության Քաղաքային Կոմիտեի նախագահ ընկ. Ս. Ս. Չուլանովը աչք մասին ասել է.

«Հայերն ընդհանրապես գործուն մասնակցություն են ունեցել Ստալինդրագի հերոսական պաշտպանությանը: Ես ցանկանում եմ հատկապես նշել քաղաքի պաշտպանության ականավոր դեմքերից մեկին՝ «Красный Октябрь» գործարանի գիրեկտոր ընկ. Մաթե-վոսյանին, որը Ստալինդրագի, ինչպես նաև գործարանի համար ստեղծված տապալակի օրերին համարձակորեն իր վրա վերցրեց ողջ կոլեկտիվի ղեկավարությունը, հմտորեն կազմակերպեց մարդ-կանց, նյութական միջոցների և արժեքավոր մեքենաների էվակուա-ցիան Վոլգայի ձախ ափը և Ուրալ, ինքը սակավաթիվ խիզախներով մնաց աչքով ող ցեխերի շրջակայքում՝ մինչև վերջը պաշտպանելով գիդանտ գործարանը»¹:

Պարույր Մաթևոսյանը հաջողությամբ կատարում էր Ստալին-դրագի պաշտպանության Քաղաքային Կոմիտեի բոլոր առաջա-դրանքները, որի համար նա պարգևատրվեց Լենինի և Կարմիր Դրոշի շքանշաններով, ինչպես և «Ստալինդրագի պաշտպանության հա-մար» մեդալով:

«Ստալինդրագի» անունը իրավամբ է կրում Նիկողայոս Օհան-ջանյանը, որը, լինելով քաղաքի գործարաններից մեկի գիրեկտոր, իր մասնագիտական բոլոր գիտելիքները և փորձը գործի դրեց Վոլոշկովյան ռայոնի պաշտպանական բնագծի կառուցման հա-մար: Օհանջանյանը և նրա ղեկավարած գործարանի մյուս աշխա-տողները, լարված աշխատելով, ակտիվ մասնակցություն ունեցան պաշտպանական դժի կառուցման գործում, իսկ պաշտպանական դիրքերը պատրաստելուց հետո նրանք բոլորն էլ ղենքը ձեռքներին կռվում էին ժողովրդական աշխարհազորի շարքերում:

Ստալինդրագի մեծ ճակատամարտին իրենց հանդես բերած ակտիվ մասնակցությամբ հայ ժողովրդի զավակները պատվով կա-տարեցին Հայրենիքի հրամանը: Նրանք լիովին կենսագործեցին հայ ժողովրդի պատմական նամակի մեջ իրենց առջև դրված խնդիրնե-րը, մարտերում ավելի ամրապնդեցին իրենց բարեկամությունը եղ-

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 7, դ. 142, թ. 70:

բայրական ժողովուրդների զավակների հետ, անձնազոհության և հայրենասիրության նորանոր, լավագույն օրինակներով ցույց տվել-
ցին իրենց անսահման նվիրվածությունը Սովետական Հայրենիքին:

5. ՀԱՅ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՄԱՐ ՄԳՂԱՄ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ

Ստալինգրադում մղվող մեծագույն ճակատամարտի ժամանա-
կաշրջանում դաժան մարտեր էին մղվում նաև Կովկասում, Տուրա-
սկի մատույցներում, Կովկասյան դիալոք լեռնաշղթայի լեռնանցք-
ներում, Մոզդոկի տափաստաններում և Թերեքի բնագծերում:

Ստալինգրադի հերոսական պաշտպանությունը տապալեց հիտ-
լերյան հրամանատարության ծրագրերը նաև Կովկասում:

Սովետական Բանակի կողմից Ստալինգրադի ճակատում թըշ-
նամուռ տված կործանիչ հարվածները Կովկասում գտնվող ֆաշիս-
տական զավթիչների մեջ առաջ էր բերել հուսահատություն:

Կովկասի համար մղված մարտերում ռազմաճակատի զորքերի
կազմում կոլում էին ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների զավակները: Սա-
կայն նրանց մեջ ամենավճռական դերը խաղացին ռուսական զվար-
դիական տանկիստները, հրետանավորներն ու լավիացիոն զորա-
մասերը, Իրկուտսկի դիվիզիաները, սիրիոյականների գնդերը, Դոնի և
Կուբանի կազակ հեծելակները: Նրանք մեկ միասնական կուլեկտիվի
մեջ էին համախմբվել ուկրաինացի, զազախ, բելոռուս զինվոր-
ների, Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Օսեթիայի զավակ-
ների հետ:

Կովկասի համար մղված մարտերում անմահ փառքով պսակ-
վեց սուս զինվոր Ալեքսեյ Կոշկինը, որը, գտնեմարտի բռնվելով իր
դիրքը ներխուժած 6 հիտլերականի հետ, նռնակի պայթեցումով
ոչնչացրեց նրանց և ինքն էլ զոհվեց¹: Նրանից ոչ պակաս հերոսու-
թյուն կատարեց կրտսեր սերժանտ Պյոտր Բարաբաշովը, որն իր
մարմնով ծածկեց թշնամու զնդացրի հրանցքը և լուցրեց աֆն: Օդա-
չու մայր Իլյան Վորոնինը Կովկասի պաշտպանության մարտերում
կատարեց 150 մարտական թռիչք: Նրա ստորաբաժանումը վնասից
թշնամու 133 տանկ և 1100 ավտոմեքենա: Օդաչու կապիտան Դի-
միտրի Սիդովը 156 մարտական թռիչք կատարեց Կովկասում, խփեք
զերմանական 9 ինքնաթիռ²:

¹ „Вост. ПРКА“, № 123, 1944.

² „Заря Востока“, 16 декабря, 1942.

Ռուս մարտիկների հետ միասին մարտական սխրագործություններով հռչակվեցին ուկրաինացի սերժանտ Օստապենկոն, որը ոչնչացրեց ֆաշիստական 13 տանկ, օդաչու նավաբեռնիկոն, որը 65 օդաչին մարտի մասնակցեց և խփեց թշնամու 11 ինքնաթիռ, բելուռուս օդաչու, լեյտենանտ Ռուդենկոն, որը 97 մարտական թռիչք կատարեց Կովկասում, խփեց հակառակորդի 18 ինքնաթիռ, 20 տանկ:

Անդրկովկասի մատույցներում ուղքեկ ժողովրդի զավակ, սերժանտ Կուրբան Դուրդուին 7 անգամ վիրավորվեց, բայց ամեն անգամ բուժվելուց հետո վերադառնում էր իր մարտական ընկերների մոտ և հարձակման գնում Կովկասի նախալեռներում¹: Նրանք բոլորն էլ արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման:

Ռուսները, ուկրաինացիները, բելուռուսները, ուղքեկները և մեր Հայրենիքի մյուս ժողովուրդների զավակները հպարտությամբ ասում էին «մենք կովկասցի ենք», ինչպես կովկասցիներն ասում էին «մենք ստալինգրադցի ենք», «մենք կիրովոգրադցի ենք»:

Եթե Կովկասի համար այդպիսի անձնվիրությամբ մարտնչում էին եղբայրական ժողովուրդների զավակները, նրանցից ոչ մի քայլ հետ չէին մնում Կովկասի զավակները: Վրացի ռազմիկ Գոգիշվիլին ու քաղվեկ Կանկավան, Ադրբեջանի զավակ Իգրիս Սուլեյմանովը, օսեթին Նազի Մուրդա Մելձիխովը, դաղստանցի կապիտան Էմիրովը, հայ օդաչու Սամսոն Մկրտումյանը Կովկասի նախալեռներում հանդես բերած արիության և հերոսության համար միասին ստացան Սովետական Միության Հերոսի կոչում:

Կովկասի պաշտպանությանն ակտիվ մասնակցություն ունեցան հայկական, վրացական և ադրբեջանական երիտասարդ ազգային զորամասերը, որոնք ստեղծվել էին պատերազմի ժամանակ և մարտական մկրտություն ստացան Կովկասի նախալեռներում դերմահա-նա-ֆաշիստական բանակի դեմ մղված դաժան մարտերում:

1942 թ. ամռանը, երբ թշնամին թափանցեց Կովկաս, հայկական զորամասերը խնդիր ստացան մարտի մտնելու հակառակորդի դեմ: Առաջինը ռազմամահատ մեկնեց 89-րդ հայկական միավորումը, որը հետագայում արժանացավ «Բաժանյան» կոչմանը:

Օգոստոսի 11-ին զորամասերը պաշտպանություն էին կառուցում Գրոդնու հեռավոր մատույցներում: Սեպտեմբերի 17-ին նրանց առջև դրվեց նոր խնդիր՝ շարժվել դեպի Թերեքի աջ ափը՝ մարտա-

¹ Ռեզերվ ժողովրդի խիզախ զավակը», Զինհրատ, 1942, էջ 2—4:

կան նոր առաջադրանք կատարելու: Թշնամու ավիացիոայի հարձակումից պաշտպանվելու համար ցույց տրված բնագծին պետք էր մոտենալ անհկատելիորեն: Զորամասերն առաջ էին շարժվում և զիրքեր գրավում մուլ գիշերով:

Ֆաշիստական զավթիչները Բերեքի բնագծի մի հատվածում անցել էին գետը, գրավել Բերեք գյուղը և ձգաում էին այն դարձնել պլանցդարմ դեպի Գրուզնի հարձակում ծավալելու նպատակով:

Հաշիսական զորամասերը սեպտեմբերի 20-ին կենտրոնացան նշանակված բնագծում, իսկ 21-ից սկսվեցին հետախուզական մարտերը: Սեպտեմբերի 21-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը այդ զորամասերի կազմում գտնվող ռազմիկները մարտեր էին մղում ֆաշիստական զավթիչների այն խմբի դեմ, որն անցել էր Բերեք գետի աջ ափը: Տասնօրյա մարտերում զորամասերը և մարտիկներն առաջին շանդամ ճակատ առ ճակատ հանդիպեցին թշնամուն: Մարտերը մղվում էին փոփոխակի հաջողություններով, հաճախ ընդունելով կատաղի բնույթ: Մեր մարտիկները դեռևս կուլի փորձ չունեին և նրանց շարքերում պատահում էին վախկոտներ ու փորձողիներ: Կորուստներն զգալի էին:

Ստորաբաժանումները մի քանի անգամ վճռական դրոհի նետվեցին Բերեք գյուղի շրջանում ամրացված հիտլերյան զորամասերի զիրքերի վրա, սակայն այդ զիրքերը խիստ ամրացված էին և առաջին օրերում դրանք գրավել չհաջողվեց: Բայց մեր զորամասերը համպիստ չէին տալիս ֆաշիստական զորամասերին: Նրանք, գյուղի աջ և ձախ կողմերից մոտենալով գետին, կրակի տակ էին վերցրել դետանցր և թույլ չէին տալիս նոր համարում բերելու և աջ ափում պլանցդարմը լաչնացնելու: Ֆաշիստները զիշերներն ամեն ջանք դորձ դնելով, կամուրջ էին կառուցում, սակայն մեր հրետանային զորամասի ռազմիկները հրանոթներից արձակած արկերի ուղիղ հարվածներով լույսը բացվելուն պես ավերում էին այդ կամուրջները և ծանր կորուստներ պատճառում հակառակորդին:

Մարտիկներին կազմակերպելու և դաստիարակելու համար խուշոր աշխատանք էին կատարում պարտիական կազմակերպությունները: Զորամասերի մարտունակությունը բարձրացնելու, հրամանատարներին ու քաղաշխատողներին օգնություն ցույց տալու համար Անդրկովկասի ռադմաճակատի հրամանատարությունը սխտեմատիկ կերպով կապ էր պահպանում ռեսպուբլիկայի պարտիական-սովետական կազմակերպությունների հետ, նրանցից անհրաժեշտ օգնություն ստանալով ազդային զորամասերի համար: 1942 թ. հուլ-

տեմքեր ամսին ռազմաճակատում ստեղծված դժվարությունների հաղթահարման համար քանակի քաղօրդանները դիմեցին Հայաստանի պարտիական կողմակերպությունների օժանդակությանը: Հայաստանից զորամասն ուղարկվեց ռեսպուբլիկայի պարտիական-սովետական աշխատողների ակտիվի մի մեծ խումբ, որի մեջ մըտնում էին մի քանի տասնյակ ղեկավար աշխատողներ: Ժամանելով ռազմաճակատ, նրանք օգնեցին ստորաբաժանումների հրամանատարներին ու քաղաշխատողներին նրանց աշխատանքում:

Առաջին մարտական մկրտությունն ստանալուց հետո այդ միավորման ռազմիկներն ակտիվ պաշտպանողական մարտեր էին մղում հակառակորդի դեմ և ծանր կորուստներ պատճառելով նրան, ամուր կերպով պաշտպանում էին իրենց դիրքերը, մինչև ամբողջ ճակատի զորքերի հետ միասին հարձակման անցնելը: Այդ մարտերի համառոտ նկարագրությունը շարադրված է ընկ. Ս. Նալբանդյանի «Հայ թամանցիները» դրքում¹:

Պաշտպանողական մարտերում միաժամանակ տեսնում էին զինվորները, փորձ կուտակում ու կատարելագործում իրենց վարպետությունը:

Հայկական 89-րդ դիվիզիայից ոչ շատ հեռու, Մոզդոկ քաղաքից հյուսիս-արևելք ընկած շրջանում 1942 թ. աշնանը մարտի մտավ հայկական 409-րդ դիվիզիան: Դիվիզիան հաճախ ձեռնարկում էր հակադրոհներ հակառակորդի դիրքերի վրա, ոչնչացնում նրա կենդանի ուժն ու տեխնիկան, այդ հատվածում քայքայում էր թշնամու պաշտպանությունը: Նույն ժամանակաշրջանում զորամասերը հաճախ մարտեր էին մղում նաև գերմանացիների հակադրոհները հետ մղելու համար: Ծիշո է, գերմանա-ֆաշիստական զորքերի առաջ-շարժումը Կովկասում վաղուց արդեն կանգնեցված էր և թշնամին ամբողջ ճակատում անցել էր պաշտպանության, սակայն ֆաշիստական դավթիչները դեռ շարունակում էին իրենց ավանդույթստական զործությունները, ձեռնարկելով գրոհներ՝ Կովկասը պաշտպանող սովետական զորքերի դիրքերի վրա:

Ինչպես ճակատի մյուս զորամասերը, այնպես էլ հայկական 409-րդ դիվիզիան, կայուն կերպով պաշտպանելով Մոզդոկից հյուսիս-արևելք ընկած դիրքերը, թույլ չտվեցին հակառակորդի զորամասերին ոչ մի քայլ առաջ շարժվել: Այդ մարտերում հայկական

¹ Մայրը Ս. Նալբանդյան, Հայ թամանցիները, Երևան, 1947:

զորամասերի մարտիկներն ու սպաները ձեռք բերեցին ռազմական փորձ և հմտություն: Նրանք կռիվների մեջ սովորում և նախապատրաստվում էին մասնակցելու հարձակողական մարտերին:

1942 թ. սեպտեմբերի պաշտպանողական ծանր մարտերի ժամանակ Սև ծովի կովկասյան ափերն ուղարկվեց հայկական 408-րդ դիվիզիան, որը սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսներին մասնակցում էր Տուապսի շրջանում մղվող կռիվներին:

1942 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբերին գերմանա-ֆաշիստական զորքերը գեներալ Լանցի հրամանատարությամբ կատաղի գրոհներ էին ձեռնարկում դեպի Տուապսի խճուղին, այն կտրելու և «կարճ ճանապարհով» Սև ծովի ափը դուրս դալու համար, որպեսզի հեշտացվեր Տուապսի գրավումը: Այդ մարտերում գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին հերոսական դիմադրություն էին ցույց տալիս ընկ. Տիխոնովի ղվարդիականները, որոնք թշնամու գերազանց ուժերին հետ էին մղում ակառնետային և զնդացրային կրակով: Հաճախ մարտերը կատաղի բնույթ էին բնորոշում և զվարդիական ուսս զինվորները հետմղում էին սվինամարտի, ամուր պաշտպանելով Կովկասի հողի ամեն մի մետրը:

Հուլիսի 408-րդ զորամասը և ուրիշ զորամասեր սեպտեմբերին օգնության ուղարկվեցին առաջավոր դժուր զանվոլդ զվարդիականներին: Հայկական զորամասի մարտիկները խնդիր ստացան գրոհել Պերլումոյակայա և Երևանակայա բնակավայրերի վրա, այնտեղից դուրս մղել հիտլերականներին, թույլ շտալ հակառակորդի ուժերի կենտրոնացում աչդ կետերում: Զորամասերը, առաջին անգամ մարտի մտնելով, հաջող կատարեցին այդ խնդիրը և թշնամին դուրս մղվեց նշված կետերից:

Հաջորդ մարտերը հայկական զորամասերը մղեցին լեռնային Գոչթղ բնակավայրի համար: Գոչթղը կարևոր տակախկական կետ էր: Թճնամին գրավելով այդ գյուղը, ուժեր էր կենտրոնացնում այնտեղ՝ հետագա գործուղությունների համար: Հայկական զորամասի ստորաբաժանումները, սեպտեմբերի վերջերին, մոտենալով տյդ գյուղի մատուցներին, մարտեր սկսեցին այն գրավելու համար: Այդ մարտերում առանձնապես տշրի բնկան հերտանաւորները:

Ակառնետներից և թնդանոթներից կրակի տարափ տեղալով Գոչթղ ներխուժած ֆաշիստների վրա, հայ ռազմիկները գրոհի նետվեցին և արյունահեղ մարտով գրավեցին գյուղը, թշնամուն հետ մղելով այդ բնակավայրի շրջանից, խանգարելով նրա ուժերի կենտրոնացմանը և նոր հարձակում ձեռնարկելուն: Այդ հաջող մարտի

համար բանակի Ռազմական խորհուրդը հատուկ հրամանով շնորհավորեց հայկական զորամասի անձնակազմին:

«Դուք կատարեցիք ձեր առջև դրված մարտական խնդիրները և դուրս եկաք ձեզ ցույց տրված շրջանները,—գրել է Ռազմական խորհուրդը,— զորամասի անձնակազմը մարտնչում էր լավ և անուղղելի կորուստներ պատճառեց հակառակորդի կենդանի ուժերին և տեխնիկային, որի համար ձեզ և ձեր զորամասի ամբողջ անձնակազմին Ռազմական խորհուրդը հայտարարում է շնորհակալություն»¹ Ռազմական խորհուրդը հատկապես ընդգծում է հրետանու հստակ զործողությունները և հետևապես ցույց տրված օդանւթյունը, պահանջում է, որ աչքի ընկնող մարտիկները ներկայացվեն պարգևատրման:

Ռազմաճակատի հրամանատարությունը հայկական զորամասի մի քանի տասնյակ ռազմիկների 1942 թ. հոկտեմբերին պարգևատրեց կառավարական շքանշաններով և մեդալներով:

Հետագա կռիվների ընթացքում այդ զորամասն ունեցավ անհաջողություններ և տվեց ծանր կորուստներ: Բայց այդ անհաջողությունները տեղի ունեցան ոչ թե զորամասի ռազմիկների մեղքով, այլ ռազմաճակատի այդ հատվածում ստեղծված իրադրության և միավորման հրամանատարի ու կոմիսարի անպատասխանատու վերաբերմունքի և վատ վարքագծի պատճառով:

Հուլիսի 408-րդ դիվիզիայի զինվորների մասսան չխնայեց ո՛չ իր ջանքերը, ո՛չ արյունը և ո՛չ էլ բազմաթիվ աղնիվ հայրենասերները կյանքը Սև ծովի ափերը պաշտպանելու, Տուապսեի մատուցներում թշնամուն հակահարված տալու համար:

Հայ ռազմիկներն ակտիվ կերպով մասնակցում էին նաև Կովկասյան դիվիզիոն լեռնաշղթայի լեռնանցքների պաշտպանության համար մղվող մարտերին: Գնդապետ Սմբատ Դանելյանի գլխավորած ստորաբաժանումներ Օրջոնիկիձե քաղաքի մատուցներում կայուն դիմադրություն էին ցույց տալիս թշնամու այն զորամասերին, որոնք նախելը գրավելուց հետո, մոլեգին գրոհներով ուղղվել էին դուրս գալ Ռազմա-Վիրական ճանապարհը և կտրել այն, խախտելով Կովկասի պաշտպանության համար բացառիկ կարևորություն ունեցող այդ կոմունիկացիան: Դանիելյանի գլխավորիականները և տանկային ստորաբաժանման հրամանատար Գեղամ Կարապետյան:

¹ «Հանուն հայրենիքի», 4 հոկտեմբերի, 1942:

նի տանկիստները հերոսաբար էին կռվում Գիդելի շրջանում մզվույ մարտերում, Կովկասի մյուս պաշտպանների հետ միասին ջախջախիչ հարվածներ հասցնելով դեպի լեռնանցքը ձգտող ֆաշիստներին:

Լեռնաշղթայի մի ուրիշ կարևոր հատվածում, Սանչարոյի շրջանում՝ ուռա, վրացի, ռվերախինացի և բաղմաթիվ հայ մարտիկներից կազմված զորամասը առաջադրանք էր ստացել ջախջախել լեռնանցքը գրաված ու Սովետական Վրաստանի տերիտորիան ներխուժած ֆաշիստներին, և նրանց ետ շարտել լեռնաշղթայի հյուսիսային կողմը, սղոտադրել վրացական Պսխու բնակավայրը և Յշնամուց գրավել մի քանի լեռնանցքներ:

Զորամասի բաղմաթգ մարտիկները լեռնային մարտական երթը կատարեցին բացառիկ ղեկարին պայմաններում, դիմադրելով թշնամու ավիացիայի հարձակումներին, անտառների և կիրճերի մոթ անկյուններից Յշնամու ավտոմատավորների գրոհներին հաղթահարելով բնական արգելքները, ցուրտը, ձյունը, անձրևը: Այդ զորամասի մարտիկները, հանդես բերելով լեռնային պայմաններում կռվելու վարպետություն և բարձր հայրենասիրություն, հաջողությամբ կատարեցին իրենց տրված առաջադրանքը, լեռնանցքը անցած ֆաշիստական օկուպանտներին ջախջախելով, նրանց մնացորդներին հետ դլորեցին լեռնաշղթայի հակառակ կողմը, աղստադրվեց Պսխու գյուղը և այդ ամբողջ շրջանը: Դրանով իսկ կանխվեց լեռնային այդ ճանապարհներով գերմանա-ֆաշիստական ալպինիստական զորամասերի շարժումը դեպի Աբխազական ավտոնոմ սեպուբլիկայի մայրաքաղաք Սուխումին:

Բացի նշված միավորումներից և զորամասերից, Անդրկովկասյան ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում բաղմաթիվ հայ ռազմիկներ Կովկասի պաշտպանների հետ միասին հանդես էին բերում Յշնամու դիմադրելու և նրան ջախջախելու հմտություն, խիզախության և արիության հիանալի օրինակներ: Կարելի է բերել շատ օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս պաշտպանողական մարտերի շրջանում ռազմիկների մարտական ու բարոյական բարձր հատկությունները, նրանց անսահման հայրենասիրությունը, Կովկասի պաշտպանության համար իրենց կյանքը զոհաբերելու պատրաստակամությունը:

Կովկասի անմահ հերոսներից է Եֆրեյտոս Մեսրոպ Ղազարչանը: Մեր զորքերը գտնվում էին Թերեքի աջ ափին, իսկ գերմանացիներն աշխատում էին օգտագործել Թերեքի վրայի երկու կամուրջ:

ները և անցնել գետը: Հարկավոր էր պայթեցնել այդ գետանցը և ձախողել թշնամու պլանի իրագործումը: Այդ խնդիրն ստանձնում է հիբրեյտոր Մեսրոպ Ղաղարչանը: Նա զիշերը մենակ մտնում է Թերեքի ջուրը, լողալով հասնում կամուրջի սյուներին, մտնում է կամուրջի տակը, դնում պայթուցիկ նյութը և պայթեցնում երկաթուղային կամուրջը: Մաս-մաս եղած կամուրջի բեկորների հետ միասին Թերեքի հոսանքի մեջ է ընկնում նաև ինքը, անվահեր ուսմիկը: Մեսրոպ Ղաղարչանն անձնագոհության գնաց դիտակցարար, բայց պատվով կատարեց հրամանատարի առաջադրանքը:

Թերեքի կամուրջները պայթեցված էին: Գերմանա-ֆաշիստական դավթիչները շկարողացան դրանք օգտագործել խոշոր ուժեր փոխադրելու գետի աջ ափը: Այդ փաստի մասին հայտորդեց Սովետական ինֆորմբյուրոն¹: Մեսրոպի սխրագործությունը նյութ դարձավ ճակատային զրոհների՝ Մ. Մերժանովի և Պ. Տրոյանովսկու համար, հատուկ բրոշյուր գրելու նրա մասին²:

Մեսրոպ Ղաղարչանի սխրագործությունը բացառիկ օրինակ չէ: Հերոսությունը մասսայական էր: Թերեքի բնագծի մյուս հատվածներում, Կովկասյան դվապոր լեռնաշղթայի լեռնանցքներում, Տուապսեի մատուցներում հայ մարտիկների կատարած քաջագործությունները ցույց տվեցին, որ Հայաստանի զավակները Կովկասի բազմազգ պաշտպանների առաջին շարքերում էին գտնվում:

Կովկասի պաշտպանները թշնամուն կանգնեցրին Թերեքի բնագծում և Կովկասյան լեռնաշղթայի լեռնանցքներում: Ոչ քիչ թվով ռազմիկներ զոհվեցին այդ դիրքերում, սակայն նրանք իրենց խրամատներից չէին նահանջում և մինչև մահ մնում էին այն պոստերում, որտեղ նրանց նշանակել էր հրամանատարությունը:

Կովկասյան ճակատամարտի երկրորդ էստապում, վճռական հարձակուղական օրերին, հայկական զորամասերը և հայ ռազմիկները մյուս զորամասերի զինվորների հետ բազմապատկեցին այն փառքը, որ Հովաճեկ էին պաշտպանողական կոմիների մեջ: Նրբ ռազմաճակատի զորքերին հրաման տրվեց անցնել հարձակման, զբաժնի նետվեցին նաև Մոզդուկի շրջանում կանգնած հայկական 409-րդ դիվիզիայի զորամասերը: Այդ դիվիզիայի զորամասերը և ստորաբաժանումները գեռես գեկտեմբերի վերջերին անընդհատ հարձակումներ էին գործում հակառակորդի դիրքերի վրա: Հայկա-

¹ „Сообщение Сов. информбюро“, том 3, стр. 216.

² Տե՛ս „В предгорьях Кавказа“ զիբբը, 1943, Թրիլիսի, էջ 10 - 18:

Վրան զորամասերն աչստեղ զործում էին Դոնի և Կուբանի կազա-
կական զվարդիական զորամասերի և աղբրեջանական ու վրացա-
կան ազգային միավորումների հետ փոխգործողությանը:

1942 թ. դեկտեմբերի 27-ին 409-րդ դիվիզիայի զորամասերը
գրոհում էին Շիֆատովա բնակավայրի շրջանում ամրացած ֆա-
շիստների դիրքերի վրա: Գրոհող ստորաբաժանումներից մեկի հրա-
մանատարը զործով թիկունք էր ուղարկվել, նրա շարային դժով
տեղակալը վիրավորվել և շարքից դուրս էր եկել: ստորաբաժանման
ամբողջ ղեկավարությունը մնացել էր քաղցրեկ հաշիկ Բադալյանի
վրա:

Գեկտեմբերի 27-ին Բադալյանի գումարտակը պատրաստվում
էր գրոհել Շիֆատովայի մոտ № 128 բարձունքը, որը Մոզդուկ տա-
նող կարևոր ուղիներից մեկն էր և Մոզդուկի նախագուռը: Ստորա-
բաժանումն է ժամանում զորամասի հրամանատարի քաղցրով
տեղակալ Աշոտ Հարությունյանը: Սկսվում է հրետանային հարձա-
կումը: Թշնամին հրետանու կրակով է պատասխանում սովետական
հրետանավորներին: Չաշխտների 6 փողանի ականանետները և
ծանր հրետանին կատաղի կրակ էին թափում հարձակման համար
ելման դիրքեր զրաված մեր զինվորների վրա, բայց հարձակման
թափը զանդադեցնելն անհնարին էր: Բադալյանի ստորաբաժանու-
մը գրոհում էր: Հաղթահարելով հակառակորդի կրակը և համառ
գիմագրությունը, Բադալյանի մարտիկները կրակ էին թափում թըշ-
նամու վրա և քալլ յու քալլ առաջ շարժվում:

Մարտերի ժամանակ կոմիսար Հայրապետյանը, քաղբաժնի
աշխատողներ Հ. Խաչատրյանը, Գ. Եղիազարյանը, պարտկազմա-
կերպիչ Ս. Պսղոսյանը և ուրիշներ ստորաբաժանումներում քաղա-
բական ակտիվ աշխատանք էին ծավալում՝ մարտական խնդիրները
կատարելու համար: Շիֆատովայի հանգուցիի համար 1942 թ. դեկ-
տեմբերի վերջերին հաշիկական զորամասի մղած մարտերը վերջա-
ցան հաջողությամբ: Թշնամու գիմագրությունը կտրվեց և 1943
թվականի հունվարի 1-ի նոր տարվա օրն արևելքից Մոզդուկի մա-
տուցներն արդեն զրավված էին: Շիֆատովայի շրջանում սկսված
հարձակողական մարտերում կատարած սխրագործությունների հա-
մար հաշիկական աչգ զորամասի հարչուրավոր լավագույն ռազմիկ-
ներ ներկայացվեցին կառավարական շքանշանների:

1943 թ. հունվարի 3-ին զորամասը վճռական հարձակողական
մարտեր սկսեց Մոզդուկում գանվող ղերմանա-ֆաշիստական զորա-
մասերի դեմ: Աջ թեից Կուբանի և Դոնի զվարդիական կազակներն

արդեն ճեղքել էին թշնամու սլաշտպանությունը և անցել Մոզդոկից հյուսիս-արևմուտք, հարվածի տակ դնելով Մոզդոկի շրջանում ամրացված ֆաշիստների թիկունքը։ Հայկական այդ զորամասը ճակատի մյուս զորքերի հետ միասին, վճռական զրոհով ճեղքեց թշնամու սլաշտպանությունը Մոզդոկի շրջանում և մասնակցեց Մոզդոկի ազատագրմանը։

Հայկական զորամասերը, հետապնդելով թշնամուն, բանակի մյուս զորքերի հետ փոխդործողությամբ, ակտիվ կերպով մասնակցեցին հարձակողական մարտերին մինչև Կուբան, անցնելով մոտ 800 կիլոմետր մարտական ուղի, մասնակցելով տասնյակ զուգորդի ու քաղաքների ազատագրմանը։ Ինչպես ռազմաճակատի մյուս միավորումների, նույնպես և հայկական զորամասերի թուր ստորաբաժանումների մարտիկները, հրետանավորները, հետևակայինները, սակրավորները, հետախույզները՝ բոլորն էլ համակված էին հարձակողական թափով և զրոհում էին հակառակորդի դիրքերին ու վրեժ լուծում նրանցից։ Զինվորները մասսայական հերոսություններ էին կատարում։

Այդ մարտերում զորամասերը կորցրին քաջարի զինվորների, հերոս մարտիկների, որոնց երբեք չի կարելի մոռանալ։ Դրանցից մեկը խաչիկ Բադալյանն էր։ 1943 թ. փետրվարին մարտերը մղվում էին Կրասնոդարի երկրամասում։ Նիժնի խուտորի մոտ Բադալյանի զխափորած գումարտակը զրոհում է բնակավայրում թշնամու նախօրոք ամրացված դիրքերի վրա։ Հիտլերականները դարանակաված թաքնվել էին շենքերի կոտորներում, անկյուններում։ Բադալյանի մարտիկները գրավում են բնակավայրի մի մասը և շարունակում զրոհը։ Այդ դարանակաված հիտլերականի գնդակից՝ զխից ծանր վիրավորվում է անվեհեր սպան և մահանում։

Զորամասի հաղթական մարտերի ժամանակ զոհվեց զորամասի հետախույզության պետ Սենիկ Այվազյանը։ Կոմունիստ Սենիկ Այվազյանը հմուտ հետախույզ էր։ Նա դաստիարակում և սովորեցնում էր զորամասի հետախույզներին, կազմակերպում թշնամու դիրքերի հետախույզությունը։ Հակառակորդի թիկունքը թափանցելը մեր հետախույզներին սարսափելի չէր, երբ այն անհրաժեշտ էր Հայրենիքի ազատագրման համար։ Եվ ահա, մեկ անգամ էլ իր մի խումբ մարտիկների զուխն անցած, նա ենթարկվում է քողարկված հիտլերականների կրակին։ Այվազյանը մարտի է բռնվում նրանց հետ։ Անկյունից դարանակաված հիտլերական ավտոմատավորի կրակահերթը խոցում է Այվազյանին։ Թշնամու դժգոհները մտել էին Այ-

վազյանի կրծքի մեջ և ծախոտել ՀամԿ(բ)Պ անդամության տոմսը: Մարտիկները նայելով արյունով ներկված պարտիական տոմսին, երգվեցին դաժանորեն վրեժ լուծել թշնամուց:

Այսպիսով, հայկական 409-րդ դիվիզիայի մարտիկները, Թե-րեքի ափերից սկսած, հարձակողական մարտերին մասնակցելով, անցան երկաթ, դժվարին ուղի մինչև Ալուվի ծովափը: Այդ դիվի-զիայի զորամասերի մարտական գործողությունները մի առանձին հետազոտության նյութ են, որոնք պետք է առանձին լուսարանվեն:

Կովկասի պաշտպանների շարքերում մղած հարձակողական իր գործողություններով աչքի ընկավ հայկական 89-րդ դիվիզիան, որի հրամանատարն այդ օրերին զնգապետ Արաշես Վասիլյանն էր: Զորամասի սաղմոսիկներին մեռական գրոհի կոչ էին անում քաղաշ-խատողները, կոմունիստները: Հարձակման նախօրյակին քաղբաժ-նի աշխատողները մեկնել էին զորամասերը: Նրանք հարձակումից առաջ պարտիական ժողովներ էին անցկացրել, ուր կոմունիստների առջև խնդիր էր դրվել մարտում արիության և հերոսության ցուցա-բերել, բոլոր սաղմոսիկներին օրինակ ցույց տալ:

Հայկական այդ զորամասի անձնակազմի կեսից ավելին կազմը-ված էր կոմունիստներից ու կոմերիտականներից: Թերեքի շրջու-նում մղված կռիվների ժամանակ, նույնիսկ ամենաժանր իրավների օրերին, երբ ստորաբաժանումներին ծանր փորձություններ վիճակ-վեց, հարյուրավոր անպարտիական դիմվորներ մտնում էին պար-տիայի շարքերը, պատրաստվում որպես կոմունիստներ մասնակցե-լու հարձակողական կռիվներին:

Հունվարի 2-ին զորամասն անցավ հարձակման Մալգոբեկ քա-ղաքում ծվարած գերմանական օկուպանտների վրա: Հարձակման էին անցել նաև հարևան զորամասերը: Թշնամին խուճապի մեջ էր: Նենդ օկուպանտները բոլոր ճանապարհները պատել էին ականանե-րով և զանազան դարաններ էին սարքել, սակայն սովետական սակ-րավորները հայտնաբերում էին թշնամու դավերը և ճանապարհ հարթում գրոհողների համար:

Հունվարի 3-ին զորամասը ազատագրում է Մալգոբեկ քաղաքը և շարունակում առաջ շարժվել: Թշնամին հույս ուներ Թերեքի ափին կանգնեցնել սովետական զորքերի հարձակումը, բայց իզո՞ւր: Կով-կասի պաշտպանները հարձակվում էին՝ ուժեղ կրակ տեղադրվ թըշ-նամու գլխին: Նրանց կանգնեցնելն անհնարին էր: Ռազմաճակատի մյուս զորամասերի հետ կողք-կողքի հայկական այդ դիվիզիան Թերեքի ափերից անընդհատ հարձակողական մարտերով անցավ

մինչև 800 կիլոմետր մարտական ուղի, մասնակցելով տասնյակ շրջկենտրոնների և բնակավայրերի ազատագրմանը: Սակայն այդ հարձակողական մարտերի ուղին հեշտ ու հանդիստ անցած հաղթանակների ուղի չէր:

Զորամասերն առաջ էին շարժվում թշնամուն հետապնդելով և բնական բազմաթիվ արգելքներ հաղթահարելով: Հարձակողական մարտերում միավորման զորամասերը, առաջ ընթանալով, բավականաչափ հեռացել էին թիկունքային մասերից և կրում էին զգալի դժվարություններ մատակարարման հարցերում:

Կուբանում, Զբելովկա բնակավայրի շրջանում դիվիզիայի զրնդերից մեկը 1943 թվականի փետրվարի 10-ի դիշերը ենթարկվեց թշնամու դարանակալած տանկերի հանկարծակի դրոհին և ստիպված եղավ ծանր, անհավասար մարտ մղել թշնամու դեմ: Այդ մարտի ընթացքում հայկական զորամասի ստորաբաժանումների ուղանների և մարտիկների շարքերից զոհվեցին մի խումբ լավագույն ռազմիկներ: 1943 թվականի փետրվարի 10-ի դիշերը ֆաշիստական տանկերի դրոհի դեմ մղվող կատաղի մարտում զոհվեց նաև միավորման հրամանատար Արտաշես Վասիլյանը: Նրա դիակը փոխադրվում է Հայաստան և հողին է հանձնվում Լենինական քաղաքում: Մեկ ուրիշ մարտի ժամանակ զոհվեց կոմիսար Սուրեն Բաղդասարյանը, որը զորամասում հայտնի էր որպես լավագույն, խիզախ քաղաշխատող և նշանավոր սնայտեր: Նա ոչնչացրել էր մի քանի տասնյակ հիտլերական: Սուրեն Բաղդասարյանը հետմահու պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով, որը զորամասի ներկայացուցիչները նրանում հանձնեցին Բաղդասարյանի հարազատներին: Մարտում զոհվեցին նաև Քաղբաժնի պետի կոմերիտմիության դժով օգնական Ակոպովը, վաշտի հրամանատար Աթանեսյանը, հոկահետախուզության դժով աշխատող Ադարյանը և ուրիշներ:

Շուտով հայկական միավորումը նոր համալրում է ստանում, նրա հրամանատար է նշանակվում այն ժամանակ զնդապետ Նվեր Սաֆարյանը, որը մինչ այդ ծառայում էր ուրիշ զորամասում:

Այսպիսով, երբ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերն անցան հարձակման, նրանց կազմում գտնվող հայկական 89-րդ դիվիզիայի զորամասերը Թերեքի ուփերից հարձակման անցան և Կովկասի հերոսների հետ միասին մասնակցեցին Հյուսիսային Կովկասի օկուպացված շրջանների ազատագրմանը՝ վերմանական օկուպանտներից:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում Կովկասում, հարձակողական մարտեր մղող մյուս զորքերի կազմում, բացի հայկական զորամասերից, մասնակցում էին նաև բազմաթիվ հայ շարքայիններ, սերժանտներ և սպաներ: Դրանցից մեկը տանկիստ սպա Գեղամ Կարապետյանն էր, որը հանդիսանում էր տանկային վաշտի հրամանատար: Նրա տանկերը Նալչիկից հարավ-արևելք ելման դիրք էին զբաղել և երբ հասավ հարձակման օրը, տանկիստները գրոհով ճնդրեցին Նալչիկի մատուցներում թշնամու ստեղծած պաշտպանությունը: Մարտերին մասնակցողներից ավագ լեյտենանտ Կիրյուդինը հետևյալին է պատմում այդ մասին. «Սովետական տանկիստներն ուժեղ կրակ տեղալով թշնամու պաշտպանությունն առաջավոր եզրի վրա, առաջ էին շարժվում: Գերմանացիները, նկատելով տանկիստների ճնշումն իրենց աջ թևի վրա, տեղատարափ կրակ բացեցին: Կրակում էին հրանոթները, ականանետները, ավտոմատավորները: Սակայն լեյտենանտ Կարապետյանի տանկիստներին ոչինչ չէր կարող կանգնեցնել:—Միայն առաջ,—լսվում էր ռադիոյով լեյտենանտի ձայնը: Ամենից առաջ սլանում էր ինքը՝ Կարապետյանը...»¹:

Կարապետյանի տանկիստները մեկ օրվա ընթացքում ոչնչացրել են հակաուկորդի 8 տանկ, 2 հրանոթ և բնաջինջ արել մի քանի տասնյակ հիտլերականներ: Անձամբ Կարապետյանը խփել է թշնամու շրտ տանկ և 1 հրանոթ:

Սովետական զվարդիական զորքերը Հայրենական Մեծ պատերազմի ծնունդն են: Քիչ չէին հայ ռազմիկները, որոնք պատվավոր տեղ էին զբաղում զվարդիական զորամասերի շարքերում և բարձր պահում զվարդիականի կոչումը:

Գլխավորապես կապիտան Մկրտիչ Աղայանն աճել ու դաստիարակվել էր Կոմունիստական պարտիայի շարքերում: Կովկասում կալոդ պանծալի զվարդիականների ընտանիքում բույրն էլ մեծ հպարտություն մ ու պարծանքով էին խոսում Մկրտիչ Աղայանի մասին: Հրամանատարության կողմից շատ անգամ է նրան մարտական ամենապատասխանատու խնդիր հանձնարարվել: Իր ստորաբաժանման հետ միասին միշտ էլ նա պատվով է կատարել առաջադրանքները:

Հարձակողական մի մարտում Աղայանի ստորաբաժանումն առանց մեծ զոհեր տալու, գրավում է բարձունքը, որի վրա ընկած էին ֆաշիստների բազմաթիվ դիտկներ: Այդ մարտերում կարմիր-բանակային Նոյազարյանը սպանել է 26, Բեղլարյանը՝ 18, իսկ ինքը՝ Աղայանը 19 ֆաշիստ²:

¹ «Մարտիկ», 30 դեկտեմբերի, № 17, 1942:

² «Առաջ», հանուն Հայրենիքի», 21 մարտի, 1943:

Հյուսիսային Կովկասի բնակավայրերից մեկի մոտ հիտլերականները հարբած վիճակում ամբողջ հասակով կանգնած առաջ էին շարժվում Աղաջանի ստորաբաժանման դեմ, կոչելով՝ «գվարդիականներ, ճանապարհ տվեք»։ Աղաջանի գվարդիականները հիտլերականներին թողնում են մոտ, մինչև 20—25 մետր, նախապատրաստելով զենքերը։ Աղաջանի հրամանով ուղիղ նշանառությամբ գվարդիականները կրակ են բացում հիտլերականների վրա։ Առջևի շարքում հարձակվող հիտլերականները սպանվում էին, սակայն նրանցից հետո գրոհի էին բարձրանում ուրիշ ֆաշիստներ, որոնք նետվում էին Աղաջանի ստորաբաժանման դիրքերի կողմը։ Գվարդիականները նրանց դիմաժողովում էին սվիններով։ Սվինամարտի պահին առաջին մարտիկների հետ գրոհի էր գնում ստորաբաժանման հրամանատար Աղաջանը։ Մարտից հետո դաշտում թափթփված էին տասնյակ ֆաշիստ սողունների դիակներ։ Մարտը ցույց տվեց, որ Կովկասի գվարդիականների ուղղմական վարպետությունը և նրանց վճռականությունը յուրացրել են բոլոր ազգերի ռազմիկները, նրանց թվում և հայ ռազմիկները¹։

Հյուսիսային Կովկասում մղվող կռիվների մեկ ուրիշ հատվածում նշանավոր սխրագործություն կատարեց հրետանու զպա Մովսես Պապլիջանը։ Թշնամու տանկերի հակազդոհներին հասցրած կործանիչ հակահարվածներով Պապլիջանը մեծ օգնություն էր ցույց տալիս հարձակվող հետևակի ստորաբաժանմանը, հրետանավորների հետ միասին հերոսաբար հետ է մղել զերմանական տասնյակ տանկերի կատաղի զրոհները, անդրգվելի մնալով իր դիրքերում։ «Սովետական մարդը տանկից ուժեղ է», — ասում էին զորամասում Մովսես Պապլիջանի սխրագործությունների մասին պատմելիս²։

Մառաշուկյան մի այլ տեսակի մեջ առանձնապես աչքի ընկավ Արիստակես Թադեոսի Սահրադյանը։ Նա դեռևս պատերազմից առաջ ավարտել էր Ռազմա-տրանսպորտային ակադեմիան և ստացել դինվորական ինժեներ-մայորի կոչում։ Սահրադյանին վիճակվեց մասնակցել ծանր մարտերի Ռոստովի կայարանում, դեռևս 1941 թվականի աշնանը։ 1942 թվականին նա կատարում էր բարդ առաջադրանքներ Ղրիմի ճակատի, մասնավորապես Կերչի թերակղզում կովող զորքերի մատակարարման ղեկով։ Լինելով Կրասնոդարի երկաթուղային հանգույցի կոմանդանտը, Սահրադյանը հանդես էր բերում հմուտ կազմակերպչի ընդունակություններ. իսկ

¹ «Առաջ, հանուն Հայրենիքի», 21 մարտի, 1943։

² Նույն տեղում, 8 ապրիլի, 1943։

Կրասնոդարը թողնելուց հետո նա ավտոմատը ձեռքին, զինվորների հետ գնում էր մարտի Տուապսեի մատույցներում և կռիվներ, մեջ հանդես էր բերում արիության ու քաջության¹։

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերի մարտական ռեզերվների ուսուցումն ու դործող զորամասերի համալրումը կազմակերպելու դործում աչքի ընկավ գնդապետ Արտո Ղաղարյանը, նա Հայաստանի ընդհատակյա պարտիական աշխատողներից է, 1920 թվականի մայիսյան հերոսական մարտերի մասնակիցներից մեկը։ Այնուհետև միշտ ծառայելով բանակում, Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ գնդապետ Ղաղարյանը նշանակվեց ռազմաճակատի շտաբի խոշոր վարչություններից մեկի պետ։ Այդ պոստում աշխատելով, նա դործադրում էր իր մեծ փորձը և գիտելիքները, հմտորեն կատարելով մարտական ռեզերվների պատրաստման և դործող բանակի զորամասերի համալրման պատասխանատու առաջադրանքները։

Կանգ առնենք նաև մեկ ուրիշ ընդհանուր օրինակի վրա։

Սովետական Բանակի զինավոր քաղաքական վարչությունը 1943 թվականին հատուկ նամակ-թերթիկ է տպել և ուղարկել ռազմաճակատները, ինչպիսի նաև Հայաստան, Սովետական Միության Հերոս կոմունիստ Ղուկաս Մադոյանի մարտական սխրագործությունների մասին։ Այդ թերթիկի մեջ նշված է, որ «Մեր արևաշուշ Հայաստանը իր բազմաթիվ որդիներին ուղարկել է Հայրենական Մեծ պատերազմի ռազմադաշտը՝ ատելի թշնամու դեմ կռվելու համար»։ Դրանց մեջ առաջնակարգ և առաջատար տեղ էին բռնում կոմունիստները։ Քաղվարչության կազմած թերթիկը նվիրված է կոմունիստ Մադոյանի սխրագործությանը։ Նա բանակ էր կանչվել պատերազմի սկզբին։ Ստալինգրադի շրջանում մարտերում կռվել և դարձել էր ռազմական դործի վարպետ։ 1943 թվականի փետրվարին, Կովկասի նախադուր հանդիսացող Ռոստովի երկաթուղային կայարանում մղված առաջին մարտից հետո Մադոյանի ստորաբաժանումը տիրեց երկաթուղային կայարանին։ Թշնամին ձեռնարկում էր կատաղի դրոհներ կայարանը հու գրավելու համար, բայց կոմունիստ Մադոյանն իր զինվորների հետ միասին վեց օր անդրդվելի մնաց։ Լինում էին օրեր, հրե Մադոյանի ղեկավարությամբ ռազմիկները ետ էին մղում թշնամու 20 դրոհ։ Մի շաբաթ գրեթե շրջապատ-

¹ ԶՊԳ-ի արխիվ, զվարդիայի ինժեներ-գնդապետ Արխատակես Սահ-բադյանի գործը, էջ 5—11։

ված վիճակում կատաղի մարտեր մղելուց հետո, Մադոյանի ոտոքաբաժանմանն օգնության հասնող զորամասերը թափանցեցին Ռոսսուլի կայարանը¹։ Մադոյանը արդարացրեց կոմունիստի կոչումը։ Նշան հրամայված էր կյանքի գնով պահել կայարանը, ձախողել թշնամու դրոհները։ Եվ նա պատվով կատարեց այդ առաջադրանքը։

Բանակի քաղվարչությունը կոչ արեց ռազմաճակատում գտնվող մարտիկներին և թիկունքի աշխատողներին օրինակ վերցնել փառապանծ կոմունիստ հերոսներից, ամեն տեղ և ամենուրեք հարվածել թշնամիներին, պաշտպանել ժողովրդի և Հայրենիքի շահը։ Ռազմաճակատում կոմունիստ մարտիկների այդ սխրագործությունները հսկայական ոգևորություն էին առաջ բերում ռազմիկների մեջ։

Պետք է նկատի ունենալ, որ քաղմաթիվ հայ սպաներ, մարտիկներ և մասնագիտական զանազան ծառայությունների ռազմիկներ Կովկասի մատուցներում մղվող մարտերի սկզբից մինչև վերջը ակտիվ կերպով մասնակցում էին հարձակողական մարտերի զորքի բոլոր տեսակների մեջ, շարքային զինվորի, սերժանտի, սպայի, շտաբի հիմնարկների, սպասարկող աշխատանքների և այլ ծառայությունների մեջ։

Այսպիսով, հայկական ազգային զորային կազմավորումների և մյուս զորամասերի կազմում գործող հայ ռազմիկները եթե պաշտպանողական կռիվներում կայունությամբ պաշտպանում էին իրենց գիրքերը, փորձ կուտակում, սովորում, չափա հարձակողական մարտերում նրանք իրենց ցույց էին տալիս որպես լիովին կադրային, հմուտ ռազմիկներ, որոնք հարձակողական գործողությունները վարում էին ժամանակակից պատերազմի կանոնների համաձայն, հանդես էին բերում նախաձեռնություն, բարձր կազմակերպվածություն և ռազմական վարպետություն։

* * *

Պետք է ընդունել, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների միասնությունը, նրանց անձնվեր աշխատանքը թիկունքում, հայկական, վրացական և ադրբեջանական ազգային զորամասերի ակտիվ մասնակցությունը Կովկասում մղվող կռիվներին կարևոր նշանակություն ունեցան Կովկասի պաշտպանության գործում։

¹ Սովետական Միության Հերոս Առևան Մադոյան, Թերթիկ։

Անկախ խորապես սխալ կլինե՞ր պնդել, ինչպես այդ ստացվել է «Страницы боевой славы» գրքի հեղինակ ընկ. Մ. Դավիդաշվիլու մոտ, որ Կովկասի պաշտպանության համար կանգնել էին իբր թե դլսավորապես Անդրկովկասի ժողովուրդները, իսկ ուսանելը միայն նրանց «օգնության» եկան։ Նման հարցադրումը ճիշտ չէ ամենից առաջ այն պատճառով, որ չի կարելի Անդրկովկասի ժողովուրդներին պայքարը մեկուսացնել ամբողջ սովետական ժողովրդի պայքարից, որը մղվում էր ուս մեծ ժողովրդի ղեկավարությամբ։ Դա սխալ է նաև այն տեսակետից, որ հեղինակն անտեսել է պատմական հայտնի փաստերը։

Սովետական Բանակը փրկեց Կովկասի ժողովուրդներին օկուպացման և ճնշման սպառնալիքից։

Ռուս, ուկրաինացի, բելոռուս և մյուս ազգությունների զինվորները ոչ թե «եկել էին օգնության», այլ անձնավիրաբար մարտնչում էին Կովկասի նախալիզներում՝ փակելով դեպի Անդրկովկաս դերմանա-ֆաշիստական զավթիչների շարժման ճանապարհը։

Ոչ մի կասկած չէր կարող լինել, և այդ լավ էին դիտակցում Անդրկովկասի ժողովուրդները, որ ինչպես Հայրենական Մեծ պատերազմի լուր ռազմաճակատներում, այնպես էլ Անդրկովկասյան ռազմաճակատում ամենաառաջնակարգ դերը խաղացել է ուս մեծ ժողովուրդը։ Սիբիրյակների դիվիզիաները, Կուբանի և Դոնի գվարդիական հեծյալ կորպուսները, ուս և ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդների զավակ տանկիստները, հրետանավորները, օդաչուները, հետևակայինները, նրանց թվում նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների զավակները, Կովկասում մղված համառ մարտերում ջախջախեցին գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին և փրկեցին Անդրկովկասի ռեսպուբլիկանները, պաշտպանեցին նրանց անկախությունն ու ազատությունը։

Նվ վերջապես չպետք է անտեսել այն փաստը, որ նաև Կովկասում մղվող կռիվների վերջնական ելքը որոշվեց Ստալինգրադի ճակատամարտում։ Ստալինգրադում գերմանա-ֆաշիստական բանակների ջախջախումը շրջապատման վտանգի տակ դեռ Կովկասում գտնվող ֆաշիստական զորերին, նրանց շարքերում առաջ բերելով անկումային, խուճապային տրամադրություններ և նույնիսկ փախուստ։

Ստալինգրադի ճակատամարտը նշանավորեց բեկումը Հայրենական պատերազմի ընթացքի մեջ։ Ստալինգրադի մոտ մղված ճակատամարտը հաղթանակ բերեց նաև Կովկասյան ռազմաճակատին։

Այսպիսով, Ստալինգրադի ճակատամարտում և Կովկասի համար մղված պաշտպանողական մարտերում 1942 թվականի ամառվանից մինչև աշունը լիակատար ձախողման ենթարկվեցին գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների ծրագրերը և բոլոր հաշիվները՝ Մոսկվայի ճակատից Սովետական Բանակի դիմադրող ռեզերվները դեպի հարավ թեքելու, Մոսկվան արևելքից թեմանցելու և գրավելու մասին, ինչպես նաև ձախողվեցին հիտլերյան պլանները Վոլգայի ամրոց Ստալինգրադը և Կովկասի նավթային շրջանները գրավելու մասին:

Ստալինգրադի և Կովկասի պաշտպանները, կատարելով Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության մարտական անաջադանքները, պաշտպանեցին Ստալինգրադը և Կովկասը, տապալեցին գերմանա-ֆաշիստական հրամանատարության հարձակման ծրագիրը, անվերականգնելի կորուստներ հասցրին թշնամուն, ծանր պարտությունների մատնեցին նրան:

Ստալինգրադի շրջանում Սովետական Բանակի տված մեծագույն ճակատամարտը ջախջախեց հիտլերյան բանակի ողնաշարը: Այդ ճակատամարտը մտավ պատերազմների պատմության մեջ որպես իր նմանը չունեցող մի սխրագործություն, որը հնարավոր դարձավ Կոմունիստական պարտիայի իմաստուն քաղաքականության և հմուտ ղեկավարության շնորհիվ, Սովետական Բանակի Գերագույն հրամանատարության ճիշտ ստրատեգիայի շնորհիվ: Ստալինգրադյան ջարդից հետո գերմանա-ֆաշիստական բանակներն այլևս չկարողացան ուշքի գալ:

Այդ հաղթական ճակատամարտի հետևանքով նաև չարաչար ձախողման ենթարկվեց ֆաշիստական զավթիչների նենգ ծրագիրը Կովկասի ժողովուրդների և ուս ժողովրդի բարեկամությունը խախտելու մասին: Ստալինգրադի և Կովկասի համար մղված դաժան մարտերում ավելի կոփվեց և ամրացավ հայ, վրաց, ադրբեջանական ժողովուրդների բարեկամությունը ուս ժողովրդի և եղբայրական մյուս ժողովուրդների հետ: Անդրկովկասյան ժողովուրդների զավակները պաշտպանողական մարտերում ցույց տվեցին, որ նրանք մինչև վերջը հավատարիմ են Սովետական Հայրենիքին, ուս մեծ ժողովրդին, մեր երկրի ժողովուրդների բարեկամության սրբազան ուխտին:

Ստալինգրադի և Կովկասի համար մղված մարտերի ժամանակ հայ ռազմիկների գործողությունները ցույց տվեցին, որ Սովետա-

կան Բանակի շարքերում կոմունիզմի ուսմունքի ոգով դաստիարակված հայ ղինվորները հանուն Սովետական Հայրենիքի ազատութեան՝ պատրաստ են սովետական բոլոր ժողովուրդների վաճառների հետ միասին ամենաթանր մարտերում պաշտպան կանդնել սովետական հողին, մասնակցել ամենավճռական կռիւներին, թշնամու հետապնդմանը և ջախջախմանը:

Այնուհետև այդ մարտերը ցույց տվեցին, որ ինչպես Սովետական Բանակի մյուս ղինվորները, նաև հայ ռազմիկները նախորդ տարվանից շատ էին աճել իրենց ռազմա-քաղաքական կատարելագործման իմաստով, դարձել էին լիովին հասուն ռազմիկներ, իրենց գործի իսկական վարպետներ, որոնք ոչ մի մարտում հետ չէին մնում իրենց մարտական քարեկամներից ու քնկերներից և հաջողութեամբ կատարում էին հրամանատարութեան առաջադրանքները և հայ ժողովրդի նախազոր:

Ստալինգրադի և Կովկասի համար մղված մարտերի օրերին հայ ժողովրդի հերոսական աշխատանքը թիկունքում ցույց տվեց, որ ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորներն այդ ծանր օրերին միասնաբար ու միաձուլվ, Կոմունիստական պարտիայի իմաստուն դաշտավորներով սողորված՝ անում էին հնարավոր ամեն բան Ստալինգրադի և Կովկասի ճակատներում հաղթանակի համար, շնայելով իրենց ուժերը, միջոցները և զավակների կյանքը:

Սովետական Միութեան Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին ժամանակաշրջանի՝ ակտիվ պաշտպանողական մարտերի ժամանակաշրջանի (1941 թ. հունիս, 1942 թ. նոյեմբեր) իրադարձութիւնների հանրագումարներն ամփոփելով, պետք է ընդգծել հետևյալը.

1. Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին ժամանակաշրջանում Կարմիր Բանակը ստիպված եղավ մղել ակտիվ պաշտպանողական մարտեր նախահարձակ ֆաշիստական զավթիչների դեմ, միաժամանակ ձեռնարկելով հակադրոհներ և հակահարձակումներ: Կարմիր Բանակի մղած մարտերի փորձը ցույց տվեց, որ երբեք, ոչ մի պատերազմում, և մասնավորապես առաջադիմական սովետական սոցիալիստական հասարակարգի ու պետական կարգի դեմ հետադիմական, ռեակցիոն հասարակական ու պետական կարգի կողմից մղվող պատերազմում, հանկարծակիութեան մոմենտը չի

կարող նախահարձակ կողմի օգտին տեւական դարձնել սկզբից ստեղծված բարենպաստ պայմանները: Պատերազմի ընթացքը և վերջնական ելքը որոշում են այն պոտենցիալ հնարավորութիւնները և գործոնները, որոնք գոյութիւն ունեն և գործում են՝ երկրում իշխող հասարակական և պետական սիստեմը, թիկունքի ամրութիւնը, բանակի զորքերի քանակը և որակը, նրանց բարոյական ոգին, սպառազինութիւնը, հրամանատարական կազմի կազմակերպական ընդունակութիւնները:

Այդ տեսակետից քննարկելով Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին, ակտիւ պաշտպանողական ժամանակաշրջանի պատմութիւնը, պետք է ընդգծել, որ Սովետական պետութեան տնտեսական հիմքը՝ արտադրութեան միջոցների համարային սեփականութիւնը որպէս նյութական-տեխնիկական միջոցների արտադրութեան հիմնական եղանակ և նրա քաղաքական հիմքը՝ աշխատավորների դեպատեաների սովետները որպէս ժողովրդի կողմից երկրի կառավարման հիմնական ձևի, հնարավորութիւն տվեցին պարտիային և պետութեանը կայուն դիմադրութիւն կազմակերպել հանկարծակի հարձակվող ուժեղ թշնամուն, մոբիլիզացնել երկրի նյութական — մարդկային ռեզերվները և ոչ միայն վերացնել հակառակորդի մարդկային և տեխնիկական ուժերի քանակական գերակշռութիւնը, այլև շատ բանով գերազանցել նրանց:

Պատերազմի այդ շրջանում Սովետական Հայաստանի պատմութեան օրինակով մենք տեսանք, թե ինչպէս միայն տնտեսութեան սոցիալիստական սիստեմի շնորհիւ հնարավոր եղավ երկրի ամբողջ էկոնոմիկան վերակառուցել և ծառայեցնել Հայրենիքի պաշտպանութեան շահերին: Այնուհետև Հայաստանի օրինակի մեջ տեսանք, թե ինչպէս իշխանութեան գտնվելը իրենց՝ աշխատավորների ձեռքը, հնարավորութիւն տվեց մոբիլիզացնել երկրի նյութական և մարդկային ռեզերվները, ապահովել բանվոր դասակարգի ու գյուղացիութեան ամուր դաշինքը, նրանց քաղաքական-բարոյական միասնութիւնը ինչպէս թիկունքում, այնպէս էլ ռազմաճակատներում, Սովետական Բանակի շարքերում:

2. Սովետական Միութեան Հայրենական Մեծ պատերազմի բնույթը որոշվեց նրա նպատակներով, որոնք հանդում էին Սովետական սոցիալիստական երկրի պաշտպանութիւնը իմպերիալիստական զավթիչներից, ինչպէս նաև ֆաշիզմի լծի տակ ընկած ժողովուրդներին օգնութիւն ցույց տալը՝ նրանց ազատագրական պայքարում: Հայրենական Մեծ պատերազմի այդ վեհ նպատակները

ի մի էին համախմբում սովետական մարդկանց ուժերը, նրանց մեջ առաջ բերում մասսայական հերոսություն:

Պատերազմի ամենածանր փորձություններն մեջ, Մոսկվայի և Լենինգրադի պաշտպանության օրերին, Ստալինգրադի և Կովկասի վրա թշնամու հարձակման ժամանակ, հրե մահվան սպառնալիք էր կախվել մեր պետության վրա, սովետական երկրի բազմազգ ժողովուրդների համագործակցությունը հարստացավ նոր, մինչև այդ շտեմսված օրինակներով: Սովետական երկրի բոլոր ազգերի աշխատավորներին մեկ նպատակի էր միավորում՝ սովետական կենարար հայրենասիրությունը, որն արմատապես տարբերվում է նախացուցված սովետական շրջանում մեր ժողովուրդների մղած ազատագրական պատերազմներում հանդիս բերած հայրենասիրությունից: Սովետական հայրենասիրությունը խորթ են ազգային սահմանափակվածությունը, բացառիկությունը, ինչպես նաև կոսմոպոլիտիզմը: Սովետական հայրենասիրությունն իր մեջ արտահայտում է ամեն մի ժողովրդի ազգային տրագիգիաները և ՍՍՌՄ ընդհանուր կենսական շահերը: Հայ ռազմիկների, ինչպես և ՍՍՌՄ ամեն մի ժողովրդի զավակների սխրագործություններն իրենց ռեսպուբլիկաներից տեղիտորիայով շատ հեռու զոհվող վայրերում, նրանց հանդես բերած անձնագործությունն ու հերոսությունը սովետական հողի ամեն մի կտորի համար ՍՍՌՄ ընդհանուր շահերը խորապես դիտակցելու և նրանց համար մարտնչելու կենդանի օրինակներ են:

3. Պատերազմի առաջին շրջանում ՍՍՌՄ ժողովուրդների կյանքում դրսևորված կարևոր օրինաչափություններից մեկը սովետական մարդկանց ընդունակությունների բազմակողմանի զարգացումն էր: Հազարավոր մարդիկ սովորեցին նոր մասնագիտություններ, ծանոթացան նոր տեխնիկային, տիրապետեցին հասարակության համար անհրաժեշտ արտադրության նոյ տեսակների: Սովետական բազմաթիվ մարդիկ կատարեցին նոր հայտնագործություններ, հնարեցին նոր մեքենաներ, մոտոռեներ, զենքեր: Գիտական-տեխնիկական մտքի այդպիսի արագ առաջադիմությունը, նոր մասնագիտություններին այդպես արագ տիրապետելը և նոր գործի վարպետներ դառնալը հնարավոր դարձավ դեռևս պատերազմից առաջ մեր երկրում տեղի ունեցած կոլտնտրական ռեկուլցիայի, երիտասարդությանը կրթություն տալու և գիտության հիմունքներին ծանոթ լինելու շնորհիվ:

4. Պատերազմի պաշտպանողական ճակատամարտերի պատմությունը ցույց տվեց, որ Սովետական պետության արտաքին քա-

ղաքականությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ Կարմիր Բանակի հաղթանակի համար: Իմպերիալիստական պետությունները ձգտում էին մեկուսացնել սոցիալիզմի երկիրը, սակայն Սովետական կառավարության արտաքին քաղաքականությունը դեպքերի դարձացումը հասցրեց այնպիսի դրության, որ ԱՄՆ-ը և Անգլիան հարկադրված եղան միանալ հակաֆաշիստական կռաւիցիային, որը զլխավորում էր Սովետական Միությունը: Սովետական արտաքին քաղաքականությունը ձախողեց նաև Թյուրքիայի ու Ճապոնիայի ռեակցիոն կառավարությունների ծրագրերը 1942 թվականին ՍՍՌՄ վրա հարձակվելու, Կարմիր Բանակի դեմ Անդրկովկասում և Հեռավոր Արևելքում: Նոր ճակատներ բացելու մասին:

5. Պատերազմի պաշտպանողական ճակատամարտի ժամանակվա հանրագումարներից մեկն էլ այդ շրջանում գերմանաֆաշիստական բանակների ուժերի ջլատումը, թուլացումը և հյուծումն էր և ընդհակառակը՝ սովետական բանակների ուժերի աճումը, ամրապնդումը, հզորացումն էր: Գերմանաֆաշիստական բանակի թիկունքը ներքուստ քայքայվում էր՝ դասակարգային հակասություններից, աշխատավորների շահագործման կրկնապատկումից, կապիտալիստական մոնոպոլիաների կատաղի մրցավազքից առավելագույն շահույթի համար, գրավված երկրների ժողովուրդների ազգային ու սոցիալական ճնշումից: Այդ թիկունքը գերմանաֆաշիստական բանակին չէր կարող տեական ժամանակով ապահովել ռեզերվներով, այդ ռեզերվներն սպառվում էին: Գերմանաֆաշիստական բանակի կորուստներն անվերականգնելի էին, նրա զինվորների մեջ արդեն իշխում էր հուսահատությունը և ընկճվածությունը: Մինչդեռ Սովետական Միության Ձինված ուժերը դաժան մարտերի մեջ աճում էին, հզորանում: Պատերազմի սկզբում ձևավորված բազմաթիվ զորամասեր 1942 թ. նոյեմբերին արդեն կոմիվել, կադրային զորամասեր էին դարձել: Պաշտպանողական մարտերի փորձի հիման վրա կատարելագործվում էր Կարմիր Բանակի տեխնիկան, զենքը, նրա մարտիկների և հրամանատարների ռազմական արվեստը: Պաշտպանողական դաժան մարտերում Կարմիր Բանակի բարոյական ոգին ոչ միայն չթուլացավ, այլև ավելի ամրապնդվեց: Կարմիր Բանակի թիկունքը ռազմաճակատին տալով անհրաժեշտ մարդկային ռեզերվներ, զենք, զինամթերք, տեխնիկա, ապահովեց նրա ուժերի զգալի գերակշռությունը հակառակորդի ուժերի նկատմամբ, պայմաններ նախապատրաստեց պաշտպանությունից վճռական հակահարձակման անցնելու համար:

ՅՈՐԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԵԿԿԱՆ ՏԱՐՈՒՄ

1. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԵԿԿԱՆ ՏԱՐՈՒՆ

1942 թ. նոյեմբերի 19-ից Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության պլանով Սովետական Բանակի սկսած հարձակումը Ստալինգրադի շրջանում, իսկ այնուհետև նաև Կովկասում և այլ ճակատներում, Հայրենական Մեծ պատերազմի ընթացքի մեջ նշանավորեց նոր ժամանակաշրջան՝ արմատական ռեկման ժամանակաշրջանը։ Այդ ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 1942 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. վերջերը, որի ընթացքում Սովետական Բանակը հարձակման նախաձեռնությունը խլեց հակառակորդի ձեռքից, սկսեց սովետական հողի ազատագրումը ֆաշիստական զավթիչներին։

Ստալինգրադյան ճակատամարտը համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցավ։ Այդ ճակատամարտում սովետական զինված ուժերը պարտության մատնեցին ֆաշիստական բոլորի պետությունների բազմաքանակ ուժերին։

Ստալինգրադյան ճակատամարտը չարաչար տալալեց նաև ամերիկա-անգլիական ռեակցիոներների նենդ ծրագրերը, ցույց տվեց, որ Սովետական Բանակը կարող էր և միայն իր ուժերով ոչնչացրեց ֆաշիստական զավթիչների բանակները։ Տրումենի—Չերչիլի և Էդենհաուերի—Մոնկոթմերի խաղաթղթերը խառնվեցին, նրանց ճշույնները չարդարացան։

Ստալինգրադյան ճակատամարտը նշանավորեց արմատական

շրջադարձ Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի ընթացքի մեջ: «Այդ ճակատամարտը,— ասել է Մառ Յվե-դունը այն ժամանակ,— հանդիսացավ շրջադարձային մոմենտ ոչ միայն սովետա-գերմանական պատերազմի ընթացքի մեջ, և նույնիսկ ոչ միայն շրջադարձային կետ ֆաշիզմի դեմ մղվող համաշխարհային պատերազմի ընթացքի մեջ, այլև նա հանդիսանում է և շրջադարձային կետ ամբողջ մարդկության պատմության մեջ»¹:

Ստալինգրադի շրջանում թշնամու երկու բանակների 330 հազար զորքի շրջապատումն ու ոչնչացումը, Կովկասից օկուպանտների զվտոլին ջախջախումը, Լենինգրադի բլոկադայի ճեղքումը, Օրլոյի և Բելգորոդի շրջանում ֆաշիստական զորքերի հարձակման տապալումը, ձախսարկյա Ուկրաինայի և Բամանյան թերակղզու ազատագրումը Սովետական Բանակի այն նշանավոր ճակատամարտերն էին, որոնք արմատապես փոխեցին պատերազմի ընթացքը՝ հօգուտ Սովետական Միության և ֆաշիստական Գերմանիան կանգնեց ադետի առաջ:

1942 թվականի նոյեմբերից մինչև 1943 թ. նոյեմբերը, մինչև Հոկտեմբերյան ռեպուլցիայի 25-րդ տարեդարձն ընկած ժամանակամիջոցում մղված ճակատամարտերում Սովետական Բանակը ոչնչացրեց դերմանա-ֆաշիստական բանակի խոշոր ուժերը: Ֆաշիստական բանակն այդ տարում կորցրեց ավելի քան 4 միլիոն զինվոր ու սպա: Բացի այդ, դերմանացիները նույն տարում կորցրին ավելի քան 14 հազար ինքնաթիռ, 25 հազար հրանոթ:

Մինչդեռ Սովետական Բանակի զորամասերը հարձակողական մարտերում ավելի էին կոփվում, նրա մարտիկներն ու սպաները մեծ փորձ և հմտություն էին կուտակում, սովետական երկիրը բանակին անընդհատ մատակարարում էր նորագույն տեխնիկա, առաջնակարգ զենք և բոլոր տեսակի ռազմամթերքներ:

Ի. Վ. Ստալինը 1943 թ. փետրվարի 23-ի հրամանում, ամփոփելով Սովետական Բանակի նշանավոր հաղթանակների հանրագումարները, միաժամանակ հիշեցնում էր, որ սովետական հողի մի մասը դեռ օկուպանտների լծի տակ է, թշնամին պարտություն է կրել, բայց նա դեռ հաղթված և վերջնականապես ջախջախված չէ. «Գերմանական զավթիչները կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս, անցնում են հակազորոհների, փորձում են կանգ առնել պաշտո-

պանդակաւն բնագծերում և կարող են դիմել նոր ավանդուրաների»¹,

Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանը հիշեցնում է Վ. Ի. Լենինի պատգամները. «Առաջին գործն է՝ շտաբով հաղթանակով և շմեծամտանալ, երկրորդ գործն է՝ ամրացնել ձեռք բերված հաղթանակը, երրորդը՝ վերջնականապես ջախջախել հակառակորդին»²,

Այդ նշանաբանով էլ աշխատում ու պայքարում էին սովետական բոլոր ժողովուրդները թիկունքում և սովետական զինված ուժերը ռազմաճակատում:

2. ԿՈՒՐՍԿԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ

Գերմանական իմպերիալիստները, օգտվելով ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կողմից Արևմտյան Եվրոպայում երկրորդ ճակատ բացելու մասին իրենց պարտավորությունը չկատարելու հանդամանքից, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն, որ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի կառավարական ղեկավարները շրջանները ՍՍՌՄ-ից զաղտնի, նենգորեն բանակցություններ էին վարում հիտլերյան կլիկի հետ սեպարատ հաշտության մասին, դիմեցին «տոտալ մոբիլիզացիայի», հավաքեցին թիկունքում և Եվրոպայի օկուպացված երկրներում ունեցած իրենց գրեթե բոլոր ռեզերվները և դրանք նետեցին Օրյոլ-Բելգորոդ դժոճ՝ Կարմիր Բանակի դեմ նոր հարձակում ձեռնարկելու համար:

Թշնամին կուտակել էր մեծ թվով զորք, տանկերի և հրետանու խոշոր ուժեր: Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչները 1943 թ. հուլիսի 5-ին անցան հարձակման: Մարտերը կրում էին կատաղի բնույթ: Հակառակորդը նույն դիրքերի վրա, նույն օրը դրոհում էր 8—10 անգամ: Ամեն մի դրոհին մասնակցող տանկերի թիվը հասնում էր մինչև 250—300-ի, իսկ հաճախ նույնիսկ մինչև 400-ի³:

Քանի ֆաշիստները ավելի մոլեգնություն և զորություն էին գրոհում, այնքան սովետական զորամասերն ավելի ուժգին հակահարվածներով ոչնչացնում էին հակառակորդի տեխնիկան և կենդանի ուժը: Հարձակման առաջին օրը՝ 1943 թվականի հուլիսի 5-ին սովետական զորքերն այդ ճակատամարտում ոչնչացրին հակառակորդի 586

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, 1946, էջ 105

² Նույն տեղում:

³ Полковник Карпов, Орловская битва, Огиз, 1943, стр. 9.

տանկ և 204 ինքնաթիռ: Դա Կուրսկի ճակատամարտի առաջին օրն էր և դերմանա-ֆաշիստական բանակի սև օրերից մեկը:

Գերմանական զորքերի հարձակման երրորդ օրվա վերջում մարտերի արդյունքները ֆաշիստների համար ավելի ողբալի էին: Հուլիսի 5—7-ին Սովետական Բանակի ռազմիկները ոչնչացրին ֆաշիստական 30 հազար զինվոր ու սպա, խփեցին և ոչնչացրին 1539 տանկ և զցեցին 649 ինքնաթիռ: Օրյոլ—Կուրսկ—Բելգորոդի ուղղություններում սովետական զորքերի պաշտպանության առջև և՛ զոր ծածկված էր թշնամու զինվորների դիակներով և նրա տխմիր-կայի ջարդված, անձև մասսայով¹:

Հուլիսի 12-ից սովետական բանակները Կուրսկի շրջանից անցան հուժկու հարձակման դեպի Օրյոլի և Բելգորոդի ուղղությունները և շարունակվեց ֆաշիստական զավթիչների մասսայաբար դուրս վտարելը մեր երկրից, որն սկսվել էր դեռևս Ստալինգրադի մոտից և Կովկասի նախալեռներից:

Գեներալներ Սոկոլովսկու, Պոպովի, Ռակոսովսկու, Վատուտի-նի և Կոնեկի զորքերը, կատարելով Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի հրամանը, ջախջախեցին հակառակորդի դիմադրությունը: 1943 թ. օգոստոսի 5-ին սովետական զինվորները հաղթականորեն մտան Օրյոլ ու Բելգորոդ քաղաքները և ազատագրեցին դրանք: Նույն օրը Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի հրամանով մեր Հայրենիքի մայրաքաղաք Մոսկվան առաջին անգամ հրետանային սալյուտով ողջունեց Բելգորոդն ու Օրյոլն ազատագրող քաջարի զորքերին: Այդ օրվանից սալյուտը դարձավ արագիցիա, որով Մոսկվան ողջունում էր հաղթանակ առնող սովետական զորքերին:

Ի. Վ. Ստալինը, բնութագրելով Կուրսկի ճակատամարտի նշանակությունը, ասում է. «Եթե Ստալինգրադի մոտ մղված ճակատամարտը նախագուշակում էր դերմանա-ֆաշիստական բանակի մայրամուտը, ապա Կուրսկի մոտ մղված ճակատամարտը նրան կանգնեցրեց կատաստրոֆի առաջ»²:

Ինչպես Հայրենական պատերազմի մյուս ճակատներում, այն-պես էլ Կուրսկի շրջանում մղված մարտերում ռուս զինվորները հրաշքներ էին գործում և իրենց մեծագույն սխրագործություններով ողևորում Սովետական Բանակի մյուս բազմազգ ռազմիկներին:

¹ „Сводение Сов. Информбюро“, том 5, стр. 5—10.

² Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատե-րազմի մասին, Երևան, 1946, էջ 124:

Բերենք մի քանի օրինակներ.

1943 թ. հուլիսի սկզբներին Կուրսկի ուղղութիւն մի հատվածում լեյտենանտ Պ. Սամետովի վաշտը մասնակցում էր ուժեղացրած հետախուզական մարտին: Սամետովի մարտիկներն անակատելիորեն անցնելով ջրային րնադիծը, դրավում են հակառակ ափում գտնվող հակառակորդի մի կարևոր հենակետ, որը դարձավ փոքրիկ պլացդարմ՝ նոր ուժեր մոտեցնելու և հետագա գործողութիւններ ծավալելու համար:

Շուտով ֆաշիստներն անցան կատաղի հակադրոհների՝ հենակետը դրավելու և հետախուզիչների վաշտը ոչնչացնելու համար: Սամետովի վաշտին հրաման տրվեց ամրանալ դրաված դիրքերում և ոչ մի քայլ չնահանջել: Սամետովը կազմակերպեց դրաված դիրքերի պաշտպանութիւնը: Հետախուզիչների դասակներն ամրացրին իրենց դրաված խրամատները և զենքի տարրեր տեսակենքով դիմադրութիւն ցույց տվեցին թշնամուն: Ֆաշիստներն սկզբից դրոհի նետվեցին դինլորական փոքր խմբով: Առաջին դրոհը վերջացավ բոլոր հիտլերականների ոչնչացումով: Սամետովը հատուկ ուշադրութիւն էր դարձնում դիտմանը: Առաջին եզրում նա դրել էր դիտողներ, որոնք ժամանակին ահազանդում էին դրոհի եկող թշնամու ուժերի մասին: Դասակները հազեցված էին կրակային միջոցներով և դրանք օգտագործում էին հմտորեն:

Ֆաշիստների դրոհող նոր խումբ է երևում: Սամետովի հրամանով, ձախ կողմի դասակը հետ է քաշվում, որը թողնում է նահանջի տպավորութիւն: Հիտլերականներն, արբենալով անսպասելի հաջողութիւններից, սկսում են «հետապնդել» մեր մարտիկներին:

Երբ ֆաշիստները խորացել էին Սամետովի վաշտի պաշտպանութիւն մեջ, նրանց վրա բոլոր կողմերից կրակ են թափում քողարկված զնդացրողներ սերժանտներ Սեաստյանովն ու Կամբալինը և մարտիկներ Նովակը, Անուշկինը և Գալաուզինը: Ոչ մի գերմանացի չի կարողանում փախչել: Դիրքերի մոտ փնկել էին 50 հիտլերականի դիակներ: Քիչ հետո ֆաշիստները դրոհի են դիմում երկու տանկով: Ռուս զինվորները չէին շփոթվում: Երբ տանկերը մոտեցան, զրահադար Միխայլովը ուղիղ հարվածով հրկիզեց առաջին տանկը: Երկրորդ տանկը փախավ: Ֆաշիստները շփոթվեցին և անկանոն կերպով հետ դարձան, որոնց թիկունքին հասնում էին Սամետովի զնդացրողների կրակահերթերը:

Ֆաշիստները ձեռնարկեցին իններորդ դրոհը, որն ամենից կատաղին էր: Սամետովի դասակների դեմ թշնամին նետեց մի զու-

մարտակ հետևակ և ութ տանկ։ Այստեղ գործն արդեն ավելի քարդացավ և հետախույզների վաշտը մենակ իր ուժերով դժվարանում էր դիմադրել։ Սամետովը դիմեց զորամասի հրամանատարին և խնդրեց հրետանու օգնությունը։ Հրետանավորները օգնության հասան։ Ոչնչացվեց ֆաշիստական վեց տանկ։ Հետախույզները դրնդացրային և ավտոմատային կրակով հնձում էին տանկերից անջատված հիտլերականներին։

Այսպես, Սամետովի ռուս զինվորները, որոնք ուժեղացրած հետախուզական պարտականություն էին կատարում, հինգ օր շարունակ դիմադրում էին ֆաշիստական զորամասերի ստորաբաժանումների կատաղի գրոհներին։ Հինգ օրում սամետովականները հետ մղեցին թշնամու 45 գրոհ, ոչնչացրին մոտ 400 հիտլերական զինվոր ու սպա, դերի վերցրին 10 հիտլերական, գրավեցին մեծ թվով ռազմավար։

Սամետովականները, հնգօրյա դաժան մարտերի մեջ դիմանալով թշնամու 45 գրոհին, ցույց տվեցին, թե ինչպես պետք է դիմադրել և ջախջախել թշնամուն։ Դա միայն մի փոքրիկ դրվագ է Կուրսկի ուղղությամբ կռիվող ռուս զինվորների մղած հերոսամարտերից։ Նման օրինակներ կարելի է բերել բոլոր հատվածներից, բոլոր զորամասերից։ Կուրսկի աղեղը պաշտպանող սովետական զինվորներն անդրգվելի էին։

Կուրսկի հերոսական ճւ կատամարտի մասնակիցների մեջ իրենց պատվավոր տեղն ունեն հայ ժողովրդի զավակները։

Ինժեներ-մայոր Գրիշա Ալեքսանի Բաղրամյանը հանդիսանում էր գեներալ Ռոկոսսովսկուն ենթակա զորքերի մի միավորման զորամասերից մեկի հրամանատարը։ Գերմանա-ֆաշիստական զորքերի հարձակման հենց առաջին օրը Բաղրամյանի ստորաբաժանումն իր հարեանների հետ միասին, իրեն հատկացված հատվածում դիմադրում էր թշնամու տանկերի գրոհին։ Սակրավորները խնդր էին ստացել կազմակերպել հակատանկային ուժեղ դիմադրություն։ Բաղրամյանը տեղեղծեց արդելափական շարժական ջոկատներ, նշանակեց ղեկավարներ և այդ ջոկատներն արագորեն նետվում էին այն հատվածը, որտեղ երևում էին ֆաշիստական տանկերը և ինքնընթաց հրանոթները։ Հինգ օր Բաղրամյանը զիշեր ու ցերեկ սակրավորներին կազմակերպում և մարտի էր տանում, կատարելով միավորման

հրամանատարի առաջադրանքները՝ Սակրավորները ոչնչացրին մի քանի տասնյակ «ֆերդինանտ» և «տիգր»:

Հուլիսի 11-ին սակրավորներն առաջադրանք ստացան ականա-գերծել դաշտը և հարձակման գնացող սովետական մարտիկների առջև ճանապարհ բաց անել: Օպոստոսի սկզբներին Գրիշա Բաղ-րամյանը վիրավորվեց թշնամու ռումբի բեկորից: Նրան փոխա-դրեցին Կուրսկի հիվանդանոցը: Բուժվելուց հետո Գրիշան նորից ճակատ մեկնեց և մասնակցեց մարտերին¹:

Կուրսկի աղեղում մղվող կատաղի կռիվների օրերին բուժումից զորամաս վերադարձավ Անդրանիկ Մանուկյանը, ստալինգրադյան մարտերի ակտիվ մասնակիցներից մեկը: Կուրսկի շրջանում նորից միանալով իր ստորաբաժանման մարտական ընտանիքին, ստալին-գրադցի հերոսների հետ նա գնում է մարտերի: Գվարդիայի մայոր Ֆ. Գաբինը, նկարագրելով Կուրսկի աղեղի շրջանում տեղի ունեցած մարտերում Մանուկյանի կատարած գործերը, գրում է. «Այստեղ անվահեր Անդրանիկը ցուցաբերեց արիության ու հերոսության օրի-նակներ: Հրամանատարությունը նրան շնորհում է առաջին սպա-յական կոչումը: Մարտերում տանկային զորամասի ավտոմատա-վորների դասակի հրամանատար Մանուկյանը երրորդ անգամ վի-րավորվեց, բայց շուտով առողջացավ և շարունակեց մասնակցել սովետական զորամասերի հարձակողական մարտերին»²:

Կուրսկի ուղղության տափաստաններում ծավալված կռիվներին մասնակցող հեծելազորայինների շարքում աչքի ընկավ գվարդիա-կան Գուրգեն Արզումանյանը: Ստորաբաժանումն անցնելով ջրա-յին քնադիծը, գրոհ է գնում Կուլիկովկա դյուղի վրա: Հեծյալ լազ-միկ Արզումանյանն առաջինների հետ թափանցում է ֆաշիստների դիրքերը և թրատում երկու ֆաշիստական զինվորի: Հիտլերական-ները հեծելակների դեմ բերում են «տիգրեր» և «ֆերդինանտներ», անցնելով հակադրոհի: Մարտում հեծյալ էսկադրոնի հրամանա-տարն սպանվում է: Ստանձնելով էսկադրոնի ղեկավարությունը, Արզումանյանը հեծյալներին տանում է հակադրոհի: Միայն սեպ-տեմբերի 22-ին Արզումանյանի ղեկավարած էսկադրոնի մարտիկ-ները հետ են մղում հիտլերականների երեք հակադրոհ: Խնչպես նըշ-ված է Արզումանյանի մասին հրամանատարության կազմած բնու-թյանը, նա այդ մարտում վիրավորվում է, բայց չի հեռանում ստորաբաժանումից:

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 321, թ. 4:

² Նույն տեղում, ֆ. 118, դ. 1, թ. 1:

«Գլխարդիական լեյտենանտին վաչել շէ մարտի ժամանակ թողնել իր զորամասը», — ասել է Արզումանյանը: Վերադարձ լեյտենանտը, ոգևորվելով հարեան զորամասերի հարձակողական մեծ թափից և իրենց ցույց տրվող օգնությունից, հեծյալ էսկադրոնը դրոհի է տանում և թափանցում Կուլիկովկա գյուղը: Այդ բնակավայրում գտնվող հիտլերականները, թրատվելով հեծյալների հարվածներից, խուճապահար փախչում են: Կուլիկովկա գյուղը ազատագրելուց հետո լեյտենանտ Արզումանյանը վերադարձնում, հաղթահարելով ցավը, շարունակում է մասնակցել հարձակմանը, որի ժամանակ և հերոսի մահով զոհվում է: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահության Հրամանագրով գվադիայի լեյտենանտ Գուրգեն Արզումանյանին շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում¹:

Խարկովի ուղղությունում մղվող կռիվների ժամանակ գլխարդիայի ավագ Անդրանիկ Մելքոնյանը և Արամայիս Պողոսյանը հանդես էին բերում քաջության և ռազմական վարպետության լավագույն օրինակներ: Խարկովի ազատագրման ժամանակ բարձր գնահատվեցին Պողոսյանի համարձակ զործողությունները և հրամանատարությունը նրան պարգևատրեց Հայրենական պատերազմի Զորատիճառի շքանշանով: Անդրանիկ Մելքոնյանը Խարկովի ազատագրման ժամանակ ոչ մի քայլ հետ չմնաց իր զորամասի ամենատառաջավոր գինիորներից: Խարկովից հետո Մելքոնյանն ու Պողոսյանը շարունակեցին առաջ գնալ հարձակվող ընկերների հետ, նոր սխրագործություններով հարստացնելով իրենց մարտական կյանքը:

Նույն ժամանակ Օրջուլի շրջանում մղվող կռիվներին մասնակցողների մեջ աչքի ընկան մինչոր Վազգեն Մնացականյանը և ուրիշ շատ ռազմիկներ: Վազգենի մարտական գործերի մասին պատմում է մարտերին ակնառեստ գինվորական գրող Գ. Մանեիրովը: Զորամասի հարձակման նախօրյակին մարտիկներն ստանում են զանազան նվերներ, որոնք ուղարկվել էին Հայաստանից: Մի ծանրոցից դուրս է գալիս մետաքսե ասեղնադորձած ծխախոտի տոպրակ, վրան հատուկ մականգրությամբ: Հայաստանից Աշխեն անունով մի աղջիկ գրել է իր ջերմ ցանկությունը՝ շուապություն չ հաղթանակի առթիվ: «Իսկ իմ կարած տոպրակը, — գրել էր Աշխենը, — տվեք այն զինվորին, որի սրտում վախ չկա, որի հոգին կենսուրախ է և գերմանացիներին հարվածում է անողորմաբար»:

Զինվորները համակը և նվերը հանձնում են մինչոր Վազգեն

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 118, դ. 1, թ. 1:

Մնացականյանին: Հաջորդ օրն սկսվում է հարձակումը: Վաղգենը մյուս սակրավորների հետ միասին առաջ է սողում թշնամու դրած ահանները հայտնաբերելու և անվնաս դարձնելու համար:

Սերժանտ Վաղգեն Մնացականյանը լավ էր տիրապետում ականադերժման արվեստին: «Նա պատերազմի ժամանակ անվնաս դարձրեց 1100 ական: 1100 անգամ նա շոշափել է մահը, ուտել է նրա ոսկրոտ ձևերը և հաղթել...»¹:

Սակայն Վաղգեն Մնացականյանը ոչ միայն ահանները անվնաս դարձնելու վարպետ էր, այլև վարպետորեն ահանապատում էր դաշտը, երբ այդ անհրաժեշտ էր թշնամու դեմ դարան պատրաստելու: Նա 600 ական է գրել թշնամու շարժման ճանապարհին: Ուրեմն նրա ձեռքով 1700 ական է անցել: Եվ երբ նրան հարցրել են, թե՞ պատմեցե՞ր ամենագովար էպիդոդի մասին, սերժանտը համեստաբար պատասխանել է. «Ամենից գովարը պատմելն է...»²: Վաղգեն Մնացականյանը Օրյոլի մատուցներում հանգես բերած արիության համար պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով:

Բելգորոդ—Կուրսկի—Օրյոլ ուղղություններում, ինչպես պաշտպանողական, այնպես էլ հարձակողական մարտերում, հայ ռազմիկները կատարում էին նաև այնպիսի սխալագործություններ, որոնցով պարծենում էին նրանց բազմազգ մարտական ընկերները: Այդ մասին է վկայում Բրյանսկի ռազմաճակատի «На разгром врага» թերթը, որը մի համարի առաջին էջում, դիմելով դիմվորներին, աչքի ընկնող տառերով գրել է. «Մարտերում եղև համառ, ինչպես սերժանտ Մարտիրոսյանը»³, Հակատանկային հրացանի անձնակազմը սերժանտ Մարտիրոսյանի հրամանատարությամբ ընկնում է թըշնամու շրջապատման օղակը: «Ավելի լավ է մարտում մեռնել, քան դերի հանձնվել»,— որոշում է սերժանտը և իր որոշումը հայտնում ռազմիկներ Անդրեյչենկոյին, Կուրոսին և Բարուակինին: Ամբողջ անձնակազմը հաստատակամորեն ընդունեց այդ որոշումը: Նրանք մարտնչեցին հերոսաբար, մինչև վերջին շունչը:

Բելգորոդի ճակատամարտում աչքի ընկած քաջարի սպաններից է նաև Նավասարդ Հարությունյանը: Նա ծնվել և մեծացել էր Ղափանի շրջանի լեռնային Եիշկերտ գյուղում, դաստիարակվել Հայաստանի լեռնայան Կոմերիտմիության շարքերում: Պատերազմի առաջին օրը մեկնելով ռազմաճակատ, Նավասարդը կարճ ժամա-

¹ „Коммунист“, 22 августа, 1943.

² Там же.

³ „На разгром врага“, 1943, № 19.

նակամիջոցում տիրապետեց ռազմական արվեստին և դարձավ Պոլեմտական Բանակի հմուտ սպաներից մեկը: Մարտերի մեջ Հարությունյանը դրսևորում էր իր կազմակերպական ընդունակությունները և ջերմ հայրենասիրությունը: Բելգորոդի շրջանում մղվող կռիվների մեջ նա ղեկավարում էր մեխանիկացված մի զորամասի գործողությունները: Թշնամու կառավարչի գրոհների պահին նավասարդը կազմակերպում էր իր ենթակա զինվորներին և անընկճելի դիմադրություն ցույց տալիս հակառակորդին: Իսկ երբ սովետական զորքերն անցան հարձակման, նրա զորամասը գրոհեց թշնամու դիրքերի ուժեղ հանգույցի վրա: Կռիվները երբեմն կրում էին կատապիբոլայի և հասնում սովխամարտի: Այստեղ Հարությունյանի զորամասն ստանում է զվարդիական կոչում: Նավասարդ Հարությունյանն արժանանում է լենինի շքանշանի և ասպա Հայրենական պատերազմի շքանշանի:

Բելգորոդի շրջանում մղված մարտերից հետո, նա մասնակցում է Ուկրաինայի համար մղվող կռիվներին, կատարելով նոր սխարագործություններ: Մարտերից մեկում նավասարդ Հարությունյանը թշնամու ուժերից մահացու հարված ստացավ և զոհվեց:

Զորամասի քաղաքացի կողմից Ղափան ուղարկված նամակում նշված է, որ զվարդիայի փոխգնդապետ Հարությունյանը գնդի զինվորների սիրելի ղեկավարն էր, քաջարի հրամանատարը¹: «Ծանր է հիշել, որ զոհվել է նավասարդը, — գրել է գնդապետ Սոլովյովինը, — բայց մեծ վիշտը չի ընկճի նրա մարտիկներին: Մենք նրան կհիշենք ընդմիշտ և արիաբար կկրենք այդ ծանր կորուստը»²:

Այսպիսով, բազմաթիվ նոր սխարագործություններով սովետական ռազմիկները կատարեցին իրենց տրված առաջադրանքները Բելգորոդ—Կուրսկ—Օրյոլ ուղղություններում:

Այդ մարտերում հայ ժողովրդի զավակները մարտական նոր գործերով հարստացրին իրենց ռազմական սխարագործությունների տարեգիրքը:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶՍՎԱԿՆԵՐԸ ԹԱՄԱՆՅԱՆ ԹԵՐԱԿԱՂՋՈՒՄ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

1943 թվականի աշնանը սովետական բանակների հարձակողական կռիվների պատմության մեջ հատուկ տեղ է պատկանում

¹ Տե՛ս ՀԳՊԿ-ի արխիվ, Գվարդիայի փոխգնդապետ Նավասարդ Հարությունյանի գործը, էջ 1—10:

² Նույն տեղում:

Թամանյան թերակղզում ամրացված թշնամու խմբի ոչնչացման և թերակղզու ազատագրման համար մղված մարտերին:

1943 թ. հոկտեմբերի 9-ի հրամանում Ի. Վ. Ստալինը նշել է, որ Թամանում գերմանա-ֆաշիստական խմբավորման ջախջախումով վերջնականապես լիկվիդացվեց գերմանացիների օպերատիվ կարեւոր սլացդարմը Կուբանում, որը նրանց համար ապահովում էր Ղրիմի սաշտպանութունը և Կովկասի ուղղությամբ հարձակողական դործողությունների հնարավորությունը¹:

Թամանյան թերակղզում մղված մարտերը հաղթանակով ավարտեցին Կովկասի համար մղված ճակատամարտը:

Թամանյան թերակղզու և Կուբանի համար մղված մարտերում ռուս ժողովրդի զավակների հետ միասին ակտիվորեն մասնակցեցին Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի և եղբայրական մյուս ռեսպուբլիկաների զավակները: Կուբանի ազատագրման դործում Կարմիր Բանակի զորամասերը, նրանց թվում նաև ազգային ղոթամասերը, պատվով կատարեցին բարձր հրամանատարության կողմից իրենց տրված մարտական առաջադրանքները: Այդ մարտերում նոր ուժով գրսեւորվեց հայ, վրացի և ադրբեջանցի զինվորների փախազարժ սերն ու բարեկամությունը, նրանց եղբայրական համագործակցությունը ռուս և մյուս ժողովուրդների զավակների հետ:

Ինչպես եղբայրական մյուս ռեսպուբլիկաների, նաև Սովետական Հայաստանի զավակները Թամանյան թերակղզում մղված հարձակողական մարտերում բազմաթիվ հերոսական սխրագործություններ կատարեցին:

1943 թ. հոկտեմբերի 10-ին հայկական զորամասի հրամանատար Ն. Սաֆարյանը գրել է. «Մեր Սովետական Հայրենիք, մեր ժողովուրդ, քո զավակները շարատավորեցին ղինվորական պատիվը: Մեր ռուս, ուկրաինացի, ադրբեջանցի, վրացի և մյուս եղբայրների հետ միասին, մենք հաղթականորեն ավարտեցինք Կովկասի համար մղված ճակատամարտը...»²:

1943 թվականի սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում Թամանում մղված մարտերը հանդիսացան Կովկասյան ճակատամարտի ֆինալը: Այդ մարտերում զնդապետ Սաֆարյանի ղեկավարած հայկական զորամասերը մեծ փառք նվաճեցին:

Հեշտ կերպով փառք ձեռք չի բերվում: Դեռևս վաղ զարնանից, երբ զորամասերը հասան Ադովի ծովափը և սաշտպանություն բը-

¹ „Правда“, 10 հոկտեմբերի, 1943.

² „Боеи РККА“, 23 октябрия, 1943.

նեցին Նյսկ քաղաքի շրջանում, մինչև օգոստոսը զինվորներն ու սպաները համառորեն սովորում էին ռազմական արվեստը, հաշվի էին առնում Կուլկասի նախալեռներում մղված կռիվներում իրենց թևորոթյուններն ու սխալները, յուրացնում էին ռուսական զվարճիչական զորամասերի հարուստ փորձը:

Սալայական ամբողջ կոլեկտիվը տոգորված էր մի կամքով՝ յովորեցնել նոր համալրման մարտիկներին, նրանցից դաստիարակել հմուտ, արի զինվորներ: Պարտիական կազմակերպություններ էին ստեղծվել բոլոր վաշտերում: Այդ կազմակերպությունները թափանցում էին աֆեն մի դասակի և ջոկի գործունեության մեջ, քաղաքական աշխատանքի միջոցով դաստիարակում էին յուրաքանչյուր զինվորի: Ստալինգրադի և Կուրսկի հակառակմարտերում ու Կովկասում ամենաաջիքի ընկնող հերոսների փորձը տարածելով, նրանց օրինակով սպարտակազմակերպությունները դաստիարակում էին նոր համալրման մարտիկներին:

Օգոստոսի վերջերին հայկական զորամասերը հետևադի մյուս զորամասերի հետ լիովին պատրաստ էին նոր հարձակման համար: 1943 թ. օգոստոսի 26-ին զորամասերը առաջնակարգ ղեկներով զինված, Ստալինգրադից հեռացած կապարանից ուղևորվեցին դեպի Կրասնոդարի և Աբխազիայի կապարանների շրջանը: Այնուհետև երթով հայ ռազմիկներն անցան Կուբանի արգավանդ դաշտերով ու անտառային-լեռնային տեղանքով մինչև իրենց տրված բնագիծը՝ Նովոռոսիյսկից հյուսիս-արևելք գտնվող դիրքերը: Հայկական զորամասերից ոչ այնքան հեռու, թշնամու դեմ գրոհում էին ռուսական զվարդիական զորամասերը, վրացական զորամասերը և ադրբեջանցի ռազմաթիվ ռազմիկներ:

1943 թ. սեպտեմբերի 2-ին հայկական զորամասերն արդեն մարտեր էին մղում Նովոռոսիյսկից հյուսիս, 18 կիլոմետր հեռավորությամբ: Կռիվների մեջ աչքի ընկնող քաջագործություններ կատարեցին ռազմաթիվ շարքային մարտիկներ, սերժանտներ, սպաներ: Այդ մարտերի մասին զորամասի հրամանատարությունը կազմած նյութերը պատմում են բաղմաթիվ հետաքրքիր էպիզոդներ:

Հայկական զորամասերի ստորաբաժանումների առաջավոր դիրքերը հակառակորդից գտնվում էին 20-ից մինչև 100 մետր հեռավորության վրա: Մարտերի ընթացքում հայ ռազմիկներից շատերը ուղղակի գոտեմարտի էին բռնվում հակառակորդի հետ և հաղթում նրան: Այսպես, օրինակ, մի անգամ կոմերիտական Գուրգեն Պանիկյանի վրա հարձակվում են մի խումբ հիտլերականներ:

Քաջասիրտ կոմերիտականը, չկորցնելով իրեն, նռնակներով ոչնչացնում է երեք ֆաշիստ, մնացածները դիմում են փախուստի։ Դանիելյանը թշնամու կրակի աակ սառնասրտությամբ հավաքում և սպանված ֆաշիստների ավտոմատներն ու այլ զենքերը և վերադառնում իր գաստելը Գեներալ Սաֆարյանը մատնանշում է, որ բաշարի սերժանտ Դանիելյանը, երեք օր գլշեր-ցերեկ մնալով թշնամու խոր թիկունքում, անվնաս վերադարձել է իր մարտիկների հետ և փաշլուն կերպով կատարել հանձնարարված մարտական առաջադրանքը։

Հայկական հրետանային զորամասի մարտիկներն ու սպաները, հակատանկային հրետանավորներն իրենց շեշտակի կրակով ավերեցին, քար ու քանդ արին թշնամու բազմաթիվ բլինդաժներ, ԴՕՏ-եր, ԴՁՏ-եր, և ոչնչացրին հարյուրավոր հիալերակառններ։

Նովորոսիյսկի համար մղված մարտերում, հայ ռազմիկները, հակատի մյուս զորամասերի հետ, մասնակցեցին հակառակորդի պաշտպանական ուժեղ գծի ճեղքմանը։ «Դուգայա» և «Սախարնայա գոյովկա» քարձուռններում ֆաշիստներն ստեղծել էին պաշտպանական ուժեղ կետեր։ Հիտլերականները մեկ տարուց ավելի աշխատել էին և այդ հատվածում կառուցել ուժեղ պաշտպանական դժոժաշխանները հուշ ունենին այդ գծին օգտագործել, ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ սովետական զորքերին և իրենց ձեռքը պահել Ռամանյան պլացդարմը, դեպի Ղրիմ տանող ուղիները։ Հիտլերի անբարտալանացած զեներայներն իրենց կառուցած «կապույտ գիծը» անվանում էին «անխորտակելի»։

Ռամանյան լեռակղզում մղվող մարտերն աշխարհի ընթացք ստացան, որ հայկական զորամասերին խնդիր դրվեց ռազմաճակատի մյուս զորամասերի հետ միասին գրոհել հենց այդ գիծը։ Մարտերը կատաղի բնույթ էին կրում։ Թշնամին կաշվից դուրս էր գալիս իր դիրքերը պաշտպանելու համար։ Հայկական զորամասերի ստորաբաժանումները քայլ առ քայլ առաջ էին շարժվում և հրետանային ուժեղ կրակով ավերում թշնամու դիմադրության հենակետերը։ Հայ ռազմիկները դիմում են նարկիժականայա լեռնանցքը, որտեղից հիտլերականները նահանջում էին դեպի Նովորոսիյսկի։

Այնուհետև հարձակումը շարունակվում է դեպի Վերսինի Բականսկի շրջանային կենտրոնը։ Կուբանի ազատագրման համար մղված այդ մարտերում, ինչպես ռազմաճակատի բոլոր զորամասերը, այնպես էլ հայկական դիվիզիայի զինվորները կատարում էին մասսայական հերոսություններ։ Առանձնապես պետք է մատնա-

նշել կոմերիտական Հունան Ավետիսյանի անմահ սխրագործությունը, որով նա իր անունն անջնջելի տառերով դրեց հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Ավագ սերժանտ Հունան Ավետիսյանի սխրագործությունը մտել է սովետական զինված ուժերի հերոսների տարեգրքում: Դրա մասին է վկայում ՍՍՌՄ Զինված ուժերի մինիստրի հրամանը Սովետական Միության Հերոս ավագ սերժանտ Հ. Մ. Ավետիսյանին հրաձգային զինդի ցուցակում առհավետ գրանցելու մասին:

«1943 թվականի սեպտեմբերի 16-ին գերմանացիների պաշտպանության ճեղքման և Կրասնոդարի երկրամասի Վերխնի-Բականսկի ռայոնը գերմանական զավթիչներից ազատագրելու ժամանակ հրաձգային զինդի 4-րդ հրաձգային վաշտի դասակի հրամանատարի տեղակալ սերժանտ Հունան Ավետիսյանը Դուբայա լեռան գրոհի ժամանակ փառավորեց իրեն, ոչնչացնելով թշնամու կրակակետերը:

Հրաձգային դասակը, որի կազմումն էր գտնվում ավագ սերժանտ Հ. Մ. Ավետիսյանը, հարձակման մոմենտին ընկավ թշնամու ԴՉՕՏ-երի զնդացրային ուժեղ կրակի տակ: Դասակը գետնին սեղմվեց: Այդ ժամանակ ավագ սերժանտ Ավետիսյանը հասավ դեպի ԴՉՕՏ-երից մեկը և նռնակներ նետեց նրա վրա: Դասակը առաջ շարժվելով դեպի Ավետիսյանի գրաված դիրքերը, ստիպված էր կրկին երկրորդ ԴՉՕՏ-ի գնդացրային կրակի տակ դարձյալ սեղմվել գետնին: Ավագ սերժանտ Ավետիսյանը հրամայեց դասակին օդակել ԴՉՕՏ-ը, իսկ ինքը սողեսող մոտեցավ ամբրազուրին, որպեսզի նռնակներ նետի նրա վրա, բայց հենց ԴՉՕՏ-ի մոտ միրավորվեց: Արյունաքամ լինելով, նա հասավ մինչև ամբրազուրը և իր մարմնով ծածկեց այն: Գնդացրային կրակը դադարեց: Օգտվելով ավագ սերժանտ Ավետիսյանի հերոսական սխրագործությունից, դասակը կատարեց իր մարտական խնդիրը:

Ավագ սերժանտ Ավետիսյանը ղոհվեց հերոսի մահով:

ՍՍՌՄ Դերագույն Սովետի նախագահությունը 1944 թվականի մայիսի 16-ի Հրամանագրով ավագ սերժանտ Հ. Մ. Ավետիսյանին հետմահու շնորհեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում:

Նրա անվերապահ նվիրվածությունը Սոցիալիստական Հայրենիքին և անսահման հավատարմությունը երդմանը օրինակ պետք է ծառայեն Զինված ուժերի ամբողջ անձնակազմի համար:

Հրամայում եմ՝

Սովետական Միության Հերոս, ավագ սերժանտ Հունան Մա-

կիշի Ավետիսյանի անունը առհասարակ դրանցէլ Տ՝ հրաձգային գնդի 1-ին հրաձգային վաշտի ցուցակում:

Հրամանը կարդալ բոլոր վաշտերում, մարտկոցներում, էսկադրոններում:

**ՍՍՌՄ Զինված ուժերի մինիստր,
Սովետական Միության մարշալ՝ Վասիլևսկի»¹:**

Ավետիսյանի սխրագործության օրինակը նրա մարտական ընկերներին մղում էր զեպի նորանոր հերոսություններ: Հունան Ավետիսյանի սխրագործության լուրն արագորեն տարածվեց ռազմաճակատի զորամասերում, նրա համբավը հասավ Հայաստանի աշխատավորներին:

Հայկական զորամասերի ռազմիկները հպարտությամբ և պարծանքով էին արտասանում աչքի ընկած հերոսների անունները: Նրանք կատարում էին մասսայական հերոսություններ:

Մարտերին մասնակցող բազմաթիվ հայ ռազմիկներից մի քանիսի գործողությունները բնութագրված են դիվիզիայի հրամանատարության կազմած փաստաթղթում:

«Հետախուզության մասով պարզվելով թշնամու պաշտպանության սխառմը, ուժերի զստավորությունն ու կրակակետերը, վերախմբավորեցինք մեր զորամասերի ուժերը, հաջողությամբ սկսեցինք հարվածել թեից, նպատակ ունենալով դուրս գալ թշնամու թիկունքը, դրանով իսկ հարձակում կազմակերպել հակառակորդի պաշտպանության խորքը:

Նրկու լեռնաշղթայի վրայով մայրը Վաչագան Պողոսյանի գումարտակը շրջապատեց հակառակորդի պաշտպանության մի կարևոր հանգույց և մարտի բռնվեց հիտլերականների հետ: Համառ մարտերից հետո թշնամին մարտադաշտում թողեց 48 զինվորի ու սպայի դիակ: Կապիտան Գրիգոր խաչատուրովի գումարտակը նույն պահին գրավեց հակառակորդի պաշտպանության ամենակարևոր հանգույցը:

Մայրը Մամիկոն խաչանյանի զինվորները մեջտեղից ձեղբեցին ֆաշիստների պաշտպանության զիծը, որը հիտլերականները համարում էին անմատչելի և նրանց համար ստեղծվեց ծանր վիճակ: Գերմանացիները խուճապի մատնվեցին և դիմեցին փախուստի²:

¹ փաստաթուղթը բերվում է Ընկ. Ե. Ֆ. Խաչանյանի «Սովետական Միության Հերոս Հունան Ավետիսյան» գրքից, Երևան, 1950, էջ 96—97:

² ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 46, դ. 4:

1943 թ. սեպտեմբերի 19-ին Սովետական ինֆորմբյուրոն հաղորդեց, որ Կուրանում սովետական զորքերը գրավեցին «Վոլչի վոդոտա» լեռնանցքը և ավելի քան 20 բնակավայր, որոնց մեջ նաև Վերխնի Բականսկի շրջիկներն են։ Այդ շրջանային կենտրոնը դրավելով, սովետական զորամասերն ապագա զինվորական ավելի քան 5000 սովետական քաղաքացիներ, որոնց ֆաշիստական զավթիչները հավաքել և տանում էին դեպի Գերմանիա՝ տաժանակիր աշխատանքի ուղարկելու համար։ Հայկական զորամասերը ընկերաց սրբնության գործողություններով ձախուղեցին հակառակորդի այդ ծրագիրը։ Ազատագրված քաղաքացիները ուրախության արցունքով դիմավորեցին իրենց ազատարարներին։

Թաղմաճակատի հրամանատար բանակի գեներալ Պետրովը և ճակատի քաղվարչությունը մշտական օգնություն էին ցույց տալիս հայկական զորամասերին։ Վերխնի Բականսկի վրա գործելու նախօրյակին նրանք այցելում են հայկական զորամասերը և հարձակվելու համար ռազմիկների առաջ խնդիր դնում։ Ստորաբաժանումները գործով գրավում են նատուխանակայա խողոր բնակավայրը։ Մարտերի ընթացքում բանակի գեներալ Պետրովը հայկական դիվիզիայի քաղաքային պետին և հրամանատարի տեղակալին գրել է.

«Բնիկը Հակոբյան. գնահատելով վերջին մարտում զորամասի կատարած մարտական դրական աշխատանքը, խնդրում եմ այժմ իսկ սկսել արհուլյուն և խիզախություն ցուցաբերած արժանավորներին ընտրել կառավարական պարգևատրման համար։ Այդ տվյալները 2—3 օրվա ընթացքում անձամբ ներկայացնել ինձ»¹։

Զորամասի հրամանատարները, քաղաքատոհմերը և բոլոր ռազմիկները, ոգևորված ձեռք բերած հաջողություններով, բարձր գիտակցականությամբ ձգտում էին դեպի նոր մարտեր։

Սկսվեցին Թաման քաղաքի համար մղվող մարտերը, որոնց մասնակցում էին նաև հայկական զորամասերը։ Թաման քաղաքը գրավելիս հայ ռազմիկներն, իրենց եղբայրների հետ համագործակցելով, կատարեցին բազմաթիվ նոր սխրագործություններ։

Թաղմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Պետրովը Թամանի համար մղած մարտերի առթիվ հետևյալ հեռագիրն է ուղարկել.

«Գնդապետ Սաֆարյանին. քաղցածով տեղակալ Հակոբյանին. հեռագրիտակով ուղադիր հետևում եմ ձեզ հանձնված գործերի դո-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, դ. 1, թ. 3—4:

ծողություններին: Լիտվին դոճ եմ շարքային մարտիկների և սպաների արիությամբ և քաջությամբ: Գերազանց և խիզախ գործողությունների համար անձնակազմին հաղորդեցեք ռազմաճակատի Ռազմական խորհրդի շնորհակալությունը: Պարգևատրման իրավունքը ձեր զորքերն արդարացրին: Ռազմական խորհուրդը կոչ է անում ձեզ՝ է՛լ ավելի լարել ձեր ջանքերը և թշնամին ծովը կլթափվի»¹:

Կատարելով հրամանատարության առաջադրանքը, ճակատի բոլոր զորամասերը լարեցին իրենց ուժերը Ռամանն ազատագրելու և թշնամուն ծովը թափելու համար: Հայկական զորամասերը վճռական դրոհով մտան Թաման և մասնակցեցին նրա ազատագրմանը: Թամանյան թերակղզում զորամասերը, 130 կիլոմետր մարտական ուղի կտրելով, անցան մինչև Թաման քաղաքը:

1943 թ. հոկտեմբերի 9-ին Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար, Սովետական Միության մարշալ Ի. Վ. Ստալինի հրամանով ճակատի զորամասերի թվում նաև 89-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան կոչվեց «Թամանյան»: Դիվիզիայի մոտ 2000 ղեկավորներ և սպաներ պարգևատրվեցին ջբանջաններով և մեդալներով:

Նույն օրը Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի հրամանատարությունը ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմին ուղարկած հեռագրով շնորհավորել է ռեսպուբլիկայի բոլոր աշխատավորներին՝ հայկական դիվիզիային մեծ փառքի արժանացնելու առթիվ²:

Այդ հեռագրում ասված է.

«Թամանը վերմանական ադախությունից մաքրելու համար մղված մարտերում առանձնապես աչքի ընկավ հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիան, որին Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար, Սովետական Միության մարշալ ընկեր Ստալինի հրամանով շնորհված է Քամանյան անունը: Սովետական Միության ժողովուրդների հզորության բարեկամության անխորտակելիության և հզորության այդ նոր ապացույցը հայրենության օրինական զգացմունք է առաջ բերում և մեր երկրի հայրենասերներին մղում է նորանոր հերոսական գործերի՝ ի փառս Սովետական Հայրենիքի: Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի Ռազմական խորհուրդը շնորհավորում է Հայաստանի աշխատավորներին հրաձգային դիվիզիային Քամանյան պատմական անունը շնորհելու բարձր պատվի առթիվ»:

¹ ՀՊԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, դ. 1, թ. 3—4:

² «Սովետական Հայաստան», 12 հոկտեմբերի, 1943:

«Թամանցիներ» անունը հսկարտությամբ սկսեցին կրել հայկական դիվիզիայի մարտիկները։ Այդ օրերին դիվիզիայի անձնակազմը նամակ-ռապորտ ուղարկեց Սովետական Հայաստանի աշխատավորներին։ Նամակ-ռապորտի մեջ հայ զինվորներն օրինական հսկարտությամբ, վեհ զգացմունքներով պատմել են Թերեքից մինչև Թաման անցած իրենց մարտական ուղու մասին, հիշատակել ննամենից ավելի աչքի ընկած հերոսների անունները¹։ «Թամանցիներ» գրել են, թե նրանք չեն հանգստանա ձեռք բերած հաջողություններով և խոստացել են հետագա մարտերում կատարել նորանոր սխրագործություններ։ Թամանյան դիվիզիայի մարտիկների ու սպաների հանձնարարությամբ նամակ-ռապորտի տակ դրված է 167 մարդու ստորագրություն։

Թամանյան թերակղզու ազատագրման համար մղվող կռիվներում սլարտիական կազմակերպությունները կազմակերպական-քաղաքական մեծ աշխատանք ծավալեցին զորքերի մեջ։ Հայկական զորամասերի քաղաքական աշխատողները և բոլոր կոմունիստները լսվ էին զիտակցում իրենց մեծ պարտականությունները։ Նրանք աշխատում էին դիշեր ու ցերեկ։ Նրանք անողոր կերպով քննադատում էին իրենց աշխատանքի մեջ եղած թերությունները։ Ինչպես գրում է քաղաքական պետը, «ամեն բան զործի դրվեց զորամասերում հաստատուն կարգապահությունը և կարգ ու կանոնը ամրապնդելու, ամբողջ անձնակազմի զգաստությունը բարձրացնելու գործին... զորամասի բոլորները պատվով կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրը...»²։

Կոմունիստներն իրենց արիությամբ և հերոսությամբ հիացմունք էին առաջ բերում բոլոր ռազմիկների մեջ։ Կարելի է հիշել հարյուրավոր կամունիստների, որոնք Թամանյան դիվիզիայի զորամասերում կատարած քաջագործություններով բոլորին ցույց են տալիս, թե ինչպես էին նրանք նետվում կրակի գիծը, իրենց կյանքի գնով ապահովում մարտական խնդիրների կատարումը։

Ցուրաքանչյուր մարտից հետո զոհված ամեն մի կոմունիստի փոխարեն սլարտիայի շարքերն էին մտնում մի քանի անսլարտիական հայրենասեր ռազմիկներ։ 1943 թվականի ամառվանից մինչև հոկտեմբերի սկզբները, չորս ամսում, միայն հայկական այդ դիվիզիայի զորամասերում սլարտիայի շարքերն ընդունվեցին ավելի քան 1000 զինվոր ու սպա։

¹ «Առաջ, հանուն հայրենիքի», 24 հոկտեմբերի, 1943։

² ՀԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, գ. 1, թ. 3—4։

Թամանյան դիվիզիան Հայրենական պատերազմի հետագա մարտերում կատարեց նոր, ավելի մեծ սխարագործություններ:

Սակայն հայ ռազմիկները Թամանյան թերակղզում մղված մարտերի ընթացքում աչքի ընկան ոչ միայն այդ դիվիզիայի կազմում: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի շարքերում աճած բազմաթիվ կոմունիստներ, ինչպես նաև անպարտիական մարտիկներից շատերը Հայրենիքի սաշտապանությանը մասնակցում էին ճակատի մյուս զորամասերի կազմում, իրենց բազմազգ ընկերներին հետ միասին: Նրանք մասնակցեցին Նովոռոսիյսկի շրջանում գետանտով գրավված «Մալայա Զեմլյա»-ում մղված մարտերին, դնդապետ Կուզնեցովի հրամանատարության ներքո գործող 61-րդ դիվիզիայի ստորաբաժանումներում, կովկասյան ծովափում գործող ծովային հետևակի կազմում:

Նշենք Կուզնեցովի միավորման բազմաթիվ կոմունիստ սպաներից մեկի՝ Լևոն Դեմոսի Ակոպովի օրինակը: Նա աչքի ընկավ ղեկս կերչում, Կուբանում: Փոխգնդապետ Ակոպովը մարտական երկար ուղի էր անցել: Մեկ անգամ, երբ զորամասի ստորաբաժանումները դրոհում են ընդամուս գիրքերի վրա, դարանակալված նոր կրակակետեր են հայտնվում, սրտեղից հակառակորդը կրակում էր մեր զինվորների վրա: Ստեղծվում է ծանր վիճակ: Մարտիկներն իսկույն մեխվում են գետնին: Գրոհը դադարեցվում է: Ակոպովը կրակների միջով նետվում է դրոհողների մոտ, անձնական անվախության օրինակով զինվորներին տանում է մարտի: «Այս մարդու հետ չես կորչի, — առում էին մարտիկները և բարձրանում գետնից, շարունակելով գրոհը: Բարձունքը գրավվում է»¹:

Կուբանի համար մղված մարտերում, այդ դիվիզիայի զորամասերում կատարած քաջագործություններով, աչքի են ընկել Մանուկ Մանուկյանը, Տիգրան Նալբանդյանը, Գերասիմ Դրիգորյանը, Հայկ Վարդանյանը, Աբրահամ Վարդանյանը, Ալեքսանդր Դանիելյանը և շատ ուրիշներ²:

Դիվիզիայի կոմունիստներն, ամենադժվարին իրադրությունների մեջ արճամարհելով մահը, հասնում էին մինչև ինքնամոռացության, երբ հարկավոր էր լինում նրանք գնում էին դրոհի, սվինամարտի, Թամանից դուրս էին քշում հիտլերյան զավթիչներին, ոչնչացնում նրանց կամ թափում ծովը: Կոմունիստների այդ հերոսա-

¹ «Մարտիկ», 20 նոյեմբերի, 1943:

² «Առաջ, հանուն Հայրենիքի», 29 օգոստոսի, 1943:

կան դործերը ռազմիկներին նոր ուժ էին տալիս և մղում գեղի և տաղա մարտերը:

Այսպիսով, Թաւանյան թերակղզու ազատագրումով ավարտվեց Կովկասի համար մղված ճակատամարտը: Ստալինգրադի և Կովկասի համար միաժամանակ մղված և հաղթանակով ավարտված ճակատամարտերը պահպանեցին Մոսկվան¹:

Կովկասում մղված ճակատամարտը փառաբանվեց «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալի սահմանումով, որով պարգևատրվեցին այդ ճակատամարտին մասնակցող հարյուր հազարավոր զինվորներ, ինչպես նաև թիկունքի աշխատավորներ:

Կովկասյան ռազմաճակատում հայ ժողովրդի զավակների կատարած մարտական սխրագործությունները բարձր գնահատելով, Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի Ռազմական խորհուրդը ընդարձակ նամակ ուղարկեց Հայաստանի աշխատավորներին: Նամակի մեջ նշված էր հայկական զինվորիկների կատարած փայլուն գործերը: Ճակատի հրամանատարությունը հաստատում է, որ Բուլկական զորամասեր լիովին կատարել են իրենց տրված առաջադրանքները և պատվով արդարացրել իրենց կոչումը: Նամակում բերված են հայ ռազմիկների անձնվիրություն: և հերոսության բազմաթիվ փաստեր նաև հայկական ազդային զորամասերից դուրս, ճակատի մյուս զորքերի կազմում, որտեղ ծառայում էին հայ ռազմիկների մեծ մասը:

Ռազմական խորհուրդը նկարագրելով աչքի ընկած հերոսների մարտական գործերը, նշում է՝ այդպես մարտնչում են հարյուրավոր և հարավավոր հայ մարտիկներ: Կուբանում տեղի ունեցած վերջին մարտերի ժամանակ աչքի ընկած ավելի քան 1.200 հայ մարտիկներ և սպաներ պարգևատրված են Սովետական Միության շքանշաններով²:

Կովկասյան ճակատամարտերում հայ ռազմիկները, ինչպես նաև Կովկասի մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները չէին խնայում իրենց արյունը և կյանքը՝ պաշտպանելու մեր Սոցիալիստական Հայրենիքը:

4. ՉԱՆՈՒՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌԻԿՐԱԽԱՅԻ, ՀԱՆՈՒՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ

Այն ժամանակ, երբ Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի զորքերը ջախջախում էին Թաւանյան թերակղզում ամրացած ֆա-

¹ „Правда“, 3 мая, 1944.

² «Առաջ, հանուն Հայրենիքի», 30 սեպտեմբերի, 1943:

շխտական զավթիչներին, Սովետական Բանակի զորամասերը Կուրսկից հետապնդելով զավթիչներին, նրանց սեղմել էին Դնեպրի ափին և ջախջախում էին դեռի ամբողջ երկարությամբ՝ ժլոբինից մինչև Խերսոն ձգվող ճակատում:

Ֆաշիստական հրամանատարությունը հույս ուներ Դնեպրի բնապծում կանգնեցնել սովետական զորքերի հարձակումը և ամրա-նալ աջափնյա Ուկրաինայում: Այդ նպատակով թշնամին կառուցել էր դիմապրելիան հենակետեր, դրանք ամրացրել էր զենքի բոլոր տեսակներով և կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս:

Սովետական զորքերը վճռական հարձակումով խորտակում էին թշնամու պաշտպանության բոլոր հենակետերը, պնտմ գետի Ուկրաինա: Խնչպես Սովետական Միության եղբայրական բոլոր ժողովուրդները, նրանց շարքերում նաև հայ ժողովուրդը համակված էր աներեր վճռականությամբ՝ ակտիվորեն մասնակցել Դնեպրի և աջափնյա Ուկրաինայի ազատագրման համար ծավալվող կռիվներին: Այդ հավատարմության և նվիրվածության մեջ նոր ուժով զրոհորվում էր սոցիալիստական ազգերի եղբայրական բարեկամությունը: Ուկրաինական յուրաքանչյուր գյուղն ու բաղաքը, Դնեպրի ափերը թանկ էին սովետական ամեն մի ռազմիկի համար՝ որպես հարազատ Հայրենիքի անբաժան մասեր:

Ուկրաինայի ազատագրման համար ծավալված կռիվներում ուս ժողովուրդի, Ուկրաինայի բաղմահազար զավակներ կատարեցին հերոսական անօրինակ սխրագործություններ: Այդ հերոսների օրինակով մարտերին մասնակցում էին հայ, վրացի, ադրբեջանցի և մյուս ժողովուրդների զավակները:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները հանձնարարել էին իրենց ռազմիկ-զավակներին ուկրաինական հողի համար պայքարել աչնպես, ինչպես Ուկրաինայի զավակները կռվում էին Կովկասի պաշտպանության համար: Նրբ սովետական բանակները մոտենում էին Սովետական Ուկրաինայի սահմաններին, հայ ժողովուրդը նորից նամակով դիմեց ուկրաինական ժողովուրդին: Այդ նամակում ասված է.

«...Ուկրաինացի եղբայրներ և բույրեր, թշնամու գեմ մղվող մահացու կռվի այս օրերին հայ ժողովուրդն ամբողջապես Ձեղ հետ է: Հայ ժողովուրդը միշտ բարեկամության ամուր կապերով կապված է եղել ուկրաինական ժողովուրդի հետ: Մենք հիշում ենք Ուկրաինայի և Հայաստանի աշխատավորության ներկայացուցիչների եղբայրական հանդիպումը Տարաս Շեմչենկոյի հիշատակը

մեծարելու օրերին, հայ ժողովրդական էպոս «Սասունցի Դավթի» հազարամյակը տոնելու օրերին: Այդ անմոռանալի օրերին, հիասքանչ Դնեպրի և լուսաշող Սևմանի ափերին, մենք երգվեցինք պահպանել և է՛լ ավելի ամրապնդել ուկրաինական և հայ ժողովուրդների բարեկամությունը:

Այդ բարեկամությունն այժմ ամրապնդվեց Ուկրաինայի և Հայաստանի լավագույն ղալակների արջունով, որը թափվեց բնդհանուր թշնամու՝ գերմանական բարբարոսների դեմ ուսումնադաշտերում մղվող մահու և կենաց պայքարում: Այսօր մենք երգվում ենք մարտում թափված այդ արյամբ, որ հայ ժողովուրդը ցած չի դնի իր մարտական ղենքը, մինչև չազատագրվի Ուկրաինայի սրբազան հողը, մինչև լիովին չմաքրվի մեր Սովետական Հայրենիքի հողը՝ հիտլերյան արջունաբբուններից:

Հայ ժողովրդի հազարավոր ղալակներ մարտնչում են Հայրենական պատերազմի ճակատներում, մարտնչում են Սովետական Հայրենիքի անխղել մասը կազմող եղբայրական Ուկրաինայի համար: Ամբողջ հայ ժողովուրդը թիկունքում խստագույն վճռականությամբ աշխատում է հաղթանակի համար, ռազմաճակատ է ուղարկում նոր ռեզերվներ, ռազմամթերք և սպառաղինություն... Բոցավառ ողջույն ձեզ՝ ուկրաինական ժողովրդի մարտիկներ, պարտիզաններ, պարտիզանուհիներ և Ուկրաինայի բոլոր աշխատավորներ...»¹

Հայ ժողովրդի նամակը լայն արձագանք ստաց բերեց ուկրաինական ռեսպուբլիկայի աշխատավորների մեջ: Հայ ժողովրդին ուղարկված պատասխան-նամակում ուկրաինացի եղբայրները հիացմունքով են պատմում հայ ռազմիկների սխրագործությունների մասին և խորին շնորհակալություն հայտնում Հայաստանի աշխատավորներին, որոնք իրենց ղալակներին պատվիրել են անձնագոհ կերպով պայքարել Ուկրաինայի ազատագրման համար: Այդ նամակում ասված է.

«Ուկրաինայի ազատագրման համար ուսուսի տված Սովետական Բանակի շարքերում ռուսական, ուկրաինական, բելոռուսական, ադրբեյջանական, վրացական և մեր երկրի այլ ժողովուրդների ղալակների հետ, արիաբար մարտնչում էին նաև հայ ժողովրդի պանծալի ղալակները: Ուկրաինական ժողովուրդը երբեք չի մոռանա եղբայրական այն օգնությունը, որը ցույց են տալիս նրան այս օրե-

¹ «Սովետական Հայաստան», № 3, 1943:

րին սովետական բազմազգ ընտանիքի հերոս զավակները: Ձեզանից ստացված ուղջույնը ուկրաինական ու հայ ժողովուրդների անխախտ կապի և Սովետական Միության ժողովուրդների ստալինյան բարեկամության մի փայլուն վկայություն է, մի նոր ապացույց այն բանի, որ Ուկրաինայի ազատագրության համար մղվող պայքարը մեր մեծ Հայրենիքի բոլոր քանվորների, գյուղացիների և խնամիկ-դեռյալի մերձավոր ու հարազատ դորձն է»¹:

Նամակի տակ ստորագրված է. Ն. Խրուշչև, Մ. Գրեչուխա, Լ. Կորնիկց:

Ուկրաինայի ազատագրումը ծավալվում էր: Սովետական ռա-նակները մեր Հայրենիքին էին վերադարձրել Գոնրուսի ամսալսն տվադանը: Սովետական զբոշը վեհորեն ծածանվում էր Ուկրաինայի խոշոր արդշունաբերական կենտրոն Խարկով քաղաքի վրա:

Դնեպրի համար մղված մարտերը հանդիսանում են եղբայրա-կան Սովետական Ուկրաինայի ազատագրման համար մղված հե-րոսամարտերի նոր, փառավոր էջերը: Այդ մարտերում սովետական բազմազգ բոլոր ժողովուրդների զավակները անհախընթաց հերո-սական սխրագործություններ կատարեցին: Ռուս զինվորները և Ուկրաինայի զավակները նեւովում էին Դնեպրի ալիքների մեջ, լու-ղում ամրոգջ կիլոմետրեր, ջուրն անցնում փոքրիկ նավակներով, գերաններից կառչած, կամ ինչ որ պատահեր և դուրս գալով աջ ափը՝ գրավում էին սլացղարմ ու հերոսաբար հետ մղում թշնամու հակադրոհները: Ավելի քան երկու հազար սովետական ռազմիկներ, մեծ մասամբ սուս և ուկրաինացի զինվորներ, արժանացան Սովե-տական Միության Հերոսի բարձր կոչման՝ Դնեպրի անցման ժամա-նակ կատարած հերոսական սխրագործությունների համար:

Հերոսների այդ սքանչելի կուլեկտիվի մեջ կալին սովետական բոլոր ժողովուրդների, նրանց թվում և հայ ժողովրդի անվեհեր զա-վակներ: Նրանք Դնեպրն անցան տարբեր զորամասերի կազմում, գետի ամրոգջ երկարությամբ, շխնայելով իրենց ուժերը, արշունն ու կյանքը:

Դնեպրի նշանավոր հերոսներից մեկը գեներալ-մայոր Անդրա-նիկ Աբրահամի Ղազարյանն է: Որչալի համար մղված մարտերից և Դեռնան հաջողությամբ անցնելուց հետո հրամանատար Անդրանիկ Ղազարյանի ղեկավարած զորամասը խնդիր էր ստացել անցնել Դնեպրը: Ընկեր Ղազարյանն այդ մասին պատմել է հետևյալը.

¹ «Սովետական Հայաստան», № 3, 1943:

«Իմ զորամասը բախտ ունեցավ լինելու առաջիններից մեկը, որ կարողացավ հաղթահարել այդ վերին աստիճանի զժվարին մնադիծք: Իմ մարտիկների հետ միասին ես անցա գետի աջ ափը գիշերով: Առաջին անցնողները մեր ճակատամասում արհամարհելով մահը նետվեցին այդ լաչն ու մեծ գետի ալիքների մեջ, օգտագործելով հասարակ միջոցներ, խոտով լցված թև լրաններ, դուռլական խրճիթներից պոկված դռներ, գերաններ, ձկնորսական նավակներ և այլն: Գերմանացիները նկատեցին սովետական մի խումբ քաջերի այդ համարձակ անցումը և մեծ ուժեր կենտրոնացրին մեր դեմ: Երկու օր անընդհատ գիշեր-ցերեկ մենք դիմադրեցինք թշնամու կատաղի գրոհներին»¹:

Ղազարյանի մարտիկների դրաված պլանցարմը մոտ 300 մետր տարածություն էր, որի վրա ամրացել էին զետն անցած առաջին խիզախները: Ղազարյանի հետ միասին պլանցարմի պաշտպանությունը կազմակերպում և պլանավորում էին հրամանատարներ՝ Կուզնեցովը, Ստաշկեր և Կոզլովը: Գետն անցած զինվորները և սպաները խրամատներ էին փորում և ամրացնում գրաված դիրքերը, նրանց շարքերը ժամ առ ժամ նոսրանում էին: Թշնամին կատաղի կրակ էր թափում Ղազարյանի ռազմիկների վրա, ձգտելով նրանց հոտ մղել գետի մյուս ափը, կամ գերել: Բայց, ինչպես ասում է ընկեր Ղազարյանը, «մենք վճռել էինք երեք շփշել թշնամուն»²: Եվ նրանք շփշեցին: Քաջարի ռազմիկները մահացու կրակով էին դիմավորում հակադրոհի նետվող հիտլերականներին: Երկու ցերեկ ու գիշեր տեղի ունեցող կատաղի մարտերից հետո Ղազարյանի զորամասերը վերջնականապես ամրացան Դնեպրի աջ ափը: Շուտով նրանց դրաված պլանցարմը եկան նոր զորամասեր, որոնք զետն առաջինն անցած հերոսների հետ միասին ավելի վճռական գրոհի անցան անարգ թշնամու դեմ:

Գեներալ-մայոր Ղազարյանն արժանացավ Սովետական Միության Հերոսի կոչման՝ Դնեպրի վրա մղված մարտերում աչքի ընկնելու համար:

1943 թ. սեպտեմբերի 27-ի լույս 28-ի գիշերը, թշնամու գնդացրային ուժեղ կրակին դիմադրելով, Դնեպրն անցնում էր Չերնոգոլյան դուռը: Հակառակորդը շատ ջանք էր թափում իր դիրքերը պաշտպանելու համար, սակայն սովետական ռազմիկները վճռականորեն ձգտում էին դեպի աջ ափը: Նրանց մեջ էր նաև Երեմ

¹ ՀՊԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 37, գ. 1, թ. 10:

² Նույն տեղում:

Դանելյանը՝ իր ծանր վնդացրով, Այդ վնդացրի անձնակազմն, իրենց ստորաբաժանման մեջ, առաջինների թվում, որք դրեց աջ ափը, ամրացավ թիփուտների մեջ և հարեանների հետ անհասպաղ կրակ տեղաց հակառակորդի վրա:

Պլացդարմը գրավված էր, բայց ֆաշիստական զավթիչները կառնել էին բնակավայրերից և գիշեր ու ցերեկ կատաղի դիմադրություն էին ցույց տալիս: Մի բնակավայրի ազատազորման համար մղված մարտերում Դանելյանը երկու օրում ոչնչացնում է թշնամու ավելի քան 28 զինվոր ու սպա¹:

Ուկրաինայում մղված հետադա կռիվների մեջ Դանելյանը նոր քաջագործություններ կատարեց և Գերադույն Սովետի Նախագահության Հրամանադրով հրան շնորհվեց Սովետական Մրուխան Հերոսի կոչում²:

Դնեպրի մեկ ուրիշ հերոս, շարքային զինվոր, կոմերիտական Սուրեն Սարգսյանը Դնեպրի բնագծում մղվող կռիվների օրերին 19 տարեկան պատանի էր, բայց արդեն շատ մարտերի միջոց անցած. թշնամու դեմ հաղթանակ տանելու հաճույքը ապրած մի փորձված զինվոր: Այդ մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար Սուրենին տրվել էր եֆրեյտորի կոչում: Կապավոր Սուրենը խնդիր էր ստացել Դնեպրի անցնել առաջինների հետ և հեռախոսային կապ ապահովել գետի ձախ ափում գտնվող շտաբի միջև: Ստորաբաժանումը, երբ անցնում էր Դնեպր գետով, ամեն մի զինվոր իր զենքից կրակ էր բացում և առաջ գնում, իսկ Սուրենը փռում էր հեռախոսալարերը ձախ ափից մինչև աջ ափը: Մարտերը մղվում էին Մոդիլյովի համար: Թշնամու ականների հարվածներից կտրվում էին հեռախոսալարերը: Այդպիսի իրադրության մեջ առանձնապես բարդ էր կապավորների աշխատանքը: Սարգսյանը պատվով և հմտությամբ էր կատարում իր դործը: Խնչպես ասված է հրամանատարության կազմած պարզեցատրման փաստաթղթում «առամենքով բռնած հեռախոսալարը, նա կապ էր հաստատում գետի ձախ և աջ ափերի միջև: Կապի գիծը հաճախ կտրվում էր, բայց ընկեր Սարգսյանը իր կյանքը վտանգի ենթարկելով, ժամանակին վերացնում էր գծի վնասվածքները, ապահովելով հրամանատարության համար՝ Դնեպրն անցած զորքերի անխափան ղեկավարումը»³: Այդպես էլ անվեհեր կապավորը, հաղթահարելով պատերազմական բոլոր դժ-

¹ ԼՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 82, դ. 1, թ. 1:

² Նույն աեղում:

³ ԼՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 3, դ. 209, թ. 1:

վարությունները, առաջ ընթացավ մինչև հաղթանակը և նրան շնորհ-
վեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում:

Ուկրաինացի համար մղված մարտերում աչքի ընկան 409-ը դ-
միավորման ստորաբաժանումները և մարտիկները: Կովկասյան
ճակատում ստացած առաջագրանքը կատարելուց հետո հայ-
կական այդ միավորումը փոխադրվեց Միլերովո: Այստեղ զորամու-
սերը նախապատրաստվում էին առաջիկա մարտերին մասնակցելու
համար:

Համալրման ստացումից հետո հայ զինվորների հետ յուրա-
քանչյուր ջոկում, դասակում և վաշտում կողք-կողքի հանդես էին
դալիս ուռ, ուկրաինացի, բելուռուս և մյուս ժողովուրդների զավաի-
մներից: Ստորաբաժանումները դարձան բազմազգ ինտերնացիոնալ
կոլեկտիվներ: Սովետական Հայրենիքի պաշտպանության պաշա-
փարը նրանց բոլորին միավորել էր մի միասնական մարտական դե-
րամասի մեջ:

1943 թ. օգոստոսի 27-ին զորամասը մարտի մեջ մտավ Ուկ-
րաինացի ազատագրման համար ծավալվող կռիվներում: Զորամասը
Խարկովից — Լադովո տանող երկաթուղային շրջանում մղած մար-
տերում բնաջինջ արեց հակառակորդի «ՍՍ»-ական մի զորամասի
մեծ թվով ուժերը, ոչնչացրեց տեխնիկայի հիմնական մասը, միա-
ժամանակ խախտեցին ֆաշիստական զավթիչների կոմունիկացիա-
ները: Զորամասի ռազմիկները, մասնակցելով Դոնբասի ավազանի
համար մղված մարտերին, 1943 թ. սեպտեմբերի 23-ին ճակատի
առաջավոր զորամասերի հետ միասին հասան Դնեպրի ափը:

Հայաստանի զավակները ժողովուրդների բարեկամության և
սրբազան պաշինքի հանդես ունեցած Երախտագիտական սլարոքի
խորը գիտակցությամբ ձգտում էին ավելի ակտիվորեն մասնակցել
ուկրաինական դշուղերի ու քաղաքների ազատագրման համար ծա-
վալվող կռիվներին:

Դնեպրի անցմանը նախապատրաստվելով, հոկտեմբերի 20-ին
և 21-ին զորամասերը կատարեցին վերադաս հրամանատարության
առաջագրանքը և կողմակերպված անցան դեռը, նրա ամենալայն
և արադավաղ հատվածներից մեկում, ուղղություն ունենալով դեպի
Դնեպրոձերժինսկ և Կրիվոչ-ռոգ քաղաքները: Դիվիզիայի զորամա-
սերում հազարավոր հայ ռազմիկներ Դնեպրի ջրային բնագործն
անցնելիս հանդես բերեցին ոչ միայն խիզախություն և ինքնամո-
ռացության հասնող քաջություն, այլև բարձր ռազմական արվեստ
և վարպետություն:

«Դնեպրոպետրովսկը կրակների մեջ է» գրել է ռազմաճակատի հայկական «Սովետական ռազմիկ» թերթը 1943 թ. հոկտեմբերի 21-ին: Թերթի էջերում տպված նյութերը հայկական զորամասերի զինվորներին կող են անում ամբանալ Դնեպրի ամրում և շարունակել հարձակումը:

Ֆաշիստական զավթիչները ամրացել էին ուկրաինական այդ հարուստ շրջաններում, որտեղից կողոպտած բարիքներով հագնեում էին իրենց պալլապին քաղցը: Բշնամին կատաղի, հուսահատ շարությունը դիմադրում էր: Հայկական զորամասի ստորաբաժանումներն ակտիվորեն մասնակցեցին Դնեպրի աջ ափին մղվող կատաղի կռիվներին: Առանձնապես պետք է հիշատակել 1943 թ. նոյեմբերի 14—15-ին Կրիվոյ-ռոդի ուղղությամբ մղված կատաղի կռիվները, որտեղ ռազմիկները ծանր մարտերով էին առաջ գնում: Աչքի ընկավ հրետանային ստորաբաժանումը: Ռուս քաջարի սպա Մալենինի հրամանատարությամբ հայ հրետանավորները կրակ էին թափում Կրիվոյ-ռոդի մատուցներից կառած ֆաշիստների վրին, կոտրելով նրանց դիմադրությունը:

1943 թ. դեկտեմբերի 31-ին զորամասը նոր լուսալուսինք ստացավ: Նա պետք է ճակատի ուրիշ զորամասերի հետ միասին մասնակցեր այն մարտերին, որ մղվում էին Կիրովգրադ քաղաքի ազատագրման համար: Ինչպես նշված է Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության 1944 թ. հունվարի 9-ի հրամանում, այդ զորամասը ուրիշ զորամասերի հետ միասին մասնակցեց Կիրովգրադի ազատագրմանը և առանձնապես աչքի ընկավ մարտերում, որի համար զորամասին տրվեց «Կիրովգրադյան» անվանումը¹:

Դա զորամասի մղած բազմաթիվ հաղթական մարտերից ամենափառավոր հաղթանակն էր, որն արժանացավ Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության բարձր պատվանշանին, իսկ զորամասի ռուս, ուկրաինացի, հայ, ադրբեջանցի և այլ ռազմիկները բոլորն էլ արժանացան նրա շնորհակալությանը:

Կիրովգրադյան միավորման ստորաբաժանումների կազմում ծանր ու երկարատև մարտերի ընթացքում կռիվեցին բազմաթիվ մարտիկներ ու սպաներ: Հայ ժողովրդի զավակները ցուցաբերեցին հերոսության, խիզախության և մահն արհամարհելու փայլուն օրինակներ: Բավական է նշել, որ զորամասի 900 հայ ռազմիկներ սլավոնատրվեցին շքանշաններով: Հարյուրավոր հայ զինվորներ արժանացան կրկնակի և եռակի շքանշանների:

¹ „Правда“, 10 января, 1944.

Կոիւմներ ի մեջ հռչակուել էին՝ մայր Սարգիս Ղալարչանը, Կապիտան Սշոտ Դավթյանը, Սովետական Միութեան Հերոս Գրիգոր Հայրապետյանը, շարքային Արտաշես Միրզաբեկյանը և ուրիշները: Զորամասի տնօրէնի մարդկանց թվում նշվել են ռուս փոխգնդապետ Գուսեի, ավագ լեյտենանտ Չամակովի, թաթար ավագ լեյտենանտ Մուսաֆինի, ուզբեկ Նովրուզովի, ուկրաինացի մայր Ստայսմենի, բելոռուս Կոգոտի և ուրիշների անունները¹:

Հայկական այդ զորամասի ստորաբաժանումներում լարված աշխատանք էին ծավալում պարտիական կազմակերպութունները, քաղաշխատողները: Դժվարին մոմենտներում կոմունիստները հանդես էին գալիս և իրենց տոկոսներով ու կազմակերպածութամբ՝ ռազմիկներին համախմբում, մարտի տանում, հետ մղում թշնամուն: Հարձակողական կռիւներ ի մեջ կոմունիստները զրոհի էին դնում ամենից առաջ՝ Դնեպրի ամրացման ժամանակ դրեթե բոլոր նւււկակների վրա առաջին բարձրացողները կոմունիստներն էին: Հունձինս կոմունիստների, բոլոր զինւորները տեսնում էին սովետական ամենաառաջավոր մարդկանց իբրև արի, խիզախ, համարձակ, մեր Հայրենիքը ջերմորեն սիրող, մեր ժողովրդի երջանկության համար մարտնչող ռազմիկներ: Պարտիական աշխատանքը հանդիսանում էր ստորաբաժանումների մարտական հաջողութունների կարևոր նախապայմանը:

Ուկրաինայում մղած հաղթական մարտերից հետո «Կիրովգրադցւոն» միավորման ռազմիկները մի պատգամավորութուն ուղարկեցին Հայաստան: Նրա կազմի մեջ մտնում էին զորամասերում առավել աչքի ընկած ռազմիկները: Դելեգացիան, ժամանելով Երևան, այցելում էր դործարաններն ու հիմնարկութունները, կուլտնտեսութուններն ու սովխոզները, որտեղ ռազմիկները Հայաստանի աշխատավորներին պատմում էին Ուկրաինայի աղատագրական մարտերի մասին, նկարագրում էին կռիւներում հայ ժողովրդի զավակների ցուցաբերած ջերմ հայրենասիրութեան փաստերը, ռազմաճակատում զինւորների անխախտ բարեկամութեան օրինակներով հաստատում էին, թէ ինչպէս են հայ զինւորները կատարում հայ ժողովրդի նամակ-նախկազր:

Պատգամավորութունը հայ ժողովրդին հանձնեց Կիրովգրադցիների նամակը, որը մի ռապորտ-զեկուցագիր է ռազմաճակատում հայ ռազմիկների գործողութունների մասին:

¹Սովետական Հայաստան, 4 փետրվարի, 1944:

«Մենք մարտնչում ենք Լեւինի և Ստալինի փառապանծ դրոշով,— ասված է նամակում:— Համոզված եղեք, որ մեր շարքերում երբեք տեղ չեն դնի վախկոտներն ու տատանվողները, մենք բարձր կպահանք հայ ժողովրդի պատիվը... Մենք, հայ մարտիկներս ու սպաներս հավաստիացնում ենք մեր հարազատ ժողովրդին, որ մինչև վերջը կկատարենք ձեր նամակ-նակազը և մեր Հայրենիքի մյուս ժողովուրդների հետ միասին հերոսաբար կմարտնչենք վայրագ թշնամու դեմ, մեր հաղթանակի ժամը մոտեցնելու համար...»¹

Նամակի մեջ հիշատակված է, որ «Կիրովոդարադյան» ղիվիլիզացում պարծանքով են խոսում Սովետական Միության Հերոս կապիտան Հայրապետյանի, մայրը Յրշակ Խաչատրյանի, Աշոտ Հարությունյանի, կապիտան Գևորգ Սահակյանի, ավագ լեյտենանտ Սարիբեկ Բաղդուկյանի, լեյտենանտ Գուրգեն Կարապետյանի և ուրիշների մասին:

«Կիրովոդարադյան» զորամասի հայ ազդեցիկներն իրենց բազմազգ եղբայրների հետ միասին շարունակեցին հետապնդել և ջախջախել թշնամուն մինչև ուկրաինական հողի յիսկատար ազատագրումը, այնուհետև Փաշխոտական զավթիչներին բնաջնջում էին իրենց սեփական ուժում, մինչև վերջնական հաղթանակը: Այդ զորամասի կոմունիստները և բոլոր ղեկավորները հակառակորդի դեմ մղվող մարտերի մեջ ստեղծեցին պանծալի տրադիցիաներ:

Սովետական Ուկրաինայի ազատագրման համար մարտնչողների շարքերում «Կիրովոդարադյան» ղիվիլիզացից բացի մասնակցում էին նաև բազմաթիվ հայեր: Միայն Դնեպրի համար մղված մարտերում ավելի քան տասը ազդեցիկներ արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման: Այդ հերոսներից են դեներալ Սարգիս Մարտիրոսյանը, զնդապետ Գեղեոն Միքայելյանը, սպա Անդրանիկ Մուրադյանը և ուրիշները: Նրանցից յուրաքանչյուրի կատարած հերոսությունը մտել է Ուկրաինայի համար մղված մարտերի պատմության մեջ: Գններալ Սարգիս Մարտիրոսյանը, մասնակցելով Կիևի ազատագրման համար մղված մարտերին, նշանակվել էր նոր ազատագրված Կիևի կաշազորի պետ: Գնդապետ Գեղեոն Միքայելյանը Դնեպրն անցնելիս, վտանգելով իր կյանքը, կատարում էր անձնական խիզախություն և հմտորեն ղեկավարում իր զորամասի գործողությունները, որոնք բարձր գնահատական ստացան վերադաս հրամանատարության կողմից:

¹ «Սովետական Հայաստան», 4 փետրվարի, 1944:

Դնեպրի հերոսներից մեկի, ընկեր Անդրանիկ Մուրադյանի մասին Բանակի Ռազմական խորհրդի անդամ, ուկրաինացի զենե-րալ Գրիվորենկոն ասել է. «...Այդ ամամահ հերոսին չի կարելի մո-ռանալ, որը թողեց մարտական լավագույն տրադիցիաները Այդ դուցազունի անունը ոսկի տառերով պետք է գրվի հայ ժողովրդի պատմության մեջ և Ուկրաինայի ազատարարների շարքում...»¹։

Այսպես էին դնահատում հայ ռազմիկների ջերմ հայրենասի-րությունը և հերոսությունը Սովետական Բանակի հրամանատար-ներն ու քաղաշխատողները։

Պատերազմի դաշտում, ուկրաինական հողի վրա թափած ար-յամբ կոփվեց և անխորտակելի դարձավ հայ-ուկրաինական ժողո-վուրդների եղբայրական բարեկամությունը, ՍՍՌՄ բոլոր ժողո-վուրդների բարեկամությունը։

5. ԶԻՆՎՈՐԻ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հայրենական Մեծ պատերազմի ճակատներում ցույտուն կեր-պով զրսեորվեց սովետական հայ զինվորի բարոյական նոր կեր-պարը, նրա զենքը։

Հայ ժողովրդի գավաիններ Հայրենիքի համար մղվող մարտե-րում ցույց տվեցին, որ նրանք խստորեն կերպով դիտակցում են Սովե-տական Կոնստիտուցիայի սկզբունքները։ Սերը դեպի Սոցիալիս-տական Հայրենիքը, երախտագիտական զղացմունքը դեպի Կոմու-նիստական պարտիան, դեպի սուս մեծ ժողովուրդը՝ հայ ռազմիկ-ների ներաշխարհը հարատուցրեց վեհ գաղափարներով, որը և բնա-րոշում է նրանց հոգևոր նկարագիրը, նրանց բարոյական կերպարը։

Մենք հավարել ենք ռազմաճակատներում գտնվող հայ ռազ-միկների բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնց ուսումնասի-րությունն ու փերլոժումը հնարավորություն են տալիս վեր հանել ռազմիկների հոգևոր կերպարը, նրանց ներաշխարհը։

Անդամ 1941—1942 թթ. պաշտպանական ծանր մարտերի բն-թացքում հայ ռազմիկների բազմաթիվ նամակների, գրանցումների, լսկնարկների, անպաճույճ, պարզ զրական երկերի մեջ հստակ կեր-պով զրսեորվում էր նրանց անսահման հավատը դեպի հաղթանա-կը։ Իսկ պատերազմի բնթացքի մեջ արմատական բեկման շրջա-նում հայ ռազմիկների և Սովետական Բանակի բոլոր ռազմիկների բարոյական ոգին ու բարոյա-քաղաքական տրամադրությունները

¹ «Սովետական ռազմիկ», 1944, № 46։

շատ ավելի բարձր էին, քան նախորդ տարիներին և նրանց մղում էին դեպի մարտ, դեպի հերոսացում:

Մաղմիկների բարոյական գծերից մեկն այն է, որ նրանք անսահմանորեն նվիրված են ժողովրդին, նրան ծառայելը իրենց կյանքի գլխավոր նպատակն էին համարում:

Մաղմիկների մտապատկերի մեջ միշտ կանգնած էր հերոս ժողովուրդը՝ որպես հավերժ ապրող ու կյանք հաստատող, որին ծառայելը մեծ երջանկություն է: Հայ աղմիկներից շատերի նամակների և բանաստեղծությունների նյութը ժողովուրդն էր, նրա հավիտենականությունը, նրան պաշտպանելու վեհ իդեալը: Զինվորը քաջ պիտե, որ ժողովուրդն իր սրտում հուշարձան է կերտում հերոսների համար, հերիաձևեր և առասպելներ է հյուսում, որոնք անցնում են սերնդեսերունդ, ինչպես մեզ հասել են ռուսական «բիլինաները» դյուցազունների մասին, հայկական ժողովրդական ասուլթները՝ քաջուրդիների մասին:

1943 թ. դարձանք, Բրյանսկից արևելք փոխած տուփաստաններում, խրամատներում կարելի էր հանդիպել բազմաթիվ հայ զինվորների, որոնք կոչվում էին թշնամու դեմ: Ահա նրանցից մեկը, շարքային զինվոր Հրաչու Կարախանյանը, որն իր ընկերների հետ նեւոլում էր մարտի, կատարում զինվորի պարտքը Հայրենիքի առաջ: Երեկոյան, դադարի ժամին բլինդաժում նստած Հրանտը գրել է «Մոր խրատը», որն ուղղված է ճակատի ռազմիկ զավակին: Այդ մայրական խոսքը զավակին մաղթում է մարտի դնալ և հավատարիմ մնալ Հայրենիքին:

Թող ժողովուրդը երես չթերս

Չնայի դեմքիդ որպես օտարի,

Հիշե քեզ նա միշտ, պարծանքով հիշե,

Որպես հարազատ իր անմահ սանի:

Մեկ ուրիշ վաշտում սպա Վահոնին կարծես թե պատասխանելով Կարախանյանին, գրել է «Որդու երգումը», որի մեջ ռազմիկ-զավակը տեսակցության այցելելով իր մորը, նրան դիմում է հետևյալ խոսքերով.

Քեզ մոտ եմ կրկին իմ անուշ մայրիկ,

Կարոտդ առնեմ նորից դառնամ ետ,

Գնամ կովի դաշտ ու զարկով սաստիկ

Ջնջեմ թշնամուն անդարձ ու հավետ:

Հայ ռազմիկները դեպի ժողովուրդը դրսևորած իրենց սերն արտահայտում էին Հայրենիքի սիրտ մեջ, որովհետև ժողովուրդը — Հայրենիքն է, որը մայրական կաթով սնել, աճեցրել ու դաստիարակել է իր ղեկավոր զավակներին: Հայ ռազմիկը դեպի սովետական ժողովուրդն ու Սովետական Հայրենիքը ունեւ մեծագույն երախտագիտութուն, իր ճակատագրի, իր բախտի, իր ժողովրդի ազատագրման ու իրավահավասար դառնալու համար: Ահա թի ինչու նա Հայրենիքի կյանքը բարձր է դասում անձնականից, տոգորված է Հայրենիքին ծառայելու և նրան նվիրվելու իդեալներով:

Խուճացած թերթիկի վրա գրված է անհայտ հայ ղեկավորի ղիմովը Սովետական Հայրենիքին: Այդ թերթիկի վրա շի նշված հեղինակը, սակայն նա ծառայում էր Սովետական Բանակի զորամասերից մեկում, նրա տողերի մեջ արտահայտված են բազմաթիվ ռազմիկների հոգեբանությունը:

Կյանքն առանց քեզ իմ Հայրենիք
Զավակներիդ ինչի՞ն է պետք:

Այս տողերով ավարտվում է անհայտ ղեկավորի ոտանավորը: Անհայրենիք ու անազաու կյանքը լի է դառնությունք: դա կյանք չէ, այլ ծով վիշտ, անարդանք, հոգեմաշ մղձավանջ: Ահա թե ինչու ռազմիկը հաստատակամ ու համոզված է ասում:

Իմ Հայրենիք արևաշող,
Քո սրբազան հողի համար,
Կյանքս էլ կտամ արյունիս հետ...

Եվ մի՞թե դրանք միայն դեղեցիկ խոսքեր էին: Քանի՜ քանի՜ անվեհեր ռազմիկներ մարտերի ամենակրիտիկական բուպեններին, իրենց կյանքը դնում էին Հայրենիքի զոհասեղանին, որպեսզի փրկեն ին Հայրենիքը: Եվ մենք չպետք է մոռացություն տանք այն պիտակցությունը, որ այսօրվա մեր Հայրենիքի ու ժողովրդի երջանկությունը, մեր ուրախ կյանքը սովետական բազմաթիվ ղեկավորների՝ ժողովրդին նվիրված զավակների կյանքի գնով է ձեռք բերվել:

1943 թ. դարնանը ռազմաճակատում զգացվում էր առաջիկա մարտերի շունչը: Ամենքն զգում էին, որ երկու կողմերում էլ ուժեղ պատրաստություններ են տեսնվում և շուտով կսկսվի ահեղ բախումը, որը նոր հաղթանակներ կբերի սովետական ղեկին և շարաշար պարտությունների կմատնի անարգ թշնամուն: Այդ զգացումը

դրսևորվում էր ռազմիկների ապրումների ու մտորումների մեջ-
նրանց հոգեկան ներաշխարհում:

Հենց այնտեղ, Օրյոլի մոտ էլ շարքային մարտիկ Գալուստ Հա-
րությունյանը 1943 թ. հունիսին գրել է.

Դե՛ պատրաստ եղեք, կարմիր մարտիկներ,
Գարուն է բացվել, ձորեր կանաչել...

Սակայն դաժան թշնամու ծանր ռեժիմի տակ հեծում էին միլիո-
նավոր կյանքեր, նրանք օդնություն էին սպասում, Սովետական
Բանակ-ազատարարի զալստյան օրերն ու ժամերն էին հաշվում:
Այստեղից վրեժի ցամառն զղացումը և դեպի օկուպանտներն ունի-
ցած ատելությունը ուղեկցում էին սովետական ամեն մի զինվորին,
ապրում նրա հոգում:

Կրտսեր սերժանտներ Մեխակ Ավետիսյանը և Հրաչիկ Գա-
սպարյանը Օրյոլի մարզն էին դնացել պատերազմի ուղիներով:
Նրանք ծնվել և մեծացել էին Սևանի մոտիկ հայկական հինավուրց
գյուղում, միասին դպրոց էին գնացել, միասին խաղացել լճակին,
միասին էլ մեկնել ռազմաճակատ: Մարտի ժամանակ Հրաչիկը վի-
րավորվեց: Մեխակի սրտում եղած վրեժի զղացումը նոր ուժով
բորբոքվեց: Նույն օրը նա գրեց իր կյանքում առաջին բանաստեղ-
ծությունը «Վրեժն իմ սրտում» վերնագրով: Դա զինվորի վերջին
ստեղծագործությունը եղավ: Մարտիկի տողերը գրված են ցառ-
մամբ: Նա գայրույթով է համոզվել դեպի շար թշնամին, որը պղծում
է ուսանական հոգը, որը հանդգնում է կրակ բանալ այդ հոգի պաշա-
պանների վրա: Մեխակ Ավետիսյանը երգվում է կշանք շտապ թըշ-
նամուն, սև մահ սփռել նրա շարքերում և վրեժ լուծել Հայրենիքի
համար, խոցված քնկերոջ թափած արյուն համար:

Ինձ ցավ է բնկեր արյունդ թափված,
Բայց ես լաց լինել չեմ կարող կովում,
Սիրտս վրեժի հրով է լցված,
Ես էլ կշանք չեմ տա անարդ թշնամուն:

Մեկ ուրիշ հատվածում շարքային մարտիկ Գ. Հարությունյանը
«Վրեժ» բանաստեղծության տողերում արտահայտել է թշնամուն
ատելու և նրանից վրեժ առնելու իր սրտի գայրույթը, որով կոչ է
անում շահվել, թրատել հակառակորդին: Մարտիկը գրում է.

Անհուն լիբեժի և ատելության
Հրդեհն է վառվել իմ երակներում...

Թշնամին ոչ մի գթություն չէր կարող սպասել սովետական զինվորներից և դրա համար ինքն էր մեղավոր: Դեպի սովետական մարդը ունեցած իրենց գազանային, անարգ ոճրագործություններով օկուպանտներն իրենք էին սովետական զինվորներին գայրացրել, իսկ սովետական զինվորը, պաշտպանելով մարդու մեծ իրավունքները, իրավունք ուներ հոգու ամբողջ էությունը, կրքոտ կերպով ատել ուխտադրուժ և տմարդի թշնամուն: Ահա այդ կրքոտությունը էլ առողորմած, զինվորը նստած իր բլինդաժում, պաշտպանության մեջ, սպասելով մինչև հատուցման ժամին, զրել է.

Դե ելե՞ք, ելե՞ք մարտիկներ անվախ,
Ցասման բոցերով կոփվենք մարտերում,
Եվ նենդ թշնամուն, լկտի ու խարդախ,
Փշրենք, ջախջախենք մեր լայն դաշտերում:

Ամբողջ հոգով թշնամուն ատելու զգացմունքը անբաժան ուղեկցում էր ռազմիկներին պատերազմի ընթացքում: Ատելություն զգացմունքն իր արտացոլումն է դառնում հայ ռազմիկների ոչ միայն մարտական գործողությունների մեջ, այլև նրանց հոգեկան աշխարհում, նրանց ստեղծագործություններում:

Սովետական ռազմիկները ատելով գերմանական օկուպանտներին, դրանով էլ անսահման սեր էին տածում գեպի մեր Հայրենիքի ժողովուրդները, որոնք ընկել էին օկուպանտների լծի տակ: Անգուց ատելություն գեպի թշնամին, իսկ նվիրական, անսահման սեր գեպի ճնշված ժողովուրդները, ահա թե ինչով էր լեցուն սովետական ամեն մի զինվորի սիրտը:

Պատերազմը տարել է Բրյանսկի անտառներն էր հասցրել լեյտենանտ Արմո Մկրտչյանին: Նա, ինչպես հաղարավոր ուրիշները, չէին մոռանում բաժանման ժամը, մարդկայնորեն հիշում էին հարազատներին: Այդ մասին բանաստեղծություն է գրել Նա, որի մեջ հիշում է զսրբոյակա՜ն տարիները, երբ սովորում էր դասընկերուհու հետ, իսկ հետո սիրել է նրան, այնուհետև նա ռազմաճակատ է մեկնել և խոստացել էր թշնամու դեմ կռվել քաջաբար, ոչնչացնել նրան, որ թշնամին չհասնի մինչև իր հայրենի օջախը:

Լեյտենանտը որոշել էր հենց այնտեղ, Դնեպրի ափին կառա-

լքել իր երդումը, սովետական հողի այդ կոտորի վրա, որտեղ փորված էր նրա խրամատը:

Օրյոլից հյուսիս-արևելք սովետական զորամասերից մեկի կազմում ծառայում էր մարտիկ Հմայակ Վարդանյանը: Նրա կյանքը նման է բաղմահ գար զինվորների կյանքին, որոնք նոր էին ավարտել ուսումը, կյանք մտել: Հմայակ Վարդանյանը սառնը թողել էր մորը, կնոջը և նորածին երեխային: Ամենաթեթև մարտերի պահին էլ Վարդանյանը հիշում էր հարազատներին: Մի օր էլ գրոհի նկատվելուց հետո, ուշ երեկոյան, երբ ստորաբաժանման զինվորներն իրենց խրամատներում օգտագործում էին մարտի դադարը, Հմայակը առանձնացել և տետրակը ծնկներին դրած, մտքերի մեջ սուղված գրում էր.

Նանև ջան, սիրուն մեկ նամակ գրի,

Մանուկիս լիզվով բարև ուղարկի,

Արդյոք խոսո՞ւմ է, հիշո՞ւմ է նա ինձ,

«Պապա ջան, պապա», կանչո՞ւմ է նա ինձ:

1943 թ. օգոստոսին Կուրսկի շրջանում կատաղի մարտերը շարունակվում էին: Հրետանային մի գնդի մարտկոցներից մեկում թրպես նշանառու կռվում էր Հարկի Թադևոսյանը: Մարտկոցի ուղիղ հարվածները գերմանական շատ «ֆերդինանդներ» և «տիգրեր» լին ջարդել՝ կամ փախուստի մատնել: Հարկի յայդ հաջողություններով սգեւորված, ոտանավորներ է հորինել:

Մեր մարտիկները սիրում էին հումոր: Նրանց ստեղծած հումորիստական աֆորիզմները, ասացվածքները և այլ ժանրերի գործերը ճշմարտության մեծ ուժով ծաղրում էին ֆաշիստական գեներալներին ու զինվորներին, հիտլերյան բանդայի ատամաններին: Մեր հարձակվող զորքերը, զրավելով թշնամու հաղարավոր սարերի հրանոթներ, այն գործադրում էին օկուպանտներին ջախջախելու համար: Սովետական զինվորները կազմել են գերմանական զորամասի շտաբի պետի և օպերատիվ բաժնի պետի միջև տեղի ունեցած դիալոգը:

«— Բեռլինը մեզինից պահանջում է հաղթական ամփոփագրեր,— ասում է օպերատիվ բաժնի պետը,— բայց դուք տեսնո՞ւմ եք ինչ է կատարվում մեր շուրջը: Կարմիրները մեզ շամփրում են մեր իսկ հրանոթներով:

— Նու, հաղորդեցեք Բեռլին, որ գերմանական հրանոթները գործում են անվրիպ:

Մեկ ուրիշ մարտիկ զրի է առել դերմանակա՛ն սպայի և զինվո՛ր-
քի միջև տեղի ունեցած խոսակցությունը:

«— Հանս, լաւ էս պատմում քո մարտական գործերի մասին: Գեբելսի պես ճարտար լեզու ունես,— ասում է սպան, զինվորի զնկույցը լսելուց հետո:

— Ստախոսը ինքդ ես,— կարուկ պատասխանում է գերմանա-
կան զինվորը»:

Կարելի է ուրիշ շատ նմուշներ բերել, որոնք մերկացնում են գերմանական օկուպանտների բանակի անկումը, նրա բարոյական նեխվածությունը: Սովետական զինվորներն այդ լավ գիտեին և չէին խնայում ծաղրել այդ բանակի անազնիվ բարքերը, նրա գեներալ-նճրի ու զինվորների հակամարդկային կերպարները:

Սովետական զինվորները լիակատար կերպով համոզված էին, որ վայրի գաղանների մակարդակին իջած ֆաշիստական բանակ-ների կործանումն անխուսափելի է, ինչպես և մեր հաղթանակը ոչ մի տարակուսանքի ենթակա չէ:

Հավատը դեպի սովետական հասարակարգը և նրա զինված ուժերի հաղթանակը, վստահությունը դեպի սոցիալիզմի երկրի պայծառ ապագան և պատրաստակամությունը՝ անձնվիրաբար մարտնչել այդ հաղթանակի համար, այդ ապագայի համար, մարտերի մեջ թե՛ ուսման ժամանակ, երթի օրերին թե՛ հանդստի պահին ուղեկցում էին սովետական ռազմիկներին: Մեր զինվորների ստեղծագործությունների մեջ ամբողջ ուժով զրսևորվել է այդ մեծ հա-
վատը:

Նույնիսկ ամենագծվարին օրերին ռազմիկները լիովին համոզ-ված էին, որ պատերազմական ծանր ժամանակները կանցնեն, որ «մեր փողոցում էլ տոն կլինի», որ մենք կհաղթենք:

Այդ մեծ ճշմարտությունը զինվորների մեջ տարածում էին կոմունիստները, բանակի ռազմիկների կազմակերպիչներն ու դաստիարակները: Պարտիական աշխատողները դաստիարակելով, մեծ հավատ սերմանելով դեպի Հայրենական պատերազմի արդար դործի հաղթանակը, իրենք հոսնդես էին դալիս որպես այդ դադափարի համար մարտնչողներ, իրենց հետևից տանելով բոլոր զինվորներին:

1943 թ. ամառային կատաղի մարտերի ժամանակ բազմաթիվ հայ ռազմիկների զրոսծ նամակներում, ոտանավորներում և այլ ստեղծագործություններում զրսևորվել են նրանց հոգեկան ամբողջ ապրումները: Ահա նրանցից մեկը, Արմֆանի նախկին ասպիրանտ Ռուբեն Փոքսուդյանը, որը պատերազմն սկսվելուց հետո ընդհատեց

իր աշխատանքը դիտարկողացի վրա և դարձավ զինվոր։ Մարտերի նախօրյակին նա զրեւ է մի շարք նամակներ, որոնցից ամեն մեկի մեջ գրված են զինվորի սերը դեպի Հայրենիքը, դեպի հարազատները։

«Ռոդա ջան,— զրեւ է Ռուբենը իր նամակում,— մարդու համար որքան էլ իր անձնական կյանքը թանկ լինի, որքան էլ սիրելի լինի, այնուամենայնիվ Հայրենիքի և պարտիայի շահերն ավելի են թանկ. մարտի դաշտում պիտի ցույց տալ այդ, և ես աշխատում եմ ցույց տալ։ Բան է, եթե այս ահեղ օրերին իմ կյանքն էլ զոհվի, ապա, դու պիտի հպարտ լինես, որ քո կյանքը, իմ բալիկի կյանքը ջերմորեն սիրող մի երիտասարդ սիրտ շինացեց իրեն Հայրենիքի և նրա ժողովրդի անկախության համար»։ Բայց այդ միտկ խոհը չէր, որ ուղեկցում էր Փորսուղյանին։ Հենց նույն նամակում, նա լիահույս հավատով է ներշնչված դեպի հաղթանակը. նա մտածում է հաղթական վերադարձի մասին և իր դիտարկողն աշխատանքը շարունակելու և դիտական աստիճան ստանալու մասին։ Ռուբենը մինչև իր վերջին շունչը հավատարիմ մնաց իր ազնիվ հավատին։

Օրյոյի ճակատում մզվող տանկային ահեղ ճակատամարտերի օրերին շարքային զինվոր Գալուստ Հարությունյանը զրեւ է մի ոտանավոր, նվիրված հարձակման գնացող սովետական զորքերին։ Հարությունյանը նորից տեսնում է ահեղ մարտը, մրրիկները, խիստ սովետական ռազմիկը վրկարար բազեի նման ճախրում է այդ մրրիկներում, դիմադրում անասելի գժվարություններին, բախվում դժան թշնամուն։ Ռազմիկը խորապես դիտակցում է, որ այդ մարտերում հաղթանակ նվաճել հնարավոր է միայն արիությանը և անձնվեր պայքարով։ Նա գնում է դեպի մրրիկը, նա պայքարի մեջ է տեսնում կյանքի երջանկությունը, հաղթանակի գրավականը։ Նա բոլոր ռազմիկների հետ միասին բացազանցում է.

Ծանր է ճամբան պայքարի արդար,
Ուր երևում է փայլուն ապագան,
Հեռու չէ օրը, երբ արար աշխարհ
Կլսեն ողջույն վերջին, հաղթական...

Մի ուրիշ ռազմիկ ավելի անմիջական, սիրով տողորված սրտից զրեւ է այն էակին, որը սպասում է հայրենի հարկի տակ.

Սպասիր ինձ՝ ես կգամ,
Հաղթեմ հետո քեզ կգամ,
Կովում հաղթած էն կտրիճ
Սասնա Դավթի պե՛ս կգամ:

Հայ ռազմիկների խոհերն այդպիսիք էին: Այդ խոհերով տոգորված ռազմիկները մասնակցեցին Կովկասի և Ստալինգրադի համար մղված մարտերին, այդպիսի բարոյական բարձր ոգով նրանք գնում էին մարտերի Բելգորոդ—Կուրսկ—Օրյոլի շրջանում, Դնեպրն անցնելիս, Թամանյան թերակղզում:

Նրանք լավ գիտեին, որ այդ պայքարում շատ արյուն և կյանքեր կզոհվեն: Բայց ինչպես Սովետական Բանակի բազմազգ բոլոր ղինվորների, այնպես էլ հայ ռազմիկների մեջ իշխում էր մեկ միտք. այդ աներեր հավատն էր դեպի հաղթանակը: Որքան էլ այդ հաղթանակին հասնելու ճամբան դժվար էր, բայց այդ ուղին պետք էր անցնել, դեպի պայծառ բարձունքն անթեք ընթանալու համար: Այդ գիտակցությամբ թափանցել էր հայ ռազմիկների մեջ և իշխում էր նրանց վրա, կազմում նրանց բարոյական ու հոգևոր կերպարի բնորոշ կողմը:

Սովետական Բանակի հայ ռազմիկների բարոյական կերպարի բնորոշ կողմերից մեկն էլ նրանց ինտերնացիոնալիզմն է, ազգային ինքնամիովվածության հաղթահարումը: Մինչև պատերազմը Հայաստանի տերիտորիայից դուրս չգնացած հարյուրավոր երիտասարդներ Սովետական Բանակում սովորեցին ուսուց լեզուն, տիրապետեցին ռազմա-քաղաքական գիտելիքներին, բնութագրան նոր ժողովուրդների հետ, տեսան նրանց կյանքը, կենցաղը, հարստացրին իրենց իմացություններն աշխարհի և մարդկանց մասին: Նրանք եղբայրական ժողովուրդների հոգը, տնտեսությունը, կուլտուրական արժեքները գնահատում էին որպես իրենց հարազատը և գնում էին կովի հանուն եղբայրության:

Հայ ռազմիկների բարոյական նկարագրի այդ գիծը զրսևորվեց Մոսկվայի, Լենինգրադի, Ստալինգրադի համար մղված մարտերում, Բելգորոդ—Կուրսկ—Օրյոլի ճակատամարտում, Դնեպրն անցնելիս, Կովկասում, Թամանյան թերակղզում:

Հայ ռազմիկների բարոյական բարձր գծերը դաստիարակվել են շնորհիվ ուսուց ժողովրդի զավակների և եղբայրական մյուս ժողովուրդների զավակների հետ հայ զինվորների ունեցած ամենօրյա շփման, նրանց միասնական դորժողությունների, փոխադարձաբար իրարից սովորելու:

1942—1943 թթ. ձմռանը, 1943 թ. ամռանը և աշնանը Սովետական Բանակի մղած հաղթական հարձակողական մարտերը բեկում ստեղծեցին Հայրենական սպանելու ընթացքի մեջ, Հաջողությամբ իրականացնելով հարձակումը տարվա բոլոր եղանակներին, սովետական զորքերը ռազմաճակատի կենտրոնական մասում առաջ շարժվեցին 500, իսկ Հարավում 1300 կիլոմետր, ջարդելով ու ոչնչացնելով գերմանա-ֆաշիստական զորքերի առավել փորձված, հին կադրերին:

Չնայած Սովետական Բանակը ինչպես սպանելու նախորդ երկու տարում, այնպես էլ 1943 թվականին մեծ-մեծակ էր կռվում գերմանա-ֆաշիստական բանակի հիմնական ուժերի դեմ, նա տապալեց հիտլերյան հրամանատարության բոլոր պլանները, ճեղքեց թշնամու կառուցած բոլոր «սլատվարները», «վալերը» Օրլոյի ու Բելգորոդի մոտ, Դնեպրի բնադծում, Բամանում և ուրիշ հատվածներում:

Սովետական Բանակի հարվածների տակ գերմանա-ֆաշիստական բանակը կանգնեց կործանման առաջ, Գերմանա-ֆաշիստական բլոկից անջատվեց Խտալիան: Ֆաշիստական բլոկը արդեն ապրում էր խորը ճգնաժամ: Նա կանգնած էր աղետի առաջ:

1943 թվականի հարձակողական մարտերում հայ ժողովրդի զավակների դործողությունները ցույց տվեցին, որ հայ ռազմիկների, ռուսների և եղբայրական մյուս ժողովուրդների զավակների մարտական բարեկամությունը մարտերի մեջ դիմացել է բոլոր փորձություններին և է՛լ ավելի է կոփվել:

Հայաստանի զավակները, հարձակման զնալով Սովետական Բանակի ղորամասերի մարտակարգերում, պատվով կատարեցին հայ ժողովրդի նամակի մեջ նրանց վրա դրված պարտականությունը: Չխնայելով իրենց ուժերը, արյունը և կյանքը, հայ ռազմիկները հերոսություններ էին կատարում սովետական ռեսպուբլիկաների հողը ազատագրելու համար:

Հարձակողական մարտերում իրենց առաջադրված խնդիրները հաջողությամբ կատարեցին հայկական ազգային ղորային կազմավորումները: Նրանք մարտերի մեջ կոփվեցին, ռազմաճակատներում սովորելով ռուսական փառապանծ դվարդիայի փորձը, կատարելագործեցին իրենց ռազմական վարպետությունը և փայլուն կերպով արդարացրին իրենց:

6. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱԿՈՐՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ. ԱՌԱՋԻՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՕԿՈՒՊԱՅԻԱՅԻՑ
ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻՆ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻ-
ՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Հայրենական Մեծ պատերազմի ընթացքի մեջ տեղի ունեցած արմատական բեկումը արդյունք էր ոչ միայն ռազմաճակատում Սովետական Բանակի մղած հերոսական մարտերի, այլև թիկունքում սովետական բոլոր ռեսպուբլիկաների ժողովուրդների անդուլ, անձնվեր աշխատանքի:

1943 թ. նոյեմբերին Ի. Վ. Ստալինը մատնանշում էր, որ Կարմիր Բանակը չէր կարողանա նվաճել այս տարվա մեծ հաղթանակները առանց ռազմաճակատին ցույց տրվող համաժողովրդական օգնության: Սովետական ժողովուրդը բոլոր ուժերը նվիրում է Սովետական Բանակին օգնելու համար: Անվերջ հոսանքով ռազմաճակատ է գնում սպառազինություն, ռազմամթերք, պարենամթերք, հանդերձանք: Ուրալը և Կուզբասը, Մոսկվան և Պոլտովեն, Լենինգրադը և Բաքուն, Ղազախստանը և Ուզբեկստանը, Վրաստանը և Հայաստանը, մեր բոլոր ռեսպուբլիկաները և մարզերը դարձել են Կարմիր Բանակի հզոր զինանոց»¹:

Սովետական Հայաստանը Կարմիր Բանակի զինանոց դարձավ 1942 թ. վերջերին և 1943 թվականին Հայաստանի արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունն արդեն կազմավորվել էր որպես ռազմական էկոնոմիկա: Սովետական Հայաստանի ռազմական էկոնոմիկան ռազմաճակատին տալիս էր ականանետներ, արկեր, զենքի մասեր:

Ռազմաճակատի կարիքների համար էին աշխատում արդյունաբերության մի քանի կարևոր ճյուղերը, փայտամշակման արդյունաբերության ձեռնարկությունները, դուռնավոր մետալուրգիայի ձեռնարկությունները: Հայաստանի սննդարդյունաբերությունը Կովկասի և Ստալինգրադի ռազմաճակատներն էր ուղարկում բարձրորակ սննդամթերքներ: Կոնսերվի արդյունաբերության ձեռնարկությունները, կատարելով ռազմաճակատի պատվերները, 1943 թվականի նոյեմբերի 3-ին կատարեցին տարեկան պլանը: Այդ առթիվ պաշտոնական հաղորդագրության մեջ ասված էր, որ «1943 թվականի մինչև հոկտեմբերի վերջը, այսինքն 10 ամսում բաց է թողնվել այն-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, էջ 142--143:

քան արտադրանք, որքան նախորդ՝ 1942 թվականի ամբողջ տարվա ընթացքում»¹։

1943 թվականի վերջերին ՍՍՌՄ Սննդարդյունաբերության ժողկոմատից հատուկ հեռադիր է ուղարկվել Երևան, Հայաստանի կոնսերվագործներին։ Մինիստրությունը ողջունել է Հայաստանի սննդարդյունաբերության աշխատողներին. «Ըննիչգրադի և Ստալինգրադի ռազմաճակատների համար կոնսերվա ուղարկվելու առաջադրանքը խնամքով և օրինակելի կերպով կատարելու համար»²։

Հայաստանի կոնսերվի արդյունաբերությունը բանակին տվել է 23,3 միլիոն սլաժմանական տոնոյ կոնսերվա։ Կոնսերվագործներից հետ չէին մնում մականոնի, մսի, ծխախոտի, օճառի և սննդ-արդյունաբերության մյուս ձեռնարկությունների կուլեկտիվները։ Նույն ժամանակամիջոցում Հայաստանի սննդարդյունաբերությունը բանակին տվել է մոտ 7 հազար տոննա մականոնեղեն, 100 միլիոնից ավելի գլանակ, 6700 տոննա ծխախոտ, 150 տոննա մախորկա, 4 հազար տոննայից ավելի օճառ, 6240 տոննա միս։ Ռազմաճակատում առանձնապես հռչակված էր Հայաստանի կոնյակը։ Հայաստանի գինու և կոնյակի գործարանները Սովետական Բանակին տվել են 230 հազար ղեկալիտր գինի, 138 հազար ղեկալիտր կոնյակ³։

Ռազմաճակատին լուրջ օգնություն ցույց տվեցին Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության աշխատողները։ Առանձնապես պետք է մատնանշել պատերազմի ժամանակ ռեսպուբլիկայի կարբիդի գործարանների կուլեկտիվների կողմից երկրին մատուցած ծառայությունները։ Կարբիդագործներն իրենց հերոսական աշխատանքով արտադրում էին բարձրորակ կարբիտ-կալցիում և Սովետական Միության տարբեր մասերում գտնվող ռազմական արդյունաբերությունն ապահովում էին այդ անհրաժեշտ արտադրանքով։

Երեւանի Կիրովի անվան կոմբինատի և Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան կոմբինատի բանվորները, ինժեներները, տեխնիկները հանդես էին բերում սովետական հայրենասիրության հիանալի օրինակներ։ Պատերազմի տարիներին Կիրովի անվան գործարանի առաջավորները սլարտկալմականերպության ղեկավարությամբ տվել են արտադրության մեջ նոր մեթոդներ կիրառելու, նոր նախաձեռնությունների շատ օրինակներ⁴։ Այդ գործարանի բանվորները

¹ «Սովետական Հայաստան», 3 հոկտեմբերի, 1943։

² «Коммунист», № 231, 1943.

³ Там же.

⁴ «Կիրովեց» բաղմատիբաժ թերթը, 19 հուլիսի, 1943։

Սովետական Բանակի զորամասերի յուրաքանչյուր հաղթանակին արձապանքում էին արտադրական նոր հաջողություններով: Այսպես, օրինակ՝ 1943 թվականի հուլիսի 24-ին, երբ հրկիքը լսեց Ի. Վ. Ստալինի հրամանը Կուրսկի ուղղությունում ֆաշիստական զավթիչների հարձակումը լիկվիդացնելու մասին, կիրովցիներն իրենց ցեխերում ու բրիգադաներում հավաքվեցին միտինգների և մասսայականացրին այդ հրամանը: «Միտինգներում հելպոններն ցողունցին Սովետական Բանակի փառապանծ զինվորներին և կոնկրետ պարտավորություններ ստանձնեցին ռազմաճակատին ցույց տրվող օղնությունն ավելի ուժեղացնելու համար...»¹:

1943 թ. սեպտեմբերին 1-ին զործարանի կոլեկտիվը ամսվա պլանը կատարեց 131 տոկոսով: Առաջավոր բանվորներն իրենց արտադրական նորմաները կատարում էին 110—200 տոկոսով²:

Կոմունիստ ինժեներ ցեխի սկստ Բուրբեն Մելիքյանը ադրեզատների սխեմայի մեջ փոփոխություններ մտցնելով հասավ նյութերի մեծ խնայողության: Ինժեներներից հետ չէին մնում բանվորները: Օրինակ, էլեկտրափականագործ Կոմունիստ Վաղդեն Հովհաննիսյանը սկսեց տեղում նորոգել այն ղեներատորները, որոնք մինչև այդ վերանորոգման համար ուղարկվում էին Լենինգրադ: Իսկ կոմունիստ խառատ Դեղամ Դուլեցյանը յուրացրեց հատուկ ֆորմաների պատրաստումը, որն անհրաժեշտ էր ռազմավթերը արտադրելու համար: Դործարանի բանվորուհի Բաուրաշովան, կարբիդագործ Պատվական Ռուշանյանը և շատ ուրիշ բանվորներ յուրացրին ռազմաճակատի համար անհրաժեշտ արտադրանքի պատրաստումը:

Կիրովի անվան Կոմբինատի աշխատավորները 1943 թ. նոյեմբերին իրենց մոտ հյուր էին հրավիրել Թամանյան ղիվիդիայի ռազմիկների պատգամավորությանը: Նոյեմբերի 12-ին թամանցիները եղան զործարանում: Նրանք տեսան, որ առաջավոր բանվորները կանգնած են հսկա քուրանների առաջ և կատարում են իրենց պարտքը ռազմաճակատի հանդեպ ճիշտ աջակց, ինչպես իրենք Վերսալի առաջին դժուրը³: Զինվորները ծանոթացան կիրովցիների աշխատանքին, տեսան, թե ինչպես բանվորներն ամբողջ ղիշերներով բրտինք են թափում թշնամու նկատմամբ հաղթանակ նվաճելու համար:

¹ «Կիրովեց», 15 նոյեմբերի, 1943:

² ՄԷԼՄ-ի Հայկական ֆիլ. աթիվ, ֆ. 1, ցուցակ 32, դ. 11, թ. 11:

³ «Կիրովեց», 15 նոյեմբերի, 1943:

Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը պատերազմի երրորդ տարում հաղթահարեց այն դժվարությունները, որոնք առաջ էին եկել առաջին երկու տարիներին և առաջ մղեց ռեսպուբլիկայի սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացումը:

Պարտիան մշտական հոգատարություն էր հանդես բերում սոցիալիստական գյուղատնտեսության զարգացման նկատմամբ: 1943 թ. մարտին տեղի է ունեցել Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի 13-րդ սլենդումը, որը քննել է 1943 թ. գյուղատնտեսական աշխատանքները կազմակերպված անցկացնելու հարցերը¹: Կենտկոմը միջոցառումներ է մշակել կոլտնտեսությունների աշխատանքը օրինակելի կերպով կազմակերպելու, պետական առաջադրանքները կատարելու համար: 1943 թ. մայիսին Կենտկոմի 14-րդ սլենդումում քննարկվել է գյուղում պարտիական քաղաքական աշխատանքի հարցերը², իսկ նույն տարվա հուլիսին, Կուրսկի շրջանում տեղի ունեցող թեժ մարտերի օրերին Կենտկոմի 15-րդ սլենդումը քննարկել է բերքը հավաքելու, գյուղատնտեսական մթերքների մթերումների, ռադիաձակատին մթերքներ տալու հարցը, անասնաբուծության զարգացման պլանների կատարման հարցը և բնակչության մատակարարման վիճակը³:

1943 թվականին Հայաստանի կոլտնտեսությունները ցանքերի տարածությունն ընդարձակեցին 1940 թ. համեմատությամբ 8,8 տոկոսով: Կարտոֆիլի ցանքերի տարածությունն աճեց 38 տոկոսով, բանջարա-բոստանային կուլտուրաներինը՝ 29, տեխնիկական կուլտուրաներինը՝ 3,4, այդ թվում ծխախոտինը՝ 5,0 տոկոսով, իսկ շաքարի ճակնդեղի ցանքը կրկնապատկվեց: Նույն ժամանակ հացահատիկային կուլտուրաների բերքավտությունը հեկտարից ավելացավ 1 ցենտներով, կարտոֆիլինը՝ 29, բանջարա-բոստանային կուլտուրաներինը՝ 36 ցենտներով:

ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետի 1940 թ. սեպտեմբերի 6-ի որոշմամբ սահմանվել էր Հայկական ՍՍՌ-ում ջրանցքների լայն ցանցի կառուցում այն հաշվով, որ 1941—1944 թթ. ջրովի հողերի տարածությունն ավելացվեր 54 հազար հեկտարով: Այդ աշխատանքները մեծ թափով սկսվել էին 1941 թ. սկզբներից, սակայն պատերազմի պատճառով դադարեցվել էին: 1943 թ. նոյեմբերից պարտիայի և կառա-

¹ *ՄէլիՍի*-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 32, գ. 11, թ. 11:

² Նույն տեղում, գ. 6, թ. 4:

³ Նույն տեղում, գ. 11, թ. 18:

վարութեան դիրեկտիվներէ հիման վրա վերսկսուեց ոռոգման ցանցի շինարարութիւնը: 1943 թ. նոյեմբերին ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմի 16-րդ պլենումը, քննարկելով ոռոգման աշխատանքների ծավալման հարցը, կոնկրետ խնդիրներ է դրել պարտիական-սովետական կազմակերպութիւնների և կոլտնտեսութիւնների առջև այդ աշխատանքները կազմակերպելու և ծավալելու ուղղութեամբ¹:

Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարութիւնը, ելնելով սոցիալիզմի հիմնական տնտեսական օրենքի պահանջներից, պատեքստի ժամանակ յուրջ միջոցառումներ էին ձեռնարկում բնակչության նյութական-կուլտուրական պահանջմունքներն ապահովելու համար: Ռազմաճակատի կարիքները բավարարելուն զուգահեռ, պարտիան և կառավարութիւնը կազմակերպում էին Հայկական ՍՍՌ աշխատավորների մատակարարումը պարենային մթերքներով և արդյունաբերական ապրանքներով: ՀԿ(բ) պարտիայի Կենտկոմի պլենումը 1943 թ. հուլիսին, քննելով դշուղական բնակչութեան մատակարարման հարցը, նշել է Հայկոտպի գծով գյուղում ապրանքաշրջանառութեան պայմաններ կատարելու դործում եղած թերութիւնները, միաժամանակ կոնկրետ միջոցառումներ են ձեռնարկել յայն սպառման առարկաների արտադրութիւնն աւելացնելու, դրանք բնակչութեանը հասցնելու համար²:

Պատեքստի դժվարին պայմաններում երկրում կոտմ բոլոր հնարավորութիւններն ուղղում էին ռազմաճակատի կարիքների բավարարմանը, միաժամանակ մշտական հողատարութիւն էր հանդես բերվում թիկունքի բնակչութեան սպասարկման դործի նկատմամբ:

Սովետական Միութեան աշխատավորների նյութական-կուլտուրական կարիքների մասին հոգալու ցայտուն արտահայտութիւնը հանդիսացավ ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետի և ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի 1943 թ. օգոստոսին ընդունած որոշումը՝ «Գերմանական օկուպացիայից ազատագրված ռայոնների տնտեսութիւնը վերականգնելու անհետաձգելի միջոցառումների մասին»:

Սովետական Միութեան այն ռեսպուբլիկաները, որոնք չէին ենթարկվել գերմանա-ֆաշիստական զորքերի աւերիչ արշավանքին, ձգբայրական օգնութեան դնացին օկուպացիայից ազատագրված շրջաններին, քայքայված տնտեսութիւնը վերականգնելու:

Սովետական Հայաստանի բանվորները, գյուղացիները, ինտե-

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիւի ֆ. 1, ցուցակ 32, դ. 9. թ. 14:

² Նույն տեղում, դ. 6, թ. 231:

լիզենցիան ակտիվ դործերով արձագանքեցին պարտիայի և կառավարության որոշմանը, իրենց մասնակցությունը հանդես բերեցին յազատագրված շրջանների տնտեսության վերականգնմանը: Բոլոր շրջաններում ազատագրված քաղաքներին ու գյուղերին օգնություն ցույց տալու համար լայն շարժում ծավալվեց: Առաջին օգնությունը կազմակերպվում էր Ստալինգրադ քաղաքի վերականգնմանը: Հայաստանի աշխատավորները հիմնեցին Ստալինգրադի վերականգնման ֆոնդ: Ախուրյանի շրջանի աշխատավորները Ստալինգրադի վերականգնման ֆոնդը մոծեցին 250 հազար ռուբլի դրամ: Նրանք տասնյակ հեկտարներով ցանքս կատարեցին, որի բերքը հատկացվեց նույն ֆոնդին: Ախուրյանի շրջանի աշխատավորները կողմից Ստալինգրադի վերականգնմանը ցույց տված օգնության համար Համկ(բ) Ստալինգրադի մարզային կոմիտեն հատուկ շնորհակալական նամակ է ուղարկել Ախուրյանի շրջանի աշխատավորներին¹:

Ստալինգրադի վերականգնման ֆոնդի համար Ստեփանավանի կոլտնտեսականներն իրենց միջոցներից հավաքեցին 1 միլիոն 266 հազար ռուբլի և ուղարկեցին Ստալինգրադ: Ստալինգրադից Հկ(բ) Ստեփանավանի շրջկոմին ուղարկվել է հետևյալ հեռագիրը. «Մանկագին ընկերներ. Ստալինգրադը 1942 թվականի ամռանն ու աշնանը դիմացավ գերմանա-ֆաշիստական ընտիր դուքերի կատաղի գրոհներին: Սովետական հերոսական բանակը մեծ սուբաուեզ, Սովետական Միության մարշալ ընկեր Ստալինի ղեկավարությամբ գլխավոր ջախջախեց և Ստալինգրադի պատերի տակից ետ շարժեց ատելի թշնամուն: Ստալինգրադը պաշտպանեց մեր ամբողջ երկիրը: Այժմ ամբողջ երկիրն է օգնում նրա վերականգնմանը: Մեծ դործ են կատարում հատկապես Հայաստանի աշխատավորները: Ստալինգրադցիները շնորհակալություն, մեծ շնորհակալություն են հայտնում Հայկական ՍՍՌ Ստեփանավանի շրջանի աշխատավորներին, նրանց կրթարական օգնության համար: Ստալինգրադի վերականգնման ֆոնդը Ստեփանավանի աշխատավորները մոծել են 1.266 հազար ռուբլի: Ամբողջ արտով ցանկանում եմ Ձեզ նորանոր հաջողություններ գյուղատնտեսության բոլոր բնագավառներում: Համկ(բ) Ստալինգրադի մարզկոմի քարտուղար Պիսկին»²:

Ազատագրված շրջանների կոլտնտեսությունները վերականգնելու համար Սովետական Հայաստանից ուղարկվում էին անասուն-

¹ «Սովետական Հայաստան», 14 մարտի, 1944:

² Նույն տեղում, 1944, № 216:

ներ, սերմացու, ինվենտար: Գործարանները վերականգնելու համար ուղարկվում էին սարքավորումներ, մեքենաներ: 1943 թվականին Ռուստովի մարզի Ալ. Մյասնիկյանի անվան շրջանի կազմակերպությունները դիմում են Հայկական ՍՍՌ-ի ղեկավար մարմիններին, օդուժության խնդրով: Հայաստանից Մյասնիկյանի տնվան շրջանն է ուղարկվել դրամական միջոցներ, դպրոցական գույք և այլ առարկաներ¹:

Հայաստանի երիտասարդությունը կազմակերպեց դրականություն և քաղ. լուսավորական պիտույքների հավաքումն ու հանձնումը աղատարված շրջաններին: Միայն Նրեանի և Արծվաճի անվան մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողությունը 1943 թվականին 1000 կտոր գիրք ուղարկեց այդ շրջաններին²: Այդպես էլ մյուս ինստիտուտները, համալսարանը և դպրոցները:

Սովետական պետության կազմակերպած մեծ աշխատանքի, հատկացրած խոշոր միջոցների և մյուս ռեսուրսներից ու մարդերից ստացած օգնության շնորհիվ օկուպացիայից ազատագրված մարզերի աշխատավորները ձեռնամուխ եղան ավերված քաղաքների, գործարանների, կոլտնտեսությունների, դպրոցների վերականգնմանը:

Սովետական Հայաստանի պատմության մեջ կարևորագույն իրադարձություն հանդիսացավ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումը, որը տեղի ունեցավ 1943 թվականին: Պատկազմի դժվարին տարիներին Հայաստանում գիտական հիմնարկները նորմալ կերպով գործում էին և իրենց ուժերը նվիրում երկրի պաշտպանության դրոժին:

Համի(բ)Պ Կենտկոմի և Սովետական Կառավարության մշտական հոգատարության շնորհիվ Հայաստանում աճող գիտական հիմնարկությունների լայն ցանցը բազա էր հանդիսանում իրադրոժելու Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա հիմնելու պատմական խնդիրը:

1943 թվականի աշնանը ՀԿ(բ)Պ Կենտկոմը և Հայկական ՍՍՌ Ժողկոմսովետը խնդիր դրեցին գիտահետազոտական հիմնարկությունները միավորելու և Գիտությունների ակադեմիա հիմնելու մասին: Համի(բ)Պ Կենտկոմը 1943 թվականի հոկտեմբերին որոշում ընդունեց ՍՍՌԿ Գիտությունների ակադեմիա հիմնելու մասին:

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, դ. 369, թ. 66:

² ՇՍՈՎետական Հայաստան, 2 փետրվարի, 1945:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա կազմակերպելու մասին 1943 թ. հոկտեմբերի 29-ին որոշում ընդունեց նաև ՍՍՌՄ Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը:

Բերում ենք այդ պատմական որոշման լրիվ տեքստը:

«Որոշում № 1189

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա

կազմակերպելու մասին

ՍՍՌ Միության Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը որոշեց՝

1. Բավարարել Հայկական ՍՍՌ Ժողովուրդների և Հայաստանի Կ(Բ)Պ ԿԿ-ի խնդրանքը ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը Երևան քաղաքում Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա վերակազմելու մասին:

2. Հանձնարարել Հայկական ՍՍՌ Ժողովուրդներին և ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությանը կատարել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա կազմակերպելու վերաբերյալ բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները:

ՍՍՌ Միության Ժողովրդական Կոմիսարների

Սովետի նախագահ Ի. ՍՏԱԼԻՆ

ՍՍՌ Միության Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի

Գործերի Կառավարիչ ՅԱ. ՉԱԴԱՆՎ

Մոսկվա, Կրեմլ, 29 հոկտեմբերի, 1943 թ. »:

1943 թ. նոյեմբերի 10-ին ՀԿ(Բ)Պ Կենտկոմը քննարկել է ՍՍՌՄ-ի Ժողովուրդների սոցիալական իրականացման միջոցառումները և որոշել ակադեմիայի ստեղծման կոնկրետ հարցերը:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի բացումը տեղի ունեցավ 1943 թվականի նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու 23-րդ տարեդարձի օրը: Դա սովետական էություն ունեցող հայտնի տոն էր: Ակադեմիայի առաջին պրեզիդենտ հաստատվեց ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելին:

Ակադեմիայում ստեղծվեցին չորս բաժանմունքներ՝ հասարակական գիտությունների, ֆիզիկո-մաթեմատիկական գիտությունների, բիոլոգիական գիտությունների և գյուղատնտեսական գիտությունների:

Ակադեմիայի հիմնադրման օրից արդեն նրա կազմի մեջ մտան 23 իսկական անդամներ: Ակադեմիայի սխտեմում կային 30-ից ավելի գիտա-հետազոտական հիմնարկություններ, որոնց մի մասն ստեղծվեց հենց այդ օրերին:

Ակադեմիայի բացմանը նվիրված հանդիսավոր ժողովում Հայաստանի գիտնականներն իրենց առաջին խոսքն ուղղեցին Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմին և Սովետական կառավարությանը:

«...Այսօր Սովետական Հայաստանում մեծ տոն է: Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատվելու 23-րդ տարեդարձի օրը համընկավ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռևուպուբլիկայի Գիտությունների ակադեմիայի բացման հետ: Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի կազմակերպվելու լուրը հայկական ինտելիգենցիան, ամբողջ հայ ժողովուրդը ընդունեց բերկրանքի զգացումով: Ակադեմիայի ստեղծումը ժողովուրդը միահամուռ կերպով գնահատեց իբրև մի մեծ պատիվ, ցույց տրված իրեն, իր ինտելիգենցիային, իր կուլտուրային»:

Ընդունելով Սովետական կառավարության և Կոմունիստական պարտիայի այդ մեծ նվերը՝ հայկական ինտելիգենցիան, ամբողջ հայ ժողովուրդը երախտագիտական մեծ զգացմունքով իր անհուն շնորհակալությունն է հայտնում Կոմունիստական պարտիային և Սովետական կառավարությանը, որոնք միմյանց և՛ հայ ժողովրդին և անում են ամեն բան նրա կուլտուրայի ու գիտության զարգացման համար:

Ակադեմիան ապահովվեց նյութա-տեխնիկական բազմաթիվ և անհրաժեշտ միջոցներով: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիային կից ստեղծվեց ասպիրանտուրա դիտական նոր կադրերի պատրաստման համար: Հիմնվեցին ակադեմիայի պարբերական հրատարակությունները — «Ջեկույցները» և բաժանմունքների «Տեղեկագրերը»: Սովետական Հայաստանի գիտական ուժերը համախմբվեցին ակադեմիայի շուրջը:

Նոր լիցքով, նոր եռանդով Հայաստանի գիտնականներն աշխատանք ծավալեցին գիտության նվաճումները մեր Հայրենիքի պաշտպանության և երկրի էկոնոմիկայի զարգացման կարիքներին ծառայելիս:

Սովետական Հայաստանում պատերազմի բեկման տարում խոշոր աշխատանք կատարվեց բարձրագույն և մասսայական դրսերոցներում ուսուցման դրվածքը բարելավելու ուղղությամբ: 1943 թ.

օգոստոսի 1-ից կառավարության որոշմամբ ուսուցիչների աշխատավարձն ավելացվեց, որի հետևանքով ռեսպուբլիկայի դպրոցների ուսուցիչների աշխատավարձի ֆոնդը 1942 թվականին եղած 78 միլիոն 652 հազար ռուբլուց, 1943 թվականին հասավ 106 միլիոն 25 հազար ռուբլու:

Պետությունը խոշոր միջոցներ էր ծախսում սոցիալական ապահովագրության, բազմազան մայրերին նպաստ տալու, Հայրենական պատերազմի հաշմանդամներին և զինվորականների ընտանիքներին ապահովելու նպատակով: 1941—1943 թվականներին Հայկական ՍՍՌ բազմազան մայրերին նպաստ է տրվել 78 միլիոն 42 հազար ռուբլի¹:

Սովետական երկրի աշխատավորությունը պատերազմի ընթացքում շտեպով այնպիսի արհամարհներ, որոնք մեր ժողովրդի ուղեկիցներն են եղել առաջին համաշխարհային պատերազմում ինչպիսիք էին սովը, համաճարակը և այլն:

Այսպիսով, Հայրենական Մեծ պատերազմի արմատական բեկման ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանի պատմությունը հարստացավ նոր իրադարձություններով:

Սովետական Բանակի հարձակողական մարտերում Հայաստանի զավթիկները հանդես բերեցին ռազմական լիակատար հասունություն ժամանակակից պատերազմի պայմաններում դերժելու, բարձր հրամանատարության առաջադրանքները կատարելու համար: Հայ ռազմիկները ռազմական բարձր վարպետությամբ էին հասնում և իրենց բոլոր բնդունակությունները դրսևորեցին շնորհիվ այն բանի, որ նրանք դուրս էին եկել ազգային ինքնամոլորվածությունից և գործում էին ողու ժողովրդի ու սովետական մշու ժողովուրդների զավակների հետ միասին, սովորում էին նոր գիտելիքներ, հարստացնում իրենց փորձն ու իմացությունները:

Թիկունքում, Հայկական ՍՍՌ պարտիական-սովետական կազմակերպությունները պատերազմի առաջին շրջանում, ամբողջ աշխատանքը վերակառուցելով ռազմական ձևով, ստեղծեցին ռազմական էկոնոմիկա, Հայաստանը կարողացավ պատվով կատարել

¹ «Սովետական Հայաստան», № 242, 1943:

² Նույն տեղում, 20 դեկտեմբերի № 256, 1944:

իրեն տրված առաջադրանքները թշնամու դեմ անհրաժեշտ մահաքուզենք արտադրելու գծով:

Սովետական Բանակի կողմից սկսված և հաջող կերպով ծավալվող հակահարձակումը, Հայկական ՍՍՌ-ից շատ ավելի հեռու շարժվելով գերմանա-ֆաշիստական դավթիչներին, ապահովեց հայ ժողովրդի տնտեսական-կուլտուրական նվաճումների անձեռնմխելիությունն ու ամբողջությունը: Միաժամանակ լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին Ռեպուբլիկայում տնտեսական-կուլտուրական շինարարությունը և որ թափով ծավալելու համար: Պատերազմի ընթացքի մեջ բեկման տարին արմատական շրջադարձ ստեղծեց նաև թիկունքի աշխատանքի մեջ, կապիտալ ներդրումները և արտադրական կարողություններն ընդարձակելու, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը ավելացնելու ուղղությամբ:

Պատերազմի ժամանակաշրջանում Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը կիրառում էին սոցիալիզմի հիմնական տնտեսական օրենքը, հոգ տանելով ժողովրդի նյութական-կուլտուրական կարիքների ապահովման մասին: Միայն Սոցիալիզմի երկրում, միայն սոցիալիզմի հիմնական տնտեսական օրենքի վրա հենվելու պայմաններում էր հնարավոր պատերազմական լարված իրադրության մեջ ապահովել ոչ միայն ռազմականատի պահանջները գեներով, զինամթերքով, հանդերձանքով ու պարենամթերքով, այլև բնակչության պահանջը սննդամթերքի, արդյունաբերական ապրանքների, կոմունալ կարիքների, տրանսպորտի, կուլտուրական շինարարության գծով: Միայն Կոմունիստական սյարտիայի իմաստուն ազգային քաղաքականության անշեղ կիրառման շնորհիվ հնարավոր դարձավ պատերազմի դաժան փորձությունների օրերին իրագործել հայ ժողովրդի երազը՝ հիմնել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիա:

Ինչպես ՍՍՌՄ մեջ մտնող բոլոր սոցիալիստական ազգերը, այնպես էլ սոցիալիստական հայ ազգը պատերազմի երեք տարիների արդյունքների մեջ տեսան իրենց ազգային պետկանության և սոցիալիստական էկոնոմիկայի ու կուլտուրայի նվաճումների փրկությունը: Այդ ամենը Սովետական Միության սոցիալիստական ազգերին մղում էր դեպի լարված աշխատանք ռազմականատի և ցույց տրվող օգնությունն է՛լ ավելի ուժեղացնելու համար, ինչպես նաև նրանց ռազմիկ զավակներին մղում էր դեպի նորանոր սխրագործությունների՝ սովետական հողը լիովին ազատագրելու իմպերիալիստական զավթիչներից:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶՄՎԱԿՆԵՐԸ 1944 ԹՎԱԿԱՆԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄՂԱՑ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎՃՌԱԿԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆ

1944 թվականը Հայրենական Մեծ պատերազմի պատմության մեջ մտավ որպես վճռական հաղթանակների տարի:

1943 թ. նոյեմբերի 7-ի հրամանում Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար ի. Վ. Ստալինը Սովետական Բանակի առաջ խնդիր դրեց գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին լիովին ջախջախել և ամենամոտիկ ժամանակում լիովին մարքել սովետական հողը թըշնամու հորդաններից: Այդ խնդիրը կատարվեց սովետական Ձինված Ուժերի կողմից թշնամուն հասցված 10 կործանիչ հարվածների հետևանքով, որոնք 1944 թվականին մեկը մյուսից ավելի ուժգին իջան զավթիչների գլխին:

Ամերիկյան և անգլիական կառավարող ղեակցիոն շրջանները տեսան և զղաջին, որ 1941—1944 թվականների պատերազմում Սովետական Բանակը ոչ միայն չթուլացավ, այլ բնդհակառակը՝ շատ ավելի ուժեղացավ, մարտական մեծ փորձ ձևոր բերեց: Նրանք տեսնում էին, որ Սովետական Բանակը մեն-մենակ հաղթում է ֆաշիստական բանակներին, մենակ էլ կարող է ազատագրել սովետական հողը, լիովին ջախջախել ֆաշիստական Գերմանիային, ազատագրել Ֆրանսիայի և Արևմտյան Եվրոպայի մյուս ժողովուրդներին, որոնք հեծում էին հիտլերյան ռեժիմի լծի տակ:

Այդ բոլորը հաշվի առնելով ԱՄՆ-ը և Անգլիան 1944 թ. հունիսին դեսանտ իջեցրին Ֆրանսիայի ափը, բաց արին երկրորդ ռազմաճակատ, սակայն նպատակ ունենալով ոչ թե օգնել Սովետական

Միությանը և ոչնչացնել ֆաշիզմը, այլ զավթել Եվրոպայի և խեղդել Եվրոպական ժողովուրդների ռեռլուցիոն ազատագրական շարժումները, Արեմոյան Եվրոպայի դարձնել ամերիկա-ամերիկական իմպերիալիզմի սլաքդարմ սոցիալիզմի և դեմոկրատիայի դեմ:

Սովետական Ձինված Ուժերի Գերազույժ Հրամանատարության հանճարեղ ստրատեգիան վիժեցրեց իմպերիալիստական ռեակցիոն-հեղինների նենգավոր ծրագրերը: Սովետական Բանակը 10 հարվածներ հասցրեց թշնամուն՝ Լենինգրադի մոտ, Աջափնյա Ուկրաինայում, Ղրիմում, Կարելական սարահանոցում, Բելոռուսիայում, Արեմոյան Ուկրաինայում, Բիշնյով-Յասսիյի շրջանում, Մերձբալթիկայում, Տիսայի ու Դանուբի միջև, Պեչենեգայի շրջանում: Այդ 10 պատմական հարվածների հետևանքով Սովետական Բանակը ջախջախեց գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների մոտ 120 դիվիզիա:

Ռուս մեծ ժողովրդի առաջատար, վճռական դերի և նրա շուրջը ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների սերտ համախմբման շնորհիվ Սովետական Միությունն ավելի՛ հզոր, ուժեղ դուրս եկավ, քան նրա հակառակորդը՝ գերմանական ֆաշիստական պետությունն իր դաշնակիցների հետ միասին: Սովետական Բանակը 1944 թ. իր ձեռք բերած վճռական հաղթանակների շնորհիվ՝ լիովին ազատագրեց սովետական հողը, այնուհետև հետապնդելով թշնամուն, օգնության գնաց Եվրոպայի ժողովուրդներին, որոնք հեծում էին ֆաշիզմի լծի տակ:

1944 թվականի ընթացքում Սովետական Բանակի 10 հարվածներից յուրաքանչյուրի ժամանակ ինչպես ՍՍՌՄ-ի բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի զավակներն ունեցել են իրենց մասնակցությունը: Այստեղ համառոտ կերպով կրթերենք ռազմաճակատի տարբեր ուղղություններում հայ ռազմիկների մարտական գործերը:

2. ՀԱՅ ՌԱԶՄԻՆԵՐԸ ԼԵՆԻՆԳՐԱԴԻ ՀԱՄԱՐ ՄԱՂԱՍՄ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Լենինգրադի պաշտպանները 1941 թ. հուլիսի վերջերից մինչև 1944 թ. հունվարի 28-ը, 900 օր, գիշեր ու ցերեկ անդադրուն մարտեր էին մղում բազալը շրջապատած ֆաշիստական հորդանների դեմ: 1944 թ. հունվարին Գերազույժ Գլխավոր հրամանատարության սլանով հարձակման անցան Սովետական Բանակի Լենինգրադի ռազմաճակատի ղորքերը: Դա Սովետական Բանակի 1944 թվականի

վճռական հաղթանակների տարվա ընթացքում թշնամուն հասցված 10 հարվածներից առաջինն էր, որի հետևանքով Լենինգրադի բլոկադան լիկվիդացվեց և քաղաքը լիակատար կերպով ազատագրվեց հակառակորդի օղակումից:

Լենինգրադի ռազմաճակատի զորքերը հրկարատե մարտերում էին նախապատրաստել թշնամուն հասցվելիք այդ հարվածը:

1941 թ. ամռան ֆաշիստական հրամանատարությունը Լենինգրադի վրա նետեց ավելի քան 60 դիվիզիա, որոնք հազեցված էին տանկերով ու հրետանիով, որոնց օդից օժանդակում էր ավիացիան:

Լենինգրադի վրա թշնամու արշավանքին դիմադրելու և հարազատ քաղաքը պաշտպանելու համար Լենինգրադի շրջակայքում կառուցվեց պաշտպանական անհաղթահարելի պնդ: Լենինգրադի բոլոր շրջակայան կազմակերպությունը հանդիսացավ քաղաքի պաշտպանության հողին: Կոմունիստները կազմակերպում և զլխավորում էին հերոս քաղաքի պաշտպանների պալքարը: «Պատերազմի առաջին ամսում Լենինգրադի պարտիական կազմակերպության մոտ մեկ հարյուրը մեկնեց ռազմաճակատ»¹:

Հետագայում Լենինգրադի կամունիստներն ամբողջովին գտնվում էին քաղաքի պաշտպանության մարտական դիրքերում:

1941 թ. օգոստոսի 21-ին հրապարակվեց Հյուսիս-արևմտյան ռոզդովյան հրամանատար ընկեր Կ. Ն. Վորոշիլովի և Լենինգրադի մարզկոմի քարտուղար ընկ. Ա. Ա. Ժգանովի դիմումը Լենինգրադի բոլոր աշխատավորներին²: Այդ պատմական փաստաթղթի մեջ մեկ առ մեկ շարադրված են Լենինգրադում ստեղծված իրադրությունը, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիայի օրրանը պաշտպանելու և այն փրկելու խնդիրները: Պատասխանելով այդ դիմումին, Լենինգրադի ռազմաճակատի զորքերը և քաղաքի աշխատավորները դուրս եկան թշնամու դեմ: Ռուս հզոր ժողովուրդը պաշտպանեց ռեվոլյուցիայի օրրանը, նա կանգնեցրեց թշնամու առնկերի հեղեղը, հետ մղեց օդից հարձակվող զիշաախներին:

Շրջապատված Լենինգրադը հերոսաբար էր դիմադրում և՛ ցրտին, և՛ սովին և՛ ուժակոծություններին ու զնդակոծմանը: 1941 — 1942 թթ. ձմեռը Լենինգրադի լանդշոքներին տրվում էր օրական 250 գրամ, իսկ մնացած բնակիչներին 125 գրամ հաց, սակայն Լենինգրադցիները հոգով մենում էին արի, հավատով լեցուն դեպի հաղթանակը:

¹ „Правда“, 23 декабря, 1948.

² „Ленинградская Правда“ 21 августа, 1941.

Լենինգրադի պաշտպանները, կայունության դիմադրելով թըշնամուն, արիաբար կրելով բոկադայի բոլոր արհավիրքները, դաժան մարտերում հետ էին մղում հակառակորդի մոլեգին գրոհները:

Սովետական Միության եղբայրական բոլոր ժողովուրդները հիացած էին Լենինգրադի պաշտպանների հերոսական սխրագործություններով:

Լենինգրադի ռազմաճակատի հրամանատար, Սովետական Միության մարշալ Լ. Գուլյուովը 1942 թ. նոյեմբերի 7-ին ունեցած իր ելույթում պատմում է, որ Լենինգրադի պաշտպանությանը մասնակցում են մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների զավակները, «Դաշտաստանի տափաստանների և Կովկասյան լեռների զավակները, Հոլդայի անբերն հոսանքի և հեռավոր Հյուսիսի բնակիչները կողք-կողքի Լենինգրադի պատերի տակ պաշտպանում են իրենց ազատ կյանքն այնպես, ինչպես առաջ նրանք կողք-կողքի կառուցում էին այդ կյանքը»¹:

Ինչպես սովետական մյուս ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ Հայաստանի աշխատավորներն այդ դժվարին օրերին իրենց հավատարմությունն էին հանդես բերում դեպի ռուս մեծ ժողովուրդը, մասնակցում էին Լենինի անունը կրող քաղաքի պաշտպանությանը:

Լենինգրադից էվակուացված և Հայաստանում տեղավորված հիմնարկությունները և քաղաքացիները շրջապատված էին Սովետական Հայաստանի աշխատավորների հուպատառությամբ: Լենինգրադի մանկատան հարյուրավոր երեխաներ մինչև Հայրենական Մեծ պատերազմի վերջը մնացին Երևանում, ստանալով կրթություն և դաստիարակություն: Լենինգրադից ստացված բազմաթիվ նամակների մեջ լենինգրադցիները շնորհակալություն են հայտնում Հայաստանի աշխատավորներին լենինգրադցի երեխաների նկատմամբ հանդես բերած բացառիկ հոգատարության համար: Սովետական Հայաստանի աշխատավորներն անդուլ աշխատանքով օգնում էին Լենինգրադի պաշտպաններին: Հայաստանից Լենինգրադ էին ուղարկվում սննդամթերքներ, տաք հագուստ և այլն: ամենը, ինչ հնարավոր էր:

Հայաստանի զավակներն անձնվիրաբար մասնակցում էին Լենինգրադի համար մղվող մարտերին: Լենինգրադի պաշտպանության ժամանակ առավելաչափ ընկած հայ ռազմիկների մարտական գործերի պատմության մեջ հատուկ տեղ է պատկանում Սովետա-

¹ «Ленинград в Великой Отечественной войне Советского Союза, том I, стр. 261, Ленинград, 1944.

կան Միության կրկնակի Հերոս Նեկսոն Ստեփանյանին, Նեկսոնը հերոսացավ Լենինգրադում, հերոս քաղաքի բաղմահազար ոռոս սլաշտսլանների շարքում: Յուրացնելով և տիրապետելով Կարմաղորդ Բալթիական նավատորմայինների տրագիցիաները, Նեկսոնը Լենինգրադի վրա թշնամու հարձակման առաջին իսկ օրերից Բալթիական նավատորմի զրոհային ավիացիայի ստորաբաժանումներում օդից հարվածներ էր հասցնում թշնամուն:

Նեկսոն Ստեփանյանը Լենինգրադի սլաշտսլանությանը մասնակցեց սկզբից մինչև վերջը, մինչև հերոս քաղաքի լիակատար ազատագրման ժամանակ ծավալված մարտերը: Նա հանդես էր գալիս որպես ավիատորաբաժանման հրամանատար, կազմակերպում և ղեկավարում էր ավիացիոն ջոկատի մարտական գործողությունները: Բայց նա միայն ղեկավար չէր: Նեկսոնը հանդես էր գալիս նաև որպես խնդիրը կատարող օդաչու, հարցուրաւոր մարտական թռիչքներ կատարելով, հարվածներ էր հասցնում գերմանա-ֆաշիստական նավերին բաց ծովում և ռազմաճակատի դժուր, կրակ թափում հակառակորդի տանկային ու հրետանային զորասլուների, թշնամու սլաշտսլանության հենակետերի վրա:

Լենինգրադի հակառակ ավիացիոն զորամասերից մեկի ղեկավար դեներալ-մայոր Սամոխինը, բնութագրելով Լենինգրադի համար մղված մարտերին մասնակցող բազմազգ մարտիկներին և տալով նրանց մարտական գործողությունների տեսությունը, մի շարք հետաքրքիր օրինակներ է բերում, որոնք կարող են ծառայել որպես իլյուստրացիա, թե ինչպես էին Լենինգրադը սլաշտսլանում բոլոր ժողովուրդների զավակները: Գեներալը ռուս դուքագուներ Յուրի Սպիցինի, Նիքեմովի, Մորոզովի և ուրիշների կողքին հիացմունքով նկարագրում է հայ ժողովրդի սլանծալի զավակ Նեկսոն Ստեփանյանի գործողությունները¹:

Դեռևս 1941 թ. աշնանը Նեկսոն Ստեփանյանը արդեն հայտնի դարձավ որպես Բալթիական նավատորմի հերոսներից մեկը: 1941 թվականի հոկտեմբերին, երբ Մոսկվայի մոտ ֆաշիստները կատարի հարձակումն էին անցել, Նեկսոնն իր վիսավորած օդակի օդաչուների հետ միասին թռչում էր թշնամու զորքերի և օրչեկանների վրա, կատարում խնդիրը՝ հետախուզում հակառակորդի մարտակարգերը: Ն. Ստեփանյանը խիզախորեն վարում էր ինքնաթիռը, թռչում էր թշնամու կրակի առաջ, օդաչուները լսում էին, թե ինչպես զրահին

¹ „Ленинградская Правда“, 3 ноября, 1942.

ղիպչող զնդակները կարկուտի նման հարվածում էին ինքնաթիռի կողերին: Ն. Ստափանյանը տեսնում էր, թի ինչպես գերմանական թռչող սարքավորանքները վախենալով, դուրսն էրը թռքոցում էին խրամատում և կուրորեն կրակում խիզախ գրոհովի վրա, երկար կրակահերթերով. «բայց արի օդաչուն շարունակում էր հետախուզությունը, արհամարհելով վտանգն ու մահը: Այդպես նա թռավ խաղաղության ամրոց դիմը: Խնդիրը կատարվեց փայլուն կերպով»¹։

Մարտերում Ն. Ստեփանյանը իր մեջ մարմնավորում էր Կոմունիստական պարտիայի անդամի վեհ գծերը: Նա ոչ միայն անվեհեր պրոհուդ էր, այլև առկուն կոմունիստ, իրեն ենթակա անձնակազմի քաղաքական ղեկավարն ու դաստիարակը: Նրա մարտական ընկերները՝ Կոթինը, Կարասեր, Պիլկովը, Սեմենիկովը, Չելնովովը, Մազուրենկոն, Կարբուկովը և ուրիշները մարտերում աճեցին քաղաքականապես, կառարելագործեցին իրենց թռիչքային վարպետությունը հենց այն օդակի կազմում, որին ղեկավարում էր Ստեփանյանը:

Մեկ անգամ օդակի պարտիական ժողովում քննվում էր պարտիական բյուրոյի գործունեությունը: Հանդես է դալիս Նելսոնը կրակուտ տեսով, ոգևորիչ խոսքում է պարտիական բյուրոյի խնդիրների մասին. «Ամեն բանում խիստ կարգ ու կանոն և բարձր կոլտուրա, մարդկանց անհրաժեշտ շարվով ուսումնասիրում ու ճանաչում — ահա թե ինչ է պահանջվում պարտիական բյուրոյի ամեն մի անդամից», — առել է Ստեփանյանը²։

Մեկ այլ առիթով Ն. Ստեփանյանը իրեն ստորաբաժանման պարտաշխատողներին հիշեցնում է, թե պարտիական աշխատանքը ինքնանպաստակ չէ: Պարտիական աշխատանքը պետք է ամբողջովին ծառայի մարտական խնդիրները հաջող կատարելուն: Մեր ղեկիչը պետք է լինի այսօր թշնամուն հարվածել ավելի լավ, քան երեկ, վաղը՝ ավելի լավ, քան այսօր»³։ Այդպես մտածող և գործող կոմունիստը չէր կարող շարժանանալ ամրոց անձնակազմի սիրուն: Շուտով Ստեփանյանի պարտիական-քաղաքական ազդեցությունը և հարուստ փորձը պրոպագանդա էր արվում ռազմաճակատի թնրթում, որպես ուսանելի փորձ⁴։

¹ «Красный Балтийский флот», 10 октября, 1941 (Ленинград).

² ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 53, դ. 6:

³ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, նույն տեղում:

⁴ Տես ռազմաճակատային «За Сталина» թերթի 1942 թ. նոյեմբերի 7-ի համարը:

Ստեփանյանն ընտրվում է պարտիական բյուրոյի քարտուղար։ Այս անգամ նա արդեն որպէս պարտիական ղեկավար, անձնակազմի մեջ ծավալած քաղաքական աշխատանքով և մարտական խնդիրները կատարելիս իր ակտիվ մասնակցութեամբ ցույց էր տալիս, թե ինչպէս պետք է մարտնչել ռուսացիայի օրրան լենինգրադի համար։ Նելսոն Ստեփանյանը, հիմնականում գործելով Բալթիական նավատորմի գրոհիչ ավիացիայում, շատ անգամ հատուկ առաջադրանքով մասնակցում է Մոսկովայի, Օդեսայի, Սեաստոպոլի մատուցներում, Կովկասում և սովետա-գերմանական ռազմաճակատի ուրիշ հատվածներում մղվող օդային կատաղի կռիւներին։ Նրա սխրագործութիւնների հերոսաշարքը փառսքանովել է լենինգրադի ռազմաճակատի և պաշարված քաղաքի պարտիական մամուլում, պաշտոնական փաստաթղթերում, գրքերում։

Նելսոն Ստեփանյանը ջերմորեն սիրում էր իր ժողովրդին, իր հարազատներին և երբեք չէր կտրում կապը նրանց հետ։ 1943 թ. մարտին Ստեփանյանն արձակուրդ է առնում և իր քանի օրով մեկնում Սովետական Հայաստան իր ծնողների և հայրենակիցների մոտ։ Բաքվում, Թբիլիսիում և Նրևանում աշխատավորները ջերմորեն էին ընդունում հերոսին։ Որպէս պատասխան ժողովրդի սիրուն և հոգատարութեանը, Նելսոնը երգվեց շուտով վերադառնալ իր սիրելի լենինգրադը, նորից իր ձեռքն առնել տհեղ «Իշ»-ի ղեկը և կռուվել թշնամու դեմ, մինչև լիակատար հաղթանակը։ Նա երգվեց կրուվել թշնամու դեմ քանի կրծքի տակ քարայրում է սիրտը և սրբութեամբ կատարեց իր երդումը¹։

Թշնամին ջախջախված և դուրս էր շարտված սովետական հողից, Մահամերձ թշնամին սեղմվել էր իր որջում և նրան հասցնում էին վերջին կործանիչ հարվածները։ Հայրենիքը աչդ օրերին պահանջում էր իր զավակներից ամելի ուժղին հարվածներ հասցնել հակառակորդին, վերջնականապէս ոչնչացնել։ Տրան և արագորեն նվաճել հաղթանակը։ Նելսոն Ստեփանյանը աչդ մարտերի մեջ էր։ Նա Կրոնշտադտից թռչում էր մինչև Մեմելի և Դանցիգի մատուցները և հարվածներ էր հասցնում թշնամուն, հետապնդում ու ջախջախում նրան։

Վերջին հաղթանակի համար մղվող աչդ մարտերից մեկում էլ հերոսական մահով զոհվեց Սովետական Միութեան հերոս Նելսոն Ստեփանյանը։ Նրա կորուստը անհուն վիշտ պատճառեց մարտա-

¹ Հղղկի-ի արևիկ, ֆ. 53, դ. 6, թ. 6։

կան ընկերներին, որոնք, սակայն, ոչ միայն չհուսահատվեցին, այլև ավելի մեծ ցասումով, դեպի թշնամին կրկնապատկված առեւելությամբ զրոհի թուան և մահ տարան ֆաշիստական ճիվաղներին:

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահությունը փոխդնդապետ Նեյստն Գևորգի Ստեփանյանին հետմահու շնորհեց Սովետական Միության Կրկնակի Հերոսի կոչում և նրան արձան կանգնեցվեց հայրենի Նրեան քաղաքում¹:

Լենինգրադի պաշտպանության էպոպեայի մեջ առավել աչքի ընկած նշանավոր հայ ռազմիկներից մեկն էլ Բենիամին Հովհաննեսի Գալստյանն է: Նրա մասին պատմում են Լենինգրադի ռազմաճակատի հրամանատարների կազմած փաստաթղթերը, Լենինգրադի մամուլը: Այդ փաստաթղթերի հեղինակները կոմիսար Գալստյանին տեսել են «Մաներհայմի» դիմը ճեղքելիս, Կարելական պարանոցի սառնամանիքների մեջ, սպիտակ ֆիլմների դեմ մղվող կռվում, տե՛ս էլ են Լենինգրադում՝ 1941 թվականի աշնանը և 1942 թվականի ձմռանը դաժան բռնկադայի օրերին, ֆաշիստական դավթիչների մոլեգին զրոհներին դիմադրելիս, ինչպես նաև թշնամու դեմ մղված հակազրոհների ժամանակ:

Միավորման կոմիսար Գալստյանը դեռևս պաշտերազմի առաջին օրերից սուս քաջարի զինվորների հետ միասին դիմադրում էր թշնամուն: Նա իր մարտական ուղին սկսեց 1941 թ. տառուր, Լիտվայի հողը ներխուժած գերմանական զավթիչների դեմ, մարտերով հետ գնաց մինչև Լենինգրադ:

Այստեղ, քաղաքի պատերի մոտ, միավորումը խնդիր ստացավ՝ շնահանջել այլևս ոչ մի քայլ, պաշտպանել մեծ քաղաքի մատուցների այն հատվածը, որի դիրքերում կռվում էին Գալստյանի ղեկավարած ռազմիկները: Այդ մարտերին ակտիվորեն մասնակցող հրետանային գնդապետ Սարգիս Խաչիկյանը գրել է հետևյալը. «Ընկեր Գալստյանն օժտված էր արիությամբ և հերոսականությամբ. նա ոչ միայն ղեկավարում էր, այլև անձնական վարվելակերպով ցույց էր տալիս տոկունության օրինակներ: Այսպես, օրինակ, 1941 թվականի դեկտեմբերին, հակառակորդ գերակշռող ուժերով անցավ կառաղի հարձակման զորամասի դիրքերի վրա: Բշնամու հարձակման կենտրոնական հարվածը պաշտպանող մեր մի վաշտը ենթարկվեց տանկերի և հետևակի կատաղի ճնշմանը. ռազմիկներ, ինչ ումանք սկսեցին թողնել իրենց դիրքերը և հետ քաշվել: Պաշտ-

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 53, դ. 7. թ. 5:

սյանության դիծը կենտրոնական մասից ճեղքման վտանգի ենթարկվեց: Մեկ էլ, այդ վաշտի դիրքերում երևաց կոմիսար Գալստյանը. ղինվորները լսեցին նրա ձայնը. «Ո՛չ մի քայլ չնահանջե՛նք, ընկե՛ր ղինվորներ, Եկե՛ք ինձ հետ, հետ մղենք թշնամու տանկերը, բարբառոսներին չթողենք մոտեն լենինգրադ»:

Մարտիկները, տեսնելով սիրելի կոմիսարի արիությանը, տոգորվում էին նրա օրինակով: Ռազմիկները դենքի բոլոր տեսակներից կրակ էին բաց անում թշնամու տանկերի ու հետևակի վրա: Յաշխատական զորամասի զորհը ձախողվում է: «Հետևակիորդը ոչ մի քայլ առաջ չկարողացավ շարժվել, կրեց տանկերի և հետևակի ծանր կորուսաներ և հետ շարժվեց մեր դիրքերի առջևից: Այդ կատաղի մարտում, սկզբից մինչև վերջը ղինվորների հետ առաջավոր կրակադժոժում էր զանվում կոմիսար Գալստյանը: Նա ծանր վիրավորվեց թշնամու ավտոմատի գնդակից: Երբ թշնամին հետ մղվեց և մեր զորամասի դիրքերը մնացին անառիկ, վիրավոր կոմիսարը էվակուացվեց հոսպիտալ¹:

Բուժումից հետո Գալստյանը նշանակվեց ավելի պատասխանատու տշխատանքի, Բանակի ռազմական խորհրդի անդամ: Գալստյանին նորից ձգում էր զորամասն ու ստորաբաժանումը, ահա, ուր շարքային ղինվորներն էին ապրում ու կռվում: Նա, ինչպես ասում են, թափանցում էր ղինվորի հոգու մեջ, կարողանում էր ուղի հարթել ղեկի ռազմիկի սիրտը:

Նա համեստ էր մինչև ինքնամոռացության աստիճան: Պաշարված քաղաքում լենինգրադի մարզկոմի օրդանը հրատարակել է «Լենինգրադը գեկտմբերին» հոգվածը, որի մեջ գրի է առնված Գալստյանի հետ տեղի ունեցած մի զրույցը: Երբ խնդրում են Գալստյանին, որ նա պատմի իր կատարած մարտական գործերի մասին, Գալստյանը մտերմաբար և սիրով պատմում է.

«...Սրա անունը գրեք, սա մի այնպիսի քաջ տղա է, որի նմանը քիչ կա: Տես ինչ է արել: Նա առաջինն էր, հասկանո՞ւմ ես, որ խուժեց Սուլցի, գերմանացիների ուսերի վրայով. առաջինը զրավեց օդանավակայանը: Վաշտի հրամանատարին վիրավորեցին, նա ասում է՝ «Էս հրամանատար եմ», նրանց առաջ է տանում, զարկում է գերմանացիներին, քշում... Սա մի էնպիսի մարդ է, խնդրե՞՞ գրե՞ք՝ սրան հիշատակարանում: Նա կոմերիտական է, Ալեքսեև Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչը...»²,

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ. ֆ. 28, դ. 1, ք. 6:

² «Ленинградская Правда», 31 декабря, 1942.

Մեկ ուրիշ զրուցյի ժամանակ Գալստյանը, երբ բացատրում էր, թե ո՞րն է իսկական և որը երևակայական իրիզախությունը, ասել է.

«...Գիտե՞ս ինչ, — մենք ունենք մի լեյտենանտ, Գուբկոն։ Առանձնապես կարծես ոչինչ։ Իսկ ի՞նչ է անում նա — ռազմամթերք է կրում։ Աննկատելի, շերեացող մի գործ. էնտեղ կրակում են, իսկ դու պետք է բերես, հասցնես։ Ի՞նչ կասես՝ կտրի՞ճ է, թե չէ։ Դե՛հ արի, իմացիր։ Ես կասեմ, որ կտրի՛ճ է։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև ռազմամթերք չկա — օպերացիան կարող է կանգ առնել, ռազմամթերքը եթե ուշացավ — փորձանք, դժբախտություն կլինի, սիրելիս, իսկ եթե դրանք կրակի տակ ես կրում — պինդ բնավորություն է հարկավոր, իսկ եթե ամեն օր առավոտից-իրիկուն կրակի տակ պետք է կրել՝ ապա ինչքան ամուր բնավորության տեր պետք է լինել, մտածիր և ասա՝ կտրի՞ճ է նա, թե ոչ. նա ոչ մի անգամ, երբեք, ոչ մի անգամ ռազմամթերքը չի ուշացրել։ Նա քաջ է, կտրի՛ճ, իսկական գործ անող...»¹

Այդպիսին էր Գալստյանը, իր մարտիկներին սիրող, նրանց դնահատող, ռազմիկների քաջագործություններով շգեկորվող մարտական կոմիսարը։ Նրան խնդրում են, որ լրագրում տպելու համար պատմի իր մարտական կյանքի մասին, նա գրողի ուշադրության է հանձնում իր զորամասի զինվորներին, պատմում է նրանց մասին, փառարանում է նրանց։ Դա մեծ եղբայրության, իրեն դերն իջեցնելու և կոլեկտիվի հետ ձուլվելու օրինակ է։

Ռուս նշանավոր գրող Նիկոլայ Տիխոնովը տեսել է Գալստյանին մարտերի մեջ, հիասթել նրա կերպարով, նրա մասին գրել է. «Գալստյանի անունը մենք կմտցնենք հերոսների՝ Լենինգրադի պաշտպանների անջնջելի ցուցակում, և կհիշենք նրան ընդմիշտ, որպես մեր մեծ քաղաքի սքանչելի հայրենասերի»²։

Գալստյանի մարտական ընկերներից մեկը, փոխգնդապետ Վ. Խեչումովը ցավալիկ պատմում է ալն ցուրտ, դաժան օրվա մասին, երբ կոմիսարը ինչպես հաճախ, այս անգամ էլ դումարտակ էր դնացել մարտիկների մոտ, հենց լլինդաժում գրուցում էր թըշնամուն հաղթելու խնդիրների մասին։ և ահա այդ պահին, «թշնամու արկը ուղիղ ընկավ լլինդաժի մեջ և մահացու խոցեց նրան։ Գալստյանի մահվան լուրն անմիջապես թռավ Լենինգրադի ամբողջ ռազմաճակատով»³։

¹ „Ленинградская Правда“, 31 декабря, 1942.

² ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 28, գ. 1, թ. 2—3։

³ Նույն տեղում։

Գալստյանի թաղման ժամանակ հավաքվել էին գեներալներ, սպաներ, զնդերի և զիվիդիաների ղեկնապետներ, ռազմաճակատի հրամանատարության ներկայացուցիչներ:

Որոշ ժողովրդի անվահներ զավակ, գլխավորապես գեներալ-մայոր Անատոլ Կրասնովը թաղման ժամանակ, դադարի առաջ հրաժեշտի խոսք է ասել միավորման ռազմիկների անունից: Սովետական Միության Հերոս գեներալ Անատոլ Կրասնովը շատ ծանր օրեր էր վերապրել կռիվների մեջ, սակայն առաջին անգամ այդ դուրսագոյնի ղեկավար տեսել են արցունքներ, երբ նա արտասանում էր իր ճառի վերջին խոսքերը.

«Մեր թանկագին բարեկամ, կոմիսար, մարտական ընկեր. կգա ժամը, մենք կջախջախենք թշնամուն, նրան կվռնգենք մեր հողից և այն ժամանակ կգանք քո գերեզմանի մոտ հաղթանակի ռապորտով...»¹:

Բենիամին Գալստյանի մարմինը գերեզման իջեցնելիս հարյուրավոր հրացանների համազարկ որոտաց: Հերոսները մղկտում էին հերոսի կորստյան համար:

Այժմ էլ, Լենինգրադում, Նեսկի Լավրի գերեզմանոցում, կա մի համեստ գերեզմանաքար, որի վրա փորագրված է.

«Ընկեր, հանի՛ր զլխաբկդ: Այստեղ քաղված է հայ ժողովրդի նշանավոր զավակ, Լենինգրադի հերոսական պաշտպան, գեներալ-մայոր Բենիամին Հովհաննեսի Գալստյանը»²:

Լենինգրադի պաշտպանությանը մասնակցող հայ ռազմիկները շատ էին, նրանք աչքի ընկան զորքի բոլոր տեսակների մեջ, տարբեր աստիճաններում՝ որսիկ հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, սերժանտներ, շարքայիներ, աշխարհագրականներ:

Լենինգրադի պաշտպանությանը մասնակցած ծովայիններից մեկը Վահան Հակոբյանն էր: Նրան ուղարկում են Կրոնշտադտ, ռազմականներից մեկի վրա որսիկ նավատորմ: 20-ամյա կոմերիտականը մարտական շատ սխրագործություններ է կատարել: Այդ սխրագործություններից ամենանշանավորը և վերջինը տեղի ունեցավ հետևյալ հանգամանքներում: Կատեմիրն անդհատ լողում էին Կրոնշտադտ—Լենինգրադ ջրային ճանապարհներով: Թշնամին աշխատում էր հրետանային կրակով և օդից հարվածներով խանգարել այդ գործողությունները: Հակոբյանի օդակը խնդիր է ստա-

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 28, դ. 1, ք. 2—3:

² Նույն տեղում:

նում մասնակցել ծխաքողարկմանը, որով հնարավոր էր ծածկել ու քողարկել կատերնեժի անվնաս շարժումը: Այդ մարտում Հակոբյանի դործողությունների մասին հրամանատարություն կազմած բնութագրում ասված է.

«...Կատեր-ցանցարկունները հակառակորդի կողմից ենթարկվեցին հրետանային ուժեղ ուժակոծության: Ընկեր Հակոբյանն անձնակազմին ղեկավարելով, հակառակորդի հրետանա-ականանետային հզոր կրակի տակ հմտորեն սարքեց ծխաքողարկում և ծածկեց կատեր-ցանցարկուններին: Հակառակորդը ծխաքողարկման մեջ նկատելով պատուհան, լուսարձակներով լուսավորեց կատերները և կրկին սկսեց հրետանային ինտենսիվ ուժակոծությունը: Տեսնելով կատերներին սպառնացող վտանգը, ընկ. Հակոբյանն այդ կրիտիկական րոպեին ստեղծեց լրացուցիչ ծխաքողարկում: Կատերին հասցրած 6 դուլմանոց արկի ուղիղ հարվածով սպանվեց լեյտենանտ Հակոբյանը, պատվով և մինչև վերջը կատարելով մարտական խնդիրը, արհամարհելով մահը: Նա փրկեց 14 կատեր-ցանցարկուններ, որոնք կարողացան հաջողությամբ կատարել մարտական խնդիրը, ցանցարկելով Լենինգրադ—Կրոնշտադտի ֆարվառերը: Ընկ. Հակոբյանն ընկավ հերոսի մահով»¹:

Հակոբյանը հետմահու պարգևատրվեց Կարմիր Դրոշի շքանշանով:

Մեկ ուրիշ ուղեմասնավի վրա Լենինգրադի պաշտպանություններ մասնակցում էր Դավիթ Աբրահամի Մկրտչյանը: Այդ պատանի հայրենասիրը 1939 թվականին 18 տարեկան հասակում մտավ ռազմածովային նավատորմիղ և որպես ջոկի հրամանատար աչքի ընկավ Լենինգրադի համար մղված մարտերում: Նավի հրամանատարություն կազմած փաստաթղթերը վկայում են, թե Մկրտչյանը հռանդուն, նախաձեռնող, հմուտ նավաստի է: Ծառայելով Լենինգրադի ճակատի համար պարենային բեռերի փոխադրող մի մեծ նավի վրա, նա իր բազմաթիվ ուռւ և ալլաղդի նավաստի ընկերների հետ գործում էր վճռականորեն, հմտությամբ:

«Տրված առաջադրանքը կատարելիս նա պատրաստակամ է ամեն տեսակի զոհողության,— կարդում էնք նրա մասին գրված փաստաթղթում: Օրինակ, օգոստոսի 5-ին, երբ մոլեգնած փոթորիկը պոկեց ուղեկցող նավերից մեկի մոտ կանգնած բարձան, ջուրը

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ ֆ. 6, տես ընկ. Հակոբյանի գործում նրա պարգևատրման թերթիկը:

նետվելու վտանգը հանձն առաւ նա և ցատկեկով նաւից ցած, բարժայի վրա, կապեց ճոպանի ծայրերը և փրկեց թանկարժեք բեռը»¹։

Նա հրանոթի հրամանատար էր, միշտ արթուն հսկում էր նաւի ընթացքը, իսկ թշնամու ինքնաթիռների երևալու դեպքում դիպուկ հարվածներ էր հասցնում հիտլերյան զիշատիչներին։ Այնտեղ, Բալթիական նավաստիների շարքում էլ կոփվեց Մկրտչաճը որպէս հմուտ ծովային և մտաւ Կոմունիստական սլարտիայի շարքերը, իր բոլոր ուժերը նվիրելով հերոս քաղաքի պաշտպանութեանը։

Լենինգրադի պաշտպանութեանը մասնակցած ծովային հայ սպաներից մեկն էլ ավագ լեյտենանտ Գեորգ Շահինյանն է։ Նրան վստահվել էր սուզանավի հրամանատարութունը։ Ստանալով այդ ահել լեյտենանտ, Շահինյանը քաղաքի պաշտպանութեան ամբողջ ժամանակաշրջանում անդադրում գործում էր ստորջրյա ուղիներում։ Շահինյանը շատ անգամ Լենինգրադի մոտերքից համարձակ և խիզախ ռեյդի է գնացել մինչև Մերձբալթյան ջրերը, մինչև Դանցիգ և ավելի հեռու, մարտի բռնվել թշնամու դեմ։ Սվ ամեն անգամ Շահինյանի սուզանավը խորտակել է իրեն։ Հանդիպած թշնամու ռազմանավերն ու փոխադրանավերը և հաղթանակով վերադարձել հարազատ Կրոնշտադտ։ Հայ ժողովրդի աչք տնվհեր զավակն իրավամբ և օրինական հպարտութեամբ ասում է. «Նա կրոնշտադտից եմ»։

Լենինգրադի ռազմաճակատի քաղաքական վարչութունը պատերազմի վերջում հրատարակեց մի առանձին զրբուշիկ «Սովետական Հայաստանի զավակները Լենինգրադի պաշտպաններ» վերնադրով։ Այդ զրբուշիկի տասնաբանում քաղվարչութունը գրել է, թե Սովետական Հայաստանի զավակները Լենինգրադի շատ ուրիշ պաշտպանների նման արիարար ու խիզախորեն կռիւցին և իրենց աշխատանքը ներդրեցին հերոս քաղաքի պաշտպանութեան գործում²։

Հետեւեկի աշխատանքն ամենաժանր և կարեւորն էր հերոս քաղաքի պաշտպանութեան ժամանակ։

Հետեւեկի մի ստորաբաժանում զեկավարում էին հրամանատար կապիտան Բաննիկովը և քաղգծով տեղակալ Հ. Մերձբալթյանը։ Բաննիկովի ստորաբաժանման հարձակման պահին հաշկարծ թշնամու արկը պայթում է հրամանատարին մոտ, բեկարները խոցում են

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ ֆ. 6, տեւ Մկրտչայանի գործում՝ նրա պարգեատրման Բերթիկը, էջ 2—3։

² «Сыны Сов. Армении—защитники Ленинграда», Լենինգրադ, էջ 4։

նրան, Կապիտանը հառաչելով հենվում է պատին, ձեռքով սեղմում վերքը: «Վերցրու հրամանատարությունը, ընկեր Մելքոնյան», — ասում է հրամանատարը: Մելքոնյանը, ստանձնելով հրամանատարությունը, շարունակում է ստորաբաժանումը տանել մարտի: Ռուս սպաներ Դորոնինը իր ականաձիգներով, Վորոտնյակն իր զրահահարներով, Գոլուբևի զնդացրորդներն ու ավտոմատավորները կրակելով առաջ էին շարժվում: Շուտով եկավ հորամոնաատար ընկեր Կոսարը: Մելքոնյանը նորից ձեռնարկեց քաղաքական աշխատանքին: Նա Կոսարի հետ ստորաբաժանումը տարավ հարձակման: Մելքոնյանի և Կոսարի ստորաբաժանումն առաջինը միացավ Վոլյսովի ռազմաճակատի ղեկավորներին: Ռուս զորոճներ Ա. Միխայլովը և Վ. Վասիլևսկին Լենինգրադի շրջապատման օդակի ձեղքման մասին իրենց հոգևածում Հայկ Մելքոնյանի մասին դրել են. «Նա Լենինգրադի մոտ գերմանացիների ջախջախման և էստոնիան գերմանական զավթիչներից ազատագրող հերոսներից մեկն է... Հայկ Մելքոնյանը միշտ և ամենուրեք առջևումն է գտնվում»¹:

Պատերազմական իրադրությունն ինչպիսի դժվորին պայմանների մեջ էլ նեղում էր հայ ղեկավորներին, այնուամենայնիվ նրանք մնում էին իրենց կոշտան բարձրություն վրա: Եթե մահն անխուսափելի էր, ուրեմն և պետք էր մեռնել Լենինգրադի պաշտպանների մեջ մարտիկի պատիվը բարձր պահելու համար:

Այդպես վարվեց, օրինակ, ասպիրանտ Գասպարյանը: Նա Լենինգրադի Համալսարանի ֆիզիկայի ֆակուլտետի ասպիրանտներից էր, ստալինյան թռչակառու: Երբ Լենինգրադի պաշտպանությունը դարձավ օրվա հարց, ասպիրանտ Գասպարյանն ընդհատեց իր էքսպերիմենտները, դադարեցրեց դիսերտացիայի վրա կատարվող աշխատանքը և մեկնեց քաղաքի մերձակա դիրքերից մեկը թշնամու դեմ կռվելու համար: Շուտով նա աչքի ընկավ որպես համարձակ և հմուտ ռազմիկ: Նրան նշանակեցին ջոկի հրամանատար: Զոկի մարտիկները բոլորն էլ Լենինգրադի կամավորներ էին: Լենինգրադի մատուցներում մարտը մղվում էր մի բնակավայրի համար: Այդ հատվածում ֆաշիստները հակադրոհի էին նետվել: Գասպարյանի զեկավարած խիզախների խումբը 30 ժամ անընդհատ և անդադար պաշտպանում էր իր դիրքերը հակառակորդի գերազանց ուժերից: Խնայելով ռազմամթերքը՝ նրանք թշնամուն թույլ էին տալիս մոտենալու կարճ տարածության վրա, իսկ հետո դիպուկ կրակով ոչնչացնում էին նրան:

¹ «Сыны Советской Армии—защитники Ленинграда», стр. 25—26.

Ջուլի մարտիկների մի մասն սպանվել, մյուսներն էլ վիրավորվել էին: Գասպարյանը շարունակում էր պաշտպանել իր դիրքը: Նրա վրա գրոհում են թշնամու 9 զինվորներ: Գասպարյանը գործում էր ինչպես հնարավոր էր: Նախ հրացանով նա սպանում է երկու ֆաշիստի, բայց վիրավորվելով, ձախ ձեռքը ալյուս շի գործում: Գասպարյանը շտրճանակով սպանում է մեկ ֆաշիստի, մյուսին էլ վիրավորում: Բայց թշնամու հինգ զինվոր դեռ մոտենում էին դեպի Գասպարյանը: Երբ թշնամին մի քանի քայլ էր հեռու՝ հերոսը գործադրում է իր մոտ եղած նռնակներից մեկը, մնում էր ևս մեկ նռնակ: «Պրավդա» լիբրում Գասպարյանի մղած այդ կովի մասին գրվել է, թե ինչպես, երբ հիտլերականներն սպառնում էին կենդանի բռնել Գասպարյանին, նա, վերջին նռնակը պայթեցնելով, սպանում է իր վրա հարձակվող ֆաշիստներին՝ ղոհվելով նաև ինքը:

Այժմ, երբ Լենինգրադի պաշտպանություն իրադարձությունները պատմության գիրկն են անցել, հաճախ մենք համոզվում ենք աչնպիսի Լեռնոյթների, որոնք թարմացնում են անցյալը: Ահա ձեր տալե կանգնած է փոխդեղատու Մուշեղ Աղաջանյանը: Նրա ձախ թևը ուսից կտրված է: Երբ նրան հարց ենք տալիս թե ո՞րտեղ, նա պատասխանում է. «աչնույ՞, հյուսիսում, Լենինգրադի ռազմաճակատում»: Աղաջանյանը ծառայում էր տանկային մի զորամասում: Նրա ղեկավարած տանկիստներն իրենց պաշտպանած բնագիծը դարձրին մահվան գիծ թշնամու զինվորների համար, և ոչ մի հիսլերական չանցավ այդ գիծը: Հարձակման օրերին Աղաջանյանի տանկիստները հետապնդում ու հալածում էին ֆաշիստական զավթիչներին, նրանց գուրս քշում Լենինգրադի մատուցներից:

Հարեան գործմասի մի ստորաբաժանման կազմում հարձակման էր գնում Ամիրոգյան Օնիկը: Նա Լենինգրադ էր գնացել Նոյեմբերյանի շրջանից, սկզբում որպես շարքային, բայց մարտերում աչրի ընկնելով շուտով դարձել էր կրտսեր հրամանատար և ապա սպա: Կրտսեր լեյտենանտ Ամիրոգյանը 1944 թվականի հունվարի 14-ին, հարձակման օրը, նշանակվեց վաշտի հրամանատար: Այդ վաշտը գործմասի առջևի եզրում էր դիրք գրավել: Բազմաթիվ ուրիշ զորամասերի ու ստորաբաժանումների հետ միասին նաև Ամիրոգյանի վաշտը հարձակման գնաց և մասնակցեց Լենինգրադի բլոկադայի ձեղքելուն: Վաշտի հրամանատարը մարտի էր գնում զինվորներին ողորկելով անձնական օրինակով: Այստեղ էլ նա գրոհի պահին բնկավ թշնամու դնդակից, սակայն վաշտի զինվորներն առաջ գնացին և վրեժ յուժեցին իրենց մարտական ընկերոջ կյանքի համար:

Հրեաւանային զորամասի հրամանատարի քաղցածով տեղակալ Սարգիս Միքայելի խաչիկյանը Լենինգրադի պաշտպանության օրերին անրաժան էր իր ուռւ բարեկամներից: Նրանց մեջ փոխադարձ սերն ու նվիրվածութիւնն անխղելի էր: Երբ հրաման ստացվեց խաչիկյանին այլ զորամաս փոխադրելու և նոր նշանակում ստանալու մասին, շատերը նույնիսկ տխրեցին: Սարգիս Միխայլովիչն ինքն էլ կարծես թէ մերվել էր հրետանավորների կողեկոտիվ: մեջ և շէր ուղում նրանից բաժանվել: Բայց հրամանը մնում էր հրաման և այն սկսեց էր կատարել:

Խաչիկյանի մեկնելու օրը նրան ճանապարհ հնող սպաներն ու զինվորները կազմել են մի փաստաթուղթ, որի մեջ սպաները և զինվորներն արտահայտել են իրենց շնորհակալական խոսքը, ինչպես նաև իրենց ցանկութունները: Այդ փաստաթղթի մեջ ասված է. «Թանկագին Սարգիս Միխայլովիչ, հրետանային զորամասի հրամանատարական-քաղաքական կազմը ճանապարհ հնելով Ձեզ, հայտնում է իր խորին շնորհակալութիւնը՝ զորամասի զինվորներին և ձեզ ենթակա հրամանատարներին ու քաղաշխատողներին հմտորեն ղեկավարելու, սրտացալ կերպով և արժանաւայել դաստիարակելու համար...»:

Այդ փաստաթղթի տակ ստորագրել են փոխգնդապետ Լերվի-նենկոն, մայոր Պետրենկոն, կապիտան Ռոմանովը, ավագ սերժանտ Դերգոլնովը և ուրիշ սպաներ ու զինվորներ: Նրանք հակիրճ խոսքերում հիշում են իրենց անցած մարտական ուղին Լենինգրադի մոտերքից մինչև Ռիգա, հրետանավորների մարտական դրածերի մասին, նոր աճած ու կոփված կոմունիստների մասին, որոնց մեջ այնպես նվիրված աշխատում էր խաչիկյանը:

Ինչպես հայտնի է, Լենինգրադում մեծ տարբերութիւն չկար ռազմաճակատային զօր և քաղաքի միջև, ամեն տեղ ռազմաճակատ էր, ամեն տեղ կռիւ թշնամու դեմ, համառ դիմադրութիւն նրա կրակային հարձակումներին: Ուստի զինվորական ծառայութիւնից դուրս գտնվող մարդիկ, որոնք մնացել էին Լենինգրադում և իրենց ուժերը ֆերածին չափ մասնակցում էին մեծ էպոպեային, նույնպես մեծ գործեր են կատարել և օգնել Լենինգրադի պաշտպանութան գործին, պայքար են մղել թշնամու դեմ:

Միլիտանավոր լենինգրադցի ուսա բանվորներ ու ծառայողներ, տնտեսուհիներ ու պատանիներ աշխատում էին դործարաններում, գենք էին կում, հանդցնում թշնամու նետած ուսմբերից ծագած հրգեհները, շարժում էին քաղաքային տրանսպորտը, քաղաքային տնտեսութունը, կենինգրադի բաղմահաղար ինտելիգենցիան անդադրում աշխատում էր գիտական հիմնարկներում, արվեստի ու կուլտուրայի հաստատութուններում, որոնք նույնպես իրենց պարտականութունն ունենին քաղաքի պաշտպանության գործում:

Ահա ուս ժողովրդի այդ բաղմահաղար բանակի մեջ մենք տեսնում ենք նաև սովետական մյուս ժողովուրդների, նրանց թվում և հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Հովսեփ Աբգարի Օրբելին կենինգրադի բլոկադայի օրերին, 1941—1942 թվականներին շարունակում էր ղլխավորել էրմիտաժը, որը հանգիստանում էր կենինգրադի թանգարանային արմերների պահեստարանը: Այստեղ էին բերվել նաև Պուլկովոյի հռչակավոր աստղագիտարանի գուլքը, կոմունսովի ու Կեպլերի ձնադրերը, Պուլկինի գրադարանը: Օրբելին տարերքի մեջ էր: Նա գիշեր ու ցերեկ դործում էր անդադրում: Գիտականների մեծ կուկկաիվի հետ միասին Օրբելին կատարում էր կառավարության առաջադրանքները և կաղմակերպում ուսական մեծ կուլտուրայի գանձերի պահպանումը:

«Հիշում ես 1941 թվականի աշնան սկիզբը, — գրել է Օրբելին, — հիշում ես 1941 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբերի օրերն ու գիշերները... Մանր ու դժվարին գիշերներ էին պրանք, բայց գիշերներ, որոնք վիթխարի դոհունակութուն էին պատճառում Հայրենիքի յուրաքանչյուր հավատարիմ զավակի, որովհետև դերմանական հարձակումների ու ռմքակոծութունների այդ գիշերներին, պայթող ումբերի ունոցի ու դրդոցի տակ, քաղաքում լսվում էր արդարության անխուսափելի, աներկրայելի հաղթանակի երգը, հիշում էր: Եամիշտ ադատ, սովետական արևով լուսավորված մեր Մեծ Հայրենիքի Հիմնը...»¹:

Բլոկադայի դաժան արհամիրրների պայմաններում կենինգրադում շեր դադարում գիտական կյանքը: Ինչպես լենինգրադցի շատ գիտականներ, նաև Օրբելին շարունակում էին աշխատել գիտական կտրեսը պրոբլեմների վրա: Օրբելին 1941 թ. հոկտեմբերին էրմիտաժում տեղի ունեցած նիստում ելույթ ունեցավ Ագրորհանական մեծ բանաստեղծ Նիգամիի 800-ամյա հոբելյանի առթիվ:

¹ Ակադեմիկոս Հ. Օրբելի: «Հաղթանակի կամբը», «Սովետական Հայաստան», 4 փետրվարի, 1944:

Դեկտեմբերի 10-ին էրմիտաժը նշեց ուղբեկական բանաստեղծ Ալի-
շեր Նավոյի 500-ամյա հոբելյանը։ Օրբելուն Վարելի էր տեսնել հրե-
ղեհաշնչների մեջ, որոնք հսկում էին էրմիտաժի պալատների ապա-
հովությունը, աշխուհետե նրան կարելի էր տեսնել զորամասերում,
որտեղ քաղաքի պաշտպանների ծերունի հյուրը բուռն ելույթներ էր
ունենում զինվորների մեջ։ Ֆաշիստական բարբարոսները հրետա-
նային արկերն ուղղում էին էրմիտաժի պալատներին, սակայն
էրմիտաժի դիտական կոլեկտիվի կամքը մնում էր անընկճելի։

1942 թ. վերջերին էրմիտաժի կոնսերվացիոն աշխատանքներն
ավարտվեցին։ Բոլոր էքսպոնատները, ձեռագրերը, թանկարժեք
իրերը տեղափոխվեցին ապահով, վստահելի արկղների մեջ և նկուղ-
ներում։ Նրանց վրա հսկելու համար էրմիտաժում մնաց զինված
զինակապների փոքր խումբ։ Այդ հարստությունները քաղաքից
դուրս չտարվեց։ Լի էր լենինդրագիտների վստահությունը հաղթա-
նակի նկատմամբ։

«Թշնամին Լենինդրագը չի տեսնի, էրմիտաժին չի հասնի»,
մտածում էին քաղաքի բոլոր պաշտպանները։ Պոնսերվացիոն աշ-
խատանքներն ավարտելուց և կոլեկտիվի աշխատանքների վերջին
խումբը քաղաքից ուղարկելուց հետո Հ. Ա. Օրբելին Լենինդրագից
մեկնեց երևան, որտեղ շարունակում էր ակտիվ, եռանդուն աշխա-
տանքը, համախմբում էր Հայաստանի գիտնականների ուժերը,
հանգես էր դալիս զորամասերում։

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության Հրամանագրով,
Լենինդրագի հեռուստիկոն պաշտպանությանը մասնակցած զինվոր-
ներն ու աշխատավորները պարգևատրվեցին «Լենինդրագի պաշ-
պանության համար» մեդալով։ 1943 թ. փետրվարին հաղաբախտոր
լենինդրագիներ ստացան փառքի և հերոսության այդ նշանը՝ մե-
դալը։ «Լենինդրագի պաշտպանության համար» մեդալի արժանա-
ցավ նաև Հ. Ա. Օրբելին։ 1944 թ. մայիսի 17-ին ՍՍՌՄ Գերագույն
Սովետի Նախագահության Հրամանագրով բարձր դնահատական
տրվեց Լենինդրագում ռուսական կոլտուրայի կարեւոր արժեքները
պահպանող ու խնամող գիտնականների անձնվեր աշխատանքին։
Այդ Հրամանագրով «ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի ինստի-
տուտներում, թանգարաններում և գրադարաններում եղած՝ երկրի
ազդային հարստությունը հանդիսացող գիտական և կոլտուրական
արժեքները Լենինդրագի բոլոր պաշտպաններում պահպանելու
անձնագործ աշխատանքի համար» շքանշաններով և մեդալներով
պարգևատրեցին Լենինդրագի բոլոր պաշտպանական առավել աչքի

ընկած գիտնականներին՝ Նրանցից մեկը, Հովսեփ Օրբելին արժանացավ բարձրագույն պարգևի՝ Լենինի շքանշանի ¹։

Հաղթանակը նվաճելուց հետո եկան պատերազմի զլխավոր հանցագործների դատավարության օրերը։ Նյուրենբերգի պրոցեսում Օրբելին հանդես եկավ որպես վկա։ Նա արդար և անողորմ զաղորանքներ առաջադրեց հիտլերյան ճիվաղներին, որոնք հրաման էին տվել ումբալոծել Լենինգրադը։

Լենինգրադի պաշտպանության հերոսական օրերին քաղաքից չհեռացավ Հայկական ՍՍՌ Ժողովրդական արտիստ Վահրամ Փափազյանը։ Նա արտիստների մի փոքրիկ խմբով իր արվեստը ծառայեցնում էր Լենինգրադի պաշտպանների զեղարվեստական սպասարկման գործին։ Որքան թշնամին զաղաղում և զժոխալին ումբալոծման էր ենթարկում քաղաքը, երեկոները, մութ դիշերներին, դադապաստարաններում, շենքերի խորը ներքնահարկերում կյանքը չէր զաղարում։ Լենինգրադի Պուշկինյան ընկերության անդամները, նրանց մեջ Փափազյանը ելույթներ էին ունենում բլոկադայի սպասաններին հարմարեցված բեմերում։

Փափազյանը Լենինգրադի հոսպիտալներում բուժվող վիրավոր մարտիկների սիրելի հյուրն էր, որի երեւոյր ուրախութուն և զվարճանք էր պատճառում զինվորներին։ Այստեղ նա հաճախ ուսեսերներից բացի, ելույթներ էր ունենում վրացերեն, ադրբեջաներեն և հայերեն լեզուներով, Լենինգրադի պաշտպանությանը մասնակցող կովկասցիների հետ խոսելով իրենց մայրենի լեզվով։

1942 թ. դարնանը Փափազյանի ընտանիքը կրեց ծանր կորուստ։ Թշնամու ումբի հարվածից սպանվեց Փափազյանի կինը։ Անձնական աչդ գերախտությունը շքնկճեց արտիստի ոգին։ Նա շարունակում էր իր արվեստով մասնակցել քաղաքի պաշտպանությանը։

Փափազյանը պատերազմի տարիներին Լենինգրադում շարունակեց իր գործը մինչև վերջը։ Նա Լենինգրադից չհեռացավ։ Նրա դերասանական խմբի մեջ սկզբում մտնող 34 հոգուց շատերը զոհվեցին։ Բայց կենդանի մնացած արվեստագետ-քաղաքացիները դիմացան պատերազմի փորձությանը և պատվով կատարեցին իրենց աշխատանքը քաղաքի պաշտպանության օրերին։

Բերված օրինակներին կարելի է ավելացնել էլի շատ ուրիշները, սակայն դրանք էլ բավական են ասելու, որ հայ ժողովրդի զա-

¹ ՍՍՌԽ Գերագույն Սովետի Նախագահության 1944 թ. մայիսի 17-ի հրամանագրերը։

վակները ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ միասին, Սովետական Բանակի զորքերի կազմում և թիկունքում բազմաթիվ հերոսություններ կատարեցին Լենինգրադի ռազմաճակատում և սպառնալից տեղ գրավեցին մեծ քաղաքի ակախվ պաշտպանների շարքերում:

Լենինգրադի համար մղված մարտերում հայ ժողովուրդի զավակները նոր էջեր գրեցին մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Հայ սաղմիկները իրենց թափած արյան և կյանքի գնով հարստացնում էին ուս և հայ ժողովուրդների բարեկամության դարավերջ պատմությունը: Հայ մարտիկները հաստուցում էին Լենինգրադին այն մեծ բարորությունների համար, որոնք ուս ժողովուրդը կատարել է հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Լենինգրադի մոտ իրենց անփառունակ կյանքն ավարտելին և ոչնչացվելին բազմահազար օկուպանտներ: Նրանցից մեկը, Կալտեր Մայերը սպանվելուց առաջ իր օրագրում գրել է. «Լենինգրադը շարունակում է դիմադրել: Բայց այդ քաղաքի պաշտպանությունը հարձակման է նման: Մենք կորցրինք այնքան շատ, այնքան շատ իրավորներ...»¹:

Այո՛, Լենինգրադի պաշտպանությունը հարձակման էր նման: Լենինգրադը բնաջինջ էր անում թշնամու հորդաները, կոփում էր իր հաղթանակը: Իսկ երբ վրա հասան հարձակման օրերը, Լենինգրադի բոլոր պաշտպանները, նրանց թվում նաև հայ ռազմիկները վճռականորեն զրոհում էին:

Լենինգրադի մոտ սկսված հարձակմանը մասնակցում էին ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների զավակները: Այդ մասին Լենինգրադի ճակատի քաղվարչությունը գրել է.

«Ռուսական մեծ քաղաքը պաշարած գերմանական հրոսակախմբերի դեմ մղած տխրահաղթ պայքարի օրերին Լենինգրադիկները միայնակ չէին: Լենինգրադի հերոսների հետ նույն խոհերով, նույն զգացմունքներով ասլորում էր մեր սովետական ամբողջ երկիրը. նրանց օգնում, նրանց մասին հոգում էին մեր անընդերկի Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդները»²:

Այնուհետև քաղվարչության փաստաթղթում ասված է, թե Սովետական Միության բազմաթիվ ժողովուրդների զավակները

¹ «Воск РККА» 19 января, 1944.

² Սովետական Հայաստանի զավակները — Լենինգրադի պաշտպաններ, 1916 թ., էջ 41:

«Լենինգրադի ռազմաճակատի զորամասերում և կարմրադրոշ Բալթիական նավատորմի նավերում իրենց ռուս ընկերների հետ ուսուսի տված՝ անձնավորաբար ու խիզախորեն կռվում էին զերմանական զավթիչների դեմ»։

Այդ ժողովուրդների զավակների թվում էին նաև հայ ժողովրդի զավակները։ Սովետական Հայաստանի փառապանծ զավակները իրենց ուժերը և կյանքը չէին խնայում Լենինգրադի պաշտպանության համար։ Ռազմաճակատի քաղվարչությունը գրել է. Սովետական Հայաստանի զավակները «Լենինգրադի ուրիշ շատ պաշտպանների նման՝ արիւրաբար ու խիզախորեն կռվում էին բշտամու դեմ, ներդնելով իրենց ռազմական ունակությունը բշտամու նկատմամբ ձեռք բերված մեծ բնականուր հաղթանակի գործում։ Նրանց սխրագործությունները երբեք չեն մոռանա լենինգրադցիները, նրանց փառապանծ գործերով բոստ արժանվույն կնպատանա Սովետական Հայաստանի ժողովուրդը»¹։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱՆՆԵՐԸ ՂՐԻՄԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱՆ ՄԱՐՏՆԵՐՈՒՄ

Դեռևս 1943 թ. նոյեմբերի սկզբում Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի զորքերը գեաանոտ իջեցրին Կերչի թերակղզու արևելյան ափը և Կերչ քաղաքի մատուցներում զբաղեցին պաշտպանության գործերը։ Մոտավոր մարտերը փոխադրվեցին Կերչ քաղաքի մատուցները։ Ամբողջ ձմեռը Սովետական Բանակի զորամասերը մարտեր էին մղում և շարունակում պաշտպան պաշտպանությունը, նախապատրաստվում Ղրիմի ազատագրման հարձակողական մարտերին։

1944 թ. ապրիլին հնչեց Ղրիմում գլխավոր հարձակման պահը։ Նույն ժամանակ սովետական զորքերը հարձակում ձեռնարկեցին Պառի Օդեսայի ազատագրելու Պա Սովետական Բանակի 10 հարվածներից մեկն էր, որով մարտեր սկսվեցին Ղրիմի ազատագրման համար։ Մինչև մայիսի 10-ը 4-րդ ուկրաինական ֆրոնտի զորքերը մարշալ Տոլբուխինի հրամանատարությամբ և մերձծովյան հատուկ բանակը զենիկալ Երևմեկույի հրամանատարությամբ հարձակողական մարտեր էին մղում Ղրիմում ամրացած ֆաշիստական զավթիչների դեմ։ Մարշալ Տոլբուխինի զորքերը Ղրիմ մտան Պերեկոպից, իսկ Երևմեկույի բանակը՝ Կերչի նեղուցից։ Հարձակվելով

¹ Սովետական Հայաստանի զավակները—Լենինգրադի պաշտպաններ էջ 4, 1946։

էրկու կողմից, այդ մարտերում սովետական զորքերը ծանր հարվածներով և սրընթաց հարձակումով ջախջախեցին թշնամու ամուր պաշտպանությունը:

Ուկրաինական 4-րդ ռազմաճակատի զվարդիական ղորամասերն առաջինը գրոհեցին Պերեկոպի ամրությունները: Թշնամին կատաղորեն դիմադրում էր: Մի հատվածում զվարդիականները մոտեցան հակառակորդի դիրքերին: Գնդացրային և ավտոմատային կրակով հնարավոր չեղավ մեր զորամասերի հարձակման ուղին մաքրել թշնամու կրակակետերից: Գործի զրվեցին գրոհիչ խմբերը:

Մի գրոհիչ խումբ լեյտենանտ Եվդոկիմովի գլխավորությամբ նետվեց ձեռնամարտի: Հիտլերականների դիրքերը ներխուժած քաջարի ուս զինվորները սվինահար արեցին խրամատներից կառույց ֆաշիստներին և գրավեցին այդ դիրքերը¹:

Ապրիլի 11-ին գններալ Երեմենկոյի բանակը ազատագրեց Կերչը: Այդ մարտերում աչքի ընկնող սխրագործություններ կատարեցին ուս զվարդիականները, վրացի, հայ և ադրբեջանցի բազմաթիվ ռազմիկներ: Նրանք ձեռք-ձեռքի տված մարտերով հասան մինչև Սևաստոպոլ և գրոհեցին Սևաստոպոլում ամրացած ֆաշիստական զավթիչների զորամասերի դիրքերը:

1941—1942 թվականներին, երբ Սովետական Բանակը պաշտպանում էր Սևաստոպոլը, ֆաշիստական զավթիչներին հարկավոր կդավ 250 օր կատաղի գրոհներ ձեռնարկել օդից, ծովից ու ցամաքից, 250 ցերեկ ու գիշեր հարձակվել քաղաքի վրա, այն գրավելու համար: Իսկ Սովետական Բանակը Սևաստոպոլից գերմանացիներին դուրս վոնդելու և քաղաքը գրավելու համար վճռական գրոհ կատարեց էրեք օր: 1942 թ. մայիսի 7-ին Սովետական Բանակն անցավ հարձակման Սևաստոպոլի վրա: Ջախջախելով ֆաշիստների կատաղի դիմադրությունը, Սովետական Բանակը մայիսի 9-ին գրավեց Սևաստոպոլը և կարմիր զորոջ բարձրացրեց Սևեռվյան նավատորմի զլխավոր բազայի ու բերդի վրա:

Ղրիմի համար ծավալվող մարտերում մասսայական հերոսություն էին կատարում սովետական ռազմիկները: Նրանցից 126 հոգի արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման: Ղրիմի համար մղված մարտերում աչքի ընկան սովետական բոլոր ժողովուրդների զավակները, Նրանց շարքերում նաև Հայաստանի զավակները:

1943 թ. նոյեմբերի առաջին օրերն էին: Թաթանյան թերակղզ-

¹ „Правда“ 16 апреля, 1944.

զու ափերին դեռ որոտում էին թագանաթները: Նրանց փողերն արդեն ուղղված էին դեպի Կերչի թերակղզու ափերը, որտեղ գեռ նստած էին ֆաշիստական զավթիչները: Սովետական զորամասերը պատրաստվում էին գեառնա իջեցնել Կերչից արեւելք ընկած շրջանում: Կապիտան Նիկոլայ Բելյակովի ղեկավարներն առաջինն անցան Կերչի նեղուցը և դուրս գալով Կերչի ծովափը, մարտի բռնվեցին թշնամու հետ: Նրանից բիշ հեռու ծովափի դուրս եկան ուրիշ սպաներ և զինվորներ: Նրանց միջ էր սպա Գերասիմ Բլրուլյանը: Իր մարտական քնկեր Կավենչիկովի հետ միասին քնկեր Բլրուլյանը ստորաբաժանումը մարտի տարավ: Գերմանական ֆաշիստները ստորաբաժանման զորաված հենակետերի վրա կատաղի զրոհներ ձևանարկեցին, սակայն Բլրուլյանի և Կավենչիկովի ղեկավարած մարտիկները կաշտնույթյամբ դիմադրելով հակառակորդին, առավոտից մինչև ուշ երեկո հետ մղեցին թշնամու 14 կատաղի զրոհ և պաշտպանեցին իրենց զրաված դիրքերը:

Բլրուլյանի գլխավորած ստորաբաժանման շարքերում հերոսարար էին կոչվում բազմազգ սպաներ և զինվորներ: Ահա շարքային Ֆիոփերբաշվիլին: Նա նկատեց, որ զրահող խմբի առջևում գտնվում է հակառակորդի խրամատը, որտեղ ամրացած ֆաշիստները կրակում են սպիղ դեպի մեր հարձակվող մարտիկները: Նետվելով խրամատը, Ֆիոփերբաշվիլին առաջ գործողութուններով դնդակահարեց շորս գերմանացիների և հինգերորդին սպանեց բահով¹:

Նույն ստորաբաժանման սպա Հասանովը, գերմանական տանկերը իր դիրքին մոտ թողնելով, առաջինը հակառակակալին նռնակ նետեց մոտակա տանկի վրա: Տանկը խփվեց: Հենց այդ ժամանակ էլ Հասանովը վիրավորվեց: Սակայն «խիզախ սպան մի նոր նռնակ ձեռքին նետվեց դեպի մյուս տանկը և աչն էլ խփեց»²: Գվարդիական շարքային Գրիգորենկոն իր սնայպերական թաքստոցից մարտի ժամանակ, մեկ օրվա ընթացքում դնդակահարեց թշնամու մի հրանոթի ամբողջ անձնակազմը՝ 7 հոգի:

Այդպես, սովետական բազմազգ ժողովուրդների զավակները, գեառնա իջնելով Կերչի թերակղզու արեւելյան ափերին, զիշեր ու ցերեկ մարտեր էին մղում թշնամու դեմ և պատրաստվում հարձակման դեպի Կերչը, Սիմֆերոպոլը, Սեաստոպոլը:

1943 թ. ուշ աշնանը և 1944 թ. ամբողջ ձմեռը մարտերը չէին դադարում Կերչի թերակղզում: Ղրիմի ազատագրման իդեալով առ-

¹ «Մարտիկ», 16 նոյեմբերի, 1943:

² Նույն տեղում:

դորված զինվորները պատրաստվում էին վճռական հարված հասցնելու թշնամուն։ Այդ օրերին Ղրիմի համար մղվող մարտերին մասնակցող ռազմիկ Դանել Սարգսյանը «Ղրիմի վարդերը» ոտանա-վորում գրել է.

Ղրիմի վարդեր, հայրենի վարդեր,
Արդեն դարուն է եկել աշխարհին,
Բայց ձեր թերթերին թախծն է պատել
Ու տրամուլթյունը ձեր լույս սրտերին:
Մենք ելած այսօր, արբած ձեր բույրով,
Դալիս ենք խորխոր բերած կյանք ու սեր,
Որ նոր դարնանը ժպտանք սիրաթով,
Ղրիմի վարդեր, հայրենի վարդեր¹:

«Տուր Ղրիմը» կոչով էին լույս տեսնում ռազմաճակատի զորա-մասերի թերթերն ու հատուկ թերթիկները։ «Ղրիմում բնաջնջենք ֆա-շիստական զավթիչներին», — այսպես էին ասում սպաներն ու զին-վորները:

Սովետական զորամասերն ամրանում էին Կերչի թերակղզու արևելյան ափերին՝ գրաված իրենց դիրքերում և պատրաստվում գրոհի: 1944 թվականի ապրիլի 8-ին Սովետական Բանակը անցավ հարձակման, Ղրիմը ազատագրելու համար:

Ապրիլին սովետական զորամասերը գրոհում էին Կերչ քաղաքի վրա, ուր ամրացել էին ֆաշիստները: Այդ մարտերին մասնակցում էին նաև Հայկական Ռամանյան դիվիզիայի զորամասերը: Նրանց զործողությունների մասին դիվիզիայի հրամանատարը գրել է հե-տևյալը.

«...Հրետանային նախապատրաստությունից հետո, հետևակի կալծականային զրոհով ձեզրվեց դերմանացիների պաշտպանության առաջին դիժը: Շարունակելով վարդացնել հարձակումը, մեր գո-մարտակները սկսեցին մարտեր մղել Կերչի փողոցներում: Թշնամին, մեծ կորուստներ կրելով նահանջում էր, իսկ հայ ռազմիկները տուն-տան ետևից գրավելով, թշնամու գլխիների վրայով առաջ էին շարժվում: Մեր շտաբներն էին բերվում մեր զորքերի կողմից վերց-ված գերմանական զինվորներն ու սպաները: Զգալի էր նաև վերց-ված ռազմական ալիարը: Գերմանացիները քաղաքի յուրաքանչյուր փողոց ու տուն դարձրել էին պաշտպանության հենակետ: Նոր ուժեր

¹ «Կարմիր զինվոր», 29 մարտի, 1944:

բերելով, նրանք դիմում էին հակազորհների մեր գումարտակներին վրա... Սակայն մեր ստորաբաժանումները յառավելագույն չափով օգտագործելով իրենց կրակային միջոցները, իսկ մարտիկները՝ հանդես բերելով հերոսական սխրագործություններ, ճեղքեցին զերմանացիների պաշտպանության այդ կարևոր բնագիծը ևս¹:

Կերչում ֆաշիստական զավթիչները չկարողացան երկար դիմադրել սովետական զորամասերի գրոհին: Քաղաքի ազատագրման համար մղված մարտերում հայկական զորամասերը բլրկադայի ենթարկեցին 10 տուն և ոչնչացրին նրանցում ամրացված հիտլերականներին: Այդ մարտերում զորամասերը ոչնչացրին ֆաշիստական ավելի քան 700 զինվոր ու սպա, զրավեցին մեծ քանակությամբ ոսղմամթերք, տեխնիկական սարքավորում և այլ ռազմատվար:

Կերչի համար մղված մարտերում աչքի ընկնելու համար հայկական Թամանյան ղեկավարի ՍՍԽՄ Գերագույն Սովետի նախագահության Հրամանագրով պարգևատրվեց Կարմիր Աստղի շքանշանով²:

Կերչի համար մղված մարտերում մեծ անձնազոհություն հանդես բերեցին շատ սպաներ և ռազմիկներ: Դրանցից մեկը Մամիկոն խաչանյառն էր: Դեռևս Հյուսիսային Կովկասում մղվող մարտերում խաչանյառն աչքի էր ընկել իր խիզախությամբ: Մարտերի մեջ նա ձեռք բերեց հարուստ փորձ և դարձավ հմուտ սպա: խաչանյառնը առաջում մղվող մարտերում ստեղծում էր գրոհիչ խմբեր, նրանց սովորեցնում տներում և քակերում մարտեր մղելու տակտիկան: Նա գրոհիչ խմբերի հետ նետվում էր մարտի, անձամբ գրոհում թշնամու զիմադրության կետերի վրա և խիզախության ու հմտության լավագույն օրինակ էր ցույց տալիս ստորաբաժանումն զինվորներին: Մարտերից մեկում խաչանյառնը զոհվեց թշնամու զնդակից: խաչանյառնի մարտական ընկերները ճրա դին Կերչից փոխադրեցին Հայաստան և հուլիս հանձնեցին նրանում:

Կերչում մղվող մարտերում աչքի ընկնող ռազմիկներից է ավագ սերժանտ Իզմայիլյանը: Նրա մարտական գործերի մասին հրամանատարի գրած փաստաթղթում նկարագրված է Իզմայիլյանի սքրապործության կարճ պատմությունը:

Մարտերը մղվում էին Կերչի փողոցներում: Վաշտը գրոհում էր թշնամու հենակետի վրա: Գերմանական թաքսոտցիի արձակած գնդակով խոցվում է վաշտի հրամանատարը և շարքից դուրս գա-

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 46 դ. 4, թ. 13:

² Նույն տեղում, ֆ. 1, դ. 5, թ. 21:

շխա: Ավագ սերժանտ Իղմայիլյանը վաշտի կոմերիտական կազմակերպվին էր: Նա առանց հապաղման իր վրա է վերցնում վաշտի հրամանատարությունը և «Հանուն Հայրենիքի» կոչելով առաջ է դնում: Ռազմիկները հետևում են նրան: Առջևի կրակակետերը ոչընչացվում են և վաշտը հասնում է ջրային բնագիծը: Դա Կերչի միջով հոսող գետն էր, որից պետք էր անցնել և ջախջախել հակառակ ափում ամրացած ֆաշիստներին: Բշնամու դիմադրությունը ճնշելով, Իղմայիլյանի ղեկավարած վաշտի ջոկերն անցնում են ջրային բնագիծը և մարտի բռնվում մյուս ափին գտնվող հիտլերականների հետ: Այդ հատվածում հիտլերականները քանակով ավելի շատ էին, սակայն նրանց հակադրահներն ապարդյուն էին անցնում:

«Ձեզ մատաղ տղերք,— դիմում է Իղմայիլյանն իր մարտիկներին,— կռվենք այնպես, որ հիտլերականներն իմանան, թե ինչպես մեղանից ամեն մեկն արժե նրանցից տասին»¹:

Իղմայիլյանի խոսքի տակ պարծենկոտությամբ ոչ մի նշույլ չկար: Նա զգում էր իր մարտիկների ուժը: Վաշտի մարտիկները արիաքար հետ էին մղում ֆաշիստների հուսահատ հակադրահները և ամրանում դրաված դիրքերում: Շուտով հարևան ստորաբաժանումներն աչից և ձախից անցան գետը և նոր թափով ծավալվեց հարձակումը: Իղմայիլյանն անձամբ այդ մարտում ոչնչացրեց 10 հիտլերական: Իսկ նրա մարտական ընկերներն ավերում էին թշնամու դիմադրության հենակետերը, ոչնչացնում կամ դերի բռնում հիտլերականներին ու առաջ գնում:

Կերչի համար մղվող մարտերի օրերին սովետական ռազմիկները զրոհում էին Պերեկոպլը, Սիվաշը և գրավելով այդ դիրքերը, շարունակում էին հարձակումը դեպի Սիմֆերոպոլ ու Սևաստոպոլ: Այդ մարտերին մասնակցած զորամասերի կազմում քիչ չէին հայ ռազմիկները, որոնք աչքի բնկնող սխաղործություններ կատարեցին:

Ապաներ է. Ֆեյզինը և է. Պոլումորովինովը, դիտելով հայ ռազմիկ Ռ. Հակոբյանի ցուցաբերած խիզախությունը, դրել են. «Խնչ կարելի է պատմել այդ նշանավոր մարտի մասին: Հակոբյանն ու իր մարտիկները կռվում էին ինչպես վայել է սովետական քաջերին, և ապրիլի 10-ին, Երեկոյան նրանք արգեն Իշունի մոտ էին: Մի քանի ամսվամ նրանք ճանապարհին հանդիպեցին անհաղթահարելի թվացող խոշորագույնների, սակայն Հակոբյանի վաշտի զինվորները ոտքի

¹ «Հանուն Հայրենիքի», 3 հունիսի, 1944:

էին ելնում և «Հանուն մեր Ղրիմի» բացազանշություններով զերմանացիներին դուրս վնդում նրանց որջերից: Քաջությամբ էր կռվում Ռուբեն Հակոբյանը: Նրա մարտիկները ոգեշնչված իրենց հերոս հրամանատարի տակնուկով, նոր սխրագործություններ էին կատարում: Արիւնքի ավազ սերժանտ Սպիրինը զերմանացիներին ջախջախում էր աչնպես, որ աչդ ուս ղշուցաղունին տեսնելիս, նրանք փախչում էին աչս ու աչն կողմ...»¹

Ապրիլի 10-ին սովետական զորքերը մարբել էին Պերեկոպոլ: Հակոբյանի ստորաբաժանումը գնում էր դեպի Զանկու: Աչստեղ գիշերը թեժ մարտեր բորբոքվեցին: Հակոբյանը թեից վիրավորվեց: Բայց նա, դիմանալով ցավին, շարունակեց հրամաններ տալ իր մարտիկներին ու առաջ գնալ: Ռուբենի հետ կողք-կողքի կռվում էր նրա մարտական ընկերներից մեկը՝ մոսկվացի ուս զինվոր Պիկինը: Մարտիկներն առաջ էին շարժվում խավորի մեջ: Հակոբյանը և Պիկինը նկատեցին իրենց առջևից փախչող վեց զերմանացիների և կրակ բաց արին նրանց վրա: Հիտլերականները ձեռքերը վեր բարձրացրին և դերի հանձնվեցին:

Հակոբյանն իր ընկերների հետ շարունակում էր առաջ գնալ, մեկ էլ առջևում ցցվեց մի հիտլերական, որը ստորձանակով ուզում էր նշան բռնել Հակոբյանի վրա: Հակոբյանն արշուճահաստությունից ուժասպառ եղած փորձեց թաքնվել: Աչդ պահին լսվեց կրակոց և ֆաշիստ փովեց գետնին: «Աչդ ես էի ընկեր Հակոբյան», ձայն է տալիս Պիկինը և մոտ վազելով, գրկում է Հակոբյանին: «Պիկինն իմ կյանքը փրկեց», — երախտագիտական զգացմունքով ասում է Հակոբյանը: Ղրիմում կատարած մարտական գործերի համար Հակոբյանին շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում²:

Ղրիմում, հատկապես Պերեկոպոլ մղված մարտերի տևիվ մասնակիցներից է նաև զեներալ Ասքանազ Կարապետյանը: Նա հաջողությամբ կատարում էր իրեն տրված առաջադրանքները Ռիբանայում, Մելիտոպոլի շրջանում: Աչդ մարտերում աչքի ընկնելու համար հրամանատար Ասքանազ Կարապետյանը և զորամասի մի խումբ զինվորներ արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման, իսկ զորամասը կոչվեց Մելիտոպոլյան:

Երբ սկսվեց ուկրաինական 4-րդ ռազմաճակատի զորքերի գրոհը Պերեկոպի վրա, Ա. Կարապետյանի զորամասը գեներալ-մայոր Յալեկովի գվարդիականների, զեներալ-մայոր Կազարցևի հե-

¹ «Воск РККА», 9 июня, 1944.

² «Մարտիկ», 11 հունիսի, 1944:

սեականյինների և ճակատի մյուս զորամասերի հետ միասին գրոհեցին հակառակորդի երկարատե պաշտպանության գիծը՝ Ղրիմի մատույցներում: Հարձակման հենց առաջին օրն իսկ, ճեղքվեց թշնամու պաշտպանությունը: Նույն օրը ռազմաճակատի հրամանատար Զախարովը շնորհավորում է Կարապետյանին՝ զորամասի գործողությունները հմուտին ղեկավարելու համար:

Ա. Կարապետյանի զորամասի կազմում աճած փորձված, լավագույն սպայական կազմերից էին Ա. Վդովսկին, Մ. Կատուլյանը և ուրիշները: Ընկերներ Վդովսկին և Կատուլյանը ղեկավարելով զորամասի առաջապահ ստորաբաժանումների գործողությունները, հանդես էին բերում բարձր վարպետություն և վճռակառնություն: Հարձակման շորթորդ օրն այդ հերոսները ճակատի մյուս զորամասերի հետ միասին արդեն հասել էին Ղրիմի մայրաքաղաքին՝ Սիմֆերեպոլին: Գնե՛րալ Ասքանազ Կարապետյանի մասին սիրով էին խոսում զվարդիակա՛ն մարտիկները: «Նա մեր բոլորի սիրելի բաակոն է, — գրել է շքանշանակիր ավագ Գրիգորի Արխիմենկոն, — մինչև օրս էլ սիրտս կծկվում է, երբ հիշում եմ, թե ինչպես նա համաքձակորեն ղեկավարում էր մեր հարձակումը հյուսիսային ծովախորշով: Թշնամու արկերն ուղղակի պայթում էին նրա կողքին, թռչում մեր գլխի վրայով: Բայց բառկոն վախ չգիտե: Նա կարժես ծնվել է կովելու և հաղթելու համար»¹:

Ղրիմում մղվող մարտերում հանդես բերած արիության և զինվորական բարձր վարպետության համար Ասքանազ Կարապետյանը պարգևատրվեց Սուվորովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով, իսկ նրա ղեկավարած զորամասն արժանացավ Կարմիր Դրոշի շքանշանի:

Ղրիմի համար մղված մարտերի ամենափառապանծ էջը դա 1944 թ. մայիսին Սևաստոպոլի գրոհը և հերոս քաղաքի ազատագրումն էր: Ինչպես սովետական եզրաչրական մյուս ժողովուրդների, նաև հայ ժողովրդի զավակներից շատերը հոյարտությամբ իրենց անվանում են սևաստոպոլցիներ: Դժանք յայն զինվորներն ու սպաներն են, որոնց վիճակվեց 1944 թ. մայիսին մասնակցել Սևաստոպոլի գրոհին, իսկ նրանց զորամասերը Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանով սառցյալ Սևաստոպոլյան տնունը:

Սևաստոպոլի գրոհից առաջ զորամասի պարտիական կազմակերպությունները նախապատրաստական լարված աշխատանք էին կատարում:

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 39, դ. 5, թ. 18—29:

վաշտի հրամանատար Ս. Բազդասարյանը հարձակողական մարտում վաշտի կոմունիստների զործողութունների մասին գրել է. «Սևաստոպոլի համար մղվող հարձակողական մարտերի ժամանակ մեր ստորաբաժանման կոմունիստները ցուցաբերեցին չփնտռելիք անկողնի խիզախություն՝ նրանք ամեն քայլափոխում արդարացրին կոմունիստի բարձր կոչումը և իրենց նվիրվածությամբ ու խիզախությամբ օրինակ հանդիսացան մյուսների համար»¹։

«Գորնայա» բարձունքի համար մղված մարտերի ժամանակ ավագ սերժանտ Խաչիկ Պողոսյանը և Սերգեյ Շահնազարյանը առաջ էին դնում գրոհող խմբի մեջ։ Առջևում հայտնվեց թշնամու ԴՕՏ-ը, որտեղից կատաղի կրակով թշնամին արդևակում էր առաջ շարժվել։ Կոմունիստները նետվեցին առաջ և նռնակների ուղիղ հարվածներով ավերեցին հակառակորդի կրակակետը։ Բայց դա թշնամու վերջին կրակակետը չէր։ Հարձակվողների ճանապարհին հրեացին նոր կրակակետեր։ Պողոսյանն ու Շահնազարյանը, արհամարհելով մահը, վճռականորեն գրոհի էին դնում։ Չնայելով թշնամու կրակին, նրանք նռնակներ էին նետում հակառակորդի վրա և լիկվիդացնում նրա կրակակետերը։ Չնայած թշնամու դնդակներից զոհվեցին հետոս մարտիկները, բայց վաշտը ծավալելով գրոհը, շարունակեց առաջ գնալ։

«Մեր վաշտի կոմունիստները,— գրել է հրամանատարը,— ամբողջ մարտի ընթացքում իրականացնելով իրենց ավանդարդային դերը, ասպահովեցին մարտական առաջադրանքի հաջող կատարումը»²։

Սևաստոպոլի համար մղված մարտերում կոմունիստները սովետական հայրենասիրության հիանալի օրինակներ էին տալիս։ Նրանց մարտական գործերը, խիզախությունը և հերոսությունը ոգևորում էր բոլոր ռազմիկներին, նրանց մղում դեպի հաղթանակ։

Գնեհրալներ Տուրովսկին և Նրեմենկոյի զորքերը բոլոր կողմերից մոտենում էին Սևաստոպոլին։ Մայիսի 7-ին թշնամու կայազորն արդեն սեղմված էր ծովափին և դատարարված ոչնչացման։ Այդ նշանավոր ճակատամարտի մի հատվածում գործում էին նաև հայկական զորամասերը։

Հայկական Թամանյան դիվիզիայի զորամասերն ակտիվորեն մասնակցեցին կռիվներին և սլաուվով կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները։ Սևաստոպոլի գրոհն սկսվեց մայիսի 7-ին։

¹ «Կարմիր դեմքեր», № 72, 29 մայիսի, 1944։

² Նույն տեղում։

1944 թ. մայիսի 9-ին Սևաստոպոլի վրա ծածանվում էր սովետական զորքը: Թշնամու մնացորդները խեղդվեցին Խերսոնեսի հրվանդանի շրջանում:

Այդ նշանավոր մարտերում աչքի ընկած զորամասերին շնորհվեցին կոչումներ ու պարգևատրվեցին շքանշաններով: Այդ զորամասերի մարտակարգում իր տեղը գրավեց հայկական Քամանջանի դիվիզիան, որն արժանացավ Կարմիր Դրոշի շքանշանի: Նրա երկու զնդերին շնորհվեց Սևաստոպոլյան կոչումը: Սովետական Միության Հերոսի կոչման արժանացած Ղրիմի ռազմաճակատի 126 դինվորների և սպանների մեջ կային նաև մի խումբ հայ ռազմիկներ:

Ղրիմում պայքարն ավարտվել էր: Յուրաքանչյուր միավորում և ստորաբաժանում առնում էր իր հաղթանակը: Սևաստոպոլի ազատագրական մարտերից հետո շքանշանակիր հայկական դիվիզիայի զինվորներն ու սպաները Սև ծովի ղեղատեսիկ ափին, Սևաստոպոլի մոտ հավաքվել էին միտինգի: Կերչի և Սևաստոպոլի ազատագրման համար մղված կռիվներին մասնակցած զինվորներին շնորհավորում են միավորման հրամանատար գեներալ Ն. Սաֆարյանը և քաղաքի պետ Կոնստանտին Գ. Հակոբյանը: Այնուհետև հանդես է գալիս սպա Պայազատյանը, որը պատմում է թշնամու ամբողջուններն ավերող քաջարի հրետանավորների մասին: Նրանից հետո հանդես եկող սպաները, սերժանտներն ու շարքայիներն իրենց կարճ ելույթներում վերհիշում էին նախորդ օրերի դաժան կռիվները, հարգում գոհված ընկերների թաղմ հիշատակը, երգում էին նորից մարտի դնալ՝ թշնամուն մինչև վերջը սչնչացնելու համար:

Ղրիմը նորից դարձավ Սովետական Միության մարզադիր, ինչպես նրան անվանում էին մինչ ֆաշիստական օկուպացիան: Ղրիմն ազատագրող սովետական զինվորները ուռեբեն, ուկրաիններեն, բելուսներեն, ադրբեջաներեն, հայերեն, վրացերեն և ուրիշ լեզուներով ռազմիկ բանաստեղծի խոսքերով միաբերան երգում էին:

Ղրիմ — բեղ համար մենք կյանք հնր բերել,

Բերել խնդումյան լուսեղեն օրեր:

Եվ դու մեր սրտում կապրես, ինչպես երգ,

Մենք չենք մոռանա մեր պայքարն երբեք ¹:

¹ «Կարմիր զինվոր», 1944:

4. ՀԱՅ ԴԵՄՈՆՍՏՐԱՏԻԿԱՆ ԲԵՆԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏՆԵՐԻՄ

Սովետական Բանակի 1944 թվականի վճռական հազիսական հարվածներից մեկի շնորհիվ ազատագրվեց Սովետական Բելոռուսիան:

Պատերազմի առաջին շաբաթներից Բելոռուսական ՍՍԲ-ն դարձավ արշավանահեղ կռիվների դաշտ, սակայն բելոռուս ժողովուրդը երբեք չկորցրեց իր շնորհամտ առաջ: Սովետական Բելոռուսիայի լավագույն զավակները Սովետական Բանակի շարքերում կռվում էին իշխանուհի դեմ: Գեներալ Դավաթորի հերոսական օրինակի մեջ մարմնավորված է բելոռուս ժողովրդի լավագույն զավակների սերը՝ դեպի մեր մեծ Հայրենիքը, այդ բազմաշաբաթ ժողովրդի անքնդհանի կամքը:

Կապիտան Գառտեկուն դեռևս պատերազմի առաջին օրերին իր անձնաճ սխրագործություններ հռչակվեց ամբողջ ռազմաճակատում և երկրում, ցույց տալով, որ Բելոռուսիայի զավակների սերը՝ դեպի Սովետական Հայրենիքը՝ անսահման է, ինչպես և նրանք ամբողջ հոգով առում են գերմանական զավթիչներին:

Երբ ֆաշիստական զավթիչները զբաղեցին Սովետական Բելոռուսիան, իշխանուհի դեմ բռնկվեց պարտիզանական պատերազմի բույր: Հազարավոր բելոռուս հայրենասերներ զենք վերցրին իրենց ձեռքը և հարված-հարվածի հետևից էին հասցնում օկուպանտներին իրենցին: Օկուպանտների դեմ մահու և կենաց կռիվ մղող ժողովուրդը չէր կասկածում, որ կգա Սովետական Բանակը և կազատագրի Բելոռուսիան:

Այդ երջանիկ ժամանակը եկավ. դա 1944 թ. հունիս—հուլիս ամիսներն էին: Գերազույցն Գլխավոր հրամանատարությունն պլանով սովետական բանակները հարձակման անցան Բելոռուսիայի տերիտորիայում ամրացած ֆաշիստական զորքերի դեմ:

Իշխանու մոտ 30 զինվորիկներ կառավարի զինավորություն էին ցույց տալիս դեպի Մինսկ հարձակվող սովետական բանակներին: Բայց սովետական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելն անհնարին էր: Ֆաշիստական բանակի այդ զորամասերը շրջապատվեցին Մինսկի մոտ և մաս-մաս ջախջախվեցին Բելոռուսական ռազմաճակատների զորքերի հարվածների տակ:

Հուլիսի 3-ին Սովետական Բանակը ազատագրեց Սովետական Բելոռուսիայի մայրաքաղաքը՝ Մինսկը: Շուտով իշխանին վաղվից Բելոռուսիայի բոլոր մարզերից ու շրջաններից և եղբայրական բե-

դեպի Արևմուտք: Այնտեղ, Բելուռուսիայի նոր ազատագրված քաղաքներում ու գյուղերում տեղանկով ֆաշիստական զավթիչների կատարած ավերածությունների թարմ հետքերը, նրա սիրտը բորբոքվում էր վրիժառության զգացմունքներով¹:

Բելուռուսական մայրաքաղաք Մինսկի համար մղվող մարտերի մի ուրիշ հատվածում իր հմտությունը և քաջությամբ աչքի ընկավ մայր Բարկեն Առաքելյանը: Դեռևս Հյուսիսային Կովկասից սկսած Առաքելյանը գործող զորամասերում քաղաքական աշխատանք էր կատարում, ազդեցության ու արտադրանքի ի սպաս դնելով մարտական խնդիրների կատարմանը: Բելուռուսիայի մայրաքաղաքի շրջանում մղվող կռիվներում Առաքելյանը կատարեց մի նոր խիզախություն: Եթե նկատի ունենանք, որ Առաքելյանն իր քաղաքացիական մասնագիտությամբ պատմաբան-հնագետ է, ապա հասկանալի է, նրա սերը վերծանելու հին ձեռագրերը: Մինսկի մոտ նրան վիճակվեց «վերծանել» մի շատ կարևոր փաստաթուղթ, որի արժեքը, սակայն, ոչ թե նրա հնության, այլ թարմության մեջ էր:

Առաքելյանը ստորաբաժանման մյուս սպաների հետ մտնում է գերմանական զորամասի ջախջախված շտաբի շենքը: Սպանելը բրբրում են թշնամու շտաբի փաստաթղթերը: Նրանց մեջ հայտնվում է մի փաստաթուղթ, որի թվականը ցույց էր տալիս, որ այն գրվել էր նույն օրը: Փաստաթուղթը գերմաներեն էր: Առաքելյանը կարդալով տեքստը, «վերծանում է» այդ փաստաթուղթը: Դա գերմանական բանակի գեներալ Դրեշերի խիստ զաղտնի հրամանն էր, որն ուղղված էր Մինսկից արևելք շրջապատման մեջ ընկած, ջախջախված և ղեկավարությունը կորցրած գերմանական դիվիզիաների մնացորդներին: Դրամանական գեներալը փորձեր էր անում համախմբել այդ մնացորդները, կենտրոնացնել Մինսկի տակ, ստեղծել մի բուռն և հույսի 7-ի լուսադեմին հանկարծակի դրոշով ձեղքել շրջապատման օղակը, միտնալ գերմանական նահանջող զորքերին Մինսկից արևմուտք: Հրամանում կետ առ կետ ամենայն մանրամասնությամբ ցույց էր տրվում, թե ո՞ր զորամասերն, ի՞նչ ուժերով, ինչպե՞ս պետք է իրադրոծեն այդ օպերացիան:

Այդ ամենն իմանալով, Բարկեն Առաքելյանն այլևս ժամանակ չի կորցնում: Նա վերցնում է փաստաթուղթը և ավտոմատավորների օգնությամբ, անցնելով տեղ-տեղ թշնամու դարաններ դրած անտառի միջով, հասնում է բանակի շտաբը: Հրամանատարությունը, իմա-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, դործ 1921

նալուի թշնամու այդ նենգ սլանը, նրան հակադրեց մեր զորամասերի կործանիչ հարվածները և ջախջախեց ֆաշիստական զավթիչներին այդ փորձը ևս: Մայրո Քաբկեն Առաքելյանի կատարած դորժը բաղձրը գնահատվեց: Հնադեպ գիտնական և Սովետական Բանակի քաղաքախոսողն աշխանացավ Կարմիր Դրոշի շքանշանի: Նա հետագայում ծավալվող մարտերին հանդես բերած իր ախտիվ մասնակցությամբ ցույց տվեց, որ ինքն արժանի էր այդ սլարդեին:

Բելուռուսիայի տերիտորիայում զործող սովետական զորամասերում կոչվում էին եղբայրական բոլոր ռեսպուբլիկաների զավակները:

Հայ և վրացի երկու զինվորների մարտական բարեկամություն և նրանց համատեղ գործողությունների մասին ստորաբաժանուման հրամանատար Մարատ Արշակունին գրել է հետևյալը.

«Ռաֆիկ Հովհաննիսյանն ու Չիչիկո Գոգաշվիլին 1943 թվականի մայիսին Եկան Բրյանսկի գունդը, իրենց ձեռքը վերցրին ավտոմատը, նրանք սիրեցին այդ փոքրիկ զենքը: Լեռների դավաճները ճարպիկ են, արագաշարժ, սուր լսողությամբ ուժոված: Նրանք պարճան հետախույզներ: Զորամասը սպառազատվում էր անցնել զետե: Պետք էր հետախույզել հակառակ ափի այն հատվածը, որտեղով անցնելու էին ստորաբաժանումները: Ռաֆիկը և Չիչիկոն աննկատելիորեն անցան գետը և խնամքով քողարկվելով, ախանջ էին դնում ու գիտում թշնամու դիրքերը: «Հանկարծ հայտնվում են հիսուսերականները, որոնք մոտենում են հետախույզներին: Տեղի ունեցած անհավասար մարտում հաղթելով թշնամուն, Ռաֆիկը և Չիչիկոն, հավաքելով սպանված ֆրիցների փաստաթղթերը և զանազան տեղեկություններ, վերադարձան զորամասի շտաբը: Հրամանատարը Չիչիկոյի և Ռաֆիկի կրճերին ամրացրեց փառքի շքանշաններ: Երբ զորամասը հարձակման անցավ և նշվեց Գերադուչն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանում, Չիչիկոն ու Ռաֆիկն արժանացան ընկեր Ստալինի շորթորդ շնորհակալությունը»¹:

Սովետական Բելուռուսիայի ազատագրման մարտերում ախտիվ մասնակցություն ունեցավ Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան 51-րդ գվարդիական դիվիզիան, որի կազմում կոչվում էին բազմաթիվ հայ զինվորներ և սպաներ: Այդ դիվիզիայի ինտերնացիոնալ զորամասերը վճռական գործողություններով գրոհեցին Վիտեբսկի թաղաքը, մասնակցեցին նրա ազատագրմանը: Դիվիզիան արժանացավ Վիտեբսկյան կոչման: Վիտեբսկի ազատագրմանը մասնակցելուց

¹ Այս նամակը հրապարակվել է «Մարտիկ» թերթում, 1944 թ. հունվարի 18-ին:

հետո գոտամասերը շարժվեցին դեպի Պոլոցկ, որը գրավվեց կառավարի մարտում թշնամուն ջախջախելուց հետո: Այդ մարտերի մասին միավորման հրամանատար ղեկներով մայոր Չերնիկովը և քաղզոմ Նրա տեղակալ գնդապետ Շկուրբան 1944 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի աշխատավորներին ուղարկած նամակում գրել են.

«Պոլոցկի բազմաթիվ ազատագրման համար մղված պայքարը կմտնի Լենինի և Կարմիր Դրոշի շքանշանակիր մեր զվարդիական միավորման պատմության մեջ որպես փառապանծ էջ: Դվարդիականները արիության և քաջության օրինակներ ցույց տվեցին անցնելու Արևմտյան Դվինա լայն գետը, որի ափին դառնվում է Պոլոցկի բազարը»¹:

Նամակի մեջ զորամասի հրամանատարությունը գրել է, թե իրենք շատ սուրախ են, որ Հայաստանում քաղաքացիական կոիլինքի ժամանակ աչքի բնկած Լոռիցի կոնդն արժանացել է էսե Պոլոցկի կռձման և տխուհետե անվանվելու է Լոռիցի-Պոլոցկի: Այդ անվան մեջ ցույց է տրվում զորամասի ուղին — Հայաստանից մինչև Պոլոցկ, մինչև Բելոսուխա:

Պոլոցկի համար ծավալված մարտում Ալեքսանդր Գրիգորիսի գլխավորությամբ զրահի նկատած 23 զվարդիականները շինալեցին իրենց կյանքը, գնացին անօրինակ սխրագործության և կառարեցին խնդիրը:

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահությունը 15 զվարդիականների շնորհեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում: Նրանց մեջ են ուս պուցագուհների Գրիգորիս, Գուսեր, Կոնստյանովը և ուրիշներ: Պոլոցկի հերոսների շարքումն է հայ օադ:Ֆիկ Արամայիս Սարգսյանը: Դվարդիական միավորման հրամանատարությունը հատուկ ջերմությամբ և սիրով է գնահատել Արամայիս Սարգսյանի սխրագործությունը: Գեներալ մայոր Չերնիկովի գրած փաստաթղթովում ասված է.

«...Մենք հպարտանում ենք հայ ժողովրդի փառապանծ զավակ, Սովետական Միության Հերոս Արամայիս Սարգսյանի անմահ սխրագործությամբ: Թշնամու ամուր պաշտպանությունը ձեռքի առաջին թուղներից Արամայիսն իր ձեռքի զնդացրով դնում էր հարձակվողների առաջին շարքերում: Նա առաջինների թվում զուրու եկավ Արևմտյան Դվինայի աչն ափը, որտեղ թշնամին էր դառնվում: Նրա զնդացիքը տապալեց ոչ քիչ թվով հրադեականներ: Բայց, մեկ

¹ ՀԳԳ-ի արխիվի ֆ. 1, գործ 23, նույնը տեւս «Коммунист» № 183, 1944.

էլ, Սարգսյանը նկատեց, որ իր հրամանատարին է ուղղվել մահվան սպառնալիքը: Առանց տատանվելու, նա նետովեց հրամանատարի մոտ և իր մարմնով ծածկեց հրամանատարին թշնամու դնդակից: Հերոսը սպանվեց, բայց փրկեց հրամանատարին: Թշնամուն շահողվեց խախտել մարտի ղեկավարումը: Սարգսյանի հիշատակը հավերժ կապրի մեր սրտերում...»¹:

Արամայիս Սարգսյանը կատարեց հայ ժողովրդի պատվերը: Նա դժվարին բոլորին հանդես բերեց մեծ հավատարմությամբ դեսի իր ոռա հրամանատարը, անձնազոհության դիմեց փրկելու հրամանատարի կյանքը, որն անհրաժեշտ էր մարտը վարելու համար:

Սովետական Հայաստանի զավակները Բելոռուսական ռազմաճակատների զորամասերի կազմում պատվով կատարեցին սովետական զինվորի իրենց պարտականությունը: Բելոռուսիայի համար նվիրված և հավատարիմ կռվում էին եղբայրական բոլոր ռեսպուբլիկաների ներկայացուցիչները: Դա սովետական ժողովուրդների անխախտ բարեկամության և եղբայրությանն ուր, վառ ցուցադրումն էր:

5. ՄԵՐԶԲԱՆԹԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Մերձբալթիկայի համար մղված ճակատամարտը Հայրենական պատերազմի փառապանծ էջերից մեկն է:

Յաշխատական հրամանատարությունը Մերձբալթիկայում պահում էր իր զորքերի մի խոշոր խումբ, մոտ 30 դիվիզիա: 1944 թ. ամառն այդ զորքերի առջև խնդիր էր դրվել իրենց ձեռքը պահել Մերձբալթիկան, թույլ չտալ, որպեսզի սովետական զորքերը մտնեն Արևելյան Պրուսիա, ինչպես և ցամաքից ապահովեն ղեկամահական բանակի զերիշխանությունը բալթիկական ծովում, զբաղնով իսկ հնարավորություն տալով Կալինինգրադի նավատորմի զործուղություններ ծովալիլու Բալթիկ ծովում և Ֆիննական ծոցի ջրերում:

1944 թ. սեպտեմբեր—հոկտեմբեր ամիսներին Գերադույն Գըլխավոր հրամանատարություն հրամանով Սովետական Բանակը ուր, ուժգին հարված հասցրեց հակառակորդի Մերձբալթյան խմբին, ջախջախեց նրա ղլխավոր ուժերը, ձախողեց թշնամու այդ խմբավորման բոլոր պլանները:

Մերձբալթիկայի ազատագրման համար մղված մարտերի յուրաքանչյուր էտապում սովետական զորամասերի կազմում իրենց

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, գ. 23:

ակտիվ մասնակցությունը հանդես բերեցին հայ ժողովրդի զավակները:

Ինչպես նախորդ մարտերի ժամանակ, նաև Բելոռուսիայում ու Մերձբալթիկայում իր քաջագործություններով աչքի ընկավ Բանակի ղեկներալ Իվան Քրիստափորի Բաղրամյանը: Դեռևս 1943 թ. աշնանը Բաղրամյանը Պաշտպանության պետական կոմիտեի որոշմամբ նշանակվեց Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի հրամանատար: Գեներալ Բաղրամյանը հաջողությամբ կենսագործում էր Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության առաջադրանքները:

Այգյակս, օրինակ՝ Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության 1943 թ. դեկտեմբերի 24-ի հրամանում նշված է, որ Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը գրոհով դրավեցին Գորոդոսի քաղաքը և խոշոր երկաթուղային հանգույցը, ավերելով գերմանացիների պաշտպանության դիժը այդ շրջանում¹: Ամբողջ ձմեռը և վաղ գարնանը Բաղրամյանի ղեկավարած զորքերն անընդհատ մարտեր էին մղում խճամուռ դեմ, գրոհներ ձեռնարկելով հյուսիսում էին նրա ուժերը և պատրաստվում նոր, հզոր հարված հասցնելու հակառակորդին:

1944 թ. հունիսի 24-ին Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը ձեղքեցին գերմանա-ֆաշիստական զորքերի Վիտեբսկի շրջանի ուժեղ, խորը էշկրոնացված պաշտպանությունը և դուրս եկան Արևմտյան Դվինա գետի ափը, հյուսիսից հարվածի տակ գնելով Վիտեբսկը²: Այդ հարձակումը շարունակվում էր հակառակորդի համառ զինագրությունը հաղթահարելով: Նրկու օր անց, հունիսի 26-ին գեներալներ Բաղրամյանի և Ջերնյախովսկու զորքերը, փոխադարձաբար իրար օգնելով, շրջապատեցին հակառակորդի զորքերի Վիտեբսկի խումբը, գրոհով գրավեցին Վիտեբսկ քաղաքը և ոչնչացրին կամ գերեցին քաղաքը պաշտպանող ֆաշիստական զորքի ամբողջ խումբը³:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը Բաղրամյանի հրամանատարությամբ շարունակելով հարձակումը, անցան Արևմտյան Դվինա գետը: Հուլիսի 4-ին նրանք գրավեցին բելոռուսական Պոլոցկ քաղաքը և երկաթուղային հանգույցը, ուղղություն վերցնելով դեպի հյուսիս-արևմուտք, դեպի Մերձբալթիկա⁴: Պոլոցկը գրավելուց հետո այդ զորքերը մարտեր ծավալեցին թշնամու

¹ „Правда“, 25 декабря, 1943.

² Там же, 25 июня, 1944.

³ Там же, 28 июня, 1944.

⁴ Там же, 5 июля, 1944.

դեմ, նրա պաշտպանությունը ճեղքելու և Ռիզայից հարավ գեպի Բալթիկ ծով դուրս գալու համար: Բաղրամյանի զործողություններն այդ մարտերի ղեկավարման ժամանակ համառոտակի, բայց մեծ պաթոսով նկարագրված են Բրադինի «Прорыв к морю» հոդվածների շարքում, որոնք հրապարակվեցին «Правда» թերթում¹:

Հուլիսի 22-ին երկիրը նորից լսեց Գերադույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի հրամանը, որով շնորհավորում է գեներալ Բաղրամյանին և նրա ղեկավարած զորքերին Պոնևեժիս քաղաքը գրավելու առթիվ: Պոնևեժիսը հանդիսանում էր Մերձբալթիկայից դեպի Արևելյան Պրուսիա տանող ճանապարհների խոշոր հանգույց: Այդ հանգույցի շրջանում թշնամին կառուցել էր պաշտպանական ուժեղ ամրություններ և ամեն միջոց գործադրում էր իր դիրքերը պաշտպանելու համար: Բայց Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորամասերը կոտորեցին հակառակորդի դիմադրությունը և գրավեցին քաղաքը:

Գեներալ Բաղրամյանը շարունակում է իր զորամասերը ստանել վճռական հարձակման: Չորս օր հետո, Հուլիսի 27-ին Բաղրամյանը գեկուցում է Գերադույն Գլխավոր հրամանատարությունը, որ Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը գրավել են Շաուլա քաղաքը, որը հանդիսանում է Մերձբալթիկայից դեպի Արևելյան Պրուսիա տանող ճանապարհների խոշոր հանգույց²: Արևելյան Պրուսիայի դարձանակները Մերձբալթիկայից արդեն ջարդված էին և ուղեւտական բանակները հարված-հարվածի հետևից էին հասցնում դերմանական իմպերիալիզմի այդ որջին: Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը, շարունակելով հարձակումը, չորս օրվա մարտերում Շաուլայից հասան մինչև Ռիզայի հեռավոր մասույցները և գրոհի նետվեցին Իոլդավա քաղաքի վրա:

Ֆաշիստական զավթիչները հուսահատ կատաղությամբ կառչում էին ամեն մի դիրքից, շենքից, որսնոցի դանդաղեցնեին սովետական զորամասերի սրընթաց հարձակումը, սակայն այդ բանը նրանց չէր հաջողվում: Հուլիսի 31-ին Բաղրամյանի ղեկավարած զորքերը պրոհով մտան Իոլդավա քաղաքը և գրավեցին այն, թշնամու զորքի ջախջախված մնացորդներին նետելով Ռիզայի ծովածոցի ափերը³: Իոլդավա քաղաքը հանդիսանում էր այն գլխավոր հանգույցը, որով Մերձբալթիկան կապված էր Արևելյան Պրուսիայի

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 9, դ. 2, թ. 16:

² „Правда“, 18 июля, 1944.

³ Там же, 2 августа, 1944.

հետ: Քաղաքի գրավման ժամանակ ոչնչացվեց թշնամու 2000 զինվոր ու սպա, գրավվեց 40 թնդանոթ, 60 տանկ, 200 վազոն բեռնիկ: Գերմանական բանակի Մերձբալթյան խումբը կտրվեց Արևելյան Պրուսիայից, ցամաքից շրջապատվեց և սկսվեց նրա աստիճանական ջարդը, որի իրադարձմանը ղեկավար մասնակցություն էր հանդիսանում Բաղրամյանը: Նրա ղեկավարած զորքերը մարտեր էին մղում Ռիգայից հարավ-արևելք ընկած շրջանում, ավերում էին թշնամու խորը էշելոնացված պաշտպանությունը:

1944 թ. սեպտեմբերի 19-ին Մոսկվայից ուղարկոն նորից հաղորդեց ղեներալ Բաղրամյանի հաջողությունների մասին: Մերձբալթյան 1-ին ուղմաճակատի զորքերը ձեռքի էին Ռիգայից հարավ-արևելքի հակառակորդի պաշտպանությունը, գրավել նրա պաշտպանության շատ հենակետեր, ազատագրել էին ավելի քան 2000 բնակավայր¹: Բաղրամյանի գործունեության նշանավոր իրադարձությունները մեկն էլ 1944 թ. հոկտեմբերին ձևանարկած հարձակումն էր Շաուլա բաղաքից դեպի հյուսիս արևմուտք և հարավ-արևմուտք: Այդ հարձակումը Մերձբալթյան 1-ին ուղմաճակատի զորքերը մղում էին բելոսուսական 3-րդ ուղմաճակատի զորքերի հետ միասնորոշությամբ: Ինչպես նշված է Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանում, Բաղրամյանի ղեկավարած զորքերը, 280 կիլոմետր լայնությամբ ունեցող ճակատով հարձակվելով, չորս օրում առաջ գնացին մինչև 100 կիլոմետր, ջախջախելով թշնամու դիմադրության բոլոր հանգույցները²:

Բաղրամյանը շատ ջանք թափեց Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի այդ առաջադրանքը կատարելու համար: Նրա ղեկավարությամբ զործող ղեներալները, սպաները և զինվորները կռվում էին խիզախությամբ և կատարում մեծագույն սխրագործություններ: Սովետական Բանակի այդ զորամասերը, ձմռան ցուրտ եղանակներին հաղթահարելով բաղաժանի ղեկավարություններ և արյունքներ, վճռական հարձակողական գոյծողություններով զուրա եկան Բալթիկ ծովի ափը: 1945 թ. հոմվարի 28-ին Մերձբալթյան 1-ին ուղմաճակատի զորամասերը լիովին ավարտեցին լիավական հողի մաքրումը ֆաշիստական ազանդությունից: Սովետական Լիտվայի ծովափնյա պատմական բաղաքը՝ Կլայպեդը (Մեմել) հունվարի 28-ին ազատագրվեց թշնամուց, որի առթիվ Գերագույն Գլխավոր հրա-

¹ „Правда“, 20 ноября, 1944.

² Там же, № 243, 9 октября, 1944.

մանատարությունը նորից նշել է գեներալ Բաղրամյանի և նրա զինվարած զորքերի գերազանց գործողությունները¹։

Այդ մարտերի բովերում Բաղրամյանը ցույց տվեց, որ նա սովետական ռազմական շկոլայի ականավոր գեներալներից մեկն է, Բանակի գեներալ Ի. Ք. Բաղրամյանի մարտական ասրագործությունները նկատի ունենալով, ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահությունը նրան շնորհեց Սովետական Միության շերտի կոչում²։

Մերձբալթիկայում մղվող մարտերի ակտիվ մասնակիցներից է նաև հրետանու գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը։ Նա մասնակցել է շատ կռիվների։ 1944 թ. օգոստոսին Կարապետյանի ղեկավարած միավորման զորքերը հարձակման անցան ղևալի Տարտու քաղաքը։ Դա հնամենի Դորպատն է։ Դորպատ-Տարտուն հիշվում է հայ ժողովրդի պատմության մեջ որպես կուլտուրայի օջախի, որտեղ սովորել է խաչատուր Աբովյանը։ Տարտուի մատուցներում ֆաշիստները կառուցել էին երկարատև, ուժեղ ամրություններ։ Առանց այդ ամրությունները քանդելու, հետևակը և տանկերը չէին կարող յանդնել թշնամու պաշտպանության գիծը։ Գործի գրվեց միավորման հրետանին։ Գեներալ Կարապետյանը որպես հրետանու հրամանատար, ղեկավար մասնակցություն էր ունենում Տարտույի ուղղությամբ հարձակումը կազմակերպելու գործին։

1944 թ. օգոստոսի 24-ին Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի զորքերը մոտեցան Տարտուի քաղաքամերձ շրջանին։ Կարապետյանի հրետանավորները թնդանոթների փողերն ուղղել էին քաղաքի գլխավոր մուտքերի մոտ թշնամու դիմադրության հանգույցների վրա։ Երբ տրվեց հրետանային դրոհի ազդանշանը, թնդանոթների ուղիղ հարվածներից ավերվում և ոչնչացվում էին թշնամու դիմադրության հանգույցները։ Թշնամին մարտի մեջ մտցրեց մի տանկային բրիգադա, որպեսզի կանգնեցնի մեր զորամասերի հարձակումը Տարտու քաղաքի վրա։ Սակայն հարձակման միավորումների հետ փոխդործողությամբ, Կարապետյանի հրետանավորները կործանիչ կրակ թափեցին հակառակորդի տանկերի վրա և հետ մղեցին նրանց։ Այնուհետև հարձակման զնացին մեր տանկերն ու հետևապես։ Օգոստոսի 25-ին նրանք թափանցեցին Տարտու քաղաքը և մարտեր ծավալվեց փողոցներում։ Օրվա երկրորդ կեսին քաղաքը լիովին մաքրվեց թշնամուց և սովետական զորքը բարձրացվեց

¹ „Правда“, 29 июня, 1945.

² Տես ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 9, դ. 2, թ. 16. Գեներալ Բաղրամյանի գործը։

Տարտուի վրա։ Նույն օրը երեկոյան Գերագույն Գլխավոր հրամանատարութիւնը շնորհավորել է Մերձբալթիան 3-րդ ռազմաճակատի զորքերին զերազանց գործողութիւնների համար։ Այդ հրամանում նշված է Տարտու քաղաքի համար մղվող մարտերում աչքի ընկած զորքերի և զենեքային մասին։ Նրանց թվում նշված է նաև գնդերալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը¹։

Մերձբալթիան հակառակ մի ուրիշ հատվածում գործում էր գնդերալ Հայկ Մարտիրոսյանը։ Նրա ղեկավարած ստորաբաժանումները Մերձբալթիկայում շատ մարտերի մասնակցեցին և հաջողութեամբ էին իրականացնում հրամանատարութիւն արագացող քայլերը։ Հայկ Մարտիրոսյանը իր ղինվորների հետ միասին ակտիվ գործողութիւններ է կատարում այն կոնքներում, որոնք մղվում էին Մերձբալթիկայում շրջապատված ֆաշիստական զստիւթիւններին ջախջախելու համար։

Այդ մարտերի ակտիվ մասնակիցների մեջ իր պատվավոր տեղն ունի փորձված հրետանավոր Կարապետ Հախնազարյանը։ Նա Մերձբալթիկայում գործող մի խոշոր միավորման հրետանու պետն էր։ Նա հրետանու պետի և մշտն հրամանատարների հետ միասին ակտիվ մասնակցութիւն էր հանդես բերում հրետանային ստորաբաժանումների գործողութիւնների ղեկավարմանը։

Սեպտեմբերի 19-ին ռազմաճակատի զորքերը հրճվանքով լսեցին Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի հրամանը, Ռիգայի շրջանում մարտերը հաջող ավարտելու առթիւ։ Հրամանում նշված աչքի ընկած զենեքային և սպանների թվում է նաև գնդապետ Կարապետ Հախնազարյանը։ Դա ոչ առաջին և ոչ էլ վերջին անգամն էր, որ աչքի էր ընկնում Հախնազարյանը։ Նրա մարտական գործերը Մերձբալթիկայում հարուստ են շատ ղեկավարում։ Շուտով կառավարութիւնը զնդապետ Հախնազարյանին շնորհում է գնդերալ-մայորի ղինվորական կոչում։ Նա արժանանում է մարտական շքանշանների 1945 թ. հունվարի 28-ին զենեքալ-մայոր Կարապետ Հախնազարյանը և միավորման հրետանավորները նորից հանդես բերեցին արիւթիւն և հմտութիւն, այս անգամ արդեն Կլայպեդ քաղաքի մատուցներում։

Մերձբալթիկայում մղվող մարտերում հերոսական սխրագործութիւններ կատարեցին նաև շատ սպաններ և շարքայիներ։ Դրանցից մեկը Գերասիմ Այվազյանն էր։ Նա Երևանի լեռնա-մետալուր-

¹ „Правда“, 26 августа, 1944.

գլխական տեխնիկումում սովորելիս Մերձբալթիկա դնալու մասին նույնիսկ չէր երազում։ Նրա միտքը սլանում էր դեպի Ուրալ, դեպի Ղափան կամ Ալավերդի, ուր հողի ընդերքում շատ հարստություններ կան։ Բայց ինչպես շատերի, այնպես էլ Ալավազյանի կյանքն այլ ընթացք ստացավ։ Ընդերկրյա հարստություններ որոնելու նրապահանջը սրտում Ալավազյանը մեկնեց ռազմաճակատ։ Նա դարձավ տանկիստ, սովետական սպա։ Եկան մարտի մոնեթյու օրերը։ Զորամասը մարտ էր մղում սովետական հողն աղատագրելու համար։ Տանկիստ Ալավազյանը մասնակցում է այդ մարտերին, նա կարճ ժամանակում իր ընկերների շրջանում հմուտ և խիզախ տանկիստի համբավ ձեռք բերեց, նրա մասին ռազմաճակատային թերթը գրել է. «Կատաղի մարտերում Ալավազյանը հաճախ է ընկել թշնամու կրակի տակ. սակայն ռիսկով ու ճարպկությամբ դուրս գալով թշնամու կրակի տակից, ինքն է հակառակորդին վերցրել կործանիչ կրակի տակ։ Այնտեղ, ուր թշնամին նրան ուզեցել է հարվածել, ինքն է ստացել մահացու հարված»¹։

Մերձբալթյան ռազմաճակատում «Փառք» շքանշանին առաջինն արժանացած հայ ռազմիկ Գևորգ Իսրայելյանի սխարագործության յուրով Սովետական Բանակի Գլխավոր բաղադրությունը 1944 թվականին հրատարակել է հատուկ թերթիկ «Կարգա և տուր ընկերոջ» վճռադրով²։ Այդ թերթիկը նկարագրում է Իսրայելյանի մարտական գործերը, Այն ճակատի ռազմիկներին կոչ է անում օրինակ վերցնել Իսրայելյանից։ Այդ թերթիկը հրատարակվել էր սուսերեն, հայերեն, լատիշերեն և ՍՍՌՄ ուրիշ ժողովուրդների լեզուներով։

«Փառք» շքանշանի մյուս կավալեր Բաբկեն էլոյանը, նրբ կանչվեց բանակ, բոլորովին երիտասարդ էր, անմործ, բայց շուտով ձեռք բերեց գիտելիքներ, դարձավ հմուտ հետախույզ։ Մարտերը մղվում էին նեման գետի բնագծերում, Պետր էր անցնել նեմանը, հետախույզել հակառակորդին և գերի բռնել նրա զինվորներից, «լեզու» բերել։ Բաբկենը մի քանի ուրիշ հետախույզների հետ միասին մտքով զիշորով ճարպկորեն անցնում է դետր։ Անցնելով գետը, ռազմիկներին հաջողվում է բռնել մի հիտլերականի և վերադառնալ իրենց զորամասը։ Հետախույզներն արժանացան բարձր սլարգաների։ Բաբկեն էլոյանին շնորհվեց «Փառքի» 2-րդ աստիճանի շքանշան։

¹ «Մարտիկ», 7 դեկտեմբերի, 1944։

² ՏՆԿ Գլխավոր բաղադրության թերթիկ, 4 էջ, 1944, Զինհրատ, Մոսկվա։

Կառնաստի մատուցյնեիրում մզվող մարտերի ժամանակ, սեր-
ժանա Սարգիս Շամյանի ջոկը խնդիր էր ստացել առաջինների հետ
անցնել ջրային բնադիծը: Ավելի քան երեք շաբաթ ջոկը դառնվում
էր առաջավոր զօնում և անընդհատ կռիվների մեջ էր: Բացյ մինչ այդ
Սարգիսը սովորել էր սնայակերակա՞ն գարոցում, դիտել ուղիղ հար-
վածել թշնամուն: Գետանցից առաջ բոլորը նախապատաստու-
թյուններ էին տեսնում, նրանց թվում և Շամյանի ջոկը: Երբ հրա-
ման արվեց ջուրն անցնելու, Շամյանի ջոկի բոլոր մարտիկներն
անմիջապես նավակ նստեցին և շարժվեցին դեպի հակառակ ափը:
Լուսադեմին զինվորները հասան թշնամու ափը, զրավեցին նոր զիր-
քեր և հետապնդելով հակառակորդին, առաջ շարժվեցին դեպի
արևմուտք: Այդ մարտերում առանձնապես եռանդուն կերպով էր
դործում Խուլան Գեորգյանը: Նա դասակի հրամանատար էր և ազի-
տատուր, հմուտքն զուգակցում էր քաղաքական ազիտացիան մար-
տական խնդիրների հետ: Նրա մասին Մերձբայթյան ռազմաճակա-
տի թերթում գրվել է. «Գեորգյանը երիտասարդ կոմունիստ է. նա
ունի ազիտատուրի հարուստ փորձ: Բացի այդ, նա վաշտի կոմերի-
տական կազմակերպիչն է... Խուլան Գեորգյանը սիրված կոմու-
նիստ է: Նրան սիրում են շարքայինները և սպաները...»¹:

Խուլան Գեորգյանը այդ սերը ձևեր է բերել մարտերի մեջ, իր
խիզախությամբ, քաջությամբ: Նրա խոսքի և գործի մեջ չկար ոչ մի
խզում: Մարտից առաջ խոսում էր և ստում, թե սովետական զին-
վորն ինչպիսի գծեր պետք է ունենա, մարտի ժամանակ ինքն ան-
ձամբ կատարում էր այնպիսի գործեր, որոնց մեջ զրահորում էր
հենց այդ գծերը: Այդպես էին դործում զորամասի բոլոր կոմու-
նիստները:

Ինչպես բոլոր ռազմաճակատներում, նաև Մերձբայթիկայում
Հայաստանի զավակները բարեկամական վեհ զգացումներով էին
կապված ուս, էստոն, լատիշ, լիտվացի և ուրիշ ազգությունների
իրենց եղբայրների հետ: Բազմազգ ռազմիկների դասակներն ու
վաշտերը ինչպես անբաժան քնտանիք կռվում էին և հաղթում:
Տարբեր ազգության պատկանող բոլոր մարտիկներն իրար հետ խո-
սում էին ուսերին լեզվով, որը նրանց հաղորդակից էր դարձնում,
միավորում: Բոլոր ազգություններին պատկանող ռազմիկները ուս-
ներեն լեզվով էին լսում հրամանները: Նրանք աովորում էին ուսնե-
րեն, կարդում էին զինվորական կանոնադրերը, կատարում էին
իրենց պարտականությունները:

¹ «Մուփորդական», № 197, 1941,

Թշնամին ողնշարցված էր և Մերձարլթիկայում մարտական ընկերները դարձած ռազմիկները բաժանվում էին իրարից: Գվարդիայը եֆրեյտոր Մ. Պետոյանը այդ բաժանման ռոթիվ մի նամակ է գրում իր մարտական ընկերներին. «Շուտով մեր զորամասից գնալու են մեր մարտական ընկերները Բրաժնիկովը, Պերմենովը, Լոդինովը, Ֆեադորովը և ուրիշներ: Մենք նրանց կասեմք՝ «Բարի ճանապարհ սիրելի բարեկամներ: Մենք ձեզ հետ հարազատ դարձանք ռազմաճակատում, միասին անցանք հազարավոր կիլոմետրեր, միասին արշուն թափեցինք մեր սքանչելի Հայրենիքի համար, միասին բաժանեցինք վիշտը և ուրախությունը: Եվ այժմ բաժանվում ենք ինչպես եղբայրներ... ո՞չ մի դեպքում մենք չենք մոռանա ձեզ, սիրելիներ...»¹:

6. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԸ ՌԱԶՄԱ-ԾՈՎԱՅԻՆ ՆԱՎԱՏՈՐՄՈՒՄ

Մեր Հայրենիքը ներխուժած թշնամու դեմ պայքարը մղվում էր ոչ միայն օդում և ցամաքային տարածություններում, այլև ծովերում և զետեքի ջրային բնագծերում: Այդ պայքարի մեջ ևս մենք տեսնում ենք հայ ժողովրդի զավակներին իրենց մարտական բարեկամների շարքերում: Հայ ծովայինները ռուսների հետ ջրի երեսին և ջրի տակ, որտեղ էլ որ նետվում էին դեպքերի բերումով, մինչև վերջը բարձր էին պահում սովետական նավատորմայինի կոչումը:

Մինչև Սովետական իշխանության հաստատումը, Հայաստանի զավակները ծովային դասնայու մասին միայն երազել կարող էին: Նավատորմի ադմիրալ Ի. Ս. Իսսկովը դառնություն է հիշում, թե ինչպես մինչև ռեուլուցիան, երբ նա նոր էր սկսել իր ծառայությունը ռուսական նավատորմում, հետաքրքրվում է, թե «ո՞ր կարող է հանդիպել իր հայրենակիցներին»²: Ամբողջ կայսերական նավատորմում եղել է մեկ հայ, սուզանավային սպա 2-րդ կարգի կապիտան Գարսեդը, որը ծառայում էր Բայթիկ ծովում: Սովետական իշխանության հաստատումից հետո Գարսեդը աշխատում էր Ծովային Ակադեմիայում որպես պրոֆեսոր: Երկրորդ հայ ծովայինը Իսակովն էր, որն ընկել էր Հեռավոր Արևելք³:

¹ «Սովետական», № 158, 1945:

² Ի. Ս. Իսսկով, Հայ ծովայինները Հայրենական Մեծ պատերազմում, էջ 9:

³ Նույն աեղում, էջ 10:

Սովետական իշխանությունը հայ ժողովրդի զավակների համար ստեղծեց բոլոր նպաստավոր պայմաններն ինչպես զանազան դիտությունների ու պրոֆեսիաների տիրապետելու, աչնպես էլ ռազմածովային նավատորմում ծառայելու, ծովայինի բարձր մասնագիտությունը սովորելու և Հայրենիքին օգտակար դառնալու համար: Հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակները ուղևորվեցին դեպի ծովերն ու դետերը, բարձրացան ռազմանավերի վրա, դարձան ծովայիններ: Եվ ահա, Հայրենական պատերազմի օրերին, Սև և Բալթիկ ծովերում, Բարենցի և Հյուսիսային ծովերում, Վոլգայի և Դանուբի ջրերի մեջ լողացող նավերի վրա կարելի էր հանդիպել հայ ծովայինների, որոնք սովետական ռազմածովային նավատորմի կազմում ակտիվորեն մասնակցում էին մեր Հայրենիքի պաշտպանությանը:

Սովետական Բանակի հարձակողական մարտերի օրերին, առանձնապես 1944 թվականի ընթացքում ինչպես բոլոր ծովայինները, նաև սովետական նավատորմի հայ ռազմիկներն ակտիվ կերպով մարտնչում էին թշնամու դեմ ջրային քնադծերում և նավերի վրա: Հայ ծովայիններից շատերն իրենց զործերով աչքի են ընկել և նրանցից հարյուրավոր ռազմիկներ տրժանացել են կառավարական, բարձր շրանշանների:

Հայ ծովայիններից մեկը, կապիտան լեյտենանտ Գեորգ Շահինյանը, աշխատում էր որպես սուզանավի մարտական մասի հրամանատար: Ամեն տնդամ, երբ սուզանավը ստանում էր նոր առաջադրանք, անձնակազմի հետ միասին Շահինյանը հատուկ խնամքով նախապատրաստվում էր մարտի մեջ մտնելու: Այդ նախապատրաստությունն անհրաժեշտ էր, որովհետև ջրի տակից թշնամու նավերի վրա մարտական կրակ վարելը ռազմական դործի առաջին բարդ տեսակներից է: «Ամբողջ Հայրենական պատերազմի ընթացքում, բոլոր զրոհների ժամանակ, որոնք նախապատրաստել եմ ես անձնակազմի հետ միասին, — զրի է Շահինյանը, — տուրպեղային ապարատը չի ունեցել որե է վրիպում, վնասվածք կամ տվարիա»¹: Սուզանավը մասնակցել է Լենինգրադի պաշտպանությանը, այնուհետև գրոհային մարտեր է մղել Բալթիական ջրերում, Մերձբալթյան ռեսպուբլիկաների ազատագրման ժամանակ:

1943 թ. հունվարին պարտիական թեկնածու Շահինյանը ընդունվեց պարտիայի շարքերը որպես անդամ: Նրիտասարդ կոմունիստ մարտական գործողությունների ժամանակ երևան բերեց ոչ միայն

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, գործ 347, ք. 4:

հմուտ ռազմիկի, այլև լավագույն քաղաշխատողի հատկությունները 1943 թ. հուլիսին Շահինյանը նշանակվեց սուզանավի պարտկազմակերպիչ: Երբ սուզանավը խնդիր էր ստանում մարտական գործողությունների դուրս գալու, Շահինյանն ամեն անգամ հավաքում էր նավաստի կոմունիստներին, բացատրում ամեն մեկի խնդիրը. այնուհետև նա վրուցում էր բոլոր նավաստիների և ամբողջ անձնակազմի հետ: Շահինյանը հրատարակում էր մարտական թերթիկներ, որոնց մեջ շարադրում էր անցած մարտերի արդյունքները, ինչպես և առաջիկա կռիվներին մասնակցելու խնդիրները: Կապիտան Շահինյանի ծովային մարտերին մասնակցելու համար արժանացել է Կարմիր Դրոշի ու Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանների և մի քանի մեդալների:

Հյուսիսային նավատորմի Կարմիր Դրոշի շքանշանակիր սուզանավի վրա էր ծառայում նավատորմային Վլադիմիր Սարուխանի Հայրապետյանը: 1924 թվականին ծնված այդ պատանին նավատորմային դարձավ պատերազմի օրերին և ստանձնեց սուզանավի էլեկտրիկի բարդ գործը: Նրա մասին հրամանատարությունյան կազմած պարգևաթերթում գրված է մի համառոտ բնութագիր. «Մասնակցել է երեք մարտական արշավների, թշնամու յոթ ռազմանավերի խորտակմանը և հակահակորդի ափերին երեք ականապատման խնդրի կատարմանը»: Այդ բոլոր գործողությունների ժամանակ Հայրապետյանը համառոտեց և անխափան, լարված աշխատում էր, սուզանավի էլեկտրական մեխանիզմները գործում էին անընդմեջ, ճշգրիտ կերպով, ապահովելով ամբողջ անձնակազմի և մարտական տեխնիկայի հաջող գործողությունները: Առաջին արշավին մասնակցելու ժամանակ Վլադիմիրն արժանացավ «Խիզախության համար» մեդալի: Երկրորդ արշավն ավելի բարդ էր. ուժեղ կռիվներ տեղի ունեցան: Այս անգամ ևս Հայրապետյանի ղեկավարած էլեկտրոմեխանիզմները ոչ մի խափանում չունեցան: Կոմերիտական Հայրապետյանը ներկայացվեց Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանի:

Նույն նավատորմի մի գորամասում որպես գնդացրային ջոկի հրամանատար կռիվներին մասնակցում էր Մանուկ Գրիգորի Մազմանյանը: Մարտերը փոխադրվել էին մեր Հայրենիքի սահմանից այն կողմ, Նորվեգական պետական սահմանի մոտ: Ռազմանավը մասնակցում էր Նորվեգիայի ափին դեռնալ հանելու գործողություններին: 1944 թվականի հոկտեմբերի 18-ին դեռնալայինները իջան Նորվեգական հողի վրա: Մազմանյանն առաջինների հետ ափ

դուրս գալով, զնդացիրն ամրացրեց զբաւած զիրքերում և կրակ բաց արեց զեպի թշնամու այն կրակակետերը, որոնք պործում էին դեսանտայինների դեմ: Ֆաշիստական ԴՕՏ-երը կատաղի զիմադրություն էին ցույց տալիս: Հարկավոր էր լիկվիդացնել թշնամու զիմադրության հանգուցեները: Հարեան ջոկերի հետ միասին Մալմանյանի ջոկն էլ, դուրս գալով իրենց զիրքերից, արագալուզ հասան մինչև մոտակա ժայռը: Ծովային հետեակի մարտիկները ժայռը մաղցելով բարձրացան վերև, իրենց հետեից թոկերի միջոցով վերև բարձրացնելով զնդացիրը: Ժայռի վրա զբաւած զիրքը շատ հարմար էր ֆաշիստական զավթիչների կրակակետերը թեից հարվածի տակ առնելու և զրանք քայքայելու համար: Այդպես էլ եղավ: Մալմանյանի ջոկը զնդացրից ուղիղ կրակ բաց արեց թշնամու այն կրակակետերի վրա, որոնք խանդարում էին դեսանտայինների ափ դուրս գալուն: Մալմանյանի ջոկը լիկվիդացրեց թշնամու երեք կրակակետ: Հենց այդ հատվածում էլ դեսանտայինները հնարավորություն ստացան մասստյարսը ափ դուրս դալ և ֆաշիստական զավթիչներին հետապնդել նորվեգական հողում:

Հյուսիսային նավատորմի 1944 թ. հոկտեմբերին մղած հարձակողական մարտերում աչքի ընկած ծովայիններից է նաև սերժանտ Էլվարդ Բարաջանյանը: Կատաղի մարտեր էին մղվում Ֆիննական Լիինխամբի ուղիմ-ծովային բազայի համար: Սովետական ծովային դեսանտայիները, մութ դիշերով իջնելով ֆիննական ալպ հավահանդիստ-բազայի շրջանը, զիրքեր գրավելին և ուժեղ մարտեր ծովայեցին թշնամու դեմ: Բարաջանյանը պործում էր ծովային հետեակի մի հետախույզ ջոկատում սրպես հրամանատար:

Հետախույզների ջոկը Բարաջանյանի ղեկավարութեամբ առաջ էր շարժվում հարձակվող ստորաբաժանման առջևից: Մեկ էլ, ջոկի առջև հայտնաբերվեց թշնամու կրակակետը, որտեղ ամրացված էր հրանոթը: Այդ հրանոթի կրակը փակում էր այն ուղին, որտեղից պետք է անցնեին դեսանտայիները և լիկվիդացնեին թշնամու մշուս կրակակետերը: Ճարպիկ պործողութուններով, Բարաջանյանի ջոկի մարտիկները փորձող մոտենում են թշնամու զնդացրին: Բարաջանյանը ավտոմատի հերթով ազդանշան է տալիս մարտիկներին, դուհելու թշնամու կրակակետի վրա: Հետո նա նետում է նռնակները: Մի քանի րոպեում թշնամու կրակակետի անձնակազմը ոչնչացվեց: Բարաջանյանի ջոկը գրավեց պերմանական թնդանոթը, այն շուտ տվեց հենց իրենց՝ պերմանացիների դեմ և կրակն ուղղեց մշուս

կրտսակեաների վրա: Գիշերը սկսված այդ մարտը վերջացավ հաջողութեամբ:

Հյուսիսային նավատորմի ավիացիայի էսկադրիլիաներում մուլանյան մասնակցում էին հայ ժողովրդի զավակները: Հիշենք ֆելկուզ երկուսին — ծովային օդաչուներ Արտավազդ Գևորգի երեբեկովին և Էմիլ Մարկոսի Դիլանյանին: Մեկ անգամ Արտավազդը մարտական առաջադրանք կատարելիս նկատեց ջրի տակ յոդացող ֆաշիստական սուզանավը: Նա ինքնաթիռն իջեցրեց ցած և թռչում էր գրեթե ջրի երեսով: Ուղիղ հարվածով Արտավազդը խորտակեց թշնամու սուզանավը: Հրամանատարը նրա մասին գրել է. «Սիրում է թռիչքային գործը. թռչում է ցերեկը և գիշերը: Օդում միշտ համարձակ է և վճռական: Ընդունում է ճիշտ որոշումներ...»:

Արտավազդը մարտերում ցույց տվեց, որ նա ոչ միայն լավագույն օդաչու է, կովող մարտիկ, այլև լավ կազմակերպիչ-ղեկավար կարող է լինել: Նրան նշանակեցին ծովային ավիացիայի գործաժասի շտաբի պետ: Արտավազդն իր ձեռքը վերցրեց գործաժասի ավիաէսկադրիլիաների օպերատիվ ղեկավարությունը: Հրամանատար Ռուաչը մի ալլ փաստաթղթում 1944 թ. օգոստոսին նրան բնութագրել է հետևյալ կերպ. «Շտաբի գործը դիտել լավ, ճիշտ է ղեկավարում ենթակա զորամասը: Ամբողջ օրերով աշխատում է առանց հանգստի... մարտական թռիչքների մասին բոլոր որոշումներն ընդունում է ինքնուրույն և հաջողությամբ հաղորդում է թռչող անձնակազմին: Բարդ իրադրության մեջ արագ կերպով կողմնորոշվում է: Կամքի տեր, եռանդուն սպա է: Շատ աշխատում է օդային հետախուզության տակտիկան լավ սովորելու համար...»¹:

Արտավազդը, սակայն, չէր սահմանափակվում միայն շտաբը ղեկավարելով: Շատ հաճախ, նա մարտական խնդիր դնելով էսկադրիլիաների առջև, շտաբում կարգ ու կանոն սահմանելով, ինքն էլ բարձրանում էր ինքնաթիռի վրա և անձամբ մասնակցում մարտական գործերին: 37 անգամ նա մարտական թռիչք է կատարել, անձամբ մասնակցել թշնամուն հարվածներ հասցնելուն:

Այդպես էլ Էմիլ Դիլանյանը: Այդ երիտասարդ օդաչուն Սովետական Անդրբեևոյ պաշտպանության ժամանակ կատարած իր մարտական սխրագործություններով ցույց տվեց անսահման սեր ղեպի Հայրենիքը, դեպի Կոմունիստական պարտիան, որի անդամն է ինքը: Նա մարտում ծանր վիրավորվեց և կորցրեց թևը:

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ. ֆ. 6. տե՛ս պարզհատրման բնիթի Արտ. երեբեկովի գործում:

Հյուսիսային նավատորմի մղած մարտերին իր ակտիվ մասնակցությունն է ունեցել 2-րդ կարգի զինինժեներ Շավարշ Գևորգի Ալլահվերդովը: Հայրենական պատերազմի օրերին Ալլահվերդովը մտավ Կոմունիստական պարտիայի շարքերը: Նա մասնակցել էր ծովերում և դետերի ջրերում ականապաման և ականազերծման աշխատանքներին: Ադմիրալ Գալլերը նրա մասին գրել է.

«Բացառիկ դժվարին իրադրության մեջ ընկեր Ալլահվերդովը գլխավորում էր ականային բաժինը, որը նավատորմն ապահովում էր ականներով ու ռազմամթերքով»:

Հայ ծովայիններն իրենց մարտական վարպետությունը հասնում էր բերեցին նաև Սևծովյան նավատորմի ռազմանավերի վրա, Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունից հետո, Ղրիմի աղատապրման ժամանակ:

Հայ ծովայինները հաճախ էին նաև Վոլգայի, Դնեպրի, Դանուբի նավատորմիղներում, ռուս նավաստիների և եղբայրակոն մյուս ժողովուրդների զավակների հետ ամրակուռ ընտանիքներում մասնակցեցին Սովետական Հայրենիքի պաշտպանությանը:

Քիչ չէին այն հայ ծովայինները, որոնք ծառայում էին Ռազմա-Մովային նավատորմիղի գվարդիական միավորումներում: Ահա, օրինակ, Կոմունիստ, ծովային սպա Հարությունյանը: Նա ծառայում էր գվարդիական մի նավի վրա: Հարությունյանը ոչ միայն խիզախ ռազմիկ էր, այլև քաղաքական ղեկավար, գվարդիական նավի պարտկազմակերպության քարտուղարը: Նրա գործողությունները բնութագրող հրամանատարության փաստաթղթում կարգում ենք.

«Գվարդիական մի փոքրիկ նավի վրա մեծ հեղինակություն է վայելում պարտիական կազմակերպության քարտուղար Հարությունյանը: Այդ նավի հերոսական արշավանքների պատմությունը կապված է նաև Հարությունյանի անվան հետ: Եռակի շքանշանակիր Հարությունյանը մասնակցել է ղեկանառնի շատ գործողությունների, ականադաշտերով՝ իսկական «մահվան դաշտերի» միջոցով կատարվող արշավներին: Գվարդիական ականորս նավին տրված ամեն մի առաջադրանք կատարվում է ժամանակին: Այդ բանում աչքի են ընկնում նավի պարտիականները, պարտկազմակերպության քարտուղար Հարությունյանի ղեկավարությամբ: Մի անգամ նավը ենթարկվեց հակառակորդի ավիացիայի կատաղի որմբակոծությանը: 100-ից ավելի ռումբ ցած զցվեց նավի վրա, սակայն հարձակումը հո մղվեց: Այդ մարտում ցած զցվեց մեկ «Մեսսերշմիդ»:

Դեսանտային գործողություններից մեկի ժամանակ նալն սոն-
ցալ ականադաշտերով և ափ հանեց մի խումբ մարտիկներ։ Դա մի
հանդուգն արշավ էր։ Պայթում էին ռումբերը։ Ուղիղ դիպած բեկոր-
ներից նալում հրդեհ առաջացավ։ Անձնակազմի հերոսական աշ-
խատանքի և առկուռության շնորհիվ հրդեհը հանգցվեց։ Թշնամու
47 ինքնաթիռ, հարձակվելով ականոբսի վրա, փորձում էր ոչնչացնել
նալը։ Մեր խիզախ ծովայինները պարտիական կազմակերպիչ
Հարությունյանի գլխավորությամբ, հմուտ մաների շնորհիվ ոչ մի
դոճ չտվեցին, իսկ ականոբսի ղեկիթավորները ցած գցեցին գեր-
մանական 3 ինքնաթիռ։ Ահա թե ինչու համար գվարդիական նավի
ծովայիններն աչքան ջերմ են սիրում իրենց պարտկազմակերպու-
թյան քարտուղար, խիզախ ծովային Հարությունյանին»¹։

Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը ռազմա-ծովային
նավատորմի մղած հերոսամարտերին թեմայի համար մեծ հե-
տաքրքրություն է ներկայացնում նավատորմի ազմիրալ Ի. Ս. Իսա-
կովի «Հայ ծովայինները Հայրենական Մեծ պատերազմում» գիրքը։
Ադմիրալ Իսակովը նշում է, որ ոչ լրիվ տվյալներով 476 ծովային
հայ սպաներ, ավաղներ և նավատորմայիններ մարտերում աչքի
բնկնելու համար պատերազմի տարիներին պարգևատրվել են Սո-
վետական Միության շքանշաններով²։ Այդ թիվը կազմում է հայ
ծովայինների միայն մի մասը։ Առանց բնտրության վերցնելով
դրանցից 24 ծովայինների (ընդհանուր թիվ միայն 5 տոկոսը) և
քննելով նրանց մարտական գործերը — ադմիրալը ցույց է տա-
լիս, որ Սովետական Հայաստանի լավագույն զավակները լուրված
աշխատել և հերոսաբար մարտնչել են դերմանա-ֆաշիստական
զավթիչների դեմ ծովային բոլոր ռազմարեմբերում։

Հայ ծովայինները յուրացրել էին ծովային նավատորմի մասն-
նագիտությունները, ծառայում էին նավատորմի զորքի և ղեկի
բոլոր տեսակների մեջ։ Չկար նավատորմի մասնագիտության մի
տեսակ, որի մեջ հայ ժողովրդի զավակները չլինեին։ «Ամեն մի
տարերքի մեջ՝ ծովում, օդում ու ցամաքում հայ սպաներն ու կար-
միրնալատորմայիններն ալդ բարդ, կատաղի և արքունահեղ սյա-
տերազմում գտնվեցին ժամանակակից սլահանջների բարձրությաճ
վրա»³։

¹ «Սովետական Հայաստան», հունիսի 23, 1944։

² Ի. Ս. Իսակովի, Հայ ծովայինները Հայրենական Մեծ պատերազ-
մում, էջ 13։

³ Նույն աեղում, 52—53։

7. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԸ ՊԱՐՏԻՋԱՆԱԿԱՆ ՋՈՒՍՏՆԵՐՈՒՄ

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների դեմ սովետական ժողովուրդը պայքարում էր ոչ միայն ռազմաճակատներում — ցամաքում, ծովում, ծովերի վրա, այլև թշնամու թիկունքում, ժամանակավորապես օկուպացված սովետական ռեսպուբլիկաներում ու մարզերում:

Պատերազմի սկզբից Համկ(բ)Պ Կենտկոմը խնդիր դրեց օկուպացման վտանգին ենթակա բոլոր մարզերի պարտիական կազմակերպությունների առաջ՝ ստեղծել ընդհատակյա պարտիական կազմակերպություններ և դրանք թողնել թշնամու թիկունքում, կազմակերպել պարտիզանական ջոկատներ:

Ի. Վ. Ստալինը 1941 թ. հուլիսի 3-ին իր ելույթում ասաց. «Թշնամու դրաված շրջաններում պետք է ստեղծել հիծյալ և հետիտոն պարտիզանական ջոկատներ, ստեղծել գիվերսիոն խմբեր թշնամու բանակի զորամասերի դեմ կռիվու համար, պարտիզանական պատերազմ բորբոքելու համար ամեն տեղ ու ամենուրեք, կամուրջները, ճանապարհները պայթեցնելու, հեռախոսային ու հեռագրական կապը փշացնելու համար, անտառները, պահեստները, գումակները հրկիզելու համար: Գրավված շրջաններում ստեղծել թշնամու և նրա բոլոր աջակիցների համար անտանելի պայմաններ, հետապնդել և ոչնչացնել նրանց ամեն բայլափոխում, վիժեցնել նրանց բոլոր միջոցառումները»¹:

Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Ռուսաստանի օկուպացված մարզերի և մյուս եզրայրական սովետական ռեսպուբլիկաների բոլշևիկյան կազմակերպությունները, կատարելով Պարտիայի Կենտկոմի դիրեկտիվը, յուրաքանչյուր շրջանում և քաղաքում ստեղծում էին ընդհատակյա պարտիական կազմակերպություններ և կազմակերպում էին պարտիզանական ջոկատներ:

Հայրենական պատերազմի առաջին շաբաթներին և ամիսներին օկուպացված շրջաններում թողնված ընդհատակյա կոմունիստների նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին տասնյակ պարտիզանական ջոկատներ: Հետագայում նրանց կազմը համարվում էր: Ամեն օր նորանոր խիզախներ էին մտնում պարտիզանների շարքերը, դնում էին վրեժ լուծելու ատելի թշնամուց: Պարտիզանական ջոկատների շարքերում մտնում էին անվախ, համարձակ հայրենա-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, էջ 18, Երեւան, Պետհրատ, 1945:

սերները: Նրանց շարքերում գնում էին տեղացի բնակիչներից մեծեր և երիտասարդներ, կանայք և կամ պատերազմի պայմանների բերումով օկուպացված մարզերն ընկած եղբայրական ուրիշ սև-պուրիկաններից ևկած սովետական զինվորներ, որոնք մարտական բարենպաստությամբ էին տոգորված տեղացիների հետ և միասին կռվի դուրս եկան թշնամու թիկունքում:

Պարտիզանական պատերազմի պատմության մեջ հերոսական շատ էջեր են գրել Կովկասի, Ֆեոդորովի, Վերշիգորայի, Կոլյուշի, Իդնատովի, Նաումովի և ուրիշների ղեկավարած զորամասերը: Պարտիզանական պատերազմը թշնամու թիկունքում ահ ու սարսափ էր առաջ բերում ֆաշիստական զավթիչների շարքերում: 1941 թվականի աշնանը և 1942 թվականի ձմռանն ու զարնանը պարտիզանական ջոկատները համարձակ, հանկուրձակի զրոհներով, հարված-հարվածի հետևից էին հասցնում ֆաշիստական զավթիչներին:

1942 թվականի օգոստոսին պարտիզանական շարժման մեջ տեղի ունեցավ պատմական մեծ իրադարձություն: Պարտիզանական միավորումների և ջոկատների հրամանատարները կանչվեցին Փեր Հայրենիքի մարտաքաղաքը: Մոսկվայում պարտիզանական հրամանատարները եղան Կրեմլում. նրանց ընդունեց և զրույց ունեցավ Գերազույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինը:

Զինված պարտիզանական պատերազմի մասին ցուցումներով և անհրաժեշտ ամեն բանով, պարտիզան հրամանատարները վերադառնում են իրենց մարտիկների մոտ: Ինչպես պատմում է աչդ ընդունելության մասնակիցներից մեկը, «գիշերով, ռազմաճակատից դի վրայով, բարձր թռչում էր մեծ, մարդատար ինքնաթիռը: Կռվապար և մլուս պարտիզանական միավորումների հրամանատարները, որ կանչվել էին Մոսկվա զեկուցման համար, վերադառնում էին իրենց մոտ, Բրյանսկի անտառները...»¹:

Պարտիզան հրամանատարները, վերադառնալով իրենց միասնորումները, բոլոր ջոկատների մարտիկներին պատմեցին Մոսկվայում իրենց ունեցած զրույցի մասին, պարտիզաններին հաղորդեցին նրանց առջև դրված նոր, մեծ խնդիրները: Ուղեշնչվելով Պարտիայի Կենտկոմի և պարտիզանական շտաբի ցուցումներով և Սովետական Բանակի հարձակողական մարտերում նվաճած փայլուն հաղթանակներով, պարտիզանական ջոկատները նոր, ավելի մեծ մասշտաբներով ծավալեցին պատերազմը թշնամու թիկունքում,

¹ «Красная Звезда», 14 июля, 1946.

ավելի հաճախակի և ուժգին էին գրոհում թշնամու շտաբների վրա, ավերում ճանապարհները, կամուրջները, ահ ու սարսափ տարածելով օկուպանտների թիկունքում:

1944 թվականի մարտի 1-ին ընկեր Խրուշչևը Ուկրաինական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի սեսիայում աված զեկուլցման մեջ ասել է. «Պատերազմի սկզբից մինչև 1944 թվականի փետրվարի 15-ը, Ուկրաինայի պարտիզանական շարժման շտաբի ունեցած տեղեկություններով, միայն Ուկրաինայի պարտիզանները բնաջնջել են հալառակորդի 175 հազարից ավելի զինվոր ու սպա... մինչև Կաշմիր Բանակի զորամասերի մոտենալը Ուկրաինայի սովետական պարտիզանները դրավել և սլահել են իրենց ձեռքը Դնեպրի, Դեսնայի և Պրեսլավտի 25 գետանցի ուղիները, դրավել են 16 շրջանային կենտրոն... Մենք հպարտանում ենք մեր խիզախ պարտիզաններով ու պարտիզանուհիներով: Հպարտանում ենք պարտիզանական ջոկատների հերոսական արշավներով և ռելիզներով»¹:

Սովետական բոլոր մարդիկ հպարտանում էին մեր պարտիզանների համարձակ և խիզախ գործողություններով: Կոմունիստական պարտիզի զեկավարութայմք ստեղծված և գործող պարտիզանական ջոկատները տապալեցին ֆաշիստական զավթիչների բոլոր «հաշիվները» բռնությունների, կախաղանների և սպանությունների միջոցով դրաված շրջանների բնակչությանը հնազանդեցնելու և ծուկի բերելու մասին:

Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում, Լենինգրադի մարզում և Կուրանում, Ղրիմի անառններում և ծովափնյա ճանապարհների վրա գործող պարտիզանական խմբերի մեջ մտած հայ մարտիկներն իրենց ընկերների հետ միասին մահու և կենաց կռիվ էին մղում Հայրենիքի թշնամիների դեմ: Թշնամու թիկունքում գործող հայ պարտիզաններից ձևավորվեցին հատուկ ջոկատներ, որոնք մտնելով պարտիզանական միավորումների մեջ, գործում էին նրանց կազմում, կատարելով պարտիզանական շտաբի հրամանները:

Հայկական պարտիզանական ջոկատներից մեկը (հեծյալ Էսկադրոնը) կոչվում էր Ա. Ի. Միկոյանի անունով: Այդ էսկադրոնը կազմված էր հիմնականում հայ պարտիզաններից և գործում էր Սովետական Միության Հերոս, գեներալ-մայոր Նաումովի հեծյալ միավորման կազմում: Ինչպես գրում է գեներալ Վերշիգորան՝ «Մի

¹ Н. Хрущев, Освобождение украинских земель от немецких захватчиков, ОГИЗ, 1944, стр. 12—13.

քանի հարյուր մարտիկներից կազմված այդ ջոկատը հանդիսանում էր պարտիզանական միավորման հարվածային խումբը, երբ Նաուսովն արշավում էր Լվովի և Դոբոդոբիչի մարզերը»¹։

Ա. Ի. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատի խիզախ դործողություններն արժանացել են պարտիզանական շտաբի և նրա օրդան «Народный клич» թերթի գովասանքին։ Հայկական պարտիզանական ջոկատի դործողությունների մասին տպվել են հոգվածներ, նամակներ և հետաքրքիր փաստաթղթեր։

Տալով հայկական պարտիզանական ջոկատի ձևավորման մասնաժամանակները, թերթը մի համարում նշում է, որ Ա. Ի. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատի հեծյալ մարտիկները կընկնում էին արիաքար։ «...վաշտը մարտի մեջ մտավ ջախջախելու Պոտիեկայի կայավորը... դործողությունը կատարվեց փայլուն, թշնամին դուրս մղվեց յամբություններից և Պոտիեկայի դրավիջի նրիտասարդ պարտիզանները խիզախորեն էին մարտնչում Ռակի դյուդի մոտ։ Հերոսի մահով զոհվեցին մարտիկներ Աբաջյանը և Բակունցը։ Կասկած չկա, որ Միկոյանի անվան ջոկատի պարտիզանները զայիք մարտերում ևս ցույց կտան իրենց նվիրվածությունը Հայրենիքին»²։

Ա. Ի. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատի կոմիսար Յուրի Պավլենսկին հայ մարտիկների հետ մտերմացել և պարտիզանական կյանքի բարդ իրադրություն մեջ հանդիսանում էր նրանց դաստիարակողն ու ղեկավարը։ 1943 թվականի հոկտեմբերին ջոկատը խնդիր էր ստացել պաշտպանել զորամասի անցումը Տետոնի գետից։ Թշնամին, նկատելով պարտիզանական դորամասի շարժումը, կրկն գումարտակ է նետում զրոհի, որպեսզի խանգարի գետանցը։ Միկոյանի անվան ջոկատը, մարտ ընդունելով, համառ դիմադրություն է ցույց տալիս ֆաշիստներին և պաշտպանում գետանցը։ Հայ պարտիզանները զրոհի լարված պահերին անցնում էին ձեռնամարտի և հետ մղում թշնամու ստորաբաժանումները։ Այդ մարտում խիզախորեն կռվեց ջոկատի քաջ կոմիսար Պավլենսկին և ընկավ հերոսի մահով։

Նաումովի պարտիզանական զորամասը մարտերում ստեղծեց հերոսական տրադիցիաներ։ Հայ պարտիզաններն այդ տրադիցիաները պահպանում էին և բոլոր առաջադրանքների կատարման ժամանակ գտնվում էին իրենց կոչման բարձրության վրա։ Նաումովի

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 10, դ. 358, ք. 1—2։

² «Народный клич» партизанская газета, 20 сентября, 1943.

պարտիզանական միավորման բոլոր արշավների ժամանակ, թշնամու խորը թիկունքում հայ պարտիզանները, իրենց զորամասի մարտական տրադիցիաներին հետևելով, հաջողությամբ էին կատարում քարդ առաջադրանքները։ Գններալ Նաոմովն ասում էր՝ «Միկոյանի անվան ջոկատը փառաբանվում է... այն բանի համար, որ նա լավ է հարվածում գերմանացիներին»¹։

Հայ պարտիզանների երկրորդ խումբը գործում էր թշնամու թիկունքում, ուղղափառական հողի մի այլ հատվածում, Սովետական Միության Հերոս, գեներալ-մայոր Վերշիցորայի հրամանատարությանը և նրան կազմակերպող զորամասի կազմում։ Ինչպես հիշում է գեներալը, հայկական պարտիզանական այդ ջոկատը մինչև իր զորամասին միանալը, մոտ մեկ տարի թշնամու թիկունքում գործում էր առանձին, կապ չունենալով «մեծ երկրի հետ»։ Ջոկատի հրամանատարն էր ընկ. Սերգեյ Հարությունյանը։ Սկզբում պարտիզանները վատ էին զինված։

1944 թվականի սկզբներին Սովետական Միության Կրկնակի Հերոս Կովալսկի անվան Ուկրաինական 1-ին պարտիզանական դիվիզիան զուրա եկավ նոր ռեյդի գեպի Արևմտյան Ուկրաինայի ու Բելոռուսիայի, դեպի Լեհաստանի սահմանները։ Այդ ժամանակ էլ հայկական պարտիզանական ջոկատը Վոլինի մոտ հանդիպեց կովպարտիզաններին՝ մտավ Սովետական Միության Հերոս Բրայկոյի զնդի կազմի մեջ։

Հայ պարտիզանները կարճ ժամանակում ծանոթացան իրենց մարտական եղբայրների հետ, ուսումնասիրեցին կովպարտիզան զորամասերի փառապանծ տրադիցիաները և երգվեցին խիզախությամբ ու քաջագործություններով հետ չմնալ զորամասի մյուս ջոկատներին։

Հայկական պարտիզանական ջոկատը պարտիզանական միավորման հրամանատար Վերշիցորայի ամենաաջերմ հոգատարության և ուշադրության առարկան էր։ Պարտիզանական ջոկատի հրամանատար ընկեր Սերգեյ Հարությունյանը խնդիր ստացավ հայ պարտիզաններին նախապատրաստել միավորման ռեյդին մասնակցելու համար։

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 10, դ. 298, թ. 18։ Պարտիզանական այդ ջոկատի գործողությունների համառոտ տեսությունը առաջին անգամ կազմել է ընկ. Ն. Խալեյանը։ Տես Ն. Խալեյան, Միկոյանի անվան հայկական պարտիզանական ջոկատի մարտական գործողությունները Ուկրաինայում 1943—1944 թթ., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» № 2, 1947, էջ 83—98։

1944 թվականի ձմռանը, դարնանը և ամռանը Կովպակի ղեկավարած պարտիզանները կատարեցին մեծ ռեյդ¹: Այդ ռեյդի մարտակարգերում խիզախորեն դործեցին նաև հայ պարտիզանները: Հայ պարտիզանական ջոկատի գործողությունների մասին պարտիզանական միավորման հրամանատար, ղեկնրալ-մայոր Պ. Վերշիգորան գրել է. «1944 թվականի ձմեռը, դարնանը և ամառը այդ ընկերները մեզ հետ երկու արշավի մասնակցեցին: Նրանցից շատերը պարտիզանական գործողությունների համար պարգևատրվել են Սովետական կառավարության շքանշաններով: Մեր Հայրենիքի ազատության և անկախության համար մղված պայքարում հերոսի մահով ընկան ընկ. ընկ. Մաթևոս Խաչատրյանը, Սամսոն Մաթևոսյանը, Գևորգ Օհանյանը, Ռաֆիկ Սահակյանը, Ժորոս Հարությունյանը, Միքայել Մովսիսյանը, Միքայել Գրիգորյանը և ուրիշներ: Ուկրաինական հողը թող լինի նրանց հանգստարանը: Այդ հողում նրանք պառկեցին ընդհանուրի դործի համար մղված մարտերում»²:

Հայ պարտիզաններն իրենց սխրագործություններով աչքի ընկան նաև Ղրիմում, Սովետական Միության Հերոս Ֆեոդորովի միավորման կազմում, Կուբանում՝ Իգնատովի ջոկատների կազմում, Հինինդրադի մարզում և թշնամու դեմ մղվող պայքարի այլ հատվածներում:

Հայաստանի երիտասարդները և պատանիները սիրով կադրում և ուսումնասիրում են Կրասնոդոնի «Նրիտասարդ Գվարդիա» քնդհատակյա կազմակերպության հերոսական պատմությունը: Կրասնոդոնի հերոսներ Օլեգ Կոշեռյի, Ուլյանա Գրոմովայի և մյուսների շարքում ամենադաժան պայքարի օրերին հերոսության էին դնում Ժորոս Հարությունյանը, Մայա Պելլիվանովան և ուրիշները:

Պարտիզանական ջոկատներում և ընդհատակյա կազմակերպություններում գործող հայ մարտիկները ցույց տվեցին, որ Կոմունիստական պարտիայի կողմից դաստիարակված հայ ժողովրդի

¹ Հայ պարտիզանների երկրորդ ջոկատի հրամանատար ընկ. Ժ. Հարությունյանը արժևքավոր աշխատանք է կատարել: Նա գրի է առել ջոկատի մարտական գործողությունների մասին մի շարք նյութեր, որակյա, պատմական և այլն, որ այդ նյութերը դեռևս չեն զարկել հաստատության սեփականությունը:

² ՏՆՍ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 10, գ. 9, 358, թ. 1:

զավակները մինչև վերջը հավատարիմ են Սովետական Հայրենիքին ոչ միայն բանակի զորքերի բոլոր տեսակների կազմում, ուղիմահակատի տարրեր հատվածներում, այլև թշնամու թիկունքում:

Նդգայրական ժողովուրդների զավակների հետ միաձուլված հայ պարտիզանները և ընդհատակյա մարտիկները, արիությանը կրելով թշնամու թիկունքում նրանց վիճակված դաժան զրկանքները, հավատով լեցուն զեպի հաղթանակը, ոչ մի օր չդադարեցրին պայքարը, գնացին անձնուրաց կովի Սոցիալիստական Հայրենիքի համար:

Այսպիսով, 1944 թվականը Սովետական Բանակի վճռական հաղթանակների տարին է: 1944 թվականի սկզբներից սկսած մեկը մյուսի հետևից հասցրած տասը հարվածներով նա ջախջախեց մեք Հայրենիքը ներխուժած ֆաշիստական զավթիչների հորդանքներն և նրանց վռնդեց Սովետական Միության սահմաններից: Սովետական հողն ընդմիջող ազատագրվեց հիտլերյան ազտեղությունից: Պատերազմական գործողությունները փոխադրվեցին հակառակորդի տերիտորիան:

Սովետական Բանակի 1944 թվականին ձեռք բերած վճռական հաղթական մարտերում հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությանը վերաբերվող նյութերը ցույց են տալիս, որ Սովետական Հայաստանի զավակները պատվով կատարեցին իրենց խնդիրները Սովետական Բանակի 10 հարվածների ընթացքում, Հենինգրադում, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում, Մերձքալթիկայում, Կարելո-Ֆիննական և Մոլդավական ՍՍՌ-ներում, Ժովյային ուղիմահակատում, պարտիզանական ջոկատներում և ուղիմահակատ գործողությունների այլ հատվածներում: Հայ ուղիմահակատները մարտերում հանդես բերեցին քաջության և ուղիմահակատ վարպետության բազմաթիվ լավագույն օրինակներ:

Ուս ժողովրդի զավակների հետ ձեռք-ձեռքի տված, սովետական մյուս ժողովուրդների ուղիմահակատ զավակների բարեկամական մարտական ընտանիքներում Հայաստանի զավակները հակառակորդին հարվածելով և նրան հետապնդելով, դուրս եկան մեր Հայրենիքի պետական սահմանը: Նրանք պատրաստակամ էին նոր մարտերի մեջ մտնել, բռնամուկ վերջնականապես ջախջախելու համար:

Սովետական Հայաստանի պատմության մեջ առաջին անգամ հայերը պարտիզանական պատերազմ մղեցին եղբայրական ժողովուրդների հողի վրա, նրանց բնակավայրերում՝ ընդհանուր Հայրենիքի համար։ Դրանում դրսևորվում է սոցիալիստական հայ ազգի զավակների մի նոր հատկությունը, այն, որ սովետական հայ պարտիզան մարտիկը ՍՍՌՄ տերիտորիայի ու հատվածում էլ գտնվում էր, այն համարում էր իր հարազատ Հայրենիքը, նրա պաշտպանությունը համարում էր իր կյանքի խնդիրը։

Սովետական Բանակի 10 հարվածներին մասնակցող հայ ծովայինների և առհասարակ ծովային ռազմաբեմների վրա հայ ժողովրդի զավակների գործերը ցույց տվեցին, որ Սովետական իշխանության տարիներին ստեղծվել են բոլոր պայմանները հայ ժողովրդի և մյուս ժողովուրդների ընդունակությունները դրսևորելու կյանքի բոլոր ասպարեղներում։ Ռազմա-ծովային ծառայության բոլոր, ամենաբարդ գործերի մեջ հայ ռազմիկները մասնակցեցին՝ հանդես բերելով հմտություն, վարպետություն, տաղանդ։

Սովետական Բանակի հաղթանակները ոչ միայն չէին հանգրստացնում թիկունքի աշխատավորներին, այլև առաջ էին բերում արտադրական ավելի մեծ վերելք։ Սովետական Հայաստանի ժողովուրդը ՍՍՌՄ-ի ամբողջ ժողովրդի հետ համագործակցելով, օրստօրե ավելացնում էր ռազմաճակատին տրվող զենքի, ռազմամթերքի, պարենամթերքի ու էանդերձանքի քանակը, դրանով իսկ նպաստելով Կարմիր Բանակի անող ուժի ավելացմանը։

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԵՎ ՄԻԼԻՏԱՐԻՍՏԱԿԱՆ ՅԱՊՈՆԻԱՅԻ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԶԱՌԶԱԽՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏՆԵՐԻՆ

1. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄԵԾ ՄԻՍԻԱՆ

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի նպատակները բնութագրելով, Ի. Վ. Ստալինը 1941 թ. հուլիսի 3-ի ըր պատմական ռադիո-ելույթում ասաց. «Ֆաշիստական կեղեքիչների դեմ մղվող այս համաժողովրդական հայրենական պատերազմի նպատակն է ո՛չ միայն վերացնել մեր երկրի վրա կախված վտանգը, այլև օգնել նվրուպայի բոլոր ժողովուրդներին, որոնք հեռավոր գերմանական ֆաշիզմի լծի տակ»¹։

1944 թ. վերջին սովետական հողը ամբողջովին ազատագրվեց թշնամու լծից։ Սովետական Բանակը, արժանավայել կերպով կատարելով իր հայրենասիրական պարտքը, մեր Հայրենիքը ընդմիշտ ազատեց հիտլերյան ազտեղությունից։ Սովետական հողը մաքրվեց, բայց ֆաշիստական զավթիչները վիրավոր գաղաճի նման հարկադրված հեռ էին սողում դեպի Գերմանիայի սահմանները, դեպի իրենց սրբը։ Ֆաշիստական լծի տակ դեռ տանջամահ էին լինում նվրուպայի միլիոնավոր ժողովուրդներ, սպասելով իրենց ազատաբարին։

Սովետական Ձինված Ուժերի Գերագույն Գլխավոր հրամանատարությունը Սովետական Բանակի առաջ խնդիր դրեց կատարել սույն պատերազմում իր վերջին, հզորագույն միսիան, ավարտել գերմանական իմպերիալիստական բանակի ջախջախումը, ոչնչաց-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, էջ 18, Երևան, 1946։

յնել ֆաշիստական գազանին իր սեփական ուրջում, Բեռլինի վրաս բարձրացնել հաղթանակի դրոշը և Եվրոպայի ժողովուրդներին ազատագրել ֆաշիստական բռնակալներից: Ի. Վ. Ստալինը 1944 թ. նոյեմբերի 7-ին սովետական ղորքերին ուղղած հրամանում պահանջում էր. «Սրբնթաց գրոհով ամենակարճ ժամանակամիջոցում խորսակել հիտլերյան Գերմանիան»¹:

Այդ պատմական խնդիրը Սովետական Զինված Ուժերը կատարեցին 1944—1945 թթ. ձմռան և դարնան կամայանիաների ընթացքում:

Սովետական Բանակը հարձակման ճակատ էր բռնել մոտ 2000 կիլոմետր լայնությամբ, չորս հիմնական ստրատեգիական ուղղություններով — Արևելյան Պրուսիայից — Պոմերանիա, Վարշավայից — Բեռլին, Սիլեզյան և Դանուբյան ուղղություններով: Այդ ուղղություններով հարձակվելով, Սովետական Բանակը կտրեց և անցավ եվրոպական 10 երկրների պետական սահմանները, սակայն նա նպատակ չուներ գրավել այդ երկրների տերիտորիան: Սովետական Բանակը գնում էր դեպի Բեռլին՝ վերջնականապես ոչնչացնելու հիտլերյան իմպերիալիզմը, նրա լծից ազատագրելու Եվրոպայի ժողովուրդներին, նրանց հնարավորութուն տալու իրենց կամքով որոշելու իրենց երկրների կառավարման ձևը:

2. ԲԵՌԼԻՆԻ ԽԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Գերմանա-ֆաշիստական բանակը երկար տարիների ընթացքում Գերմանիայի բոլոր սահմաններում և առանձնապես Բեռլինի ուղղությամբ ստեղծել էր պաշտպանական ամրությունների ուժեղ սխտեմ, երկաթե և ցեմենտե տոնն կառուցումներով, հասուկ մոտադրված ռալոններով, բերդերով, որոնք հագեցված էին հրետանու բոլոր տեսակներով և այլ տեխնիկայով: Բացի այդ արհեստական կառուցումներից, գերմանական իմպերիալիզմի կենտրոն տանող ճանապարհներին կային նաև բնական լուրջ խոչընդոտներ՝ դետեր, խիտ անտառներ և դաշտային այլ բնագծեր, որոնք թշնամին օդատագրծում էր որպես պաշտպանության հենակետեր:

Դեպի Բեռլին հարձակվելիս Սովետական Բանակի առջև ևղած թշնամու ամրությունները և պաշտպանության բնագծերն անհամար-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, էջ 18, Երևան, 1946:

մատ ավելի ուժեղ էին, որովհետեւ նրանք կառուցվել, կատարելագործվել էին երկար տարիների ընթացքում:

Սովետական զորքերը 1945 թվականի ձմռանը վճռական պործողություններ էին ծավալում, մեկը-մյուսի ետեւից խորտակելով գերմանական իմպերիալիստների պաշտպանությունը ուժեղ բնագծերը: Ձմեռային հարձակման մարտերը մղվում էին միաժամանակ, Արևելյան Պրուսիայից դեպի Պոմերանիա, Վարշավայից դեպի Օդեր, Սիբիրիայում և Դանուբյան ուղղություններում: Սովետական Բանակի բոլոր ուղղություններում ծավալած հարձակումը հնարավորություն չտվեց թշնամուն մանևրներ կատարելու, մի ուղղությունից պորք շարժելու մյուս ուղղություն՝ դիմադրություն ուժեղացնելու համար:

Սովետական Բանակի 1945 թվականի հունվար-փետրվարի 40 օրվա հարձակողական մարտերի հանրագումարները ողբալի էին գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների համար: 40 օրվա հարձակողական մարտերի ընթացքում սովետական զորքերը ֆաշիստական զավթիչներին վնդեցին 300 քաղաքներից, դրավեցին ռադամոթիքը արտադրող մոտ 100 գործարան, վերցրին ավելի քան 2400 երկաթուղային կայարան, գրավեցին ավելի քան 15.000 կիլոմետր երկաթուղային ցանց: Հիտլերյան Գերմանիան կորցրեց ավելի քան 350 հազար զինվոր ու սպա զերի ընկած և առնվազն 800 հազար սպանված: Նույն ժամանակամիջոցում սովետական զորքերը ոչնչացրեցին և գրավեցին թշնամու մոտ 3000 ինքնավիժ, ավելի քան 4500 տանկ ու ինքնաքննադ հրանոթ և ոչ պակաս քան 12000 հրանոթ:

Սովետական Բանակը թշնամուն քշեց Լեհաստանից, ազատագրեց լեհ ժողովրդին օկուպացիոն լծից, ազատագրեց Չեխոսլովակիայի տերիտորիայի զգալի մասը, թշնամուն ջախջախեց Արևելյան Պրուսիայում և Սիբիրիայում, գրավեց Բուդապեշտը, Հունգարիան— Նյրոպայում Գերմանիայի վերջին դաշնակիցը դուրս եկավ պատերազմից: Սովետական Բանակը հոգմացրիվ արեց ֆաշիստական պրոպագանդիստների պարծենկոտ հայտարարություններն այն մասին, որ «հարյուր տարուց ավելի ժամանակամիջոցում հսկառակորդ պետությունների ոչ մի զինվոր չի մտել Գերմանիայի տերիտորիան և գերմանական բանակը պատերազմելու է միայն ուրիշների անրիտորիաներում»: Սովետական Բանակը 1945 թ. ձմռանն հաջող հարձակումներով հասավ Պոմերանիա, անցնելով Օդեր գետը, պլացդարմ գրավեց Արևմտյան ափին և հարվածն ուղղեց Բեռլինի վրա:

Այդ ժամանակ արդեն գերմանական իմպերիալիզմի պարագլուխները լողունդ բաց թողնցին՝ ուղղված իրենց զորքերին. «Ավելի լավ է Բեռլինը հանձնել ամերիկացիներին, քան այնտեղ թողնել ռուսներին»¹։ Այդ նպատակով, ֆաշիստական բանակի հրամանատարությունն իր բոլոր զորքերը նետել էր Սովետական Բանակի դեմ։ Գերմանիայի արևմտյան հատվածում անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական զորքերին դրեթն ոչ մի լուրջ դիմադրություն ցույց չէր տրվում։

Անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական հրամանատարություններն էլ իրենց հերթին շտապում էին շուտ հասնել Բեռլին, իրենց ձեռքն-ցությունը տարածել որքան հնարավոր է շատ տերիտորիայի վրա, գերմանական իմպերիալիստներին փրկելու, Սովետական Բանակի առաջն առնելու համար։

Գերմանական զբրի զինվորներն ու սպաները իրենց ցուցմունքներում հաստատում էին, որ քոլոր ուժերը գործի են դրվում, որպես-զի թույլ չտրվի ռուսներին զրավելու Բեռլինը։ Գերմանական բանակի հրամանատարությունը գտնում է, որ, եթե քաղաքը պետք է հանձնվի, այն դեպքում միայն ամերիկացիներին, ընդդեմ ռուսների պիտք է կուլել ամենայն համառությամբ, այն հաշվով, որպեսզի ամերիկացիները ռուսներից առաջ մտնեն Բեռլին։

Դրան էին ձգտում ֆաշիստական զենքերայններն ու սպաները, նրանց պարագլուխները, այդպես էր հրամայել ինքը՝ ֆյուրերը։

Հիտլերի հրամանով էլբայի բնագծում ամերիկացիների դեմ կանգնած 12-րդ բանակը շտապ փոխադրվեց Օդերի բնագիծը Սովետական Բանակի գեմ։ Այդ հրամանը նույնիսկ հրապարակվեց գերմանական թերթերում, որն ակնարկում էր ամերիկացիներին, թե ահա տեսեք, մենք ձեզ նույնիսկ չենք էլ դիմադրում։

Ստեղծվել էր Բեռլինի պաշտպանության շտաբ։

Օրական 100.000 մարդ էր աշխատում Բեռլին քաղաքի պաշտպանական ամրությունների վրա։ Ամեն մի թաղ, փողոց, բակ, տուն, ամեն մի հարկ հարմարեցվում էր պաշտպանության համար։ Փողոցներում բարիկադներ էին կառուցվում, օգտագործվում էին առուները, կանալները։ Մոտ 325 քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա և 100 կիլոմետր շրջագծով Բեռլինի կապազորը կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս Սովետական Բանակի զորամասերին։

¹ Штурм Берлина, стр. 8, Воениздат, 1948.

Բայց այդ բոլորը չէին կարող փրկել ֆաշիստական պետությանը, ու գերմանական իմպերիալիզմի որջը:

Սովետական Բանակը հարձակվում էր Բեռլինի վրա: Նրա ճանապարհը Օդես-Նեյսեն պաշտպանական դաշտեր Բեռլին քաղաքի շրջանի հետ միասին ձգվում էր մոտ 100 կիլոմետր տարածություն, որտեղ կուտակված էին ֆաշիստական բանակների բոլոր վերջին ուժերը և ռեզերվները¹: Բեռլինը պաշտպանելու համար ֆաշիստական պարագլուխները դիմում էին բոլոր միջոցներին, նենդուկությունների, պրովոկացիաների, խաբեբաշուկայան: Բայց իզուր: Բեռլինի վրա սովետական զորքերը զրոհում էին այնպիսի թափով, տեխնիկական մեծ հագեցվածությամբ, ստրատեգիական և տակտիկական այնպիսի արվեստով, որ ոչ մի ուժ չէր կարող կանգնեցնել նրանց զրոհը թեկուզ և ուշացնել, ձգձգել Բեռլինի անկասկածելի անկումը:

Ապրիլի 16-ին սկսվեց զրոհը դեպի Բեռլին տանող ուղղություններով: Հարձակվում էին Բելոռուսական 1-ին, Ուկրաինական 1-ին և Բելոռուսական 2-րդ ռազմաճակատների զորքերը Սովետական Միության մարշալներ Ժուկովի, Կոնևի և Ռոկոսսովսկու հրամանատարությամբ:

Գրոհից առաջ Բեռլինի մատուցյներում, մարտական գործողություններից ոչ աչնքան հեռու մի վայրում մարշալ Ժուկովի գեկավարությամբ տեղի է ունեցիլ Բելոռուսական առաջին ռազմաճակատի Ռազմական խորհրդի նիստ: Նիստին ներկա գտնվող սովետական սպա զրոգ Բորիս Գորբատովը պատմում է հետևյալը. «Բելոռուսական առաջին ռազմաճակատի Ռազմական խորհրդի նիստին, որին ես ներկա էի՝ հավաքվեցին զեմերալները և նստեցին ցույց տրված տեղերը... Կենտրոնում Չուլկովին ու Բերզարինն էին: Դեպի ձախ Ցվետաևը և ուրիշներ: Բերզարինից աջ՝ Կուզնեցովը և Պերխորովիչը: Չուլկովի կողքին նստել էր տանկային բանակի հրամանատար Կատուկովը, իսկ Բերզարինի կողքին 2-րդ տանկային բանակի հրամանատար Բոդզանովը: Բանակի հրամանատարներից հետո նստել էին նրանց կորպուսների հրամանատարները, իսկ նրանց թիկունքում կանգնած էին նրանց զորքերը: Այդ լուռ դահլիճում նրանք չկալին, բայց քննելով հարվածի պլանը, գննարկները հաստատ գիտեին, որ կարող են հանվել իրենց զինվորների վրա»²:

Հարձակումն սկսվեց միաժամանակ բոլոր հատվածներում:

¹ «Штурм Берлина», стр. 9.

² «Правда» 9-го мая, № 130, 1948.

Ապրիլի 23-ին Բելոռուսական 1-ին ռազմաճակատի և Ուկրաինական 1-ին ռազմաճակատի զորքերը արևելքից, Հյուսիս-արևելքից ներթափանցեցին Բելլին քաղաքի մատույցները: Մարտերը ծավալվում էին Բելլինի արևելյան, Հյուսիսային և հարավային հատվածների թաղերում, ապրիլի 25-ին Բելոռուսական առաջին ռազմաճակատի զորքերն, արագ մաներելով, Հյուսիսից թևանցեցին Բելլինը և դուրս եկան արևմտյան մասը, կտրեցին Բելլինից դեպի արևմուտք տանող բոլոր ճանապարհները, միացան Ուկրաինական 1-ին ռազմաճակատի զորքերին, որոնց գլխավորում էր մարշալ Կոնեդ: Բելլինը լրիվ շրջապատվեց և մնաց սովետական զորքերի օղակի մեջ: Նույն օրը Ուկրաինական 1-ին ռազմաճակատի զորքերը, սրընթաց հարձակումով առաջ գնացին և դուրս եկան Էլբա դետի ավեր՝ ֆաշիստական զորքերի Հյուսիսային և հարավային խմբերը մասնատելով իրարից:

Ապրիլի 26-ից սովետական զորքերն սկսեցին Բելլինի շրջապատված կայազորի ոչնչացման օպերացիան: Այդ կայազորի մեջ մտնում էին 200.000 զինվոր ու սպա, 3000 թնդանոթ և ականանետ, ավելի քան 250 տանկ: Բելլինից ոչ աչնքան հեռու, Ֆրանկֆուրտ Գուբինյան հատվածում անջատված և շրջապատված էին գերմանական 200.000 զինվոր ու սպա, 2000 թնդանոթ ու ականանետ, 300 տանկ¹: Այսպիսով, միայն Բելլինում և Ֆրանկֆուրտյան հատվածում Սովետական Բանակը շրջապատեց ֆաշիստական Գերմանիայի մոտ կես միլիոն զորք:

Բելլինի կայազորի ջախջախմանը մասնակցող սովետական զորամասերը բոլոր հատվածներում գերակշռող ուժով էին հարձակվում: Բելլինի վրա կրակում էր սովետական հրետանին 41.000 թնդանոթներից և ականանետներից: Բելլինի վրա այդ հրետանին թափել է 1 միլիոն 600.000 փութ ծանրությամբ արկ և ական: Ցարական ամբողջ բանակը 1917 թվականին ուներ ընդամենը 10.000 թնդանոթ: Այդ երկու թվերի համեմատությունից կարելի է տեսնել, թե ինչ ուժ է տվել մեր երկրին Սովետական իշխանությունը, սոցիալիստական հասարակարգը:

Բելլինի շրջապատի ամեն մի կիլոմետր տարածության վրա դրված էր սովետական 500 թնդանոթ: Հաղարավոր ուժակոծիչներ ալիքաձև լողում էին Բելլինի վրա և մահ սփռում ֆաշիզմի սյգ որջի գլխին: Գրոհում էին տանկային բանակները, հետևակային

¹ Штурм Берлина, стр. 10

դիվիզիաները, սակրավորները, դրոհիչ խմբերը՝ նրանք մտնում էին բակերը, օդակում էին տները, բարիկադները, փողոցները, թաղերը։ Մարտեր էին ծավալվում նկուղներում, մետրոյի ստորերկրյա թոնելներում։ Սակրավորները քանդում էին շենքերի պատերը և անցուղիներ բաց անում դեպի հարևան տներն ու փողոցները, հարված էին հասցնում թշնամու հենակետերի թիկունքին։

Ապրիլի 27-ին Բեռլինի պաշտպանության շտաբը տարածեց «Թերթին»՝ ուղղված Բեռլինի պաշտպաններին։ Այդ թերթիկի մեջ հիտլերյան ճիվաղները դեռ ճիշեր էին արձակում այն մասին, թե «Բեռլինը մի բերդ է բուլշևիզմի դեմ»¹։

Բեռլինի պաշտպանության հրամանատար գեներալ Վեյզլինը ապրիլի 28-ի երեկոյան դիմում է Հիտլերին նոր պլան առաջարկելով՝ Բեռլինում մնացած զորքով շարժվել դեպի արևմուտք, ճեղքել սովետական զորքերով պաշարված դիժը, դուրս գալ շրջապատումից, թողնելով Բեռլինը։ Հիտլերը մերժում է այդ պլանը և հրամայում պաշտպանել քաղաքը մինչև վերջին հնարավորությունը²։

Բայց դեռևս նախորդ օրը Բեռլինի այն փողոցներում և հրապարակում, որոնք գրավված էին սովետական զորքերի կողմից, ձևերից-ձևեր էր անցնում Բեռլին քաղաքի սովետական պարետ գեներալ-գնդապետ Բերգարինի առաջին հրամանը։ Այդ հրամանում տալիս էր. «Նացիստալ-սոցիալիստական պարտիան և նրա կազմակերպություններն արձակել և նրանց զործունեությունն արդելի»։ Մարտերը Բեռլինում շարունակվում էին։ Գինեթափ Կուլենցովի հերոսի հարվածող բանակը կրակների միջով դնում էր դեպի Բեռլինի կենտրոնը։

Ապրիլի 27-ին սովետական զորամասերը գրավեցին Բեռլինի 600 թաղամաս։ Այդ օրն էլ մարտերը փոխադրվեցին Բեռլինի կենտրոնական շրջանը։ Նրկու օր հետո, ապրիլի 30-ին սկսվեց դրոհը Ռայխստագի վրա։ Առաջինների շարքում դրոհում էր Սովետական Միության Հերոս Զինչենկոյի գունդը։ Այդ դրոհի մասին հերոսը պատմում է հետևյալը։ Երբ զինվորները թափանցում են շենքի մուտքի լայն աստիճանների վրա, նրանց վրա թափվում է թշնամու կրակը։ Գրոհողների առջև երևում է մի հսկա դուռ, որը փակ էր, սակայն մի քանի տեղերից ճեղքվածք էր ստացել արկի բեկորներից։ Ռազմիկները նռնակներով քարոզում են դուռը։ Պատերի վրա նույնպես ճեղքվածքներ են բացվում և զինվորներն այդ ճեղքվածքներից

¹ Генц Рейн, Конен Берлина, стр. 327, 1948.

² Штурм Берлина, стр. 12.

անընթաց անցում են Ռալֆստադի շենքի ներսը: «Սկզբից մենք ընկանք մի երկար միջանցք,— գրել է Ջինչենկոն.— թվաց թե ամբողջ հսկա շենքը շարժվեց: Ինչ որ տեղում քայլերի ձայն լսվեց, ինչ որ տեղերից գերմաներեն ճիշեր լսվեցին: Իրադրությունը ամբիջապես պարզել հնարավոր չեղավ: Մի բան պարզ էր, որ շենքում շատ գերմանացիներ կային և հարկավոր էր կռվել: Միջանցքի վերջում մինչև առաստաղը շարված էին տականքներ և արկղեր: Մենք գնացինք դեպի աջ և ընկանք դահլիճը: Մեր առջև երեսցին մի քանի գերմանացիներ: Նրանք ճիշերով փախան և ավտոմատներից կրակում էին... ծուխ, կիսախավար: Մենք հայտնաբերեցինք դեպի նկուղը տանող երկու մուտք: Ես հրամայեցի բլոկիրովկայի ենթարկել դրանք: Ամրանալով դահլիճում, մենք սկսեցինք հետախուզել վերին հարկերը: Ես տվեցի կարմիր ռակետ, բայց հազիվ թե մերոնք այն նկատեցին: Ամեն ինչ ծածկված էր ծխի և քոցերի մեջ: Հեռախոսային կապ չկար: Հեռախոսային ջոկի հրամանատար սերժանտ Երմակովն արդեն մի քանի անգամ փոթորկայի կրակի տակ վազեց հրապարակը, որոնելով միջոց՝ կապ հաստատելու: Վերջի-վերջո նրան հաջողվեց կապը վերականգնել և նա առաջինը հեռախոսով զեկուցեց, որ մենք ներխուժել ենք և մարտ ենք մղում շենքի ներսում և որ կրտսեր սերժանտ Քանթարիան և սերժանտ Եդորովն արդեն դրոշմը բարձրացրել են Ռալֆստադի դմբեթի վրա»:

Այդ, երեկոյան ժամը 22 անց 50 րոպեին է եղել: Սովետական Բանակի հաղթանակի դրոշմը վեհոբեն ծածանվում էր Բեռլինի վրա: Ի. Վ. Ստալինի հրամանը կատարված էր:

Մայիսի 1-ին Բեռլինի պաշտպանության շտաբի պետ գեներալ Կրեբսը ներկայանում է Սովետական հրամանատարության ներկայացուցիչներին և հայտարարում «Գերմանական ֆյուրեր Ադոլֆ Հիտլերը ապրիլի 30-ին կամավոր կերպով թողեց այս աշխարհը» և որ Կրեբսը եկել է գերմանական նոր կառավարության կողմից կապիտուլյացիայի պայմանների մասին բանակցելու: Սովետական հրամանատարությունը Կրեբսին հայտնում է, որ բանակցությունների միակ պայմանը կարող է լինել անվերապահ կապիտուլյացիան: Սովետական զորքերը շարունակում էին գրավել քաղաքի մնացած մասերը և ոչնչացնել կամ գերի վերցնել Բեռլինի կայազորի մասնատված, բզկտված զորամասերը: Հաջորդ օրը Բեռլինի պաշտպանության շտաբն ուղարկում է պառլամենտյորներ, որոնք հայտնում են, թե «Բեռլինի կայազորը դադարեցրեց ռազմական գործողությունները և անվերապահ կապիտուլյացիայի է ենթարկվում»:

Մայիսի 2-ին Բեռլինի կայազորի պետ գեներալ Վեյզլինզլը հրաման է արձակում Բեռլինի կայազորին, որն անմիջապես դադարեցնում է դիմադրությունը, զենքը վայր է դնում և կապիտուլյացիայի ենթարկվում¹։

Մայիսի 2-ին թուավորից մինչև գիշերվա ժամը 21-ը Բեռլին բաղադրում 70.000 ֆաշիստական զինվորներ գերի հանձնվեցին սովետական զբաղմաներին։ Նրանք հանձնվում էին անհատ-անհատ, ջոկերով, վաշտերով, գումարաակներով և ավելի մեծ խմբերով ու միավորումներով, իրենց հետ հանձնելով զենքը, զինամթերքը, հանդերձանքը։ Բեռլինի օպերացիայի սկզբից մինչև վերջ Սովետական Բանակը գերի վերցրեց հակառակորդի 300.000 զինվոր և սպա, իսկ քաղաքի փողոցներում, հրապարակներում և տների բակերում փոխած էին ավելի քան դեռմանական 150.000 զինվորի զիակ։

Գերմանական իմպերիալիզմի կենտրոն և ֆաշիստական ադրեսիայի օջախը պարտված-փոխված էր սովետական հաղթող զորքերի ոտքերի տակ։

Նորից ուսաները Բեռլինում։

Այո՞, նախ և առաջ ուսանե՞լը։ Եվ այդ ոչ միայն այն իմաստով, որ ուս գիմնորները, սպաներ և զենեալներ հանդիսանում էին Բեռլինում գրոհող սովետական բանակների հիմնական, զլխավոր մասսան, և մարտում ցույց տվեցին, որ կոմունիստական գաղափարներով ու ռազմական արվեստով զինված սովետական զինվորը՝ աշխարհի ամենափորձված, հմուտ, քաջարի ռազմիկն է, այն և այն, որ Բեռլինի վրա խզնող կործանիչ հարվածի խմբի, 41 հազար հրետանային փողերի քափած արենի ու կրակի լավայի ուժը կոել կոփել էին ճախ և աուսչ և զլխավորապես Ուրալի, Մոսկվայի, Լենինգրադի բանվորները, Սիբիրի և Մերձվոլգյան կոլտնտեսականները, ուսական ֆեդերացիայի սոցիալիստական ինդուստրիան և բոլոր աշխատավորները։

Ռուս ժողովրդի գլխավորությունը, ուսաների օրինակով, թիկոնքում զենք էին կոում նաև սովետական մշուս ուսսպրելիկաների աշխատավորները, իսկ նրանց բազմազգ ռազմիկ գավակները ուսս զինվորների հետ միասին գրոհի գնացին Գերմանիայի մայրաքաղաքի վրա և չախջախելով ընդհանուր թշնամուս, փառապանծ հաղթանակի գրոհն առաջ տարան մարտերով ու բարձրացրին Բեռլինի վրա։

¹ Հրամանի տեքստը տես «Взятие Берлина» գրքում, Մոսկվա, էջ 61, 1947։

3. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԻ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ

Սովետական ազգային հայատույժյան զգացումով պետք է նշել, որ սլաւոնական այդ ճակատամարտում ուսւ ժողովրդի բազմահազար զավակների և սովետական մյուս ժողովուրդների հազարավոր ռազմիկների հետ կողք-կողքի, հայ ռազմիկները մասնակցում էին դեպի Արևմուտք բոլոր ստրատեգիական ուղղություններում ծավալվող մարտերին, դեպի Բալկանները — Դանուբի բնագծերում, դեպի Պոմերանիա, Վարշավայից դեպի Բեռլին:

Վերցնենք հարավը, Դանուբյան ուղղությունը:

Մարտերը մղվում էին Ռումինիայի տերիտորիայում, Սև ծովի արևմտյան ափերին:

Մի խումբ հայ զինվորներ, որոնք ծառայում էին 409-րդ «Կի-րովգրադյան» դիվիզիայի զորամասերում, ռումինական տերիտորիայից 1944 թ. նամակ են ուղարկել ամբողջ հայ ժողովրդին: Նամակում ռազմիկները գրել են.

«Մենք Ռ զորամասի ռազմիկներս ճակատային մարտական ողջուն ենք հաղորդում Հայաստանի ժողովրդին: Մեր թանկագին հայրեր, մայրեր, քույրեր և եղբայրներ, կանայք. մենք այժմ կռվում ենք ռումինական հողում, մեր մեծ, ազատ Ռեսպուբլիկաների Միության ազատության և անկախության համար: Մեր զորամասը բազմազգ է, նրա կազմի 70 տոկոսը հայեր են, մեծ մասամբ նրեանից, մյուսները՝ ռուսներ, վրացիներ, ադրբեջանցիներ, ուկրաինացիներ են և այլ ազգություններից: Մենք ձեռք-ձեռքի տված, ամուր համախմբված կռվում ենք հիտլերյան զավթիչների դեմ... Ահա մեր քաջարի ռազմիկները. — կոմունիստ խաչատրյանը, որը մի մարտի ժամանակ երկու անգամ անընդհատ կրակի տակ էր և իր մարտիկների հետ միասին ետ մղեց թշնամու զինվորների երեք հակազորո՞ւնները... Թնդաճովի հրամանատար Ասլանյանը ինքը նշան բռնեց և ցրելով հակառակորդի հետևակայինների հակազորո՞ւն, միաժամանակ ոչնչացրեց մեկ տասնիկ և հրկիպեց թշնամու ռազմամթերքի մի պահեստ...»¹:

Այնուհետև նամակում նկարագրված են վրացի մարտիկ Մայսայի սխրագործությունները, որը ատրճանակից ոչնչացրել է ֆաշիստական 5 զինվոր, նկարագրվում են կոմունիստներ Շչելոշինկոյի, Հաջիեի, Մարուտովի, Շահնազարյանի քաջագործությունները: Ստորագրածանման պարտիական կազմակերպության այդ և մյուս

¹ «Коммунист» № 134, 1944.

անդամները նետվում էին կովի ամենավտանգավոր կամ վճռալու-
հատվածները և արիություն իսկական օրինակներ էին ցույց տալիս.
«Ֆարտերի մեջ աճում և ամրապնդվում է մեր պարտիական կազմա-
կերպությունը», — գրում են հայ ռազմիկները իրենց նամակում:
Նրանք խոստանում էին հետադաշում ծավալվող մարտերում միշտ
բարձր պահել սովետական ռազմիկի կոչումը և նորանոր սխա-
ղործություններ կատարել:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները, բաղձաթիվ պա-
տասխան նամակներ ուղարկելով ռազմաճակատում գտնվող հայ
զինվորներին, պարտավորեցնում էին նրանց, մինչև լիակառար
հաղթանակը շարունակել թշնամու հետապնդումն ու ոչնչացումը:

Հայ ժողովրդի զավակները հետադաշում ծավալված մաքուր-
րում հաջողությամբ կատարեցին իրենց խոստումը և Սովետական
Հայաստանի ժողովրդի պահանջը:

Տանկային մի զորամասում սպա Հրանտ Առաքելի Օհանյանը
գործում էր որպես տանկային վաշտի հրամանատար: Օհանյանի
վաշտը առաջին ստորաբաժանումների հետ անցավ Սիրետ գետը և
օդենց ջրային բնագիծն ինքնուրույն հետևակին: Այնուհետև նա ձեռ-
նարկեց թշնամու պաշտպանության հետախուզումը և հաջողությամբ
կատարեց առաջադրանքը: Օհանյանի տանկերը լեռնա-անտառային
տեղանքում գրոհում էին հակառակորդի զորքերի վրա: Թշնամու
կռակների կատաղի դիմադրությունն ընկճելով, սովետական տան-
կիստներն առաջ էին գնում: Մարտի թեժ պահին Օհանյանը ծանշ
վիրավորեց, բայց հրամանատարական տանկի մեջ ստանալով
առաջին օդնությունը, շարունակեց հրամաններ տալ ու առաջ նետ-
վել կովի: Հինգ օր տեղեց սկսված կատաղի գրոհը: Օհանյանի վաշտն
ալգ մարտերում ոչնչացրեց հակառակորդի 4 տանկ, 31 թնդանոթ,
15 ականանետ, տրոբեց և ոչնչացրեց 14 ԴՁՕՏ և 926 հիտլերյան
զինվոր ու սպա: Վաշտը գերի վերցրեց հակառակորդի հարյուրավոր
զինվորներ, զրավեց ավար 62 թնդանոթ, 107 սալ ռազմամթերքով,
2 տանկ, 24 ավտոմեքենա և այլն: Տանկային զորամասի հրամա-
նատար ընկեր Պիսարենը, ամփոփելով Օհանյանի վաշտի մղած մար-
տերի արդյունքները, Օհանյանի մասին գրել է. «Թշնամու չեմ
մղվող մարտերում հերոսությամբ, ամբողջուն և քաջություն ցույա-
բերելու համար Օհանյանն արժանի է Սովետական Միության Հե-
րոսի կոչման»:

Բուդապեշտի շրջանում գործող մի զորամասի ղեկիժային
գնդադրորդների մեջ ճանաչված նշանառու և կրակող էր կրտսեր

սերժանտ Մ. Տոնականյանը: Նրա ղեկիթային զնդացիքը դրված էր մի կամրջի վրա և պաշտպանում էր այն թշնամու ինքնաթիռներին հարձակումներից: Մի անգամ դիտողը ղեկուցեց կրտսեր սերժանտին, թե թշնամու ինքնաթիռը, դուրս գալով ամպերի տակից, ուղիղ շարժվում է դեպի կամուրջը: Նշանառուն զնդացրի փողեքն ուղվեց դեպի ինքնաթիռը և կրակ բացեց. հակառակորդի օդաչուն փախուստի դիմեց: Տոնականյանը չհանգստացավ այդ հաջողութեամբ: Նա գիտեր, որ նենգ թշնամին նորից կգա: Եվ իսկապես, չանցած մի ժամ, թշնամու երկու դիշատիչներ միասին գրոհեցին կամրջի վրա: Ինչպես գրում է ձևակառույցային թերթը՝ «Տոնականյանը գրանցեց չլիտթվեց և համառորեն կրակում էր թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի վրա: Երբ օդային դիշատիչն ավելի ցածրացավ և պատրաստվում էր նետել իր ռումբերը, օդում նա բռնկվեց հրդեհով և ընկավ, իսկ մյուսը փախավ և թաքնվեց ամպերի մեջ...»¹: Այնուհետև նկարագրված է, թե ինչպես Տոնականյանի զնդացրի փողերը արթուն հսկում էին կամուրջի անվտանգությունը օդից, իսկ երբ այդ հատվածում թշնամու հետևակրտանկերի հետ հակադրոհի նետվեց, աչք փողերը դեպի դետին թեքվեցին և կրակ տեղացին հիտլերյաճ հետևակի վրա, մի մարտում ոչնչացնելով 15 ֆաշիստական զինվոր²:

Հայաստանի բոլշևիկների շարքերում դաստիարակված և աճած զինվոր-կոմունիստներից շատերին վիճակվեց, ուղղութիւնում մղվող կոմունիստների մասնակցելով, զնալ դեպի հաղթանակ: Ահա դրանցից մեկը, ավագ սերժանտ Քալանթարյանը: Հրետանային մարտիցում նա աչքի էր ընկնում որպես հմուտ, կարգապահ զինվոր: Պարտիական ժողովը Քալանթարյանին ընտրեց պարտկազմակերպիչ: Հենց առաջին ժողովում կազմակերպիչը հարց դրեց մարտում կոմունիստների ավանդարդային դերի մասին: Ստորաբաժանման սպա կոստեր լեյտենանտ Դոնսկոյը պատմում է Քալանթարյանի օրինակելի աշխատանքի մասին: Ժողովից հետո նա կոմունիստներին տալիս է կոնկրետ հանձնարարություններ և հետևում նրանց կատարմանը:

Պարտ. թեկնածու սերժանտ Բաղիրովի հետ զրուցելիս մի օր պարտ. կազմակերպիչը նրան ասել է՝ «դեհ Բաղիրով, քեզ տեսնե՞ք, այսօրվա մարտում ինչո՞վ աչքի կընկնես, որով նշանավորե՞նք մոտիկ օրերում քեզ պարտ. անդամ ընդունելը»: Բաղիրովը պատրաստվում էր կատարելու կազմակերպության պահանջը: Մարտեր էին մղվում

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 3, դ. 1, թ. 1—2:

² «Սովետական ռադիո», № 16, 20 փետրվարի, 1945 թ.:

Հունդարական մի քաղաքի համար: Թշնամին ստորաբաժանման հատվածը նետեց տանիկեր: Բաղիրովը արկի ուղիղ հարվածով հրկիզեց մի տանիկ: Ֆաշիստները բեքեցին նոր տանիկեր: Հրետանային փողն ուղղելով դեպի զրահավոր հրեշները, Բաղիրովն ուղիղ նշան բռնեց և «կրահ» հրաման տվեց: Երկրորդ տանին էլ թայրուաց տեղում և սկսեց բոցավառվել: «Պարտիական կազմակերպիչը մենաշէր կարող ընդգրկել ամբողջ աշխատանքը, եթե շունենար պարտիական ակտիվիստներ,— զրում է Դոճակոյը,— Քալանթարյանն աչք բանը լավ էր հասկանում: Նրան օգնում էին մի քանի ընկերներ, որոնցից կարելի է հիշատակել պարտիայի անդամ Սուրիկինին, սերժանտ Բաղիրովին և ուրիշներին»¹:

Կոմունիստ զինվորների այդ օրինակով էին կոչում նաև բոլոր ռազմիկները: Կոմունիստ հրամանատարներն իրենց մարտիկների մեջ դաստիարակում էին սերտ բարեկամություն, որը նրանց հասցնում էր քաջության և հերոսության: Այսպես էր, օրինակ, իր մարտիկներին կոչում ավաղ լեյտենանտ Կալաշնիկովը: Վաշտը, հաղթահարելով թշնամու կատաղի դիմադրությունը, մոտենում էր նրա դիրքերին: Երեք մարտական եղբայրների մասին ճակատային Թիթթում զրվել է. «Շարքային զինվորներ Գուրգեն Պետրոսյանը, Իվանովը և Ալիևը առաջինն էին, որ մոտեցան հակառակորդի դիրքերին և կրակի տակ վերցրին դրանք: Պետրոսյանը շուրս նռնակ նետեց կրակակետի վրա և լուցրեց այն, իսկ Իվանովը և Ալիևը ավտոմատային կրակ էին տեղում ֆաշիստների զլխին: Սակայն գերմանացիները մի քանի նռնակ նետեցին դեպի եռյակը: Պետրոսյանը վիրավորվեց զլխից: Արյունը նրա դիմքի վրայով իջնում էր և վրիթ անցնում մարմնի վրա, թրջելով շապիկը: Վիրավորվելը ցամաքում համակեց նրան: Երիտասարդ հայրենասերը, զնգացիքը ձեռքը վերցնելով, մի քանի հերթ կրակելով, ներխուժեց հիտլերականների դիրքերը: Նրա հետևից՝ Իվանովը և Ալիևը: Խիզախների եռյակի օրինակով վաշտի բոլոր մարտիկներն «ուռա» բացագանչություններով զրոհի նետվեցին: Ֆաշիստների դիրքերը դարձան իրենց գերհզմանները»²:

«Նրանք զնում են Բուդապեշտ»,— այսպես էին ասում միավորման ստորաբաժանումների և բոլոր մարտիկների մասին Նոգան սահամամանիքների օրերին, երբ տանկային միավորումը հարձակվում էր դեպի Հոճաքարիայի մայրաքաղաքը: Տանկային այդ միու-

¹ «Սովետական ռազմիկ», հունվարի 5, 1943:

² Նույն տեղում, փետրվարի 6, 1943:

վորման մի ստորաբաժանումում կռվում էին շարքայիններ Անդրա-
նիկ Ղազարյանը և Արզուման Դադայանը: Հունգարական հողում
մղվող կռիվների ժամանակ նրանց գործերի մասին գրված վավերա-
գրերից բերենք մի քաղվածք:

«Տանկային ստորաբաժանումը գորհեց հակառակորդի ամրաց-
քած մի գլուղի վրա: Ղազարյանի տանկը արագությամբ անցավ
գլուղի կենտրոնական փողոցով և գլուղի ծայրամասերում կտրեց
հատող ճանապարհը: Այստեղ նա հանդիպեց թշնամու ինքնընթաց
հրանոթին: Հմուտ տանկիստը թիկունքից արագ դուրս եկավ թշնա-
մու հրանոթի վրա, ոչնչացրեց անձնակազմը և գրավեց հրանոթը
սարքին վիճակում: Այդ համարձակ գործողության համար Ղազար-
յանը պարգևատրվեց Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով: Նույն
գործառնում էր կռվում նաև Դադայանը: Նրանք գնում էին զեպլի
Բուզապեշտ»¹:

Սովետական զորամասերի մարտակարգերում հաղարավոր
հայ ռազմիկներ ռուսների և եղբայրական մյուս ժողովուրդների
զավակների հետ մարտերով անցան Բուխարեստի, Սոֆիայի,
Բուզապեշտի փողոցներով: Մարտերը փոխադրվեցին Ավստրիայի
տերիտորիան և սովետական զինվորները կանգնեցին Վիեննայի
մատուցներում: Այստեղ Ավստրիայի մայրաքաղաքի գրավող-
ների շարքերում մենք տեսնում ենք հայ ժողովրդի զավակների
մասնակցությունը: Վիեննայի գրավման ժամանակ Սովետական
Հայաստանի ռազմիկ զավակների հանդես բերած մասնակցությու-
նը, նրանց ակտիվությունը պատկերացնելու համար բավական է
հիշատակել, որ Սովետական Բանակի Վիեննա մտնելուց անմիջա-
պես հետո, Հրամանատարությունն անհրաժեշտ համարեց այնտեղ
փոխադրել հայերեն կարմիրբանակային թերթի հրատարակությու-
նը: Եվ հայ ռազմիկները մեծ տիրաժույթ Վիեննայում տպում էին
իրենց հայերեն «Սովետական ռազմիկ» թերթը, որը տարածվում էր
ռազմաճակատի զորքերի մեջ, հասնում էր հայ մարտիկներին,
սպաներին, լուսաբանում էր ռազմաճակատի կյանքը:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ սովետական բոլոր
ռազմիկները, նրանց թվում նաև հայերը Հարավ-Արևելյան Եվրո-
պայի ժողովուրդների ազատագրման համար կռվում էին նույնպիսի
անձնվիրությամբ, ինչպես կռվում էին Հայրենի հողում: Նույնը
սկսեց էլ ասել նաև Հեհաստանում ու Չեխոսլովակիայում կռիվներին
մասնակցող սովետական ռազմիկների մասին:

¹ «Սովետական ռազմիկ», հունվարի 5, 1945:

Մարշալ Կոնևի զորքերը 1945 թ. ձմեռը Լեհաստանում որը-
թաց հալածակոծվող 20 օրում անցյալ Վիսլայից մինչև Օդեր: Անցնե-
լով Օդեր գետը, ռազմաճակատի զորքերը հարվածն ուղղեցին Բեռ-
լինին:

Մարշալ Կոնևի զորամասերի մարտակարգերում կոչվում էր
հետաանո գեներալ-մայոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը: Դեռևս 1944
թվականի հուլիսի 27-ին և 28-ին Գերագույն Գլխավոր Հրամանա-
տար Խ. Վ. Ստալինի հրամաններում Նիկոլայ Հովհաննիսյանի
անունը նշվել է մարտերում աչքի ընկած գեներալների շարքում¹,
Վիսլա գետն անցնելով, Հովհաննիսյանի հրետանային զորամասերը
ճակատի մյուս զորքերի հետ դրավում են Սանգոմիր քաղաքը:
Ստեղծվում է Սանգոմիրի հռչակավոր պլացդարմը: Այդ պլացդար-
մի դեմ ֆաշիստները նետում էին մեծ ուժեր այն լիկվիդացնելու
համար: Հովհաննիսյանի հրետանավորները մասնակցում էին
պլացդարմի պաշտպանության կատաղի մարտերին:

Մարտերին մասնակցողները հետևյալ գեպքի մասին են պատ-
մում այդ մարտերից: «Մեծ քանակությամբ տեխնիկա կոտակելով,
թնամին հակադրոհ-հակադրոհ ետեից էր կատարում՝ Սանգոմիրի
պլացդարմը լիկվիդացնելու համար... Այդ կատաղի մարտերի ըն-
թացքում, ուկրաինացի սերժանտ Կիրչյակը ուղիղ նշանառությամբ
կրակում էր առաջ սողացող «վաղրերի» վրա: Մահու և կենաց այդ
դուռնամարտի ժամանակ, երբ արի ու ալիան էր թափվում հրետանա-
վորների շուրջը, նա իր կողքին նկատեց գեներալին: Նրբ Կիրչյակը
խփեց երկու «Վաղր», գեներալ Հովհաննիսյանը ջերմորեն գրկեց
նրան և համբուրեց: Գեներալի երեալը առաջավոր դժուր անակնկալ
չէր հրետանավորների համար: Նրանք հաճախ ամենաթեմ մարտերի
մոմենտին լսում էին գեներալի ձայնը... Այդ դաժան մարտերում
Հովհաննիսյանի հրետանավորները ոչնչացրին հակառակորդի 120
տանկ, 270 թնդանոթ, մոտ 7000 զինվոր ու սպա և ամրացյալ Սան-
գոմիրի պլացդարմում²:

Սանգոմիրից հետո... Կրակով: Գեներալ Հովհաննիսյանի հրե-
տանային զորամասերը խնդիր են ստանում գեներալ Ռիբուկոյի
տանկային զորքերի հետ մասնակցել լեհական հնագույն Կրակով
քաղաքի ազատագրմանը: Հովհաննիսյանը իրեն տրված խնդիրը
այստեղ ևս կատարում է հմտորեն: Այնուհետև Հովհաննիսյանն իր
հրետանային զորամասերին մարտի է տանում, կատարելով Գերա-

¹ „Правда“, 28 և 29 հուլիսի, 1944:

² „Боец РККА“, 18 փետրվարի, 1944:

գույն Գլխավոր Հրամանատարի առաջադրանքը, ակտիվորեն մասնակցում է լեհական Ռավիչ, Օպելն, Տրախտենբերգ քաղաքների ազատագրման ժամանակ ծավալված կռիվներին¹։

Հովհաննիսյանի միավորման հրետանավորներն իրենց ահարկու դեմքերի փողերն ուղղում են դեպի դերմանական սահմանը Սիլեզիայի ճանապարհին թշնամու դիմադրության հանդուցյանը։ Ռազմաճակատի ուրիշ միավորումների զորքերի հետ միասին գեներալ Ն. Հովհաննիսյանի հրետանային միավորումը կտրում և անցնում է լեհ-գերմանական սահմանը։ 1945 թ. հունվարի 17-ին և 18-ին Հովհաննիսյանը արիության և հմտորեն կռվում էր Ռադոմսկ, Պշետբուժ քաղաքների շրջանում։ Սովետական զորքերը գրավեցին ֆաշիստների դիմադրության այդ հանդուցյանը։ Հովհաննիսյանը նորից արժանանում է Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի շնորհակալությանը²։

Հովհաննիսյանի հրետանավորները շարունակում էին ընթանալ ճակատի հարձակվող զորքերի մարտակարգերում։ Երբ մարշալ Կոնևի զորքերն ազատագրեցին Սիլեզիայի Կրայցբուրգ, Պիտշեն, Գուտենստագ քաղաքները, Ի. Վ. Ստալինի հրամանում այդ մարտերում աչքի ընկած ղեներալների շարքերում հիշատակվում է նաև գեներալ Հովհաննիսյանը³։

Հարձակումը դեպի Սիլեզիա ավելի խորացավ։ Հրետանու գեներալ Հովհաննիսյանը շարժվում է ճակատի առաջավոր միավորումներից մեկի կազմում։ Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարը նրան ուրիշ ղեներալների և սպաների հետ միասին շնորհավորում է Սիլեզիայի Մելիչ, Բեռնշտագո, Նամասլաու քաղաքների գրավման ժամանակ աչքի ընկնելու համար⁴։

Գեներալ Ն. Հովհաննիսյանի հրետանավորները դրեթե բոլորն էլ սլաքահատրվեցին կառավարական շքանշաններով և մեդալներով։ Հովհաննիսյանը սիրում էր քաջարի զինվորներին, շփվում նրանց հետ, հոգատարություն հանդես բերում դեպի իր բոլոր ենթակաները։ Հարյուրավոր սպաների և զինվորների մեջ գտնվում էր նաև նրա սրդին, կապիտան Ռեմիկ Հովհաննիսյանը, ստորաբաժանումներից մեկում կռվում էր կրտսեր լեյտենանտ Կուրիս։ Զամբուլի Զամբաբեկովը — Ղազախստանի ժողովրդական ակին Զամբուլի թոռը։

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 45, դ. 1, թ. 2—9.

² „Правда“, 18 января, 1945.

³ Там же, 22 января, 1945.

Там же, 24 января, 1945.

Գեներալ Հովհաննիսյանը օպերացիայի ժամանակ քանի-քանի տն-
գամ իր որդի Ռեմիկին ուղարկել է հետախուզության, նրա վրա
գնելով բարդ, վտանգավոր սլարտականության կատարումը: Մի օր
էլ Հովհաննիսյանը մարտական շքանշաններ էր հանձնում աչքի
ընկնող զինվորներին և սպաներին: Քաջերի շարքում հոր ձեռքից
մարտական շքանշան ստացավ նաև հրետանային հետախուզիկ կա-
պիտան Ռեմիկ Հովհաննիսյանը¹, այնուհետև շքանշաններ ստացան
Կուբիս Զամբաբելովը և Ուրիշները:

1945 թվականի հունվարի 2-րդ կեսերին գեներալ Հովհաննիս-
յանի հրետանավորները Ուկրաինական 1-ին ռազմաճակատի մծօ
մասնող միավորումների հետ մարտեր էին մղում Սիլեզիայի կենտ-
րոնում: Թեանցելով Բրեսլաու ամրոցը և օղակելով այն, Մարշալ
Կոնեկի զորքերը զրոհեցին Սիլեզիայի կենտրոն Հինդենբուրգ քաղա-
քի վրա: Թշնամին կատաղորեն դիմադրում էր: Արյունահեղ մար-
տերը ծավալվում էին զիշեր ու ցերեկ:

Գեներալ Հովհաննիսյանն իր ղեկավարած հրետանու ամբողջ
կրակը թափում էր զորամասի դեմ կանգնած թշնամու գլխին,
օժանդակելով տանկային և հետևակային զորքերին: 1945 թվականի
հունվարի 27-ին Հինդենբուրգն ընկավ: Մարշալ Կոնեկի զորքն
զրավեցին Սիլեզիայի կենտրոնը: Գերագույն Գլխավոր Հրամանա-
տար Խ. Վ. Ստալինի հրամանում նշվեցին այդ մարտում աչքի ըն-
կած հերոսների ազդանոմաները. նրանց թվում էր նաև գեներալ
Ն. Հովհաննիսյանը²:

Մարտերը փոխադրվում էին Բեռլինի հեռավոր մատույցները:
Թշնամին ավելի կատաղի էր դառնում: Այդ կռիվներից մեկում էլ
հրետանու հրամանատարի մարտական դիրքում ընկավ հայ ժողո-
վրդի փառապանծ զավակ, անվեհեր հայրենասեր գեներալ Նիկո-
լայ Հովհաննիսյանը:

Միավորման զինվորներն ու սպաները վիշտը սրտերում, ծանր
կուրուստի վրեժի ցասումն ավելի բորբոքելով, շարունակում էին
զրոհել թշնամու վերջին հենակետերի վրա:

Մեծ սխրագործություններ էին կատարում նաև շարքային մար-
տիկները: Դրանցից մեկը կոմերիտական Գարուշ Հովհաննիսյանն
էր: 1924 թ. ծնված այդ պատանին Երևանից ռազմաճակատ մեկնեց
Հայրենական պատերազմի նրկորդ տարում. նա կռիվները մեծ

¹ «ԲԳԿԻ մարտիկ», 8 փետրվարի, 1945:

² „ПРАВДА“, 28 հունվարի, 1945:

աճեց ու կոփվեց: Ստորաբաժանման հրամանատար, լեյտենանտ Խոլկինը հրամայում է մի խումբ ռազմիկների, գրոհել թշնամու դիմադրության կետերի վրա: Այդ մարտի մասին ավագ Ա. Սիմոնովը գրել է հետևյալը.

«Կոմերիտական Գարուշ Հովհաննիսյանը շառչինների թվում էր. նրա ձեռքին հրացան էր՝ սվինը ծալրին, կողքից կախած պայուսակը լիքը փամփուռնեքով և զրպանները լցված նռնակներով... Ֆաշիստները գտնվում էին 50 մետր հեռավորության վրա: Հովհաննիսյանը նշան էր բռնում մեկ դեպի մի հիտլերականը, մեկ դեպի մյուսը: Գոտեմարտի առաջին րոպեներին Գարուշը գնդակահարեց թշնամու 5 զինվոր. հրետանավորներն ուժեղացրին կրակը: Հետո բարձրացավ ռուսական «ուռան». ֆաշիստները ցնցվեցին և փախան... Գարուշը հասավ ֆաշիստական գնդադրոզին. մի ակնթարթում սվինն ամբողջ ուժով խրեց ֆաշիստի թիկունքը և նրան տապալեց գետին... ռազմիկ Գարուշ Հովհաննիսյանը փորձեց վազել և հասնել առջևից փախչող երկու սպաներին, բայց այլևս ուժերը չէին ներում, ոտքերը հողմածությունից չէին դիմանում: Հովհաննիսյանը պառկեց գետնին, նշան բռնելով՝ սկսեց գնդակահարել փախչող հիտլերականներին թիկունքից: Այսպես, անվեհեր ռազմիկ կոմերիտական Գարուշ Հովհաննիսյանը մի մարտի ընթացքում ոչնչացրեց յոթ ֆաշիստական զինվոր»¹:

Հետագայում ծավալվող մարտերում Գարուշը նոր, ավելի մեծ սխրագործություններ կատարեց և նրան անվանում էին զորամասի սիրելի հերոսներից մեկը: Գարուշ Հովհաննիսյանի և նրա ընկերների մասին Իլյա Էրենբուրգը գրել է հետևյալը.

«Իզուր է շարագործը կանգնեցնում մեզ, Իզուր են նրանք մարտի մեջ նետում իրենց «վագրերը»: Ի՞նչ բան է «վագրը» Ալտովսովի հրետանավորների համար: Ես չգիտեմ թե միջազգային ինչ տղիքունալ կդատի շարագործներին: Ես գիտեմ, որ կա արդար դատավոր — լեյտենանտ Դենիսովը: Նրա գնդացիքը մահվան դատաւճիռ է գրում մանկասպանների համար: Դենիսովը վիրավորվել էր, բայց չթողեց մարտի դաշտը. նա գնդացիքը գործադրում էր մենակ և մարդկությունը նրան պարտական է. նա ոչնչացրեց հարյուրից ավել հրեշներ: Մարդկությունը չի մոռանա նաև Գարուշ Հովհաննիսյանին: Նրա մեջ վառվում է սրբազան ատելության կրակը: Նա հիտլերականներին հարվածում է, ծակում, — կտոր-կտոր անում:

¹ «Коммунист», 17 августа, 1944.

Գարուշը կլինի Բեռլինում: Նա դեռ չի վերջացրել իր հաշիվը ֆաշիստների հետ»¹:

Ֆաշիստական զավթիչների հետ հաշիվ տեսնելու համար դեպի Բեռլին գնացող զորքերի կազմում կռվում էր Ֆառե կապիտան Աշոտ Ղազարյանը: Նա հանդիսանում էր տանկային մի ստորաբաժանման հրամանատար: Դեռևս 1942 թվականի ծանր օրերին 21 տարեկան պատանի զինվորը մտավ ՀամԿ(Բ)Պ-ի շարքերը. շուտով կռվի մեջ հանդես բերած քաջությամբ նա ապացուցեց, որ միանգամայն տրամանի էր Կոմունիստական պարտիայի անդամ լինելուն:

Մի մարտում տանկային ստորաբաժանումը խնդիր ստացավ անցնել ջրային բնագիծը, դրավել հարմար դիրքեր հակառակ ափին: Աշոտ Ղազարյանի տանկերն անցան դեռ, սակայն հետագա դործողություններն այնպես դասավորվեցին, որ աջ և ձախ թևերից հարևան ստորաբաժանումների առաջ շարժումը այդ օրը դադարեցվեց: Թշնամին կատաղի հակադրոհի նետվեց, որպեսզի ջրային բնագիծն անցած տանկիստներին հետ մղի կամ գերի բռնի: Ղազարյանի հրամանատարական տանկը երեք կողմից մնաց շրջապատման մեջ, սակայն այդ տանկը գտնվում էր այնպիսի հարմար դիրքում, որ թշնամու հրետանու կրակը չէր կարող խփել նրան: Թշնամին որոշում է հետևակայիների միջոցով հրկիզել մեքենան: Տանկում Ղազարյանի հետ միասին դիմադրում էին մեխանիկ Կալինինը, ռադիստ Պաշուրինը և ավագ սերժանտ Յակովլևը: Այդ օրվա մարտի մասին Ղազարյանը պատմում է, թե ինչպես նրա տանկը մեկ ու կես օր գտնվում էր գրեթե շրջապատված բախում: Տանկից դուրս դալու ժամանակ նա վիրավորվում է կոկորդից, սակայն առանց ընկճվելու, շարունակում է մարտը: Թշնամու ավտոմատավորները սկսել էին մոտենալ տանկին, սակայն, ավագ սերժանտ Յակովլևի գնդացրային դիպուկ հարվածներից տուպվելով էին գետնին: Գոտեմարտը դեռ շարունակվում էր, երբ միավորման զորամասերը վերսկսեցին ուժեղ հարձակումը թե՛ առջևից և թե՛ ձախից: Ղազարյանի հրամանատարական տանկը ամուր պաշտպանեց իր դիրքը մինչև մարտական ընկերների մոտենալը:

Այդ տանկի անձնակազմը մեկ և կես օրում բնաջինջ էր արել 20 հիտլերական, որոնց դիակները փռված էին տանկի մոտերքում: Նույն օրը ռազմաճակատի հրամանատարությունը Ղազարյանին, խիզախ դործողության համար, պարգևատրեց Կարմիր Դրոշի շքա-

¹ „Коммунист“, № 210, 1944.

Նշանով: Հետագայում Աշոտ Ղազարյանին վիճակվեց, իր մարտական ուսուցանողների հետ միասին, մասնակցել ավելի լարված մարտերի, կատարել ավելի պատասխանատու և բարդ առաջադրանքներ: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահության Հրամանագրով Աշոտ Արշակի Ղազարյանին շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում¹:

Սովետական Բանակը, անցնելով մեր Հայրենիքի պետական սահմանը և հետապնդելով անարգ թշնամուն, ազատագրական մարտեր էր մղում Եվրոպայի օկուպացված երկրների ժողովուրդներին ֆյուշիստական լծից ազատագրելու համար: Դա սոցիալիզմի երկրի բանակի ազատագրական արշավն էր: Այդ ազատագրական արշավի մարտավարգերում, ուսումնական ժողովուրդների ղապակների հետ այդպես արիստար մարտնչում էին նաև Սովետական Հայաստանի ռազմիկ ղապակները:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԵՌԼԻՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ

Հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիան մտնում էր այն բանակներից մեկի կազմում, որը Բելոռուսական առաջին ռազմաճակատի զորքերի մարտակարգում հարձակվում էր Բեռլինի ուղղությամբ:

1945 թվականի փետրվարի 14-ից հայկական զորամասերը ռազմաճակատի զորքերի մարտակարգերում անցան հարձակման, գրավեցին գերմանական Շվիբուս և Ռամսխտեյ քաղաքները: Հարձակումից առաջ ստորաբաժանումներում գումարվեցին պարտիական ժողովներ, որոնցում քննարկվեց ղեկառնի խնդիրը կատարելու ժամանակ կոմունիստների ավանդարդային դերի հարցը:

Հայկական ստորաբաժանումներից մեկի հրամանատար, լեյտենանտ Շահնազարովը պարտժողովում ասել է. «Մենք պետք է նրան ավարտենք, որից հետո անցնենք Օդեր գետը և փոխարինենք այլ զորամասի: Ամեն մի կոմունիստի խնդիրն է՝ այդ գործը կատարել օրինակելիորեն: Հարկավոր է խստորեն պահպանել քաղաքական կանոնները, հատկապես ղեկառնի և լավ դուրս գալու տեղերում: Խնդիրը ծանր է, սակայն մենք պետք է այն կատարենք գերա-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 104, գ. 1, թ. 6:

զանց և բարձր պահանք Բաժանցիներին-Սեաստոպոլցիներին պատիվը»¹։

Հարցի քննարկմանն ակտիվորեն մասնակցում էին կոմունիստները։ Նրանք զործնական առաջադրանքներ էին անում խնդիրը հաջող կատարելու համար։ Պարտիական ժողովներից հետո ստորաբաժանումներում անցկացվեցին կոմերիտական ժողովներ։ Քաղաշխատողները լայն աշխատանք էին ծավալում ստորաբաժանումներում։ Նրանք քաղրաժնի մշակած հատուկ թեմաներով ղինվորների հետ կազմակերպում էին զրույցներ, բացատրում յուրաքանչյուրի անկիթները։

Հունվարի 14-ից հարձակողական մարտեր մղելով, հայկական զորամասերը փետրվարի 6-ին հասան Օդեր գետի բնագիծը։

1945 թվականի փետրվարի 14-ին ուշ հրեկոյցի սկսած մինչև լույս 15-ի դիշերը ստորաբաժանումներն անցան Օդեր գետը և փոխարինեցին այլ զորամասի, պաշտպանություն բռնելով Օդերի արևմտյան ափին, Ֆրանկֆուրտից հարավ, Շվեյտիդի շրջանում։

Բաժանցիներին դիրք բռնած պլացդարմի պաշտպանությունը ձգվում էր մեկ և կես կիլոմետր լայնությամբ ճակատով և մոտ 700 մետր խորությամբ։ Պլացդարմն իր դիրքով ենթակա էր հակառակորդի կողմից սխտեմատիկ հակադրոհների և զնդակծման։ Գետանցը դառնում էր հակառակորդի կրակի տակ և ցերեկով անհնար էր համալրումների կամ ռազմամթերքի փոխադրում։ Թշնամին իշխող բարձրությունից անընդհատ հրետանային և զնդացրային կրակի տակ էր պահում պլացդարմը և գետանցի հարմար վայրերը։

Փետրվարի 16-ին այդ զորամասի հատվածում թշնամին ձեռնարկեց հակապրոհի։ Հակառակորդի դումարտակները տանկերի և ինքնընթաց հրանոթների օժանդակությամբ կատաղի շարժվելով, ուղում էին լիկվիդացնել պլացդարմը։ Հակառակորդի զրոհի հարվածն ուղղված էր մայրը Բաբայանի գումարտակի դիրքերին։ Այդ մարտում Բաբայանը, մարտի տանելով իր ղեկավարած վաշտերը, ցուցաբերեց անվահեր խիզախություն և հերոսություն։ Զեկուցադրում այդ առթիվ ասված է. «Այն ժամանակ, երբ հակառակորդը մոտեցավ մինչև 50 մետրի վրա, իսկ տեղ-տեղ ավելի մոտիկ, մեր խրամատներին, Բաբայանի հրամանով անձնակազմը ղեկի բոլոր տեսակներից կրակ բացեց, ոչնչացնելով թշնամու կենդանի ուժն ու տեխնիկան։ Չնայած մեր կրակից կրած մեծ կորուստ...

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 1, գ. 2, թ. 2։

ներին, թշնամին շարունակում էր խցկվել։ Մանր դրություն տեսող-
վեց 5-րդ վաշտի հատվածում և մայր Բաբայանը, տեսնելով սպառ-
նակա՛ն դրությունը, 1-ին վաշտը բարձրացրեց հակադրոհի և նրա
դուխն անցած, դնաց թշնամու վրա։ Հակառակորդը չգիմացավ և
հետ քաշվեց իր պիրքերը։ Դրան հաջորդող երեք հակադրոհներն էլ
հետ մղվեցին թշնամու համար մեծ կորուստներով¹։

Մարտի ժամանակ քաջաբար կռվեցին շատ հրամանատարներ
և շարքայիններ։ Լեյտենանտ Վանիկ Ավետիսյանը, տեսնելով հա-
կառակորդի դրոհը և 3-րդ վաշտի համար ստեղծված վտանգավոր
դրությունը, իր դասակը առաջ քաշեց դեպի թշնամու թևը և դրոհեց
նրա վրա, հարկադրելով նրան դադարեցնել դրոհը և ետ քաշվել։
Այդ օրը քաջությամբ մարտնչեց շարքային գնդացրորդ կոմերիտա-
կան Նիկոլայ Ռուդենկոն։ Հարմար դիրք գրավելով, նա ֆաշիստ-
ներին թողեց մոտենան մինչև 15—20 մետրի վրա, և գնդացրից
կրակ թափեց նրանց վրա։ Սակայն սկավառակը դատարկվեց։ Ռու-
դենկոն սկսեց նռնակներ նետել։ Բայց ահա նռնակներն էլ վերջա-
ցան, իսկ թշնամին դեռ շարունակում էր խցկվել։ Այս անգամ նա
վերցնում է թշնամուց խլված ավտոմատը և նրանով հնձում ֆա-
շիստներին։ Այդ մարտերում Ռուդենկոն ոչնչացրեց հակառակորդի
20 զինվոր ու սպա²։

Ջորամասերն ամեն գիշեր նոր ուժեր էին ստանում գետի մյուս
ափից և ամրացնում պլացդարմի պաշտպանությունը։ Օդերի արև-
մբտյան ափի ամբողջ երկարությամբ հարևան միավորումներն ու
զորամասերը նույնպես անցել էին գետը, դրավել դիրքեր և ուժեր
էին կուտակում պեսի Բեռլին դրոհի համար։

Ձմեռային հարձակողական մարտերից հետո քաղապարաւոի առ-
ջև խնդիր դրվեց հատուկ աշխատանք ծավալել ստորաբաժանումների
պարտիսկան կազմակերություններն ամրապնդելու համար։ Օդերն
անցնելու և պլացդարմում ամրաճալու ժամանակ վաշտերի պարտ-
կազմակերպությունները փոքրաքանակ էին։ Մի քանի վաշտերում
նույնիսկ մնացել էին երկու կամ երեք պարտանդամներ և դս միաճ-
դամայն հասկանալի էր. ինչպես Վարշավայից մինչև Օդերի ափը
հարձակվելիս, նաև Օդերի պլացդարմում մղվող կատաղի կռիվների
ժամանակ կոմունիստներն անձնական օրինակով քաջագործություն-
ներ էին կատարում և նրանցից շատերը հերոսի մահով ընկան մար-
տական դիրքերում։ Այստեղից քաղաշխատողների առջև ծառանում

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, գ. 2, թ. 51

² Նույն տեղում, էջ 51

էր կարևոր խնդիր, ուժեղացնել աշխատանքը պարտթեկնածուների մեջ, նրանց դաստիարակել և ընդունել պարտիայի անդամ, ավելի ակտիվացնել պարտիական-քաղաքական աշխատանքները ղեկավորների մեջ, դաստիարակել նրանց և մարտերում աչքի ընկածներին լավագույններին ընդունել պարտիայի անդամութան թեկնածուների շարքերը:

Պարտիական կազմակերպութուններն իրենց շարքերում դաստիարակում և աճեցնում էին Հայրենիքի Համար անձնագրո՞հ քաջարի ռազմիկներ: Նրանց օրինակով էլ պարտկազմակերպութունները սովորեցնում և դաստիարակում էին վաշտերի բոլոր մարտիկներին:

Մարտի 1-ին զորամասերի բոլոր վաշտերն ունեին պարտիական կազմակերպութուններ: Մի քանի տասնյակ աչքի ընկած ղեկավորներ և սպաներ հենց սլացդարմում մտան պարտիայի շարքերը: Նրանք իրենց ղեկավարում հայրենասիրական վեճ զգացմունքներով խնդրում էին իրենց ընդունել Կոմունիստական պարտիայի շարքերը և հնարավորութուն ստեղծել Բեռլինի մարտերում մասնակցել որպես պարտիայի անդամներ:

Ապրիլի 3-ի վաղ առավոտյան թամանցիների ղիրքերը ենթարկվեցին հակառակորդի զորամասի հանկարծակի ուժեղ հակազդրոհին: Թշնամու զինվորների առաջին շարասյունը մի հատվածում հասավ թամանցիների պաշտպանությանը և թափանցեց նրա ղիրքերը: Մի քանի ժամ տեղը կտտաղի կռիվներ էին մղվում խրամատներում: Հիտլերականները, բոլոր ուժերը դրածի դնելով, ամեն կերպ ձգտում էին ձեռքել թամանցիների պլացդարմի պաշտպանութունը, իսկ այդ զորամասի ստորաբաժանումները կայունութամբ պաշտպանում էին իրենց ղիրքերը և հետ մղում հակառակորդի զրահները: Առանձնապես պետք է նշել կապիտան Նահապետյանի գումարտակը, որը ամբողջապես ոչնչացրեց ֆաշիստական դավթիչներին այն խումբը, որոնք հանկարծակի գրոհով թափանցել էին թամանցիների խրամատների շրջանը: Թշնամու գրոհը ամբողջապես լիկվիդացվեց և սլացդարմի պաշտպանութունը վերականգնվեց:

Ապրիլի 14-ին զորամասերը հետախուզական մարտ ծավալեցին սլացդարմը լայնացնելու համար: Այդ մարտը հիմնականում մղում էր այն զորամասը, որի հրամանատարն էր սպա Ուլյանովսկին, իսկ նրա քաղաքական գծով տեղակալն էր մայոր Պապիկ Ավալյանը: Ապրիլի 13-ի լույս 14-ի գիշերը բոլոր ստորաբաժանումներում գումարվեցին կոմունիստների և կոմերիսականների

կարճատև խորհրդակցություններ, որոնցում պարզվեց մարտական խնդիրները և կոմունիստների ու կոմերիտականների անելիքները: Վաշտերի և գումարտակների պարտկազմակերպություններն ամեն մի կոմունիստի խնդիր տվեցին՝ որտեղ և ինչպես գործել: Հանձնարարությունները կրում էին հարձակողական բնույթ: Այսպես, օրինակ, պարտանդամ Ղազարովին հանձնարարվեց գրոհի հրամանը լսելուն պես ստորաբաժանման մարտիկներին գլուխն անցած «հանուն Հայրենիքի» կոչով նետվել թշնամու խրամատները, այդպես էլ որոշվեց ամեն մի կոմունիստի գործողությունները¹:

Ապրիլի 14-ի առավոտյան հանկարծակի սկսվեց հրետանային կարճատև, ուժեղ կրակ թշնամու առջևի երկու շերտի խրամատների վրա, որից հետո վաշտերը դուրս եկան գրոհի: Առաջինը գրոհի բարձրացան կոմունիստ Ղազարովը և նրա մարտիկները: Հենց որ հրետանին կրակը փոխադրեց թշնամու խրամատների Յ-րդ շերտը, Ղազարովը մարտիկների հետ նետվեց առաջ և թափանցեց թշնամու առաջին խրամատները: Նրանց աջ և ձախ թևերից գրոհում էին հարևան ստորաբաժանումները: Խրամատները գրավելու ժամանակ պարտիկնաձու Չախիրյանը նկատեց, որ մի երկու տասնչակ հիտլերական խրամատից փախչում են դեպի ետ: Չախիրյանը զնդացի՞րն ուղղեց հիտլերականներին և սկսեց հնձել նրանց. մեկ հիտլերականի հաջողվեց փախչել, իսկ մնացած ամբողջ խումբը զնդակահարված, փռվեց խրամատներում²:

Պարտիայի անդամության թեկնածու Վեմիր Թադևոսյանը, մի խումբ մարտիկների հետ մոտենալով թշնամու դիրքերին, հանկարծ պոկվեց ընկերներից և արագ վազելով, ինքն առաջինը մտավ թըշնամու խրամատը և նռնակներ նետելով ոչնչացրեց 7 հիտլերական: Նրանից հետո կողքերից խրամատները փաթանցեցին նաև մյուս զինվորները:

Հետախուզական մարտերը վերջացան հաջողությամբ: Առաջին խրամատը գրավելուց հետո թամանցիները գրոհեցին հակառակորդի երկրորդ և երրորդ խրամատները, ոչնչացրին թշնամու 390 զինվոր ու սպա, դրավեցին մեծ բանակությանը լավար և օտիքեցին ու ամրացան դրաված խրամատներում³: Պլացդարմի պաշտպանությունը լայնացավ և ամրապնդվեց: Հակառակորդը այդ օրն էլ հինգ անգամ կատաղի հակազդրոհի ձեռնարկեց՝ կորցրած դիրքերը հետ վերց-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, դ. 2, թ. 17:

² Նույն տեղում, թ. 18:

³ Նույն տեղում:

նելու համար, սակայն ապարդյուն: Հակառակորդի դրոհի նկատման հետևանքով, տանկերը և ինքնընթաց հրանոթները, հանդիպելով թամանցիների կայուն դիմադրությանը, մեծ կորուստներ կրեցին և ջախջախված ետ մղվեցին¹:

Նրկու ամիս Թամանյան դորամասերը զտնվում էին փոքրիկ պլացդարմում: Ամեն օր, ամեն ժամ Թշնամին կատաղի կրակ էր տեղում պլացդարմի վրա: Թշնամին 27 անգամ կատաղի դրոհ ձեռնարկեց հայկական զորամասերի դիրքերի վրա, բայց նրա բոլոր դրոհները ջախջախվեցին մեր զորամասերի հարվածների տակ: Պլացդարմում ամրացած սովետական ուղմիկները երկու ամիս մահվան սպառնալիքի տակ էին գործում. բայց նրանց շարքերում տեղի չունեցավ ոչ մի երերում, ոչ մի փոքրագույն դեպք: Ընդհակառակը, բոլոր մարտիկները դժվարին իրադրության մեջ համախմբված ու ցնամնուոված էին հրամանատարության և պարտիական-կոմերիտական կազմակերպությունների համառ, լարված աշխատանքներով: Նրանք համառ մարտ էին մղում, լայնացնում պլացդարմը, տոկունությունը հետ մղում Թշնամու դրոհները և պաշտպանում իրենց դիրքերը, իսկ երբ հրաման էր տրվում, նրանք բաջությունը և անձնագոհությանը նետվում էին հարձակման, կատարելով ամեն մի սուսադարանք²:

Ապրիլի 16-ին Թամանցիների հրետանին կրակի տակ վերցրեց դեպի Օդերի Ֆրանկֆուրտ տանող ուղիներում գտնվող Թշնամու դիմադրության կետերը: Հրետանային ճախապատրաստությունից հետո զորամասերն անցան հարձակման: Թշնամին կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս: Զորամասերից մեկը, ճնշելով հակառակորդի կրակային դիմադրությունը, ճեղքեց ճրա պաշտպանությունը և դուրս եկավ Լոսսով—Ֆրանկֆուրտ խճուղին, գրավեց մի քանի իշխող դիրքեր և գրոհեց Գոսպետալյուկի վրա: Չախ թևում հակառակորդի Բեշմյուկ կոչվող դիմադրության հանգույցից հիտլերականները կրակում էին և խանգարում Թամանցիների առաջընթացը: Հարձակման զորամասը, թևանցելով Թշնամու դիմադրության այդ հանգույցը, գրոհով տիրեց մի քանի բարձունքների: Հակառակորդի դիմադրությունը խախտվեց և ընկճվեց: Զորամասերը օրվա վերջում դուրս եկան Ցեցեշնովո բնակավայրի մոտ և մարտեր սկսեցին փոփոխներում:

Այդ բնակավայրը գտնվում է Օդերի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի մա-

¹ ԶՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, գ. 2, թ. 18:

² Նույն տեղում, թ. 19—20:

տուլցցներում: Հակառակորդը կատաղի դիմադրությամբ ամեն կերպ աշխատում էր կանգնեցնել սովետական զորամասերի հարձակումը դեպի Ֆրանկֆուրտ: Թամանցիները գրոհում էին վճռականորեն, անցնելով ձեռնամարտերի: Բնակավայրը մի քանի անգամ ձեռքից-ձեռք էր անցնում: Այստեղ ևս հիտլերականները չկարողացան երկար դիմադրել, նրանք ջախջախվեցին և բնակավայրին տիրեցին թամանցիները:

Հակառակորդը ապրիլի 18-ին Օդերի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի հարավային արվարձաններից հակահարձակման նետեց հեռակալի երկու ստորաբաժանում 10 տանկերի և ինքնընթաց հրանոթների աջակցությամբ: Թամանցիները ուժեղ հարվածով ձախողեցին հակառակորդի նաև այդ հակադրոհը: Թշնամին օրվա մեջ վեց անգամ կրկնեց հակադրոհը, սակայն բոլոր հակադրոհները ետ մղվեցին, մարտի դաշտում մնաց 150 հիտլերականի դիակ և մի քանի ջարդված տանկեր: Ապրիլի 19-ին Ցեցշնուվո բնակավայրն արդեն լիովին գտնվում էր թամանցիների ձեռքում և զորամասերը դիրքեր էին քունել Օդերի Ֆրանկֆուրտի մատուլցներում¹:

Այդ մարտերում ռազմիկների կատարած մարտական սխալագործություններից բերենք մի երկու օրինակ:

Թամանյան դիվիզիայի քաղբաժնի փաստաթղթերը հարուստ նյութ են տալիս մայրը Մարգարովի և նրա ղեկավարած ստորաբաժանման հերոսական գործերի մասին: Դիվիզիայի քաղբաժինը արձանագրել է. «Մայրը Մարգարովի փառաբանված գումարտակը... առաջինը ներխուժեց Ցեցշնուվո բնակավայրից հարավ՝ հակառակորդի ամուր պաշտպանությունը, պաշտպանեց գրաված դիրքերը և ետ մղեց հակառակորդի տանկերի և ինքնընթաց հրանոթների ուղեկցությամբ՝ գերակշիռ ուժերի մի քանի կատաղի գրոհները»²: Բնակավայրում մղված մարտերում մայրը Մարգարովը ծանր վիրավորվեց: Գումարտակը հմտորեն ղեկավարելու և անձնական քաջություն հանդես բերելու համար մայրը Մարգարովը ներկայացվեց Սովետական Միության ամենաբարձր պարգևին:

Հրետանային մարտիկոսներից մեկի թնդանոթի հրամանատար և պարտկազմակերպիչ ավագ սերժանտ Մխիթարյանն այդ մարտում կատարեց անմահ սխալագործություն: Երբ թշնամու ինքնընթաց հրանոթը շարժվեց դեպի թամանցիների դիրքերը, Մխիթարյանն ուղիղ նշանառությամբ կրակ բաց արեց և այրեց հրեշին: Մխի-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, պ. 2, էջ 25:

² Նույն տեղում, ֆ. 2, գ. 2, թ. 30:

Թարյանի հրանոթի հաշվարկն աշխատում էր հմտորեն, դիպուկ կրակով ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն։ Բնակավայրը գրավելու և պաշտպանելու ընթացքում հաշվարկը ոչնչացրեց թշնամու ականանետային մի մարտիկոց։ Սակայն մարտի թեժ պահին հակառակորդի արկի ուղիղ հարվածից հրանոթի ամբողջ անձնակազմը շարքից դուրս եկավ, իսկ Մխիթարյանը վիրավորվեց։ Քաջարի մարտիկը մենակ, արյունաքամ լինելով, շարունակում էր և՛ արկերը լցնել, և՛ նշան բռնել, և՛ հարվածել հակառակորդին։ Մխիթարյանի արձակած վերջին արկից ոչնչացվեց 30-րդ հիտլերականը, երբ հակառակորդի արկի ուղիղ հարվածով մարտական պոստով զոհվեց ավազ սերժանտը»¹։

Այդ մարտերում հերոսական մահով զոհվեցին կապիտան Արսեն Հովհաննիսյանը, կապիտան Աշոտ Զախարյանը և ուրիշ անվճեի ռադիկ կամուրջայիններ։

1945 թ. ապրիլի 23-ին հայկական զորամասերը ռազմաճակատի ուրիշ միավորումների ու զինվորների հետ միասին գրոհեցին Օդերի Ֆրանկֆուրտ քաղաքը։ Սովետական զորամասերի հարձակումը դնում էր այնպիսի ուժով, որ թշնամու կայազորի դիմադրությունը կտորվեց և քաղաքը լիովին գրավվեց։ Հայկական զորամասերը ոչնչացրին հակառակորդի ավելի քան 250, իսկ գերի վերցրին մինչև 500 զինվոր ու սպա։ Գրավվեց մեծ քանակությամբ ավար՝ զենք, զինամթերք, մեքենաներ, պահեստներ և ուրիշ գույք²։

Ֆրանկֆուրտից հետո հայկական զորամասերը առաջադրանք ստացան երթով առաջ շարժվել և մտնել Բեռլինի վրա հարձակման դնացող միավորումներից մեկի կազմի մեջ։ Մինչդեռ թամանցիները երթով առաջ էին շարժվում դեպի Բեռլինի մատուցները, ապրիլի 25-ին Բեռլոուսական 1-ին ռազմաճակատի զորքերը Բեռլինի արևմուտքում միացան Ուլրախնական 1-ին ռազմաճակատի զորքերի հետ, լիովին ավարտեցին գերմանական իմպերիալիզմի կենտրոնի շրջապատումը, սկսվեց Բեռլինի կայազորի ջախջախումն ու քաղաքի գրավումը թաղ առ թաղ։

Ապրիլի 28-ին թամանցիները ավարտեցին երթը և դիրքեր դրավեցին Բեռլինը գրոհողների մարտակարգերում։ Հաջորդ օրը հայկական զորամասերն էլ սկսեցին մասնակցել Բեռլինի փողոցային մարտերին։ Զորամասերը գրոհով գրավեցին Շուլտշտրասսե և էկ-

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, դ. 2, թ. 30։

² Նույն տեղում, ֆ. 2, դ. 2, թ. 31։

գերցերշտրասսե փողոցների խաչման կետը. այնուհետև դրոհիշ խմբերն անցան ջրանցքի վրայի կամուրջից և դուրս եկան Հումբոլդ-Հայլ պարկը: Ինչպես մատնանշված է քաղաքինի ղեկուցագրի մեջ՝ «Ապրիլի 30-ի երեկոյան հրետանային նախապատրաստութիւնից հետո միավորման զորամասերը սկսեցին դրոհել Հումբոլդ-Հայլ այգու և Բրունինշտրասսեի շրջանի թաղերը: Այդ զորամասը նրան տրված ռազմական ստորաբաժանումների հետ միասին պրավեց Տրունշտրասսե և Ռենկշտրասսե փողոցների խաչման կետը: Զորամասերի հետագա առաջընթացը կանգ առավ հակառակորդի համառ դիմադրութեամբ, որն ամրացել էր Հումբոլդ-Հայլ պարկում գտնվող երկու բերդերի մեջ:

Այդ բերդերն իրենցից ներկայացնում էին ուժեղ դիմադրութեան հանդուցներ՝ հապեցված կրակակետերով և բավականաչափ ուժեղ կայացություն: Այդտեղ եղած բերդերը գտնվում էին Ռայխստուդից 200 մետր հեռավորութեան վրա և դրեթն ամրոցումն էին կառուցված էին երկաթի բետոնից, հաստ պատերով, որոնց մեջ հիտլերականները պատրաստել էին մեծ քանակութեամբ հրանքներ: Բերդի հրանքքնից հակառակորդը կրակում էր զենքի զանազան տեսակներից և կատարի չարութեամբ դիմադրութեան էր ցույց տալիս: Բերդերում ամրացված հիտլերականները կրակի տակ էին պահում այն բոլոր հնարավոր ուղիները, որտեղից կարելի էր մոտենալ բերդերին: Բայց այդ բերդերն էլ անկարող գտնվեցին այդ հատվածում կանգնեցնել հարձակվող սովետական զինվորներին:

Հայկական դիվիզիան առաջադրանք է ստանում բերդերը թեմանցիկ երկու կողմերից, շրջապատել և ոչնչացնել կայացություն:

1945 թվականի մայիսի 1-ին զորամասերում ռադիոյով ընդունվեց Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի հրամանը: Քաղաքինը և զորամասի թերթի խմբագրութիւնն արագորեն տպագրեցին հրամանը հայերեն և ռուսերեն լեզուներով թերթում և ժողովին թերթիկներով: Այնուհետև քաղաքապետոյնին այդ հրամանը մոտսայականացին: Բոլոր ստորաբաժանումներում և անհատական, խմբակային գրույցների ու ընթերցումները միջոցով ռադիոկներին ծանոթացրին հրամանի բովանդակութեան հետ:

Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանում Կարմիր Բանակի և Ռեզիմ-Մովային նավատորմի ռադիոկներին հիշեցվում էր, որ վերջին գրոհն է կատարվում հիտլերական որջի վրա: Եղբայրակիշ մարտերում ցույց տվեք զինվորական հմտութեան ու խիզախութեան նորանոր օրինակներ: Հրամանում նշված էր, որ մահացու

վիրավորված ֆաշիստական դադանը վերջին շունչն է փչում, խորտակիչ հարվածով պետք է ոչնչացնել ֆաշիստական դադանին:

Ինչպես Սովետական Բանակի բոլոր ռազմիկները, նաև Թամանյան դիվիզիայի ռազմիկները հսկայական ոգևորությամբ և խիզախությամբ ընդունեցին Գերազույց Գլխավոր Հրամանատարի առաջադրանքը և լարեցին իրենց բոլոր ուժերը՝ այդ առաջադրանքը պատվով կենսագործելու համար:

Հայկական զորամասի 2-րդ վաշտի շարքային ղինվոր Գուրգեն Գրիգորյանը, Ի. Վ. Ստալինի հրամանի ընթերցումից հետո, հայտարարել է. «Ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ իրականացան ընկեր Ստալինի ասած խոսքերը. մեր զորքերն արդեն հաղթանակի դրոշմ բարձրացրել են Բեռլինի վրա: Մեզանից ամեն մեկը երջանիկ է, որ մասնակից է դարձել Բեռլինի գրավման մարտերին»¹: Հայրենիքը պահանջում է մեզանից մինչև վերջը ջախջախել թշնամուն — ասել է նա. — Ես հայտարարում եմ, որ իմ բոլոր ուժերը դրծի կդնեմ այդ պահանջը կատարելու համար:

Հակառակալին հրապանների վաշտի կոմերիտական կադմակերպիչ ավագ սերժանտ Սուրեն Հովհաննիսյանը, կարգալուծ Ի. Վ. Ստալինի հրամանը, ասել է. «Նրբ կարգացի ընկեր Ստալինի հրամանը, ինձ համար պարզ երևաց պատերազմի վերջը: Նվ ուղում ես անել ինչ որ հատուկ, կարևոր բան, որպեսզի ավելի արագորեն ոչնչացվի ֆաշիստական հրեշը»²:

Թամանյան դիվիզիայի մարտիկները միահամուռ ձգտում էին երկաթե բռնեցքով խորտակել մեր հաղթանակի ճանապարհները պաշտպանող բոլոր ամրությունները: Զորամասերը և ստորաբաժանումները 1945 թվականի մայիսի 1-ին նորից դրոհի նետվեցին ֆաշիստական այդ ամրությունների վրա: Հրետանավորները, զրնդացրորդները, ականաձիգները բոլոր կողմերից կրակ էին թափում թշնամու դիրքերի վրա, սեղումը նրանց շրջապատող օդակը:

Իզուր էին հիտլերյան ճիվաղները շարունակում գիմադրել: Ռախստադի վրա արդեն ծածանվում էր հաղթանակի կարմիր դրոշմը: Սովետական թանակները լիկվիդացնում էին թշնամու գիմադրության վերջին հենակետերը Բեռլինի թագերում, բաղաժի կենտրոնում: Թամանյան դիվիզիայի զորամասերին բաժին էր ընկել լիկվիդացնել հակառակորդի գիմադրության հանդուցները Հուլիս-ձուլի-Հայլ պարկում: Հրետանին ուղիղ նշանառությամբ հարվածում

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, դ. 2, թ. 37:

² Նույն տեղում, էջ 37:

էր թշնամու ամրացված բերդին բոլոր կողմերից: Արկերն ընկնում էին հրանցքների վրա և փակում դրանք: Խիզախները մոտենում էին թշնամու դիրքերին և նռնակներով հարվածում նրանց:

Քաղապարատը աշխատանք էր կազմակերպում հակառակորդի պաշտպանությունը քայքայելու և բերդերի կայազորների կապիտուլյացիան արագացնելու համար: Քաղաքաժնի ապարատի և զորամասերի քաղաշխատողները, ադիտատորները, պրոպագանդիստները, պարտկազմակերպիչները քաղաքական աշխատանքի տարբեր ձևերով և մեթոդներով ակտիվ պայքար էին ծավալում մի կողմից հակառակորդի դիմադրությունը կազմալուծելու, մյուս կողմից՝ թամանցիների գրոհն ավելի վճռականորեն շարունակելու համար:

Մայիսի 1-ին և 2-ին, դիշեր ու ցերեկ թամանցիները գրոհում էին թշնամու ամրությունների վրա, քայքայելով նրա դիմադրությունը, ոչնչացնելով կենդանի ուժն ու տեխնիկան:

Հակառակորդի դիմադրությունը կոտրվեց: Բերդի կայազորը չկարողացավ կանգնել սովետական զենքի հարվածների առաջ: Երեսնգ պարտված ճանաչելով, հիտլերականները կապիտուլյացիայի ենթարկվեցին: Զորամասի շրջապատած բերդի պարետ գնդապետ Շեֆֆեր Հանսը հրաման տվեց դադարեցնել կրակը և զինվորներն սկսեցին գերի հանձնվել: Նույն ժամանակ մյուս զորամասին ներկայացավ շրջապատված մյուս բերդի պարետ մայոր Կուրց Վայլը, հայտարարելով կապիտուլյացիայի և ամբողջ կայազորի զենքի հանձնվելու մասին: Սկսվեց կապիտուլյացիայի ենթարկված բերդի զինվորների և սպաների գերումը:

Բերդի կապիտուլյացիայի հետևանքով գերի են վերցվել գերմանական 5112 զինվոր ու սպա, որոնց թվում մինչև 500 մարդ ծանր վիրավորված, իսկ 300 հոգի թեթև վիրավորված: Այնուհետև թվարկված են Բեռլին քաղաքում մղված մարտերի ժամանակ հայկական զորամասերի կողմից ոչնչացված հակառակորդի կորուստները, զենքի տեսակները, ինչպես նաև դրավված մեծ քանակությամբ ռազմավարը¹:

Այսպիսով, հայկական զորամասերը Սովետական Բանակի մյուս զորամասերի մարտկառգերում իրենց տեղը գրավելով, վառ-շավալից մինչև Ֆրանկֆուրտ, Վիսլայից մինչև Օդեր անցան կոփ-ներին ակտիվորեն մասնակցելով, իրենց հատվածում բշտամուն հետապնդելով և ջախջախելով: Ինչպես Սովետական Բանակի բոլոր

¹ ԶՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, դ. 2, էջ 39-40:

գործամասերի, նաև Քամանյան հաշվական գործամասերի մարտիկները, տողորված լինելով սովետական հայրենասիրությամբ, պատվով էին կատարում հրամանատարության առաջադրանքները:

Հաշվական գիվիզիայի ֆազբաժինը Բեռլինում հրատարակում էր գործմասի «Կարմիր գինվոր» թերթը (խմբագիր Սիմոն Նալբանդյան), որը սկսվել էր Երևանում 1941 թվականի վերջերին, հետո փոխադրվել Հյուսիսային Կովկաս և մարտերի միջով գնացել-հասել էր Բեռլին: Այդ թերթի էջերում, ինչպես նաև խմբագրության հրատարակած թերթիկներում մալյրների լեզվով հալ մարտիկները կարդում էին ռազմաճակատի կյանքի, Սովետական Բանակի մեծ հաղթանակների, իրենց մարտական ասրադործությունների կոնկրետ օրինակների մասին:

Հաշվական գործմասերը, մասնկով Բեռլինի վրա դրոշող բախակներից մեկի մեջ, լարված կռիվներ մղեցին իրենց հատկացված հատվածում, ամրացած հակառակորդի դեմ, հանդես բերեցին բարձր կազմակերպվածություն և մարտունակություն, հաջողությամբ կատարեցին մարտական խնդիրները:

Հաշվական գործմասերի մասնակցությունը Բեռլինի ճակատում: Մարտի և նրանց աչքի բնկնելը բարձր պահանջարկից Գերադուլն Գլխավոր Հրամանատարության կողմից¹:

Բեռլինի ճակատամարտից հետո հաշվական Քամանյան գիվիզիայի մարտիկներն ու հրամանատարները բնորոշակ հաշվետվություն ուղարկեցին հալ ժողովրդին, զեկուցելով գիվիզիայի անցած հաղթական ուղու և հաղթարվոր հաջ գինվորների մղած մարտերի արդյունքների մասին: Գիվիզիան մարտերով անցել էր 3700 կիլոմետր ուղի Կովկասից մինչև Բեռլին: Նրա գործմասերը թշնամուց յուրաքանչյուր էին 900 քառակուսի: Գիվիզիայի մարտիկները 7333 մարդ պարզեցնում էին կառավարական շրանշաններով:

Մայր ժողովրդին ուղարկած զեկուցողում նշված է, որ հաշվական գործմասերը պատվով կատարեցին իրենց առջև դրված բոլոր խնդիրները, հաղթանակից հետո պատրաստվում են վերադառնալ Սովետական Հայաստան:

Այդ զեկուցողի-հաշվետվության տակ ստորագրել են գիվիզիայի ամբողջ անձնակազմը, բոլոր մարտիկները, հրամանատարները, սերժանտները²:

¹ «Правда», 3 мая, 1945, Приказ Верховного Главнокомандующего, 2 мая 1945 г., № 359.

² «Սովետական Հայաստան», 1945, 23 օգոստոսի:

5. ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ ԵՎ ԳԵՆԵՐԱԼՆԵՐԸ ԲԵՌԼԻՆՈՒՄ

Անհրաժեշտ է համառոտակի նշել գեներալների և Սովետական Միության Հերոսների մասին, որոնք մասնակցեցին Բեռլինի ճակատամարտին: Բեռլինի գրավմանը մասնակցող բազմաթիվ ռազմիկներ նախորդ մարտերում կատարած քաջագործությունների, և Բեռլինում աչքի ընկնող սխրագործություն կատարելու համար արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման: Բեռլինի ճակատամարտին մասնակցած գեներալների աչքի ընկնող ծառայությունները նշված են Գեներալ Նիկոլայ Հրամանատարության Հրամաններում և այլ կարևորագույն փաստաթղթերում:

1945 թվականի ապրիլի սկզբներին, երբ մարտերը մղվում էին Բեռլինի հեռավոր մատուցներում, Հրապարակվեց ՍՍՄԽ-ի Գեներալ Սովետի Հրամանագիրը, որով Սովետական Միության Հերոսի կոչում էր շնորհվել Սովետական Բանակի բազմաթիվ ռազմիկների, նրանց թվում՝ Թամանյան դիվիզիայի ռազմիկներ Սիմոն Բաղդասարյանին, Ալդին Հարությունյանին, Հարություն Մկրտչյանին, մայոր Հրանտ Բաբայանին, խորեն հաշատրյանին, Վարդգես Ռոստոմյանին:

Ներառյալ յուրաքանչյուր անունը լավ ծանոթ է մեր միավոր ման մարտիկներին, — գրել է դիվիզիայի «Խառնիք Զինվոր» թերթը — երանք արիությանը են մարտնչել ֆաշիստական զավթիչների դեմ մեր Հայրենիքի փառքն ու պատիվը բարձր պահելու համար... մեր ընկերներին Սովետական կառավարության տված բարձր գնահատականը նորանոր սխրագործությունների է կոչում մեզ բոլորիս»¹:

Այնուհետև թերթիկները ռազմիկներին կոչ են անում, որ Բեռլինում մղվող մարտերում ամեն մի զինվոր պետք է կռվի հերոսների օրինակով, կատարի նոր, ավելի մեծ սխրագործություններ:

Ինչպես Օդերի սլաքդարմը պահպանելիս ու ընդարձակելիս, աչնպես էլ Բեռլինում մղված կատաղի կռիվների ժամանակ հերոսները նորանոր մարտական սխրագործություններ կատարեցին²:

Ֆաշիստական Գերմանիայի վերջնական ջախջախման, հատկապես Բեռլինի ճակատամարտում, ակտիվ մասնակցություն ունեցան և հերոսական դործեր կատարեցին Բեռլինը գրոհող իսկապես այլ զորամասերի կազմում ծառայող հայ ռազմիկներից շատերը: Այդպես, օրինակ, ավարդիական շարքային զինվոր Սարգիս Սողոմոնի

¹ «Խառնիք Զինվոր», 7 ապրիլի, 1945:

² Այդ մասին տես Գ. Ղուկասյանի «Անմոռանալի օրեր» գրքում, Երևան, 1954:

Զիլինգարյանը, երբ սկսվեց Հայրենական Մեծ պատերազմը, Զիլինգարյանը 17-ամյա պատանի էր. նրա սիրտը այրվում էր հայրենասիրական կրակով, երբ կարդում ու լսում էր ռազմաճակատում սովետական զինվորների քաջագործությունների մասին: 1943 թվականին հերթը հասավ Սարիբեկին և նա մեկնեց Սովետական Բանակի շարքերը, մասնակցելու հարձակողական մարտերին:

Գվարդիական զորամասը, որի կազմում էր Զիլինգարյանը, անցել էր Օդես գետը և այսպիսով դրավել արևմտյան ափին: Զիլինգարյանը իր մարտական ընկերների հետ այստեղ առաջին անգամ տեսավ գերմանական, այսպես կոչված, «Պանցեր Ֆաուստ» նռնակը, շուտով սովորեց նրանից պաշտպանվելու միջոցները, ինչպես նաև հենց այդ «Պանցեր Ֆաուստ» զենքով ֆաշիստներին հարվածելը:

1945 թվականի ապրիլի 17-ից սկսած, Զիլինգարյանը Օդեսի արևմտյան ափին մասնակցում էր կռիվներին: Առաջին օրը, երբ գիշերով գվարդիականներն անցան գետը և գրավեցին հենակետ, ցերեկը նրանց վրա զրոհեցին ֆաշիստները: Գվարդիականները համառորեն պաշտպանում էին դրաված դիրքերը և հետ մղում թշնամու հակազորահները: Հերոսների ամբացած հողի վրա հակառակորդը 15 անգամ հակազորահ ձեռնարկեց, սակայն չապարդվեց: Հակազորահներից մեկի ժամանակ, երբ հիտլերականները մեծ կորուստների գնով մոտենում էին գվարդիականների դրաված դիրքերին, Զիլինգարյանը և նրա ընկերները նետվեցին սվինամարտի: Խնչպես մատնանը՝ վաճ է հրամանատարությունը կազմած փաստաթղթում — «Միայն սվինամարտի ժամանակ Զիլինգարյանը ոչնչացրեց 15 հիտլերական»¹: Սվինամարտում ջախջախվելով, հիտլերականների այդ զորահ էս ձախողվեց: Գվարդիական խիզախները ամուր պաշտպանեցին իրենց դրաված դիրքերը, մինչև մոտեցան նոր ուժեր:

1945 թվականի ապրիլի 23-ից գվարդիական զորամասի ռազմիկները մարտեր էին մղում Բեռլինի փողոցներում: Սովետական Միության Հերոս մայրո նիկինի զորամասը սահմանեց հատուկ դրոշ, որը պետք է բարձրացվեր Բեռլինի այն թաղի ամենաբարձր շենքի վրա, որը կգրավեր այդ զորամասը: Հասկանալի է, որ դրոշը կարելի էր հանձնել ամենաքաջարի զինվորներից մեկին: Հրամանատարները և քաղաշխատողները կանգ առան գվարդիայի շարքային Զիլինգարյանի վրա: Դրոշը հանձնվեց նրան: Բայց այդ ոչ միայն

¹ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 3, ց. 256, թ. 12

մեծ պատիւ էր, այլև մեծ պատասխանատւություն, որովհետեւ դրոշը պետք է բարձրացվեր ոչ թե նշված շենքը դրավելուց հետո, այլ դրանից առաջ և ահա թե ինչպես: Հրամանատար Նիկիւնը որոշել էր գիշերը մի խումբ խիզախներ ուղարկել առաջ, նրանց վրա պարտականություն դնել անցնել մեծ շենքի առջևում եղած թշնամու խրամատները, մտնել շենքի ներսը և դրոշը ամրացնել շենքի դմբթիւն, լուսաբացին հիտլերականներին բերելով հանկարծակիի, այնուհետև սկսել վճռական գրոհ հակառակորդի այդ հենակետը և դիմադրութեան հանդուցը դրավելու համար:

Զիլինդարյանը գվարդիական հինգ մարտիկների հետ բաժանվեց զորամասի հրամանատարութեանից և անհայտացավ խավարի մեջ: Նրանք հասան թշնամու դիրքերին բոլորովին մոտիկ: Սկսեցին հետախուզել: Պարզվեց, որ թշնամու դիրքերը երեք շերտից են կազմված, բոլոր շերտերում էլ խրամատներում նստած են հիտլերականները: Անվահեր գվարդիականներն աննկատելիորեն անցնում էին առաջին խրամատը: Երկրորդին մոտենալիս հակառակորդի զինվորները նկատում են նրանց և կրակ բացում: Գվարդիականները ավտոմատներից երկար հերթերով կրակում են հիտլերականների դիրքերի վրա: Փաշիտեղները կարծում են թե մի ամբողջ զուգամաս կամ ստորաբաժանում է թափանցել իրենց դիրքերը: Խուճապահար հիտլերականները բակից դուրս են բերում զրահապատ ավտոմեքենան, սակայն խավարի մեջ շիմանալով, թե դեպի ո՞ւր քշել և կրակը ո՞ր կետին ուղղել: Այդ պահին Զիլինդարյանը մոտենում է մեքենային և ձեռքի նռնակով հրկիզում այն:

Զիլինդարյանը օգտագործում է թշնամու զինվորների մեջ ստեղծված շփոթվածութեանը և անցնելով երկրորդ խրամատը, հասնում է շենքի մուտքի մոտ: Այստեղ արդեն նա մենակ էր: Հինգ գվարդիական զինվորները սպանվել էին: Ի՞նչ անել: Ասում են «մեկը մարտում զինվոր չէ», բայց Ալեքսանդր Մատրոսովը ճիշտ այսպես, մենակ մնալով, այն էլ փշալարերի մեջ ընկնելով՝ ասաց. «եվ մեկը մարտում զինվոր է»: Եվ Զիլինդարյանը դրեթ շուշը պահած, երբ հիտլերական ժամապահը դիտում էր հակառակ կողմը, նրա մոտից անցավ աննկատելի և մտավ շենքի ներսը: Զորորդ հաբլ բարձրանալիս, նա մուտքի աստիճանների վրա հանդիպեց չորս հիտլերականի, և մինչ նրանց ուշքի գալը, գվարդիականն ավտոմատի կարճ հերթով նրանց անշնչացնում է ու բարձրանում հաջորդ հարկը, իր հետ տանելով դրոշը:

Լուսադեմին գվարդիական զորամասի դրոշն արդեն այդ շենքի

կատարին էր: Հիտլերականներն աչք նկատելով, խուճապահար եղան, կարծելով, թե թիկունքից ուրիշ զորամաս է մոտեցել և արդեն գրավել է շենքը: Գվարդիական զորամասի առջև, գերմանական դիրքերում իրարանցում սկսվեց: Երկաթից և ցեմենտրետոնից կառուցված կրակակետերից հիտլերականները զուրս էին ցատկում և խուճապահար փախուստի դիմում:

Սովետական զորքերի կողմից Բեռլինի գրավումից հետո գվարդիական զորամասի հրամանատարությունը հետևյալ նամակն է ուղարկել Չիլինգարյանի ծնոդներին:

«Հարգելի Նուբար և Սուզուկ Չիլինգարյաններ!

Այն զորամասի հրամանատարությունը, որտեղ ծառայում է Ձեր որդի, գվարդիայի կարմիրբանակային Սարիբեկ Չիլինգարյանը, հայտնում է Ձեզ, որ գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների գեմ մղվող մարտերում և Բեռլին քաղաքը գրավելու համար մղված կռիվներում Ձեր տղան հանդես բերեց արիություն և հերոսություն... հրամանատարությունը, ղինվորները, սերժանտները և սպանիոր յամբողջ հոգով շնորհակալ են ձեզանից աչդպիսի քաջ, անվահեր և անձնուրաց որդի դատարարակելու համար»¹:

ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահությունը բարձր գնահատեց անվահեր պատանի, շարքային ղինվոր Սարիբեկ Չիլինգարյանի մարտական սխրագործությունը և նրան շնորհեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում²:

Բեռլինի գրոհին մասնակցող հերոսներից մեկն էլ Աշոտ Ասլըրյանն է: Նա տանկի հրամանատար էր: Ասրյանի «Տ—34» տանկը շատ մարտերի մասնակցեց. մարտական սխրագործությունների մի ամբողջ շարք է արձանագրված նրա կյանքում: Կրեքենք երկու էպիզոդ: Տանկային զորամասը հարձակման էր անցել և հետեակին աջակցելով, հետապնդում էր թշնամուն: Ասրյանի մեքենան առջևից հարձակվողների մեջ էր: Ռազմաճակատի թերթը Ասրյանի հորժուղությունների մասին գրել է.

«Կռիվը կատաղի էր ու արշունտ: «Տ—34»-ը իր գալարուն թրթուրների տակ քար ու հող ճղմելով, սառած գետինն ակոսելով զուրս եկավ բարձունքի լանջը, ապա նորից սլացավ դեպի ցած: «Ասրյան,— հաղորդեց ուղիոն տանկի հրամանատարին,— հետախույզը հայտնում է, որ ձորակում գերմանական մեքենաների շա-

¹ ՀՊԳ-ի արխիվ, ֆ. 3, գ. 256, թ. 1—2:

² ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության 1945 թ. հունիսի 2-ի հրամանագրեր:

բաւոյն կա, «Ստուգել» — «Տեւնում եմ շարասյունը, դնում եմ առաջ», — պատասխանեց Ասրյանը: Եվ Ասրյանի տանկը բլրի թևք կողով սրենթաց դրոհեց թշնամու վրա: Արկը պայթեց թշնամու մարտադիրքում: Ծուխն ու փոշին դեռ չանցած, Ասրյանի տանկը նետվեց թշնամու կուտակված մեքենաներին, սկսեց ոչնչացնել թշնամու մեքենաների շարասյունը: Ասրյանի տանկը վնասվեց, սակայն վիրավոր լազարիկները նորոգեցին իրենց մեքենան և նա կրրկին շարք մտավ: Այդ մարտում Ասրյանը ոչնչացրեց թշնամու 4 հրանոթ, տասնյակ ավտոմեքենա, շուրջ 100 հիտլերական¹:

Այսպես, մարտեր մղելով, Ասրյանի տանկը հաղաբաւոր ուրիշ տանկերի հետ ուղղութիւն էր վերցրել դեպի Բեռլին:

Ահա և Բեռլինը: Տանկային միավորումը թափանցեց քաղաքի արվարձանները և ճեղքելով թշնամու պաշտպանութիւնը, մարտերը փութադրեց քաղաքի թաղերը: Սովետական տանկիստները թնդանոթներից ու զնդացիրներից կրակ վարելով, դրոհում էին Բեռլինում թշնամու պաշտպանութեան հենակետերի վրա, լիկվիդացնում դռներ, ճանապարհ քաց անում հետեակային ստորաքաժանումների առաջընթացի համար: Գրոհող տանկիստների շարքում իր տեղն էր զբաղել Ասրյանը: Նա աչդ օրերին էլ գոհունակութեամբ գրել է. «Իմ տանկն առաջինների թվում մտավ հիտլերյան որջը: Ինչ որ ցանկանում էի, կատարվեց»²:

Այդ տեղի ունեցավ 1945 թվականի ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին:

Սովետական Միութեան Գերագույն Սովետի Նախագահութեան Հրամանագրով Աշոտ Ասրյանին շնորհվել էր Սովետական Միութեան Հերոսի կոչում դեռևս 1944 թվականին:

Հիշատակենք մեկ ուրիշ տանկիստի, վաշտի հրամանատար Աշոտ Հարեթի Ամատունուն: 1942 թվականից նա մասնակցում էր Ստալինգրադի մարտերին, հետո Ուկրաինական 3-րդ ռազմաճակատում և ամեն տեղ, ուր նրան ուղարկում էր հրամանատարութիւնը: Լենինականի Մանկավարժական ինստիտուտի նախկին աչդ ուսանողը, որ պատրաստվում էր դարձնու լաշխատելու, պատերազմի մարտերում կռիվեց և դարձավ տանկային ստորաքաժանման հմուտ ղեկավար: Զորամասի հրամանատարութեան կողմից Ամատունու

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիւ, ֆ. 61, դ. 2, թ. 22, նույնը նաև «Մարտիկ», № 140, 28 դեկտեմբերի, 1944:

² Նույն անգում, ֆ. 61, դ. 1, թ. 1:

մասին կազմած բնութագրում նկարագրված է, թե ինչպես նա կազմակերպել և ղեկավարել է վաշտի տանկերի զրոհային գործողությունները 1945 թվականի հունվարի 16-ի դիշերը՝ Վաշտը թևանցել է թշնամու դիրքերը և կտրելով նրա նահանջի ուղին, մի դիշերվա ընթացքում ոչնչացրել է 110 ավտոմեքենա, 2 թնդանոթ, 2 զենիթային սարք, մեկ վեցփողանի ականանետ, գրավել է 2 պահեստ։ Վաշտի տանկիստներն աչք մարտում ոչնչացրել են թշնամու մինչև 300 զինվոր¹, Հունվարի 19-ին Ամատունու ղեկավարած վաշտի տանկերը հանկարծակի զրոհով թափանցեցին Լյուբին քաղաքը, գրավեցին օդանավակայանը և ոչնչացրին թշնամու 17 ինքնաթիռ իրենց անձնակազմով²։

Ամատունու տանկային վաշտը միավորման մարտակարգերում շարժվում էր գեպի Բուլին։ 1945 թվականի հունվարի 22-ին, պիշերը, նրա մասնակցած մարտի մասին տանկային դամարտակի հրամանատար զվարդիայի մայոր Կուլեբչակինը գրել է. «Ամատունու տանկերը սրբնյալ թափանցեցին Խոնվրացվա քաղաքը, ոչնչացրին 2 թնդանոթ, 2 տանկ, դուրս եկան քաղաքի կայարան և ջարդեցին երեք շոգեքարշ, 3 զնացք, գրավելով երեք էշելոն։ Այնուհետև տանկերը շարժվեցին գեպի օդանավակայան, որտեղ ոչնչացրին հակառակորդի 10 ինքնաթիռ և դուրս գալով քաղաքից արևմուտք, կտրեցին հակառակորդի նահանջի հանապարհը։ Դեպի արևմուտք թշնամու անցնելու փորձի ժամանակ, տանկիստները ոչնչացրին հակառակորդի 250 զինվոր և 85 մեքենա»³։ Գումարտակի հրամանատարի այդ ղեկուցադրի վրա տանկային բրիգադայի հրամանատար զնդապետ Աբրամովը գրել է. «Աշոտ Ամատունուն ներկայացրել Սովետական Միության Հերոսի կոչման»։ Տանկային սպա Աշոտ Ամատունու տանկերը մասնակցեցին նաև Բուլինի զրոհներին։ Նրան շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի կոչում»⁴։

Այսպիսով, հայ ժողովրդի զավակներից շատերը, շաբաթներ, սերժանտներ, սպաներ մասնակից դառնալով Բելլինի նակատամարտին, իրենց մարտական բեկերներից ետ միասին նորանոր սխրագործություններ կատարեցին և արժանացան մեծ պատվի ու փառքի. Սովետական Միության Հերոսի բարձր կոչման⁵։

¹ ՀԳԳ-ի արխիվ, Գ՝ 55, գ. 1, թ. 14 — 15։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, թ. 11։

⁴ «Մարտիկ», № 79, 1945։

⁵ Илгунь Берлина, стр 13,

Պատմական այդ մեծ ճակատամարտում, «ինչպես հայելու մեջ, արտացոլվեց Սովետական Բանակի ուժն ու հզորությունը: Սովետական զինվորները, սերժանտները, սպաները և գեներալներն այդ խոշորագույն ճակատամարտում իրենց հասնեալ բերեցին որպես աշխարհի ամենահմուտ և փորձված ռազմիկներ»¹

Հայ գեներալներից ոմանց վիճակվեց լինել այդ ճակատամարտի մասնակից: Դրանցից մեկը գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանն է: Նրա մարտական գործողությունները սերտորեն կապված են Թամանյան դիվիզիայի զորամասերի պատմության հետ: Թամանցի մարտիկները Սաֆարյանին հիշում են Ալովի ծովափում, Նյսկի շրջանում, երբ նա կազմակերպում էր զինվորների ուսուցումն ու նախապատրաստությունը նոր մարտերի համար. հայ ռազմիկները Սաֆարյանին հիշում են դեպի Նովորոսիսկ հարձակվելիս, Վերխնի Բականսկի կոիլների օրերին, Թամանում, Ֆաշիստական զավթիչներին ջախջախելու համար մղված մարտերում: Այնուհետև արդեն գեներալ-մայոր Սաֆարյանը ղեկավարում է զորամասերը Կերչի փողոցներում մղվող մարտերում, Սևաստոպոլի ազատագրման գրոհին մասնակցելիս:

Հայկական զորամասերը Սաֆարյանի ղեկավարությամբ մասնակցում էին Լեհաստանում թշնամու դեմ ծավալված կոիլներին, Վիսլայից մինչև Օդեր հետապնդելով հակառակորդին: Գեներալ Ն. Սաֆարյանն իր հրամանատարական կետից դիտում էր Ոդերի պլացդարմում քաջարի ռազմիկների տոկուն դիմադրությունը հիտլերականների հակադրոհներին, կազմակերպում և ղեկավարում էր պլացդարմը պաշտպանող ստորաբաժանումների մարտական գործողությունները:

Ն. Սաֆարյանը Բեռլինում հաջողությամբ իրագործում էր բարձր հրամանատարության առաջադրանքները, իրականացնում փոխգործողությունները հարևան զորամասերի հետ, հմտորեն կազմակերպում ստորաբաժանումների գլուհը թշնամու դիմադրության հանդույցների դեմ: Ն. Սաֆարյանի մարտական գործողությունների պատմությունը չի կարելի առանձին վերցնել Թամանյան դիվիզիայի զորամասերի պատմությունից և այդ զորամասերի մարտական գործողությունների մասին պատմելիս չպետք է մոռանալ, որ այդ գործողությունների կազմակերպման և ղեկավարման ժամանակ գեներալ Սաֆարյանն ունեցել է ամենաակտիվ մասնակցությունը և

¹ Штурм Берлина, стр. 13.

նշանավոր դերը, որի մասին մի քանի անգամ հիշատակված է Գերազույցն Գլխավոր հրամանատարության հրամաններում¹։

Գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանի ծառայությունները կառավարությունը նշել է՝ նրան պարգևատրելով Կոստուկովի, Սուվորովի և Կարմիր Դրոշկ երեք շքանշաններով։ Գերազույցն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինի 1945 թ. մայիսի 2-ի պատմական հրամանում Բեռլինի գրավման համար մղված մարտերում աչքի ընկած գեներալների շարքում նշված է նաև գեներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանը²։

Բեռլինի ճակատամարտի հատվածներից մեկում ուռս և աչլ ազգերի հազարավոր ռազմիկների հետ կռիվներին մասնակցեց գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը։ Մերձբալթիկայից հետո նրա մարտական ուղին ձգվում է Վարշավայից մինչև Բեռլին³։

Մայիսի 1-ին Կարապետյանի ստորաբաժանումները հասան Եպրեին։ 1945 թվականի մայիսի 2-ին Գերազույցն Գլխավոր հրամանատարությունը նշել է Բեռլինի գրավման համար մղված մարտերում աչքի ընկած զորամասերը։ Նրանց շարքում իրենց տեղն են գրավել նաև այն զորամասերը, որոնք Բեռլինի ճակատամարտին մասնակցեցին գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանի հրամանատարությամբ⁴։ Զորամասերի ղեկավարությունն ապահովելու, ռազմական վարպետությունն և հմտություն հանդես բերելու համար Սերգեյ Կարապետյանը պարգևատրվեց Սուվորովի շքանշանով⁵։

Բեռլինի ճակատամարտում հրամանատարության առաջադրանքներն օրինակելիորեն կատարելու համար վեցերորդ ասիգամ գեներալ-մայոր Իսահակ Գասպարյանի անունը հիշատակվեց Գերազույցն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանում⁶։ Իսահակ Գասպարյանի ղեկավարած զորամասերի մարտիկներն ու սպաներն ամեն օր, բոլոր իրադարձությունների մեջ զգում էին իրենց հրամանատարի հոգատարությունը։ Գասպարյանի ղեկավարած միավորման ռազմիկները և ստորաբաժանումները մարտերում հանդես բերեցին բարձր կազմակերպվածություն և հարևան զորամասերի հետ հմուտ փոխգործողությունների միջոցով լիկվիդացիայի ենթարկե-

¹ Տես ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 16, դ. 2, թ. 1։

² „Որաճա“, 3 մայիսի, 1945։

³ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 40, դ. 1, թ. 5։

⁴ „Որաճա“, 2 մայիսի, 1945։

⁵ ՀԳՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 10, դ. 7, թ. 83—85 և 93—95։

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 29, դ. 5, թ. 13—15։

ցին հակառակորդի աչն պաշտպանական հենակետերը, որոնք գտնվում էին իրենց հարձակման հատվածում: Գասպարյանի միավորման 12 ռազմիկներ արժանացել են Սովետական Միության Հերոսի կոչման: Գեներալ Գասպարյանը ռազմական վարպետության և հմտության համար պարգևատրվեց Սովետական շքանշանով¹:

Բեռլինի գրավման համար մղված մարտերում նոր սխրագործություններ կատարեց զեներալ-լեյտենանտ Սարգիս Մարտիրոսյանը: Նա մարտերում հանդես բերած հմտության և արիության համար նվաճել էր զինվորների, սպաների և զեներալների սերը: Հերոզաճ հրամանատարությունից Մարտիրոսյանին ուղարկված հրամանների, հեռազրեքի, նամակների մեջ հիացմունքով է խոսվել նրա մարտական գործողությունների մասին: Ենթակայների և ավազ պետերի մեջ աչգպիսի հավատ նվաճում են աչն մարդիկ, որոնք պատերազմի մեջ անվահեր են և պատրաստակամ² տմրդեց կշանքով նվիրվելու զորամասերի առջև գրված խնդիրների կատարմանը: Սարգիս Մարտիրոսյանը հենց աչգպիսի հրամանատար է:

Մարտերի մեջ աչքի բնկնելու համար 13 անգամ նրա հեկավարած միավորումները արժանացել են Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության շնորհակալությանը³:

Ուկրաինական 1-ին ռազմաճակատի գորբերի կազմում Մարտիրոսյանի միաշնորումն էլ խնդիր էր ստացել մասնաշրջելու Բեռլինի շղջապատման օպերացիային: Գեներալ Ս. Մարտիրոսյանը նախորդ ճակատամարտերում կատարած իր մարտական սխրագործությունների լավկացրեց նոր, ավելի մեծ գործեր և Բեռլինի ճակատամարտում հանդես բերած հերոսության համար արժանացավ Սովետական Միության Հերոսի կոչման³:

Բեռլինի ճակատամարտում աչքի բնկած քաջարի հրամանատարներից մեկն էլ տանկային միավորման հրամանատար, Սովետական Միության Հերոս Համազասպ Բաբաջանյանն է:

Համազասպ Բաբաջանյանի կյանքի պատմությունը Հայտնական պատերազմի տարիներին շատ բանով նման է Սովետական Բանակի բազմաթիվ հերոս հրամանատարների կյանքի պատմությանը: Նրա անձնուրացությունը մարտերում, արիությունը և բաշությունը, ռազմական հմտությունն ու վարպետությունը հիաց-

¹ ՀՊՊԿ-ի արկիվ, ֆ. 29, դ. 5, թ. 11:

² Նույն ակզում, ֆ. 19, դ. 2, թ. 7—22:

³ Տես ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության 1945 թ. մայիսի 30-ի հրամանագիրը:

մունք էին առաջ բերում: Նրա մասին ճակատալին ուս գրողները տասնյակ ընդարձակ ակնարկներ և մի շարք բրոշյուրներ են գրել:

1944 թվականի օգոստոսից գնդապետ Բարաջանյանը նշանակվեց տանկային խոշոր միավորման հրամանատար: Օգոստոսի 19-ից նոր ուժով բորբոքվեցին մարտերը, որոնց մասնակցում էին Բաբաջանյանի ստորաբաժանումները: Տանկային միավորման հրամանատարն իր տանկում նստած մասնակցում էր մարտին և ղեկավարում տանկիստների գործողությունները: Այդ օրն էլ թշնամու արկի բեկորից վիրավորվեց Բաբաջանյանը: Պա 7-րդ, բայց ամենածանր վերքն էր: Բժիշկները և մարտական քնկերները, երբ վրա հասան, տեսան մի սարսափելի պատկեր: Արկի բեկորները խրվել էին Բաբաջանյանի կրծքի վերին վանդակը, վնասել վիզը և թոքերը: Սիրենի հրամանատարը արյունաշաղախ էր լինում: Նրան ցույց տրվեց առաջին օգնությունը: Բաբաջանյանը լարում էր իր ֆիզիկական և հոգեկան բոլոր ուժերը, հրամանատարի պոստից չհեռանալու համար: Բժիշկները նրա կյանքը փրկելու համար ամեն բան արին:

Բախտը ժպտաց Բաբաջանյանին, նա շուտով ապաքինվեց և շարք վերադարձավ: 1945 թվականի ձմեռն էր: Բելոռուսական 1-ին ռազմաճակատի զորքերը հարձակման անցան Վիսլայի ափերից դեպի Օդես—Բելզին: Բաբաջանյանի ղեկավարած միավորումը մտնում էր տանկային այն զորքերի մեջ, որոնք պետք է մասնակցեին հակառակորդի պաշտպանությունը ճնդբեկուն:

1945 թվականի հունվարի 14-ին, հարձակման առաջին օրը, տանկային զորքերի զեներալ-գնդապետ Ռեբալկոյի տանկիստները ճնդբեցին թշնամու պաշտպանության հզոր դիժը և պողպատե հեղեղը գնաց առաջ: Բաբաջանյանի միավորումը երկու շարասյունով թափանցեց թշնամու պաշտպանության մեջ: Աջ և ձախ թևերից սրընթաց հարձակվում էին մյուս միավորումները: Վիսլայից մինչև Օդես տանկիստներն առաջ գնացին 570 կիլոմետր, կարճ ժամանակամիջոցում: Նրանք հարձակվում էին գերազանցապես գիշերը, խավարի մեջ, թշնամու հրետանին անզոր էր կռվելու արագորեն սլացող մեքենաների դեմ, տանկիստները խրվում էին հակառակորդի պաշտպանության մեջ և մասնատում ու քայքայում նրա դիմադրությունը: Լինում էին օրեր, երբ Բաբաջանյանի տանկիստներն անցնում էին 100 կիլոմետրից ավելի մարտական ուղի, ճանապարհհերին ջախջախելով և ոչնչացնելով դիմադրող թշնամուն:

Բաբաջանյանի տանկային միավորմանը վիճակվեց մասնակցել Բելզինի գրոհին: Նա իր բարեկամ և օգնական Գուսակովս-

Վրու հետ միասին Բեռլինի գրոհից առաջ եղավ բոլոր ստորաբաժանումներում, ստուգեց տեխնիկայի վիճակը, ռազմիկներին հենց իրենց մեքենաների մոտ տվեց մարտական առաջադրանքներ:

Բաբաջանյանը պատերազմի առաջին օրերին, թշնամու ամենակատաղի հարձակման և մեր անհաջողությունների օրերին, Սմոլենսկը թողնելուց հետո գրել է. «Կգա օրը, և մենք կհարցնենք, քանի՞ վերստ է մնացել մինչև Բեռլին»¹։ Բաբաջանյանը ո՛չ ուժ, ո՛չ արյուն չէր խնայել հաղթանակի այդ մեծ սահմանադժին հասնելու համար:

1945 թվականի ապրիլն էր: Բաբաջանյանը գնում էր Կրեպտո վի՛ Բեռլինի արվարձանի վրա: Մինչև Բեռլինի արվարձանը հասնելը միավորման շատ հինալի մարդիկ՝ վետերան-տանկիստներ զոհվեցին: Մասնը վիրավորվել էր նաև Գուսակովսկին: Բայց Բաբաջանյանը շարունակում էր նոսրացած շարքերով քայլ առ քայլ առաջ շարժվել դերմանական մայրաքաղաքի փլատակների միջով դեպի Ռայխստագ... Ճակատային գրոհ Վ. Գրոսմանը պատմում է.

«Գնդապետ Բաբաջանյանին ես տեսա Բեռլինում, որին առաջին անգամ հանդիպել էի պատերազմի ծանր ու մռայլ օրերին... Եվ ես մտածեցի, թե ինչպես ամեն ինչ փոխվել է, ու թե ինչպես անփոփոխ է մնացել այդ մարդը: Ինչպես համեստ, զուսպ, հանգիստ, աչքպես էլ ինքնահանգստացումից միշտ խուսափող, աշխատասեր. չէր փոխվել նրա համեստ բնավորության և սովորության և ոչ մի գիծը, նա չէր կորցրել ղինվորի և ոչ մի հատկանիշը, ղինվորի, որ պատրաստ էր ամեն ռոպե ընդառաջելու իր ճակատագրին, որքան էլ դժուար լինի այն:

Իհարկե նա հարուստ է պատերազմի մեծ փորձով, նրա գիտելիքները դարձել են աչնչափ լաչն ու խոր, աչն, ինչ նա իմացել է այդ շոր տարիների ընթացքում, չի կարելի կարդալ և ոչ մի զբոքում: Սակաչն աչդ մարդու ներքին հոգեկան աշխարհը մնացել էր անփոփոխ, աչդպես էր նա Գլուխովոյի կանաչ ճաճնուտներում, հա-հանչի կենաց և մահու մարտերում, աչդպես էր հրաձգաչին գնդի հրամանատար Բաբաջանյանը: Աչդպես էլ մենք նրան տեսանք հաղթանակի օրերին Բեռլինում տանկաչին հզոր միավորման հրամանատար Բաբաջանյանին: Ասպետորեն մաքուր, համեստ, ղինվորի նման պարզ ու սրտաբաց անցել էր նա, սովետական սպան, ամբողջ պատերազմի բովով:

Եվ ես տեսա, որ սովետական մարդկանց ուժը նրանց հոգեկան

¹ В. Гросман, „Советский офицер“, стр. 54, 1946.

անփութութեան մեջ է, նրանց հավատը, նրանց հավատարմութունը հավիտենական է ու անփութիւն»¹։

Բեռլինը գրավելու մասին Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանում նորից գրված էր Բարաջանյանի անունը՝ մարտերում աչքի ընկնելու համար²։ Դա 11-րդ անգամն էր, որ անվահեր սպանւած արժանանում էր ընկեր Ստալինի բարձր գնահատականին և շնորհակալութեան։ Բեռլինի ձեռնարկարարութեամբ հանդես բերած ակտիվ մասնակցութունից հետո Բարաջանյանին շնորհվեց տանկային զորքերի գնեկրայ-մայորի կոչում³։ Նրան շնորհվում է նաև Սովետական Միութեան Հերոսի կոչում։

Բեռլինի անկումը նշանակում էր ֆաշիստական Գերմանիայի պարտութուն։ Բեռլինից հետո գերմանա-ֆաշիստական զորքերի ջախջախումը առանձին խմբեր գեոեւ շարունակում էին զիմադրել, բայց իզոյր։ Ֆաշիստական Գերմանիան արդէն ծռւելի էր բիրւած։

1945 թվականի մայիսի 8-ին գերմանական բանակի զլխավոր հրամանատարութեան ներկայացուցիչները Բեռլինում Սովետական զորքերի հրամանատարութեանը ներկայացան և խնդրեցին կապիտուլյացիայի ակտ ստորագրել։

Մայիսի 8-ին ստորագրվեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտ և հաղարավոր ֆաշիստներ սկսեցին գերի հանձնել։

1945 թվականի մայիսի 9-ին Ի. Վ. Ստալինը գիմեց սովետական ժողովրդին։

Առաջնորդը շնորհավորեց սովետական հերոս ժողովրդին գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների պարտութեան և Սովետական Միութեան պատմական մեծ հաղթանակի առթիւ։

6. ՍՈՎԵՏԱՊԷՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ՄՂԱՄ ՄԱՐՏԵՐԸ ՅԱՊՈՆԱԿԱՆ

ՂԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ԳԵՄ ԵՎ ՀԱՅ ՌԱԶՄԱՎՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿ-

ՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՅԻ ՄԱՐՏԵՐՈՒՆ

Եվրոպայում իր ազատագրական միսիան կատարելուց և գերմանա-ֆաշիստական զավթիչներին ջախջախելուց հետո սովետական բանակները գնեկր շուտ տվեցին ընդգնմ յապոնական իմպե-

¹ В. Г. прос ман, „Советский офицер“, стр. 55—56, М., 1946.

² Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի 1945 թ. մայիսի 2-ի № 356 հրամանը, ՀԳԳ-ի արխիւ, ֆ. 26, դ. 1։

³ Նույն տեղում։

լիալիզմի, որը սովետական ժողովրդի և առաջավոր մարդկության նույնպիսի ոխերիմ թշնամի էր, ինչպես գերմանական իմպերիալիզմը:

Յապոնական իմպերիալիստներն ավելի մեծ կատաղությանը լցվեցին դեպի մեր երկիրը, երբ 1917 թ. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ Ռեվոլյուցիայի միջոցով տապալվեց կապիտալիստների իշխանությունը և հաստատվեց Սովետական իշխանություն:

Յապոնական իմպերիալիզմի իդեոլոգիան սամուրայների իդեոլոգիան է: Ի՞նչ էին ներկայացնում իրենցից սամուրայները: Յապոնիայում սամուրայները նույնն էին, ինչ որ ֆաշիստները Գերմանիայում և ուրիշ երկրներում: Սամուրայները Յապոնիայում ստեղծեցին «Սև դրակոն» ֆաշիստական կադմակերպությունը, որը հանդիսանում էր յապոնական իմպերիալիզմի զավթողական քաղաքականության ակտիվ կիրառողը, լրտեսության կադմակերպողը, հարևան երկրները պրոպոկատորներ ու դիվերսանտներ ուղարկողը: Այդ կադմակերպությունը երկրի քաղաքական, զինվորական և ներքին տնտեսական ամբողջ ղեկավարությունն իր ձեռքն էր վերցրել:

Յապոնական իմպերիալիստների ավադակալին դադափարախոսությունը պնդում էր, թե «լինելով աստվածային ժողովուրդ», յապոնացիներն աշխարհի բոլոր ժողովուրդների մեջ հանդիսանում են «ընտրյալ ժողովուրդ», որը կոչված է տիրելու և իշխելու ամբողջ աշխարհի վրա»¹:

Մեկ անգամ չէ, որ յապոնական իմպերիալիստները փորձել են կատարել սամուրայների այդ ալադակալին ծրագրերը:

Յապոնական սամուրայները 1918 թվականին ամերիկյան և շանգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների հետ դեսանտ հանեցին Սևիտական Ռուսաստանի Հեռավոր-Արևելյան երկրամասը, օկուպացրին այն և բռնությունների ու դադանային ոճրագործությունների ռեժիմ էին կիրառում Հեռավոր Արևելքում:

Յապոնական զավթիչները 1918 թվականին ամերիկյան իմպերիալիստների հետ 70 հազար զորք մտցրին Ռուսաստանի տերիտորիան, զնգակահարում էին հազարավոր բանվորների ու գյուղացիների, կողոպտում էին ռուս ժողովրդին²: Յապոնական բարբարոսները ձերբակալեցին ռուս ժողովրդի անվեհեր զավակ Սերգեյ

¹ „Красная звезда“, 30 օգոստոսի, 1945:

² Документы по истории гражданской войны в СССР, т. 1. стр. 182—190, Огиз., 1940 г.

լազոյցին, նրան կենդանի շղթայակապ նետեցին շոգեքարշի հնոցը և այրեցին¹։ Այդպես են յապոնացիները անցյալի գործերը։

Յապոնական զավթիչները 1938 թվականին հարձակվեցին մեր երկրի վրա խոստան լծի շրջանում, իսկ մեկ տարի հետո կրկնեցին նույնպիսի ավազակային հարձակում Մոնղոլական Ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի և ՍՍՌՄ-ի սահմանների վրա խալխին-Գյուլ դետի ափին, կազմակերպելով պատերազմի պրովոկացիաները։

Յապոնական զավթիչները ջախջախվեցին Սովետական Բանակի հարվածների տակ և ետ շարտվեցին մեր Հայրենիքի սահմաններից։ Ինչպես քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, նաև 1938—1939 թվականներին Սովետական Բանակը լավ դաս տվեց «աշխարհը նվաճելու» հավակնություն ունեցող յապոնական սամուրայներին, սակայն, ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, իմպերիալիստական Յապոնիայի կառավարողները չէին հրաժարվել իրենց հանցագործ մտադրություններից։

Երբ հիտլերյան զորքերը ներխուժեցին Սովետական Միության տերիտորիան, յապոնական իմպերիալիստական կառավարությունը երկրում հայտարարեց մոբիլիզացիա և ամենաընտրի զորքերը մատեցրեց սովետական սահմաններին։ Սամուրայներն օրեցօր սպասում էին Ստալինգրադի անկմանը, որպեսզի ներխուժեն սովետական Հեռավոր Արևելքը և մասնատեն մեր երկիրը։

Ստալինգրադի տակ ֆաշիստական բանակը ջախջախվեց, յապոնական իմպերիալիստների ծրագրերը ևս տապալվեցին։ Սամուրայները ռիսկ չարեցին հարձակվել Սովետական Միության վրա։ Սակայն, նրանք սովետական սահմանների մոտ երբեք չդադարեցրին թշնամական, պրովոկացիոն գործողությունները։

Սովետական կառավարությունը, հաշվի առնելով մեր երկրի Հեռավոր-Արևելյան սահմաններին սպառնացող յապոնական վտանգը, աչք սահմանները պահպանելու համար ստիպված էր անտեղ պահել մեծ քանակությամբ ռազմական ուժեր, որպիսի դրությունը խիստ օգտակար և ձեռնտու էր Հիտլերին։

Այսպիսով, օգնելով իրենց դաշնակից հիտլերյան զավթիչներին, յապոնական ռազմամուլները միաժամանակ պատրաստվում էին հարմար առիթով հարձակվել Սովետական Միության վրա։ Հարկավոր էր լիկվիդացնել յապոնական իմպերիալիզմի հարձակման վտանգը դեպի սովետական Հեռավոր Արևելք, դեպի մեր դաշ-

¹ См. Сергей Лазо, Воспоминания и документы, ОГИЗ, 1938.

նակից Մոնղոլական Ժողովրդական Ռեսպուբլիկան, օգնել շինական մեծ ժողովրդին և կորեացիներին ազատագրվելու յապոնական իմպերիալիստների լծից:

Սովետական Բանակը սկսեց իր ազատագրական արշավը դեպի Մանջուրիա, Կորեա և Չինաստան: Սովետական Բանակը օգնության ձեռք մեկնեց շինական մեծ ժողովրդին, որը դարեր շարունակ անհամար տանջանքների, ճնշման ու շահագործման էր ենթարկվում իմպերիալիստ-գաղութարարների լծի տակ: Եկավ Չինաստանի բազմամիլիոն ժողովրդին իմպերիալիստական զավթիչների լծից ազատագրելու բաղձալի ժամը:

1945 թվականի օգոստոսի 8-ին ՍՍՌՄ Արտաքին գործերի Ժողովրդական կոմիսար Վ. Մ. Մոլոտովը հայտարարություն արեց յապոնական կառավարության Մոսկվայի դեսպանին, որ Սովետական կառավարությունը որոշել է օգոստոսի 9-ից պատերազմ հայտարարել Յապոնիային: Այդ հայտարարության մեջ հատուկ կերպով հիմնավորված և շարադրված էին այն բոլոր պատճառները, որոնց հիման վրա Սովետական կառավարությունն ընդունել էր այդ որոշումը:

Սովետական Միության Ձինված Ուժերի Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Գեներալիսսիմուս Ստալինի հրամանով Հեռավոր Արևելքում սովետական զորքերն անցան հարձակման և կործանիչ հարված հասցրին թշնամուն:

Արևելքում սովետական զորքերի ընդհանուր հրամանատարն էր փորձված զորավար մարշալ Վասիլևսկին: Հարձակումը գնում էր ներք զլխավոր ուղղություններով՝ Անդրբայկալյան, 1-ին Հեռավոր-Արևելյան, 2-րդ Հեռավոր-Արևելյան ռազմաճակատների գործողություններով: Ծովից թշնամուն հարվածում էին խաղաղ օվկիանոսյան նավատորմի և Ամուրի նավատորմի ռազմանավերը: Յապոնական իմպերիալիստների դեմ մղվող պատերազմին մասնակցում էին Մոնղոլական Ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի զորքերը մարշալ Զոյբալսանի հրամանատարությամբ:

Սովետական զորքերը, կտրելով մանջուրական սահմանը, օգոստոսի 9-ին ճեղքեցին յապոնացիների ամրությունները և օրվա բնթացքում առաջ շարժվեցին 15—25 կիլոմետր: Մերձծովյան շրջանում սահմանն առաջին անգամ մայր Գլազունովի գումարտակը և հարված հասցրեց թշնամու «Վերբլյուդ» բարձունքի պաշտպանական հենակետին: Օրվա վերջում սովետական զինվորներն արդեն մարտեր էին մղում Պոդրանիչնայա քաղաքի փողոցներում: Մայրո Յան-

կեիշի, կապիտան Վոլկովի և Կոմարովի սատրաքաժանումները հաջողութեամբ անցնելով ականապատված դաշտով, թևանցում էին թշնամու ուժեղ ամրացված կրակակետերը և շրջապատման մեջ առնելով դրանց՝ ոչնչացնում:

Սովետական զորամասերը հարձակվում էին քնական դժվարին պայմաններում: Նրանց առջև փռված էին մանջուրական վայրի տալդան, Տալլիխլինի լեռնանցքը, որի երկարությունը հասնում է մինչև հազարավոր կիլոմետրերի, ճահիճներ, գետեր: Բոլոր հնարավոր անցուղիները պատված էին ականներով, իսկ ԳՕՏ-երից կրակում էին զենքի բոլոր տեսակները: Բայց այդ արգելքները չկարողացան կանգնեցնել սովետական զորամասերի հարձակումը:

Հետվոր-Արեկայան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը մարշալ Մերեցկովի պիտավորութեամբ ճեղքեցին թշնամու պաշտպանությունը Տալլիխլինի լեռնանցքում: Կապիտան Աղանովի տանկային դուրմարտակը մարտերի 10 օրվա ընթացքում կտրեց և անցավ 650 կիլոմետր տերիտորիա: Սպաներ Աղանովի, Տարասենկոյի և Բարանովի տանկային ստորաբաժանումները Մանջուրիայում ոչնչացրին յապոնական հետևակի երկու դուռ, գերի վերցրին մի դիվիզիայի ամբողջ շտաբը և ռազմաավար:

Անդրբայկալյան ռազմաճակատների զորքերի առջև փռված էին մոնղոլական անապատները և ապա Մեծ Խինգանի վայրի լեռները: Մարշալ Մալինովսկու հրամանատարութեամբ սովետական զորքերը, հաղթահարելով քնական դժվարությունները և ջախջախելով յապոնական բանակի կառուցած դիմադրության հնակետերը, առաջին երկու օրում կտրեցին և անցան 40—45 կիլոմետր տարածություն, իսկ օգոստոսի 11-ի օրվա ընթացքում Մեծ Խինգանի լեռնանցքն անցնելուց հետո առաջ շարժվեցին մինչև 80 կիլոմետր:

Այստեղ պետք է հիշել Սովետական Նշանավոր խոսքերը. «Որտեղով կանցնի եղնիկը, այնտեղով կանցնի նաև ոռու գինվորը, իսկ որտեղով չի՝ կարող անցնել եղնիկը, այնտեղով էլ կանցնի ոռու գինվորը»¹: Մեծ զորավարի այդ խոսքերը վերաբերում են ցարիզի տիրապետության ժամանակների ոռու գինվորներին, որոնք ենթարկվում էին ճնշման, շահագործման, սակայն հանդես էին բերում տոկունություն ու քաջություն ուսական հողը պաշտպանելու, հալ-րենի երկրի թշնամիների դեմ կռվելու գործում: Ի՞նչ խոսք կարող է լինել այն մասին, որ սովետական ոռու գինվորները և բոլոր ռազ-

¹ Кирия Пигарев, Солдат полководец, стр. 32, 1944.

միկները, որոնք կալում էին իրենց Սոցիալիստական Հայրենիքի շահերի համար, բուն ժողովրդի շահերի համար, բարձր գիտակցականությամբ էին վերաբերվում իրենց պարտականությունների կատարմանը և հանդես էին բերում բուսական ղեկերի պատմության մեջ անխաբնական հերոսություններ:

Այդ քանը տեսանք ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ նրանց մղած կռիվների օրինակի մեջ: Նույնը դրսևորվեց նաև յապոնական զավթիչների դեմ մղված մարտերում:

Հարձակման առաջին և երկրորդ օրերին սովետական խաղաղ օվկիանոսյան ռազմա-ծովային նավատորմը ծովակալ Յումաշևի հրամանատարությամբ գրոհեց Կորեայի, Հարավային Սախալինի ափերի և Կուրիլյան կղզիների վրա: Հանկարծակի գրոհող ծովային հետևակի ղեկատվային ղորամասերը, ջախջախելով յապոնական զաշխիներին, վրեժ լուծեցին Լադոյի համար, ծովակալ Մակարովի համար, Յուսիմայի և Պորտ-Արտուրի համար:

Յապոնական իմպերիալիստների ռազմական ուժերը ջախջախելու համար ծավալվող մարտերում սովետական զինվորներն ամեն օր, ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում, զորքի բոլոր տեսակների մեջ կատարում էին հերոսական նորանոր սխրագործություններ: Հիշենք օդաչու Միխայիլ Յակոյին: Այդ քաջարի ռազմիկն առաջադրանք ստացավ գրոհել թշնամու նավահանգիստը Կորեայում: Թշնամու արևը զիպավ նրա ինքնաթիռին և մեքենան սկսեց սլոլվել: Յանկոն շկորցրեց իրեն: Նա, կրկնելով կապիտան Գաուտելլոյի սխրագործությունը, վառվող ինքնաթիռը բռնաբերեց բեռով ուղղեց հակառակորդի զորքի մեծ խմբի վրա, ոչնչացնելով թշնամու շատ զինվորներ: Եվ քանի քանիսը Յանկոյի նման ղնում էին անձնազոհության, կատարում էին հրամանը և ջախջախում թշնամուն:

Սովետական զորքերի մի քանի օրում հասցրած հարվածները խորտակեցին սամուրայների պաշտպանության բոլոր բնազդերն ու դիմադրության հանգուցյները: Թշնամին պարտության մատնվեց: 1945 թվականի օգոստոսի 23-ին Գերագույն Դիմալոր Հրամանատարությունը արձակեց հրաման, որում ամփոփված են Սովետական Բանակի մղած մարտերը յապոնական իմպերիալիզմի դեմ: Այդ հրամանում ասված է.

«Անդրբայկալյան, Հեռավոր-Արևելյան 1-ին և Հեռավոր-Արևելյան 2-րդ ռազմաճակատների զորքերը, խաղաղ օվկիանոսյան նավատորմի ռազմանավերն ու զորամասերն օգոստոսի 9-ին սկսե-

ցին մարտական գործողություններ յապոնական զորքերի դեմ Հեռավոր Արևելքում: Հրետանային հուժկու կրակի և ավիացիայի հարվածների աջակցությամբ մեր զորքերը ճեղքեցին հակառակորդի կողարատե, խորը էշելոնացված պաշտպանությունը Մանջուրիայի սահմաններում, անցան Մեծ խիզանի լեռնաշղթան, Ամուր, Ուսսուրի գետերը և, զարգացնելով սրընթաց հարձակումը դեպի Մանջուրիայի խորքը, առաջ շարժվեցին 500-ից մինչև 950 կիլոմետր, գրավեցին ամբողջ Մանջուրիան, Հարավային Սախալինը և Սյուսսույու և Պարամուլիի կղզիները՝ Կուրիլյան կղզիների խմբից: Յապոնական Կվանտունյան բանակը անհաջող հակադրոհներից հետո դադարեցրեց զիմադրությունը, դնքը վար դրեց և հանձնվեց մեր զորքերին¹:

Սովետական Բանակը կատարում էր իր ազատազրական միսիան Արևելքում: Մանջուրական, կորեական և չինական ամեն մի քաղաք ու գյուղ մտնելիս սովետական զինվորների զիմավորում էին տանջված ու հալածված աշխատավորները: Նրանք առաջին անգամ էին տեսնում իսկական ազատարար ժողովրդական բանակի զինվորներին, որոնք եկել էին Սովետական Միությունից՝ օգնելու, ազատագրելու իրենց չինացի և կորեացի եղբայրներին:

Բոլոր իմպերիալիստ-գաղութարարական տերությունները, որոնք մուտք էին գործել այդ երկիրը, սկսած ցարական սատրապներից մինչև յապոնական զավթիչները, անգլիական գաղութարաններն ու ամերիկյան դանդաղներները, ստրկացրել էին բազմամիլիոն չին ժողովրդին, գաղութի էին վեր ածել այդ երկիրը, կողոպտում էին նրա հարստությունները: Գոմինդանական դավաճաններն էլ ծառայում էին անգլո-ամերիկյան և յապոնական իմպերիալիստներին և ֆրանց վաճառում երկիրը:

Հանձին սովետական Ձինված Ուժերի՝ չինացիները և կորեացիները տեսան իրենց ազատարարներին, որոնք գնացել էին ջախջախելու յապոնական զավթիչներին, ոչնչացնելու նրանց, ովքեր տանջում էին ժողովուրդներին, գնացել էին նոր ուժ հաղորդելու պայքարող չին մեծ ժողովրդին, որ նա թոժափի իր ուսերից իմպերիալիստ-գաղութարարների և նրանց ծախված զոմինդանականների լուծը և դուրս գա դեմոկրատիայի և սոցիալիզմի ուղին, ազատ կյանքի ուղին:

¹ „Правда“, 24 августа, 1945, Приказ Верховного Главнокомандующего, № 372.

1945 թվականի օգոստոսի 23-ին մեր Հայրենիքի մայրաքաղաք Մոսկվան 324 թնդանոթի 24 համալուրկով ողջունեց Հեռավոր-Արեւելյան սովետական միառապանժ զորքերին, որոնք պատմական մեծ հաղթանակ նվաճեցին յապոնական իմպերիայի դեմ: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահ Սթալինը հաստատեց կառավարական նոր պարզեւ՝ «Յապոնիայի դեմ հաղթանակի համար» մեդալ, որով պարգևատրվեցին յապոնական իմպերիայի դեմ ջախջախման համար մղված մարտերին մասնակցող ռազմիկները:

* * *

Յապոնական իմպերիալիստների դեմ մղված մարտերում Սովետական Բանակի զորամասերի կազմում ռուսների և սովետական մյուս ժողովուրդների զավակների հետ միասին իրենց մասնակցութունն ունեցան նաև հայ ռազմիկները:

Ամեն մի ռազմիկ լավ էր դիտակցում, որ այդ արդարացի պատերազմը մղվում էր մեր Սովետական Հայրենիքի ռիսերիմ թշնամի յապոնական զավթիչների դեմ:

Մոսկվայի պաշտպանութան ժամանակ աչքի ընկած քաջարի հրամանատարներից մեկը՝ ղեկերալ-լեյտենանտ Բարսեղովը համոզիսանում էր հրետանային խոշոր միավորումների հրամանատարը¹: 1945 թվականի օգոստոսի 9-ին ռազմաճակատի մյուս հրետանային միավորումների հետ միասին, Գերագույն Հրմանատարի հրամանով, հարձակման անցան նաև այն հրետանային զորամասերը, որոնց գործողութուններին ղեկավար մասնակցութուն էր ունենում ղեկերալ Բարսեղովը²:

Փորձված հրետանային ղեկերալն իրեն ենթակա զորամասերի զործողութունները ղեկավարում էր հմտորեն, հաջողությամբ իրականացնելով բարձր հրամանատարության առաջադրանքները: Յապոնական զավթիչների դեմ ձեռնարկած հարձակման տառջին օրվանից մինչև թշնամու լիակատար պարտության օրը Բարսեղովը մարտերի մեջ էր, իր հրետանավորների հետ միասին: Բարսեղովի կատարած աչքի ընկնող գործողութունների մասին և նրա ղեկա-

¹ ՀՊԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 2, դ. 51, թ. 25:

² Նույն տեղում:

վարությամբ գործող հրեւտանավորների քաջագործությանները նըշ-
ված են Ի. Վ. Ստալինի պատմական հրամանում¹։

Ռազմաճակատի մի ալլ հատվածում մղվող մարտերին մաս
նակցում էր զենեւալ-մայոր Անդրանիկ Ղազարյանը։ Հեռավոր Արև,
վեկքում Ղազարյանը մարտերում գործադրում էր տարիների կու-
տակած փորձը և տակտիկական պրիոմները, հասնելով հաջողու-
թյունների, Անդրանիկ Ղազարյանն իր մասնակցած մարտերի մա-
սին դրել է հետևյալը.

«Կհիշեմ Մոնղոն-Գոլյան քաղաքի համար մղված մարտերը։
Յապոնացիներն ուղում էին կազմակերպել ալդ քաղաքի պաշտպա-
նությունը։ Դրա համար նրանք քանդել, կործանել էին բոլոր կա-
մուրջները, գրավել էին բոլոր իշխող շենքերը, փորել, կառուցել էին
խրամաւաններ, դիրքեր, սակայն ալդ բոլորն ահկարող եղան կանդ-
նեցնելու մեր զորքերի առաջընթացը։ Յապոնացիների առաջին
փորձը կազմակերպված մարտ մղելու և քաղաքը պաշտպանելու
համար՝ ջախջախվեց մեր զորքերի կողմից. հատկապես հրետանին
և ավիացիան յապոնացիների զորքերի վրա ալնալիս ուժի կրակ
թափեցին, որ հաղիվ թե նրանցից կենդանի մարդիկ մնացին»²։

Այսպիսով, ինչպես մշուս միավորումների, նաև Ղազարյանի
զեկավարած զորամասերի հարձակման հատվածում յապոնացիներ-
ը, ամրանալով քաղաքում ու բնակավայրերում, ճիգեր էին թափում
պաշտպանել իրենց դիրքերը և փակել սովետական զորամասերի
ճանապարհը, սակայն սովետական զորամասերի կրակալին հզոր
հարվածները, ռազմա-տակտիկական բարձր արվեստը քայքայում
էին թշնամու պաշտպանութունը և խախտում նրա բոլոր պլանները։

Սովետական Միության Հերոս Անդրանիկ Ղազարյանի զորա-
մասերը մարտեր էին մղում Մուլին քաղաքի շրջանում։ Մուլինը
չինական հնադույն քաղաքներից է, որը հարմար դիրքեր ունի
պաշտպանվելու համար։ Ղազարյանի զորամասերը, երբ հասան
Մուլինի հեռավոր մատուցների, նա հետախուզների մի խումբ
ուղարկեց քաղաքը հետախուզելու, թշնամու պաշտպանության վե-
րաբերալ տեղեկությաններ հաղորդելու մասին, մինչև միավորման
զորամասերը կիսոտեկան հարձակման համար։ Հետախուզների
խումբը, երբ մոտեցավ քաղաքին, թշնամին կատաղի կրակ բաց
արեց սովետական ռազմիկների վրա։ Պարզ դարձավ, որ Մուլինը

¹ „Правда“, 24 августа, 1945, Приказ Верховного Главнокоманду-
ющего, № 372.

² ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 37, ց. 1, թ. 19։

պաշտպանող չաստիճական կաշազորը ամրացել է նախօրոք պատ-
րաստված դիրքերում և ամուր կերպով պաշտպանում է դրանք:

Անդրանիկ Ղազարյանը գրոհեց ստորաբաժանումների խմբի
վրա, ինքնընթաց հրահանքի ուղեկցությամբ առաջ ղնաց ու թշնամու
դիրքերի միջով թափանցեց քաղաքի թաղերը: Սկսվեց լարված կռիվ
Ղազարյանի կողմից անձամբ ղեկավարվող գրոհող խմբի և յապո-
նական զորամասի միջև քաղաքի մեջ: Վեց ժամ մղվող մարտերի
ընթացքում գրոհողները թշնամուն դուրս էին մղում դիրքերից և
գրավում նոր փողոցներ, շենքեր, ամբողջ թաղեր: Գրոհող խումբը
շարունակում էր մարտերը, երբ հետեից հասան միավորման մյուս
զորամասերը և իրենց կրակային ամբողջ ուժով ճակատից և թեքե-
րից սրընթաց հարձակման անցան թշնամու դիրքերի վրա: Հակա-
ռակորդի ուժերը ջախջախվեցին կամ գերվեցին և Մուլինը ազա-
տագրվեց ¹:

Գերանալ-մայր Անդրանիկ Ղազարյանը մասնակցել է նաև
Մուն-Դունձին, Դուխուա, Չիախե, Գերին քաղաքների և բազմաթիվ
բնակավայրերի ազատագրման ժամանակ մղված մարտերին: Նրա
ղեկավարած միավորման հանդես բերած արիությունը և ռազմական
հմտությունը նշված է Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամա-
նում ²:

Երբ սովետական զորքերը հաղթանակից հետո թողնում էին Չի-
նաստանի տերիտորիան և վերադառնում Սովետական Միության,
Գիրինի երկաթուղային վարչությունը հատուկ շնորհակալական
պատվոգիր տվեց զենեքայ Ղազարյանին: Այդ պատվոգրում նշված
էն այն մեծ ծառայությունները, որոնք կատարել են սովետական
զորքերը Հյուսիս-Արևելյան Չինաստանը ազատագրելու յապոնա-
կան զավթիչներից:

Շնորհակալական խոսքեր են ասված նաև Անդրանիկ Ղազար-
յանին և նրա միավորման մյուս ռազմիկներին ³:

Միավորման զորամասերից մեկում, որպես հրետանու պետ
ծառայում էր սպա Արամ Մկրտչյանը: Երբ զորամասի առջև խնդիր
գրվեց հարձակման տնցնել յապոնական զորամասերի պաշտպա-
նության գիծը հենց սահմանի մոտ, զորամասում առաջինը պետք է
գործեր հրետանին: Մկրտչյանն ամբողջ գիշեր անցնում էր մարա-

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 37, դ. 1, թ. 19:

² „Правда“, 24 августа, 1945.

³ Պատվոգրի չինական տեքստը և թարգմանությունը տես ՀՊՊԿ-ի
արխիվ, ֆ. 37, դ. 1:

կողմից մարտկոց, ստուգում թնդանոթների վիճակը, ռազմամթերքը, հաշվարկներին հանձնարարություններ էր տալիս, նախապատրաստվում: Լուսադեմին հրետանային զարկերը ազդարարեցին հարձակման մասին: Սովետական հրետանավորներն ուղիղ հարվածներով ճնշում էին թշնամու կրակակետերը և ավերելով նրա դիմադրություն հանդուլյաները, ճանապարհ էին բաց անում հետևիակի համար:

«Սահմանն անցնելիս իմ հրետանավորները ոչնչացրին մեր հետևելիք խանդավորող կրակակետերը,— պատմում է Արամ Մկրտչյանը,— հարձակվում էինք լեռնոտ տեղանքում և ճահիճներով: Թնդանոթներն առաջ տանելու համար չկային հարմար ճանապարհներ: Սակայն մարտիկները հաղթահարում էին բոլոր արգելքները և թնդանոթներն առաջ էին տանում ճահիճների կամ լեռների միջով: Այն մի օր հրետանավորները կանգ չառան և հետևակից հեռ շմնացին»¹:

Մանջուրիայում մղված կռիվներում ակտիվ մասնակցություն ունենալու համար հրետանային սպա Արամ Մկրտչյանին ներկայացրին կառավարական պարգևի՝ Ալեքսանդր Նեսկու շքանշանի²:

Մեկ ուրիշ սպա՝ Սերյոժա Էյլարյանն իր մարտական ընկերների հետ Արևելյան Պրուսիայում մղած մարտերն ավարտելուց հետո մեկնեց Անդրբայկալյան ռազմաճակատը: Այնտեղ նա ռուս զինվորների հետ մտավ Տանան և Չանդոն քաղաքները, տեսավ մանջուրական դյուղերը, կուլինների շարքաշ կլանքը, Զուրամասին ռուս էին զննում: Մարտերը փոխադրվեցին խորթների շրջանը: Քաղաքը գրոհող բաղմաթիվ ստորաբաժանումներից մեկի կազմում կռիվներին մասնակցում էր նաև Սերյոժան: Այստեղ հրամանատարությունը նրա մարտական ծառայությունները նշում է կառավարական նոր պարգևով: Սերյոժա Էյլարյանն ստանում է Գերագույն Դվսավոր Հրամանատարի 7-րդ շնորհակալագիրը և «Յապոնիայի դեմ հաղթանակի համար» մեդալ³:

Մեծ Խինդանի լեռնաշղթան անցնող սովետական զինվորներին մեջ էր նսե Տրդատ Պողոսի իրաշխանը: Նա մասնակցեց Ցիցկասի, Մուկդին, Դալթին, Խալար և ուրիշ քաղաքների զրավման համար տեղի ունեցած կռիվներին⁴:

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, դ. 408, թ. 43—44:

² Նույն տեղում:

³ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 6, տե՛ս Ուկրաինայի զորքեր, էջ 37:

⁴ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 6, տե՛ս շարքային Տրդատ Խարաշյանի գործը, թ. 4:

Մեծ խիճդանի լեռնաշղթան անցնելիս և հատկապես խալնար-
շանյան սլաշուպանական շրջանում մղվող կոիվների ժամանակ
մարտական նոր սխրագործություններ կատարեց Զավեն Հովհան-
նիսյանը: Այդ երիտասարդ ռադմիրը դեռ նոր էր ասպարեինվել ստա-
ցած վերքից, երբ զորամասը խնդիր ստացավ մեկնել Հեռավոր
Արևելք: Չխնայելով իր ուժերը, Զավենը հաջյար կայարանը դրա-
վելու ժամանակ պորհիշ խմբերից մեկի կազմում առաջինների հետ
գնում էր մարտի, ավտոմատով և նռնակներով հարվածելով թըշ-
նամուն: Այդ կայարանի դրավման ժամանակ աչքի ընկնելու համար
Զավեն Հովհաննիսյանը պարզեատրվեց Կարմիր Աստղի շրանշա-
նով: Զավենին վիճակվեց մասնակից լինել նաև Պորոտ-Արտուշի
ադատադրման համար մղված կոիվներին¹: Հակառակորդի ջախջա-
խումից հետո, իր մարտական ծառայությունը կատարելու պահին,
Հովհաննիսյանը ենթարկվեց անկյունից դարանակալած թշնամու
հարձակմանն ու ծանր վիրավորվեց²:

Հեռավոր-Արևելյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի մարտակար-
գելում կռվող միավորումներից մեկի հրամանատար գնդապետ Բադ-
րաս Միտոյանի ղեկավարած զորամասերը, Ուկրաինական 4-րդ
ռազմաճակատի զորքերի կազմում անցնելով Կարպատները, մաս-
նակցեցին չեխոսլովակյան մի քանի քաղաքների ազատագրման
համար մղված մարտերին: Գնդապետ Միտոյանի զորամասերի
հմուտ գործողությունների մասին նշվեց Գերագույն Գլխավոր Հրա-
մանատարի հրամանում³: Այնուհետև Միտոյանը մեկնում է Հեռա-
վոր Արևելք: Այնտեղ Միտոյանի զորամասերը ճակատի զորքերի
հետ հարձակման անցան և մասնակից դարձան յապոնական զալ-
թիչների դեմ մղվող կոիվներին, հանդես բերելով բարձր կազմա-
կերպվածություն և ռազմական վարպետություն:

Կարպատներում ձեռք բերած փորձը օգնում էր Միտոյանին
հմտորեն ղեկավարել ստորաբաժանումների օպերատիվ գործողու-
թյունները, կատարելու իրեն տրված առաջադրանքները:

Յապոնական զավթիչների կապիտուլյացիայից հետո Միտոյա-
նի զորամասերը փոխադրվեցին Զուկոտյան թերակղզին: Այստեղ
Միտոյանն ընտելացավ մեր Հայրենիքի հյուսիս-արևելյան ծայրա-
մասի ցրտաշունչ կլիմային և պատվով կատարում էր իր ծառայու-
թյունը⁴:

¹ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 6, գ. 49, թ. 2—5:

² Նույն տեղում:

³ Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի № 359 հրամանը, 30 ապրիլի,
1945:

⁴ ՀԳԳԿ-ի արխիվ, ֆ. 5, գ. 405, թ. 233:

Յապոնական զավթիչների ջախջախման համար մղված մարտերում աչքի ընկած սպանների շարքում Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի հրամանում հիշատակված են նաև զնդապետներ Օգանեզովի, Հայրապետյանի և Հարությունյանի անունները։ Օգանեզովի իր հետեակախնների, Հայրապետյանը և Հարությունյանն իրենց հրետանավորների հետ միասին Հեռավոր Արևելքում մղվող մարտերում պատվով կատարեցին իրենց առաջադրված խնդիրները և արժանացան Գերագույն Գլխավոր հրամանատարության շնորհակալությանը ¹։

* *
*

Հանրագումարի բերելով Հայրենական Մեծ պատերազմի շորորոգ՝ ավարտական՝ հաղթանակների շրջանում Սովետական Հայաստանի զավակների կատարած մարտական դործերի պատմությունը, պետք է ընդգծել.

Սովետական Բանակը պատմության մեջ միակ բանակն է, որը մտավ Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի երկրները, այնուհետև Կորեա, Մանչուրիա և Չինաստան ոչ քե այդ երկրները զավթելու և ճնշելու, այլ զավթիչներից ու ճնշողներից տեղական ժողովուրդների ազատագրական պայքարին օգնելու համար։ Այդ ազատագրական մեծ միսիան կատարող բանակը սովետական բոլոր ժողովուրդների բանակն է՝ ռուսների, ուկրաինացիների, բելոռուսների, ղազախների, ադրբեջանցիների, վրացիների, հայերի, ուզբեկների, տաջիկների, կիրգիզների, բուրմենների, լատիշների, լիտվացիների, էստոնացիների և սովետական մյուս ժողովուրդների ինտերնացիոնալ բանակը։

Սովետական հզոր Բանակի շարժերում հայ ժողովրդի ռազմիկ զավակները մասնակից դարձան ուրիշ երկրներ ժողովուրդներին ազգային և շահագործման լծից ազատագրելու համար մղված կռիվներին։ Եվրոպայի երկրները գնալով, պատմական հիմն տրադիցիաների համաձայն, հայերը շարունակ օգնություն են աղերսել. մինչդեռ Սովետական Հայաստանի զավակները Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական-ավարտական մարտերում, որպես սովետական ազատարար բանակի մարտիկներ, մասնակցում էին Եվրոպայի ժողովուրդների ազատագրական պատմական գործին։

¹ ՀՊՊԿ-ի արթիվ, ֆ. 5, դ. 105, թ. 233։

Գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների և յուպրանական միլիտարիստների վերջնական ջախջախման համար ժողոված ավարտական մարտերը ցույց տվեցին, որ սովետական ռազմական էկոնոմիկան պատերազմի ընթացքում անշեղորեն աճում էր և կատարելագործում ուղղման տեխնիկան: Սովետական ռեսպուբլիկաներում, նրանց թվում նաև Հայկական ՍՍՌ-ում ամբողջ ժողովուրդը տոգորված էր միահամուռ վճռականության միջոցով և մինչև լիակատար հաղթանակը անտրտուճ կրեց պատերազմի դժվարությունները:

Հայ ժողովրդի մեջ չգտնվեցին հասարակական որևէ խումբ, կամ խմբեր, որոնք քնդդիմադրեին ռեսպուբլիկայի բոլոր ուժերը պատերազմի կարիֆներին տրամադրելուն: Հայ ժողովրդի բարոյա-
ֆաղափական միասնությունը, որը խարսխված է արտադրության միջոցների հանրային սեփականության հիմքի վրա, ինչպես նաև բանվորների ու գյուղացիների դաշինքի և բազմազգ ժողովուրդների եղբայրական համագործակցության հիման վրա, պատերազմի փորձությունների մեջ ավելի ամրապնդվեց և հզորացավ:

ՏԱՍԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

**ԹԻԿՈՒՆԴՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ
ԲԱՆԿԱՆՈՐՆԵՐԻ, ԳՅՈՒՎԱՅԻՆՆԵՐԻ
ԵՎ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՑԻԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ
ՈՒ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ**

Սովետական Բանակը կարողացավ պաշտպանել սոցիալիզմի երկիրը և ջախջախել դերձանա-ֆաշիստական դավթիչներին և յապոնական միլիտարիստներին շնորհիվ այն բանի, որ «թիկունքից նրան անձնվիրաբար պաշտպանում էին մեր ամբողջ երկիրը, մեր երկրի բոլոր ժողովուրդները»¹:

Պատերազմի փորձը նորից հաստատեց, որ թիկունքը վճռական նշանակություն ունի ժամանակակից պատերազմում հաղթանակ նվաճելու գործում: Որքան ամուր է տվյալ երկրի թիկունքը, այնքան էլ հզոր է նրա բանակը: Առանց ամուր թիկունքի, ոչ մի բանակ չի կարող նվաճել և ամրապնդել խոշոր, տեական հաղթանակ: Թիկունքի ամրությունը պատերազմի բախտը որոշող գործոնների մեջ ամենակարևոր և վճռական գործոնն է, որով պայմանավորվում են նաև մյուս գործոնները:

Ո՞րն է թիկունքի ամրությունը. թիկունքի ամրությունը՝ երկրում իշխող սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները և հասարակական ու պետական կարգերն են, էկոնոմիկայի զարգացման մակարդակը, բնակչության դասակարգային կառուցվածքը, տարբեր ազգությունների փոխհարաբերությունները, ժողովրդի բարոյական-քաղա-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, էջ 188:

քական միասնությունն ու կազմակերպվածությունը, իշխող իդեո-
լոգիան՝ դիտություն, արվեստի, կուլտուրայի բնույթը և այլն:

Ֆ. Էնգելսը մատնանշում է, որ ոչ մի բան այնպես կախված չէ
տնտեսական պայմաններից, ինչպես բանական ու նավատորմը¹։
Այնուհետև նա ասել է, որ բանակի զինվածությունը, նրա կազմը,
կազմակերպվածությունը, տակտիկան և ստրատեգիան ամենից
առաջ կախված են արտադրության և հաղորդակցության տվյալ ժա-
մանակ ձևեր բերված աստիճանից:

Հայրենական Մեծ պատերազմի ամբողջ ընթացքում Սովետա-
կան Միության թիկունքը Սովետական Բանակին մատակարարում
էր ռեզերվներ, տեխնիկա, զենք, զինամթերք, հանդերձանք, պա-
րենամթերք: Միաժամանակ թիկունքից ռազմաճակատ էին թափան-
ցում իդեաներ՝ ռազմաճակատի վեհ նպատակների մասին, քաղա-
քական տրամադրություններ, բարոյական հայացքներ: Կարճ ուսած,
ինչպիսին սովետական երկրի թիկունքն էր, նրա սոցիալ-քաղաքա-
կան կերպարանքը, նույնպիսին էր նաև նրա բանակը:

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի տարի-
ների միութենական ռեսպուբլիկաներից յուրաքանչյուրը կարևոր և
սլառասխանատու խնդիրներ կատարեց երկրի պաշտպանության
գործում: Այդ խնդիրները հատուկ սրությամբ էին դրվել այն ռես-
պուբլիկաների և մարզերի առաջ, որոնք գտնվում էին խոր թիկուն-
քում և չէին ենթարկվել օկուպացիայի:

1941 թվականի նոյեմբերին ֆաշիստական զավթիչներին հա-
ջողվել էր օկուպացնել ՍՍՌՄ տերիտորիայի այնպիսի մի հատված,
որտեղ պատերազմի նախօրյակին գտնվում էր երկրի բնակչության
մոտ 40%-ը, մինչև պատերազմն այդ տերիտորիայում արտադրվում
էր ածուխի հանույթի 63%-ը, շուգունի ձուլման 68%, մետաղաձուլ-
ման 58%-ը, հացահատիկի համախառն արտադրանքի 38%-ը,
շաքարի արտադրության 84%-ը²։ Պատերազմի երկրորդ տարում,
1942 թվականի աշնանը թշնամին, ավելի շատ խորանալով, զավթեց
այնքան տերիտորիա, որտեղ պատերազմից առաջ ասլորում էր երկրի
ազդաբնակչությանից 88 միլիոն մարդ: Այդ տերիտորիայի վրա
գտնվում էր երկրի ցանքերի տարածության 47%-ը, իսկ անասուն-
ների գլխաքանակի մոտ կեսը³:

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 1945, стр. 156.

² „Красная звезда“, 28 апреля, 1949.

³ Վ. Մ. Մ ո լ ի տ ո Վ, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեոլյու-
ցիայի 30-ամյակը, Երևան, 1948, էջ 9:

1941 թվականի հունիս-նոյեմբերին ուղղմական կորուստների և էվակուացիան պատճառով ՍՍՌՄ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը պակասեց 2,1 անգամ¹։

Ռազմա-քաղաքական աշխարհի իրադրության պայմաններում ֆաշիստական օկուպացիայի արհավիրքներից ազատ ռեսպուբլիկաների ու մարզերի, նրանց թվում և Սովետական Հայաստանի սյարտիական, սովետական ու տնտեսական օրդանների առաջ ծառացան պատասխանատու և բարդ խնդիրներ։

Այդ խնդիրների կենսագործումը մի դժվարին, բայց պատվովոր փորձություն էր, մի քննություն Հայկական ՍՍՌ պարտիական, սովետական, տնտեսական կազմակերպությունների համար, բանվոր դասակարգի, գյուղացիության և խնամիկների համար։ Այդ քննությունը Սովետական Հայաստանի աշխատավորները բռնեցին պատվով ու փառքով։

Հայ ժողովուրդը պատմության դառը փորձով դիտեր իմպերիալիստ զավթիչների օկուպացիոն ռեժիմի սարսափները։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայաստանի տերիտորիան դարձել էր անտանտի և գերմանա-թյուրքական բանակների միջև մղվող արշունհեղ կռիվների ասպարեզ։ Հայաստանի խաղաղ բնակչությունը տեսել և զգացել էր 1914 թվականին Սարիգամիշի ճակատամարտի, 1915 թվականին Ալաշկերտի ճակատամարտի, 1916 թվականին էրզրումի ճակատամարտի հետևանքները։ Հայ ժողովուրդը լավ էր հիշում 1915 թվականին Վանում մղված կռիվները և Վանի բնակչության հերոսական ինքնապաշտպանության օրերը։ Այն ժամանակ պատերազմող պետություններից և բանակներից ո՛չ մեկը նպատակ չուներ պաշտպանել Հայաստանի աշխատավորության շահերը։ Թյուրքական բանակը և ոստիկանությունը անողորմ դաժանությամբ կոտորում էր խաղաղ բնակչությանը և դավթում ու կողոպտում հայ ժողովրդի քաղաքները։ Թյուրքական ամբողջ բանակը, ոստիկանությունը և պետական ապարատը հանդես էր գալիս որպես չափահաս մորդուխների ու դահիճների մի ահուկլի բանդա։

Ճնշված, բղկված և հստկված հայ ժողովուրդը թույլ էր նաև ներքին-դասակարգային ներհակություններից, ժողովրդի մեջ չկար միասնություն։ Շահագործող դասակարգերն իրենց իշխող դիրքը և հարստությունը պահպանելու համար ստորաքարշություն էին անում

¹ «Красная звезда», № 99, 1949.

օտարերկրյա իմպերիալիստների առաջ, զոհաբերում էին երկրի աղջկային շահերը և հայ աշխատավոր մասսաների շահերը:

Սովետական իրավակարգում, հաղթանակած սոցիալիզմի պայմաններում հայ ժողովուրդը կանգնելով Սովետական երկրի իրավահավասար ժողովուրդների շարքում, ահեղ թշնամու դեմ կռվի գնաց իր բոլոր նշովթական և հոգեոր ուժերով, իր բոլոր հնարավորություներով, դրսևորելով բարձր հայրենասիրություն և անհալընթաց հերոսություն:

Այդ ամենը տեսանք պատերազմի ընթացքում թիկունքում կատարված աշխատանքի մեջ և ռազմաճակատներում հայ ժողովրդի զավակների մարտական սխրագործությունների օրինակների մեջ: Սակայն թիկունքի աշխատանքի ամփոփումները, Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ Հայկական ՍՍՌ-ի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի անդուշ աշխատանքի և պայքարի հանրադրամարների վերլուծությունը՝ ավելի վառ կերպով հեն լուսաբանում հայ ժողովրդի պատմության այդ փառավոր էջը, ցույց են տալիս սոցիալիստական հասարակարդի, սովետական պետական կարգի ուժն ու նշանակությունը, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքի, ինչպես և սոցիալիստական ազգերի եղբայրական բարեկամության ու դաշինքի նշանակությունը պատերազմում մեր հաղթանակի նվաճման գործում և կոմունիզմի համար մղվող պայքարում:

1. ՊԱՐՏԻԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻՆ ՅՈՒԹՅ ՏՐՎՈՂ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՈԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՂՆԵՐ

Սովետական Միության Հայքենական Մեծ պատերազմի տարիներին Կոմունիստական պարտիան հանդես էր գալիս որպես ՍՍՌՄ-ի բոլոր ժողովուրդների պայքարի ու աշխատանքի կազմակերպողը և ուղեշնչողը, ռազմաճակատում և թիկունքում մեր բոլոր հաղթանակների ողբշնչողը:

Պատերազմի ամենադժան մարտերի մեջ, ամենածանր ժամանակներում ֆաշիզմի լծի տակ հեծող արտասահմանյան երկրների բաղամախիթն ժողովուրդներ իրենց ազատազրման հույսը կապում էին Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի հետ, մեր երկրի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի կողմից մղվող համաժողովրդական ազատագրական պատերազմի հաղթա-

նակնների հետ: Ֆաշիզմի լծի տակ ճնշված ժողովուրդները Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիային համարում էին համաշխարհային ռեվոլյուցիայի և բանվորական շարժման «հարվածային բրիգադ»:

«Մեր պարտիան,— ասաց Ի. Վ. Ստալինը,— արդարացրեց այդ հույսերը, հատկապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, երբ Սովետական Միությունը ջախջախելով գերմանական ու յապոնական ֆաշիստական բռնակալությունը, Եվրոպայի և Ասիայի ժողովուրդներին փրկեց ֆաշիստական սուրբ-կոթյան սպառնալիքից»¹:

Կոմունիստական պարտիան ստեղծել և կոփել էր սովետական Ձինված Ուժերը և նախապատրաստել մեր Երկիրը ակտիվ պաշտպանության համար: Կոմունիստական պարտիան պատերազմի սկզբից մինչև հաղթանակի նվաճումը իր կազմակերպական և քաղաքական մեծ աշխատանքով ու անսահման հեղինակությունը ի մի էր համախմբել մեր Երկրի բոլոր ժողովուրդների ուժերը և դրանք դործի էր դրել Երկիրը պաշտպանելու, թշնամուն ջախջախելու, հաղթանակի նվաճելու համար:

Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիան հանդիսացավ ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հույ ժողովրդի ուժերի կազմակերպողն ու մոբիլիզացիոզը, նրա աշխատանքային և մարտական սխրագործությունների ողջնշողը:

Պարտիայի և ժողովրդի կուռ միասնությունը, կոմունիստների անվերապահ նվիրվածությունը Հայրենիքին ու ժողովրդին՝ ապահովում էին սովետական բոլոր ժողովուրդների ուժերի մոբիլիզացիան՝ թշնամուն ջախջախելու համար:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան հանդիսանում է Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի հավատարիմ, մարտական ջոկատներից մեկը: Դիմանալով Հայրենական Մեծ պատերազմի դաժան փորձություններին, Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան հաջողությամբ մոբիլիզացիայի ենթարկեց Սովետական Հայաստանի աշխատավորների բոլոր նյութական և հոգևոր ուժերը և դրանք տրամադրեց Սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանության շահերին:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները լարված աշխատանքով կազմակերպում և ուղղություն էին տալիս սենյուր-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Ճառ պարտիայի XIX համագումարում, էջ 9:

չիկայի բանվոր դասակարգի և գյուղացիության աշխատանքին, ֆրանց ուժերը մոբիլիզացնելու և արդյունաբերական ձեռնարկությունների ու կոլտնտեսությունների ամբողջ արտադրական գործունեությունը ռազմաճակատի շահերին ենթարկելու համար:

Պարտկազմակերպություններն զբաղվելով տնտեսության ղեկավարման օպերատիվ հարցերով, միաժամանակ ծավալուն կադմակերպական, քաղաքական-գաղափարական աշխատանք էին կատարում բանվորներին, կոլտնտեսականներին և ինտելիգենցիային դաստիարակելու, սովետական հայրենասիրության և ժողովուրդների բարեկամության ոգին էլ ավելի ամրապնդելու համար:

Բազմազան և բազմաբովանդակ էր պարտիական կազմակերպությունների աշխատանքը պատերազմի տարիներին: Չկար թիֆլոնքային աշխատանքի մի բնագավառ, մի ճյուղ, որտեղ պարտիական կազմակերպությունները հանդես չզային և չիրականացնեին այն կարևոր խնդիրները, որոնք բխում էին Հայրենական Մեծ պատերազմի շահերից:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները հաջողություններ էին իրագործում կազմակերպչի և ղեկավարի իրենց խնդիրները: Ինչպես մարտերում, նաև արտադրության մեջ կոմունիստները հանդես էին դալիս որպես առաջամարտիկներ՝ կազմակերպիչներ: Գործարաններում և կոլտնտեսություններում կոմունիստները մասնակիանալով էին պարտիայի և կառավարության որոշումները, լայն քաղաքական պրոպագանդա և ագիտացիա էին մղում Սովետական Բանակի մղած պատերազմի ազատագրական վեհ նպատակների մասին: Պարտիական կազմակերպությունները գործարաններում, հանքերում, կոլտնտեսություններում, մեքենատրակտորային կայաններում ծավալված քաղաքական մասսայական միջոցառումների կիրառումով պայքարում էին աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու և արտադրական առաջադրանքները կատարելու համար:

Պատերազմի հետևանքով լուրջ դժվարություններ էին առաջ եկել արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և ռեսպուբլիկայի աշխատանքի մյուս բնագավառներում: Կադրերի և բանվորական ուժի հարցում, հումքի և վառելիքի պաշարների, բնակչության մատակարարման, պաշտպանական աշխատանքի, ռազմաճակատի պտակներին կատարման և այլ գործերում պարտիական կազմակերպությունները հանդիպում էին մեծ դժվարությունների և երբեմն վանդնում էին բարդ խնդիրների առաջ:

Սակայն Համկ(ր)Պ Կենտկոմի ղեկավարութեամբ և օգնութեամբ, նրա զիրենկութիւնները կենսագործելով՝ Հայաստանի պարտիզանական կերպութեանները հաղթահարում էին ստեղծված դժվարութեանները, և ինչպես կռիւները հաջորդ բաժիններում, ապահովում էին արդիւնաւետութեան, գլուղատնտեսութեան և կուլտուրական շինարարութեան բնագոյններում աշխատանքների նստմալ ընթացքը:

Կոմունիստները ժողովրդական տնտեսութեան բոլոր ճյուղերում հանդես էին գալիս ավանգարդային մարտիկի դերում, օրինակ էին ցույց տալիս, թէ ինչպես պէտք է աշխատի ու պայքարի սովետական հայրենասերը:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան Հայրենական Մեծ պատերազմի սկզբից մինչև նրա հաղթական ավարտումը պատվով էր կատարում Համկ(ր)Պ Կենտկոմի և Պաշտպանութեան պետական կոմիտեի առաջադրանքները սովետական Զինված Ուժերին մարտական համալրումներ տալու մասին: Ռեզերվների պատրաստման և բուսակի համալրման հարցերը, բանակի զորամասերի քաղաքացիներին օժանդակելու, պարտիական-քաղաքական աշխատանքը կազմակերպելու հարցերը շարունակ գտնվում էին պարտիզանական կերպութեանների ուղարկութեան կենտրոնում:

Ռեսպուբլիկայի քաղաքների և շրջանների զինվորական կոմիտեի աշխատանքի ամբողջ աշխատանքը ռեզերվների մոբիլիզացիայի գծով ընթանում էր պարտիզանական կերպութեանների անմիջական ղեկավարութեամբ:

Հայկական ՍՍՌ Ռազմական կոմիտեի ղեկավար Գ. Ասատրեյանի կողմից Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութեանը և Հայաստանի Կենտկոմին ներկայացրած զեկուցադրերի և հաշվետւութեանների մեջ արձանագրված են ռեսպուբլիկային տրված մոբիլիզացիոն առաջադրանքների հաջող կատարման արդյունքները¹:

Հայաստանի պարտիզանական կերպութեանները հաջող կերպով են իրագործել Պաշտպանութեան պետական կոմիտեի 1941 թվականի սեպտեմբերի դերեկայիւր «Ընդհանուր ռազմական ուսուցումն մասին»: 1941—1945 թվականներին յոթը հերթի ռազմական ուսուցում կազմակերպվեց, որի շնորհիւ բազմահազար աշխատավորներ ստացան որոշակի գիտելիքներ և համալրեցին Սովետական Բանակի դիվիզիաները:

¹ ՄէլՍՌ-ի Հայկական ֆելիալի արխիւ, ֆ. 1, ցուցակ 34, գ. 385, թ. 34—36:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները 1941—1945 թվականների ընթացքում Սովետական Բանակի էին ուղարկում քաղմաթիվ կոմունիստներ: Պատերազմի առաջին երկու տարում ռեսպուբլիկայի պարտ. կազմակերպության անդամ-թեկնածուների մոտ կեսը (48 տոկոսը) ուղարկվեց Սովետական Բանակի զորամասերը համալրելու: Հետագայում կոմունիստների հոսանքը դեպի ռազմաճակատ շարունակվեց մինչև պատերազմի վերջը:

Երջկումները և քաղկոմները կոմունիստներից բնորոշում և ուղարկում էին բանակ որպես շարքային զինվոր քաղմարտիկներ: Պատերազմի ընթացքում բանակ ուղարկվեցին պարտիական և սովետական շատ ղեկավար կադրեր:

1941 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի որոշմամբ Սովետական Բանակի ռազմաքաղաքական դպրոցներն ուղարկվեցին ռեսպուբլիկայի մի խումբ ղեկավար պարտիական և սովետական աշխատողներ, որոնք սւման դասընթացներն անցնելուց հետո մեկնեցին ռազմաճակատ: 1942 թվականի հունվարին Սովետական Բանակի Գլխավոր քաղվարչության պահանջով, պարտմոբիլիզացիա կատարվեց և Կերչի ռազմաճակատ, գործող բանակն ուղարկվեցին 56 պարտիական-սովետական պատասխանատու աշխատողներ¹: Պարտմոբիլիզացիայի կարգով ռազմաճակատի տարբեր հատվածներն ուղարկվեցին պարտիական-սովետական աշխատողների մեծ խմբեր նաև 1942 թվականի աշնանը, 1943 թվականի դարնանը և հետագա ամիսներին:

Ռազմաճակատ մեկնածուների մեջ էին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի անդամներ, ՍՍՌՄ և Հայկական ՍՍՌ Գերաջուկն Սովետի դեսպոտատներ, պարտիայի քաղկոմների և շրջկոմների քաջուղարներ, ժողկոմներ և ռեսպուբլիկական ուրիշ պատասխանատու աշխատողներ:

Սովետական Բանակ մոբիլիզացվեց ՀԿՊ Կենտկոմի նախկին քարտուղար Խաչիկ Հակոբջանյանը, որը պատերազմի ժամանակ զոհվեց: Կենտկոմի գլուղբաժնի վարիչ Արտավազդ Ղազարյանը ճակատում պատասխանատու քաղաշխատանքի նշանակվեց և ընկավ մարտում: Կենտկոմի Պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի վարիչ Դավիթ Հարությունյանը Կովկասի պաշտպանության օրերին նշանակվել էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի քաղվարչության

¹ ՄԷԼՄԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 31, դ. 304, թ. 304—306:

սրբապաղանդայի բաժնի պետ և պատվով էր կատարում իրեն տրված առաջադրանքները: Բանակ մորթիլիզացվեցին պարաշոքկոմների առաջին քարտուղարներ Սինոդ Մարգարյանը (Սպիրտակ), Ավետիք Բաղդյանը (Կիրովական), Սուրեն Հովհաննիսյանը (Սոր Բայազետ), Վանյա Ղազարյանը (Ղափան), Արամայիս Խանդաղյանը (Ղուկասյան) (զոհվել է ռազմաճակատում), Գևորգ Ստեփանյանը (Աշտարակ), Սամանդ Սիաբանզովը (Ալադզաղ) և ուրիշներ:

Բանակ մորթիլիզացվածների մեջ էին Երևանի Քաղկոմի կազմերի գծով քարտուղար Պետրոս Մելքոնյանը, Երևան քաղաքի Կիրովյան ռալկոմի քարտուղարներ Հայկ Մելքոնյանը, Միսակ Արմենյանը, Սուս Գևորգյանը, Սպանդարյան ռալկոմի քարտուղար Մուշեղ Գևորգյանը, Լենինականի Քաղկոմի նախկին քարտուղար Սերգեյ Խորախյանը և սյարտիական ուրիշ աշխատողներ: Ռազմաճակատ մեկնեցին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի անդամներ Անդրեյ Գերվասևը, Սուրեն Թովմասյանը, Լևոն Շահաբաջյանը, Լիպարիտ Վարդանյանը, Կենտկոմի Վերստուպիշ Հանձնաժողովի անդամ Հայկ Դոնոլյանը, Երևանի Քաղկոմի Վազմից Մկրտիչ Մանուկյանը, Վլադիմիր Էվստիդներ, Գեղամ Պետրոսյանը, Ռսկան Ներսիսյանը, Ազատի Ալեքսանյանը և ուրիշներ:

Ռազմաճակատում մորթիլիզացվածների մեջ էին ՍՍՌԽ Գերագույն Սովետի ղեկավարներ Ալեքսան Ալեքսանյանը և Բենյամին Ալեքսանյանը (Կերչում անհայտ կորած), Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ղեկավարատ Պետհամալսարանի ուսկուռ Գորնզին Պետրոսյանը, ղեկավարներ Գալիկ Արեխյանը, Հայկ Պարոնյանը, Գուրգեն Մարինոսյանը (զոհվեց ճակատում), Լևոն Մելքոնյանը և ուրիշներ: Սովետական ղեկավար աշխատողներից բանակ մեկնեցին Պետական վերահսկողության ժողովրդական կոմիսար Արշավազ Բունիսթյանը, Տեքստիլ արդյունաբերության ժողովրդական կոմիսար Գուրգեն Հովհաննիսյանը, Հայկական ՍՍՌ Գերագույն դատարանի նախագահ Միսակ Դալլաբջյանը (զոհվել է ռազմաճակատում), Արվեստի գործերի վարչության պետ Անդրանիկ Շահինյանը, Կոմունալ տնտեսության ժողովում, Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ղեկավարատ Ավետիս Մուրադյանը և ուրիշներ:

Այսպիսով, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի ընթացքում Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան իբրև շարքերից բաղմահադար կոմունիստներ ուղարկեց Սովետական Բանակի շարքերը, որոնց մեջ էին ոչ միայն շարքային հավարավոր

կոմունիստներ, այլև շատ ռայոնական, քաղաքային և ռեսպուբլիկական ղեկավար աշխատողներ: Կոմունիստական պարտիան իր բազմաթիվ ղափակների կյանքը ղոհաբերեց Սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանության համար:

Պարտիական կազմակերպությունները վճռական պայքար էին մղում վախկոտների ու խուճապահար եղածների դեմ, նվաճողներին դեմ: Կոմունիստների մասսան պարտիայի և կառավարության ամեն մի որոշում, ամեն մի լուղուղն ընդունում էր որպես իր աշխատանքի ու պայքարի ծրագիր, բոլոր աշխատավորներին մոբիլիզացիայի ենթարկելով այդ ծրագրի կենսագործման համար:

Պարտիայի շարքերի միասնությունը պատերազմում հանդիսացավ մեր հաղթանակների վճռական պայմանը: «Հայրենական Մեծ պատերազմի ամենածանր փորձությունների օրերին, երբ վճռվում էր Հայրենիքի ճակատագրի հարցը, մեր պարտիան գործում էր որպես միասնական մարտական կազմակերպություն, որն իր ռեֆական շարքերում շղիտե տատանումներ ու տարաձայնություններ»¹:

Պատերազմի ժամանակ բազմաշաղար կոմունիստներ ղոհվեցին ռազմաճակատներում, սակայն ընկածների փոխարեն ամեն օր պարտիայի մեջ էին մտնում նորանոր հայրենասերներ, համալրում էին կոմունիստների շարքերը:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի շարքերն ընդունվեցին 1 միլիոն 600 հազար բանվորներ, գյուղացիներ, ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներ, Սովետական Բանակի ռազմիկներ, սպաներ, ցեներալներ²:

Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի լավագույն ներկայացուցիչները պատերազմի ամենածանր ժամանակներում համալրում էին պարտիայի շարքերը: 1942 թվականին Հայաստանում պարտիայի շարքերն են ընդունվել 3670, 1943 թվականին 4585, իսկ 1945 թվականին 5660 թեկնածու: Ընդամենը Հայաստանի պարտիազմակերպություններում պատերազմի ժամանակամիջոցում ընդունվել են պարտիական ծուղեր 14.665, իսկ պարտանդամներ՝ 11.442 մարդ³:

¹ Փ. Մ ա լ ե ն կ ո վ, Հաշվետու զեկուցում պարտիայի XIX համագումարում ՀամԿ(Բ)Պ ԿԿ-ի աշխատանքի մասին, Պետհրատ, Երևան, 1982, էջ 97:

² Նույն տեղում, էջ 101:

³ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, Փ. 1, կապոց 2, գ. 9, թ. 8:

Նրեան քաղաքի պարտիական կազմակերպությունը պատերազմի ժամանակ պարտիայի մեջ ընդունել է 3825 պարտիկեկնածու և 2695 պարտանդամ: Պատերազմի ժամանակ քաղաքի կազմակերպության մեջ մանողների թիվը երկու անգամ ավելի է, քան մինչ-պատերազմյան համապատասխան ժամանակամիջոցում: 1941 թվականի հունիսին նրեանի կազմակերպության մեջ հաշվվում էր 9236 կոմունիստ, իսկ 1946 թվականի սեպտեմբերին՝ 14.472: Պատերազմի ժամանակ Լենինական քաղաքի պարտկազմակերպությունն իր շարքերն ընդունեց 2435 մարդ¹: Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի շարքերում 1941 թվականի հունիսի 1-ին հաշվվում էր 33.788 կոմունիստ, իսկ 1946 թվականի սեպտեմբերին 52.773 կոմունիստ²:

Պարտիայի անդամների ու թեկնածուների ավելացման հետ մեկտեղ ավելանում էր սկզբնական պարտիական կազմակերպությունների ըսնակը: Միայն նրեան քաղաքում սկզբնական կազմակերպությունների թիվը 2205-ից հասավ 2485-ի: Այդպիսի աճ տեղի ունեցավ նաև Լենինականի, Կիրովականի և մյուս պարտիական կազմակերպություններում:

Պատերազմի տարիներին աշխատանքի ու պայքարի բովում աճեցին պարտիական և պետական աշխատանքի բաղմաթիվ նոր, երիտասարդ կադրեր. ջերմ հայրենասերներ, որոնք թշնամու դեմ մղվող մաքսերում և թիկունքում կատարվող աշխատանքի մեջ՝ իրենց հանգես բերեցին որպես Կոմունիստական պարտիայի քաղաքականությունը կիրառելու համար հմտորեն, անձնվիրաբար պայքարողներ:

Հայաստանի աշխատավորական անպարտիական մոտսանների և պարտիական կազմակերպությունների կապն ավելի ամրապնդվեց: Պարտիայի քաղկոմները, շրջկոմներն ու սկզբնական պարտկազմակերպությունների բյուրոներն իրենց գործարաններում և կոլտնտեսություններում բաղմաթիվ թեկնածու կապվելով արտադրության մեջ աշխատողների հետ, պիշեր ու ցերեկ նրանց մղում էին դեպի լարված, համուռ, քրտնաջան աշխատանքի: 1921—1945 թվականների արխիվների նյութերը՝ արձանագրությունները, որոշումները, դիմումները, նամակները, զեկուցադրերը, հեռագրերը, գրադրությունները և այլ փաստաթղթերը պատմում են պարտիա-

¹ ՄէլՍԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 16, դ. 338, թ. 54:

² Նույն տեղում, ֆ. 1, կապոց 2, դ. 9, թ. 6:

կան կազմակերպությունների կողմից թիկունքի բոլոր բնադավառներում կատարած լարված աշխատանքի մասին:

Պարտիական օրգանների հետ սերտորեն կապված էին ոչ միայն թիկունքի աշխատավորները, այլև ռազմաճակատ մեկնած զինվորները: Պարտիական կոմիտեները ստանում էին հաղարավոր նամակներ, շնորհակալական հեռագրեր, զեկուցագրեր, որոնք գրել են ռազմաճակատների քաղվարչությունները, հրամանատարները, ինչպես նաև ճակատում գտնվող զինվորները իրենց հայրենի շրջանների կամ դուռերի պարտիական կոմիտեներին: Այդ փաստաթղթերն արտահայտում են հայ ռազմիկների ջերմ հայրենասիրությունը և կոմունիստական պարտիային անսահմանորեն նվիրված լինելու նրանց ձգտումները:

Կովկասյան ճակատամարտն ավարտվելու օրերին ռազմաճակատի քաղվարչություն պետ դեներալ Սորոկինը Հայաստանի պարտական կազմակերպություններին ուղարկած նամակում նշում է Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի շարքերում դաստիարակված կոմունիստների, ինչպես նաև մյուս հայ ռազմիկների մարտական գործերի բազմաթիվ լավագույն օրինակների մասին¹: Հայկական դիվիզիաներից մեկի կոմունիստ-ռազմիկները 1944 թվականին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմին ուղարկած նամակում զեկուցել են այն մարտական գործերի մասին, որ կատարում էին նրանք սովետական սահմաններից այն կողմ, Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: Նամակում նկարագրված են հայկական դորամասի կազմում ծառայող ուկրաինացի, ադրբեջանցի, հայ, վրացի, ռուս և այլ ազգի շատ կոմունիստների սխրագործությունների մասին, որոնք օրինակ են ցույց տալիս բոլոր ռազմիկներին²: Ճակատային կոմունիստ-ռազմիկները խոսք են տվել հաղթանակի համար ծավալվող վերջին մարտերում հանդես բերել նոր քաջագործություններ:

Կերչի թերակղզում հայկական դիվիզիայի հրամանատարը, դինկոմը և քաղբաժնի պետը ՀԿՊ Կենտկոմին ուղարկած նամակում նշում են, թե «պատերազմի այդ ահավոր օրերում հայ ժողովրդի ճակատ ուղարկած զավակները կկատարեն մարտական հրամանները և միայն հաղթանակից հետո կվերադառնան տուն»³:

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 31, դ. 306, թ. 101—102:

² „Коммунист“, № 134, 1944.

³ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 31, դ. 302, թ. 136:

Մի ուրիշ խոսք զինվորներ, զլիաավորապես Ալաւիւնդու հանքերի նախկին հանքավորներից և շրջանի կոլտնտեսականներից 1945 թվականի մարտի 25-ին շրջանի առաջավոր մարդկանց շրանշաններով պարզեցողութեամբ կապակցութեամբ նամակով գիմել ևն Ալաւիւնդու պարտիական շրջանային կոմիտեին: Մարտիկները շնորհավորել են իրենց հայրենակիցներին, միաժամանակ խոսք են տվել ավելի անողոք կովել թշնամու դեմ. «Մեր սուրբ, որ անողոքաբար խոցում է ֆաշիստական դավթիչներին, պատյան շենք դնի մինչև վերջին հաղթանակը», գրել են մարտիկները և հուշահայտնել, թե հաղթանակից հետո կվերադառնանք հանքերը և կոլտնտեսութունները¹:

Պարտիական կազմակերպութուններն իրենց հերթին սերտ կապ էին պահպանում ռազմաճակատի և թիկունքի աշխատավորների հետ, առհանձնում էին պարտիայի ամեն մի անդամից, որ կոմունիստներն աշխատեն մասսաների մեջ, օնկնդրեն նրանց ձայնին, սովորեն նրանցից, զլիաավորեն նրանց հայրենասիրական ձգտումները և զրանք օգտադործեն ռազմաճակատին ցույց տրվող օգնութունն ավելի ուժեղացնելու համար:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպութունների ներպարտիական կյանքի կարեւոր կողմերից մեկը պարտիական և պետական կարգապահութեան հարցն էր: Գտնվում էին յառանձին մարդիկ, որոնք պատերազմի տարիներին և հետո խախտում էին պետական և պարտիական կարգապահութեանը, քնկնում էին իրենց անձնական շահի հետեից, մտածում էին իրենց անհատական բարեկեցութեան մասին: Գտնվում էին նաև յառանձին մորթեպաշտներ և վախկոտներ. լինում էին նաև դատաւիրներ, իսկ թուլամորթները դժվարութունների ծանրութունից հաճախ նվնդում էին և խանդարում համաժողովրդական պայքարին:

Պայքարը վախկոտների, դատաւիրների և միայն իրենց անձնական բարեկեցութեան մասին հոգացողների դեմ կազմում էր կոմունիստների կարեւոր խնդիրը: Պարտիական կազմակերպութունները հանդես էին բերում խտտապահանջութուն աշխատողների նկատմամբ: Պարտիական կազմակերպութունները հետեւողական աշխատանք էին կատարում պարտիայի որոշումները ժամանակին կատարելու, բարձր կազմակերպութեամբ ռազմաճակատին համաժողովրդական օգնութուն ցույց տալու ուղղութեամբ:

¹ Նամակի բնագիրը մինչև 1948 թ. պահվում էր Ալաւիւնդու պարտ. շրջկոմի ռազմաճակատից ստացված նամակների գործում:

Սկզբունքային քննադատության դեմքն իր դրական դերն է խաղացել, թիկունքի աշխատանքի տարբեր բնագավառներում: Այդ քննադատության մեթոդը հանդիսացավ այն հզոր շարժիչ ուժը, որը հաղթահարում էր տնտեսական և սովետական օրգանների աշխատանքի մեջ եղած թերությունները, մարդկանց հաղորդելով թարմության, կովիլու և հաղթելու կամք, զժվարությունների դեմ պայքարելու պատրաստակամություն:

Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները պատերազմի տարիներին շթուլացրին իդեոլոգիական աշխատանքը: Կատարելով պարտիայի դիրեկտիվները մարքսիստական-լենինյան թեորիայով զինվելու մասին, Հայաստանի կոմունիստներն ամենադժվարին տնտեսական ու քաղաքական կամպայնիաների ժամանակ էլ հոգ էին տանում, որ պարտիայի անդամներն ու թեկնածուները լրջորեն զբաղվեն իրենց քաղդաստիարակության գործով:

Պատերազմի սկզբից մինչև 1943 թվականի դեկտեմբերը Հայաստանում աշխատավորների համար կազմակերպվել էր 7326 զեկուցում: Որպես զեկուցողներ հանդես էին եկել 561 պարտիական, սովետական և այլ աշխատողներ:

Պարտիական կազմակերպություններն իրենց անդամների և ամբողջ ժողովրդի մեջ ղաստիարակում էին սովետական հայրենասիրություն, կոմիտե էին ժողովուրդների բարեկամությունը, բարձր էին պահում ինտերնացիոնալիզմի դրոշմ:

Պատերազմի տարիներին սովետական հասարակության զարգացման օրինաչափություններից մեկն այն էր, որ բանվորների և դյուղացիների զաշինքն է՛լ ավելի ամրապնդվեց: Քաղաքի և գյուղի մշտական կապը և փոխադարձ օգնությունն ամպահուսում էր Սովետական Հայաստանի ռազմական էկոնոմիկայի զարգացումը և ռազմաճակատի պահանջների բավարարումը:

Հայրենական ՄԼԺ պատերազմի ծանր փորձությունների մեջ Հայաստանի Կոմունիստական պարտիան ավելի սերտորեն համախմբեց իր շարքերը, զժվարությունների մեջ կոփվեցին կոմունիստները: Պարտիական կազմակերպություններն աշխատելով բարձր կազմակերպվածությամբ, հաջողությամբ մոբիլիզացրին հայ ժողովրդի ուժերը: Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդները Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների հետ սերտ համագործակցելով, ռուս մեծ ժողովրդի ղլխավորությամբ, հայ ժողովուրդը կարողացավ պատվով կատարել այն մեծ խնդիրները, որ նրա առաջ

դրվեցին Հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը պաշտպանելու պատմական ծանր ժամանակներում:

Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի XIV համագումարի բանաձևում նշվել է, որ «Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները, ընկեր Ստալինի կոչով, ռեսպուբլիկայի էկոնոմիկան վերակառուցեցին ռազմական ձևով, Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին մոբիլիզացրին պայքարելու գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Հայ ժողովուրդը, Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների հետ միասին, Հայրենական պատերազմի ճախարհներում կատարած իր հերոսական սխրագործություններով և թիկունքում կատարած անձնուրաց աշխատանքով իր ավանդը մտցրեց թշնամու դեմ տարած հաղթանակի գործում»¹:

Համագումարի տված այդ գնահատականը ելնում է պատերազմի ժամանակ թիկունքում ու ռազմաճակատում կոմունիստական կազմակերպությունների ամբողջ գործունեությունից:

Պարտիական կազմակերպությունների կազմակերպող և ղեկավարող դերը ապահովեց Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի աշխատանքի ու պայքարի հաջողությունը:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ

Կոմունիստական պարտիան կազմակերպում և ղեկավարում աշխատանքային սխրագործությունն էր տանում ՍՍՌՄ բանվոր դասակարգին, որն իր հերոսական աշխատանքով ապահովեց Սովետական Բանակի փառապանծ հաղթանակները:

Ի. Վ. Ստալինը 1944 թ. նոյեմբերի 6-ին, տալով ՍՍՌՄ բանվոր դասակարգի աշխատանքի գնահատականը, ասել է.

«Ներկայիս պատերազմի տնօրինակ ղեկավարությունները չընկճեցին, այլ է՛լ ավելի կոփեցին սովետական ժողովրդի երկաթյա կամքը և արևական ուժին: Մեր ժողովուրդը իրավամբ նվաճեց հերոսական ժողովրդի հռչակ: Մեր բանվոր դասակարգը իր բոլոր ուժերը նվիրաբերում է հաղթանակի գործին, անընդհատ կատարելագործում է արտադրության տեխնիկան, ավելացնում արդյունաբերական ձեռնարկությունների կարողությունը, կառուցում նորա-

¹ ՀՀԳ XIV համագումարի բանաձևը, Հայպետհրատ, 1948, էջ 3—4:

նոր ֆաբրիկաներ ու գործարաններ: Սովետական Միության բանվոր դասակարգը աշխատանքային մեծ սխրագործություն կատարեց ներկայիս պատերազմում»¹:

Այդ սխրագործության մեջ իր բաժինն ունի Հայաստանի բանվոր դասակարգը: Պատերազմի առաջին և երկրորդ տարում Հայաստանի բանվորները վերակառուցում էին գործարանների աշխատանքը, անցնում ռազմաճակատի պատվերների կատարմանը, յուրացնում էին նոր ասորտիմենտի պատրաստումը, պատերազմի ընթացքի մեջ լիարժեք սկսած Հայաստանի արդյունաբերության աշխատողներին առջև ծառացան նոր, մեծ խնդիրներ:

1943 թվականի սեպտեմբերին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմը մշակում է միջոցառումներ Պաշտպանության պետական կոմիտեի նոր դիրեկտիվը կենսագործելու, «արդյունաբերական ձեռնարկությունների կարողության օգտակարության կոնֆիցիենտը բարձրացնելու մասին»²: Դրանից հետո Կենտկոմը և Ժողկոմսովետը մշակում են նաև մի շարք այլ միջոցառումներ արդյունաբերության արտադրանքն ավելացնելու և ռազմաճակատին ու երկրին ավելի շատ ապրանքներ տալու նպատակով:

Լայն ծավալ է ստանում սոցիալիստական մրցությունը: Արտադրական աշխատանքներին ակտիվ աջակցություն ցույց տալու դործի մեջ են ներգրավվում պրոֆիտությունները, կոմերիտմիությունը: Պրոֆեսիաների համատեղումը, բազմադադահականների շարժումն ավելի լայն ծավալ էր ընդունել: Հայաստանի բանվորների պատերազմի ընթացքում կարողացան տիրապետել արտադրանքի մի շարք նոր տեսակների պատրաստման տեխնոլոգիական պրոցեսներին: Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում կազմակերպվեցին նոր արտադրություններ, ծավալվեց ռազմական արտադրանքի և ռազմական հանդերձանքի թողարկումը: Ռազմաճակատի և երկրի կարիքների համար Հայաստանի արդյունաբերությունը պատրաստում էր ավելի քան 300 տեսակի արտադրանք: Պատերազմի տարիներին չուրացվեց բոլորովին նոր, 270 տեսակի արտադրանք, որը մինչև պատերազմը չէր արտադրվում Հայաստանում:

Հայաստանի կոմունիստները լարված աշխատանքով մոքիլի-

¹ Ի. Վ. Սո ա լ ի ն, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, 1950, էջ 190:

² ՄէլՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 32, դ. 30, թ. 90—91:

զացնելով բանվորների ուժերը և արտադրության բոլոր հնարավորությունները, ապահովում էին ոչ միայն արտադրության այդ տեսակների չտրացումը, այլև սոցիալիստական ընդլայնված վերարտադրության օրենքի անշեղ կիրառումով, անընդհատ ավելացնում էին արտադրանքի քանակը:

Վերցնենք արդյունաբերության մի քանի ճյուղերի աշխատանքի օրինակները:

Ռեստուրանտայի լեռնա-հանքային առդյունաբերության բանվորները, ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները և ծառայողները պարտիական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ ապահովեցին բոլոր հանքահորերի անխափան աշխատանքը: Պատերազմի ժամանակ գոնավոր մետաղների կարիքն ավելի մեծացավ: Ղափանի, Ալավերդու պղնձի արդյունաբերության առաջավորները 1943—1945 թվականներին ավելի մեծ հոսանքով էին աշխատում պետական առաջադրանքները կատարելու համար: 1943 թվականի հունվարին Հայաստանի պարտիական և սովետական օրդանները ամփոփեցին հանքաքարի հանույթի արդյունքները և միջոցառումներ մշակեցին այդ գործում եղած թերությունները վերացնելու համար: Նույն թվականի հոկտեմբերին Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմը քննել է պետության-հետախուզական աշխատանքների միջոցով. պատերազմի ժամանակ այդ աշխատանքները թուլացել էին: 1943 թվականի պլանը կատարվել էր միայն 34 տոկոսով¹: Պարտիական և սովետական մարմինները, միջոցառումներ մշակելով, պայքար էին ծավալում այդ ճեղքվածքը վերացնելու համար: Հանքագործների անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ հազվադեպում են ստեղծված դժվարությունները:

Հերոսական աշխատանքի բաղմամբով օրինակներ տվեցին քիմիական արդյունաբերության բանվորները և ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները: 1945 թվականին Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության արտադրանքը 1940 թվականի մակարդակի համեմատությամբ ավելացավ 6 տոկոսով: Հայաստանի քիմիական արդյունաբերությունը ռազմաճակատի և թիկունքի արդյունաբերության կարիքների համար արագորոմ էր կարբիդ և այլ կարևոր նյութեր:

Պատերազմի վերջում նոր հաջողությունների հասան երևանի կիրովի անվան կոմբինատի և Կիրովականի Մյասնիկյանի անվան

¹ ՄէլՍԻ-ի հայկական ֆելիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 33, դ. 3, թ. 73:

գործարանի աշխատավորները: Երևանի Կիրովի ամվան գործարանի բանվորները, ինժեներները, տեխնիկները 1945 թվականի մարտին արտադրական պլանը կատարեցին 113,1, իսկ ապրիլին՝ 115,3 տոկոսով: Պատերազմի այդ ամիսներին գործարանի բանվորներն ու ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները պլանները կատարեցին բոլոր գծերով, զգալիորեն բարձրացրին արտադրանքի որակը: Կատարելագործելով տեխնոլոգիական պրոցեսները, գործարանի կոլեկտիվը կարողացավ մարտին 96,4 տոկոս, իսկ ապրիլին 99,2 տոկոս առլ միայն առաջին կարգի արտադրանք¹:

Բեռլինի վրա Սովետական Բանակի զրոհի օրերին գործարանում տիրում էր խառնադառուլություն: Ամեն մի բանվոր աշխատում էր իր աշխատանքով արժանի լինել Սովետական Բանակի հաղթանակներին: Պատերազմի վերջին ամիսներին գործարանը 50 տոկոսով իջեցրեց արտադրանքի ինքնարժեքը: Դա կիրովցիների պատերազմի ժամանակվա վերջին զրոհի փայլուն հաղթանակն էր:

Նույնպիսի լարվածություն էին աշխատում Ալավերդու գործարանի բանվորները:

Հայաստանի կարբիդը դրեթե ամբողջությամբ գնում էր ռազմական արդյունաբերության կարիքների համար: Միության տարբեր քաղաքներից ինքնաթիռները Երևան էին ժամանում և կարբիդի ծանր բեռով նորից թռչում դեպի ռազմական գործարանները:

Գրեթե ամբողջովին ռադամաակառի պատվերների վրա էին աշխատում Հայաստանի մետաղագործները: 1945 թվականին ռուսական կառույցի մետաղամշակման ձեռնարկությունների արտադրանքը 1940 թվականի արտադրանքի մակարդակը գերազանցում էր 98,5 տոկոսով, աչխնքն՝ արտադրանքի թողարկումը կրկնապատկվել էր: Արտադրանքի աճման այդ ընդհանուր մակարդակի հետ միասին, պետք է հաշվի առնել նաև այն փաստը, որ մետաղագործները պատերազմի ընթացքում արտադրում էին զերազանցապես Սովետական Բանակի պատվերներով և յուրացրել էին տասնյակ նոր տեսակի առարկաների պատրաստման տեխնոլոգիան:

Կարելի է բերել մի հրկու օրինակ բանվորների անձնվեր աշխատանքից, բաղմամբիվ բանվոր-հայրենասերների պատերազմական շրջանի հերոսական սխրագործություններն ավելի հստակ պատկերացնելու համար:

Ահա Երևանի Գյուղգործիքների գործարանը: Պատերազմի օրե-

¹ «Սովետական Հայաստան», 15 մայիսի, 1945:

րին այդ գործարանի աշխատողները յուրացրին ռազմական մի քանի տեսակի արտադրանքներ և հաջողությամբ էին կատարում ռազմական պատվերները: Առաջավոր բանվոր Դավիթ Ռոբոմաջյանի 60 տարին բոլորեց, երբ սկսվեց պատերազմը, սակայն 61-ամյա հասակում նա երիտասարդական ավյուժով էր լցված և տղորված ռազմաճակատին օդնկուռ գիտակցությամբ, գիշեր ու ցերեկ քրտնաջան աշխատանք էր կատարում գործարանի պլանները կատարելու համար:

Վարպետ Գուրգեն Ղազանջյանը քանի ղեռ պատրաստում էր միայն դռնաներ ու փողիսեր, նրա համար գործարանում աշխատանքի սկսվում էր առավոտյան, շշակով և ավարտվում ժամը 4-ին, բայց պատերազմը պահանջեց, որ հաղարավոր ուրիշների նման, Ղազանջյանն էլ սովորի նաև ուրիշ մասնագիտություններ, արտադրի ռազմաճակատի համար ավելի հրատույ, անհրաժեշտ առարկաներ: Այդ նոր պատվերների ստանալու հետ միասին, Գուրգենը մոռացավ աշխատանքային օրվա սկիզբը և վերջը, մոռացավ գիշերային հանգիստը, նրա համար սկսվեցին անբուժելի գիշերները: Ղազանջյանի կյանքի այդ օրերից մի քանի էպիզոդներ մեզ պատմում է արձակագիր Ստաֆֆին իր մի ակնարկում, որը կրում է «Անքուռ գիշերներ» վերնագիրը:

«Գործարանի առաջավոր մարդկանց հետ,— գրել է Ստաֆֆին,— շարքային բանվոր Գուրգեն Ղազանջյանն էլ օր ու գիշեր դուրս չէր գալիս արտադրությունից, բարեփոխություններ էր մտցնում դադարի վրա, կատարում շոք մասերի պատրաստման առաջին փորձերը: Սկզբում ոչինչ դուրս չէր գալիս Գործարանի ղեկավարները նույնիսկ հուսահատվեցին, բայց Գուրգենը գլուխը չէր կորցնում: Նրա համար արդեն սովորական էր դարձել 50—60 ժամ անընդհատ ցեխում մնալը: Նույնիսկ բանն այնտեղ հասավ, որ նրա փոքրիկ Զուլետան և Ռազմիկը հարցնում էին մայրիկին՝ «Ո՞ր է հայրիկը, երեխա՞նք՝ էլ ճակատ է գնացել»: Գուրգեն Ղազանջյանը, ճիշտ է, ճակատ չէր գնացել, բայց նա էլ մարտիկ էր սովետական թիկունքում, նրա մտքերն ու խոհերը ռազմի դաշտում կոլտղներին հետ էին...»¹

Ղազանջյանն աշխատում էր մի քանի զաղդաճի վրա: Նա օրվա արտադրական նորման կատարում էր մինչև 1000 տոկոսով: Գուրգեն Ղազանջյանի անձնվեր աշխատանքն արժանացավ Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի բարձր գնահատականին: Հայկական ՍՍՌ

¹ «Սովետական հայաստան», № 182, 1945:

է և մետաղ կռում հաղթանակի համար և չլինել այդ կոլեկտիվի մեջ, դժլար էր քանվոր-մարտիկի համար: Մի օր էլ, երբ Վազգենն իմանում է, որ իր ընկերները Հոկտեմբերյան տոների պատվին դուրս են եկել մարտական հերթափոխության, նա մի կողմ է դնում հիվանդության մասին բյուլետենը և շտապում գործարան: Տեղ գրավելով մրցողների շարքում, նա աշխատանքի մեջ էս ապաքինվեց, հինգ օրվա նորման կատարելով 220 տոկոսով¹:

Պատերազմի տարիներին իրենց մղած համառ պայքարը լավ հանրագումարներով ավարտեցին Հայաստանի էլեկտրաարդյունաբերության բանվորները և ինժեներա-տեխնիկական աշխատողները: Ոչ բիշ թվով ինժեներներ, վարպետներ, բանվորներ մեկնեցին բանակ: Սակայն մի կողմից արտադրության պրոցեսների սպասարկման կատարելագործումը, մյուս կողմից՝ բանվորների պրոֆեսիաների համաստեղումը լայն կիրառում ստացան: Հայաստանում պատերազմից առաջ եղած մոտ 40 մեծ և փոքր էլեկտրակայանները գործեցին անընդմեջ:

Հայկական ՍՍՌ էլեկտրակայանների աշխատողները մտել էին համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ և եղբայրական ռեսպուբլիկաների էլեկտրիկների հետ միասին պայքարում էին Պաշտպանության պետական կոմիտեի յուրաքանչյուրները կատարելու համար: Բերենք մի երկու կոլեկտիվի աշխատանքի օրինակը:

Հայէներգոյի ցանցի բոլոր կայանների աշխատողները հայրենասիրական խոր դիտակցությամբ էին լուծում այդ հարցերը: Նրանք մրցում էին իրար հետ ռեսպուբլիկայի ներսում, ինչպես և մրցության մեջ էին մտել ՍՍՌՄ մյուս ռեսպուբլիկաների էլեկտրակայանների հետ և պայքարում էին համամիութենական առաջնությունը գրավելու համար: Եվ նրանց այդ հաջողվում էր:

Այդպես, օրինակ, 1943 թվականին Ջորադէսի բանվորներն ու ինժեներները աշխատում էին առանց ավարիաների, ժամանակին կատարվում էին վերանորոգումները, մեխանիզմները դործում էին անխափան: Համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ մտնելուց հետո մինչև 1944 թվականի սկիզբները ձորագէտցիները երեք անգամ ՍՍՌՄ էլեկտրակայանների մեջ գրավեցին 3-րդ տեղը: էլեկտրակայանի կոլեկտիվը ոչ մի օր չէր հանգստանում ձեռք բե-

¹ „Коммунист“, № 227, 1943.

դաժնով: Նա լարում էր ուժերը և շարունակում պայքարը, ավելի բարձր ցուցանիշների համար:

Ձորագէտի կոլեկտիվի աշխատանքն առանձնապես հաջող արդյունքներ տվեց 1944 թվականին: Ոգևորվելով Սովետական Բանակի հաղթանակներով, ձորագէտցիներն ավելի ուշադիր և մեծ հմտությամբ էին աշխատեցնում տուրբինները, ավելի խնամքով էին վերաբերվում բարդ մեխանիզմներին: Հունիսի 20-ին կայանը կատարեց 1944 թվականի առաջին կիսամյակի պլանը: Մնացած 10 օրերին էլեկտրաէներգիա էր արտադրվում պլանից դուրս: Համամիութենական սոցիալիստական մրցության ժյուրին, դնահատելով ձորագէտցիների օրինակելի աշխատանքը, 1944 թ. հուլիսին որոշեց նրանց հանձնել ՀամԿԽ-ի և ՍՍՌՄ էլեկտրակայանների մինիստրության փոխանցիկ կարմիր դրոշմ: Ձորագէտը դրավեց առաջին տեղը:

Համամիութենական սոցիալիստական մրցությանն ավտիվ մասնակցություն է ունեցել և լուրջ հաջողությունների հասել նաև Քաճաքեռգէտը՝ այն ժամանակ Հայաստանի էներգետիկայի ամենախոշոր կայանը: Նրա կոլեկտիվը հսկայական ջանքեր գործադրեց ադրեզատների աշխատանքը ճիշտ կազմակերպելու և վերանորոգումները ժամանակին կատարելու համար:

1944 թվականի առաջին կիսամյակում Քաճաքեռգէտը երկու անգամ առաջնություն շահեց համամիութենական մրցության մեջ և դրավեց երկրորդ տեղը ՍՍՌՄ հիդրոէլեկտրակայանների շարքում: Քաճաքեռգէտի աշխատողները սարքավորումների վերանորոգման աշխատանքներ, որ հաստատել էր Պաշտպանության պետական կոմիտեն, գերակատարեցին ժամկետից շուտ: Դրանով էլ մեքենաների անօգտագործելի ժամերը կրճատվեցին, նրանք հարյուրավոր ժամերով պլանից դուրս գործի դրվեցին և լրացուցիչ էլեկտրաէներգիա էին արտադրում:

Վերանորոգումների այդ բարդ աշխատանքը, էլեկտրակայանը շահագործման հանձնելուց հետո, առաջին անգամ էր կատարվում, այն էլ պատերազմական մի շարք դժվարությունների պայմաններում: Սակայն Քաճաքեռգէտի բանվորների կոլեկտիվը հայրենասիրական պարտքի խոր դիտակցությամբ ձեռնարկեց այդ գործը և հաջողությամբ կատարեց իր առջև դրված խնդիրները: Հունիսի 7-ին, ժամկետից 23 օր առաջ, Քաճաքեռգէտը կատարեց 1944 թվականի առաջին կիսամյակի պլանը:

Սովետական Բանակի վճռական հաղթանակների տարին՝ Հայ-էներգոյի սխտեմի բոլոր կայանների բանվորների, ինժեներների և

ծառայողների համար հանդիսացավ համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ առաջնություն շահելու տարի:

Էլեկտրաէներգիայի ստացումը 1945 թվականին 1940 թվականի համեմատությամբ ավելացավ մոտ 15 տոկոսով, ապահովելով առաջին հերթին ռազմական արտադրանք տվող ձեռնարկությունների անընդհատ մատակարարումը:

Ռազմաճակատին համաժողովրդական օգնություն ցույց տալու գործում քիչ ջանքեր չեն թափել Հայաստանի սննդի և քերե արդյունաբերության ձեռնարկությունների աշխատողները:

Զգալի չափերով ընդարձակվեց սննդի արդյունաբերության արտադրանքը: Պատերազմի տարիներին Հայաստանը ռազմաճակատին և երկրին անընդմեջ մատակարարում էր միս, յուղ, պահածոներ, կաթնամթերքներ, օճառ, ձխախոտ, գինի, կոնյակ, սպիրտ, մսկարոն և այլ սննդամթերքներ:

Տրիկոտաժի ձեռնարկությունները բանակին տվեցին 470 հազար ձեռք տրիկոտաժի սպիտակեղեն: Կոշիկեղենի ֆաբրիկաները և Հայաստանի արտադրության բանակի համար կարեցին 155 հազար զուգ կոշիկ: Միայն Կիրովականի կիսամուշտակի գործարանը կարեց 81 հազար կիսամուշտակ և ժիլետ: Կարի արդյունաբերությունը բանակի համար կարեց 246 հազար շխեկ և 350 հազար բլուզ ու շալվար: Պատերազմի տարիներին կաշվի և կոշիկեղենի արտադրությունն աճեց և 1940 թվականի համեմատությամբ՝ 1945 թվականին հասավ 125 տոկոսի: Կարի արդյունաբերությունը 1945 թվականին 16 տոկոսով ավելի արտադրանք էր տալիս, քան նախապատերազմական 1940 թվականին:

Հերոսական աշխատանքի բաղմամբով, դեղեցիկ օրինակներ տվեցին տեխնիկ արդյունաբերության բանվորները: Պատերազմի օրերին բաղմադադահային աշխատանքի մեթոդի կիրառման նոր, չտեսնված նորմաներ սահմանվեցին: Պլանով նախատեսված էր, որ մեկ վարպետի օգնականը պետք է սպասարկեր 40 դաշգահ, սակայն առաջավոր բանվորները, լարելով իրենց ուժերը և կարողությունները, սպասարկում էին մինչև 130 դաշգահի անընդմեջ աշխատանքը:

Լենինականի Տեքստիլ կոմբինատը պատերազմի ընթացքում Սովետական Բանակին տվել է 62 միլիոն մետր կտորեղեն՝ հանդերձանքի համար, իսկ Չկալովի անվան կարի ֆաբրիկան արտադրել է 23,5 միլիոն ռուբլու արժողությամբ հանդերձանք¹:

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, ֆ. 16, դ. 9, թ. 14:

Պատերազմի ժամանակամիջոցում Հայաստանի բրդի գործ-
վածքեղենի արտադրությունն ընդարձակվեց և զարգացավ արդ
տեմպով: 1945 թվականին բրդի գործվածքային արտադրանքը 1940
թվականի համեմատությամբ աճեց 600 տոկոսով, իսկ բամբակի
գործվածքեղենի արտադրությունը՝ 142 տոկոսով:

Հայաստանի արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ար-
տադրանքը ռազմաճակատի համար ոչ մի նշանակություն չէին ունե-
նա, եթե մեր երկաթուղային տրանսպորտն այդ արտադրանքը ժա-
մանակին չփոխադրեր ռազմաճակատ և չհասցներ բանակին: Ինչ-
պես սովետական երկրի բոլոր երկաթուղայինները, այնպես էլ Հա-
յաստանի երկաթուղայինները պատերազմի օրերին աշխատում էին
անձնվիրաբար և հստակ կերպով իրականացնում ռազմաճակատի ու
թիկունքի միջև կապի կարևորագույն ֆունկցիան:

Քաղաքից էն անձնվեր աշխատանքի այն օրինակները, որոնք
կատարում էին Լենինականի դեպոյում, Նրեանի հանգույցում, գծա-
մասերում և կայաններում, սլաքավարից սկսած մինչև շողեքարշերի
մեքենավարներն ու այլ կարգի վարպետները: Նրանք մրցում էին
իրենց ծառայությունն օրինակելիորեն կատարելու և տրանսպորտի
անխափան, ճշգրիտ աշխատանքի համար: Լենինականի երկաթու-
ղային հանգույցի առաջավոր մարդկանցից պատերազմի օրերին 37
հոգի պարգևատրվեցին շքանշաններով և մեդալներով, 198 հոգի՝
«Ստալինյան կոչի հարվածայինի» կրծքանշանով, մոտ 1000 մարդ
արժանացավ «Կովկասի պաշտպանության համար» և «Աշխատան-
քային արիության համար» մեդալների¹:

Հայաստանի երկաթուղայինների կոլեկտիվում աճած նշանա-
վոր մարդկանց պատերազմի տարիներին կատարած աշխատանքա-
յին սխրագործություններից կրեները մեկ օրինակ, դա Անդրանիկ
Մխիթարի խաչատրյանն է: Նրա կյանքի պատմությունը շատ կողմե-
րով նման է Հայաստանի բազմաթիվ բանվորների կյանքին: Անդրա-
նիկ խաչատրյանը թյուրքական բարբարոսների կողմից հալածված
ծնողների հետ միասին փախչում է հայրենի գյուղից, ապաստարան
դառնում Սովետական Հայաստանում: «Իմ Հայրենիքը Սովետական
երկիրն է, այստեղ ծավալվել է իմ իսկական կյանքը», — ասել է
խաչատրյանը: Լինելով դեպոյում, երկաթուղայինների շրջանում,
նա որոշում է դառնալ մեքենավար և մտնում է երկաթուղային դրպ-
րոցը: Դեռևս մինչև պատերազմը խաչատրյանն արդեն դարձել էր
յավագույն մեքենավար:

¹ ՄէլՍԻ-ի հայկական ֆելիայի արխիվ, ֆ. 16, գ. 338, թ. 34:

Հայրենական պատերազմի առաջին օրվաճից խաչատրյանը լուծմոտիվի վրա սկսեց իր մասնակցությունը Հայրենիքի պաշտպանության գործին: Նա պարտավորություն վերցրեց շոգեքարշի վազը առանց վերանորոգման հասցնել մինչև 500.000 կիլոմետրի¹: Սկսվեցին լարված և հերոսական աշխատանքի օրերը: Հենց առաջին շաբաթների աշխատանքները ցույց տվեցին, որ կոմունիստ մեքենավարի բոլոր հաշիվները ճիշտ էին: Նա մեքենայի վազը արագացրեց երեք կիլոմետրով: Նրա բրիգադը շոգեքարշը և՛ աշխատեցնում էր, և՛ անհրաժեշտ մանր վերանորոգումները առանց ընդհատումների կատարում իր ուժերով: Այդ էր պատճառը, որ բրիգադը խնայեց 125.000 ռուբլի վերանորոգման գումարներից²: խաչատրյանը և ճրա օգնականները, ինչպես ճակատային զինվորը առաջավոր դժուր, գործողությունների պահին, շունհր քուն ու հանգիստ: Նա ամեն օր անցնում էր հարյուրավոր կիլոմետրեր: Երբ հաշվի էին առնում խաչատրյանի շոգեքարշի կատարած ընդհանուր վազրի տարածությունը, պարզվեց, որ նա վերակատարել է իր խոստումը և 520.000 կիլոմետր վազ է կատարել առանց շոգեքարշը վերանորոգման կանգնեցնելու³: խաչատրյանի բրիգադը տնտեսեց 450.000 կիլոգրամ վառելանյութ: Նրա լուծմոտիվի վրա ծածանվում էր դրոշմ: Այդ Անդրկովկասյան երկաթուղու փոխանցիկ դրոշմ էր, որ նվաճել էր նա, ամբողջ դժուր առաջին տեղը զբաղեցրած համար:

Այդ պատմական օրերին սովետական զինվորները, երբ հերոսական մարտերով ազատագրում էին այս կամ այն նշանավոր քաղաքը, արժանանում էին Գերագույն հրամանատարության շնորհավորագրին: Անդրանիկ խաչատրյանն ինչպես մարտում, երբ վերադառնում էր մարտական առաջադրանքը կատարելուց, երկաթգծի հրամանատարությունից ստանում էր նոր խրախուսանք, նոր պարգևներ: Դեռևս 1943 թվականի վերջերին նա արժանացել էր 30 շնորհավորագրերի⁴: ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի նախագահությունը բարձր գնահատեց Անդրանիկ խաչատրյանի ծառայությունները և նրան շնորհեց Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում⁵:

Պատերազմի օրերին Հենիյակաճի երկաթուղային հանգույցի աշխատողները մրցում էին Սանահինի երկաթուղային հանգույցի

¹ „Коммунист“, 12 ноября, 1943

² Там же.

³ Там же.

⁴ «Սովետական Հայաստան», 9 նոյեմբերի, 1943:

⁵ Նույն տեղում:

կոլեկտիվի հետ: Մրցությունը դնում էր այն բանի համար, թե նրանցից ով ավելի լավ է օգնում ռազմաճակատին, ով ավելի ճկուն է աշխատում և կատարում իր պարտքը Հայրենիքի հանդեպ: Ամեն մի երկաթուղային աշխատում էր իր ուժերը նվիրել ռազմաճակատին օգնելու, գնացքների երթևեկությունն օրինակելիորեն կազմակերպելու համար: 1944 թվականի վերջերին Սանահյինի կայարանի աշխատողների 60 տոկոսը Անդրերկաթուղու պետի կողմից արժանացել էին զանազան պարգևների՝ բարձր արտադրողական աշխատանքի համար:

Նույնպիսի լարվածությունը և անձնվիրությունը աշխատում էին երևանի ղեկույի մեքենավարները, ինչպես և հանգուցցի բոլոր աշխատողները: Հայաստանի երկաթուղայինները պարտիական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ պատերազմի տարիներին պատվով կատարեցին պետության կողմից նրանց տրված բոլոր առաջադրանքները:

Այսպիսով, Հայաստանում մինչև պատերազմը գոյություն ունեցող արդյունաբերական բոլոր ձեռնարկությունները, Հայերանական պատերազմի տարիներին վերակառուցելով իրենց աշխատանքը ռազմաճակատի պահանջներին համապատասխան, աշխատեցին ամխափան կերպով, յուրօրին արտադրանքի նոր տեսակներ և տարեցտարի անընդհատ ավելացրին արտադրության քաղաքում:

Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն էր, որ գոյություն ունեցող ձեռնարկությունները լարված աշխատեցնելու և նրանց արտադրական կարողությունն ընդարձակելու հետ միաժամանակ, տեղի էր ունենում նոր գործարանների, ֆաբրիկաների և ուրիշ ձեռնարկությունների կառուցում: Ինչպես Սովետական Միության թիկունքային մյուս ռեսպուբլիկաների ու մարզերի, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի բանվորները, պատերազմի ժամանակ անընդհատ կառուցում էին, զարգացնում ռեսպուբլիկայի տնտեսությունը, պատրաստվելով ծավալելու հետպատերազմյան խաղաղ շինարարությունը:

Չնայած թշնամին դեռևս գտնվում էր ժամանակավորապես օկուպացված մարզերում ու շրջաններում, արյունահեղ կռիվներ էին դնում Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Մերձբալթիկայի հողերում, Բյուդապեշտի էին որոտում Դոնի և Դնեպրի ափերին, սովետական մարդիկ լիովին վստահ լինելով վաղվա հաղթանակի նկատմամբ,

կալում էին և կառուցում: Պատերազմի տարիներին Սովետական Հայաստանում ոչ մի օր չդադարեց կառուցողական աշխատանքը:

Կատարելով ՀամԿ(ք)Պ Կենտկոմի և Միութենական կառավարության ցուցումները, Հայաստանի պարտիական և սովետական կազմակերպությունները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ռեպուլիկայում արտադրական, նոր ձեռնարկությունների շինարարությունը:

Պատերազմի տարիներին Երևան քաղաքում կառուցվում էին էլեկտրամեքենաշինական գործարանը, ապակու, ավտոդողերի, ժամացույցի, կաբելի, մահուդի և շատ ուրիշ գործարաններ ու ֆաբրիկաներ: Լայն աշխատանք էր կատարվում երկրի ընդերքը հետազոտելու, նոր վայրերում հանքային հանածոներ հայտնաբերելու ուղղությամբ:

Պատերազմի տարիներին չդադարեց Սեան-Ջանգու կասկադի խոշորագույն կառուցաձևներից մեկի՝ լճային հիդրոէլեկտրակայանի շինարարությունը:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարությունը լայն ծավալ ստացավ նաև Հայաստանի մյուս քաղաքներում և շրջաններում: Լենինականում կառուցվեց ներկարարական ֆաբրիկան և էլեկտրաաղացները, Սյուխակում շարունակվեց շաքարի գործարանի կառուցումը, որը շահագործման հանձնվեց հաղթանակից հետո: Ալավերդում պատերազմի ժամանակ կառուցվեց քիմիական գործարան, Հոկտեմբերյանում՝ կոնսերվի գործարան, Կիրովականում կազմակերպվեց մորթեղենի և մուշտակի արտադրություն, Ստեփանավանում՝ գուլպայի ֆաբրիկա, Շամշադինում սկսվեց ֆերմենտացիոն գործարանի շինարարությունը:

1944 թվականին սկսվեց Կիրովականի աղտոտային պարարտանյութերի հսկա գործարանի կառուցումը և Ալավերդու սուպերֆոսֆատի պարարտանյութերի խոշոր գործարանի շինարարությունը: Ընդամենը ռեսպուբլիկայում պատերազմի ժամանակ ավարտվեց 20 արտադրական ձեռնարկության կառուցում:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի շրջաններում կազմակերպվեցին տեղական և սննդի արդյունաբերության արտադրական կոմբինատներ, որոնք տեղական հումքը մշակելով իրացնում էին սննդամթերքի և լայն սպառման առարկաների արտադրությունը:

Սխալ կլիներ պատերազմի ժամանակ Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության բնագավառի աշխատանքում տեսնել միայն

այդ դրական կողմերը: Պատերազմի պայմաններում բանվոր դասակարգը հանդիպում էր լուրջ խոչընդոտների և դրանց հաղթահարման համար անհրաժեշտ էր լինում դործի դնել ուժերի գերլարում, կրիչով մեծ զրկանքներ:

Պատերազմի տարիներին Սովետական Հայաստանում կատարվող կապիտալ ներդրումների գումարը զգալի չափով կրճատվեց: Ռեսպուբլիկական ենթակառուցվածքային ձեռնարկություններում կատարվող կապիտալ ծախսերի գումարը 1940 թվականի համեմատությամբ 1942 թվականին կրճատվեց մոտ չորս անգամ, 1943 թվականին կրճատվեց մոտ վեց անգամ¹: Միայն 1944 թվականին սկսվեց կապիտալ ներդրումների աճը, կազմելով նախորդ տարվա համեմատությամբ 3,5 անգամ ավելի²:

Անմխիթար վիճակ էր տիրում շինանյութերի արտադրության և շինարարության բնագավառում: 1944 թվականին 1940 թվականի համեմատությամբ տուֆի հանույթը կազմում էր 61 տոկոս, պեմզայինը կրճատվել էր կիսով չափ, կիրը՝ 41 տոկոսով, կղմինդրին՝ 52 տոկոսով:

Պատերազմի տարիներին բանվորական ուժի պակասի, շինանյութերի արտադրության և փոխադրումների անբավարար կազմակերպման հետևանքով, բնակարանային շինարարության պլանները տարեցտարի չէին կատարվում: Այսպես, օրինակ, ընակարանային շինարարության պլանները կատարվել են 1941 թվականին 64 տոկոսով, 1942 թվականին՝ 66 տոկոսով, 1943 թվականին՝ 65 տոկոսով, 1944 թվականին՝ 43 տոկոսով, 1945 թվականի հունվար—օգոստոսին՝ 27 տոկոսով: Երևան քաղաքում 1944 թվականին իրացվել էր բնակարանային շինարարության համար բաց թողնված գումարի միայն 37 տոկոսը: Պլանները չկատարելու հետևանքով չկառուցվեց մոտ 51 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն³: Դա մի լուրջ ձախողում էր:

Քաղաքային սովհետները և շինարարական կազմակերպությունները վատ էին աշխատում այդ բնագավառում, նրանք լրիվ չէին օգտագործում եղած հնարավորությունները, ռազմաճակատին ցույց արվող օգնության գծով տարվող լավ աշխատանքը չէին կարողա-

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 33, դ. 3, ք. 42—43:

² Նույն տեղում:

³ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 34, դ. 9, թ. 5:

նում զուգակցել նաև քաղաքացիական շինարարության գծով տար-
վող աշխատանքների հետ:

1944 թվականին ստեղծվեց Շինանյութերի ռեսպուբլիկական
ժողկոմատ, որի առաջ խնդիր դրվեց բարելավել շինանյութերի ար-
տադրության գործը:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը արդյունաբերության աշխա-
տանքն առաջ էր մղում մեծագույն գծվարությունների միջով:

Վերցնենք կադրերի պրոբլեմը:

Պատերազմի առաջին ամիսներից ռազմաճակատ ուղարկվեցին
բանվորական որակյալ կադրերի զգալի մասը: Ճակատ մեկնեցին
նաև շատ ինժեներներ, տեխնիկներ, տարբեր պրոֆեսիաների աշ-
խատողներ: Այստեղից էլ առաջ էր դալիս այն կարևոր հարցը,
որ պետք է նորանոր մարզիկ ներգրավել արտադրության մեջ, կադ-
րեր պատրաստել և ազդեցատներն ու ցեխերն ապահովել բանվորա-
կան ուժով, որակյալ կադրերով և մասնագետներով:

Բացի այդ, պետք է հիշատի ունենալ, որ արտադրությունը զար-
գանում էր ասորտիմենտի լայնացման, ընդարձակման գծով, ռազ-
մաճակատը պահանջում էր պատրաստել նոր արտադրանքներ: Հե-
տևապես, հարկավոր էր նոր բանվորներ փնդրգրավել արտադրության
մեջ ոչ միայն ճակատ մեկնածներին փոխարինելու համար, այլև
արտադրության ընդարձակման և նոր արտադրանքի պատրաստման
կարիքները բավարարելու համար:

Պարտիական կազմակերպությունները բանվորական կադրերի
պակասը լրացնում էին նոր մարդկանց ներգրավելու, նրանց պատ-
րաստելու և որակավորելու միջոցով: Այդ աշխատանքը կազմա-
կերպվում էր մի կողմից արտադրության մեջ, մյուս կողմից՝ աշ-
խատանքային ղեկավարների սիստեմում: 1942 թվականի վերջին ար-
դյունաբերության մեջ նոր ընդգրկված բանվորները կազմում էին
մինչպատերազմյան բանվորների ընդհանուր թվի 29 տոկոսը:

Արդյունաբերության աշխատողների մեջ ներգրավվեցին մեծ
թվով կանայք: Դեռևս պատերազմի առաջին օրերից Սովետական
Հայաստանի բազմաթիվ կանայք զործարաններում ու ֆաբրիկանե-
րում փոխարինեցին ճակատ մեկնած տղամարդկանց: Կանայք մըտ-
նում էին արտադրության մեջ և սովորում տարբեր մասնագիտու-
թյուններ: Մասնավորապես տեքստիլ, սննդի արդյունաբերության,
արհեստագործական կոոպերացիայի արտեղների բանվորական հիմ-
նական մասում էին կանայք: Պատերազմի ժամանակ
բազմաթիվ կանայք հանք մտան և դարձան հանքագործներ, մետա-

դամշակման գծով՝ խառատներ, ձուլողներ, փականագործներ, երկաթուղում՝ մեքենավարի օգնականներ, դեպոների բանվորներ, կոնդուկտորներ:

1941 թվականին Հայաստանի արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորներից միայն 37,3 տոկոսն էին կազմում կանայք, 1942 թվականի վերջին կանանց տոկոսը բանվոր-ծառայողների կազմի մեջ արդեն հասել էր 54,4-ի ¹:

Հայն ծավալ ստացավ տեխնիկական ուսուցումը: Նորեկ բանվորներին ու բանվորուհիներին սովորեցնում էին տեխնիկական ուսուցման խմբակներում և աշխատանքի պրոցեսում: Անհատական ուսուցման միջոցով պատերազմի տարիներին Հայաստանում զանազան պրոֆեսիաներ սովորեցին և որակավորվեցին 21.916 աշխատավորներ: Տեխնիկական ուսուցման խմբակներում որակավորվեցին 6573 բանվորներ, իսկ կարճատև կուրսերի ցանցով անցավ 6013 մարդ:

Աշխատանքային ռեզերվների գծով գործող ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման դպրոցները, արհեստագործական և երկաթուղային ուսումնարանները ինչպես Միության մյուս ռեսպուբլիկաներում, այնպես էլ Հայաստանում խոշոր դեր խաղացին բանվորական կազմերը համալրելու գործում: Հայաստանի արդյունաբերության բոլոր գլխավոր ճյուղերի գծով ստեղծվեցին աշակերտի դրսևոցներ և ուսումնարաններ: Հայաստանի արհեստագործական ուսումնարաններում և ֆաբրիկա-գործարանային ուսուցման դպրոցներում պատրաստվեցին հազարավոր բանվոր՝ մետաղավործ, լեռնագործ, բիմիկ, շինարար, կապավոր և այլ մասնագիտությունների գծով ²:

Մեծ քանակությամբ որակյալ բանվորներ պատրաստվեցին նաև արդյունաբերության մյուս ճյուղերի գծով:

Պարտիական կազմակերպությունները և սովետական օրդաններն աշակերտով, մի կողմից՝ արտագրություն մեջ և մյուս կողմից՝ աշխատանքային ռեզերվների սիստեմի միջոցով պատրաստեցին և վերապատրաստեցին բանվորական նոր կազմեր, որոնք լրացրին բանվորական ուժի պակասը և լիովին բավարարեցին արտագրության ընդարձակման ու նոր արտադրանքների կազմակերպման հետևանքով առաջ եկած պահանջները:

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 33. դ. 8, թ. 23:

² Նույն տեղում, դ. 7, թ. 140:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատանքում պատերազմի պայմաններում առաջացած դժվարություններն արտահայտվում էին նյութերի մատակարարման դժրծում: Ռեսպուբլիկայի պարտիական կազմակերպությունները և սովետական օրգանները լայն աշխատանք էին ծավալում տեղական նյութերի պաշարներ հայտնաբերելու և օգտագործելու համար, միջոցներ էին ձեռնարկում ղեկիցլիտային նյութերի փոխարինողներ գտնելու, ինչպես նաև եղած նյութերի ծախսման դժրծում խիստ խնայողական ռեժիմ սահմանելու համար:

Պատերազմական պայմաններում արդյունաբերության սոցիալիստական բնույթը դրսևորում էր իր առավելությունները՝ հնարավորություն էր ստեղծում հաղթահարել դժվարությունները. պարտիական-սովետական կազմակերպությունները ռազմաճակատի առաջադրանքներն ապահովելու անհրաժեշտությունից ելնելով, բաշխում էին կադրերը և նրանց դասավորում ըստ ձեռնարկությունների պահանջի, արագորեն փոխադրում էին մի տեղից մյուսը վառելանյութը, հումքը, կազմակերպում էին փոխադարձ օգնություն տարբեր միևնույնությունների և ձեռնարկությունների միջև, միջոցառումներ էին կիրառում հետ մնացող ճյուղերի աշխատանքում ստեղծված դժվարությունները հաղթահարելու համար:

Մի կողմից՝ գոյություն ունեցող ձեռնարկությունների անխափան աշխատանքի, նրանց արտադրությունը ընդարձակելու և մյուս կողմից՝ նոր գործարաններ ու ֆաբրիկաներ կառուցելու և գործարկելու միջոցով Սովետական Հայաստանի արդյունաբերությունը պատերազմի ժամանակ տարեցտարի բարձրացնում էր արտադրանքի թողարկումը: Այսպես, օրինակ, 1943 թվականին ռեսպուբլիկայի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի պլանը կատարվեց 102,5 տոկոսով: Առանձնապես պետք է նշել թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունները, որոնք պլանը կատարեցին 111 տոկոսով, տեքստիլ արդյունաբերությունը՝ 105 տոկոսով, սննդարդյունաբերությունը՝ 104 տոկոսով:

1944 թվականին Հայաստանի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի պլանը կատարվեց 104,8 տոկոսով, իսկ բանվորների աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացավ 7,8 տոկոսով¹: 1944 թվականին արտադրանքի թողարկումը 14,3 տոկոսով ավելացավ 1943 թվականի համեմատությամբ: 1945 թվականին արդյունա-

¹ Հայական ՄԱԹ Գերագույն Սովետի 9-րդ սեսիայի սղագրությունը, էջ 5:

բերութեան համախառն արտադրանքի թողարկումը իջալի չափով գերազանցեց նախորդ տարվա ցուցանիշները:

Սովետական Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկութունների արտադրական հիմնական ֆոնդերը պատերազմի ժամանակամիջոցում ավելացան 31,4 տոկոսով²:

Այսպիսով, Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանի արդյունաբերությունը սոցիալիստական լայն վերաբուծողությամբ միջոցով զգալի չափով անեց, ընդարձակվեց: Նախապատերազմյան տարիներին Հայաստանում ինդուստրացման փառափայլանություն անշեղ կիրառումն ապահովեց պատերազմի ժամանակ ռազմականատի օգնություն ցույց տալու գծով բոլոր առաջադրանքների կատարումը: Սովետական Հայաստանի ռազմական էկոնոմիկան իր լուծման մտցրեց ռազմականատի մատակարարման բարձր պրոբլեմի հաջող լուծման գործի մեջ:

Հայաստանի բանվոր դասակարգի հերոսական աշխատանքի մեջ դրսևորվեց նրա անսահման նվիրվածությունը Սոցիալիստական Հայրենիքին, նրա քաղաքական բարձր դիտակցականությունը և կազմակերպվածությունը: Բանվոր դասակարգը անտրտունջ կրեց պատերազմի զփարկությունները, կատարեց իր պարտքը Հայրենիքի առջև, փայլուն կերպով իրագործեց իր ղեկավար գերը բանվորների ու ղյուղացիների դաշինքի մեջ:

3. ԿՈՒՏՆՏԵՍԱՅԻՆ ԳՅՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ

Սովետական գյուղացիությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանում աշխատում և պայքարում էր պատերազմից հաղթանակով դուրս գալու համար: Ֆաշիստական զավթիչների բոլոր ճիգերը, որ նրանք գործ էին դնում ՍՍՌՄ բանվոր դասակարգի և գյուղացիների դաշինքը խախտելու և նրանց միջև պառակտում առաջ բերելու համար, չարաշար կերպով տառապեցրին:

Սովետական Միության գյուղացիները, — գրել է Ի. Վ. Ստալինը, որոնք խաղաղ շինարարության շարիներին, կոտնտեսային կարգի հիման վրա հետաժամեց հողագործությունը վերափոխեցին առաջավոր գյուղատնտեսության, Հայրենական պատերազմի ժամանակ

1 ՀՀԳ ՄԿՄ համագումարի սղագրությունը:

հանդես բերեցին գյուղի պատմության մեջ շտեմնված՝ համաժողովրդական շահերի բարձր պիտակցում։ Նրանք ռազմաճակատին օգնելու համար կատարվող անձնվեր աշխատանքով ցույց տվին, որ սովետական գյուղացիությունը գերմանացիների դեմ մղվող ներկայիս պատերազմը համարում է իր հարազատ գործը, իր կյանքի և ազատության համար մղվող պատերազմ¹։

Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսականները եղբայրական ռեսպուբլիկաների կոլտնտեսականների հետ միասին պատերազմի տարիներին հանդես եկան միասին ու միասնական, համընթաց առաջ զնացին դժվարությունների ու պայքարի ճանապարհով՝ դեպի հաղթանակը։ Հայ գյուղացու բազմադարյան պատմության ընթացքում դեռևս երբեք չէր դրսևորվել համաժողովրդական շահերի աչքից բարձր պիտակցություն, ժողովուրդների եղբայրության ուստին աչքից հավատարմություն, պետության կողմից տրված ամեն մի առաջադրանքի նկատմամբ աչքից վերաբերմունք, ինչպիսին դրսևորվեց Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին։

Մեր կոլտնտեսականներն աշխատում էին հսկայական բարվաժություններ, հանդես էին բերում անցյալում շտեմնված անձնվիրություն, կատարում էին մեծ զոհողություններ բանվոր դասակարգից եւ շմռակու և թշնամուն հաղթելու համար։ Նրանք աշխատում և պայքարում էին իրենց ավագ եղբայրների, Ռուսաստանի բազմամիլիոն գյուղացիների օրինակով։ Չի եղել մի նախաձեռնություն, որն սկիզբ առներ Ռուսաստանի կոլտնտեսականներից և որին ամենաստիպելի աջակցություն հանդես չբերեին և շմռակային Հայաստանի կոլտնտեսականները։

Պետք է նկատի ունենալ, որ պատերազմի ժամանակամիջոցում Հայկական ՍՍՌ կոլտնտեսային գյուղի պատմությունը միայն ներքինից դեպի վեր զնացող հաջողությունների պատմություն չէ։ Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը հաղթահարեց շատ դժվարություններ և կրեց բազմաթիվ զրկանքներ։

Տղամարդկանց աշխատավոր ուժի հիմնական մասը կանչվել էր Սովետական Բանակ։ Զոհացվում էր ոչ միայն բանվորական ձեռքերի, այլև արտագրության զանազան ճյուղերի ղեկավար կադրերի լուրջ պակասություն։ Խիստ կրճատվել էր գյուղատնտեսության կենտրոնացված մատակարարումը մեքենաներով, սահեստի մասն-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, Պետհրատ, 1946, 5-րդ հրատ., էջ 128։

յով, քիմիական պարարտանյութերով, արանսպորտային միջոցներով և ուրիշ անհրաժեշտ առարկաներով:

Ռեսպուբլիկայի պարտիական և սովետական օրգանները թույլ տվեցին լուրջ սխալներ Հայաստանի կոլտնտեսությունների աշխատանքի պլանավորման, կադրերի ընտրությամբ և գյուղատնտեսությունից ղեկավարման գործում:

Գրեթե բոլոր շրջաններում էլ տեղի էին ունենում գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրության խախտումներ: Շատ կոլտնտեսություններում եղան հանրային ունեցվածքի շոսայման ու վատնման դեպքեր. թույլ էր դրված հաշվառման և վերահսկողության դործը: Գոփողները և սպեկուլյանտական տարրերը հափշտակում էին կոլտնտեսային ունեցվածքը:

Կոլտնտեսությունների արտադրության կազմակերպման հարցերում ևս տեղ դտան մի շարք թերություններ: Մի քանի հազար կոլտնտեսական 1942—1944 թվականներին չկատարեցին աշխօրեյի մինիմումը: Այգիների և տեխնիկական կուլտուրաների մշակումը վատացել էր: Կային այնպիսի կոլտնտեսություններ, մասնավորապես լեռնային շրջաններում, որտեղ աշխօրերը լիարժեք չէին: Գյուղացիության մատակարարումը սպառողական կոոպերացիայի գծով կատարվում էր ընդհատումներով: Օրինակ, 1943 թվականին Հայկոոպի գծով գյուղում առևտրի պլանները կատարվել են լուրջ ձեղքվածքով¹:

Ձևալած այդ և ուրիշ թերություններին ու սխալներին, Սովետական Հայաստանի գյուղացիությունը Կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ պատվով դիմացավ դժվարություններին, կատարեց իր հայրենասիրական պարտքը Սովետական Բանակի և երկրի հանդեպ:

ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը և ՍՍՌՄ կառավարությունը մշտական ռպնություն էին ցույց տալիս Սովետական Հայաստանի պարտիական և սովետական օրգաններին, գյուղում ծագած դժվարությունները հաղթահարելու համար:

1942 թվականին Հայկական ՍՍՌ կոլտնտեսությունների աշխուճացնի մի զգալի մասը ցրտահարվել էր: Գարնանը հարկավոր էր ծածկել այդ կորուստը, բայց չկար պահանջված քանակով սերմացու: ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետը քննում է Հայաստանի կոլտնտեսություն-

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 32, դ. 6, թ. 231:

ներին օգնություն ցույց տալու հարցը և պետական ռեզերվից բաց է թողնում անհրաժեշտ քանակով սերմացու¹։

1944 թվականի փետրվարի 4-ին ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը քննարկեց Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսության դրությունը։ Կենտկոմի որոշման մեջ տրված են պատերազմի պայմաններում Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխատանքի արդյունքները 1941—1943 թվականներին և նշված է կոլտնտեսականների անձնավորության ու հայրենասիրության մասին։ Այդ որոշման մեջ նաև նոր խնդիրներ են դրվել ռեսուրսների պարտիական և սովետական կազմակերպությունների շտաբ² կոլտնտեսություններում աշխատանքի կազմակերպումը բարելավելու, բերքատվությունը բարձրացնելու, պետությանն ավելի շատ մթերքներ հանձնելու և կոլտնտեսականների աշխօրերի դիմաց բաշխվող եկամուտներն ավելացնելու ուղղությամբ³։

ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմի տված ծրագրով ղինված, Հայաստանի պարտիական կազմակերպությունները պայքար ծավալեցին ռեսուրսների կոլտնտեսային գյուղացիության առջև դրված նոր խնդիրները լուծելու համար։

1944 թվականի փետրվարին Հայաստանի կոլտնտեսականներն ի պատասխան պարտիայի և կառավարության կողմից դեպի իրենց ցույց տրված մեծ հոգատարության, նոր պարտավորություններ ստանձնեցին։ Ռեսուրսների բոլոր գնուղերում 300 հազար կոլտնտեսականներ իրենց ստորագրությունները դրեցին այդ փաստաթղթի տակ։ Նրանք կոնկրետ, գործնական պարտավորություններ ստանձնեցին ավելի արտադրության աշխատել, շինել ուժերը և բարձրացնել կոլտնտեսային հանրային տնտեսությունը, ավելի ակտիվորեն օգնել ռազմաճակատին։

Պատերազմի ժամանակ կոլտնտեսային գյուղի ամենադժվար պրոբլեմը բանվորական ուժի հարցն էր։ Բանվորական ուժի կարիք բավարարելու գործում բացառիկ դեր խաղացին կանայք, կոլտնտեսուհիները։

Հայրենական պատերազմի տարիներին կանայք ավելի մեծ ակտիվությամբ էին մասնակցում կոլտնտեսային արտադրությանը, լրացնելով բանվորական ուժի պակասը։

¹ ԽԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 31, գ. 40, թ. 152բ

² Նույն տեղում, ֆ. 2, ցուցակ 33, գ. 1, 2, 3։

Խնչպես Սովետական Միության բոլոր ռեսպուբլիկաների կուտնտեսուհիները, այնպես էլ Հայաստանի կուտնտեսուհիները պատերազմի տարիներին հանդես բերեցին աշխատանքային սխարագործության հիանալի օրինակներ:

Այդ հարցը հետաքրքիր է քննարկել առանձին կուտնտեսությունների աշխատանքի փորձով և նրանց նյութերի հիման վրա:

Վերցնենք Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի գյուղի Վենինյան ուղիի կուտնտեսության օրինակը: Պատերազմի առաջին օրերից այդ գյուղից բազմաթիվ կուտնտեսական հայրենասերներ մեկնեցին ռազմաճակատ: 1944 թվականին Խնձորեսկ գյուղից Սովետական Բանակում արգեն կար մեկ դեմնրալ, 11 զնդապետ, տասնյակ սպաներ և մի քանի հարյուր շարքային զինվորներ:

Խնձորեսկի «Վենինյան ուղի» կուտնտեսության դաշտերում հազարավոր հեկտար ցանք պետք է կատարվեր, անասունների համար հարկավոր էր կեր կուտակել:

Խնձորեսկի «Վենինյան ուղի» կուտնտեսության վարչության նախագահն այդ կապակցությամբ գրել է. «... Սկզբում նույնիսկ շփոթվեցինք, չգիտեինք, թե ինչպես կատարենք այդ բոլոր աշխատանքները, ո՞րտեղից գտնել բանվորական ձեռք: Բայց մեզ փրկեցին կանայք... Ձանգեզուրում կինը երբեք չի եղել գութանաժար, իր ձեռքը չի վերցրել դերանդին, չի դարձել հովիվ,— այդ բոլորը հնուց ի վեր համարվել է տղամարդու գործ: Այժմ կանայք իրենց ուսերի վրա վերցրին կուտնտեսային աշխատանքի հիմնական բաժինը և գործն առաջ դնաց: Միայն 1943 թվականին կանայք աշխատեցին 100 հազար 250 աշխօր: Այդ տարին 250 հունձ կատարողներից 230-ը կանայք էին»¹:

Խնձորեսկի կուտնտեսության կանայք ոչ միայն լրիվ փոխարինեցին ռազմաճակատ մեկնած տղամարդկանց, այլև ծավալեցին աշխատանքների մասշտաբը, դերազանցեցին նախորդ տարիների արտադրական ցուցանիշները: Այսպես, օրինակ, 1941 թվականին կուտնտեսությունն ունեցել էր 1660 հեկտար ցանք, իսկ 1944 թվականին ցանքերի տարածությունը հասցվեց 2031 հեկտարի. մինչպատերազմյան 10 ցենտների փոխարեն միջին բերրատվությամբ հեկտարից 1944 թվականին հասցվեց 11 ցենտների: 1941 թվականի հունվարի 1-ին կուտնտեսությունն ուներ 1600 գլուխ խոշոր եղջերավոր և 5560 մանր եղջերավոր անասուն. 1944 թվականին խո-

¹ „Коммунист“, 29 ноября, 1944.

շոր եղջերավորների հոսքը հասցվեց 1730, իսկ մասնը եղջերավորներինը՝ 5000 գլխի։ Պատերազմի երեք տարում կոլտնտեսությունը ռազմաճակատին և հրկրին տվեց 100 հազար փութ գյուղատնտեսական մթերքներ¹։ Այդ ամենը, հիմնականում, կատարվում էր ղեկնիչյան ուլի² կոլտնտեսության կանանց ձեռքերով։

Բերենք մի ուրիշ օրինակ, որը ցույց է տալիս հայ կնոջ անձնփառություին ու նրա կատարած զոհողությունները, պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարությունները հաղթահարելու համար։

Ալավերդու շրջանի Հադվի գյուղում ապրում է կոլտնտեսուհի Անուշ Ունանյանը։ Նրա ընտանիքը նման է մեղվանոցի։ Անուշ մայրիկը ունեցել է 10 տղա, 5 աղջիկ, 12 թոռնիկ։ Դեռ պատերազմից շատ առաջ, երբ վախճանվեց Անուշի ամուսինը, որբերով լեցուն ալդ օջախը բնկավ ծանր վիճակի մեջ։ Բայց Անուշը կոլտնտեսություն մտավ և կոլեկտիվ աշխատանքի մեջ նա ոչ միայն պահեց-պահպանեց որբերին, այլև գտավ ապահով կյանք։

Երբ պատերազմն սկսվեց, Անուշն իր զավակներին իրար ետևից ռազմաճակատ ուղարկեց։ Դիմելով համազուգացի կոլտնտեսուհիներին, նա ասում էր. «որտներդ պինդ պահեք քույրեր, մեր զավակները գնում են մեր պատիվը պահպանելու... Բա որ նրանք չգնան թշնամու դեմ, էլ ո՞վ պիտի դնա»²։

Անուշ Ունանյանի գերդաստանի ղինվորական սերունդը հետևյալ պատկերն ուներ պատերազմի տարիներին. 1-ին — ավագ որդին՝ Համբարձում Ունանյանը 1943 թվականին արդեն փոխգնդապետի կոչում ուներ և ծառայում էր որպես միավորման շտաբի պետ. 2-րդ որդին՝ Խորենը ռազմաճակատում ծառայում էր որպես շարքային մարտիկ. 3-րդը՝ Աստաշը մինչև պատերազմը ծխախոտագործ կոլտնտեսական էր, իսկ ռազմաճակատում դարձավ հմուտ գնդացրորդ. 4-րդը՝ Աշոտ Ունանյանը մարտերում երեք անգամ վիրավորվել էր, այնուհետև ստացել էր լեյտենանտի կոչում և հրետանային մարտկոցում կռվում էր թշնամու դեմ. 5-րդ որդին՝ Սուրեն Ունանյանը դառնում էր Լենինգրադի ռազմաճակատում, դարձել էր սնայպեր և քաջարի մարտիկ. 6-րդը՝ Ավետիքը պատերազմից առաջ ուսուցիչ էր գյուղում, ճակատ մեկնեց որպես շարքային, մարտում վիրավորվելով, բուժվել էր և նորից մեկնել կռվի դաշտ. 7-րդը՝ Առն Ունանյանը մինչև պատերազմն Ալավերդու պղնձաձու-

¹ „Боеи РККА“, Фронтальная газета, 16 сентября, 1944.

² «Պոլկտական հայատուն», 1 նոյեմբերի, 1942։

չառանի ձուլող վարպետներից էր, մեկնելով բանակ, դարձել էր ասանկիստ. Ց-րդ որդին՝ Կոստանդ Ունանյանը դեռևս վաղուց բանակում էր, մասնակցել էր սպիտակ ֆինների դեմ մղվող կռիվներին, իսկ Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին շրջանում զոհվեց հերոսի մահով. 9-րդ որդին՝ Հաբուսյուն Ունանյանը լեյտենանտ էր, Բաժանյան դիվիզիայի քաջարի սպաներից մեկը¹. 10-րդ որդին՝ Էլիզբար Ունանյանը մնացել էր կոլտնտեսությունում և աշխատում էր ֆերմայում, որպես գոտեխնիկ:

Անուշը երախտագիտությամբ ասում էր, թե «շնորհակալ է, որ այդ մի որդուն բաշխել են իրեն»: Բայց Էլիզբարը նույնպես ճակատումն էր գտնվում, միայն կոլտնտեսային աշխատանքի ճակատում: Նա զիշեր ու ցերեկ կոլտնտեսության դաշտերում ու սարերում էր լինում, պահպանում էր հանրային ունեցվածքը:

Բացի 10 տղաներից, ուղմաճակատ էին մեկնել նաև Անուշ Ունանյանի 5 թոռները: Այսպիսով, Ունանյանի ընտանիքը ճակատ էր ուղարկել 15 ուղմիկ, որոնք պատվով էին կատարում իրենց պարտքը Հայրենիքի առջև: Մեկ ընտանիքից այդքան աշխատունակ ձեռքեր ուղմաճակատ ուղարկելը չէր կարող մեծ դժվարություններ առաջ չբերել տնտեսությունը վարելու գործում: Սակայն կոլտնտեսային կարգի պայմաններում ինչպես բոլոր գյուղերում, նաև Հազվիում, Անուշի ընտանիքում ուղմաճակատ մեկնածների փոխարեն դաշտ դուրս եկան թիկունքում մնացած քույրերը, կանայք և մայրը՝ Անուշը: Նա աշխատում էր ֆերմայում և պատերազմի ամենադժվարին տարում՝ 1942 թվականին վաստակել էր 180 աշխօր, այսինքն՝ ավելին, բան ռեսպուբլիկայում մեկ կոլտնտեսականի վաստակած միջինը:

Անուշ Ունանյանի ընտանիքը բացառություն չի կարելի համարել, Հայաստանի շրջաններում, դյուղերում բազմաթիվ կոլտնտեսականների ընտանիքներ ուղմաճակատ էին ուղարկել իրենց բոլոր արու զավակներին, սառնր թողնելով միայն կանանց:

Այս օրինակների մեջ ես ցայտուն կերպով երևում է, թե ինչպես հայ կինը սովետական կարգերում, կոլտնտեսային կարգերում վերափոխվելով և վերադաստիարակվելով, իր նվիրական զավակների կյանքը չէր խնայում Հայրենիքի պաշտպանություն համար, գիտակցաբար գնում էր դեպի աշխատանք ու պայքար, իր ուսերի վրա կրում էր թիկունքային աշխատանքի ամբողջ ծանրությունը: Դա կնոջ

¹ Մարտիկ ռազմաճակատային թերթ, 16 նոյեմբերի, 1943:

մեծապույն հերոսական սխրագործությունն էր պատերազմի ժանր փորձությունների մեջ:

Հայաստանի կոլտնտեսություններում կանայք դարձել էին բանվորական ուժի հիմնական մասսան:

Եթե 1940 թվականին Հայաստանի կոլտնտեսություններում եղած 146 հազար աշխատունակ կանանցից արտադրությանը մասնակցում էին 133 հազար, 1942 թվականին՝ 150 հազարից մասնակցում էին 147 հազար¹: 1943—1944 թվականներին աշխատունակ կանանց մասնակցությունը կոլտնտեսությունների արտադրության պրոցեսներին է՛լ ավելի աճեց:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին ղգալի չափով ավելացավ կանանց աշխատանքի արտադրողականությունը, նրանց վաստակած աշխօրերի քանակը: Այսպես, 1940 թվականին 200—300 աշխօր վաստակեցին 5880 կոլտնտեսուհի, 300—400 աշխօր՝ 1040 կոլտնտեսուհի և 400-ից ավելի աշխօր՝ ընդամենը 261 կոլտնտեսուհի: 1944 թվականին 200—300 աշխօր վաստակած կոլտնտեսուհիների թիվը բարձրացավ մինչև 19 000, մինչև 300—400 աշխօր վաստակողները՝ 4800, իսկ 400-ից ավելի աշխօր վաստակողները՝ ավելի քան 1000: Ռեսպուբլիկայի կոլտնտեսություններում կանայք միջինը վաստակել են աշխօրեր՝ 1940 թվականին — 88, 1941 թվականին — 107, 1942 թվականին 122, իսկ հետագա տարիներին այդ մակարդակը չի իջնում²:

Այս թվերը ցույց են տալիս կոլտնտեսային սխտեմի կարևորագույն առավելություններից մեկը, կնոջ աշխատանքի ներդրավումը արտադրության պրոցեսի մեջ, կանանց աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը մեծ չափերով: Միայն կոլտնտեսային կարգը հնարավորություն տվեց կանանց մասսայաբար մասնակցել գյուղատնտեսական արտադրության աշխատանքին, ներդրավել տնտեսության կազմավերուման և ղեկավարման գործում, մասնակցել Սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանության գործին:

Պատերազմական շրջանի լարված աշխատանքն ավելի բարձր ցուցանիշներ է տվել ոչ միայն կանանց, այլև առհասարակ կոլտնտեսությունների բոլոր աշխատավոր ձեռքերի աշխատանքի օգտագործման գծով:

ՍՍՌՄ Ժողովրդավար և ՀամԿ(բ)Պ Կենտկոմը 1942 թվականի ապրիլի 13-ին որոշում ընդունեցին կոլտնտեսականների աշխօրերի

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 33, գ. 1, թ. 19:

² Նույն աղբյուր:

ձինքս մեզ սահմանելու մասին: Հայկական ՍՍՌ կոլտնտեսություններում սահմանվեց մինիմում 120, իսկ բաժնեակացան շրջաններում 150 աշխօր: Այդ միջոցառումը խթան հանդիսացավ կոլտնտեսականների աշխատանքային ուժը ավելի արդյունավետ օգտագործելու: 1940 թվականին աշխօր շտենցող կոլտնտեսականներ ռեսպուբլիկայում կային 16.000 մարդ, 1942 թվականին 8.000, իսկ 1943 թվականին դրանց թիվը իջավ մինչև 2000-ի: Միջինը ամեն մի կոլտնտեսականի վաւտակած աշխօրը ռեսպուբլիկայում կազմել է՝

1941 թվականին	157
1942 »	162
1943 »	168
1944 »	177
1945 »	167

Տարեց-տարի պակասում էր աշխօրերի նորմաները չկատարողների թիվը և ընդհակառակը՝ ավելանում էին 200-ից բարձր աշխօր վաստակողները:

Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում Սոսկեսական Հայաստանում չդադարեց աշխատանքը ջրանցքների կառուցման և ոռոգման ցանցի ընդարձակման ուղղությամբ:

Պատերազմի տարիներին կառուցվող խոշոր ջրանցքներից մեկը Թալինի ջրանցքն է: Նրա կառուցման աշխատանքները պլանավորվել և ձեռնարկվել էին դեռևս պատերազմից առաջ: Բայց պատերազմի առաջին շրջանում դադարեցվեց շինարարությունը: Պատերազմի մեջ վճռական բեկման տարուց նոր թափով վերսկսվեցին Թալինի մեծ ջրանցքի կառուցման աշխատանքները: Մարտունու շրջանի Ադիյամանի ջրանցքի շինարարությունն սկսվեց պատերազմի ժամանակ և ավարտվեց երկու տարում: Ստեփանավանի, Ալավերդու, Կալինինույի շրջանների կոլտնտեսականները 1943 թվականին, դեռևս Կովկասի նախալեռներում մղվող կատաղի կռիվների օրերին ջրանցք էին կառուցում: Աշխատավորները ջրանցքի շինարարության նպատակների համար տրամադրում էին բան-

¹ Թվերը բերվում են կոլտնտեսությունների տարեկան հաշվետվությունների ամփոփումների հիման վրա, Գյուղատնտեսության մինիստրության ավալներով:

վորական ուժ, տրանսպորտ, սննդամթերք: Զրանցքը կառուցվեց հաջողությամբ և 1944 թվականի նոյեմբերին հանձնվեց շահագործման:

Պատերազմի ժամանակ կառուցված ջրանցքներից մեկն էլ Նորքի ջրանցքն է: Այդ ջրանցքի 10 կիլոմետրը կառուցեցին Երևան քաղաքի բանվորները, բանվորուհիները, ծառայողները, ինտելիգենցիան՝ հասարակական կտրուկ: Ամեն մի ռայոն ստացել էր ջրանցքի իր տեղամասը, յուրաքանչյուր կողեկտիվ այդ տեղամասում ուներ իր հատվածը: Մրցույթում և պայքար էր ծավալվում ավելի շատ աշխատավոր դուրս բերելու և պլանները կատարելու համար: Նրեանի պարտիական կազմակերպությունները կազմակերպական աշխատանք էին ծավալում ջրանցքի շինարարության մեջ բնակչությանը ներգրավելու համար: Ամեն օր ջրանցքի տեղամասերում աշխատում էին բանվորներ, ծառայողներ, գիտնականներ, բժիշկներ, ինժեներ-տեխնիկներ:

Այդ համաժողովրդական աշխատանքի շնորհիվ 1944 թվականի վերջերին Հայաստանում ջրովի հողերի տարածությունն արդեն կազմում էր 200.000 հեկտար, 1914 թվականի 97.000 հեկտարի փոխարեն¹: Հայաստանում ջրանցքների երկարությունը եղել է՝ 1913 թվականին 3270 կիլոմետր, 1919 թվականին 1800 կիլոմետր, 1937 թվականին 9412, իսկ 1946 թվականին 10.460 կիլոմետր:

Հայաստանում հողերի ոռոգման այդպիսի մեծ մասշտաբի աշխատանքների ծավալումը վերափոխում էր ռեսպուբլիկայի դրուղատնտեսության դեպքը և բարենպաստ պայմաններ ստեղծում կրկտնտեսային գյուղի տնտեսական վերելքի համար:

Նախկինում ջրովի հողերի օգտագործման, նոր հողերի ջրովեղարձնելու և յուրացնելու ճանապարհով Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանի կոլտնտեսություններն ավելի քան 40 հազար հեկտարով ավելացրին բոլոր ցանքերի տարածությունը: Եթե 1940 թվականին հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունը կազմում էր 334.483 հեկտար, իսկ 1945 թվականին այդ տարածությունը հասավ 353.859 հեկտարի: Պատերազմի տարիներին հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունը աճեց 20 հազար հեկտարով²: Մեկ կոլտնտեսությանը ցանք՝ 1940 թվականին ընկնում էր միջինը 400 հեկտար, իսկ 1945 թվականին՝

¹ „Правда“, 1 декабря, 1944.

² Թվերը բերվում են ըստ Հայաստանի կոմպարտիայի XIV համագումարի սղադրական հաշվետվության:

412 հեկտար, մեկ կոլտնտեսական տնտեսությունը միջինը ընկնում էր 1940 թվականին 2,3 հեկտար, իսկ 1945 թվականին՝ 2,5 հեկտար:

Հազարավոր հեկտարներով ավելացավ նաև ծխախոտի, ձախընդեղի, կարսոֆիլի, կերասբույսերի և այլ կուլտուրաների ցանքատարածությունը: Եթե 1940 թվականին ցանված էր 5 029 հեկտար ծխախոտ, 1945 թվականին՝ 7803 հեկտար, շաքարի ձախընդեղի տարածությունը 1940 թվականի 1600 հեկտարից պատերազմի վերջին տարում հասավ 3000 հեկտարի: Կարսոֆիլի ցանքը 1940 թվականին 7.080 հեկտար էր, իսկ պատերազմի վերջում հասավ 14.600 հեկտարի¹:

Հայաստանի կոլտնտեսականները, հաղթահարելով պատերազմի ժամանակ ստեղծված դժվարությունները, արդյունքում հաջողությամբ լայն կիրառումով ապահովում էին բերքի ստացումը և կոլտնտեսականների կարիքներն ու ռազմաճակատի պահանջները:

Պատերազմի տարիներին հացահատիկային կուլտուրաների բերքատվությունը կազմել է 1940 թվականի հեկտարից 8,3 ցենտների փոխարեն 1945 թվականին՝ 9 ցենտների, կարսոֆիլը՝ 79,9 ցենտներից՝ 100 ցենտների, շաքարի ձախընդեղը՝ 114-ից 161 ցենտների²: Դրությունն անմխիթար էր աչքեզոտրծության բնագավառում: Այգիների մշակումը վատացել և բերքը զգալի չափով կրճատվել էր:

Կոլտնտեսային գյուղում հատկապես պատերազմի տարիներին խոշոր դեր էին խաղում մեքենատրակտորային կաշանները: Մեխանիզացիան ավելի մեծ և կարևոր նշանակություն էր ստացել: Հայաստանի մեքենատրակտորային պարկը, տրակտորիստներն ու մեխանիկները պատերազմի սկզբից մինչև ավարտումը անդուլ կերպով աշխատում էին կոլտնտեսային դաշտերը մշակելու, բերքը հավաքելու, պետական առաջադրանքների կատարումն ապահովելու համար:

Պետք է նկատի ունենալ, որ պատերազմի ժամանակ մեքենատրակտորային կաշանների աշխատանքը խիստ դժվարացել էր: Տրակտորների մի մասը տրվել էր Սովետական Բանակին, շատ մե-

¹ Թվերը բերվում են ըստ Հայաստանի Կոմպարտիայի XIV համագումարի աղաքական հաշվետվության:

² Նույն աղբյուր:

քննաներ հնացել էին և շարքից դուրս եկել: Տրակտորային պարկի կարողությունը 1940 թվականի համեմատությամբ պատերազմի տարիներին 20 տոկոսով կրճատվել էր: 30 տոկոսով պակասել էր նաև ավտոմեքենաների քանակը: Վառելիքայուղիքը պակաս էր, կենտրոնից պահեստի մասեր չէին ստացվում: Սակզծված դրուժյան մեջ աշխատելու համար ռեսպուբլիկայի մեքենաշինական արդյունաբերությունը, մեխանիկական արհեստանոցները մեծ գծվարությամբ կարողացան կազմակերպել տրակտորի որոշ մասերի պատրաստումը:

Մեքենատրակտորային կայաններում կադրերի պակասը լրացնելու համար 1943 թվականին բացվեցին գյուղմեխանիզացիայի դպրոցներ: Ռեսպուբլիկական գյուղմեխանիզացիայի դպրոցում սովորում էին 492 մարդ, իսկ մեքենատրակտորային կայաններում գործող դպրոցներում ընդգրկվել էին 1553 մարդ, որոնցից պատրաստվում էին տրակտորիստներ, կոմբայնավարներ և այլ բարդ մասնագիտությունների կադրեր:

1943 թվականին ռեսպուբլիկայի մեքենատրակտորային կայաններում 15 ուժանոց տրակտորի միջին արտադրանքը կազմեց 213 հեկտար: Տրակտորային պարկի առաջադրանքների կատարումը 1940—1943 թվականներին հետևյալ պատկերն ուներ. 1940 թվականին տրված առաջադրանքները կատարվել էին 89 տոկոսով, 1941 թվականին՝ 85,8 տոկոսով, 1942 թվականին՝ 87,5, 1943 թվականին՝ 93 տոկոսով: 1943 թվականին տրակտորային պարկի աշխատանքը զերազանցեց նախապատերազմյան տարիների կատարած աշխատանքի չափերին և զրեթե մոտենում էր պլանային առաջադրանքի կատարմանը: Նույն տարում կոմբայններով նախատեսված բերքահավաքի պլանը կատարվեց 102 տոկոսով: Կոմբայնների միջին արտադրանքը 1943 թվականին կազմեց 135 հեկտար, նախատեսված 125 հեկտարի փոխարեն¹: Պատերազմի վերջին տարին ձեռք բերվեցին ավելի բարձր ցուցանիշներ:

Հայաստանի մեքենատրակտորային կայանների բոլոր աշխատողները մտել էին համամիութենական սոցիալիստական մրցության մեջ և ակտիվ պայքար էին ծավալել առաջնություն շահելու համար:

Հիշատակենք Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի օրինակը: Այդ մեքենատրակտորային կայանը Սովետական Հայաս-

¹ ՄԷԼՍԻ-ի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, ցուցակ 33, գ. 1, թ. 16:

տանի սոցիալիստական դուղատնտեսության մեխանիզացիայի առաջին փշալին է, որը ստեղծվել է 1930 թվականին: Մեքենատրակատրային կայանը խոշոր դեր է խաղացել շրջանի գյուղացիությանն օգնելու, կոլտնտեսությունների տնտեսական և կազմակերպական ամրապնդման գործում: Պատերազմի տարիներին կայանը ռազմաճակատին տվեց իր լավագույն մասնագետ աշխատողներին և տրակատրիստների զգալի մասը: Իրիկունքում մնացած տրակտորիստները, մեխանիկները, լարերումները լարելով իրենց ուժերը, բարձր արտադրողական աշխատանքով ոչ միայն ծածկում էին այն բացը, որ առաջ էր եկել կադրերի մի մասին ռազմաճակատ ուղարկելու հետևանքով, այլև ընդարձակում էին արտադրությունը, գերակատարում պլանները:

Մեքենատրակտորային կայանի դիրեկտոր ընկ. Գևորգ Սուքիասյանը պատերազմի դժվարին իրադրության օրերին իրեն զրոյացրեց յոթյես հմուտ տնտեսավար և կազմակերպիչ: Նրա համար գիշերն ու ցերեկը միևնույնն էին դարձել: Նա աշխատում էր առանց հոգնելու, մեծ ջանքեր գործ դնում ստեղծված դժվարությունները հաղթահարելու և կոլտնտեսություններին օգնելու համար: Պատերազմից հետո Գ. Սուքիասյանն արժանացավ Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչման:

Պատերազմի պայմաններում Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի արհեստանոցն առաջադրանք ստացավ կատարել ռազմական պատվերներ: Արհեստանոցի աշխատողները խանդավառությամբ ձեռնարկեցին այդ պատվալից գործին: Արհեստանոցի վարիչ Բ. Նդիազարյանը լարում էր բոլոր ուժերը ռազմական պատվերները կատարելու համար:

Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի արհեստանոցի կոլեկտիվը ՍՍՌՄ Պաշտպանության ժողկոմատից ստացավ հեռագիր, որով շնորհակալություն էր հայտնվում Սովետական Բանակի պատվերները ժամկետից շուտ, բարձր որակով կատարելու համար:

Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի հին և փորձված տրակտորիստներ Անուշավան Խաչատրյանը, Կիրակոս Գևորգյանը, Նդիշ Թովմասյանը, Հրայր Սարգսյանը, Հարություն Խաչատրյանը և մյուսները պատերազմի տարիներին սխտեմատիկաբար գերակատարում էին իրենց տրված առաջադրանքները: Հին, փորձված տրակտորիստները 1941—1943 թվականներին պատրաստեցին 60 նոր տրակտորիստ և 40 օգնական¹ Իսկ պատերազմի ամ-

¹ «Սովետական Հայաստան», 4 սեպտեմբերի, 1943:

բողջ ընթացքում պատրաստվեցին 300 մեխանիզատորական կադրեր երիտասարդությունից և կանանցից:

Հոկտեմբերյանի ՄՏԿ-ն 1943—1944 թվականներին երկու անգամ առաջնություն շահեց Համամիութենական սոցիալիստական մրցություն մեջ և Միութենական ամենաառաջավոր մեքենատրակտորային կայանների շարքը զուրս եկավ: Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի կոլեկտիվին տրվեց ՍՍՌՄ-ի Հողօգդի մասի փոխանցիկ Կարմիր դրոշը և դրոմական մեծ պարգև: Այդ խրախուսանքը ավելի մեծ ոգևորություն առաջ բերեց Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի աշխատողների մեջ, որոնք նոր եռանդով պայքար ծավալեցին իրենց առաջավոր դիրքերը ոչ ոքի չգիջելու համար:

Ամփոփելով Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանի աշխատանքի արդյունքները 1941—1945 թվականների պատերազմի տարիներին, կատանանք հետևյալ ցուցանիշները. աշխատանքի բույր տեսակները զո՞ւ պլանները կատարվել են. — 1941 թվականին՝ 113 տոկոսով, 1942 թվականին՝ 125 տոկոսով, 1943 թվականին՝ 136 առկոսով, 1944 թվականին՝ 135 տոկոսով¹:

Հոկտեմբերյանի մեքենատրակտորային կայանը պատերազմի տարիներին սխառնատրակտորա ավելացրել է իր աշխատանքի արտադրողականությունը: Այսպես, օրինակ, 1941 թվականին ավել է 64.000 ռուբլու կուտակում, 1942 թվականին 171.000 ռ., 1943 թվականին 105.000 ռ., իսկ 1944 թվականին՝ 115.000 ռուբլու կուտակում²:

Այդ թվերը մեկ ավելորդ անգամ ապացուցում են սոցիալիստական ձեռնարկության օղտակար աշխատանքը, նրա շահավետությունը և նրա վերելքը:

Մեծ լարվածությամբ և անձնվիրությամբ աշխատում էին Արտաշատի, Բասարդեշարի, Ղարիբջանյանի, Սիսիանի, Գորիսի և մյուս շրջանների մեքենատրակտորային կայանների աշխատավորները: Մեխանիզատորների անդուլ աշխատանքը վճռական օգնություն էր ցույց տալիս կոլտնտեսություններին գյուղատնտեսական աշխատանքները ճիշտ ժամկետներին կատարելու և բարձր արտադրողականություն ապահովելու համար:

Այսպիսով, մեքենատրակտորային կայանների աշխատանքը, պետության կողմից սովետական կոլտնտեսային գյուղացիությանը

¹ „Коммунист“, 24 декабря, 1944.

² Նույն տեղում:

ցույց տրվող օգնության կարևոր ձևերից մեկը լինելով, վճարակա-
զիւր խաղաց պատերազմի տարիներին կոլտնտեսությունների առջե-
ղրված խնդիրների կատարումն ապահովելու գործում: Պատերազմի
տարիների փորձը ցույց տվեց, որ առանց մեքենատրակտորային
կայանների օգնության, կոլտնտեսությունները չեն կարող հաջողու-
թյամբ կատարել իրենց խնդիրները:

Հայաստանի դյուղատնտեսության աշխատողները պատերազմի
ժամանակ հայրենասիրական մեծ սխաբագործություններ կատարե-
ցին անասնաբուծության ասպարեզում:

Հայաստանի կոմունիստները հաշվի առնելով կոլտնտեսային
անասնաբուծության կարևոր նշանակությունը, պատերազմի տարի-
ներին հատուկ ուշադրություն էին դարձնում դյուղատնտեսության
աչդ ճյուղի զարգացման և նրա մթերատվության բարձրացման
խնդիրներին:

Կոլտնտեսությունները պատերազմի տարիներին ժամկետից
շուտ կատարում և գերակատարում էին մոխ պետական հանձնում-
ները: Մթերումներից դուրս տասնչափ հազար փթեղով միս էր տըր-
վում Սովետական Բանակի ֆոնդին, ինչպես և թիկաւորի կարիքների
համար: Սակայն հոտի վերատադրությունը հանրային տնտեսու-
թյան մեջ տեղի էր ունենում այնպիսի մեծ մասշտաբով, որ այն
ծածկում էր ոչ միայն ելքը, այլև ավելացնում էր ընդհանուր քա-
նակը: 1941 թվականի հունվարի 1-ի համեմատությամբ կոլտնտե-
սությունները խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 1945
թվականի հունվարին աճեց 3,7 տոկոսով: Նույն ժամանակամիջո-
ցում ոչխարի և այծերի գլխաքանակն աճեց 29,8 տոկոսով:

Սոցիալիստական անասնաբուծության քանակական աճից
բացի, ուշադրություն էր դարձվում նաև ցեղաչին կաղմը բավարա-
րելու և մթերատվությունը բարձրացնելու խնդիրներին:

Պատերազմի ժամանակ կոլտնտեսությունների ունեցած ձիերի
50 տոկոսը տրվեց Սովետական Բանակին:

Ձուլած եղած դժվարություններին, Հայկական ՍՍՌ անասնա-
պահ կոլտնտեսականները, պայքար ծավալելով անասնաբուծության
զարգացման համար, 1944 թվականին դուրս եկան Համամիութենա-
կան սոցիալիստական մրցույթան առաջին տեղերից մեկը: ՍՍՌԺ
ժողովածուվետի որոշմամբ, Հայկական ՍՍՌ-ին տրվեց Պաշտպա-

նության պետական կոմիտեի փոխանցիկ կարմիր դրոշմը: 1944 թվականի օգոստոսի 15-ին ռեսպուբլիկայի մայրաքաղաքում գումարվեց առաջավոր անասնապահների ռեսպուբլիկական խորհրդակցություն, որին մասնակցելու էին հրավիրվել Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղի նշանավոր մարդիկ:

Հայաստանին փոխանցիկ դրոշ հանձնելու համար Ծրեան ժամանեց Սովետական Բանակի ղերամասերից մեկի գեղեզացիան գնեքայ-մայոր Նովիցկու պետավորությանը: Խորհրդակցությունում գնեքայ Նովիցկին հանդես եկավ ճառով և ռեսպուբլիկային հանձնեց Պաշտպանության պետական կոմիտեի փոխանցիկ դրոշմը:

Խորհրդակցությունը նամակ-կոշ ուղղեց Հայաստանի բոլոր կոլտնտեսականներին, որով պահանջում էր տվել լավ աշխատել, աշխատանքային նոր սխրագործություններ կատարել՝ թշնամու դեմ հաղթանակի օրը մոտեցնելու համար:

Այսպիսով, Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին, Սովետական Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղը չապրեց այնպիսի արհավիրքներ, որպիսիք նա տեսել էր նախառվետական ժամանակներում եղած պատերազմների հետևանքով: Հայաստանի կոլտնտեսությունները, պատերազմի տարիներին հաղրահարելով մեծ դժվարություններ, շարունակեցին ընդարձակել ցանքերի ծառածությունը, ծավալելով ռոգզման ցանցը, կիրառել մեխանիզացիան աշխատանքի, ավելացնելով անասունների զիսաբանակը և կատարել սովետական կառավարության տված առաջադրանքները:

Փորձներ ավելի կոնկրետ վերլուծել առանձին շրջաններին և կոլտնտեսություններին վերաբերող մի քանի տվյալներ, որոնք դրսևորում են կոլտնտեսային կարգի ուժն ու կենսունակությունը, ցույց են տալիս Հայաստանի կոլտնտեսականների հերոսական աշխատանքը թիկունքում, նրանց պայքարը դժվարությունները հաղթահարելու համար, կոլտնտեսությունների տնտեսական ու կազմակերպական է՝ ավելի ամրապնդումը:

Ահա, օրինակ, նոր Բայազետի շրջանը: Այստեղ պատերազմի տարիներին կոլտնտեսությունների աշխատանքը չթուլացավ: Գյուղում մնացած աշխատավորները, կատարելով և՛ ռազմաճակատ մեկնածների պարտականությունները, և՛ իրենց գործը, համառոտ են պայքարում էին կոլտնտեսություններին տրված առաջադրանքներն ապահովելու:

1943 թվականի նոյեմբերին նոր Բայազետի շրջանային պարտիական կոնֆերանսը նշել է, որ շրջանի կոլտնտեսությունները

հաջողությամբ են կատարում պատերազմի ժամանակ իրենց առջև դրված խնդիրները: 1940 թվականին շրջանում կատարվել էր 12.977 հեկտար ցանք, իսկ 1943 թվականին՝ 13.650 հեկտար: Ցանքերի տարածության աճման հետ մեկտեղ, կոլտնտեսությունները պայքարում էին մեկ հեկտարից ստացվող բերքի քանակն ավելացնելու համար:

«Սպարտակ» կոլտնտեսության նախագահ, Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոս Ս. Վարդանյանը պատմում է, թե ինչպես 1942 թվականին կոլտնտեսության աշխատանքներն անկազմակերպ էին բնթանում: Ցանքսերի ժամկետները խախտվեցին, բերքահավաքը ձյճղվեց: Կոլտնտեսությունը միջինը հեկտարից հավաքեց 4,5 ցենտներ հացահատիկ: 1943 թվականին կոլտնտեսականները միահամուռ ուժերով աշխատեցին բարձր կազմակերպվածությամբ, կիրառվեցին ագրոտեխնիկական միջոցառումներ, ուժեղ պայքար ծավալվեց կորուստների դեմ, արհամարհանքով շրջապատեցին դասայրճներին և ծուլներին: 1944 թվականին կոլտնտեսությունը հեկտարից միջինը հավաքեց 11,2 ցենտներ հացահատիկ¹:

«Սպարտակ» կոլտնտեսության աշխատողները պատերազմի վերջում հասան լուրջ հաջողությունների: 1947 թվականին կոլտնտեսության օղակավարներ Ա. Ննդոյանը, Խ. Դավթյանը, Դ. Սարգըսյանը, Խ. Վարդանյանը, Հ. Զաղացպանյանը, օղակավարուհի Ս. Ումրջատյանը արժանացան Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչման:

Հերոսական աշխատանքի օրինակներ տվեցին նաև շրջանի ուրիշ կոլտնտեսությունների աշխատավորներ: Օրինակ, Նոր Բայազետի Բ. Բառիկյանի անվան կոլտնտեսությունը: Կոլտնտեսական Հակոբ Կուռոյանը ռազմաձևկառուցից վերադառնալուց հետո լարված աշխատանքով կատարում էր պարտիական կազմակերպության առաջադրանքները: Պատերազմից հետո Կուռոյանն ստացավ Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում: Հերոսի կոչման արժանացան նաև Հ. Զաքոյանը և Մ. Քոչոյանը:

Նոր Բայազետի շրջանային Սովետը և պարտիայի շրջանային Կոմիտեն 1944 թվականին կազմակերպել էին գյուղատնտեսական ցուցահանդես, պատերազմի պայմաններում կոլտնտեսությունների աշխատանքի արդյունքները ցույց տալու համար:

Գյուղատնտեսական ցուցահանդեսում դրված նմուշները և նրանց բացատրությունները ցույց էին տալիս, թե ինչպես Հացա-

¹ «Սովետական Հայաստան», 5 փետրվարի, 1948:

առաջին կողմնակալականները գարնանացան դարու մեկ հեկտարից միջինը ստացել էին 42 ցննտներ բերք։ Այդ կողմնակալության հացահատիկային բոլոր դաշտերից միջինը հեկտարից ստացվել էր 14,1 ցննտներ բերք։

Պատերազմի տարիներին շրջանի աշխատավորները երկրի պաշտպանության ֆոնդին և ազատագրված շրջանների վերականգնմանը նվիրեցին 3 միլիոն 300 հազար ուսույթի դրամ և մթերք։ Պետական փոխառություններին և դրամախրային վիճակախաղին կողմնակալականները բաժնեգրվեցին 11 միլիոն 440 հազար ուսույթի գումարով¹։

Նոր Բայազետի կողմնակալականները, պայքարելով գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունն ավելացնելու համար, մի կողմից ուղղամասկատի և երկրի կարիքների համար իրենց պարտավորությունները կատարում էին ժամկետներից շուտ, պլանի զգալի զերանցումներով, իսկ մյուս կողմից ապահովում էին կոլտնտեսականների աշխօրերին տրվող եկամուտի ստացումը։

Սովետական Հայրենիքի պետական շահերի բարձր գիտակցության լավ օրինակներ են տվել Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսականները։

Հանրային տնտեսության մեջ միավորված հազարավոր գյուղացիների ամբողջ աշխատանքը կազմակերպվում և ուղղվում էր մեկ ընդհանուր նպատակի։ Նվե Ստեփանավանի շրջանն իր լավագույն շատ զավակների ուղարկեց ուղղամասկատ, ապա թիկունքում մնացած հայրենասերները կրկնապատիկ և եռապատիկ աշխատանք էին կատարում բոլոր առաջադրանքները կատարելու, կոլտնտեսականների աշխօրերին տրվող բերքի քանակն ավելացնելու, ուղղամասկատին ամեն բանով օգնելու համար։

Ստեփանավանի շրջանի պարտիսկան կազմակերպությունները կոլտնտեսականների ջանքերն ուղղում էին նախ և առաջ անասնաբուծության պետական պլանի ապահովմանը։ Հարկավոր էր կատարել և զերակատարել պետական մթերումները, ուղղամասկատին ցույց տալ օգնություն, լուծել աշխատավոր ձեռքի պակասի հարցերը։ Այդ բոլորից բացի, տնտեսությունը պետք էր վարել այնպես, որ անասունների գլխաքանակը ոչ միայն չկրճատվեր, այլև աճ տեղի ունենար։

Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսականներն այդ խնդիրը կա-

¹ «Բայազետի կոլխոզնիկ», № 47, 1944։

տարեկու համար ամբողջ տարին հոգ էին տանում հանրային հոտի խնամքի և աճման նկատմամբ: Կոլտնտեսականների լավագույն աշխատանքի շնորհիվ 1944 թվականին ծնված 100 հորթից պահպանվեց 97-ը, 100 գառից՝ 98-ը, 100 խոճկորից 87-ը, 100 մտրուկից՝ 92-ը: Աղաքսկ, Լեջան, Հորարձի, Գյաղգյառ և Սվերդլովի անվան դպրոցների կոլտնտեսականներն աճեցրին յուրաքանչյուր ծնված մատղաշը և շունեցան ոչ մի հորթի կամ գառի կորուստ¹: Դեռ ավելին: Ստեփանավանի շրջանի տոհմաբուծական ֆերմաները պատերազմի տարիներին աճեցին 330 գլուխ բարձր գեներացիայի արտադրողներ և հանձնեցին ռեսպուբլիկայի անասնապահական կոլտնտեսություններին:

Կորուստների վերացումը և մատղաշների խնամքով աճեցումն ապահովեցին կոլտնտեսային անասնաբուծության զարգացումը, հոտի վերարտադրության միջոցով: Պատերազմի վերջին Ստեփանավանի շրջանում անասունների քանակը ավելի էր, քան 1940 թվականին²:

Ստեփանավանի շրջանի աշխատավորները պատերազմի տարիներին ջանասեր աշխատանքով գրեթե կրկնապատկեցին մանր եղջերավոր անասունների զխաքանակը³: Նույն տարիներին շրջանում 900 հեկտարով ընդարձակվեց ցանքերի տարածությունը:

Պատերազմի տարիներին ոչ մի օր չդադարեց կառուցողական աշխատանքը Ստեփանավանի կոլտնտեսություններում: Այն ժամանակ, երբ ուղմաձակատում մարտեր էին մղվում թշնամու դեմ, Ստեփանավանի շրջանի հինգ դպրոցում անցկացվեց էլեկտրականություն: Էլեկտրականությունը մտավ կոլտնտեսականների կենցաղի մեջ: Կուլբիշև և Կաթնաղբյուր գյուղերում կառուցվեցին կոլտրնտեսային էլեկտրակայաններ:

Շրջանային կենտրոնում կանգնեցվեց Հայրենական պատերազմի դաշտերում զոհված հերոսների հիշատակին նվիրված հուշարձան: Ստեփանավանի շրջանի աշխատավորները պատերազմի ժամանակ 30 միլիոն ռուբլի գումար փոխարինաբար տվին պետությանը: Ինքնաթիռների ու տանկերի կառուցման համար հատկացվեց 6 միլիոն 837 հազար ռուբլի դրամ, իսկ քանակի ֆոնդին՝ 1483 ցենտներ հաղ և 40.535 ցենտներ կարտոֆիլ⁴:

¹ «Մոլոտական Հայաստան», № 170, 1944:

² Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 11-րդ սեսիայի սղադրությունը, էջ 198:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Այսպիսով, Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսականները, հետոսական ջանքերով ապահովելով կոլտնտեսությունների անխափան աշխատանքը, կատարելով իրենց պետական պարտավորությունները, իրենց միջոցներից լրացուցիչ հատկացումներ էին կատարում Սովետական Բանակի ֆոնդերին, երկրի պաշտպանություն կարիքներին և թշնամու կողմից ավերված սովետական քաղաքների վերականգնման ֆոնդին:

Հետաքրքիր են Արտաշատի շրջանի կոլտնտեսությունների աշխատանքի ու պայքարի մի Բանի հանրագումարները:

Արտաշատի շրջանի կոլտնտեսականները պատերազմի ամբողջ ընթացքում ջանք չխնայելով ամրապնդում էին հանրային տնտեսությունը և կատարում իրենց պարտքը Հայրենիքի հանդեպ:

Վերցնենք Անաստասավան գյուղի օրինակը: Այստեղ մինչև պատերազմը կոլտնտեսության պարտկազմակերպություն ռաներ 20 անգամ: Պատերազմի ժամանակ զրեթե բոլորը մեկնեցին ռազմաճակատ, իսկ գյուղում մնաց երեք կոմունիստ: Շուտով կազմակերպություն իր շարքերն ընդունեց 8 առաջավոր կոլտնտեսականների: Այդ երիտասարդ կոմունիստները, սերտորեն կապվելով անպարտական ակտիվիստների հետ, նրանց ուժերը դասավորեցին բրիգադաներում. բոլոր աշխատանքի տղամարդիկ, կանայք, պատանիները դուրս եկան աշխատանքի՝ բամբակն ու խաղողը մշակելու համար:

Կոլտնտեսականները բարձր պիտակցությունը նախ և առաջ ապահովում էին պետական պարտավորությունների կատարումը: Այսպես, օրինակ, 1943 թվականին կոլտնտեսությունը պետություն հանձնեց 1300 ցենտներ բամբակ, 1000 ցենտներ խաղող և պտուղ, 1300 ցենտներ բանջարեղեն, 300 ցենտներ հացահատիկ, 200 ցենտներ կաթ, միս, յուղ: Պատերազմի հաջորդ տարիներին ևս կոլտնտեսությունը հաջողությամբ կատարում էր իր պարտքը պետության հանդեպ:

Բայց չպետք է մոռանալ, որ այդ հաջողությունները ձեռք էին բերվում դժվարին պայքարի միջոցով: Այդ գյուղից տասնյակ մարդ էլ մեկնեցին ռազմաճակատ: Կոլտնտեսության մեջ ճակատաչին մարտիկների բնառնիքներն ապահովվում էին կյանքի և ապրուստի համար անհրաժեշտ միջոցներով: Կոլտնտեսականներն այդ պայմաններում հանդես էին բերում պատասխանատվության ավելի մեծ պիտակցուն, լավ աշխատանքով ձգտում էին առաւ բերք

ստանալ և ռազմաճակատի պահանջներն ու կոլտնտեսականների կարիքները բավարարել:

1944 թվականի փետրվարի 4-ին Երևանում, Ունիվերսալի շենքի առաջին հարկում բազմեց Արտաշատի շրջանի կոլտնտեսային սկզբնական ցուցանիշները: Ցուցանիշներում իրենց պատերազմական ժամանաշրջանի հերոսական աշխատանքի արդյունքներն էին ներկայացրել Արտաշատի շրջանի կոլտնտեսականները: Պատերազմի տարիներին այդ շրջանի կոլտնտեսությունները ռազմաճակատ են ուղարկել 5.590 վագոն զուգարանտեսական տարբեր տեսակի մթերքներ:

1941 թվականի համեմատությամբ 1943 թվականին Արտաշատի կոլտնտեսություններն ստացել են 650 հազար փութ ավելի խաղող և 120 հազար փութ հացահատիկ:

Յուլա գյուղի Շահումյանի անվան կոլտնտեսությունը Հայաստանի ամենախոշոր կոլտնտեսություններից մեկն է, որը սկսվեց պատերազմը, այդ կոլտնտեսությունն արդեն մոտ երկու տասնյակ տարվա կոլեկտիվ աշխատանքի փորձ ունենալով կոլտնտեսականներից շատերը Սովետական իշխանության համար պայքարելու մարտերում, որպես կարմիր պարտիզաններ կոփվել էին դեռևս 1920—1921 թվականներին:

Ծերացած պարտիզանները ճակատ էին ուղարկում իրենց զավակներին և սլավիրում «Կռվեք ու պաշտպանեցեք ձեր հայրերի նվաճած կյանքը»: Իրենք, այդ ծերունիներն ու թիկունքում մնացած բոլոր աշխատավորները ձգտում էին Հայրենական պատերազմի ժամանակ էլ շրջանում լինել առաջինը, ինչպես կոլտնտեսություն կառուցելիս:

Շահումյանցիները գյուղատնտեսական կուլտուրաներից ստանում էին բարձր բերք, որոնց նմուշները ներկայացրել էին ցուցահանդեսում: Կոլտնտեսությունը ցուցահանդես էր բերել 50 հազար դեկալիտր տարողությամբ կարասներ, որոնք արտադրվում էին պատերազմի օրերին: Մեկ տարում միմիայն բրուտադործությունից կոլտնտեսությունն ստացել էր մեկ միլիոն ռուբլու եկամուտ: Կոլտնտեսության ընդհանուր էկամուտը 1943 թվականին կազմեց 6 միլիոն 800 հազար ռուբլի:

Արտաշատի շրջանի կոլտնտեսությունների հաջողությունների հիմքը հանրային արտադրությունն էր: Բոլոր գյուղացիների ուժերի միացումը աշխատանքի սոցիալիստական սկզբունքի հիման վրա և պետության կողմից ցույց տրվող մեծ օգնությունն ապահովեցին

մշակել հողերն ու ալդիները, աճեցնել ստացվող եկամտի քանակը, բավարարել ռազմաճակատի պահանջները և անընդհատ ավելացնել եկամուտները:

Կոլտնտեսությունների արտադրությունը կազմակերպելու և առաջադրանքները կատարելու դործում լավագույն աշխատանքի օրինակները դրսևորեցին այդ շրջանից կոլտնտեսությունների նախագահներ Գուրգեն Բաբաջանյանը, Հայկ Խաչատրյանը, Արշակ Շահ-զելդյանը, Եղնակ Չոբանյանը և ուրիշներ:

Նույնպիսի օրինակներ կարելի է բերել նաև Հայաստանի ուրիշ շրջաններից:

Հայրենական Մեծ պատերազմի դժվարին վտրձուրյունների մեջ կոլտնտեսային կարգի շնորհիվ Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսությունը չապրեց անկում: Կոլտնտեսությունների զարգացման որոշիչ գիծը հանդիսանում էր սոցիալիստական բնդլայնած վերարտադրությունը, մասնավորապես հանրային տնտեսության սոցիալիստական կուտակումների և հիմնական միջոցների անընդհատ ավելացումը, որը գյուղացիների կյանքի կենսամակարդակի բարձրացման հիմքն է:

Կոլտնտեսությունների հիմնական միջոցները 1945 թվականին 72 տոկոսով ավելացան 1940 թվականի համեմատությամբ¹:

Կոլտնտեսությունների սոցիալիստական կուտակումները (հիմնական միջոցներ, շինարարություն և այլն) 1945 թվականին 1940 թվականի համեմատությամբ ավելացան ավելի քան 100 տոկոսով, ս.յսինքն՝ կրկնապատկեցին:

Հանրային տնտեսության հիմքը հանդիսացող հիմնական միջոցների և սոցիալիստական կուտակումների աճումն ապահովում էր կոլտնտեսությունների քնդհանուր համախառն արտադրանքի աճը: Օբյեկտակ, կոլտնտեսությունների տարեկան հաշվետվությունների համաձայն՝ դրամական եկամուտները, եթե վերցնենք 1941 թվականին 100 տոկոս, 1942 թվականին աճեցին 25 տոկոսով, 1943 թվականին՝ 2 տոկոս, 1944 թվականին՝ 2,4 տոկոս, 1945 թվականին՝ 2,2 տոկոս²:

Կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտների հիմնական բաժինը գնում էր արտադրական ծախսերը ծածկելու և պետական

¹ Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 11-րդ սեսիայի սղադրությունը, Երևան, էջ 80, 1948:

² Թվերը բերվում են ըստ կոլտնտեսությունների տարեկան հաշվետվությունների ամփոփումների:

փոխառությունների ու սլաշտպանության ֆոնդերի գծով հատկացումները համար, ինչպես նաև բաժանվում էր կոլտնտեսականների աշխօրերին:

Պետք է նկատի ունենալ, որ պատերազմի տարիներին կոլտնտեսականներին քաշվվող եկամուտները հազիվ էին բավարարում գյուղացիների մինիմալ պահանջները: Սակայն կոլտնտեսականները, խոր կերպով զիտակցելով Սոցիալիստական Հայրենիքի սլաշտպանության համար զոհողությունների անհրաժեշտությունը, ամեն բան անում էին պետական հանձնումների գործում ոչ մի թեքացում, ոչ մի ճեղքվածք թույլ չտալու համար:

Հայաստանի կոլտնտեսությունները և կոլտնտեսականները պատերազմի տարիներին ոչինչ չէին խնայում հարազատ պետության համար: Պետական հանձնումների պլանների կատարումը միշտ զանվում էր ամեն մի կոլտնտեսության ուղադրության կենտրոնում: Շուրաքանչյուր կոլտնտեսական քաջ գիտակցում էր, որ Սովետական պետության առջև ունեցած պարտավորությունների կատարումը նրա հայրենասիրական առաջին պարտականությունն է:

Հայաստանի կոլտնտեսականները և կոլտնտեսությունները տուրեցտարի ավելացնում էին պետությանը հանձնվող մթերքների քանակը: Այսպես, օրինակ, կոլտնտեսությունները 1942 թվականի համեմատությամբ 1943 թվականին պետությանը հանձնեցին 300 հազար փութ ավելի հացահատիկ: 1944 թվականին կոլտնտեսությունները պետությանը հանձնեցին 231 հազար փութ ավելի, քան նախատեսված էր պլանով: Պատերազմի ավարտման տարում՝ 1945 թվականին պետությանը հանձնվեց պլանով նախատեսվածից 60.000 փութ ավելի հացահատիկ¹:

Անասնապահության զարգացման հետ միասին տարեցտարի աճել է նաև պետությանը հանձնված մսի քանակը: 1943 թվականին Հայաստանի կոլտնտեսություններն ու կոլտնտեսականները պետությանը հանձնել են 7000 ցենտներ ավելի միս, քան 1942 թվականին², իսկ 1945 թվականին հանձնվեց 12.000 ցենտներ ավելի, քան 1943 թվականին:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանում ավելի ընդարձակվեցին բանչարանոցային կուլտուրաների ցանքերի տարածությունները, ավելացավ ստացվող բերքը և պետությանը հանձնվող մթերքները: 1944 թվականին պետությանը հանձնվել է 114.000 փութ ավելի կարտոֆիլ, քան հանձնվել էր 1941 թվականին: Բանջարեղեններ

¹ Մթերքների միևնույն տարեկան հավելյալ քանակության տվյալները:

² Նույն տեղում:

1943 թվականին պետությունը հանձնվեց 7800 տոննա ավելի, քան 1941 թվականին: Իսկ 1945 թվականին պետությունը հանձնվել էր 1200 տոննա ավելի, քան 1943 թվականին և 9000 տոննա ավելի, քան 1941 թվականին¹:

Բարձր պիտակցելով մետաքսի նշանակությունը բանակի կազմակերպության համար, Հայաստանի կոլտնտեսականները լարված աշխատանքով տարեցտարի ավելացնում էին բոժոժի արտադրությունն ու հանձնումը պետությանը: Այսպես, բոժոժի հանձնումների պետական պլանները Հայաստանի կոլտնտեսականները կատարել են. 1941 թվականին՝ 91,5 տոկոսով, 1942 թվականին՝ 101,7 տոկոսով, 1943 թվականին՝ 100,7 տոկոսով, 1944 թվականին՝ 101 տոկոսով, 1945 թվականին՝ 101,3 տոկոսով²:

Այսպես էր կատարվում ու զերակատարվում գյուղատնտեսական ու մթերքների պետական հանձնումների պլանները:

Այսպիսով, Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը, սովխոզների ու մեքենատրակտորային կայանների բանվորները Հայրենական պատերազմի տարիներին ավելի սերտորեն համախմբվեցին կոմունիստական պարտիայի շուրջը և անձնվեր աշխատանքով իրենց բոլոր ուժերն ի սպաս դրեցին Սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանության գործին: Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիությունը պարտիական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ հաղթահարեց պատերազմի պայմաններում առաջացած դժվարությունները, լայն պայքար ծավալեց գյուղատնտեսության բոլոր նյութերի արտադրության հետագա զարգացման համար:

Հայաստանի կոլտնտեսականները և գյուղի բոլոր աշխատավորները ցույց տվեցին իրենց անխախտ միասնությունը բանվոր դասակարգի հետ, հանդես բերեցին իրենց պատրաստակամությունը՝ ամեն բանով օգնելու ռազմաճակատին՝ հանուն մեր հաղթանակի:

4. ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԻՆՏԵՆԻԳՆՅԱՅԻՍՅԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՆՈՒՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմում հոր ուժով զրոհեցվեց սովետական ինտելիգենցիայի միասնությունը՝ բանվորների և գյուղացիների հետ:

¹ Մթերքների միլիտարության հայկական լիազորության տվյալները:

² Նույն տեղում:

Սովետական ինտելիգենցիան պատերազմի ժամանակաշրջանում անձնվիրաբար աշխատում էր դիտա-տեխնիկական միտքը զարգացնելու, ռազմաճակատին և երկրի արդյունաբերությանն ու գյուղատնտեսությանն օգնելու համար։ Սովետական ինտելիգենցիան հարստացնում էր մեր երկրի ժողովուրդների ձևով ազդային, բովանդակով՝ սոցիալիստական կուլտուրան, որի հիմնական գծերը՝ առաջադիմականությունը, բարձր դաշտավարականությունը, ստեղծագործական մեծ թափն ու ժողովրդայնությունը հատկապես ցայտուն կերպով դրսևորվեցին պատերազմի ժամանակ։

Սովետական ինտելիգենցիան անձնվիրաբար աշխատում և կատարելագործում էր Սովետական Բանակի տեխնիկան, նրա սպառազինությունը։ Սովետական նշանավոր կոնստրուկտորներ Ա. Յակովլևը, Ս. Լավոչկինը, Ս. Իլյուշինը, Ա. Միկոյանը, Ա. Տուպոլևը, Վ. Պետլյակովը ստեղծեցին սովետական ինքնաթիռների նոր տեսակներ, որոնք իրենց որակով գերազանցում էին հակառակորդի ամենակատարելագործված ինքնաթիռներին։ Սովետական տանկերի, հրետանու և զենքի այլ տեսակների կատարելագործման և նորի ստեղծման վրա էին աշխատում Ժ. Կոտինը, Ս. Մորոզովը, Վ. Գրաբինը, Ֆ. Պետրովը, Գ. Շպագինը, Վ. Դեգտյարովը և ուրիշները։ Սովետական Բանակին առաջնակարգ զենք տալու գործում աչքի ընկնող ծառայություններ մատուցեց ինժեներա-հրետանային ծառայության գեներալ-մայոր Համո Յուլյանը, որին շնորհվեց Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում։

Սովետական դիտության շտաբը, ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիան իր բոլոր ուժերը տրամադրեց Հայրենիքի պաշտպանության գործին։ Ակադեմիկոս Վ. Լ. Կոմարովը գլխավորում էր մի հանձնաժողով, որն աշխատում էր Ուրալի ռեսուրսներն օգտագործելու, ռազմաճակատին օգնություն ցույց տալու համար¹։ Գիտության և տեխնիկայի 800 գործիչներ էին աշխատում Ուրալի հարստությունները հետազոտելու այդ հանձնաժողովի ղեկավարությամբ։ Այդպես էլ մյուս մարզերում ու ռեսպուբլիկաներում սովետական ինտելիգենցիայի բազմահազար բանակը աշխատում էր արտադրության մեջ, կուլտուրայի բնադալառում, իր ուժերը նվիրելով Սոցիալիստական Հայրենիքի պաշտպանության գործին։

¹ Э. Н. Бурджалов, Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945 гг.), стр. 8, М. 1953.

Սովետական Միության ինտելիգենցիայի մի ջոկատը լինելով Հայկական ՍՍՌ ինտելիգենցիան աշխատում էր ոչ մի բանով հաշմալ ինտելիգենցիայի ծավալած հայրենասիրական մեծ պայքարում:

Պատերազմի սկզբից մինչև նրա հաղթական ավարտումը Սովետական Հայաստանի ինտելիգենցիան՝ դիտության, տեխնիկայի, գրականության և արվեստի, ինչպես և մտավոր աշխատանքի մյուս ճյուղերի մարդիկ անխոնջ եռանդով գործում էին իրենց դիրքերում, նպաստելով ռազմաճակատին՝ համաժողովրդական օգնություն ցույց տալու գործին:

Մեր ինտելիգենցիայի առաջավոր ջոկատներից մեկը դիտակառններն են: Սովետական Հայաստանի դիտակառնները պատերազմի տարիներին նոր հաջողությունների հասան:

1944 թվականի դարնանը Հայաստան ժամանեց ՍՍՌԽ Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ ակադեմիկոս Վ. Լ. Կոմարովը: Նա մասնակցեց Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի նիստերին, այցելեց դիտական հիմնարկները, մոտիկից ծանոթացավ երիտասարդ ակադեմիայի դիտական գործունեությանը՝ զրվածքին և օգնություն ցույց տվեց դիտական աշխատանքները ծավալելու գործում:

Պատերազմի 3-րդ տարում ստեղծված Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան դեռևս պատերազմի ընթացքում և նրա ավարտման շրջանում արդեն ամրապնդվել, հասել էր որոշակի նվաճումների գիտության տարբեր բնագավառներում: Գիտությունների ակադեմիայի Ֆիզիկայի ինստիտուտը Արագած սարի գագաթին կառուցեց լաբորատորիա, որը բեղմնավոր աշխատանք ծավալեց կոսմիկական ճառագայթների ուսումնասիրության գծով: Այդ աշխատանքները զլխավորում էին սովետական ակադեմիկոս դիտակառններ Արթուր Կոմարով և Արտեմ Ալիսանյանները: Իրենց նոր հայտնագործություններով Ֆիզիկայի ինստիտուտի դիտակառնները փոփոխություն մտցրին նյութի մասին ֆիզիկական գիտության մինչև այժմ ունեցած պատկերացումների մեջ: Ֆիզիկայի ինստիտուտի դիտակառնների ուսումնասիրությունները և նրանց հայտնագործությունը պատերազմից հետո արժանացան Ստալինյան մրցանակի:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը պատերազմի տարիներին

պաշտպանական, նշանակութուն ունեցող գիտական լուրջ հայտնագործութուն կատարեց, որի համար արժանացավ Ստալինյան մրցանակի: Նրա գլխավորությամբ Բյուրական գյուղում պատերազմի ժամանակ սկսեց կառուցվել խոշոր աստղագիտարան, որը մեծ աշխատանք է կատարում տիեզերքի կառուցվածքն ուսումնասիրելու ուղղությամբ և հասել է խոշոր հաջողությունների: Ներկայումս Բյուրականի աստղագիտարանը դարձել է գիտական մտքի մի կարևորագույն կենտրոն, որտեղ խոշոր աշխատանք է ծավալվում դալակտիկայի կառուցվածքի ուսումնասիրության գծով: Ակադեմիկոս Վ. Հ. Համբարձումյանը երկրորդ անգամ արժանացավ Ստալինյան մրցանակի, իսկ Բ. Ս. Մարգարյանը կարևոր արդյունքների է հասել աստղակազմերի զարգացման հարցի ուսումնասիրման բնագավառում և արժանացել է Ստալինյան մրցանակի:

Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Գեոլոգիական, Բիոմիական, Զրա-էներգետիկ և Շինանյութների ինստիտուտների գիտական աշխատողները պատերազմի տարիներին լայնորեն ծավալեցին կարևոր աշխատանքներ Հայաստանի բնական հարստությունները հայտնաբերելու և ժողովրդական տնտեսության զարգացման կարիքների համար օգտագործելու ուղղությամբ:

90-ամյա ալեկոր ծերունի Ստեփանոս Մալխասյանցը տասնյակ տարիների ընթացքում համառ աշխատանքով հավաքել էր ավելի քան 120 հազար հայերեն բառեր և տվել նրանց արմատների բացատրությունն ու նշանակությունը: Հայրենական պատերազմի տարիներին Մալխասյանցն իր բազմամյա բեղմնավոր աշխատանքը սլակեց զեղեցիկ գործով, հրատարակեց չորս հատորից կազմված «Հայերեն բացատրական բառարան» 520 տպագրական մամուլ ծավալով: Մալխասյանցի աշխատությունն արժանացավ Ստալինյան առաջին կարգի մրցանակի: Ստալինյան մրցանակի արժանացավ նաև Հուլյական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Բորիս Պրոտոպսկու Ուրարտուի պատմությանն ու կուլտուրային նվիրված նշանավոր աշխատությունը:

Արդյունավետ գիտական և դասախոսական աշխատանքներ էին կատարում ակադեմիկոսներ Գր. Ղափանցյանը, Հ. Մանանդյանը, Հ. Աճառյանը, Մ. Թումանյանը, Լ. Հովհաննիսյանը, Ի. Նդիազարյանը, Հ. Բունիաթյանը և ուրիշներ:

Գիտա-հետազոտական հիմնարկներում աշխատող գիտնականներից ետ չէին մնում բարձրագույն դպրոցներում աշխատող գիտմանկավարժական աշխատողները: Բնորոշ է այն փաստը, որ պա-

ստերազմի տարիներին ԲՈՒՀ-երի շատ աշխատողներ մեկնեցին ռազմաճակատ, ուսանողների կոնտինգենտը զգալի չափով կրճատվեց, սակայն բոլոր ԲՈՒՀ-երն ու ամբիոնները պահպանվեցին և շարունակում էին բարձրագույն կրթությունը մասնագիտական կադրեր պատրաստելու Դեռ ավելին. պատերազմի ժամանակ նրանում հիմնվեցին Թատերական, Գեղարվեստի, Ֆիզիկուլտուրայի ինստիտուտներ, Մանկավարժական ինստիտուտի հեռակա ուսուցման բաժինն առանձնացվեց և կազմակերպվեց ինքնուրույն Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտ։ Նրանի ռուսական ուսուցչական երկամյա ինստիտուտը վերակազմվեց և ստեղծվեց ռուսական քառամյա Մանկավարժական ինստիտուտ, Լենինականում հիմնվեց քառամյա Մանկավարժական ինստիտուտ։ Հայաստանում ստացիրնար բարձրագույն դպրոցների թիվը նախապատերազմյան 11-ից, պատերազմի վերջում հասավ 14-ի։

Հայրենական պատերազմի տարիներին Հայաստանի բարձրագույն դպրոցները տվեցին 3755 շրջանավարտներ՝ բժիշկներ, ինժեներներ, անասնաբույժներ, զոոտեխնիկներ, ագրոնոմներ, երկրաբաններ, քիմիկոսներ, հասարակական գիտությունների գծով և այլ երիտասարդ մասնագետներ, որոնք ավարտելով բարձրագույն դպրոցները, իրենց լիարժեք ուժերը և ստացած գիտելիքները տրամադրում էին ռազմաճակատին օգնություն ցույց տալու գործին։ 1945 թվականին Հայաստանի բարձրագույն դպրոցներում սովորում էին մոտ 10.000 ուսանողներ, դասախոսություն էին կարդում ավելի քան 100 գիտորդ պրոֆեսորներ և 300 գիտություն թեկնածուներ ու դոցենտներ։

Հայրենական պատերազմի տարիներին աշխատանքային նշանավոր սխրագործություններ կատարեցին սովետական դպրոցի բոլոր աշխատողները։ Չնայած դպրոցի ուսուցիչների զգալի մասը մեկնել էր ռազմաճակատ, բայց դպրոցը գործում էր։ Պատերազմի ժամանակվա առաջին ուսումնական տարում (1941—1942) Հայաստանի դպրոցներում աշխատում էին 10.376 ուսուցիչ, 1942—1943 ուս. տարում այդ թիվը պակասեց, իջավ մինչև 9899 մարդու, իսկ 1943—1944 ուս. տարում բարձրացավ մինչև 11.087-ի։ Պատերազմի վերջում Հայաստանում գործում էր 1139 դպրոց, որոնցում աշխատում էին 12.141 ուսուցիչներ։

Պարտիան և կառավարությունը պատերազմի եռու շրջանում՝ 1943 թվականի օգոստոսին որոշում ընդունեցին հանրակրթական

դպրոցների ուսուցիչների աշխատավարձի բարձրացման մասին: Տարեցտարի ավելացվում է ժողովրդական կրթության նախարարին կատարվող հատկացումները:

Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական կրթության նախարարին հատկացված միջոցները 1942—1945 թվականներին կազմել են.

Թվականը	միլիոն ռուբլի
1942	116.537
1943	135.766
1944	195.934
1945	211.309

Միայն սոցիալիզմի երկրում հնարավոր դարձավ պատերազմի առիթներին ոչ միայն չկրճատել, այլև ծավալել և զարգացնել մատակարար կրթության գործը: Դրա մեջ դրսևորվում է սոցիալիզմի կարևորագույն օրինաչափություններից մեկը:

Սովետական ինտելիգենցիայի մեծ ջոկատներից մեկը՝ ուսուցչությունը համառ աշխատանքով հաղթահարում էր պատերազմի հետևանքով ստեղծված դժվարությունները և ապահովում դպրոցի նորմալ պարապմունքները: Ժողովրդական կրթության գործում կիրառվեցին մի շարք փոփոխություններ՝ դպրոցն ավելի ամրապնդելու և ուսման գործը բարելավելու ուղղությամբ: 4-րդ և 7-րդ դասարաններն ավարտողների համար սահմանվեցին պարտադիր քննություններ, իսկ 10-րդ դասարան ավարտողների համար հաստատվեցին ատեստատի քննություն, որն զգալի չափով բարելավեց ուսման և դասավանդման որակը դպրոցում:

Պատերազմի տարիներին մեր դպրոցականները շմռագյին առանց դասազրքի և գրենական սխառույթների: Համաժողովրդական հոգատարությամբ էին շրջապատված ուղղմանակառույցում գտնվող զինվորների երեխաները: Ամառը երեխաների մեծ մասը հանգստանում էր պիոներական լագերներում, հանգստյան տներում և այլ մասնկական առողջարաններում:

* * *

Հայրենական պատերազմը նոր խնդիրներ առաջադրեց սովետահայ գրականությանը, դեղարվեստական խոսքի նշանակությունը այդ օրերին ավելի մեծացավ:

Գեղարվեստական խոսքը ռազմաճակատի զինվորներին և լի-

կունքի աշխատավորներին հասցնելու գործում ամենավճռական դերը խաղաց պարտիական և սովետական մամուլը: Կենտրոնական և ուսսովորչիական թերթերը, ղինվորական թերթերը հանդիսացան ոչ միայն քաղաքական տպագիր խոսքի, պարտիական-պետական պաշտոնական փաստաթղթերի, այլև ղեղարվեստական երկերի ղել-խաղար յարկոներ: Թերթերի էջերից ամեն օր օպերատիվ կերպով տպվում, տարածվում և ժողովրդի սեփականությունն էր դառնում ճշմարիտ խոսքը:

Գրականությունը դուրս եկավ թշնամու դեմ մղվող պայքարի առաջին ղիծը և ինչպես երազում էր տաղանդավոր բանաստեղծ Վլ. Մալախովսկին, ղրիչը դարձավ «սվինին հավասար»:

Ինչպես Սովետական Միության մյուս գրողները, այնպես էլ Հայաստանի գրողները համընթաց քայլում էին ժողովրդի հետ: Սովետական Հայաստանի Գրողների միության անղամներից մոտ 40 հոգի պատերաղմի ժամանակ մեկնեցին ռաղամաճակատ և որպես Սովետական Բանակի ղինվորներ ու սղաներ մասնակցեցին Հայրենիքի պաշտպանության գործին: Իրենց ուժերը Հայրենական պատերաղմի շահերին էին նվիրել նաև թիկունքում մնացած գրողները: Նրանք արձաղանքում էին բոլոր կարևոր իրաղարձություններէն, ղեղարվեստական երկերի մեջ պատկերում էին ռաղամաճակատում ու թիկունքում սովետական մարղկանց կատարած մարտական և աշխատանքային սխրաղործությունները: Գեղարվեստական գրականության տարեր ժանրերի երկերի մեջ՝ ինչպես տարեղրության մեջ էտաղ առ էտաղ արտահայտվում են այդ պատմական օրերին ռաղամաճակատում և թիկունքում ծավալված հերոսական պայքարի էջերը:

Պատերաղմի առաջին շրջանում գրողներն ստեղծեցին տարեճր ժանրերի բաղմաթիվ երկեր, որոնք տղղրված են Հայրենիքի պաշտպանության ղաղափարներով: Այդ երկերը մերկացնում էին ուխտաղրուժ թշնամու ավաղակային ճրաղրերն ու նպատակները, սովետական մարղկանց կոչ էին անում մոբիլղացնել ուժերը, դուրս ղալ մահու և կենաց կովի՝ հանուն Սոցիալիստական Հայրենիքի անկախության և աղատության:

Ականավոր բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանն իր խրոխտ ձայնը բարձրացնելով Ֆաշիստական ղավթիչների դեմ, նա 1941 թվակա-նին «Ռաղմակոչ» բանաստեղծությանը ղիմեց ժողովրդին, կոչ արեց՝ ելնել ոտքի, սեղմ շարքեր կաղմել, ղենք ու ղրահ կաղել, գոռե-

սինդված, անձնազոհ կամքով ու ահեղ վրեժով շարժվել թշնամու դեմ:

Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի ռազմի դաշտ սուրբ դրոշի տակ,
Դեպի բարձունքը մահի ու փառքի,
Վանեցեք հեռու թշնամուն վայրագ,
Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,
Մեր արտ ու կալից վանեցե՛ք հեռու:

Իսահակյանը պատերազմի առաջին օրերից աուդորված էր մեր հաղթանակի նկատմամբ աներեր վճռականությանը: Նա լիովին համատացած էր, որ մեր Հայրենիքը անառիկ է, հաղթանակը ազատության կողմն է: Իսահակյանը գրել է.

Հավերժ պիտ մնա Հայրենիքը մեր,
Հզոր և ազատ և հավերժ կանգուն
Մեր իդեալների սուրբ արևի տակ:
Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի բարձունքը մեր հաղթանակի¹:

«Ռազմակոչին» հաջորդեցին բանաստեղծի մի շարք նոր ստեղծագործությունները: «Միրելի հերոս Ս. Գ. Զաքիայանի անմահ հիշատակին» բանաստեղծության մեջ Իսահակյանը ողբշնչված պատկերում է Կերչի թերակղզում կռվող հայկական զինվորային հրամանատար Զաքիայանի հերոսական կերպարը:

Հաղթանակի հավատով էին տոգորված նաև Իսահակյանի մյուս աշխատությունները: Նա 1941 թվականի օգոստոսին գրեց «Ցաշիգմը պիտի խորտակվի» խորամաստ հոդվածը, 1942 թվականին հանդես եկավ «Մահ գերմանական օկուպանտներին», «Անդրկովկասի ժողովուրդների եղբայրությունն անսասան է», «Մեր բաղձանքները», 1943 թվականին՝ «Հաղթանակը արդար դրոժի կողմն է» և այլ հրապարակախոսական գործերով, որոնց մեջ բացահայտում է ֆաշիստական խավարամոլների ռեակցիոն, բարբարոսական դեմքը, դիմակաղերժ է անում նրանց մահաբեր ծրագրերը, սովետական մարզկանց կոչ է անում զնալ մարտի, փրկել Մովետական Հայրենիքը, պաշտպանել նրա ժողովուրդների ազատությունը:

Պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին գրած իր լավագույն դեղարվեստական ստեղծագործությունների համար

¹ Տե՛ս «Հայրենիքի հետ» ժողովածուն, էջ 129—130, 1942:

Այլ. Իսահակյանն արժանացաւ Ստալինյան մրցանակի և պարգեւատրուեց Լենինի շքանշանով:

Հայրենիքի սիրո և նրա պաշտպանութեան թեմատիկայից անբաժան է թշնամու ֆիլատամբ ատելութեան սերմանումը: Ի. Վ. Ստալինը սովորեցնում էր, որ «Թշնամուն հաղթելու համար, մշտն ակտիվ է առեւ հոգու ամբողջ ուժով»: Թշնամու նկատմամբ ատելութեան թեման միեւնույն ժամանակ Հայրենիքը սիրելու, ժողովրդին կարեկցելու, պաշտպանելու թեմա էր:

Գրողների լավագույն ստեղծագործությունները նվիրւած էին այդ խնդրին: Նաիրի Զարյանը գրեց բանաստեղծությունների մի ամբողջ շարք, որից կազմվեց նրա «Շիկացած հոգով» գիրքը: Նա ստեղծեց «Վրեժ» և «Այրվող դիմախ» դրամատիկական երկերը: Զարյանի քաղաքական պոեզիան երևան եկավ հայրենասիրական, մարտական ոգով: Պատերազմի առաջին օրերին Զարյանն իր երգով ազդարարեց թշնամու անխուսափելի անկումը («Մարտակոչում»): 1941 թվականի հունիսին հանդես գալով Երևանի ինտելիգենցիայի ժողովում, Զարյանը կարգաց «Նա պիտի կախովի» բանաստեղծությունը, որի մեջ նկարագրում է Հիտլերի անհամար չարագործությունները, որոնք նրան տանում են դեպի կործանում: Միաժամանակ Զարյանը գրեց «Ուղերձ իմ ժողովրդին», «Ասեր, դարեր», «Կործանեցե՛ք Բեռլինը» և բազմաթիվ այլ բանաստեղծություններ: Դրանց մեջ պոետը Սովետական Հայրենիքի պաշտպաններին դիմում էր պատկերներով, պատմական համեմատություններով, ատելություն էր բորբոքում դեպի հիտլերյան դավթիչները և հավատ ներշնչում հաղթանակի նկատմամբ:

Զարյանը դեղարվեստական ոգեշնչված երկերով հանդես էր գալիս Հայրենիքի պատմության մեջ տեղի ունեցող ամեն մի նշանավոր իրադարձության առթիվ: 1941 թվականի օգոստոսին, երբ Ի. Վ. Ստալինը նշանակվեց ՍՍՍՐ Պաշտպանության ժողկոմ, բանաստեղծը գրեց «Կոմունիզմի զորավարը» ներբողը: Այդ ստեղծագործության մեջ էպիկական շնչով նկարագրված է Սովետական Բախիկի ուժերի աճումը և հզորացումը, նրանց մարտական երթը դեպի հաղթանակ: Բանաստեղծի պատկերացմամբ Կոմունիստական պարտիայի կոչով մարտի են հելում ՍՍՍՐ բոլոր ժողովուրդները՝ դավաճները, մարտի դաշտ են հավաքվում սովետական հայրենասերները և դիմում են Գերագույն Դիւանի շրմամանատարին՝ իրենց դեպի կտիվ տանելու՝ հիտլերյան ֆաշիզմը ջախջախելու համար:

Զարյանը պարծանքով է երգում կապիտան Գաստելլոյի անձ-

հաղոհությունը, դովերգում է առաջին խիղախներին: Նրա «Նամակ-
օղաչու Պատրիկ Գազազյանին» բանաստեղծությունը ու դիրքը Նե-
սոն Ստեփանյանի մասին և ուրիշ հերոսներին նվիրված ստեղծա-
դրածությունները վեր են հանում սովետական մարդկանց հիանալի
հատկությունները, նրանց անվուսպ ձգտումը դեպի մարտի դաշտ
և վճռական կամքը՝ հաղթել թշնամուն:

Այդ ողին է իշխում պոեզիայի բոլոր լավագույն երկերի մեջ:

Նենդ թշնամին ձգտում էր առաջական-դաղանային շովինիզմի
բաղադրականությամբ խախտել ՍՍՌՄ ժողովուրդների եղբայրությու-
նը և քայքայել նրանց միջև ստեղծված բարեկամությունը, խզել հայ
ժողովրդի և եղբայրական մյուս ժողովուրդների կապերը ուստի մեծ
ժողովրդից: Սովետական դրողներն իրենց երկերի մեջ պրոպագան-
դում էին ինտերնացիոնալիզմի դաղափարները, աշխատում էին
իրենց աբիևստով օգնել պարտիային՝ բաղամղ գաղափարների
միջև ստեղծված լենինյան-ստալինյան բարեկամությունն է՝ և ավելի
ամրակուռ դարձնել և ժողովուրդների բարոյական ու քաղաքական
միասնությունն ավելի՝ ուժեղացնել, որպես թշնամու դեմ հաղթա-
նակ նվաճելու կարևորագույն երաշխիք:

Սովետական դրողները Կոմունիստական պարտիայի կողմից
դրված աչդ խնդիրը համարում էին իրենց հայրենասիրական պարտ-
քը: Հայ դրողների ստեղծագործություններում ուստի մեծ ժողովուրդը
հանդես էր գալիս որպես մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների ղեկավար
ուժը:

Բանաստեղծ Գեղամ Սարյանը գրեց ճշմարտացի և խոր հա-
վատով լի գովք ուստի մեծ ժողովրդին.

«Հավատում եմ քեզ, ուստի մեծ ժողովուրդ,

Հավատում եմ ես քո հաղթանակին,

Քո գավակների աչքերի մեջ լուրթ

Թշնամու մահն եմ տեսնում ես կրկին»¹:

Սարյանը պատկերում է դեպի ուստի ժողովուրդը շարժվող, նրա
շուրջը համախմբվող հայերի ու վրացիների, բելուռուսների և ուկ-
րաինացիների, մեր Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդների երգումը մեծ
Մուրմեջին:

Չենք տա թշնամուն և ոչ մի թիզ հող.

Չենք տա հատիկը մեր արդար հացի:

¹ «Հայրենիքի հետ», Երևան, էջ 178, 1942:

Նույն ոգով են տոգորված ուղղմաճակատ մեկնած գրողներ Գ. Սևունցի, Ս. Խանդավազանի, Ղ. Կոմառու, Հ. Սիրասի, Մ. Ասլանյանի և ուրիշների ակնարկներն ու պատմվածքները:

Հայրենական պատերազմում սովետական մարզիկ ամեն օր հետաքրքրվում էին պատմության մեջ նմանը չունեցող հերոսական սխրագործություններ: Հերոսների կերպարի գեղարվեստական պատկերումը, սովետական մարդու բարոյական նկարագրի կերտումը պատերազմի բոլոր էտապներում հանդիսանում էր գրականության առաջնակարգ խնդիրը: Հերոսների կերպարները տալու համար ստեղծվում էին բազմաթանր երկեր: Առաջին պլանի վրա հանդես եկան Լաիզոյները, փոքրիկ թղթակցությունները, օրագրերը, ակնարկները, պատմվածքները:

Արձակի մեջ սովետական մարդկանց հերոսության դժերը առաջինը ցայտուն կերպով դրսևորվեցին ճակատալին գրող Հրաչյա Քոչարի ստեղծագործությունների մեջ: Հայրենասիրական մեծ սիրով նա նկարագրում է իր հերոսների ծնունդը, փրանք վեճ գժերը: Քոչարը ցույց է տվել հասարակ մարդկանց, որոնք դործարաններից ու կուլտանտեսություններից մեկնել էին ճակատ, այստեղ նրանք վերագրաստիարակվում էին, կոսիվում ու հերոսանում: Քոչարի հերոսները ծնվելով մարտում, վճռական կամքով մարտի էին գնում թշնամուն ջախջախելու համար: Ստալինդրագի շրջանում, թե Կուրսկի աղեղում նրանք գործում էին համաձայն Մաքսիմ Գորկու նշանավոր լոգոնի-գի՝ «Եթե թշնամին անձնատուր չի լինում, նրան ոչնչացնում են»:

Այնուհետև Քոչարը հանդես եկավ նոր պատմվածքներով ու սկիզբներով «Նախօրյակին» ժողովածուով: Այստեղ նա պատկերում է սովետական բանակների հարձակումը դեպի արևմուտք, պատերազմի առաջին շրջանում ծնված հերոսների առնականացումը, նրանց բազմապատկումը, թշնամու մոտալուրտ խորտակումը և հաղթանակի մոտեցումը: Քոչարի երկերի մեջ հատուկ ուժով քննադատված է ինտենդանդիոնալիզմի գաղափարը: «Սրբազան ուխտ» ժողովածուի մեջ պատկերված հերոսները ռուսներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ, զազախներ, ադրբեջանցիներ, հայեր են: Դրանք բոլորն էլ «Մեծ տան զավակներն» են, որոնք ծնվեցին Ստալինդրագի մատուցներում և հաղթական ուղիով քննացան մինչև Բեռլին:

Պատերազմի տարիներին գրողների ստեղծագործության ռեսուրստական մեթոդի կարևոր պայմաններից մեկն այն էր, որ նրանք աչքիկում էին ուղղմաճակատները, ուսումնասիրում Սովետական

Բանակի զինվորների պայքարը, շփվում նրանց հետ և ճակատային սպալորտությունների տակ էին ստեղծում շատ երկեր:

1942 թվականի մարտին հայ զորղների մի խումբ այցելեց Կերչի թերակղզին, իսկ ոմանք էլ աշնանը Կովկասի նախալեռներում, Տուսպսևի և Նովորոսիյսկի ուղղությամբ գործող զորամասերը: 1943 թվականի ձմռանը և գարնանը զորղներից շատերը Ռերեբի ափերից մինչև Կուբան և Ալդովի ծովափը գնում էին հարձակվող սովետական զինվորների շարքերում, կամ նրանց հետքերով, տեսնում էին Սովետական Բանակի ազատագրական պայքարը, նրա շարժասիրությունը, բազմաթիվ խոշտանգված ու տանջված աշխատավորների փրկությունը Ֆաշիզմի լծից: Մինչև պատերազմի հաղթական ավարտումը սովետական զորղների հայացքն ուղղված էր դեպի Բեռլին հարձակվող Կարմիր Բանակի շարժումը, նրա անցած ուղին և պալիք մարտերը:

Այդ մարտերին մասնակցող զորղներից շատերը չխնայեցին իրենց կյանքը Հայրենիքի ազատության համար: Նրանք ոչ միայն ղեկարվեցան խոսքով, այլև որպես ռազմիկներ զնացին մարտի և մասնակից դարձան համաժողովրդական պատերազմին, իրենց սխրագործությամբ հերոսական էջեր գրեցին զրականության պատմության մեջ: Սովետական Միության զորղներից 243 հոգի ռազմաճակատներում ընկան թշնամու դեմ մղվող կռիվում: Նրանց թվում էին նաև ոչ քիչ թվով հայ զորղներ: Դրանցից մեկը տաղանդավոր բանաստեղծ Թաթուլ Հուրյանն էր (1912—1942): Սևաստոպոլի զորամասերից մեկում Հուրյանը մասնակցում էր թշնամու դեմ մղվող դաժան կռիվներին և ընկավ թշնամու գնդակից: Նա սովետական հետախույզության մարտիկներից էր, բայց ղեկարվեցանական խոսքի ուժով նույնպես հարվածում էր թշնամուն: Թաթուլը Սևաստոպոլում էր մի բանաստեղծության մեջ գրում է.

Այս սրբազան ժամին հոգ չէ մահը այնքան,
Թող գալիքի երգը մեղ հուշարձան լինի,
Եվ սերունդներն ասեն՝ հերոսաբար ընկան
Հանուն Հայրենիքի, հանուն Ստալինի:

Անձնագրահությամբ հերոսանալու այդ վսեմ գաղափարը ներծծված է ռազմաճակատային շատ զորղների ստեղծագործությունների մեջ: Զոհված զորղները մեծ մասամբ գրական երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչներն էին: Այսպես, օրինակ, Դերենիկ Զարիսյանը, Հմայակ Նայրանդյանը, Արսեն Հովհաննիսյանը, Գրի-

դար Արտունին, Մևսրոս Մերուժանը, Ջավեն Մարգարյանը, Բուանեաշյանը, Գրիգոր Կուլօղլյանը, Ավետիս Դերենցը, Նվերեմ Լոռենցը և ուրիշներ նոր էին ծավալում իրենց ստեղծագործական կյանքը, սակայն բնկան Հայրենիքի համար մղված մարտերում: Նրանց լավագույն ստեղծագործությունները հրատարակված են «Պասակ» ժողովածուում¹ և առանձին գրքերով, որոնք ցույց են տալիս սովետական գրականության բարձր զարգացման ուղիները, նրա խորը ժողովրդայնությունը:

Պատերազմի տարիներին հայ զրույներից շատերն էլ անդուլեկրպով աշխատում էին թիկունքում: Նրանք արժեքավոր երկեր ստեղծեցին թիկունքի թեմայով: Դ. Դեմիրճյանը, Մ. Արաղին, Ստ. Զորյանը և ուրիշները մի շարք պատմվածքներ, ակնարկներ և այլ ստեղծագործություններ գրեցին, որոնց մեջ ցույց է տրվում բանվորների, պոլիտեխնիկների և ինտելիգենցիայի աշխատանքը թիկունքում:

Գեղարվեստական խոսքի ականավոր վարպետ Դ. Դեմիրճյանը, կապ պահպանելով ռազմաճակատային թերթերի հետ, նրանց էջերում սիստեմատիկաբար տպագրում էր հոդվածների շարք «Զրույց: հայ մարտիկների հետ»: Այդ «զրույցների» մեջ նա զինվորներին պատմում էր ռեսպուբլիկայի բանվորների, պոլիտեխնիկների և ինտելիգենցիայի քրտնաջան աշխատանքի մասին, նկարագրում էր զործարաններում և կոլտնտեսություններում ծավալվող համառ պայքարը, վերհիշում է հայ ժողովրդի ազատասիրական, հերոսական տրագիկաները:

Պատերազմի օրերին Դեմիրճյանը հայրենասիրական մեծ շնչով գրեց և հրատարակեց «Վարդանանք» նշանավոր վեպը, որի մեջ գեղարվեստական խոսքի մեծ ուժով հեղինակը ներկայացրել է հայ ժողովրդի անցյալի մի ամբողջ էպոպեա, հերոս-հայրենասերների մի սքանչելի սյուժե: «Վարդանանքը» լայն տարածում գտավ ռազմաճակատներում: Նրանից մի շարք հատվածներ արտատպվեցին մամուլում: Սովետական զինվորները «Վարդանանք» վեպի էջերում կարդում էին հայ ժողովրդի հերոսական անցյալի պանծալի օրինակների մասին: Մեր քաջարի նախնիների կողմից օտար զավթիչների դեմ մղված անձնազոհ պայքարի գեղարվեստական պատկերումը հայ ռազմիկներին տոգորում էր հայրենասիրությամբ և քաջությամբ:

¹ «Պասակ», հայրենական Մեծ պատերազմում զոհված հայ զրոհներին ստեղծագործությունների ժողովածու, Երևան, 1947, 367 էջ:

Գրող Ստ. Զորյանն ստեղծեց «Պապ թագավոր» նշանավոր վեպը։ Այդ վեպի մի քանի դրվանները, մասնավորապես «Նախիջևանի հակառակմարտը» լայնորեն տարածվեց ռազմաճակատներում, կարմիր բանակային թերթերի էջերից։

Թիկունքում աշխատող գրողներից ակտիվ մասնակցություն էին հանդես բերում ռազմաճակատի ղինվորների գեղարվեստական սպասարկմանը։ Բանաստեղծուհիներ Սիլվա Կապուտիկյանը, Մարո Մարգարյանը պատերազմական օրերի խոհերով ստեղծեցին մի շարք լիրիկական բարձրարակ գործեր։

Պատերազմի տարիներին նոր գործերով հարստացավ սովետահայ ժողովրդական ստեղծագործությունը։ Հայ աշուղները և հորինողները ստեղծեցին բազմաթիվ ուսանավորներ, երգեր, եղելություններ՝ նվիրված ռազմիկների կյանքին ու կռիվին, թիկունքի աշխատանքներին, թշնամու դեմ մղվող պայքարին։ Ժողովրդական ստեղծագործության որոշ նմուշներ պատերազմի ժամանակ գրի են առնվել, հավաքվել և հրատարակվել¹։ Իսկ բազմաթիվ գործեր դեռևս չեն հավաքվել և ուսումնասիրվել։

Պատերազմի շրջանում ժողովրդական ստեղծագործության գլխավոր մոտիվը Հայրենիքի պաշտպանության զաղափարն է, թրջնամու նկատմամբ ատելության դրսևորումը և սովետական ռազմիկների գովերգումը։

Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական ավարտման ժամանակամիջոցում Հայաստանի գրողները մեծ ռգևորությամբ աշխատում էին Հայկական ՍՍՌ-ի Պետական Հիմն ստեղծելու պատվավոր գործի վրա։ Պետական Հիմնի տեքստը գրեց բանաստեղծ Սարմենը, իսկ երաժշտությունը՝ կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը։

Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում հայ գրողների ստեղծագործություններին նվիրված բաժինը եղրափակվեց բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազի՝ պատերազմի ժամանակ գրած մի քանի գործերի մասին համառոտ խոսքով։

Շիրազը յուրօրինակ ստեղծագործող է, ինքնատիպ տաղանդ, լիրիկ։ Պատերազմի ժամանակ նրա ստեղծագործությունների վրա դրված է Հայրենիքի վերապրած ահավոր օրերի կնիքը։ Շիրազի լիրիկան կրում է մարտական բնույթ, Շիրազը գիմում է հակառակորդին։—

¹ «Հայ աշուղները և հորինողները Հայրենական պատերազմի օրերին»։ Կազմել և խմբագրել է Ադատ Վստուխին, Հայպետհրատ, 1943։

Բայց մենք հավերժ ենք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես խուժեցիք վայրագ:
Մենք ձեր գեմ՝ երանք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես ոռնացիք վայրագ:
«Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պես,
Դուք հողմերի պես կկորչեք վայրագ»:

Պատերազմի ժամանակ Շիրազը ստեղծեց նույն ոգով տոգորված բանաստեղծությունների մի շարք: Նա Կովկասի պաշտպանության օրերին գրեց իր «Կովկասի երդումը» ստեղծագործությունը, որը հրապարակվեց ղրնվորական մամուլում¹: Այդ բանաստեղծության մեջ Շիրազը գովերգում է Սովետական Բանակի մարտական սիրագործությունները:

Շիրազը, ոգեշնչվելով հայ և ռուս ռազմիկների բարեկամությամբ ու փոխադարձ հավատարմությամբ, կոնկրետ օրինակով պատկերեց մարդկաշին աչդ վեհ գիծը: Մարտի դաշտում վիրավոր հայ ղրնվորի և նրան մոտեցող ղրնվյան բույր ռուս աղջկա հանդիպման մի էպիզոդի մասին Շիրազը գրել է.

«Կովի դաշտի մեջ ընկա վիրավոր,
Ռուս մի աղջիկ խոնարհվեց վրաս,
Եվ ասպաքինվեց ասես վերքս խոր՝
Նրո բացվեց կապույտ աչքերը վրաս,
Բվաց թե բացվեց հեռվում՝ հեռավոր
Իմ Հայաստանի երկինքը վրաս»:

Հերոսական էպոպեան ավարտվեց: Ամենքը, գրող թե գիտնական, բանվոր թե կոլտնտեսական, ղրնվոր թե գեներալ հաղթանակի լուրն ստանալով յուրովի գրսեորում էին իրենց ղղացմունքները, ղրնհում էին կատարված իրադարձությունները, խորհում էին գալիքի մասին: Հովհաննես Շիրազն աչդ ամենն արել է մի բանի՝ փոքրիկ տողերում, բայց իրեն հատուկ ինքնատիպությամբ և պատկերներով:

«Զարհուրելի ղրշերն անցավ,
Բեկվեց ոգին պատերազմի,
Ընկավ մանր, կյանքը ելավ²,
Սրբեց արյունն իր ճակատի»:

¹ «Մարտիկ», հունվարի 19, 1943:

² Ընդդռնները մերն են, Ա. Մ.:

Բնկավ մամր, հաղբեց կյանքը — ահա պատերազմում մեր
հաղթանակի ըմբռնումը Շիրազի մոտ: Եվ դա ճիշտ է. իսկ հետո:
Այստեղ չի կարելի սահման դնել: Սովետական մարդը, հումանիս-
տը, անհիմն սիրտը նաև շատ ուրիշ խոհեր ու զղացմունքներ պետք է
ունենա: Շիրազը արտահայտում է նաև այդ զղացմունքները.

«Բայց իմ սիրտս ծխում է դեռ
Անիծում եմ անցյալն արյան,
Կրծքիս վրա վշտի մի լեռ՝
Բնկերներս տուն չդարձան»¹:

Պատերազմի ժամանակ մեր կրած դժգեղին, ընկած և տուժ
չդարձած մեր ընկերներն անմոռանալի են: Մեր կորուստներից
առաջացած վիշտը սովետական աղնիվ մարդկանց սրտերում խորը
հետքեր է թողել:

Սովետական մարդու հոգևոր կերպարի կերտումը, պատերազմի
փորձությունների մեջ սոցիալիստական ազգի զավակների մարդ-
կային վեհ դժնդի ռեալիստական-ճշմարիտ պատկերումը սովետա-
կան գրողների մեծագույն ծառայությունն էր մեր Հայրենիքին:

Այսպիսով, Հայրենական պատերազմի առաջին օրերից մինչև
պատերազմական մեծ հաղթանակի օրերը սովետահայ գրողներն
ապրում էին պատերազմի փորձությունների մեջ, գեղարվեստական
երկերում պատկերում էին բանվորների, զյուզագիների և ինտելի-
գենցիայի կյանքն ու պայքարը, Սովետական Բանակի զինվորների
և հրամանատարների կերպարները:

Հայրենական Մեծ պատերազմը փորձություն և քննություն
հանդիսացավ նաև սովետական գրողների համար և մեր գրողներն
այդ քննությունը բռնեցին պատվով: Ինչպես թեմատիկայի, նաև
ժանրերի բազմազանության տեսակետից, սովետահայ գրականու-
թյունն անշեղորեն դարձացավ և հարստացավ իդեալիստիկ և գեղար-
վեստական որակով աչքի ընկնող մի շարք նոր երկերով:

Ձի կարելի նաև անտեսել այն հանդամանքը, որ պատերազմի
տարիներին մի քանի գրողների առանձին ստեղծագործությունների
մեջ թույլ տրվեցին գաղափարական սխալներ: Առանձին հեղինակ-
ներ իրենց մի քանի երկերի մեջ իդեալականացնում էին հայ ժողո-
վրդի անցյալը և տուրք տալիս նացիոնալիզմի ռեցիդիվների աշ-

¹ Հովհաննես Շիրազ, Լիրիկա, էջ 6, Երևան, 1946:

խառնաճամբանք: Որոշ ստեղծագործություններ տառապում էին դադարադադրկությամբ, աղճատում էին սովետական մարդկանց կերպարները:

Իդեոլոգիական սխալներ թույլ տրվեցին նաև պատմագիտության, փիլիսոփայության և հասարակական գիտությունների աշխատակազմներում: Մի կողմից հրապարակ բերվեցին մի շարք հոգևածներ, բրոշյուրներ և գրքեր, որոնց մեջ տեղ էին գտել հայ կղերա-բուրժուական պատմագրության նացիոնալիստական սխալ կոնցեպցիաները, Ծ-րդ դարը համարվում էր որպես «Ոսկե դար»: Ընտեսվում էին դասակարգային ներհակություններն ու սոցիալական պայքարը հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Մյուս կողմից իդեոլոգիական բնագավառի առանձին աշխատողներ գործելով նացիոնալ-նիհիլիզմի դիրքերը, պահանջում էին հախուռն կերպով հրաժարվել անցյալի հայ հասարակական մտքի առաջադեմ ներկայացուցիչների ժառանգությունից: Նացիոնալ-նիհիլիզմի և անտոհմ կոսմոպոլիտիզմի դիրքերից ելնող առանձին աշխատողներ և գրական գործիչներ վնաս էին հասցնում սովետահայ կուլտուրայի զարգացմանը, աղավաղում էին պարտիայի դիրեկտիվները կուլտուրական ժառանգությունը ճիշտ գնահատելու և օգտագործելու գործում:

ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմը, բացահայտելով իդեոլոգիական աշխատանքների մեջ թույլ տրված սխալները, օգնեց Հայաստանի պարտիական կազմակերպություններին ուղղելու դրանք և ժողովրդին դաստիարակելու հայրենասիրության և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ոգով:

* * *

Հայրենական պատերազմի ժամանակաշրջանում իրենց բոլոր ուժերը նվիրել էին երկրի պաշտպանության գործին նաև արվեստի աշխատողները:

Հայաստանի թատրոնները բեմադրում էին նոր, հայրենասիրական պիեսներ, որոնց մեջ ցույց էր տրվում սովետական մարդու պայքարը իր Հայրենիքի թշնամու դեմ: Այսպես, օրինակ, Սունդուկյանի անվան թատրոնը մեծ հաջողությամբ բեմադրեց Կորենչյուկի «Ֆրոնտ», Ն. Զարյանի «Վրեժ», Կ. Սիմոնովի «Ռուս մարդիկ» և այլ աներկայացումներ, որոնք արտացոլում էին Հայրենական Մեծ պատերազմի առանձին դրվագները:

1942 թվականին Երևանում հիմնվեց Երաժշտական կոմեդիայի թատրոն, իսկ 1944 թվականին բացվեց Թատերական ինստիտուտը:

1943 թվականին հիմնվեց Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստների պատմության և տեսության սեկտորը մի քանի բաժիններով:

Սովետահայ երաժշտական արվեստի օջախներն ամբողջ պատերազմի ընթացքում աշխատում էին անընդմեջ, սպասարկելով թիկունքի մարդկանց և Սովետական Բանակի զինվորներին:

Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը պատերազմի տարիներին իրագործեց 14 նոր օպերաների բեմադրությունը:

Օպերան իր բեմադրություններով պրոպագանդում էր ՍՍՌՄ ժողովուրդների բարեկամության և սովետական հայրենասիրության իդեալները: Հայկական օպերային թատրոնի կոլեկտիվը մեծ հաջողությամբ բեմադրեց ռուս կլասիկ երաժշտության հանճար Գլինկայի «Իվան Սուսանին» նշանավոր օպերան: Նույն տարիներին թատրոնը բեմադրեց վրացական մեծ կոմպոզիտոր Պալիաշվիլու «Գաիսի» օպերան և ադրբեջանական կոմպոզիտոր Հաջիբեկովի «Բյուռ-օղլի» օպերան:

Այսպիսով, պատերազմի դժվարին տարիներին հայ-ռուսական, հայ-վրացական, հայ-ադրբեջանական, հայ-ուկրաինական կոլտուրական կապերն ավելի ուժեղացան, դրսևորվեցին նոր ձևով ու կոնկրետ գործերի մեջ:

Հայրենական Մեծ պատերազմի օրերին օպերայի և բալետի թատրոնը իրագործեց հայ կլասիկ երաժշտության նշանավոր հրկերից մեկի՝ Չուխաջյանի «Արշակ երկրորդ» հայրենասիրական օպերայի բեմադրումը: Օպերայի մի խումբ արտիստներ բարձր վարպետության համար արժանացան Ստալինյան մրցանակի: Այդ օրերին կոմպոզիտոր Արամ խաչատրյանն ստեղծեց «Գայանե» բալետը, կոմպոզիտոր Սաթյանը գրեց մի շարք մարտական քաչերգեր: Նոր երկեր ստեղծեցին նաև մյուս կոմպոզիտորները:

1944 թվականի հունվար—փետրվարին Մոսկվայում կազմակերպվեց Հայկական երաժշտության նվաճումների ցուցադրումը: Միության մայրաքաղաքի հասարակությունը ջերմորեն էր ընդունում պատերազմի տարիներին հայ երաժշտության ստեղծած գործերը: Այդ գործերը Մոսկվայում բարձր գնահատականի արժանացան: «Литература и искусство» թերթը, ամփոփելով հայ երաժշտության համերգների արդյունքները, գրել է. «Փետրվարի 3-ին տեղի ունեցավ հայ երաժշտության եզրափակիչ համերգը, նվիրված Հայրենական պատերազմի օրերին ստեղծագործված երկերին... Պատերազմի օրերին Հայաստանի երաժշտական արվեստը շարունակում է

աճել ու ամրապնդվել, հարստացնելով սովետական կուլտուրայի արժեքները¹։

1944 թվականի աշնանը Թբիլիսիում տեղի ունեցավ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի երաժշտական արվեստի տասնօրյակը։ Նվագարական ժողովուրդների երաժիշտները հավաքվել էին ցույց տալու պատերազմի ժամանակվա իրենց արվեստը, փոխանակելու ուսանելի փորձը, ավելի արագ թափով զարգացնելու եղբայրական ժողովուրդների արվեստը։

Տասնօրյակը սկսվեց ղեկավարների 17-ին հայկական երաժշտական նվաճումների ցուցադրումով։

Հայկական երգի և պարի անսամբլը Թաթուլ Ալթունյանի ղեկավարությամբ և զուսանական անսամբլը Վաղարշակ Սահակյանի ղեկավարությամբ պատհարազմի տարիներին սիստեմատիկ կերպով ելույթներ էին ունենում Սովետական Բանակի զորամասերում, քաղաքներում և դպրոցներում։ Երգի և պարի անսամբլը այցելեց Մերձբայկյան ռազմաճակատը, որտեղ սովետական բազմազգ զինվորների առջև համերգներ էր տալիս, ցույց տալով սովետական հայկական երգի ու պարի արվեստը։ Ռազմաճակատի հրամանատարությունը անսամբլի աչքի ընկնող կատարողներին պարգևատրեց շքանշաններով և մեդալներով։

Մերձբայկյան առաջին ռազմաճակատի ռազմա-օդային ուժերի հրամանատարությունը Հայաստան ուղարկած հեռադրում հայ արվեստի ներկայացուցիչների ելույթների առթիվ գրել է՝ Հայկական ժողովրդական երգի և պարի անսամբլը եղավ Բալթիական ռազմաճակատի օդաչուների մոտ։ «Բրիգադի յավ կազմակերպված ելույթները վերջում են մեր Հայրենիքի ժողովուրդների անխախտ բարեկամության և ռազմաճակատի ու թիկունքի սերտ կապի մասին... Հայաստանի բազմերանյալ արվեստը ընդհանուր հիացմունք առաջ բերեց մեր անձնակազմի և ազատագրված Շաուլա քաղաքի բնակչության մեջ, որոնք ամիսկոծ շնորհակալություն են հայտնում հայ ժողովրդին...»²։

Հայաստանի արվեստի աշխատողների բրիգադաներ ուղարկվեցին նաև ուրիշ ռազմաճակատները։ Հայկական էստրադային նվագախումբը 1942 թվականին ելույթներ ունեցավ Կերչի թերակղզում, հայկական և մյուս զորամասերի մարտիկների համար։

¹ „Литература и искусство“, 6 февраля, 1944.

² ՄԷԼՄԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ցուցակ 33, դ. 377, ք. 102։

Թատերական և երաժշտական արվեստի գործիչներին հետ չէին մնում կերպարվեստի աշխատողները:

Հայրենական պատերազմի հերոսիկան, ռազմիկների հերոսությունը, թիկունքի մարդկանց անձնվեր աշխատանքը դարձավ սովետական կերպարվեստի զլխավոր թեման: Պատերազմի առաջին շրջանում ստեղծվեցին մի շարք պլակատներ, որոնք տողորված էին Հայրենական Մեծ պատերազմի ազատազրական վեհ դադափարներով: Այդ պլակատները մեծ ճշմարտացիությամբ բացահայտում էին թշնամու ոճրագործությունները, նրա դադանային դեմքը, սովետական մարդկանց մեջ դաստիարակում էին ատելություն դեպի թշնամին և կոչ էին անում ոչնչացնել հրեշներին:

Սովետական նկարիչները պլակատների հետ միասին ստեղծեցին կոմպոզիցիոն թեմատիկ մի շարք գործեր, նվիրված Հայրենական Մեծ պատերազմի առանձին էպիզոդներին և թիկունքում կատարվող համաժողովրդական աշխատանքին: Այդ տարիներին դարձավ պորտրետային ժանրին: Կերպարվեստագետները նկարեցին Սովետական Բանակի զենեքայների, հերոսների և թիկունքի ակադմիկոն մարդկանց պորտրետների մի ամբողջ շարք:

Նկարիչ Դ. Նալբանդյանը 1941 թվականին ստեղծեց «Նամակ ֆրոնտին» գեղեցիկ նկարը, իսկ 1942 թվականին նկարեց «Գնդապետ Զաքիյանի վերջին հրամանը» կոմպոզիցիոն գործը, որը ուսույնտորեն պատկերում է հայկական զորամասերի մարտական հրամանատարի հերոսական կերպարը: 1945 թվականին Նալբանդյանը ստեղծեց Սովետական Միության զենեքայի սսիմուս Ի. Վ. Ստալինի պորտրետ, որի համար նա արժանացավ Ստալինյան մրցանակի:

Ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը կերտեց բանակի զենեքալ Բադրամյանի, ծովակալ Իսակովի, ՍՍՌՄ ժողովրդական արտիստուհի Հայկանուշ Դանիելյանի, ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելու և ուրիշ ականավոր մարդկանց պորտրետների մի ամբողջ սրահ:

Նրիտասարգ նկարիչներ Սերգեյ Արուտչյանը, Արմեն Զիլինգարյանը, Հովհաննես Շավարշը և ուրիշներ ստեղծեցին քաղաքական ուժեղ, սուր ծաղրանկարներ: Հովհ. Շավարշի ծաղրանկարները հրատարակվեցին առանձին զրքույկով: Սերգեյ Արուտչյանը և Ա. Զիլինգարյանը 1944 թվականին կազմակերպեցին «Համազարկ» հակաֆաշիստական ցուցահանդեսը:

Ռազմաճակատի և թիկունքի հերոսական առօրյան արտացոլող ստեղծագործություններով հանդես եկան ժողովրդական նկարիչներ

Գ. Դյուրջյանը, Հ. Կոչոյանը, քանդակագործ Ա. Սարգսյանը և երիտասարդ տաղանդավոր նկարիչներն ու քանդակագործները:

1944 թվականի ամռանը Մոսկվայում, Տրետյակովյան գալերեայում կազմակերպվեց Սովետական Հայաստանի կերպարվեստի ցուցահանդեսը: Այդ ցուցահանդեսում հայ նկարիչների ստեղծած գործերն իրենց վրա էին բեռում հարյուրավոր մոսկվացիների ուշադրությունը:

Ակադեմիկոս Իգոր Գրաբարը «Правда» թերթում հայ կերպարվեստի ցուցահանդեսին նվիրված հոդվածում ժողովրդական նկարիչ Մ. Սարգսյանին բնութագրելով որպես «Հայկական նոր գեղանկարչության խսկական ստեղծող և միաժամանակ հնի շարունակող»¹, հիացմունքով է խոսում նաև ժողովրդական նկարիչ Դյուրջյանի պեյզաժների մասին, գովերգում է նկարիչներ Մարիամ և Նինա Ասլամազյանների, Զարդարյանի, քանդակագործ Նիկողոսյանի և ուրիշների բարձրարվեստ ստեղծագործությունները²:

Պատերազմի ժամանակ ռադմաճախատի և թիկունքի մարզկանց գեղարվեստական սպասարկման գործում խոշոր դեր խաղաց կինոն: Սովետական կինոարվեստը հարստացավ նոր գործերով: Երևանի Կինոստուդիան պատմա-հերոսական թեմայով ավելի «Դավիթ Բեկ» կինոֆիլմը, որի ստեղծողներն արժանացան Ստալինյան մրցանակի: Այդ նկարում ռեալիստորեն պատկերվում է հայ ժողովրդի կողմից իրանական և թյուրքական զավթիչների դեմ մղված հերոսական պայքարի մի փառավոր էջը:

Միութենական արևնայում հայ արվեստի ձեռք բերած նշանակության մասին «Литература и искусство» թերթը պատերազմի ժամանակ գրել է. «Հայ արվեստը, անվիճելիորեն, ականավոր տեղ է զբաղում Սովետական Միության բազմազգ կուլտուրայի մեջ»²:

* * *

Սովետական Հայաստանի ինտելիգենցիայի մյուս ջոկատները՝ բժիշկները, ինժեներները, գյուղատնտեսները, անասնաբուժներն ու ղոռտնիսիկները, պետական ապարատի բազմահազար աշխատողներ նույնպես հանդես էին բերում իրենց բոլոր ուժերը և ընդունակությունները, անձնվիրաբար աշխատում մեր Հայրենիքի պաշտ-

¹ «Правда», 16 октября, 1944.

² «Литература и искусство», 23 сентября, 1944.

պանութեան դործին, թիկունքի աշխատանքին օգնելու, արտագրութիւնը բարձրացնելու, պիտութիւնն ու կուլտուրան վարդապնդելու համար:

Սովետական Հայաստանի ինտելիգենցիան անել և դաստիարակվել է կոմունիստական պարտիայի գաղափարների ոգով: Ինտելիգենցիան պատերազմի ծանր փորձությունների մեջ ցույց տվեց, որ նրա համար չկա ուրիշ շահ, բացի բանվորների և գյուղացիների միասնական շահերից, Հայրենիքի շահերից: Պատերազմում նոր ուժով դրսևորվեց ինտելիգենցիայի կոռ միասնությունը բանվորների և գյուղացիների հետ և նրա պատրաստակամությունը՝ դիմելու ամեն տեսակի զոհողությունների, հանուն համաժողովրդական Հայրենական պատերազմի հաղթանակի:

5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին լենինյան կոմերիտմիությունը հերոսական նոր էջեր դրեց իր պատմութեան մեջ: Ինչպես սովետական մյուս ռեսպուբլիկաների կոմերիտական կազմակերպությունները, այնպես էլ Սովետական Հայաստանի կոմերիտմիությունն ու ողջ երիտասարդությունը իրենց բոլոր ուժերը նվիրեցին Հայրենիքի պաշտպանության դործին:

Պարտիական կազմակերպությունների ղեկավարութեամբ և օգնութեամբ, Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները պատերազմի առաջին օրերից իրենց ամբողջ աշխատանքը վերակառուցեցին ռազմաճակատի պահանջներին համապատասխան:

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները թիկունքում ակտիվորեն արձագանքում էին պարտիայի և կառավարության առաջադրած խնդիրներին, լարված աշխատանքով կատարում իրենց պարտքը Հայրենիքի հանդեպ, ժամանակին ապահովում էին Հ(Բ)Պ Կենտկոմի և ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի առաջադրանքների կենսապորժումը:

Պատերազմի առաջին երեք ամսում Հայաստանի կոմերիտմիությունը շարքերից 2000 երիտասարդներ կամավոր կերպով մեկնեցին Սովետական Բանակի զորամասերը, մեր երկրի պաշտպանությանը մասնակցելու համար¹: Ամեն ամիս կոմերիտականների նոր խմբեր էին մեկնում բանակի շարքերը:

¹ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի արխիվ, Կենտկոմի ԸՅՈՒ ԸՅԻ 1947 թ. հունվարի 14-ի նիստի որոշման գործը, էջ 2:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Հայաստանի լենինյան կոմերիտմության շարքերից 70 հազար 237 կոմերիտական մոբիլիզացվեց և ուղարկվեց Սովետական Բանակի շարքերը¹։ Պատերազմի սկզբից ռազմաճակատ մեկնեցին 22 ղեկավար կոմերիտական աշխատողներ՝ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի քարտուղարներ, բաժնի վարիչներ և ռաչկոմի քարտուղարներ։ Բազմաթիվ կոմերիտականներ ուղարկվեցին ռազմական դպրոցներ կարճատև պատրաստության ստանալու և սպաներ դառնալու համար։

Ինչպես մինչև պատերազմը, նաև պատերազմի տարիներին Հայաստանի լենինյան կոմերիտմության շարքերից դուրս եկած շատ ընկերներ թշնամու դեմ մղվող մարտերում հանդես բերեցին բարձր հայրենասիրություն, ռազմական հմտություն և վարպետություն։

Հայաստանի լենինյան կոմերիտմության շարքերում աճած երիտասարդ մարտիկները պատերազմի դաշտերում չէին խնայում իրենց արշուներ և կյանքը հրամանատարության առաջադրանքները կատարելու համար։ Սովետական Միության Հերոսի կոչման արժանացած հայ ռազմիկներից 65 ընկերներ Հայաստանի կոմերիտմության շարքերում են դաստիարակվել²։ Ռազմաճակատ մեկնած հազարավոր հայ ռազմիկ-կոմերիտականներ և երիտասարդներ մարտերում աչքի ընկնելու համար պարզևստրվել են շքանշաններով և մեդալներով։

Հայաստանի կոմերիտականների և երիտասարդության աշխատանքն ու պայքարը թիկունքում, ռազմաճակատին համաժողովրդական օգնություն ցույց տալու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ սեսպուրյիկայի առջև դրված խնդիրները կատարելու համար։

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները բանվոր երիտասարդությանը կազմակերպում և աշխատանքային սխրագործությունների էին տանում գործարաններում և ֆաբրիկաներում ռազմական պատվերները կատարելու համար։ Ինչպես Մոսկվայի և Լենինգրադի կազմակերպություններում, այնպես էլ Հայաստանում կոմերիտականները հանդիսացան երկհարյուրականների շարժման նախաձեռնողները։ Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնար-

¹ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի արխիվ, Կենտկոմի բյուրոյի 1947 թ. հունվարի 14-ի նիստի որոշման գործը, էջ 2։

² Նույն տեղում, էջ 4։

կուլթյուններում սլատերազմի տարիներին ստեղծվեցին 750 կոմերիտական-երիտասարդական բրիգադաներ, որոնք մեջ ընդգրկված էին 6000 կոմերիտականներ¹։ Այդ բրիգադաներից առաջինն ստեղծվեց Երևանի գյուղգործիքների գործարանում, այնուհետև լայնորեն տարածվեց ուսպուրլիկայում։ Կոմերիտականները գիշեր ու ցերեկ լարված աշխատում էին և պլանները կատարում 400—500 տոկոսով։ Երևանի տրամվայի սարկում կազմակերպված կոմերիտական երիտասարդական բրիգադան ամսվա սլանները կատարում էր 500—1000 տոկոսով²։

Լենինականի ղեպույում գործող կոմերիտական-երիտասարդական բրիգադաները ոչ մի ջանք չէին խնայում արանսպորտի անխափան աշխատանքն ապահովելու համար։ Դեպոյի կոմերիտական առաջին բրիգադայի կազմը 12 օր ու դիշեր ղեպույից դուրս չեկավ, մինչև ժամկետից շուտ չկատարեց այն հատուկ պատվերը, որի վրա նա աշխատում էր³։ Երևանի Ստալինյան ռաջոնում ստեղծվել էին 120 կոմերիտական-երիտասարդական բրիգադաներ, որոնք աշխատում էին մեծ մասամբ ռադմաճակատի կարիքների համար արտադրանք պատրաստելու։

Ղափանի պղնձի կոմբինատում ստեղծված 10 կոմերիտական երիտասարդական բրիգադաների կազմում 450 կոմերիտականներ էին աշխատում։ Ֆլուտացիոն ֆարբիկայում պատերազմի առաջին օրերից 14 աղջիկներ մտան արտադրության մեջ, սովորեցին նոր մասնագիտություն և փոխարինեցին ճակատ մեկնած տղամարդկանց։ ՀՀԿԵՄ Կենտկոմը պղնձարդյունաբերության մեջ աչքի ընկած կոմերիտուհիների մասին արձանագրել է. «Կոմերիտուհիներ Անուշավարդ Հովհաննիսյանը, Լուսիկ Ղազարյանը, Հայկուշ Սարգսյանը, և շատ ուրիշներ պատերազմի ամբողջ ընթացքում իրենց արտադրական նորման կատարել են 130—150 տոկոսով»⁴։

Ղափանցիներից հետ չէին մնում Ալավերդու հանքերի կոմերիտականները։ Նրկրին և ռադմաճակատին հարկավոր էր ավելի շատ պլինձ։ Ալավերդու շրջանի կոմերիտականները անձնվեր աշխատանքով պատերազմի օրերին արտադրում էին ավելի շատ, քան նրանց համար նորմայով նախատեսվում էր։ Այսպես, օրինակ,

¹ ՀՀԿԵՄ Կենտկոմի արխիվ, Կենտկոմի բյուրոյի 1947 թ. հունվարի 14-ի նիստի որոշման գործը, էջ 4։

² Նույն գործում, էջ 7։

³ Նույն գործում։

⁴ Նույն գործում, էջ 8։

Շամլուղում հանքափորների կոմերիտական-երիտասարդական բրիգադան հանքարարի հանույթի պլանը կատարում էր 154 տոկոսով, իսկ Պղնձածուլական գործարանի երիտասարդական բրիգադան պլանը կատարում էր 191 տոկոսով, ձուլելով կրկնակի նորմայով պղինձ։ Այդ բրիգադան նվաճել էր և իրեն ձեռքն էր պահում գործարանային փոխանցիկ զորոշը։ Ալբերտ Գալստյանը 16 տարեկան պատանի էր, երբ նրան նշանակեցին կոմերիտական-երիտասարդական բրիգադի ղեկավար. պատանեկական խանդավառությամբ և անմիջականությամբ նա մրցության մեջ մտավ հասակավոր, փորձված բանվորների հետ և անձնվեր աշխատանքով հենց առաջին ամսից պլանը կատարեց 200 տոկոսով։

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները և երիտասարդությունը ակտիվ մասնակցություն հանդես բերին աշխատանքային ուղեւորների պատրաստության գործում։ Նրանք լայն աշխատանք էին կատարում արդյունաբերական ձեռնարկությունների երիտասարդ բանվորներին ներգրավելու տեխնիկական ուսուցման ցանցում, երիտասարդությունից բանվորական կադրեր պատրաստելու համար։

Այսպիսով, Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները Հայրենական պատերազմի տարիներին հաջողությամբ կատարելով պարտիայի ցուցումները, երիտասարդության շարքերից համալրում էին արտադրական ձեռնարկությունների բանվորական կադրերը, հանդես բերելով ձեռնբեկցություն և փառասիրական ակտիվություն։ Երիտասարդ բանվորներին մոբիլիզացիայի էին ենթարկում արտադրության առաջադրանքները զերակատարելու, արտադրանքի փառսկին ավելացնելու, ռազմականապետին զույգ տրվող օգնությունն ուժեղացնելու համար։

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները և երիտասարդությունն անձնվեր աշխատանքով աչքի ընկան նաև գյուղում։ Կոլտնտեսային երիտասարդությունը պատերազմի տարիներին իր ուսերի վրա վերցրեց գյուղի արտադրական աշխատանքի զգալի մասը և դուրս եկավ փոխարինելու ռազմաձախտ մեկնած աշխատավորական ուժին։ 1942 թվականին գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակցեցին 23 հազար կոմերիտականներ¹։

¹ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի արխիվ, Կենտկոմի բյուրոյի 1947 թ. հունվարի 14-ի նիստի որոշման գործը, էջ 12։

Նույն տարում կոլտնտեսային աշխատանքների ներդրավելցին նաև դպրոցական բարձր դասադասների աշակերտներն ու պիոներները:

1943 թվականին երիտասարդությունը կոլտնտեսություններում ավելի ակտիվ պայքարի դուրս եկավ: Ռեսպուբլիկայի կոլտնտեսություններում ստեղծվեցին 775 կոմերիտական-երիտասարդական բարձր բերքի օղակներ, որոնցում աշխատում էին 8410 երիտասարդներ¹: Դաշտերում աշխատող կոմերիտականների թիվը հասավ 29 հազարի, իսկ դպրոցականներից և պիոներներից 105 հազար մարդ մասնակցություն ունեցան կոլտնտեսային արտադրությունը: Հաջորդ տարում դաշտային աշխատանքներին մասնակցեցին 34 հազար կոմերիտականներ: Երիտասարդական բարձր բերքի օղակների թիվը հասավ 1648-ի²:

Առանձնապես աչքի ընկան Հոկտեմբերյանի, Թալինի, Ախտայի, Նոր Բայազետի շրջանների կոլտնտեսություններում աշխատող երիտասարդական բարձր բերքի օղակները: Ալսպես, օրինակ, Հոկտեմբերյանի շրջանի Բամբակաշատ գյուղի կոլտնտեսություններում կոմերիտոհիներից կազմված բարձր բերքի օղակը ստացավ հեկտարից 29 ցենտներ բամբակ, պլանավորված 11 ցենտների փոխարեն: Մյուս օղակի անդամներից յուրաքանչյուրը վաստակեց 264 աշխօր: Արտաշատի շրջանի Սվերդլովի անվան կոլտնտեսությունում երիտասարդական բարձր բերքի օղակը հեկտարից ստացավ 50 ցենտներ բամբակ՝ պլանով սահմանված 16,6 ցենտների փոխարեն³:

Ախտայի շրջանի Կուլբիշևի անվան կոլտնտեսության կոմերիտականների բարձր բերքի օղակը լավ մշակեց ճակնդեղի հողը, պարարտացրեց ու սնուցեց բույսը, ժամանակին ապահովեց բաղահանը և մյուս ագրո-ձեռնարկումները: Այդ բոլորի շնորհիվ օղակը ստացավ ռեկորդային բերք — ամեն մի հեկտարից 463 ցենտներ շաքարի ճակնդեղ, պլանավորված 165 ցենտների դիմաց⁴:

Գյուղատնտեսության մեջ առանձնապես մեծ գործ էին կատարում երիտասարդական տրակտորային բրիգադաները: 1944 թրվականին ռեսպուբլիկայի մեքենատրակտորային կայաններում աշխատում էին 54 երիտասարդական տրակտորային բրիգադաներ, իսկ պատերազմի ավարտական տարում նրանց քանակը հասավ

¹ ՀՀԿԵՄ Կենտկոմի արխիվ, ԿԿ-ի բյուրոյի 1947 թ. հունվարի 14-ի որոշման դրոշմ, էջ 12:

² Նույն դրոշմում:

³ Նույն դրոշմում, էջեր 12, 13:

⁴ Նույն դրոշմում, էջ 14:

64-ի¹։ Արթիկի շրջանի մեքենատրակտորային կայանի երիտասարդական տրակտորային բրիգադան 1945 թվականի հունվարի 10-ին ժամկետից շատ ավարտեց իր տրակտորների վերանորոգումը։ Բրիգադան պարզեցատվեց ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրով։

Ախտրյանի շրջանի Ղարիբջանյանի անվան մեքենատրակտորային կայանի երիտասարդական տրակտորային բրիգադան 1945 թվականի դարնանուցանի ժամանակ շտվեց ոչ մի օրվա պարապուրդ։ Տրակտորներն աշխատում էին անխափան, բարձր տրտադրողականությամբ։ Այդ բրիգադան դարնանավարի պլանը գերա-կատարեց, խնայելով 1993 կիլոգրամ վառելանյութ։

Կոմերիտական կազմակերպություններն ակտիվ պայքար էին մղում բերրավումյան բարձրացման համար, որպես բանակին և երկրին ավելի շատ գյուղատնտեսական մթերքներ տալու կարևոր միջոցի։ 1943 թվականին Հայաստանի Կոմերիտիությունն գյուղա-կան կազմակերպությունները երիտասարդության ուժերով զաշտ տեղափոխեցին 432 հազար 872 տոննա պարարտանյութ։ 1944 թվականին կոմերիտականները և երիտասարդությունը կոլտնո-սակին զաշտերը պարարտացրին 691 հազար տոննա պարարտա-նյութով²։

Երիտասարդությունն իր ձեռքն էր վերցնում սերմացուի զբա-ման գործը։ 1943 թվականին կոմերիտականները և երիտասարդու-թյունը գտել, մաքրել են 115 հազար 604 ցենտներ հացահատիկի սերմացու, 1944 թվականին՝ 28 հազար 593 ցենտներ³։ Կոմերի-տականները և երիտասարդությունը զնում էին զաշտ և հավաքում քարերը, իսկ ցանքը մոլախոտերից մաքրելու պայքարողների մեջ՝ առաջին շարքերում էին գտնվում։

Գյուղատնտեսական աշխատանքների կարևորագույն օգակնե-րից մեկը մասսայական կադրերի պատրաստումն էր։ Անհրաժեշտ էր վերապատրաստել և պատրաստել մեծ թվով մասսայական կադ-րեր՝ օգակավարներ, բրիգադիրներ, մեխանիզատորներ և այլն։ Այդ գործում ևս Հայաստանի Կոմերիտիությունը պատվով կատարեց իր դերը։ 1943 թվականին գյուղատնտեսական մասսայական կադ-րերի զարգացնելում սովորեցին և ավարտեցին 7925 մարդ։ 1944 թվականին մասսայական գյուղատնտեսական կադրեր պատրաս-

¹ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի արիիվ, ԿԿ-ի բյուրոյի 1947 թ. հունվարի 14-ի որոշման գործը, էջ 14։

² Նույն գործում։

³ Նույն գործում, էջ 15։

տեցին 14 հազար 451 մարդ, իսկ 1945 թվականին՝ մեկ և կես անգամ ավելի: Դրանք հիմնականում երիտասարդ մարդիկ էին՝ նոր յոթնամյա դպրոցն ավարտած, կամ լրիվ միջնակարգ դպրոցների քարձր դասարանների աշակերտներ՝ տղաներ և աղջիկներ, որոնք մեծ եռանդով դնում էին մեքենատրակտորային կայաններն ու շրջանային հողային բաժիններին կից կազմակերպված դպրոցները, սովորում էին տարբեր մասնագիտություններ և մասնակից դառնում կոյտնտեսային արտադրության աշխատանքներին:

Կոմերիտական կազմակերպություններն աշխատում էին ամեն կերպ օժանդակել անասնաբուծության զարգացման դործին, մասնավորապես ակտիվ կերպով մասնակցում էին կերրի հայթայթման, մատղաշների խնամքի և աճեցման ու անասնաբուծության մթերոքների պետական պլանների կատարման դործին: Միայն Արթիկի շրջանի կոմերիտականները, պիտներները և դպրոցականները 1944 թվականին իրենց ուժերով կուտակեցին 969 տոննա անասնակեր, որը կազմում էր շրջանի անասնակերի զգալի մասը: Նոր Բաշադետի շրջանի կոմերիտականները և երիտասարդներն իրենց ուժերով նույն տարում կուտակվեցին 1340 տոննա կեր: Ախտայի շրջանի կոմերիտականները, պիտներներն ու դպրոցականները շեֆոթյուն էին կատարում 1753 մատղաշի նկատմամբ և խնամքով աճեցնում ճարանց ու լրացնում հանրային հոտը: Այսպես էին աշխատում նաև մյուս շրջանների երիտասարդները և պատանիները:

Կոմերիտական կազմակերպությունները լայն օգնություն էին կազմակերպում ուղղմիկների ընտանիքներին, մշակում էին նրանց տնամերձ հողերը, հավաքում բերքն ու հանձնում տիրոջը:

Այսպես, օրինակ, Ալավերդու շրջանի կոմերիտականները 1944 թվականին մշակեցին ռազմաճակատում գտնվող զինվորների 350 ընտանիքի հողամաս: Ապարանի շրջանի կոմերիտականները 1945 թվականին մշակեցին 421 ընտանիքի տնամերձ հողամաս: Սուփանավանի շրջանի կոմերիտականները հատուկ բրիգադաներ էին կազմակերպել, որոնք հնձում և կայսում էին ռազմաճակատում գտնվող զինվորների ընտանիքների տնամերձ հողամասերի բերքը: Այդ շրջանի կոմերիտականները հավաքեցին 453 ընտանիքի տնամերձ հողամասերում ցանված կարտոֆիլը:

Հանրային-հասարակական աշխատանքի մեջ կոմերիտականները և երիտասարդությունը դնում էին իրենց ամբողջ եռանդը: Պատերազմի օրերին չկար կոյտնտեսային աշխատանքի մի բնադավան,

որտեղ հանդես չգալին կոմերիտական կազմակերպությունները և երիտասարդությունը:

Հայաստանի Կոմերիտությունը սոցիալիստական մրցության մեջ մտավ Վրաստանի և Ադրբեջանի կոմերիտական կազմակերպությունների հետ: Եղբայրական ռեսպուբլիկաների երիտասարդության մեջ ծավալված մրցության ընթացքում չորաքանչյուր ռազոնի և գյուղի կազմակերպությունն աշխատում էր ավելի ակտիվ մասնակցություն ունենալ գյուղատնտեսական աշխատանքներին:

Սոսիալանավանի և Նոր Բայազետի շրջանային կոմերիտական կազմակերպություններն արժանացան ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրին՝ գյուղատնտեսական աշխատանքներում կատարած մասնագիտական լավ աշխատանքի համար:

Ռալինի շրջանի Զիվհանքով գյուղի կոմերիտական կազմակերպությունը 1942—1943 թվականներին լազավունյն աշխատանք կատարեց դառնի, դաշտերի մշակման և բարձր բերք ստանալու գործում, նվաճեց ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի փոխանցիկի դրոշմ: Դեռևս այն ժամանակ էլ աշխատանքի մեջ դաստիարակվում էին բարձր բերքի համար մղվող պայքարի առաջավոր մարդիկ, — կոմերիտուհի Մարիամ Մարտիրոսյանը, որը հետագայում Հայաստանի կոլտնտեսուհիներից առաջինն ստացավ Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչում և Օֆիկ Մարդոյանը, որը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

Կոմերիտական կազմակերպությունները հանդես էին գալիս որպես պարտիական կազմակերպությունների հավատարիմ օգնականները: Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ Հայաստանի 227 կոլտնտեսությունում չկալին սկզբնական պարտիական կազմակերպությունները: Այդ կոլտնտեսությունների կոմերիտական կազմակերպությունները պարտաշրջանների ղեկավարությամբ պատվով էին կատարում իրենց տրված առաջադրանքները՝ աշխատավորներին մորթիլիզացնելու և կոլտնտեսությունների առջև դրված խնդիրները կատարելու գործում:

Այսպիսով, Հայաստանի գյուղական կոմերիտական կազմակերպությունները Հայրենական պատերազմի օրերին մորթիլիզացիայի ենթարկեցին երիտասարդության ուժերը և ակտիվ մասնակցություն ունեցան գյուղատնտեսության բոլոր աշխատանքներին: Գյուղում կոմերիտական կազմակերպությունները և երիտասարդությունն ամեն աշխատանքում հանդես էին գալիս որպես մի հարվածային խումբ, որն իր ձեռներեցությամբ, կոլտնտեսային արտադրական աշխատանքի մեջ նորամուծություններով, հայրենասիրական անձ-

նվեր զործերով մասնակցում էր ռազմաճակատին համաժողովրդական օգնություն ցույց տալու շարժմանը:

1943 թվականի սկզբներին Ի. Վ. Ստալինը Հայաստանի Կոմերիտմիության Կենտկոմին ուղարկած հեռագրում հայտնում է. «Իմ ջերմ ողջույնը եւ Կարմիր Բանակի շնորհակալությունը հայտնեցեք Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Կոմերիտականներին ու երիտասարդությանը, որոնք հավաքել են 2.600.000 ռուբլի՝ «Հայաստանի կոմերիտական» տանկային երկրորդ շարասյուն կառուցելու համար: Հայաստանի կոմերիտականների եւ երիտասարդության ցանկությունը կկատարվի»¹:

Ի. Վ. Ստալինի ողջույնի խոսքերը Հայաստանի երիտասարդության մեջ առաջ բերեց քաղաքական ակտիվություն նոր վերելք, որն սրտահայտվում էր թիկունքում՝ աշխատանքի բոլոր բնագավառներում երիտասարդության մասնակցության ուժեղացումով, իսկ ռազմաճակատում՝ երիտասարդ ռազմիկների նորանոր մարտական սրբադործություններով:

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները պատերազմի տարիներին սխտեմատիկ օգնություն էին ցույց տալիս ժամանակավորապես օկուպացված ռեսպուբլիկաների եւ մարզերի ընդհատակն անցած կոմերիտական կազմակերպություններին: Այսպես, օրինակ, 1942 թվականի հունիսին ՀԼԿԵՄ Կենտկոմը նամակ է ուղարկել Ուկրաինայի ԼԿԵՄ Կենտկոմին: Այդ նամակի մեջ հաղորդված է, թե ինչպես Հայաստանի կոմերիտականները հիացած են ուկրաինական կոմերիտական ընդհատակյա դորժինների եւ պարտիզանների քաջարի օրինակով. այնուհետեւ նամակում շարադրված են Հայաստանի երիտասարդության մարտական եւ աշխատանքային սրբադործությունները ճակատում եւ թիկունքում:

Մեկ ուրիշ նամակ ՀԼԿԵՄ Կենտկոմը 1942 թվականին ուղարկել է Կոմերիտմիության Ղրիմի մարզկոմին, Ղրիմի երիտասարդ պարտիզաններին եւ պարտիզանուհիներին: Նամակից բացի, Հայաստանի կոմերիտականները Ղրիմի պարտիզաններին էին ուղարկել նաև նվերներ եւ ծանրոցներ: Կոմերիտմիության Ղրիմի մարզկոմից ՀԼԿԵՄ Կենտկոմին ուղարկած պատասխան հեռագրում ասված է. «ՀԱՄԼԵՆԵՄ Ղրիմի մարզկոմը ստացավ Հայաստանի կոմերիտականների ուղարկած նվերները Ղրիմի պարտիզանների համար: Ղրիմի պարտիզանների անունից հաղորդում ենք ձեզ սրտագին շնորհակալություն

¹ «Սովետական Հայաստան», հունվարի 29, 1943:

մեզ ցույց տված այնքան անհրաժեշտ եղբայրական օգնության համար... Ռոդ մեր կապը, որ Հայրենիքի համար այս ծանր ժամին ամուր է, ավելի լաճանաւ, ամրապնդվի և կռիվի...»:

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները լայն կամպանիա էին ծավալել ճակատալինների երեսաներին օժանդակող ֆոնդ ստեղծելու և Հայաստան էվակուացված երեսաների խնամքը կազմակերպելու ուղղությամբ: Ռազմաճակատայինների երեսանների նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարության համար, ուզվիկ հայրերը հարյուրավոր շնորհակալական նամակներ և հեռագրեր էին ուղարկում Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպություններին:

Այդ նամակներից մեկը գրված է Հայաստանի ԼԿԵՄ Կենտկոմի հասցեով, սակայն նամակն ուղղված է ամեն մի կոմերիտականի, առանց ցույց տալով ազգանունը: Ճի՞մ պատանի ընկեր,— գրված է նամակում,— այստեղ Դնեպրի ափին հրաշալի լուր բերին ձեր հայրենասիրական գործերի մասին ճակատալինների երեսաներին օգնելու ֆոնդ ստեղծելու լաճով: Խորին շնորհակալություն քեզ, բարեկամ: ևս քեզ հետ երբեք չեմ հանդիպել, բայց դու դարձար մեզանից ամեն մեկի համար հարազատ եղբայր: Դու վարվեցիր ինչպես բարի մարդ, որի սիրտը կարողանում է և՛ սիրել, և՛ առել: Դժվարին ժամանակ դու փաղաքշանքով և հոգատարությամբ շրջապատեցիր քո ընկերոջ՝ ճակատալինների երեսաններին: դու դրանով շատ ջերմություն բերեցիր զինվորի հոգուն... Իմ ընկեր, բարեկամ, ճակատալինը երբեք չի մոռանա քո հոգատարությունը: Որպես պատասխան դրան, մենք ավելի ուժղին կհարմարենք թշնամուն հաղթանակի համար... Կոմերիտական ողջույններով, ավագ սերժանտ Իվան Կուշներ»:

Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպությունները դորամասերի հետ անընդհատ կապի միջոցով հետևում էին իրենց շարքերում աճած և բանակ մեկնած զինվորների մարտական գործողություններին: Դեռևս 1942 թվականին ՀԼԿԵՄ Կենտկոմը հատուկ նամակ էր ուղարկել մի քանի դորամասերի կոմերիտական կազմակերպություններին, որոնց շարքերում շատ հայ կոմերիտականներ կային: Բանակի կոմերիտական կազմակերպությունները սիրով կապ էին պահպանում ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի հետ և այդ կապն օգտագործում կոմերիտականներին դաստիարակելու համար: Որ դեղի Կոմերիտությունից բխող 1942 թվականին Երևան ուղարկել է հետևյալ նամակը.

«ՀԼԿԵՄ Կենտկոմին: Մենք ուրախության զգացմունքներով կար-

դացիներ ձեր նամակը և ընդունեցինք Հայաստանի Կոմերիտմիության հոգատարությունն իր շարքերում դաստիարակած կոմերիտականների նկատմամբ: Այսօր, հավաքվելով կոմերիտական ժողովի, քննարկելով ձեր նամակը, մենք միահամուռ կերպով շնորհակալություն ենք հայտնում ձեզ և Հայաստանի ամբողջ երիտասարդությանը, որ մենք բոլորս, Հայաստանի զավակները, արժանավայել կերպով ենք կատարում հայ ժողովրդի նախադր... մեզ ողևորում է, մեր ուժերը բազմապատկում այն լուրը, որ Հայաստանի Կոմերիտմիությունը և երիտասարդներն, առանց ձեռքերը ծակելու, աշխատում են իրենց դիրքերում, կատարում են պարտիայի կոզմից իրենց առաջադրված խնդիրները»:

Այդ նամակում այնուհետև շարադրված են տասնյակ հայ ռազմիկ-կոմերիտականների մարտական գործերի մասին էպիզոդներ, որոնք իսկնց հերթին նոր ուժ էին հաղորդում թիկունքում գտնվող երիտասարդության աշխատանքին:

1944 թվականի աշունը Թամանյան դիվիզիայի կոմերիտական կազմակերպությունները նամակ ուղարկեցին Հայաստանի կոմերիտականներին: Դա երիտասարդ զինվորների հաշվետվությունն էր իրենց մղած մարտերի մասին, նրանց հայրենասիրության մասին: Այսուուղ բերված են նշանավոր կոմերիտականների մարտական գործերից հետաքրքիր օրինակներ: Դիվիզիայի կոմերիտականները նամակի մեջ խոսք էին տալիս և երգվում թիկունքի իրենց ընկերներին և բարեկամներին, որ առաջիկա մարտերում բարձր կպահեն Կոմունիստական պարտիայի հավատարիմ օգնական Կոմերիտմիության բարձր ու վեհ կոչումը¹: Նամակը ստորագրել են Թամանյան դիվիզիայի մղած մարտերում աչքի ընկած տասնյակ կոմերիտականներ:

Հայաստանի կոմերիտականներից շատերը աչքի բնիկող սլաք-գործություններ կատարեցին նաև մյուս դիվիզիաների կազմում: Գեներալ-լեյտենանտ Սարգիս Մարտիրոսյանն իր «Կոմերիտականները Հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում» հոդվածում մատնանշում է շատ կոմերիտականների անմահ սխրագործությունները²: Դրանց շարքում նա հիշատակում է Հունան Ավետիսյանին, Նելսոն Ստեփանյանին: Գեներալը գործվանքով հիշում է իր որդուն՝ կոմերիտական հետախույզ Մարսել Մարտիրոսյանին, որը կոմունիստ

¹ «Սովետական Հայաստան», 11 հուլիսի, 1944:

² «Սովետադադ», 24 փետրվարի, 1948:

հոր և հրամանատարի առաջադրանքով դնաց հետախուզական մարտի և զոհվեց հերոսի մահով: Հայրենիքի շահը գեներալ Մարտիրոսյանը գերադասեց հարազատ զավակի կյանքից:

Հայրենական պատերազմի տարիներին Հայաստանի կոմերիտական կազմակերպություններն ավելի ամրապնդվեցին, բարձրացավ նրանց կազմակերպական և իդեական-քաղաքական աշխատանքի մակարդակը: Ռազմաճակատ մեկնած հարյուրավոր զեկավար աշխատողների փոխարեն ընտրվեցին նոր, երիտասարդ կազմեր, որոնք աշխատանքի պրոցեսում ձևոր բերեցին փորձ, սովորեցին և դարձան ակտիվ աշխատողներ: Կոմերիտական կազմակերպությունները, եթե մի կողմից բաղմամբիվ կոմերիտականների ուղարկում էին ռազմաճակատ, միևնույն ժամանակ երիտասարդության շարքերից հաղարավոր առաջավոր երիտասարդների ընդունում էին կոմսոմոլի շարքերը:

Հայրենական պատերազմի շրջա տարիների ընթացքում Հայաստանի Կոմերիտիության շարքերը համալրվեցին 77 հազար 879 երիտասարդ սպաներով և աղջիկներով¹: Դեռևս նոր Կոմերիտիության շարքերն ընդունված երիտասարդներից շատերը մեկնեցին ռազմաճակատ:

Հայրենիքի պաշտպանության պիտակցությունը և թշնամու նկատմամբ հաղթանակ նվաճելու անհրաժեշտությունն ամեն մեկ երիտասարդի մղում էին դեպի աշխատանք և պայքար: Երիտասարդության քաղաքական ակտիվությունը բարձրացավ նոր աստիճանի:

Այսպիսով, պատերազմի ընթացքում ինչպես ռազմաճակատում, նաև քիկումում Սովետական Հայաստանի երիտասարդությունը ցույց ավեց, որ նա կոմունիզմի վեհ գաղափարներով տոգորված մի նոր սերունդ է, որպիսին չի եղել հայ ժողովրդի նախասովետական ժամանակաշրջանի ամբողջ պատմության ընթացքում:

Սովետական Հայաստանի երիտասարդությունը Սովետական մեծ Միության կոմունիստական երիտասարդ սերնդի մի անբաժան մասն է, նրա բաղմադր միասնական ջոկատներից մեկը: Հենիյան կոմերիտիության շարքերում դաստիարակված և աճած երիտասարդների համար կյանքի բարձրագույն իդեալը նվիրվածությունն է Սոցիալիստական Հայրենիքին և անձնուրաց պայքարելը ժողովրդի կրքանկության համար:

¹ ՀՀԿԽԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի 1947 թ. հունվարի 14-ի նիստի սրուժման գործը, էջ 78:

**Ե. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ-ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ԿԱՐԻՔՆԵՐԻ
ՆԿԱՏԱՄԱՐ**

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին թիկունքում կառավարված աշխատանքների և ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների մեջ դրսևորվեց Սովետական պետության և սոցիալիստական ազդերի շահերի ընդհանրությունը:

Եթե հալ ժողովուրդը և եղբայրական մյուս ժողովուրդները թիկունքում անձնվիրությամբ աշխատում և կատարում էին պարտիայի ու կառավարության բոլոր առաջադրանքները, Սովետական կառավարությունն ու Կոմունիստական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն պատերազմի ամբողջ ընթացքում անդուլ կերպով հոգ էին տանում Սովետական Միության ժողովուրդների նյութական, կուլտուրական խնդիրները բավարարելու մասին:

Կառավարությունը և պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն իրենց որոշումների և դիրեկտիվների մեջ նշում էին Սովետական Հայաստանի էկոնոմիկայի և կուլտուրայի հետագա զարգացման խնդիրները, ապահովում էին փնակչության պահանջները:

Հայրենական պատերազմի տարիներին անընդհատ աճում էր նաև Հայաստանի պետական բյուջեն: Խնչպես հայտնի է, պատերազմի ժամանակ Սովետական պետության գլխավոր ուժերը սրամազդված էին պատերազմը շահելու, մեր Հայրենիքը փրկելու նպատակին: Ժողովրդական տնտեսության միջոցների մեծ մասը կլանում էր ռազմաճակատը: Բայց, չնայած դրան, Սովետական կառավարությունը խոշոր միջոցներ էր հատկացնում և բավարարում ինչպես եղբայրական մյուս ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ Հայկական ՍՍՌ-ի ժողովրդական տնտեսության և բանկչության սոցիալ-կուլտուրական սպասարկման կարիքները:

1942 թվականին ռեսպուբլիկայի պետական բյուջեի եկամուտները կազմեցին 375 միլիոն 710 հազար ռուբլի կամ պլանի 95,9 տոկոսը, ծախսերը՝ 373 միլիոն 597 հազար ռուբլի կամ պլանի 94,4 տոկոսը: Պատերազմական այդ ծանր տարվա բյուջեն փակվեց մեկ միլիոն 812 հազար ռուբլի բյուջետային միջոցների մնացորդով¹:

1943 թվականի բյուջեն և կամուտների գծով կատարվեց 410 միլիոն 128 հազար ռուբլով, իսկ ծախսերի գծով՝ 410 միլիոն 884 հա-

¹ Հայկական ՍՍՌ Գերադույն Սովետի 7-րդ սեսիայի սղադրությունը, էջ 6, 8:

զար ուսերով: 1943 թվականի բյուջեի եկամուտները 1942 թվականի համեմատությամբ աճեցին 34 միլիոն 418 հազար, իսկ ծախսերի զծով՝ 37 միլիոն 287 հազար ուսերով¹:

Ռեսպուբլիկայի պետական բյուջեի կատարումը և աճը պայմանավորված էր ժողովրդական տնտեսության զարգացմամբ, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, ասպրանքաշրջանառության պլանների կատարմամբ: Սոցիալիստական էկոնոմիկան պատերազմի տմենածանր տարիներին զարգանում էր պլանային կարգով, թույլատրելիով ռազմաճակատի և երկրի կարիքների համար առավել անհրաժեշտ արտադրանք:

Պատերազմի ընթացքի մեջ բեկման տարում՝ 1943 թվականին Հայաստանի արդյունաբերությունը զերահատարեց համախառն արտադրանքի պլանը և մոտ 8 տոկոսով բարձրացրեց աշխատանքի արտադրողականությունը, որը և սովեյ բյուջեի եկամուտների զգալի աճ: Վճռական հաղթանակների տարում, 1944 թվականին Հայկական ՍՍՌ-ի պետական բյուջեի եկամուտները կազմեցին 578,7 միլիոն ուսերի, կամ նախատեսվածի 106,9 տոկոսը: Ծախսերը կազմեցին 572,9 միլիոն ուսերի, որը հաստատված գումարից գերազանցեց 31 միլիոն 700 հազար ուսերով²:

1945 թվականին, պատերազմի ավարտման տարում, Հայաստանի պետական բյուջեի կատարումը եկամուտների զծով կազմեց 662 միլիոն 100 հազար ուսերի, կամ պլանի 100,3 տոկոսը, իսկ ծախսերը՝ 661 միլիոն 400 հազար ուսերի, կամ պլանի 100,2 տոկոսը, հիմնականում գերազանցեցին ծախսերից 700 հազար ուսերով³:

Հայրենական պատերազմի տարիներին Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական տնտեսությունը զարգանում էր, ասպահովելով արտագրության զծով նախատեսված միջոցների ստացումը: Գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, առևտրի և շրջանառության սոցիալիստական սխեմայի շնորհիվ ասպահովվում էին ոչ միայն ռազմաճակատին օգնելու զծով ստացված առաջադրանքների հաջող կատարումը, այլև թիկունքի բնակչության մատակարարման, նրա սոցիալ-կուլտուրական պահանջների բավարարումը:

¹ Հայկական ՍՍՌ Գերազույն Սովետի 8-րդ սեսիայի սղադրությունը, էջ 8:

² Հայկական ՍՍՌ Գերազույն Սովետի 9-րդ սեսիայի սղադրությունը, էջ 4:

³ Հայկական ՍՍՌ Գերազույն Սովետի 11-րդ սեսիայի սղադրությունը, էջ 50:

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանը Հայրենական Մեծ պատերազմի քեկուզ ամենածանր ժամանակներում չապրեց նյութական-ֆինանսական միջոցների պակասի պատճառով առաջացող սնունդի բարդություններ: Սոցիալիստական արտադրությունն ու պլանային բաշխումը նմարավորություն տվին պետական օրգաններին՝ հաղթանախելու պատերազմի նետանձով ստեղծված դժվարությունները, հաջողությամբ բավարարելու ռազմականատի կարիքները և արդյունաբերությանը, գյուղատնտեսությանն ու կուլտուրական շինարարության գծով ամենաժեշտ ծախսերը:

Սովետական ռազմիկների ընտանիքները և բանակի վիրավոր մարտիկները չէին կարող թողնվել բախտի քմահաճույքին, ինչպես այդ տեղի էր ունենում ռազմին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ. կապիտալիստական կարգերում:

Ինչպես էղբայրական մյուս ռեսպուբլիկաներում, նաև Հայաստանում պատերազմի ամբողջ ընթացքում և նրանից հետո մեծագույն հիմնադրույթուն հանդես բերվեց ղեկի վիրավոր զինվորները, պատերազմի հաշմանդամները և սովետական ռազմիկների ընտանիքները:

Հայաստանը դարձել էր մի առողջարան, որտեղ կազմակերպվել էին մի քանի տասնյակ հոսպիտալներ. Երևանի, Լենինականի, Ծաղկաձորի, Կիրովականի, Արզնու, Դիլիջանի, Ջերմուկի, Ստեփանավանի և մյուս հոսպիտալներում բուժվում էին բազմաթիվ վիրավոր զինվորներ: Հայաստանի հոսպիտալներում բուժման ուղարկված զինվորների 70 տոկոսից ավելին առողջացան և վերադարձան բանակի շարքերը պայքարը շարունակելու համար:

Վիրավորներից բացի, Հայաստան էին ուղարկվել Լենինգրադից, Ուկրաինայից, Բելոռուսիայից և մյուս մարզերից ու ռեսպուբլիկաներից էվակուացված ընտանիքներ, կուլտուրական հիմնարկներ, մանկատներ: Հայաստանի աշխատավորները եղբայրական ռեսպուբլիկաներից էվակուացվածներին շրջապատել էին հոգատարությամբ, անում էին ամեն բան, ինչ որ հնարավոր էր պատերազմի ժամանակ, նրանց բնակարանով, սպորտտի միջոցով ապահովելու, կրթականի կրթությունը շարունակելու, նրանց առողջությունը պահպանելու համար:

Հազարավոր նամակներ, հեռագրեր և ուրիշ պաշտոնական վավերագրեր կան, որոնք դրվել են պատերազմի ժամանակ, ժամանակավորապես օկուպացված, իրենց օջախներից դուրս եկած և Սովե-

տական Հայաստանում տուն ու տեղ դառնալ, ջերմ ընդունելության արժանապատիվ սովետական մարդկանց կողմից. այդ վավերագրերը ցույց են տալիս սովետական բազմազգ աշխատավորների փոխադարձ սերը, նվիրվածությունը, բարեկամությունը:

Լենինգրադի ռազմաճակատի մի խումբ ռազմիկներ 1943 թվականին Հայաստանի աշխատավորներին ուղարկած նամակում գրել են.

«Ջերմադին ողջունչ Լենինգրադի ռազմաճակատից և Լենինի հերոս քաղաքը պաշտպանող մարտիկներից: Միխայիլ Ալեքսանդրովիչ Անտոնովը նամակ է ստացել հեռավոր խոր թիկունքից՝ Հայկական ՍՍՌ Կատալքի շրջանի Քանաքեռ դուրսից, որտեղ դառնում է Լենինգրադի մանկատունը և նրա սրբին՝ Վիկտոր Միխայիլովիչ Անտոնովը՝ ծնված 1936 թվականին: Նա զբղվել է մորից ֆաշիստների դադանությունների հետևանքով: 58 մանկատան ղեկավար Տ. Բ. Շվեբցովան մեղ գրում է, որ Լենինի հերոս քաղաքի պաշտպանների երևախներին ջերմորեն ընդունեց Հայաստանի ժողովուրդը և բոլոր պայմաններն ունեղծեց նրանց ապրելու, դաստիարակելու և սովորելու համար: Մենք՝ Լենինգրադի ռազմաճակատի մարտիկներս, մեր ջերմ ջնդհակալությունն ենք հայտնում հայ ժողովրդին, այն մեծ ուղադրության համար, որ նա ցույց է տալիս մեր երեխաների նկատմամբ...»¹:

Վերավորի ընդունումն ու բուժումը, ռազմիկի երևալի և ընտանիքի կաբիբների ապահովումը զարձեղ էր համաժողովրդական գործ: Հայկական ՍՍՌ-ում պատերազմի սկզբից մինչև 1946 թվականի հուլիսը Հայրենական պատերազմի հաշմանդամներին և զինծառայողների բնտանիքներին պետության կողմից վճարվել էր կենսաթոշակ և նպաստ մոտ 600 միլիոն ռուբլի²:

1943 թվականի հունվարից մինչև 1945 թվականի մայիսի 1-ը Հայրենական պատերազմի հաշմանդամներին բաց է թողնվել սոցիալական ապահովագրության միջոցներից 1.685 հազար ռուբլի օգնություն, բացի այդ, հաշմանդամներին տրվել է 156 հազար կտոր դանադան տեսակի արդյունաբերական ապրանքներ, մոտ 26 հազար մետր մանուֆակտուրա: Նույն ժամանակամիջոցում միայն կոլտրն-րոնսությունները բաց են թողել 8350 ցենտներ հացահատիկ, 4550

¹ «Սովետական Հայաստան», 6 հոկտեմբերի, 1943:

² Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 11-րդ սեսիայի սղագրությունը, էջ 234:

ցենսներ կարտոֆիլ, 2900 ցենտներ կաթնամթերք, 3550 խորանարդ մետր վառելավառյալ¹ Բացի այդ բոլորից, հասարակական կազմակերպությունները պատերազմի սկզբից մինչև վերջը ճակատալինների ընտանիքներին օգնություն են ցույց տվել հետևյալ շափերով. միանվագ դրամական օգնություն է տրամադրել 4 միլիոն ռուբլի, հացահատիկ 12 հազար 834 տոննա, կարտոֆիլ 3762 տոննա, պատրաստի հացուստեղեն 300. 765 կտոր, մանուֆակտուրա՝ 276.163 մետր²:

Սովետական Բանակի մարտիկների ընտանիքները, միապետները, պատերազմի հաշմանդամները դտնվում էին Սովետական իշխանության օրդանների, պարտական կազմակերպությունների, կոլտնտեսությունների և բոլոր աշխատավորների ուշադրության կենտրոնում, շրջապատված էին հոգատարությամբ:

Այսպիսով, Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Հայկական ՍՍՌ-ի պատմությունը ցույց տվեց, որ.

երկրի ինդուստրացումը և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը միակ ճիշտ, հեռատես քաղաքականությունն էր, որ պարտիան կիրառում էր նախապատերազմյան հնդամյակների տառիներին: Առանց երկրի ինդուստրացման, մեր ռեսպուբլիկան չէր կարող հաղթահարել հետամնացությունը, աղփատությունը, չէր կարող կատարել երկրի պաշտպանության գործում իր առջև ծառացող պատասխանատու խնդիրները: Առանց մանր գյուղացիական տնտեսություններ միավորելու խոշոր, սոցիալիստական տնտեսությունների, կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, հայ գյուղացին չէր կարող ազատագրվել իր մախկին մուրացիկաչին կյանքի վիճակից. չէր կարող պատերազմի ժամանակ կատարել պետության և ռազմաճակատի հանգեպ ունեցած իր պարտավորությունները:

Հայկական ՍՍՌ էկոնոմիկայի զարգացման և աշխատավորների նյութական կուլտուրական կարիքների անընդմեջ, կազմակերպված բավարարումը ցույց տվեց, որ նույնիսկ պատերազմի ամենադժվարին տարիներին, երբ երկրի բոլոր ուժերը նվիրվել էին Հուլյենիֆ պաշտպանության կարիքների համար, Կոմունիստական պարտիան և Սովետական պետությունը, ելնելով սոցիալիզմի հիմնական էկոնոմիկական օրենքի պահանջներից. ապահովում էին ոչ

¹ Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի 2-րդ սեսիայի որոշումներ, էջ 85:

² Նույն տեղում, էջ 85:

միայն ռազմանականի կարիքները, այլև բիկունֆի աշխատավոր-
ներին նյութական և կուլտուրական պահանջմունքները. սոցիալիս-
տական արտադրությունն անընդհատ անում և կատարելագործվում
էր բարձրագույն տեխնիկայի բազայի վրա:

Հայրենական պատերազմում Հայկական ՍՍՌ տնտեսական և
կուլտուրական զարգացման պատմությունը ցույց տվեց, որ Հայ-
կական ՍՍՌ-ն մենակ իր ուժերով անկարող կլինի ապահովել իր
արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և կուլտուրական շինա-
բարության զարգացման պահանջները, նյութական-տեխնիկական
միջոցները, կադրերը: ՌՍՖՍՌ-ի, ուստի մեծ ժողովրդի հետ հավերժ
բարեկամությունը, ինչպես նաև եղբայրական մյուս ռեսպուբլիկա-
ների հետ համագործակցությունը, փոխադարձ օգնությունը և բա-
րեկամությունը, ինչպես խաղաղ շինարարության, առավել ևս պա-
տերազմի տարիներին հանդիսանում են անհրաժեշտ, պարտադի-
րաբար պայմաններ Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորների ազատ ու
ապահով կյանքի համար, երկրի պաշտպանության համար, ռես-
պուբլիկայի հետագա զարգացման համար:

7. ԳՍՂՈՒԹԱՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՈՆԵՐԻՄ ԹՇՆԱՄԻ
ԳԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ՆՈՐ ԳԱՎԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՁԱՆՈՂՈՒՄԸ

Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում հայ Ժո-
ղովրդի կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններից
մեկն էլ արտասահմանյան երկրների հայկական դաշույններում
գտնվող տարազիր հայ աշխատավորների մեջ առաջ եկած հայրե-
նասիրական շարժումն էր:

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի ազա-
տագրական, վեճ նպատակների մասին Կոմունիստական պարտիայի
կոչերը, Սովետական Միության կառավարության արտաքին քա-
ղաքականությունը, ամբողջ աշխարհի աշխատավոր, առաջադեմ և
ազատասեր ժողովուրդներին պայքարի հանեցին ֆաշիզմի դեմ: Կո-
մունիստական պարտիայի կոչերով ու լողունոցներով ողբեշնչված,
արտասահմանյան երկրներում ապրող առաջադեմ հայերն ակտիվ
մասնակցություն ունեցան իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարին:

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի տարի-
ներին, ռազմաճակատներում Սովետական Բանակի կառավարած քա-
ջագործությունների մասին լուրը հասնում էր ՍՍՌՄ սահմաններից
այն կողմ, արտասահմանյան աշխատավորներին: Կարմիր Բանակի

հերոսությունը և բարոյական-հումանիստական բարձր հատկություններն արտասահմանյան բազմամիլիոն աշխատավորների մեջ, նրանց թվում նաև գաղութահայերի մեջ առաջ էին բերել ջերմ համակրանք և սեր դեպի Սովետական Միությունը և նրա բանակը:

Գաղութահայ աշխատավորությունը հանձինս Սովետական Բանակի, կրկին տեսավ այն ուժը, որի ակտիվ աջակցությամբ հայ ժողովուրդը 1920 թվականին ազատագրվել է իմպերիալիզմի կամահատար դաշնակների լծից և ստեղծել իր Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկան, ձեռք է բերել ազգային պետականություն և խոշոր նվաճումների հասել տնտեսության ու կուլտուրայի բոլոր բնագավառներում:

Գաղութահայ աշխատավորները գիտակցում էին, որ Սովետական Բանակն այն միակ ուժն է, որը կարող էր ոչնչացնել դեբաշիտ-հա-ֆաշիստական թալանչիական հրոսակախմբերին, պաշտպանել ՍՍՌՄ բոլոր ժողովուրդներին, նրանց թվում նաև հայ ժողովրդի պետականությունը, անկախությունն ու ազատությունը:

Սովետական Հայաստանը տարագիր հայ աշխատավորների Հայրենիքն է: ՍՍՌՄ ժողովուրդների մեծ ընտանիքում, տարեցտարի վարգաճող ու ծաղկող Սովետական Հայաստանի ապագայի մեջ գաղութահայ աշխատավորները տեսնում են նաև իմպերիալիստական ռեակցիոնների ճնշումից ազատագրվելու, տրչունակից հղրայրների հետ մեկ ազատ ընտանիքի մեջ միավորվելու իրենց վաղեմի իղձերի իրականացման միակ հույսը:

Արտասահմանյան երկրներում կան հարյուր-հազարավոր տարագիր հայեր: Նրանք կամ նրանց ծնողներն այդ երկրները դնացել են ոչ իրենց կամքով, այլ հարկադրաբար, գրկվելով իրենց հայրենի հողից և օջախներից, հալածվելով, մահվան սպառնալիքից փախչելով, իմպերիալիստական քաղաքականության դոճ դառնալով:

Հիտլերյան Գերմանիայի դեմ մղվող Հայրենական Մեծ պատերազմի սկզբից արտասահմանյան գաղութահայ աշխատավորների հայրենասիրական շարժում ծավալվեց Սովետական Միությանն ու նրա բանակին օգնություն ցույց տալու համար: Այդ շարժումը զրսևորվում էր զրեթե բոլոր այն երկրներում, որտեղ ապրում էին գաղութահայ աշխատավորները:

Գաղութահայերի հայրենասիրական շարժման զրսևորման ձևերից մեկն այն էր, որ առաջագեմ հայ աշխատավորները, իրենց համակրանքն էին արտահայտում Սովետական Բանակի գործողությունների նկատմամբ, այն զրսևորելով բազմազան ձևերով:

Հայրենասեր-առաջադեմ գործիչները պատմում էին ճշմարտութիւնը Սովետական Հայաստանի մասին, հայ ժողովրդի իրավունքները և նվաճումները պաշտպանող Սովետական Բանակի մասին: Նրանք միաժամանակ կոչ էին անում բոլոր հայրենասերներին պայքարի կրկնել ֆաշիզմի դեմ, ձախողել ֆաշիստական դաշնակ գործակալների հանցագործ ծրագրերը, միջոցներ հավաքել և աշակցել Սովետական Բանակի օգնության ֆոնդին:

Արտասահմանյան դադուխահայ աշխատավորության հայրենասիրական շարժումը ծավալւում էր դաշնակցական պարտիայի և նրա գործակիցների դեմ մղվող սուր պայքարի պայմաններում:

Կամավոր կեցողով ծառայության մտնելով իմպերիալիստների մոտ, դաշնակիները արտասահմանյան աշխատավոր հայերի մէջ հակասովետական ստանձարձակ պրովոկացիաներ էին տարածում և թարգնտում ճշմարտութիւնը Սովետական Հայաստանի մասին: Դաշնակիները վաղուց էին սպասում իմպերիալիստական դավթիչների կողմից Սովետական Միության վրա ավազակաչին հարձակման ժամին, որպէսզի նրանց հետ միասին ներխուժեն Հայաստան:

Հիտլերյան Գերմանիայի կողմից Սովետական Միության վրա ուխտագրութ հարձակման առաջին օրերից դաշնակիների կենտրոնական ըլուրտն իր դեկավարներին ուղարկեց ֆաշիստական պարագլուխների մոտ և ամբողջ պատերազմի ընթացքում դաշնակիները գործակցում էին հիտլերյան դավթիչների հետ:

Ժամանակավորապէս օկուպացված սովետական մարզերում հաջողութուն չունենալով, ղեկաւարտի դաշնակ գործակալներն ավելի դադաղած ու շարութիւնը լցված, պայքար էին մղում արտասահմանյան երկրներում հայ պրոպեգանդ գործիչների և հակաֆաշիստական շարժման դեմ:

Ինչպէս հայտնի է Ֆրանսիայում, Բալկանյան երկրներում և Եւրոպայի դավթիչների կողմից օկուպացված ալլ երկրների հայկական դադուխներում բազմաթիւ հայ աշխատավորներ, չհանդուրժելով ֆաշիզմի լուծը, մասնակից դարձան տեղական ժողովուրդներին հակաֆաշիստական պայքարին: Շատ հայեր դարձան պարտիզաններ ֆաշիստական դավթիչների թիկունքում:

Ականավոր պարտիզաններից մեկը Միսակ Մանուշյանն էր: Նա Փարիզի շրջանում մի խումբ հակաֆաշիստների գլուխ անցած մասնակից դարձավ հիտլերյան օկուպանտների դեմ ձեռնարկած պարտիզանական համարձակ շատ գորհներին: Միսակ Մանուշյանը մինչև վերջը հովատարեմ մնաց իր ազատասիրական իգեալներին,

կոմունիստին վայել արիությանմ կրեց բռնադատիչների խոշտանգումները և զսփլեց թշնամու ձեռքով:

Ճաշիստական պատժիչ արշավախմբերի, նրանց հետ գործուղաշենակների դարձադրած դաժանություններն անկարող եղան ընկճել ազատության և դեմոկրատիայի համար մարտնչող հայրենասերներին: Հայ պարտիզանները և բոլոր հայրենասերներն իրենց ալազգի մարտական ընկերների հետ միասին, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Հունգարիայում, Հարավսլավիայում, Հունաստանում, Չեխոսլովակիայում, Ավստրիայում և այլ երկրներում ընդհատակյա իրադրության մեջ կամ բացահայտ, գործում էին ֆաշիստական զավթիչների թիկունքում: Պարտիզաններից շատ-շատները առանց ընկճվելու դնացին կռվի և զոհվեցին մարտերում: Դրանցից էին բուլղարական հուշակալոթ պարտիզանուհի Հեթմինե Ռադգրադլանը (Սաշկան), Հունաստանի ազատագրական պայքարի հերոս Անդրանիկ Ղուկասյանը և ուրիշներ:

Կոնտրռևոլուցիոն դաշնակիների լրտեսական գործունեությունը, նրանց կիրառած խաբեբայության և ստոր կեղծավորության բոլոր պրիոմները, բանդիտական հարձակումները և տեռորիստական քայլերը չկարողացան դադարեցնել կամ կանխել արտասահմանի հուշաշխատավորության հայրենասիրական շարժման նաև մյուս ձևեր: Սովետական Բանակին համակրելու, նրան նյութական օգնություն ցույց տալու գծով ծավալվող պայքարը:

Արտասահմանում հայկական դադութներում գործող պրոգրեսիվ կազմակերպությունները և նրանց թերթերը դադութահայ աշխատավորների մեջ պրոպագանդա էին տանում Սովետական Բանակի փառապանծ գործերը, նրա բարոյական վեհ գծերը, ցույց էին տալիս Սովետական Հայաստանի ներառող նվաճումները պատերազմի տարիներին, որոնք ձեռք էին բերվում շնորհիվ Սովետական Միության ժողովուրդների բարեկամական համագործակցության և ուսա մեծ ժողովրդի մշտական օգնության:

Հայրենական պատերազմի տարիներին ծավալվում էր Սովետական Բանակին օգնություն ցույց տալու օգտին դադութահայ աշխատավորների շարժումը: Այդ հարցի վրա հարկ ենք համարում կանգ առնել ոչ թե այն նկատառումով, որ արտասահմանյան երկրներում ապրող պրոգրեսիվ հայերի կողմից Սովետական Բանակի օգնության ֆոնդի համար հավաքված միջոցները կարող էին լուրջ կշիռ ունենալ Սովետական Բանակի մատակարարման գործում, այլ այն իմաստով, որ դա քաղաքական նշանակություն ուներ, այդ

գործի մեջ զրսևորվում էր հարյուր հազարավոր հայերի անկեղծ վերարերմունքը դեպի Սովետական Միությունը, դեպի Հայկական ՍՍՌ-ն և Սովետական Բանակը: Սովետական Բանակի օգտին միջոցներ հավաքելու նպատակով ծավալված շարժման մեջ զրսևորված է այն փաստը, թե ո՞ւմ են համակրում, դեպի ո՞ւր են կողմնորոշվում և ո՞ւմ հետ են արտասահմանյան առաջադեմ հայերը:

Արտասահմանում հրատարակվող պրոպերսիվ թերթերից մեկը, արտահայտելով գաղութաճայ աշխատավորության հայրենասիրական շարժման քաղաքական իդեաները, գրել է. «Հայրենիքի տվածը անկուրուտոս դանձ մըն է: Մարդ պետք է այս աշխարհիս վրա իր երջանկութենեն տուայ Հայրենիքի երջանկությունը փնտրել: Հայրենիքին չժառույց տնձր թե՛ հոգեկան և թե՛ ազգասիրական գաղափարեն զուրկ էսկ մըն է, որ եկած է աշխարհը աննպատակ և կերթա աննպատակ, ասանց հիշատակի... ո՛չ մի երկինք անոր շիրիմին վրա կաթիլ մը ցող պիտի իջեցնե, և ո՛չ մի դարուն շիրիմին վրա ծաղիկ բուսցնե»¹:

Այս տոգիրն ուղղված են բուրժուական-դաշնակցական կոսմոպոլիտների հայրենադավ գործողությունների դեմ: Արտասահմանյան հայկական գաղութների աշխատավորները չէին ենթարկվում դաշնակների սեակցիոն իդեոլոգիայի պրոպագանդային: Գաղութահայ պրոպերսիվ տարբերը պայքար էին ծավալում Սովետական Հայրենիքի գաղափարը մասսայականացնելու և Սովետական Հայրենիքին աջակցելու շարժման մեջ ավելի շատ աշխատավորներ ներգրավելու ուղղությամբ:

Ֆաշիստական հետախուզության դաշնակ գործակալների կողմից գաղութաճայ պրոպերսիվ դեմոկրատական ուժերի դեմ կատարած հարձակումները և դաշնակների գավաճանական գործունեությունը մերկացնելով, արտասահմանում հրատարակվող մեկ ուրիշ պրոպերսիվ թերթ՝ 1943 թվականին գրել է.

«Եթե քանի մը ալյառնրված հայ պետեր իրենց կատաղության մեջ կը կարծեն, թե հայ դեմոկրատ մարտիկներու դեմ կատարված սպառնալիքի քաղաքականությամբ պիտի կարենան ֆաշիզմի և անոր գործակալներուն դեմ տարված պայքարին մեջ հայ ժողովրդի միության թափը կտրել, եթե կը կարծեն, թե այդ սպառնալիքները կրնան խանդարել հայերու հակաֆաշիստական պայքարը և իրենց հացին ու ազատության համար մղված կռվի միությունը, պետք է անոնք դիտենան, որ մեծապես կը սխալվին»²:

¹ Փաղվածքը բերվում է ըստ «Սովետական Հայաստան» թերթի, № 250 1944:

² «Սովետական Հայաստան», № 167, 1943:

Գաղութահայ աշխատավորների հայրենասիրական շարժումն ավելի լայն ծավալ ընդունեց, սկսվեց միջոցների հավաքումը տանկային շարասյուն կառուցելու և այն Կարմիր Բանակին նվիրելու նշանաբանով: Արտասահմանյան պրոգրեսիվ հայերը կառուցվելիք տանկային շարասյունը կոչեցին «Սասունցի Դավիթ» անունով: Միջոցների հավաքումը կատարվում էր դաշնակների դեմ մղվող կատաղի պայքարի իրադրության մեջ:

Լիբանանում լույս տեսնող հայերեն պրոգրեսիվ թերթերից մեկը դաշնակներին անվանել է դավաճան հարալեզներ, որոնք փորձում էին խանդարել «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն կառուցելու համար ծավալվող շարժմանը: «Հակառակ հարալեզների դավաճանության,— գրել է թերթը,— հայերը պետք է օգնեն Հայաստանին: Ուրեմն, երբ այսօր մեզ կանշողը Սովետական Հայաստանն է, երբ մեզմե պահանջվածը հավիտենական Սասունցի Դավիթի Թուր-Կալծալիկն փայլատալման համար է, տանք մեր առավելագույնը, տանք մեր Հայրենիքին...»¹:

Գաղութահայերը հավաքում էին իրենց համեստ միջոցները: «Հայ ժողովուրդ, վճարե՛ք Հայրենիքի օդնության ջո բաժինը,— գրել են պրոգրեսիվ մի խումբ դործիչներ 1943 թվականին:— Հարյուրավոր տարվա ստրկության շղթաների տակ այս օրը երազեցիր և բախտ ունեցար տեսնելու ազատազրկած Հայրենիքը: Պատասխանե՛ք օդնության կոչին և լիառատ ու լիաբուռն»²: Հազարավոր աշխատավոր հայեր կոնկրետ դործով էին արձագանքում այդ կոչերին:

«Մենք հպարտ ենք, որ հաղթական Կարմիր Բանակի շարժերում, ուսումնական ժողովրդի և ՍՍՌՄ մյուս ժողովուրդների զավակների հետ միասին մարտնչում են նաև Սովետական Հայաստանի անվահեր դավաճները՝ Սասունցի Դավիթի սերունդը՝ գեներալներ, սպաներ ու դինավորներ»,—գրել են արտասահմանյան պրոգրեսիվ հայերը Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետին ուղարկած իրենց բազմաթիվ նամակներից մեկում³:

1943 թվականին մի քանի ամսվա ընթացքում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան օդերի գումարների հավաքումը սկսվեց արտասահմանյան հայկական դաշնակների մեծ մասում: Հավաքած միջոցներով պատվիրեցին տանկեր կառուցել, որոնցից ձևավորվեց

¹ «Սովետական Հայաստան», № 250, 1944:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը: 1944 թվականի փետրվարին «Սասունցի Դավիթ» տանկային առաջին շարասյունը հանձնվեց Սովետական Բանակի տանկային զորամասերից մեկին:

Սովետական Բանակի զրահա-տանկային զորքերի հրամանատար ռաբոլյան կոմիցի ղեկնելու-լեյտենանտ Կարոբեկովը 1944 թվականի մարտին գրել է. «1944 թվականի փետրվարի 29-ին, հանդիսավոր իրադրության մեջ, տանկային զորամասին հանձնվեց «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը... Ընդունելով տանկային շարասյունը, սպաները «Սասունցի Դավիթ» տանկերի վրա երգվեցին տնոզորաբար ջախջախել ղերմանական զավթիչներին: Տանկային շարասյունը շարժվեց ղեկի ուղմաձևակառ»¹: «Սասունցի Դավիթ» տանկային առաջին շարասյունը սովետական զինվորների ձեռքում արդեն հարվածներ էր հասցնում ֆաշիստներին, երբ արտասահմանի գաղութահայ աշխատավորների հավաքած միջոցներով կառուցվեց «Սասունցի Դավիթ» տանկային երկրորդ շարասյունը: Այդ շարասյունը հանձնվեց զորամասին 1944 թվականի մայիսին: «Приведя» իկրվը տպել է N զորամասի ներկայացուցչի հայտարարությանը այդ աշխատանքի շարասյունն ընդունելու առիթով:

«Ընդունելով մեր զորամասի շարքը տանկային շարասյունը, որը կրում է հայ ժողովրդի առասպելական հերոս «Սասունցի Դավիթ» անունը,— ասաց նա,— մենք էլ ավելի ցատումնայից կջախջախենք ղերմանական զավթիչներին և կբաղձապատենք Սովետական Բանակի տանկային զորքերի փառքը»²:

1944 թվականին դադարեցրեցի հայրենասիրական շարժումն ավելի լայն ծավալ ստացավ: Սկսվեց նոր միջոցների հավաքումը տանկային նոր շարասյուն կառուցելու համար, որին տրվեց «Գնենք ալ Բաղրամյան» անունը:

Սովետական Բանակի փառապանծ հաղթանակները ոգևորում էին արտասահմանի գաղութահայ պրոզերնսիվ՝ գրողներին: Նրանք իրենց ստեղծագործությունների մեջ փառաբանում էին սովետական զինվորների հերոսական գործերը, երգում էին ռուս մեծ ժողովրդի և հայ ժողովրդի բարեկամությունը, Սովետական Հայաստանում նոր կառուցված սոցիալիստական կյանքը: Արտասահմանի պրոզերնսիվ հայ գրողները լավագույն ստեղծագործություններով հանդես եկան՝ նվիրված Սովետական Բանակի հերոսներին³:

¹ «Սովետական Հայաստան», № 64, 1944:

² «Приведя», 19 марта, 1944.

³ «Արտասահմանյան հայ գրողներ», ժողովածու, Երևան, Հայպետհրատ, 1946, էջ 311:

Գաղութահայ պրոգրեսիվ գրականությունը, պայքար մղելով նացիոնալիստական-դաշնակցական գրչակների դեմ, գաղութահայ աշխատավորներին կոչ էր անում համախմբվել Սովետական Միության հետ բարեկամության դրոշի ներքո¹։

Այսպիսով, Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին արտասահմանյան հայերի մեջ կոնտրոկոլյուցիոն դաշնակների պրովոկացիոն գործողությունները տապալվեցին։ Ֆաշիստական զավթիչների հետ դաշնակների սև գործարքը նույնպես չտվեց դաշնակների ցանկացած արդյունքներ, ֆաշիզմի ջախջախման հետ միասին կրախի ենթարկվեցին նաև նրա դաշնակ լրեսներին ծրագրերը։

Սովետական Միության հաղթանակը ֆաշիզմի նկատմամբ նաև արտասահմանյան առաջադեմ աշխատավոր հայերի հաղթանակն էր իրենց բշտամիների դեմ։

Գաղութահայ աշխատավորները Սովետական Հայաստանը համարում են իրենց վերածնված և ծաղկած Հայրենիքը, որի հետ նրանք կապել են իրենց նվիրական հույսերը՝ ազատագրվելու կապիտալի շահագործման լծից, վերամիավորվելու հայ ժողովրդի հետ, մասնակից լինելու նրա ստեղծագործական սոցիալիստական շինարարությանը։

* * *

Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական ավարտումից հետո գաղութահայ աշխատավորների հայրենասիրական շարժումը ընդունեց նոր ձև. հարյուր հազարավոր աշխատավորներ ցանկություն հայտնեցին վերադառնալ Հայկական ՍՍՌ և ապրել Սովետական Կոնստիտուցիայի արևի տակ ծաղկող հայ ժողովրդի հետ, մեկ միասնական ընտանիքում։

1945 թվականի նոյեմբերի 21-ին ՍՍՌՄ-ի Կառավարությունը որոշում ընդունեց՝ բավարարել Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի և Հայկական ՍՍՌ Կառավարության միջնորդությունը արտասահմանում ապրող հայերին թույլատրելու վերադառնալ Սովետական Հայաստան², սահմանելով մեծ արտոնություններ նրանց ընդունման, տեղավորման, ապրուստի և աշխատանքի կադմակերպման գործում։

¹ Արտասահմանյան հայ զրոյներ, ժողովածու, Նրևան, Հայպետհրատ, 1946, էջ 311։

² «Սովետական Հայաստան», № 259, դեկտեմբերի 2, 1945։

1946 թվականին սկսվեց արտասահմանյան գաղութահայերի մասսայական հայրենադարձությունը: Դա հայերի մասսայական մեծ տեղաշարժ էր, սակայն պատմության մեջ այնպիսի մի տեղաշարժ, որը կատարվում էր ոչ քե հայրենի երկրից դեպի օտար երկրներ, այլ հակառակ ուղղությամբ՝ օտարությունից դեպի իրենց նախնիների հողերը, դեպի իրենց Հայրենիքը:

Դադութահայերի այդ հայրենասիրական շարժումը նոր հարված էր հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակներին: Դաշնակները քիչ ճիգեր գործ չդրեցին, որպեսզի արգելակեին հայրենադարձությունը: Նրանք ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստների թելադրանքով սանձարձակ զրպարտություններ էին տարածում Սովետական Հայաստանի մասին, սպառնում էին Հայրենիք վերադարձող հայերին: Դաշնակները տեղորդի էին ենթարկում, անկյունից սպանում էին Հայաստան վերադառնալ ցանկացող հայրենասիրական շարժման ակտիվ մասնակիցներին և նրա ղեկավարներին:

Դաշնակների այդ նոր հանցագործությունները անկարող էին ահաբեկել հայրենասերներին: Դաշնակները վաղուց կորցրել էին իրենց ազդեցությունը դադութահայ աշխատավորության մեջ: Հայրենադարձները ոչ միայն չէին հավատում դաշնակների նենգավոր պրովոկացիաներին, այլ համարձակորեն մերկացնում էին նրանց դավադիր գործերը թե՛ պրոպերսիվ մամուլի էջերում և թե՛ այլ միջոցներով:

Ամերիկայում հրատարակվող հուլիսական «Լրաբեր» թերթում հրապարակվել է երկրորդ կարավանի հետ հայրենիք վերադարձող հայերի ստորագրած մի բողոք, որն ուղղված է դաշնակներին հետևյալ խոսքերով. «Ուրախ ենք, որ դուք ներդաշնակները չեք և ոչ ալ Հայրենիքի հավատացողներ. ինչպես մենք ձեր գործին չենք խառնել, դուք ալ հեռու կեցեք մեր գործերեն: Խոլերա են այնքան չենք վախճար և սարսափիր, որքան ձեր մեղի հանդեպ ցույց տված հետաքրքրությունն: Մի՛ փորձեք մեր քարոշական կորովը խանդարել, այն շատ քաղթ է, ու միշտ բարձր պիտի մնա... Մեր երախտագիտությունն ոչինչ չի պակսի ներգաղթը ստեղծողներուն և ներգաղթի համար աշխատողներուն նկատմամբ: Մեր հոգիին վրա ճնշող ցավը այն է, որ հայության սրտին վրա անբուժելի պալար մը դարձած եք դուք...»¹ Հայրենադարձ աշխատավորները, անարգելով Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի շուրջը խմբված դաշնակցա-

¹ «Լրաբեր», 6 XI 1947:

Ձյաններին, գրել են. «Դուք միանգամ ընդ միշտ բաժնված եք մեզմե ձեր հոգիով և զգացումներով, հետևաբար ձեր գուրգուրանքը կը նմանի կարիճի երախտագիտության, որ մեր անձնագոհությունը կվարձատրեք ձեր թունավոր խայթոցովը»¹։

Գաղութահայ պրոգրեսիվ մարդիկ, մամուլը, աշխատավորները արժանի պատասխան տալով դաշնականի ոտնձգություններին, ակտիվորեն աջակցում էին հայրենադարձությանը։ 1946—1948 թվականներին արտասահմանից Սովետական Հայաստան վերադարձան մոտ 100.000 հայ բանվորներ, արհեստավորներ, գյուղացիներ։

Ամերիկայից Հայաստան եկած հայերի կարավանը երբ հասավ Երևան, հայրենադարձները վագոնից դուրս գալով, փարվում էին Հայաստանի մայրաքաղաքի հողին, ողջագուրվում էին իրենց շնորհունոդ հարազատ եղբայրների ու քույրերի հետ։ Նրանց կողմից հանդես եկողը հայտարարեց, որ «Ռեակցիան անտանելի է դարձնում ազնիվ մարդկանց կյանքը ԱՄՆ-ում։ Այժմ Ամերիկայում արագորեն մոտենում են սարսափելի օրեր, երբ միլիոնավոր հասարակ մարդիկ կջնջվեն տնտեսական ցնցումներից... Գլխավոր պատճառը, որը գրգեց մեզ հեռանալ ԱՄՆ-ից, դա այն խորը գիտակցությունն է, որ ապրել արժե միայն սովետական կարդի պայմաններում»²։ Ամերիկայից վերադարձած մի ծեղունի գրել է, թե «Նս քառասունվեց տարի ապրեցի Ամերիկայում, բայց քառասունվեց րոպե անգամ չսիրեցի Ամերիկան»³։

Հայրենիք վերդարձած հայերը երախտագիտական նամակով սիրմեցին Կոմունիստական պարտիային և Սովետական կառավարությանը։ Հայրենադարձ աշխատավորներն իրենց շնորհակալական երախտագիտության ամենախորն զգացմունքները հայտնեցին պարտիային այդ պատմական մեծ գործի համար։ Սովետական պիտուությունը հանդիսացավ հայերի ազգահավաքի ու վերամիավորման նախաձեռնողը և ոգեշնչողը։ Նա ռավերակների միջից վեր բարձրացրեց Սովետական Հայաստանը, երեկվա մայր Հայաստանը, որ անցյալներում նկարվում էր Անի քաղաքի ավերակների մեջ ողբուցող հայ կնոջ թախծալի կերպարանքով։ Այսօր առույզ ու աշխույժ մայր Սովետական Հայաստանն է դա, որը տուն է կանչում աշխարհի չորս կողմերից իր վտարանդի զավակներին»⁴։

¹ «Լրարեր», 6 XII 1947։

² Տե՛ս «Огонек» ամսագրում տպված ելույթները, № 17, 1948։

³ Նույն տեղում։

⁴ Հայրենադարձների նամակը Ի. Վ. Ստալինին, Երևան, 1947։

Սովետական կառավարությունը, ամբողջ հոգատարություն հանդես բերելով ղեկի հայրենադարձները, նրանց դարձրեց սովետական լիիրավ քաղաքացիներ, հնարավորություններ տրամադրեց բնակարանով ապահովելու, աշխատանքի ներգրավվելու և ազատ ու երջանիկ մասնակիցը լինելու կոմունիզմի կառուցման գործին:

Այսպիսով, 1. Հայրենական պատերազմի տարիներին և հաղթանակը նվաճելուց հետո գաղութանայ աշխատավորությունը ցույց տվեց, որ նա պատրաստակամ է պայքարել իմպերիալիզմի և ռեսկ-ցիայի դեմ, ամեն տեսակի աջակցություն է ցույց տալիս Սովետական Հայրենիքին:

2. Պատմության դասերը ցույց տվեցին, որ հակաժողովրդական դաշնակցական պարտիան, որը ջախջախվել է և Սովետական Հայաստանից դուրս է վռնդվել դեռևս 1920 թվականին, կորցրել է իր ոտի տակի հողը և իր ազդեցությունը նաև արտասահմանյան հայկական գաղութներում: Դաշնակները ընկել են դոն-դոն, ծախվելով հիտլերյան գեստապոյին, ամերիկա-անգլիական կամ քյուր-ֆական ռեսկլիոներներին, որպես լրտեսներ, պրովոկատորներ և մարդասպաններ: Ուստի դաշնակցության ռեսկցիոն իդեոլոգիայի և դաշնակցական լիդերների դեմ պայքարը չպետք է բուլացվի մինչև նրանց լիակատար ոչնչացումը:

3. Պատմությունը ցույց տվեց, որ ամերիկա-անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական և մյուս իմպերիալիստական պետությունները քյուրֆական ջարդարարներից հալածված հայերին ընդունելով իրենց երկրները, ոչ քե նրանց հովանավորել են, այլ զցել դաժան շահագործման լծի տակ, ենթարկելով ազգային ճնշման, նվաստացման և իրավազրկության: Արտասահմանյան գաղութահայ աշխատավորությունը կապիտալի իշխանության պայմաններում չի կարող ձեռք բերել ո՛չ ազգային և ո՛չ էլ սոցիալական ազատագրություն, նրա գլխին կախված է ասիմիլյացիայի և իր ազգային հատկանիշները լիովին կորցնելու սպառնալիքը:

4. Այսպեսով, 4. Հայրենական պատերազմից հետո Սովետական Հայաստան վերադառնալ ցանկացող մեկ միլիոն հայերի ցանկությունը չկատարվեց ամերիկա-անգլիական իմպերիալիզմի դիվանագիտության հակամարդկային ֆաղափականության հետևանքով, ինչպես նաև Թյուրքիայի, Իրանի և մի քանի այլ երկրների

ռեակցիոն կառավարությունների կողմից դեպի Սովետական Հայրենիք վերադառնալ ցանկացող հայերը հանդես բերվող բշտամական վերաբերմունքի պատճառով:

5. Սովետական իշխանության տարիներին սկսված արտասահմանյան տարագիր հայ աշխատավորության վերադարձը Սովետական Հայրենիք ծավալվեց նոր քալով՝ Հայրենական պատերազմի հաղթանակի շնորհիվ: Միայն սոցիալիզմի երկրում է, որ հայ ժողովուրդը ոչ միայն ազատագրվել է ազգային և սոցիալական նեղումից, այլև ի վիճակի է իր գիրկն ընդունել տարագիր հայերին:

Ե Ջ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմը նշանավորվեց պատմական մեծագույն հաղթանակով, որը նվաճեցին Սովետական Միության ժողովուրդները:

Գերմանա-ֆաշիստական իմպերիալիզմը ջախջախվեց և վերջնականապես ծունկի բերվեց 1945 թվականի մայիսին, իսկ յապոնական իմպերիալիզմը՝ 1945 թվականի սեպտեմբերին: Սովետական Միության հաղթանակը համաշխարհային պատմական մեծ նշանակություն ունեցավ ինչպես մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների, այնպես նաև ամբողջ աշխարհի պրոգրեսիվ մարդկության համար:

* * *

Սովետական ժողովուրդը և նրա Ձինված Ուժերը պաշտպանեցին սոցիալիզմի երկրի անկախությունն ու ազատությունը և ջախջախեցին նրա վրա հարձակված իմպերիալիստ զավթիչներին: Սովետական ժողովուրդը դրանով իսկ պատվով ու հերոսաբար պաշտպանեց այն մեծ նվաճումները, որոնք ձեռք էին բերվել մեր երկրում Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիայի շնորհիվ, սոցիալիզմի պատմական հաղթանակի շնորհիվ և որոնք գրի են առել Սովետական Կոնստիտուցիայի մեջ ու ստացել օրենսդրական ուժ:

Մեր հաղթանակը լիկվիդացիայի ենթարկեց Սովետական պետության և մեր երկրի ժողովուրդների զլխին կախված ստրկացման և մահվան սպառնալիքը և նվաճեց հնարավորություն խաղաղ ուշխառանքով շարունակելու կոմունիզմի կառուցումը:

Ի. Վ. Ստալինը դիմելով ժողովրդին, 1945 թվականի սեպտեմ-

րերի 2-ին ասաց. «Այժմյանից մենք կարող ենք մեր Հայրենիքը փրկված համալուս առևմուտքում՝ Գերմանական արշավանքի և արևելքում՝ յապոնական արշավանքի սպառնալիքից: Հասավ բաղձալի խաղաղությունը ամբողջ աշխարհի ժողովուրդների համար»¹:

Իմպերիալիստական պետությունները նախապատրաստելով և հրահրելով երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, այն ուղղելով Սովետական Միության դեմ, հույս ունեին տապալել Սովետական պետությունը, կամ համենայն դեպս թուլացնել, ջլատել նրա ուժերը, սակայն Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմը ավարտվեց հաղթանակով, իսկ համաշխարհային իմպերիալիզմի ծրագրերը ձախողվեցին և պարտություն կրեցին:

Պատերազմից Սովետական Միությունը դուրս եկավ ավելի հզորացած, նրա պետական սահմանների պաշտպանությունն ավելի ամուր դարձավ, նրա միջազգային հեղինակությունն ու դերը ավելի ուժեղացավ, հզորացավ:

Սովետական Բաճակի ազատագրական միսիայի հաջող իրագործման շնորհիվ կապիտալիզմի լազերից անջատվեցին Կենտրոնական ու Հարավ-արևելյան նվորպայի և Ասիայի մի շարք երկրներ, այդ երկրներում հաստատվեցին ժողովրդա-դեմոկրատական կարգեր, Սովետական Միությանը թշնամի սահմանամերձ կապիտալիստական պետությունների փոխարեն ստեղծվեցին ՍՍՌՄ-ին բարեկամ ժողովրդական դեմոկրատական պետություններ, որոնք Սովետական Միության հետ միասին կազմեցին խաղաղության, դեմոկրատիայի և սոցիալիզմի հզոր լազերը:

Սովետական ժողովուրդը, ջախջախելով համաշխարհային ֆաշիզմի և համաշխարհային ագրեսիայի երկու օջախները, ամբողջ աշխարհի մարդկությունը և նրա քաղաքակրթությունը փրկեց կործանումից: Դա սովետական ժողովուրդների համաշխարհային պատմական մեծագույն ծառայությունն է մարդկության առջև:

* * *

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատմության օբյեկտիվ, ճշմարտացի լուսաբանումը, մանավանդ այդ պատերազմում Սովետական Միության ժողովուրդների ու նրանց Զինված Ուժերի խաղացած վճռական դերի ցուցադրումը պատմական դիտության կարևորագույն խնդիրն է:

¹ Ի. Վ. Ստալին, Սովետական Միության հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, Պետհրատ, էջ 220, 1946:

Արտասահմանում, մանավանդ ԱՄՆ-ում և Անգլիայում վերջին տարիներին հրատարակվել են ոչ քիչ թվով գրքեր, նվիրված երկրորդ համաշխարհային պատերազմի իրադարձություններին։ Որպես ընդհանուր երևույթ, ամերիկյան և անգլիական ռեակցիոն գործիչները և պատմագիրները ճգնում են կեղծել պատմական իրողությունները։ Մի կողմից ուղղակի զրպարտում են սովետական ժողովուրդների Ձինված Ուժերին, մյուս կողմից յուզնում են այն մասնակցությունը, որն ունեցել են ամերիկա-անգլիական զինված ուժերը ֆաշիստական Գերմանիայի և Յապոնիայի դեմ մղված կռիվին։

Բրիտանական պրեմյեր-մինիստր Ու. Չերչիլը հրատարակել է հինգ հատորանոց իր գիրքը՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մասին։ Իր գրքում Չերչիլը հաճախ նույնիսկ մոռանում է պատերազմի ժամանակ իր իսկ դրածներն ու ասածները Սովետական Բանակի մղած մարտերի համաշխարհային պատմական նշանակություն մասին, աղավաղում է պատմությունը։ Չերչիլը միայն մի քանի էջ է նվիրել Ստալինգրադի ճակատամարտին, այն էլ աղավաղելով փաստերը, կեղծում է պատմությունը և իր ընթերցողներից թաքցնում է այն արմատական, շրջադարձային դերը, որ խաղաց այդ մեծ ճակատամարտը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքի մեջ, Իսկ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ էյզենհաուերը, որը պատերազմի ժամանակ կանգնած էր ամերիկյան բանակների գլուխը և շատ լավ դիտեր պատերազմի ընթացքի մեջ Ստալինգրադի ճակատամարտի վճռական նշանակությունը, հնարավոր է համարել իր «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը» գրքում նույնիսկ ոչ մի բառ չգրել Ստալինգրադի ճակատամարտի մասին։

Այդ «ուսուցիչների» «դրույթներից» ելնելով, ամերիկյան և անգլիական բոլոր պատմագիրները, ժուռնալիստները, զինվորական «մեմուարներ» գրողները նոր և նոր վարժություններ են կատարում կեղծելու պատմությունը և իրենց երկրների ժողովուրդներից թաքցնելու Սովետական Միության Ձինված Ուժերի վճռական դերը ֆաշիզմի ջախջախման դորժում։

Արտասահմանում տարածված «թեորիաներից» մեկի հեղինակը ԱՄՆ-ի նախկին պրեզիդենտ Հ. Հուվերն է, որը գտնում է, թե պատերազմում «Ռուսաստանին օգնեցին երկու գեներալ — գեներալ Չմեռը և գեներալ Տարածությունը»¹։ Անգլիական դորժաթող գեներ-

¹ Цитируется по книге И. С. Базь. Источник и Военного могущества Советского Союза, стр. 14, Воениздат, М., 1947.

բաւ ԴԺ. Յուլիբը «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը» վերնա-
 գրով հատուկ աշխատութիւն է գրել, որի գլխավոր թեզի համաձայն
 Սովետական Բանակը հաղթանակ է նվաճել շնորհիվ «ռուսական
 ռազմարեմի «կլիմայական յուրահատուկ պայմաններ», շնորհիվ
 «ցրտի և ձմռան»¹։ Ամերիկյան և անգլիական «տեսաբանները» հե-
 ուս չեն գնում Հիտլերի գործակից Յալմար Շախտի «թերիպալից»։
 Պատերազմի հանցագործ Յալմար Շախտը ամերիկյան օկուպացիոն
 իշխանութիւնների ողորմածութեամբ ազատ արձակվելով բանտից,
 1949 թվականին հրապարակ բերեց իր «Расчет с Гитлером» գիր-
 քը², որի մեջ փորձում է արդարացնել հիտլերյան ֆաշիստական
 ավանտյուրիստական ստրատեգիան և հիտլերյան բանակների
 պարտութիւնները «բացատրում է» ինչ որ «սխալների» հետեան-
 քով։ Ակնհայտ է, որ Շախտը կեղծում է փաստերը։

Հուլիբը, Յուլիբը, Շախտը և ժամանակակից մոնոպոլիստա-
 կան կապիտալի մշուս վարձկանները, ելնելով Ջերչիլի և էյզեն-
 հաուերի հորինած վերսիսներից, քողարկում են գերմանական ու
 յապոնական իմպերիալիզմի ռազմական իդեոլոգիայի և ստրատե-
 գիայի գեֆեկտները, նրա ուսակցիոն էութիւնը։ Ամերիկա-անգլիա-
 կան իմպերիալիզմի «թերեթիկներին» հարկավոր է արդարացնել
 ֆաշիստական ռազմական ստրատեգիան, քանի որ նոր պատերազ-
 մի հրձիգները լիովին ժառանգել են հիտլերյան ֆաշիստական
 ստրատեգիան և իրենք էլ ընթանում են Հիտլերի հետքերով։

Ամերիկա-անգլիական ստրատեգիների հորինած «թերիսներից»
 մեկն էլ փորձում է կեղծելով պատմութիւնը, «հիմնավորել» Եվրո-
 պայում «երկրորդ ֆրոնտի վճռական նշանակութեամբ» Սովետական
 Բանակի հաղթանակի գործում, ինչպես նաև դաշնակիցների կողմից
 ՍՍՌՄ-ին ցույց տված «տնտեսական օգնութիւնը»։ Փիլիսոփայու-
 թյան գոկտոր ամերիկացի Գարիսոնը վերջերս հրատարակած իր
 «Հարձակումը Լա-Մանչի վրայով» գրքում տենդենցիոզ, կեղծված է
 ներկայացնում փաստերը, որպեսզի անցկացնի այդ թեզը։ Այդ պըն-
 դումը նույնպես զուրկ է հիմքից և կեղծիք է։ Ինչպես ցույց տրվեց
 նախորդ դրոսներում, Սովետական Բանակը մեծ-մեծակ կրեց պա-
 տերազմի ամբողջ ծանրոքիւնը, միայն իր սեփական ուժերով ջախ-
 ջախեց հիտլերյան զավթիչներին Մոսկվայի տակ, Լենինգրադի մոտ,
 Ստալինգրադի և Կուրսկի նակատամարտերում, ազատագրեց սովե-
 տական հողը քջամուց։

¹ См. газ. «Красная Звезда», № 293, 1948.

² См. журнал «Новый мир», № 10, 1949.

Հաղար անգամ իրավացի է ֆրանսիական Կոմունիստական պարտիայի Կենտկոմի քարտուղար Ժ. Դյուկլոն, որը տալով երկրորդ ռազմաճակատի բնութագրումը, ամերիկա-անգլիական զավթիչների ուղղված խոսքերում ասում է.

«Դուք մեզ օգնության չեկաք 1942 թվականին, դուք չեկաք 1943 թվականին, դուք չէիք դա նաև 1944 թվականին, եթե Սովետական Բանակները չջախջախեին հիտլերյան հրոսակախմբերին և արագ երթով չշարժվեին դեպի արևմուտք: Դուք օգնության չեկաք ֆաշիստական լծի տակ ընկած ժողովուրդներին: Դուք վաղեցիք «օգնության» հաղթանակին, որն արդեն նվաճել էր Սովետական Բանակը»¹:

Սովետական Բանակի վճռական հարձակումն արդեն կանխորոշել էր պատերազմի հաղթական վախճանը Սովետական Միության և աշխարհի բոլոր ազատասեր ժողովուրդների համար: Ինչպես ասում է չին մեծ ժողովրդի առաջնորդ Մաո Յզե-դունը՝ միայն այդ ժամանակ Անգլիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները հնարավոր համարեցին բացել երկրորդ ռազմաճակատ «սպանելու» արդեն սպանված վագրին ²:

Դաշնակիցները 1944 թվականին, ներխուժելով Ֆրանսիա, նպատակ ունեին ոչ թե օգնել Սովետական Բանակին, այլ ծառանալ նրա դեմ և Եվրոպայի ժողովուրդներին պահել իմպերիալիզմի լծի տակ: Այդ հաստատվեց հետպատերազմյան շրջանի Եվրոպայի պատմության մեջ: Ինչ վերաբերում է ՍՍՌՄ-ին ցույց տրված տնտեսական օգնությանը՝ ապա չպետք է մոռանալ, որ պատերազմի ժամանակ դաշնակիցներից զնաժամբումը մթերքը և ապրանքները պատերազմի կարիքների համար գործադրած հայրենական արտադրանքի համեմատությունը կազմել են ընդամենը չորս տոկոս ³: Այստեղից պարզ է, որ դաշնակիցների կողմից ՍՍՌՄ-ին ցույց տրված «տնտեսական օգնության» նշանակության մասին շաղակրատանքները միայն շարամիտ զրպարտիչների և պատմության կեղծարարների գործն է:

Նույնը պետք է ասել նաև պատմության այն կեղծարարների մասին, որոնք հանդես են գալիս արտասահմանյան հայկական դաշնակցության և տարածում են իրենց ամերիկա-անգլիական տերերի և նրանց դաշնակ կործակալների հորինած «պատմական» վերոհաս-ները:

¹ Ժակ Դյուկլոյի խոսքերը տպված են ֆրանսիական «Դեմոկրատիկ Նու-վել» ժուռնալում, ցիտվում են «Литературная газета»-ից, 1951, № 15:

² Мао Цзе-дун, Соч., том 4, Москва, стр. 194, 1953.

³ См. Материалы по темам. изд. «Правда», стр. 183, 1949.

Սովետական ժողովուրդների միասնությունն ու համագործակցությունը պատերազմում, սոցիալիստական ազգերի հետագա զարգացումը, միութենական ռեսպուբլիկաների իրավունքների լայնացումն ու նրանց տնտեսական, քաղաքական, ռազմական ուժերի զարգացումը տեղ չեն պտնում բուրժուական պատմագիրների երկերում: Դաշնակներն իրենց ժառանգներում, թերթերում, հրատարակած դրքերում հաշվի չեն նստում փաստերի հետ, իրականությունը կեղծում են:

Ամերիկյան իմպերիալիզմի գործակալ Վիլյամ Սարոյանի լեզվով, պատմության կեղծարարները պնդում են, թե «Հայաստան չկա», կա «հայկական հոգի», որը թափառում է ամենուր: Վիլյամ Սարոյանն իր «Մարդկային կատակերգությունը» վեպում, որը լույս է տեսել 1943 թվականին, գուցե չի խնայում գովերգելու ռեալիզմի և բռնությունը: «Պատերազմ» պատմվածքում նա դրսևորում է Սովետական Ռուսաստանին, պաշտպան է կանգնում հիտլերյան բարբարոսներին: Սարոյանը և նրա պատմագիր գրչակիցները ծառայագրվելով ամերիկյան ֆաշիզմին, Նյու-Յորքում կատարում են նույնը, ինչ 1942—1944 թվականներին անում էին Բեռլինում դաշնակցական «ազգային խորհրդի» պարագլուխները:

Պատմության հայ կեղծարարները լուտանք են թափում այն հայ հերոսների հասցեին, որոնք արիաքար կռվեցին ֆաշիզմի դեմ և փառք նվաճեցին հայ ժողովրդի համար: Նրանք արտասահմանյան երկրներում տարածած սոփ և կեղծիքի միջոցով փորձում են թաքցնել այն իրական, հերոսական պատմությունը, որը կերտվել է Սովետական Հայաստանում 1941—1945 թվականներին՝ Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին:

Բուրժուական սոցիոլոգները, ռազմական տեսաբաններ և ժամանակակից ամերիկա-անգլիական իմպերիալիզմի ստրատեգները չեն ցանկանում հասկանալ Սովետական Բանակի ուժի աղբյուրները: Բուրժուական-իդեալիստական ռեակցիոն իդեոլոգիան չի կարող օբյեկտիվ, դիտական բացատրություն տալ մեր հաղթանակի պատճառներին:

Ենորհիվ ինչի՞ Սովետական Միությունը կարողացավ ձեռք բերել այգպիսի խոշոր հաղթանակ և ամբողջ աշխարհի մարդկությանը մատուցել պատմական մեծագույն ծառայություն: Որո՞նք են Սովետական Միության ուժի և հզորության աղբյուրները, նրա հաղթանակի պատճառները:

Սովետական Միության ուժի և հզորության ազդեցությունը, ամենից առաջ հանդիսանում է սովետական հասարակական կյանքը: Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի հաղթանակի շնորհիվ մեր երկրում կառուցված սոցիալիստական հասարակարգը անհաղթահարելի ուժ տվեց սովետական ժողովրդին:

Միայն սոցիալիստական ինդուստրիան ի վիճակի եղավ ապահովել մեր երկրում արտադրելու այնքան զենք ու զինամթերք, հանդերձանք և այլ միջոցներ, որքան որ պահանջվում էր պատերազմի կարիքների համար: Միայն կոլտնտեսային-սոցիալիստական գյուղատնտեսությունն ի վիճակի եղավ արտադրելու անհրաժեշտ քանակությամբ հաց և այլ պարենամթերքներ բանակի և երկրի համար, ինչպես և հումք՝ արդյունաբերության համար:

Հիսկատար ձախողման ենթարկվեցին ֆաշիստական քաղաքագետների բոլոր հույսերը սոցիալիստական էկոնոմիկայի ուժերը ջլատելու և Սովետական Բանակի թիկունքը քայքայելու մասին: Սովետական թիկունքը պատերազմում հանդես եկավ որպես ամենից ամուր, հզոր թիկունք, որն ամեն բան տալիս էր ռազմաճակատին:

Սոցիալիստական սիստեմը հնարավորություն տվեց մեր երկրի արդյունաբերությունը արագորեն վերակառուցել ռազմական ձևով. թշնամու սպառնացող շրջաններից ավելի քան 1300 պետական խոշոր ձեռնարկություններ էվակուացվեցին նոր վայրերը, կառուցվեցին նոր ձեռնարկություններ, անընդհատ ավելացնելով զենքի ու հանդերձանքի արտադրությունը, բավարարելով ռազմաճակատի հսկայական պահանջները:

Համեմատության համար կարելի է բերել հետևյալ թվերը. 1942 թվականին Սովետական Միության հրետանային արդյունաբերությունն ամեն ամիս արտադրում էր այնքան թնդանոթ, որքան ցարական բանակն ընդամենն ուներ 1913 թվականին¹: 1943 թվականին Կուրսկի օպերացիայի մեկ օրում սովետական հրետանին թշնամու դիմին թափեց այնքան արկ, որքան ռուս-չապոնական պատերազմի սկզբից մինչև վերջը (1904—1905 թվականների ընթացքում) կրակել էր ռուսական բանակի հրետանին²:

1917 թվականին ցարական ամբողջ բանակում հաշվվում էր ընդամենը 10 հազար թնդանոթ: Միայն Բեռլինի օպերացիայի ժամանակ Սովետական Բանակը 41 հազար հրանոթ և ականանետ էր դրել քաղաքի շրջապատում և ֆաշիստական լայդ որջի վրա թուփեց 1 միլիոն 600 հազար փութ ծանրությամբ արկ ու ական:

¹ Տես Ի. Ս. Բադի մատնանշված գիրքը, էջ 36:

² Նույն տեղում, էջ 36—37:

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակի համար անհրաժեշտ ամբողջ նյութական միջոցները արտադրել է մեր սոցիալիստական ուսգմական էկոնոմիկան: Պատերազմը ցույց տվեց, որ պարտիայի ինդուստրացման քաղաքականության անշեղ իրագործումը նախապատերազմյան տարիներին, ծանր ինդուստրիայի զարգացումը որոշեցին և ապահովեցին մեր Հայրենիքի անկախության և սոցիալական պաշտպանությունը: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման քաղաքականության կենսագործումը պայմանավորեց պատերազմի ժամանակ պարենային մթերքների, արդյունաբերության համար հումքի արտադրության դժվարին խնդրի հաջող լուծումը: Առանց սոցիալիստական էկոնոմիկայի ստեղծման, մեր երկիրը չէր կարող հաղթել իմպերիալիստական զավթիչներին: Սովետական հասարակարգը մեր երկիրը դարձրեց իր պաշտպանությամբ ամենից հզոր, անառիկ երկիր:

Սովետական Միության ուժի և հզորության մյուս աղբյուրը սովետական պետական կարգն է:

Սովետական պետությունը բանվորների ու դյուղացիների բազմազգ պետություն է: Պատերազմի տարիներին սովետական բազմազգ պետությունը դիմացավ բոլոր փորձություններին և հանդիսացավ լիովին կենսունակ, ամենից կայուն պետական կարգը: Սովետական պետության դերի ու ֆունկցիայի իրագործումը պատերազմի տարիներին ցույց տվեց, որ ՍՍՌՄ-ում բանվոր դասակարգի, զյուղացիության և ինտելիգենցիայի համագործակցության ու բազմազգ ժողովուրդների բարեկամության հարցերը ստացել են այնպիսի նիշտ լուծում, որի նիւմն վրա առաջ է եկել սովետական ժողովրդի բարոյա-բաղախական կոռ միասնությունը: Այդ միասնությունը պատերազմի ընթացքում ավելի ամրապնդվեց: Հայրենիքի վրա կախված վտանգի պահին մեր երկրի բանվորների ու դյուղացիների դաշինքը ավելի ամրապնդվեց: Սովետական երկրի բոլոր աշխատավորներն ավելի սերտորեն համախմբվեցին կոմունիստական պարտիայի շուրջը: Մեր երկրի սոցիալիստական ազգերի բարեկամությունը դիմացավ դաժան պատերազմի բոլոր փորձություններին: Թշնամու հաշիվները մեր երկրի ժողովուրդների միջև «տուր ու դմբոց» առաջ բերելու մասին չարաշար պարտություն կրեցին: Սովետական ժողովուրդների բարեկամությունը ավելի ամրապնդվեց և կոփվեց մարտերում:

Սովետական Միության հաղթանակի կարևորագույն աղբյուր-

ներկից մեկը, այդ հաղթանակի լճուկան պայմանը սովետական Զինված Ուժերն են, նրանց մղած պատերազմի արդարացի, ազատագրական բնույթը, մեր բանակի բարոյական բարձր հատկությունները, նրա զինվածությունը սովետական ռազմական արվեստով:

Սովետական Բանակը մեր սոցիալիստական հասարակարգի և պետական կարգի զավակն է: Սովետական Բանակն ստեղծել և կոփել է Կոմունիստական պարտիան սոցիալիզմի երկիրը պաշտպանելու համար:

Մարքսը և Էնգելսը հարյուր տարի առաջ գրում էին, որ «պրոլետարները հայրենիք չունեն»¹: Բանվոր դասակարգը չէր կարող պաշտպանել այն, ինչ որ նա չուներ, դեռևս չէր նվաճել: Նա պայքարում էր հայրենիք ձեռք բերելու համար:

1792—1794 թվականներին, Ֆրանսիայում յակոբինյան ռևոլյուցիոն բանակը կատաղի մարտեր էր մղում հին, ֆեոդալական, ռեակցիոն ուժերի դեմ: Մարքսը և Էնգելսը, գնահատելով այդ մարտերը, գտնում էին, որ դա մի հերոսական պայքար էր, սակայն «իլյուզիայի համար», «երևակայական հայրենիքի համար»²:

Մարքսը և Էնգելսը մարգարեաբար կանխագուշակում էին, որ հարկավոր է պատկերացնել, թե «ինչպես ուժեղ պետք է լինի այն բանակը, որը կպայքարի ոչ թե իլյուզիայի, այլ ռեալ իրականության համար»³: Գիտական կոմունիզմի հիմնադիրները կանխատեսում էին, որ նոր, սոցիալիստական հասարակության անդամները, պատերազմի դեպքում կպաշտպանեն իրենց իսկական Հայրենիքը, իրենց իսկական օջախները, որ նրանք կմարտնչեն ոգևորությամբ, կայունությամբ, քաջաբար, որոնց առջև ինչպես ծղնոտ ցրիվ կգա ժամանակակից քուրժուական մեքենայաբար վարժեցրած բանակը⁴:

Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան մեր երկրի բանվորներին ու աշխատավոր գյուղացիներին տվեց Սոցիալիստական Հայրենիք՝ Վ. Ի. Լենինը Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից մի քանի ամիս հետո գրում էր.

«Մենք պաշտպանողականներ ենք այժմ, 1917 թ. Հոկտեմբերի 25-ից, մենք հայրենիքի պաշտպանության կողմնակիցներ ենք այդ օրվանից»⁵:

Այն գիտակցությունը, որ Սովետական Բանակը մղում էր Հայ-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 5, стр. 500, 1929.

² Там же, Соч., том 3, стр. 278.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Վ. Ի. Լենին, Հատ. 27, էջ 56:

ըրենական, արդարացի պատերազմ, որի նպատակն էր պաշտպանել մեր Հայրենիքի անկախությունը և ժողովրդի անկախությունը, միասնորոպ էր սովետական բազմազգ զինվորներին, նրանց մոբիլիզացնում և մղում անձնազոհությունների՝ հերոսությունների:

Սովետական Բանակն իր բնույթով ու խնդիրներով հանդիսանում է ազատագրված բանվորների և գյուղացիների բանակը, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի և պրոլետարիատի դիկտատուրայի բանակը: Այդ բանակը հանդիսանում է մեր երկրի ժողովուրդների բարեկամության և եղբայրության բանակը, նրանց անկախությունը պաշտպանող բանակը: Նա միաժամանակ ճնշված ժողովուրդներին ազատագրող բանակ է: Սովետական Բանակը ներծծված է ինտերնացիոնալիզմի ոգով:

Այդ առանձնահատկությունների շնորհիվ էլ Հայրենական պատերազմի տարիներին Սովետական Բանակը անընդհատ ստանում էր մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների բազմակողմանի օգնությունը և աջակցությունը, անընդմեջ համալրվում էր մարտիկներով և ստանում էր առաջնակարգ զենք, տեխնիկա, հաճադերձանք, պարենամթերք: Ահա թե ինչու Սովետական Բանակը արժանանում էր նաև ամբողջ աշխարհի ազատասեր և առաջադեմ մարդկանց հիացմունքին ու սիրուն:

Բայց այդ բոլորը բավական չէին հաղթանակի համար: Ի. Վ. Ստալինը սովորեցնում էր, որ դրան պետք է ավելացնել ռազմական արվեստը: Իր ելույթների, զեկուցումների, հրամանների մեջ Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար Ի. Վ. Ստալինը մշակում և զարգացնում էր սովետական ստրատեգիան ու տակտիկան: «Ընկեր Ստալինը էլ ավելի զարգացրեց սովետական առաջավոր ռազմական գիտությունը: Ընկեր Ստալինը մշակեց պատերազմի բախտը վճռող մշտապես դործող ֆակտորների դրույթը, ակտիվ պաշտպանության և հակահարձակման ու հարձակման օրենքների, պատերազմի արդի պայմաններում զորքի տեսակների և մարտական տեխնիկայի փոխդործողության, ժամանակակից պատերազմում տանկերի և ավիացիայի մեծ մասսաների դերի, հրետանու՝ որպես զորքի ամենազորեղ տեսակի վերաբերյալ դրույթը: Պատերազմի զանազան էություններում ստալինյան հանճարը գտնում էր իրադրության առանձնահատկությունները լիովին հաշվի առնող ճիշտ լուծումներ»¹:

¹ Ի ո ս ի ֆ Վ ի ս ս ար ի ո ն ո վ ի չ Ս տ ա լ ի ն, Համառոտ կենսագրություն, Երևան, էջ 246—247, 1947:

Կարմիր Բանակի շարքերում ծառայող բազմահազար և միլիոնավոր սովետական մարդիկ, բանվորների, գյուղացիների և ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, տիրապետելով սովետական ռազմական արվեստին, հանդես էին բերում ստեղծագործական ակտիվությամբ, դառնում էին ռազմական ստրատեգիայի ու տակտիկայի վարպետներ, իրենց զենքի հմուտ գործադրողներ։ Սովետական ժողովուրդների զինված մասսաները որոշեցին պատերազմի ելքը, այդ մասսաները նվաճեցին հաղթանակը ուժեղ քննամուղեմ։

«Կարմիր Բանակի հաջողությունները հնարավոր դարձան սովետական հրամանատարության ճիշտ ստրատեգիայի ու տակտիկայի շնորհիվ, մեր մարտիկների ու հրամանատարների բարոյական քարձր ոգու և հարձակողական թափի շնորհիվ, մեր զորքերին սովետական առաջնակարգ ռազմական տեխնիկայով լավ հագեցնելու շնորհիվ, մեր հրետանավորների, սակրավորների, հետևակայինների, հեծելազորայինների, հետախույզների աճած արվեստի և մարդկածուծության շնորհիվ»¹։

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Սովետական Բանակի 7 միլիոն զինվոր, նավաստի, սպա և զենեքալ պարզեւորվեցին Սովետական Միության շքանշաններով և մեդալներով, 11 հազար սովետական ռազմիկների շնորհվել է Սովետական Միության Հերոսի կոչում։

Պատերազմի յուրաքանչյուր էտապում, ռազմական ամեն մի օպերացիայի ժամանակ, քիկուճում կատարվող մեծ աշխատանքների մեջ գլխավոր և վճռական դեր խաղացին ժողովրդական զինված մասսաները, որոնք ռազմական տեսակետում իրենց ուսերին էին կրում պատերազմի ամբողջ ծանրությունը։

Ժողովրդական մասսաների անօրինակ փառաբանությունները, նրանց համախմբվածությունն ու կազմակերպվածությունն ապահովում էին պարտիայի և կառավարության առաջադրանքների կատարումը, առաջ էին բերում մասսայական հերոսություն։

Հաղթանակի զորահանդեսի մասնակիցների ընդունելության ժամանակ Խ. Վ. Ստալինն իր ելույթում հատկապես շեշտեց մասսաների վճռական դերը պատերազմում հաղթանակ նվաճելու գործում։ «Հասարակ, սովորական, համեստ» մարդիկ հանդիսանում են մեր Կործի մեխանիզմի «պտուտակները», «առանց որոնց մենք

¹ Խ. Վ. Ստալին, Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի մասին, Երևան, էջ 156, 1946։

բայտրս,— մարշալներս և ռադմաճակատների ու բանակների հրամանատարներս, կոպտորեն յայտնե՛ք ոչինչ չարժենք»¹։ Այնուհետև այդ «պտուտակները» «ակախվութեան վիճակում են պահում մեր պետական մեծ մեխանիզմը՝ զիտութեան, խնտեսութեան և ռադմական գործի բոլոր բնագավառներում։ Նրանք խիստ շատ են... տասնյակ միլիոնավոր մարդիկ... դրանք այն մարդիկ են, որոնք մեզ պահում են, ինչպես հիմքը պահում է գաղաթը»²։

Սովետական Միութեան ռադմա-տնտեսական հղորդիւթեան և Հայրենական պատերազմում նրա տարած մեծ հաղթանակների կազմակերպողը Կոմունիստական պարտիան է։ Կոմունիստական պարտիան, ինչպես ցույց տվեց պատերազմի ամբողջ պատմութունը, հանդիսացավ այն վեճական ուժը, որը ռազմականատում և բիկունում մեր երկրի բոլոր ժողովուրդներին համախմբեց միասնական անխորտակելի լազերի մեջ և նրանց տարավ հաղթանակներէ ուղիով։

Հայրենական պատերազմի ամենածանր օրերին, պարտիան ժողովրդին բացատրում էր վտանգի խորութեունը և առանց վհատվելու, դաժան զրկանքների ու զոհերի դնով պայքար էր կազմակերպում թշնամու դեմ։ Կոմունիստները բանակում թի թիկունքում նետվում էին պայքարի ամենադժվարին և վճռող հատվածները, նրանց շարքերում իշխում էր աներեր միասնութեունն ու միաձուլութեունը։ Պատերազմի փորձութեունների մեջ պարտիայի միասնութեունը օրինակ ծառայեց մեր ամբողջ ժողովրդի միասնութեան և միաձուլութեան համար։ Կոմունիստական պարտիայի և սովետական ժողովրդի միասնութեունը հանդիսացավ մեր հաղթանակի նախապայմանը։

Պարտիայի անդամները մարտերի մեջ ցույց էին տալիս Հայրենիքը սիրելու և ժողովրդի գործին նվիրվածութեան շղերազանցված օրինակներ։ Կոմունիստների հիանալի հատկութեունները՝ քաջութեունը, խիզախութեունը, պայքարում վախ չունենալը, ժողովրդի հետ միասին մեր Հայրենիքի թշնամիների դեմ կռվելու պատրաստականութեունը, պարտիան իր շարքերից տարավ բազմամիլիոն անպարտիական զինվորների և աշխատավորների մեջ, նրանց դաստիարակեց այդ հատկութեուններով։ Ոչ քե առանձին անհատները և հերոսները, այլ սովետական բազմազգ և բազմամիլիոն ժողո-

¹ „Правда“, 26 июня, 1945.

² Там же.

վաւրդը զնաց պարտիայի հետ դժվարին փորձութիւնների միջով և հասավ հաղթանակի:

Սովետական կառավարության արտաքին իմաստուն քաղաքականութիւնը ապահովեց Սովետական պետության և մեր ժողովրդի շահերի պաշտպանութիւնը, ձախողեց իմպերիալիստական դիվանագետների ծրագրերը Սովետական Միութիւնը մեկուսացնելու մասին, համախմբեց հակահիտլերյան կուսիցիան և ազատասեր ժողովուրդների ուժերը միավորեց ՍՍՌՄ ղեկավարության ներքո, շտեմնված բարձրութեան հասցնելով մեր երկրի միջազգային դերն ու կշիռը:

* * *

Սովետական Միութեան Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակի արդյունքները կարևոր նշանակութիւն ունեցան ինչպես ՍՍՌՄ եղբայրական բոլոր ռեսպուբլիկաների ժողովուրդների, այնպես էլ նրանց անբաժան մասը կազմող հայ ժողովրդի համար:

Մեր Հայրենիքի անցյալի պատմության ընթացքում տեղի ունեցած դրեթն բոլոր պատերազմների ժամանակ Հայաստանի հողը դարձել է ռազմական գործողութիւնների թափերաբեմ, որով արշավել են վանազան նվաճողները: Այդ արշավանքները միշտ էլ ավերել են Հայաստանի աշխատավորության տնտեսութիւնը, կործանել նրա կառուցած քաղաքներն ու գյուղերը, կոլտուրան, իսկ ժողովուրդը, տեղահան լինելով, բնկել է գաղթականութեան մեջ, դարձել տարեգիր ամբողջ աշխարհում, երազելով իր վերամիսավորման և անկախ պետականութեան մասին, ապահով ու հանդիստ կյանքի մասին: Այսպես անսրբախ և արշուճոտ հետքերով է նշվել հայ ժողովրդի ճակատագիրը նախասովետական շրջանում տեղի ունեցած դրեթն բոլոր պատերազմների վերջում:

Այդ կապակցութեամբ տեղին է հիշել առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցած հայ զինվորների բազմաթիվ մահաներից մեկը, որը հրատարակվել է 1919 թվականին, արտասահմանում հրատարակվող թերթերում:

«Աշխարհաստան պատերազմի կրակներուն մէջ ամենեկն սուկալի տանջանքներուն կոտորտովոյ հայ զինվոր մըն եմ... Տունս քար ու քանդ, ավերակ եղած է: Վերադարձիս չգտա մայրս, կինս ու երկու զավակներս, որոնք ողջ, առողջ թողած էի մեկնած օրս: Ավա՛ղ, անոնց գերեզմանն ալ չկա... Հիմա շունիմ հագոտս, շունիմ անկո-

դին, չունիմ օջախ, չունիմ ասպատարան: ՊՈՂԱՋԼՅԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ
ՄԱՆՈՒԿԻՆ՝:

Համաշխարհային առաջին պատերազմից վերադարձող հայ
զինվորներից յուրաքանչյուրը համակված էր այդպիսի սրտաճմլիկ
տրամադրություններով և այդ ամենն ունեին իրենց խորը պատ-
ճառները:

Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմում
ջախջախվեց թշնամին և նրա բանակների ոտքը չհասավ Հայաս-
տան, հայ ժողովուրդը չապրեց ֆաշիստական օկուպացիայի սար-
սափները: Պատերազմի տարիներին անշեղորեն զարգացավ Սովե-
տական Հայաստանի արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը
և կուլտուրան: Չղադարեց աշխատանքը քաղաքների բարեկարգման
ուղղությամբ: Իսկ ՍՍՌՄ-ը այն շրջանները, որոնք օկուպացվել էին
թշնամու կողմից, ազատագրվելուց հետո Սովետական կառավա-
րության միջոցառումների շնորհիվ արագորեն վերականգնվեցին:

Սովետական հաղթող զինվորները, վերադառնալով իրենց հայ-
րենի տունը՝ տեսան անշեղորեն զարգացող գործարաններն ու ֆաբ-
րիկաները, կոյտնտեսություններն ու սովխոզները, դպրոցներն ու
գիտական հիմնարկությունները, — նրանք ձեռնամուխ եղան խաղաղ
ստեղծագործ աշխատանքի:

Տուն վերադարձած հաղթող զինվորների առջև բացվեցին ժողո-
վրդական տնտեսության վերականգնման և զարգացման հետպա-
տերազմյան հնգամյա պլանի հոշակապ ծրագրերը, որոնց իրագոր-
ծումով բուծվեցին պատերազմի վերերը և սովետական բոլոր ռե-
սպուրիկաներին, նրանց շարքում նաև Սովետական Հայաստանին
բերեցին նոր ծաղկում ու բարգավաճում, աշխատավորների կյանքի
նոր բարելավում:

Ինչ վերաբերում է Հայրենական պատերազմին հայ ժողովրդի
մասնակցության հարցին, ապա պետք է ընդգծել հետևյալը.

Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ամենանշանավոր սո-
ցիալիստական ազգի՝ ռուս մեծ ժողովրդի կրտսեր եղբայրներից
մեկն է: Սոցիալիստական հայ ազգի ուժն ու երջանկությունը միու-
թենական ուսպուրիկաների ժողովուրդների բնտանիքի իրավահա-
վասար անդամը լինելու և նրանց հետ անխախտ բարեկամության
մեջ է: Ինչպես Սովետական Միության մյուս սոցիալիստական ազ-
գերը, նաև սոցիալիստական հայ ազգը պատերազմի ծանր փորձու-

¹ «Ժողովրդի ձայն», № 119 (210), 1919 թ.: Թերթի որինակը տես
Այ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի գրապահոցում:

թյունների մեջ դրսևորեց իր բարոյական բարձր հատկանիշները, իր ավանդը մոտցրեց Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակի համար մղված մեծ պայքարում:

Սովետական Հայաստանի ժողովուրդը պատերազմի տարիներին իր ուժերի գերազույժ լարումով մասնակցեց պատերազմին: Հայ ժողովուրդն իր բազմադարյան պատմության ընթացքում երբեք այնպիսի մասսայական հերոսություններ չէր կատարել և չէր էլ կարող կատարել, ինչպես Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմում, 1941—1945 թվականներին:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի զավակներից 106 հոգի արժանացան Սովետական Միության Հերոսի կոչման¹: Նրանց Սովետական Միության Հերոսի կոչում շնորհվել է Կարմիր Բանակի զորամասերի կազմում ՍՍՌՄ քաղմարզ ժողովուրդների զավակների հետ մղած համատեղ մարտերում, ռազմաճակատի հետևյալ հատվածներում աչքի ընկնելու համար.

Մոսկվայի համար մղված մարտերում	4 հոգու
Ստալինգրադի ռազմաճակատում	7 »
Ղենինգրադի ռազմաճակատում	4 »
Սևաստոպոլում և Ղրիմում	8 »
Կովկասում	10 »
Ուկրաինայում	19 »
Բելոռուսիայում	11 »
Մոլդավական ՍՍՌ-ում	3 »
Կարելո-Ֆինլանդական ճակատում	2 »
Մերձբալթյան նավատորմում	2 »
ՌՍՖՍՌ-ի այլ մարզերում	15 »
Արևելյան և Կենտրոնական եվրոպայի երկրներում և Բեռլինում	21 »

Նույն ճակատներում աչքի ընկնելու համար 66,802 հայ ռազմիկներ պարգևատրվեցին Սովետական Միության մարտական շքանշաններով: Դա Սովետական իշխանության տարիներին դաստիարակված և աճած հայրենասերների մի նոր սերունդ է, որպիսին չէր տեսել հայ ժողովուրդն իր պատմության ընթացքում: Այդպիսի մարդիկ կարող էին աճել և աճեցին շնորհիվ մեր երկրում սոցիալիզմի

¹ ՀՊՊԿ-ի արխիվ, տե՛ս Սովետական Միության Հերոսների ցուցակը, նրանց պորժերը և ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության Հրամանագրերը:

հաղթանակի, շնորհիվ սովետական աղագային քաղաքականության, որը հնարավորություններ է ընձեռում բոլոր ազգությունների ժողովուրդներին դարպացնելու իրենց տաղանդն ու բոլոր ընդունակությունները:

Սովետական Բանակի բոլոր ռազմանակատներում և միավորումների կազմում գտնվելով, բացի այդ, հատուկ ազգային դիվիզիաներում և գորամասերում, զինվորական ծառայության բոլոր աստիճաններում — սկսած շահալին զինվորից մինչև գեներալի և ադմիրալի պոստերում նայ ժողովրդի զավակները ցույց տվեցին, որ նրանց համար ամենաքանկազինը Սոցիալիստական Հայրենիքն է, որի անկախության ու ազատության համար պետք է մինչև վերջը պայքարել և զենալ անձնագոհության:

Սովետական Բանակի շարքերում կոփվեցին և աճեցին աղագային զինվորական կադրեր՝ կրտսեր հրամանատարներ, սպաներ, գեներալներ: Կադրեր պատրաստվեցին զորքի բոլոր տեսակների գծով — հետևակայիններ, ավիատորներ, հրետանավորներ, օդանավորներ, ծովայիններ: Հայ ժողովրդի զավակներից ավելի քան 50 հոգի տեղ զբաղեցին սովետական զինեության շարքում:

Սովետական Հայաստանի աշխատավորները հերոսական ջանքերի լարումով պատվով կատարեցին իրենց հայրենասիրական դործը թիկունքում: Ռեսպուբլիկայի 16,800 աշխատավորներ արժանացան «Կոլկասի պաշտպանության համար» մեդալի, իսկ 359,238 հոգի պարգևատրվեցին «1941—1945 թվականներին Հայրենական Մեծ պատերազմում աշխատանքային արիության համար» մեդալով:

Այսպիսով, Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանի ժողովրդական մասսաները կասալեցին հերոսական սխրագործություններ:

Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթական ավարտումից հետո Հայկական ՍՍՌ-ի աշխատավորները Սովետական Միության բազմազգ ընտանիքի բոլոր ժողովուրդների հետ միասին ձեռնամուխ եղան խաղաղ սոցիալիստական շինարարությանը: Չորրորդ հնգամյա պլանում ֆախադժված առաջադրանքները, ինչպես արդյունաբերության, նույնպես և դուրստնտեսության ու կուլտուրական շինարարության գծով կատարվեցին և գերախառնվեցին: Հայկական ՍՍՌ-ի արդյունաբերության արտադրանքը 1950 թվա-

Վանին 1940 թվականի մականդակը գերազանցեց 2,4 անգամ, հնգամյա սլանով սահմանված 2,1 անգամի փոխարեն: Միայն սոցիալիստական հասարակական և պետական կարգի պայմաններում հնարավոր եղավ աչդպիսի կարճ ժամանակամիջոցում բուժել պատերազմի ծանր վերքերը և հասնել ժողովրդական տնտեսության խոշոր վերելքի:

Սոցիալիստական հայ ազգը, հետպատերազմյան շրջանում ձեռք բերելով ճոր հաջողություններ, է՛լ ավելի հարստացրեց և ամրապնդեց առաջավոր սոցիալիստական ազգի գլխավոր գծերը:

Հայրենական Մեծ պատերազմում Սովետական Միության տարած հաղթանակի հետևանքով տապալվեցին ոչ միայն դերմահաֆաշիստական և յապոնական իմպերիալիստները, այլև ամերիկյան և անգլիական ռեակցիոներների նենգ ծրագրերը: Սովետական Միության հաղթանակը Հայրենական պատերազմում, Չինաստանի ժողովրդական ռեսպուբլիկայի, Լեհաստանի, Չեխոսլովակիայի, Հունգարիայի, Ռումինիայի, Բուլղարիայի և Ալբանիայի ժողովրդական դեմոկրատական կարգերի ստեղծումը, Գերմանական դեմոկրատական ռեսպուբլիկայի կազմումը հիմնովին փոխեցին աշխարհի քաղաքական ուժերի դասավորումը:

Ի. Վ. Ստալինը դեռևս 1927 թվականին, խորը կերպով վերլուծելով կապիտալիստական երկրների և Սովետական Միության հետագա դարդացման օրինաչափությունները, հանձարեղ կերպով կանխատեսում էր.

«Միջազգային ռեուլուցիայի և միջազգային ռեակցիայի հետագա զարգացման ընթացքում կկազմավորվեն համաշխարհային մասշտաբի երկու կենտրոն. սոցիալիստական կենտրոն, որը դեպի իրեն կձգի սոցիալիզմին ձգտող երկրները, և կապիտալիստական կենտրոն, որը դեպի իրեն կձգի կապիտալիզմին ձգտող երկրները: Այս երկու լագերների պայքարը կվճռի կապիտալիզմի և սոցիալիզմի բախտը ամբողջ աշխարհում»¹: Այդպես էլ եղավ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո համաշխարհային արենայում կազմավորվեցին յոթ երկու կենտրոնները — իմպերիալիստական — հակադեմոկրատական լագերը, որի գլխավոր ուժը և ղեկավարն է ԱՄՆ-ը և սոցիալիստական լագերը, որի գլխավոր հենարանը և ղեկավարն է ՍՍՄԷ:

Ամերիկայի և Անգլիայի իմպերիալիստական կառավարություն-

ները ձգտում են հասնել համաշխարհային տիրապետության, ոչրն-
չացնել բոլոր ժողովուրդների սովերենությունը, նրանց դարձնել
ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստների ստրուկները: Այդ ծրա-
դիրն իրականացնելու համար իմպերիալիստական լազերի պետու-
թյունները վարում են ազդեցիվ քաղաքականություն, տարեցտարի
սովետացնում են սպառազինությունները, ռազմական խմբավորում-
ներ են ստեղծում ընդդեմ Սովետական Միության և ժողովրդական
գեոմոկրատիայի երկրների:

Ամերիկյան կառավարությունը երկրի ներսում կիրառում է ֆա-
շիստական ռեժիմ և իր վրա է վերցրել համաշխարհային իմպերիա-
լիզմի ոստիկանության պարտականությունները: ԱՄՆ-ի ռազմա-
մոլները Կոլեալի հերոս ժողովրդի դեմ ռազմական ինտերվենցիա
էին կազմակերպել, որը ունեցավ ինտերվենտների համար անփա-
ռունակ վախճան:

Ամերիկա-անգլիական ռեսկիսիոներները ընթանալով հիտլեր-
յան ֆաշիզմի հետքերով, գտնում են, թե «անգլերեն լեզվով խոսող
ազգերը, իբրև միակ լիարժեք ազգեր, պետք է տիրեն աշխարհի
մնացած ազդեցիկ»¹: Ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիզմի
այդ ռեսկիսիոն ծրագրերը դատապարտված են ձախողման: Պատ-
մության դասերը խոսում են այդ մասին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից ՍՍՌՄ դուրս եկավ
ավելի ուժեղացած և հզորացած, նրա շուրջն ստեղծվեց հզոր սո-
ցիալիստական լազեր, իսկ իմպերիալիստական լազերը պատերազ-
մից դուրս եկավ թուլացած, անվերականգնելի ուժերի կորուստով:

Հետպատերազմյան տարիների պատմությունը ցույց է տալիս
սոցիալիզմի լազերի երկրների ժողովրդական տնտեսության, կուլ-
տուրայի և ռազմա-քաղաքական հզորության նոր աճը:

Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիայի XIX հա-
մագումարի որոշումները և Կենտկոմի ու կառավարության ձևադր-
կած միջոցառումները՝ գլոպալիզմի պատմության զարգացման նոր վե-
րելք ապահովելու, ինչպես նաև ժողովրդական սպառման ապրանք-
ների արտադրության շեշտակի վերելք ստեղծելու ուղղությամբ,
ուրվագծում են մեր երկրի հետագա զարգացման նոր, մեծ խնդիր-
ները: Այդ խնդիրների իրականացումը ապահովում է ՍՍՌՄ-ի սո-
ցիալիստական ազգերի հետագա զարգացումն ու ծաղկումը, ժողո-
վրդի նյութական կենսամակարդակի հետագա բարձրացումը:

¹ „Большевик“, № 5, 1946.

Սոցիալիստական ազգերի բարեկամությունը և ինտերնացիոնալ համագործակցությունը մեր Հայրենիքի հետագա հզորացման և դեպի կոմունիզմ առաջընթացի կարևորագույն պայմանն է: Քանի սոցիալիստական ազգերի բարեկամությունն ու համախմբվածությունը ողու մեծ ժողովրդի շուրջը կա և ամուր է, մեր բոլոր բշնամիների ունեցությունները դասապարտված են տապալման: Այդ բարեկամությունն ամրապնդվում է օրեցօր և ավելի ու ավելի կուռ է դառնում Կոմունիզմի համար ծավալվող պայքարում:

Կոմունիստական պարտիան մեր Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդներին համախմբել է մեկ միասնական, համախմբված, միաձուլլ սոցիալիստական ընտանիքի մեջ, որի ռազմա-քաղաքական և էկոնոմիկական հզորությունը հանդիսանում է մեր երկրի ժողովուրդների անկախության ու ազատության երաշխիքը:

АРМЯНСКИЙ НАРОД В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (1941—1945 гг.)

Р е з ю м е

Книга «Армянский народ в Великой Отечественной войне (1941—1945)» — включает в себя введение, десять глав и заключение. Она посвящена труду и борьбе армянского народа в период Великой Отечественной войны Советского Союза.

Партия поставила перед советскими историками первоочередную задачу изучения и научного освещения истории советского общества. «Для нашей исторической науки нет задачи более важной, более почетной, чем изучение истории советского общества... освещение истории социалистического строительства в СССР, осуществление политики индустриализации страны и коллективизации сельского хозяйства, культурной революции в нашей стране, развития советской демократии, героической борьбы и труда народов СССР в годы Великой Отечественной войны»¹.

О событиях второй мировой войны много пишут в капиталистических странах; в частности в США и Англии за последние годы было издано много книг, посвященных вопросам истории второй мировой войны. Английский военный историк генерал Фуллер выпустил в 1948 году свою книгу «История

¹ „Большевик“, № 13, 1952.

второй мировой войны»; затем последовали «мемуары» американского адмирала Лэги, книга Уинстона Черчилля о второй мировой войне в пяти томах, книга Эйзенхауэра, Бредли и других. В США издана многотомная серия «Великие мировые события». Десятый том этого издания целиком посвящен второй мировой войне. Содержание этих книг наглядно показывает всю фальшь и банкротство буржуазной исторической науки, показывает, как современные буржуазные историки и государственные деятели не останавливаются ни перед какой фальсификацией, чтобы оклеветать Советский Союз, умалить решающую роль Советской Армии в разгроме фашистской Германии и милитаристской Японии. Буржуазные лжеученые лезут из кожи вон, чтобы фальсифицировать подлинную историю второй мировой войны. Автор в своей книге останавливается на этих вопросах. Указывается, что зарубежные армянские буржуазно-националистические писатели, верные своей продажной природе, также написали немало книг, брошюр, статей, начиненных всякими небылицами и клеветой по адресу Советской Армении. Но тщетны попытки буржуазных фальсификаторов истории. Им не удастся исказить историю. Великие подвиги советских народов, героический труд и борьба трудящихся каждой советской республики находят свое правдивое освещение в трудах советских историков.

Данная книга являет собой попытку дать обобщенное освещение некоторых вопросов истории борьбы и труда армянского народа накануне и в годы Великой Отечественной войны Советского Союза на основе многочисленных исследованных данных, архивных документов и других материалов.

Следует иметь в виду, что как в прошлом, так и после победы Великой Октябрьской социалистической революции американские, английские, немецкие империалисты и турецкие захватчики, предпринимая военные авантюры против Российского государства, всегда стремились укрепиться в Закавказье и использовать его как в качестве объекта колониаль-

ной эксплуатации, так и плацдарма для военного нападения на Россию с юга.

В период второй мировой войны, в самый трудный в военнополитическом отношении год для Советского Союза — 1942 — Англия и США, имевшие союзнические обязательства перед СССР о совместном ведении войны против фашистской Германии, саботируя открытие второго фронта в Западной Европе и содействуя тем самым проникновению гитлеровских полчищ в глубь советской территории, вплоть до Сталинграда и Северного Кавказа, тешили себя надеждой, что Советская Армия не будет в состоянии защитить Армению, Грузию и Азербайджан. Английское и американское правительства, вместо того, чтобы ввести свои войска в Западную Европу, предлагали ввести их в Закавказье для его «обороны» от немцев, стремясь наложить свою империалистическую лапу на закавказские республики, оторвать народы Кавказа от великого русского народа и других народов СССР, расчленив и ослабить их силы, вызвать вражду к русскому народу.

Не следует забывать, что нашлись и такие люди среди кавказских народностей, которые в 1942 году изменили союзу с великим русским народом, стали на сторону врагов нашей Родины, стремились вбить клин между Россией и Закавказьем. Изменники — агенты империализма — прилагали немало усилий к тому, чтобы парализовать борьбу Советской Армии на Кавказе, расстроить оборону Закавказья и открыть перед врагом путь через кавказские перевалы.

Кроме всего этого, следует отметить, что Советская Армения находится на непосредственно соприкасающемся с Ираном и Турцией участке южных границ СССР. Иранская реакция и турецкие панисламисты, эти ярые враги народов Советского Союза, сотрудничая с гитлеровскими фашистами (как ныне с американско-английскими империалистами), прилагали тщетные усилия для организации военных и политических диверсий в Советской Армении и во всем Закавказье, имея ближайшей целью захват районов, богатых нефтью, медью, марганцем и другими ценными ископаемыми, хлопком, зерном, захват исключительно важных стратегических коммуникаций Советской Армии.

Таким образом, материалы о борьбе армянского народа в годы Великой Отечественной войны Советского Союза охватывают и общекавказские вопросы.

Преданность армянского народа и других народов Закавказья своему старшему брату — великому русскому народу, полная мобилизация сил и экономических ресурсов и предоставление их для защиты социалистического общества имели важнейшее значение для судеб всех народов Закавказья.

Исследуя участие армянского народа в Отечественной войне, в книге освещаются следующие вопросы:

Социально-политические изменения в жизни Советской Армении в довоенный период, полная победа политики индустриализации страны и коллективизации сельского хозяйства. Образование армянской социалистической нации и ее морально-политические устои, проявление ее новых качеств в испытаниях войны. Закономерности развития социалистической экономики и культуры Советской Армении в период войны, создание военной экономики, мобилизация материальных и духовных сил народа.

Роль Коммунистической партии, как организатора и вдохновителя борьбы советского народа на фронте и в тылу, на основе анализа опыта работы партийных организаций Армении и опыта борьбы коммунистов на фронте. Решающая роль народных масс в Великой Отечественной войне. Советский патриотизм и его значение.

Значение дружбы советских народов, в частности дружбы армянского и русского народов, в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Союз рабочего класса и крестьянства на примере Советской Армении, значение этого союза для победы и укрепления социалистического общественного и государственного строя в нашей стране. Роль новой советской интеллигенции, ее единство с рабочим классом и крестьянством. Укрепление морально-политического единства советского народа в трудный период войны.

Создание национальных воинских формирований, их боевые действия, их военно-политическое значение в системе советских вооруженных сил. Расширение прав союзных республик в их внешних сношениях и создание национальных воин-

ских частей, как новый шаг в развитии социалистических наций.

Патриотическое движение среди трудящихся армян, живущих в капиталистических странах, формы этого движения. Борьба зарубежных прогрессивных армян против фашизма, симпатии трудящихся армян к Советской Армии и оказание ей активной помощи. Антисоветские козни буржуазно-националистической партии «дашнакцутюн» и их провал в армянских колониях за рубежом и в оккупированных фашистскими захватчиками советских районах.

Пути дальнейшей консолидации армянского народа. Репатриация зарубежных армян и ее значение. Разоблачение реакционной политики США, Англии и Турции в отношении репатриации армян.

Критика буржуазных фальсификаторов истории по вопросу о причинах победы Советского Союза во второй мировой войне и участии в ней народов нашей страны, в том числе и армянского народа.

* * *

Будучи одной из союзных равноправных республик Советского Союза, Армянская ССР в 1941—1945 гг. заняла свое достойное место в истории борьбы нашей Родины против фашистских захватчиков.

Центральный Комитет ВКП(б) и Совет Народных Комиссаров Союза ССР в своем письме трудящимся Армянской ССР по случаю 25-летия установления Советской власти в Армении, высоко оценив труд и борьбу армянского народа в период Отечественной войны, писали:

«В годы Отечественной войны армянский народ с честью выполнил свой долг перед Родиной. Армянские воины вместе с сыновьями других народов Советского Союза самоотверженно отстаивали свободу и независимость нашей Родины. Рабочие, колхозники и интеллигенция Армении неустанно трудились для завоевания победы над врагом»¹.

¹ „Правда“, 25 ноября 1945 г.

Освещение истории Советской Армении, в частности участия армянского народа в Великой Отечественной войне, имеет не только научное и познавательное значение, но и будет содействовать воспитанию трудящихся в духе коммунизма, социалистического интернационализма, советского патриотизма.

Научное обобщение достижений Советской Армении, в особенности освещение итогов борьбы и труда армянского народа в годы Великой Отечественной войны, имеет важное значение не только для трудящихся нашей Родины, но и для сотен тысяч трудящихся армян, живущих за рубежом под гнетом капитализма. История Советской Армении показывает трудящимся армянам всего мира как было осуществлено освобождение армянского народа от господства американо-английских, германо-турецких и др. иноземных захватчиков, от господства их агентов-дашнаков, как армянский народ при помощи великого русского народа создал свою национальную советскую государственность, превратил экономически отсталую и нищую страну в страну развитой индустрии и крупного социалистического сельского хозяйства, как построил социалистическое общество.

История жизни и борьбы трудящихся Советской Армении в период Отечественной войны показывает как армянский народ под руководством Коммунистической партии организовал в испытаниях жестокой войны свой героический труд и как он боролся для достижения победы вместе с братскими русским, украинским, белорусским, азербайджанским, грузинским, казахским и другими народами, какова была экономика, политическая и культурная жизнь в Советской Армении в 1941—1945 гг., как были преодолены неимоверные трудности, как после победоносного окончания войны десятки тысяч армян с помощью Советского правительства вернулись из-за границы на Советскую Родину и освободились от гнета капиталистической эксплуатации.

* * *

В первой главе «Советская Армения в годы мирного строительства, до Великой Отечественной войны» — обоб-

щаются материалы по истории Армении за период с момента установления Советской власти до начала Великой Отечественной войны Советского Союза.

Приведенные в этой главе материалы и данные воссоздают унаследованную от старого строя социальную картину армянской деревни и города, картину упадка производства, острой нехватки товаров народного потребления и др.

Далее показывается роль Советской России в деле освобождения армянского народа от империалистического порабощения и создания его национальной советской государственности. На основе фактических материалов показывается братское сотрудничество армянского, грузинского и азербайджанского народов под руководством великого русского народа (создание Закавказья, образование Союза Советских Социалистических Республик) и значение этого сотрудничества для Армянской ССР.

На конкретных фактах показано восстановление народного хозяйства Армянской ССР (1921—1925 гг.) и ход его развития в период индустриализации страны (1926—1929 гг.) и в годы трех довоенных пятилеток (1928—1941 гг.).

На примере Советской Армении показано, что социалистическая индустриализация страны являлась объективной необходимостью, вытекающей из экономических законов социализма, что эта индустриализация не только обеспечивает реконструкцию всех отраслей народного хозяйства, но и была действительно необходима также для подготовки активной обороны страны в условиях капиталистического окружения.

Приведенный табличный материал о классовом составе населения и его анализ показывают коренные социально-политические изменения, происшедшие в Армянской ССР.

Один из коренных социально-политических сдвигов, происшедших в жизни армянского народа в довоенные годы, ознаменовался коллективизацией мелких крестьянских хозяйств и был предопределен победой социалистического строя в сельском хозяйстве Армении.

Показывается также новый классовый состав армянского народа, сложившийся в результате происшедших в стране социально-политических изменений. Показывается, как новые

классовые отношения явились фактором усиления морально-политического единства трудящихся, их сплоченности вокруг Коммунистической партии и Советского правительства.

Важнейшей вехой в истории армянского народа явилась культурная революция, рассматриваемая как одна из закономерностей строительства социализма. Характер советского строя обуславливает развертывание дела просвещения широких слоев трудящихся, повышения грамотности населения, особенно в прошлом отсталых национальных районов, и создание новой советской интеллигенции. В исследовании показано развитие науки, искусства, литературы в Армении, способствующее воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма.

Материалы остальных глав воссоздают общую картину борьбы и труда народов нашей Родины по основным периодам войны, и на этом фоне рассказывается о героическом труде и воинских подвигах армянского народа на фронте и в тылу.

Во второй главе излагаются материалы о начале Великой Отечественной войны и мобилизации сил народа для отпора врага. В первом разделе этой главы освещаются вопросы: нападение фашистской Германии на СССР, империалистические планы порабощения народов нашей страны; приводятся документы, обнаруженные советскими войсками в немецких штабах и у властей, и другие данные, касающиеся планов противника, и мер для их осуществления. Во втором разделе освещаются события начала Отечественной войны, излагаются материалы о мобилизации сил народов СССР, в том числе о людских, и материальных резервах Армянской ССР. Здесь показаны военная мобилизация сынов Советской Армении для пополнения частей Советской Армии, мобилизация технических средств, выполнение мобилизационных заданий. Далее показывается, как работники промышленности и сельского хозяйства перестраивали свою работу в соответствии с требованиями войны и приступили к освоению выпуска продукции по заказам фронта. В третьем разделе изложены материалы о первых сражениях Советской Армии, об активных оборонительных боях на западных границах СССР, о первых видных героях Советской Армии. Показывается как сыны Советской Армении в рядах

Советской Армии с первых же дней войны, вместе со своими русскими братьями и воинами других национальностей, активно боролись с врагом в Бресте, районе Львова, в рядах защитников Одессы, в Белоруссии, Прибалтике, на подступах к Киеву и Харькову и на других участках фронта.

В первом разделе следующей главы, названной «Советская Армения в дни обороны Москвы и участие воинов-армян в боях за Москву», характеризуется создавшаяся военнополитическая обстановка после провала «молниеносной» войны летом 1941 года: попытка гитлеровских завоевателей окружить Москву и овладеть ею и разгром немецких войск под Москвой. Во втором разделе излагаются материалы о жизни Советской Армении в дни обороны Москвы: работа партийных организаций по руководству работой тыла, борьба рабочих, крестьян и интеллигенции за осуществление задач, поставленных перед республикой по оказанию помощи защитникам Москвы, военно-политическая работа в республике и т. д. В третьем разделе приводятся данные о героических подвигах защитников Москвы и участии сынов Советской Армении в боях за Москву: боевые подвиги армян-генералов, офицеров, сержантов, солдат и бойцов народного ополчения, принявших участие в оборонительных и наступательных боях.

Отдельная глава посвящена созданию воинских формирований Советской Армении и наказу армянского народа своим сыновьям-фронтовикам. Здесь дается история образования национальных войсковых частей. После краткого исторического экскурса о национальных воинских соединениях излагаются те предпосылки, которые явились основой для создания в 1941—1942 гг. армянских войсковых частей Советской Армии. Упоминается, что в национальных частях находилась некоторая часть воинов-армян; главная масса их была мобилизована и направлена в другие соединения Советской Армии.

В работе подчеркиваются новые качественные черты армянских войсковых формирований, их коренное отличие от существовавших ранее армянских войск всех времен. Отмечается, что решения 10-й сессии Верховного Совета СССР в 1944 году о расширении прав союзных республик в области создания национальных войсковых формирований и внешних

еишений явились новым решительным шагом в деле дальнейшего развития социалистических наций. В заключении этой главы анализируется содержание письма-наказа армянского народа своим сыновьям-фронтовикам и значение этого исторического документа.

Следующая глава посвящена участию армянского народа в обороне Крыма в 1941—1942 гг. В первом разделе дается общая военно-политическая обстановка при обороне Крыма, значение защиты Севастополя. Освещается как Армянская ССР выполняла задания партии и правительства по оказанию помощи Крымскому фронту; республика отправляла на Крымский фронт боевые резервы, боеприпасы, обмундирование, продовольствие. В специальных разделах освещаются боевые подвиги защитников Крыма, особенно при обороне Севастополя, и подвиги воинов-армян в боях на подступах к Крыму осенью 1941 года, в рядах десантников при взятии Керчи и Феодосии, действия армянских воинских частей на Керчинском полуострове, в последних сражениях за Севастополь и в рядах частей и соединений Черноморского военного флота. Здесь же анализируются материалы об обороне Крыма и временные неудачи наших частей.

Шестая глава посвящена теме «Советская Армения в дни обороны Сталинграда и Кавказа летом и осенью 1942 г. и подвиги воинов-армян на фронтах»

В первом разделе главы анализируется внешняя и внутренняя военно-политическая обстановка, характеризуются военные события на фронтах.

В следующем разделе приведены материалы о положении закавказских республик и Северного Кавказа летом и осенью 1942 г. Были нарушены сухопутные дороги, связывающие с РСФСР. На Закавказье с севера наступали фашистские армии, а на юге турецкие реакционеры сосредоточивали свои войска против границ Армении, Грузии и Азербайджана и готовились вторгнуться в пределы Закавказья. Дается анализ создавшейся общей обстановки и военно-политического положения Закавказского фронта и закавказских республик. На конкретном материале показывается помощь великого русского народа закавказским народам и значение дружбы и сотрудниче-

ства народов Закавказья в деле победы над врагом. Изложен материал о героическом труде и борьбе народов Закавказья в тылу, в том числе и армянского народа, их верность братскому союзу с русским народом.

Третий раздел этой главы освещает работу партийных организаций и советских органов Армении в дни обороны Сталинграда и Кавказа. Советская Армения превратилась в настоящий военный лагерь, поставив все свои силы и резервы на защиту Сталинграда и Кавказа. Материалы, приведенные в этом разделе, содержат множество ярких фактов, характеризующих сплоченность и единство рабочих, крестьян и интеллигенции, фактов из их совместной борьбы за выполнение заданий Советского государства.

В четвертом разделе освещаются боевые подвиги защитников Сталинграда, дружба воинов — русских, украинцев, армян, белорусов и других национальностей.

В пятом разделе изложены материалы об участии армянских воинских формирований в боях за Кавказ. В конце главы даны итоги борьбы и труда армянского народа в первом периоде Отечественной войны — периоде активной обороны.

На основе использованных материалов показывается, что сотрудничество советских народов обогатилось новыми яркими примерами. Трудящиеся всех наций Советской страны объединяла и направляла к единой цели Коммунистическая партия. Отмечаются отличительные черты советского патриотизма. Советскому патриотизму чужды как национальная ограниченность или исключительность, так и национальный ингилизм и безродный космополитизм. Советский патриотизм сочетает национальные традиции каждого народа с общими жизненными интересами всех народов СССР. Подвиги армянских воинов и воинов других народов, проявленные ими в местностях, находящихся далеко от территории своих республик, героизм и самопожертвование в борьбе за каждый клочок советской земли являются примерами глубокого понимания общих интересов народов СССР.

На примере Советской Армении показываются важнейшие закономерности в жизни народов СССР во время войны, показываются как десятки тысяч людей овладели новыми про-

фессиями, изучили новую технику, освоили выпуск новых видов продукции. Многие советские люди пришли к научным открытиям, изобрели новые машины, новые виды оружия. Быстрый прогресс научно-технической мысли, быстрое овладение новыми профессиями и появление новых мастеров своего дела оказались возможными благодаря тому, что еще до войны в нашей стране произошла культурная революция. Молодежь получила образование, советские люди овладели основами науки и техники.

Далее говорится о мудрой внешней политике Советского государства, способствовавшей победам Советской Армии. Империалистические государства стремились изолировать страну социализма, но внешняя политика Советского правительства, вместе с другими факторами, привела развитие событий к тому, что США и Англия вынуждены были присоединиться к антифашистской коалиции. Советская внешняя политика, наряду с другими обстоятельствами, развеяла в прах также планы нападения реакционных правительств Турции и Японии на СССР в 1942 г. в районах Закавказья и Дальнего Востока.

В II—VI главах показаны характерные черты первого периода войны, ослабление, распыление и изматывание сил немецко-фашистских армий, в противовес этому, увеличение мощи Советской Армии. Тыл немецко-фашистской армии разлагался в результате острых внутренних противоречий, в результате национального и социального гнета и ограбления народов оккупированных стран. Потери немецко-фашистской армии были огромны. Ее солдатами овладевало чувство безнадежности и уныния.

Вооруженные силы Советского Союза, проходя школу ожесточенных боев, росли и становились еще более могучими. Многочисленные войсковые части, сформированные в начале войны, к 1942 г. уже стали закаленными кадровыми частями. На основе опыта оборонительных боев совершенствовались техника Советской Армии, военное мастерство ее бойцов и командиров. В оборонительных боях моральный дух Советской Армии не только не ослаб, но еще более укрепился.

Давая фронту необходимые людские резервы, оружие, боеприпасы, технику, советский тыл обеспечил значительный

перевес сил Советской Армии над силами противника и подготовил условия для перехода от активной обороны к решительным наступательным боям.

Седьмая глава книги посвящена теме героического труда и военных подвигов трудящихся Советской Армении в годы коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны.

В первом разделе даются общие итоги наступательных боев Советской Армии, краткий обзор событий: контрнаступление под Сталинградом, окружение и уничтожение армии Паулюса, контрнаступление на Кавказе, Курское сражение, форсирование Днепра, сражения за освобождение Таманского полуострова. Отмечается, что победоносным завершением этих боев и трудовыми успехами тыла был достигнут коренной перелом в ходе войны в пользу Советского Союза.

Категорически отвергается высказанное отдельными историками ошибочное мнение, будто бы на защиту Кавказа стали главным образом народы Закавказья, а русские, украинцы и сыны других народов СССР лишь «оказали помощь» народам Закавказья.

Далее в этой главе говорится об участии народов Закавказья в обороне Кавказа и о ведущей, руководящей роли великого русского народа в этой исторической битве. Борьба народов Закавказья была тесно связана с общей борьбой народов СССР, которую они вели во главе с великим русским народом. В книге приводятся многочисленные яркие примеры того, как на всех фронтах, в том числе и на Закавказском фронте, русский народ выступал в качестве той главной силы, которая сплачивала вокруг себя народы СССР, обеспечила победу под руководством Коммунистической партии, спасла закавказские республики от непосредственной угрозы вражеской оккупации.

В книге отмечается, что великая победа под Сталинградом предопределила и судьбу обороны Кавказа, а Сталинградская победа была одержана, прежде всего, благодаря силе и отваге русского народа. Трудящиеся Советской Армении и других республик Закавказья самоотверженной работой в тылу и своими подвигами на фронте проявили свою верность и безграничную преданность советской Родине, великому русскому

народу и братскому союзу народов СССР, что имело важное значение для дела обороны Сталинграда и Кавказа. На основе анализа боевых действий армянских войсковых формирований и воинов-армян в составе других войсковых частей Советской Армии на Закавказском и Северо-Кавказском фронтах в книге показывается то новое, что было выковано в боях.

Изложены конкретные материалы о подвигах воинов-армян на различных участках других фронтов. В отдельных подразделах освещается участие сынов Армении в боях за освобождение Таманского полуострова, в сражении за Новороссийск, в освобождении Левобережной Украины и в форсировании Днепра, затем в боях за Киев. Приведены письма, рапорты, отчеты и другие документы командований фронтов, армий, дивизий и полков, адресованные партийным и советским организациям Армении, о подвигах армянских национальных частей и о героизме воинов-армян, об их боевой дружбе с воинами других национальностей СССР.

В этой главе имеется специальный раздел о моральном облике советских воинов. Анализируется и обобщается большой разнообразный материал о солдатской жизни, буднях офицеров Советской Армии, в том числе стихи, поэмы, песни, рассказы, юмористические сочинения, письма и т. д. Показываются отличительные черты советского воина, его духовный облик, его моральные качества.

Глава завершается большим разделом «Борьба трудящихся Советской Армении в тылу в 1943—1944 гг., помощь освобожденным из немецкой оккупации районам, организация Академии наук Армянской ССР». Здесь указывается значение успехов советских войск на фронтах для дальнейшего экономического и культурного развития Армянской ССР. Еще более расширяется военная экономика республики. Показывается активное участие Армянской ССР в восстановлении экономики освобожденных районов. На примерах об Армении иллюстрируется одна из важнейших закономерностей развития советского общества — взаимная помощь между народами. Армения направляет в освобожденные районы машины, скот, семена, финансовые средства для культурного строительства, кадры.

В Армении с новой силой разворачивается культурное строительство. В ноябре 1943 г. учреждается Академия наук Армянской ССР. Развиваются наука, литература, искусство, открываются новые институты и культурно-просветительные учреждения.

Приводятся материалы и данные, характеризующие политику Коммунистической партии и Советского правительства во время войны. Когда все силы страны были поставлены на службу обороне, во внутренней жизни страны продолжалось применение основного экономического закона социализма, проявлялась забота об удовлетворении материально-культурных потребностей народа.

В заключении главы отмечается, что социалистические нации СССР, в том числе армянская социалистическая нация, в результате побед, одержанных в течение трех лет войны, с еще большей ясностью ощутили широкие перспективы дальнейшего развития своей национальной государственности, социалистической экономики, национальной по форме, социалистической по содержанию культуры, что вдохновляло социалистические нации Советского Союза на напряженный труд для еще большей помощи фронту, а их воинов на новые подвиги на фронте для полного освобождения советской земли от немецких захватчиков.

Восьмая глава книги освещает «Участие воинов-армян в решающих победах 1944 года».

Первый раздел посвящен нашим решающим победам в Великой Отечественной войне, 10 сокрушительным ударам Советской Армии по врагу и результатам этих побед. В специальном разделе изложены материалы о героических подвигах воинов-армян на Ленинградском фронте, при обороне города и при нанесении первого удара немецко-фашистским войскам.

Здесь показаны подвиги рядовых бойцов, сержантов, офицеров, генералов и труженников тыла, ополченцев-армян. Следующие разделы освещают боевые дела сынов армянского народа на Правобережной Украине, участие армянской дивизии в освобождении Кировограда (присвоено наименование «Кировоградской»), бой за освобождение Крыма, действия армянских частей в районах Керчи и Севастополя (две армянские

части наименованы «Севастопольскими», армянская дивизия награждена орденом «Красное Знамя» и «Красная Звезда», группе воинов-армян присвоено звание Героя Советского Союза). Один раздел посвящен боевым действиям сынов Армении в боях за освобождение Белоруссии; в следующем разделе описываются исторические сражения советских войск за изгнание немецких оккупантов из Прибалтики и участие армян в этих сражениях.

Специальный раздел посвящен боевым действиям армян-моряков, действовавших в частях и соединениях Военно-Морского флота, на Балтийском, Баренцовом участках, на Черном море, в Финском заливе, Волжской, Азовской, Амурской флотилиях и в составе морской пехоты, авиации и береговой артиллерии.

В последнем разделе главы приведен ряд материалов о героических действиях советских партизан в тылу противника и изложены конкретные факты о действиях армянских партизанских отрядов имени А. И. Микояна и «Победа», а также об отдельных партизанах, погибших в борьбе с фашистскими захватчиками.

Девятая глава книги освещает боевые действия советских войск в период окончательного разгрома фашистской Германии и милитаристской Японии и участие армян в этих боях.

В этой главе освещаются вопросы, относящиеся к освободительной миссии Советской Армии, Берлинскому сражению, разгрому гитлеровского государства и фашистской армии, затем в отдельных разделах приводятся фактические данные об участии армян в этих боях. Здесь кратко повествуется о героических делах солдат, офицеров и генералов в наступательных боях в Венгрии, Румынии, Болгарии, Югославии, в боях за освобождение Польши и Чехословакии. В специальном разделе фигурируют материалы об участии армянских национальных частей в битве за овладение Франкфуртом-на-Одере и в Берлинском сражении, охарактеризованы ряд Героев Советского Союза и генералы-участники битвы за Берлин.

В обобщении отмечается, что взамен старой исторической «традиции», когда некоторые представители армян отправлялись в европейские страны с унижительными просьбами о по-

мощи, на этот раз представители армянского народа пришли сюда как бойцы многонациональной Советской Армии, как участники борьбы за освобождение европейских и азиатских народов. В этом логика истории. Такая характерная перемена в положении стала возможной благодаря Коммунистической партии, благодаря советскому строю, благодаря дружбе с великим русским народом.

Десятая глава обобщает основные итоги борьбы и труда рабочего класса, крестьянства и интеллигенции, характеризует источники силы и побед Советского Союза в Великой Отечественной войне и преимущества советского общественного и государственного строя.

Здесь имеются следующие разделы: 1) организующая, руководящая роль Коммунистической партии в период Отечественной войны; 2) итоги самоотверженного труда рабочего класса Армянской ССР; 3) итоги самоотверженного труда колхозного крестьянства; 4) работа интеллигенции; 5) труд и борьба молодежи Армении; 6) забота Коммунистической партии и Советского правительства о материально-культурных нуждах народа. Особый 7-й раздел посвящен активному участию зарубежных армян в борьбе против фашизма, возвращению зарубежных армян в Советскую Армению. Здесь отмечается значение этой репатриации, разоблачаются новые козни контрреволюционной партии дашнаков и показывается провал их подрывной деятельности во время второй мировой войны.

В первом разделе говорится о работе Коммунистической партии Армении — как о верном, боевом отряде Коммунистической партии Советского Союза. На втором году войны 48% членов и кандидатов Компартии Армении было мобилизовано на фронт. Партийные организации республики мобилизовали и отправили на фронт членов Центрального Комитета, секретарей райкомов, депутатов Верховного Совета, наркомов и других ответственных работников; многие из них, героически сражаясь с врагом, пали в борьбе с фашистскими захватчиками. Постоянная связь партии с народом, героическая борьба партии за интересы народа привлекли в ряды партии новых лучших представителей рабочих, крестьян и интеллигенции. В годы войны в Армении в партию вступило 16000 человек.

В книге показывается, что коммунисты как в тылу, так и на фронте, неся неисчислимые тяготы войны и лишения, выдержали все испытания и с честью выполнили задачу мобилизации сил народа и обеспечения победы над врагом в жестоких исторических схватках.

Обобщением данных о труде рабочего класса Армении в книге показываются закономерности развития социалистической промышленности во время войны: переход к военной экономике, освоение и выпуск 270 новых видов продукции, преодоление возникших трудностей, организация новых высоких форм социалистического соревнования (многостаночничество, совмещение профессий, движение двухсотников и др.), выявление новых источников сырья, использование местных ресурсов и т. д. В указанном разделе приведены материалы о работе отдельных заводов, фабрик и гидроэлектростанций, которые вышли победителями во всесоюзном социалистическом соревновании, успешно выполнили военные заказы. Одновременно показываются трудности работы промышленных предприятий; нехватка сырья, рабочей силы, энергии, транспорта и т. д. — и пути преодоления этих трудностей.

Во время войны продолжалась строительная работа. Даны динамика капитального строительства в Советской Армении, рост основных фондов промышленности Армении, уровень производительности труда и т. д. На фактическом материале показывается, что промышленность Армянской ССР развивалась на основе расширенного социалистического воспроизводства.

Анализ материалов об итогах героического труда колхозного крестьянства во время войны показывает многочисленные трудности в работе колхозов, МТС, совхозов и пути преодоления этих трудностей. Излагаются материалы о развитии сельского хозяйства Армянской ССР за годы войны, закономерности развития социалистической деревни, отмечается высокая сознательность и патриотизм колхозников. С момента перелома в ходе войны в Армянской ССР получило широкий размах строительство оросительной и ирригационной сети, были произведены новые крупные капиталовложения в сельское хозяйство. К сельскохозяйственной работе были широко привле-

чены женщины и молодежь. В период войны из года в год росла производительность труда колхозников. Приводятся табличные данные о количестве трудодней армянского колхозника по годам.

В книге разбираются общие данные о сельском хозяйстве республики и приводятся данные об экономике Аргашатского, Норбаязетского и Степанаванского районов, имеющих различные экономические профили, а также итоги работы отдельных колхозов (например, села Хндзореск, Горисского района, села Анастасаван, Аргашатского района и др.). На основе анализа этих материалов и взятых примеров освещаются важные стороны жизни и работы колхозного крестьянства республики. Приводятся примеры из жизни и работы отдельных колхозов и отдельных колхозных семейств и показывается их трудовой опыт во время войны, роль женщин в деревне, картина жизни социалистической деревни в период войны.

В разделе, посвященном анализу итогов деятельности интеллигенции Советской Армении, излагаются данные об успехах и недостатках в области развития науки, литературы, искусства и народного образования в Советской Армении в 1941—1945 гг., о работе интеллигенции на заводах, фабриках, в сельском хозяйстве, о медицинских работниках; критически рассматриваются допущенные идеологические ошибки и вскрываются их причины; одновременно говорится о роли передовой советской идеологии в деле коммунистического воспитания народа и мобилизации его сил.

Один из разделов этой главы посвящен анализу основных итогов труда и борьбы молодежи Советской Армении. Обобщены материалы о героической работе молодежи Армении в промышленных предприятиях, колхозах, МТС, совхозах, о помощи семьям фронтовиков, раненым воинам и т. д. Приведены данные о героической борьбе комсомольцев на фронтах Отечественной войны.

В разделе, отведенном вопросу о заботе партии и правительства об удовлетворении материальных и культурных запросов народа, анализируются итоги выполнения доходной и расходной части бюджета Советской Армении за 1941—1945 гг., данные о помощи, оказанной семьям солдат и офи-

церов Советской Армии, об окружении заботой раненых фронтовиков и трудящихся, эвакуированных из оккупированных областей, а также материалы о помощи многодетным матерям во время войны.

Специальный раздел книги посвящен борьбе зарубежных трудящихся армян против фашизма во время войны. Изучение материалов зарубежной армянской прогрессивной литературы и печати дало возможность привести конкретные примеры из борьбы зарубежных трудящихся армян против фашизма, данные о кампании сбора средств для строительства танковых колонн «Давид Сасунский» и «Генерал Баграмян». Дается краткая история патриотического движения зарубежных армян и излагаются данные об их репатриции в Советскую Армению.

Отмечается, что патриотическое движение среди прогрессивных зарубежных армян развертывалось в обстановке напряженной борьбы против контрреволюционной дашнакской партии. Анализом воспроизводимых фактов показывается контрреволюционная деятельность дашнакской буржуазно-националистической партии и ее сращивание с фашистскими захватчиками в годы второй мировой войны, сделки дашнаков с американскими агрессорами в послевоенный период. Как указывается здесь, урски истории показали, что антинародная дашнакская партия, потерпевшая крах в Армении еще в 1920 г., потеряла всякую почву и влияние и в зарубежных армянских колониях. Дашнаки мечутся с места на место, продаваясь то гитлеровскому гестапо, то американско-английским и турецким реакционерам, как шпионы, провокаторы и убийцы. Все махинации этих империалистических агентов неизбежно терпят провал.

Рассматривается исторический путь армянского народа, обосновывается положение о том, что американское, английское, французское и другие империалистические государства, приняв в свои страны спасавшихся от турецких погромов армян, не оказывали им поддержки, а опутывали в тенетах жестокой эксплуатации и национального гнета. Зарубежные трудящиеся армяне в условиях господства капитала не могут достичь ни национального, ни социального освобождения. Над

их головой висит угроза ассимиляции, полной утраты своих национальных черт. Более того, в ряде стран (Турция и др.) они безжалостно подвергаются геноциду.

Начавшаяся в годы Советской власти консолидация армянского народа ознаменовалась новым шагом. Репатриация около 100 тысяч зарубежных армян в Советскую Армению после победы в Великой Отечественной войне — одно из главных выражений этой консолидации. Лишь в стране социализма армянский народ не только навсегда освобожден от социального и национального гнета, но и имел возможность после четырехлетней жестокой войны принять под свой кров армянских эмигрантов.

После великой Отечественной войны около одного миллиона армян изъявило горячее желание вернуться в Советскую Армению. Доказано, что их желание не осуществилось только вследствие реакционной политики империалистических правительств, а также враждебного отношения правительств Турции и Ирана к армянскому народу.

Капитализм на всем протяжении своего существования всегда обрекал армянский народ на эмиграцию, расчленение. Социализм принес армянскому народу мирную, обеспеченную жизнь, процветание, создав условия для его воссоединения и консолидации.

В заключении обобщены материалы, изложенные во всех главах работы

На примере и опыте Армянской ССР в этом труде показывается сила и жизнеспособность советского общественного и государственного строя, как источник победы Советского Союза.

При обсуждении поставленных в книге вопросов показываются объективные закономерности развития экономики военного времени, использованные партией и правительством для разрешения задач, выдвинутых войной, указывается, что дальнейшее укрепление союза рабочих и крестьян и то, что он выдержал все испытания войны, исходят из социалистического характера развития нашего общества. Единство рабочих, крестьян и интеллигенции во время войны с честью выдержало испытание.

В работе подчеркивается роль народных масс, как главной движущей силы истории, силы, определившей победу Советского Союза в Отечественной войне, показывается массовый героизм, как новое явление в истории нашего народа, выдающаяся организаторская и руководящая роль Коммунистической партии как на фронте, так и в тылу.

Рассматривая в книге обширный фактический материал об истории одной из равноправных союзных республик СССР — Советской Армении, показывается борьба и труд армянского народа в неразрывной связи с борьбой и трудом народов СССР, руководящая роль великого русского народа в братском сотрудничестве народов нашей Родины. Подчеркивается, что без интернациональной солидарности и тесного сотрудничества народов, без руководящей роли русского народа, без сплочения всех народов СССР вокруг русского народа было бы непосильно выдержать тяжелые испытания войны и достигнуть великой исторической победы.

Подчеркивается также то положение, что не происхождение того или другого народа, не расовая или национальная принадлежность определяют его способности и роль в истории человечества, а главным образом тот общественный и государственный строй, в условиях которого в ходе исторического развития оказался этот народ.

В заключение отмечается, что армянская социалистическая нация, которая сформировалась в советском обществе, переживает процесс своей дальнейшей консолидации, укрепляется ее социалистическая экономика, развивается и обогащается национальный язык, всесторонне процветает ее социалистическая культура, еще более крепнет ее морально-политическое единство на пути к коммунизму.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	5
Առաջին գլուխ — Սովետական Հայաստանը Հայրենական Մեծ պատերազմից առաջ, խաղաղ շինարարության տարիներին	7
Երկրորդ գլուխ — Սովետական Միության Հայրենական Մեծ պատերազմի սկիզբը և հայ ժողովուրդը	37
1. Ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակումը ՍՍՌՄ վրա, Սովետական երկիրը զավթելու և մեր ժողովուրդներին ստրկացնելու իմպերիալիստական ծրագրերը	37
2. Հայրենական Մեծ պատերազմի սկիզբը և ժողովրդի ուժերի մոբիլիզացիան	48
3. Առաջին խիզախները ռազմաճակատում	69
Յերորդ գլուխ — Սովետական Հայաստանը Մոսկվայի պաշտպանության օրերին, Հայ ռազմիկները Մոսկվայի ճակատամարտում	90
1. Մոսկվայի հերոսական պաշտպանությունը	90
2. Սովետական Հայաստանը Մոսկվայի պաշտպանության օրերին	96
3. Հայ ժողովրդի դավաճանները Մոսկվայի համար մզված մարտերում	103
Չորրորդ գլուխ — Սովետական Հայաստանի զորային կազմավորումները ստեղծումը, հայ ժողովրդի նակագը հայ մարտիկներին	125
Հինգերորդ գլուխ — Սովետական Հայաստանի դավաճանների մասնակցությունը Սևաստոպոլի և Կերչի համար մզված մարտերում	140
1. Ղրիմի պաշտպանության մասին	140
2. Ղրիմի համար մզված առաջին մարտերում	142
3. Դեսանտայինների շարքերում, Կերչի և Թևոդոսիայի համար մզված մարտերում	153
4. Հայկական զորամասերի մասնակցությունը Կերչի թերակղզում մզված մարտերին	159
5. Սևաստոպոլի պաշտպանության վերջին մարտերում	173
6. Հայաստանի դավաճանները Սևծովյան նավատորմայինների շարքերում	182
Վեցերորդ գլուխ — Սովետական Հայաստանը Ստալինգրադի և Կովկասի պաշտպանության օրերին և հայ ռազմիկները կատարած սխրագործությունները ռազմաճակատում	186

1. Ֆաշիստական դավթիչների հարձակումը 1942 թվականի ամառը ղեկի Ստալինի գրառքի և կողմնակա	186
2. Ժողովուրդների բարեկամությունը ու համագործակցությունը կողմնակի պաշտպանությունը օրերին	190
3. Հայաստանի պարականգնական թյուրյությունների և սովետական օր- գանների աշխատանքը թիկունքում 1942 թվականին	199
4. Հայ ազգիկները Ստալինի գրառքի պաշտպանների շարքերում	213
5. Հայ ազգիկները կողմնակի համար մղված ճակատամարտում	228
Յոթերորդ գլուխ — Սովետական Հայաստանը Հայրենական Մեծ պատե- րազմի արմատական բեկման տարում	
1. Հայրենական պատերազմի արմատական բեկման տարին	250
2. Կուրսկի ճակատամարտում	252
3. Հայաստանի դավաճանները Բաժանյան թերակղզում մղված մար- տերում	259
4. Հանուն Սովետական Ուկրաինայի, հանուն բարեկամության և եղբայրության	269
5. Զինվորի բարոյական նկարագիրը	279
6. Սովետական Հայաստանի աշխատավորների պայքարը թիկուն- քում, տաջիկ օգնությունն օկուպացիայից ազատագրված հրահանգներին, Հայկական ՍՍՌ Գերությունների ազդեցության ստեղծումը	289
Ութերորդ գլուխ — Հայ Ժողովրդի դավաճանները 1941 թվականի Սովետա- կան Բանակի մղած հաղթական մարտերում	
1. Հայրենական Մեծ պատերազմի վճռական հաղթանակների տա- րին	300
2. Հայ ազգիկները Լենինգրադի համար մղված մարտերում	301
3. Հայաստանի դավաճանները Դրիմի ազատագրման համար մղված մարտերում	320
4. Հայ ազգիկները Բելոռուսիայում մղված մարտերում	330
5. Մերձբալթյան ազգաճակատում մղված մարտերում	335
6. Հայ Ժողովրդի դավաճանները ազգա-ծովային նավատորմում	343
7. Հայ Ժողովրդի դավաճանները պարտիզանական ճակատներում	350
Իններորդ գլուխ — Սովետական Հայաստանի դավաճանների մասնակցու- թյունը ֆաշիստական Գերմանիայի և միլիտարիստական Յապո- նիայի վերջնական ճախճման համար մղված մարտերին	
1. Սովետական բանակի ազատագրական մեծ միսիան	356
2. Բեռլինի ճակատամարտի մասին	359
3. Ազատագրական արշավի մարտակարգերում	367
4. Հայկական դորամատերի մասնակցությունը Բեռլինի ճակատա- մարտին	377
5. Հայ հերոսները և զենքայինները Բեռլինում	389
6. Սովետական Բանակի մղած մարտերը յապոնական դավթիչների դեմ և հայ ազգիկների մասնակցությունը այդ մարտերին	400
Տասներորդ գլուխ — Թիֆլիսում — Հայկական ՍՍՌ բանվորների, գյուղա- ցիների և ինտելիգենցիայի հերոսական աշխատանքի և պայքարի	

հիմնական հանրագումարները	414
1. Պարտիական կազմակերպությունները ուղղափառ կատին ցույց տրվող համաժողովրդական օգնության կազմակերպողներ	417
2. Հայաստանի բանվորների հերոսական աշխատանքը հանուն հաղթանակի	428
3. Կոլնատեսային ղյուղացիություն հերոսական աշխատանքը հանուն հաղթանակի	445
4. Սովետահայ ինտելիգենցիայի պայքարը հանուն հաղթանակի	468
5. Հայաստանի երիտասարդություն հայրենասիրական պորժերի մասին	488
6. Սովետական պետության հոգատարությունը աշխատավորների նյութական-կուլտուրական կարիքների նկատմամբ	501
7. Դադուխտահայ աշխատավորության հայրենասիրական շարժման մասին. հայ ժողովրդի ուսերիմ թշնամի դաշնակներին նոր դավերը և նրանց ձախողումը	506
Եզրավակում	517
Резюме	536

Պատ. խմբագիրներ՝
Հր. Բոսաբ, Վ. Ավետիսյան

Հրատարակչություն խմբագիրներ՝
Վ. Հարությունյան, Ա. Խաչատրյան

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Կովկանյան		Կոնտրոլ սրբադրիչ՝ Ա. Արզումանյան	
Վճ. 14584	ԽՀԽ 184	Պատվեր 175	Տիրույթ 4000
Հանձնված է արտադր. 30 [1] 1954 թ., ստորագրված է տպագր. 14/XII 1954 թ., հրատ. 1026, թուղթ 60×92 ¹ ₁₆ , տպագրի 35 ¹ ₈ մամուլ, հրատ. 28,8 մամուլ: Գինը 10 ո.			

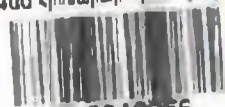
Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Աբովյան 124

613

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱՐԻ ՊԻՆ. ԳՐԱԴ.

FL0069259

A^{II}
33874